KÖZGAZDASÁGI KISLEXIKON

PÁRTMUNKÁSOK KÖNYVTÁRA

KÖZGAZDASÁGI KISLEXIKON

Az orosz kiadást szerkesztette

G. A. KOZLOV és SZ. P. PERVUSIN

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1960

Az orosz eredeti címe:

КРАТКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ
Госполитиздат, Москва 1958

A fontosabb címszavak megírásában részt vettek:

Abramov V. A.
Alekszejev A. M.
Altyer L. B.
Arakeljan A. A.
Baklanov G. I.
Baszova I. A.
Bljumin I. G.
Bogomolov O. T.
Bor M. Z.
Bregel E. J.
Cirlin L. M.
Dragilev M. Sz.
Dvorkin I. N.
Ehin P. E.
Ejdelman B. I.
Fejgin J. G.
Figurnov P. K.
Frumkin A. B.
Galcov A. D.
Gercovszkaja B. R.
Gladkov I. A.
Ignatyev D. I.
Iljin M. A.
Iljin Sz. Sz.
Ioffe J. A.
Jefimov A. N.
Kac A. I.
Kaje V. A.
Kamenyicer Sz. J.
Klimov A. G.
Kolganov M. V.
Kontorovics V. G.
Kozlov G. A.
Krajev M. A.
Kronrod J. A.
Lahman I. L.
Livanszkaja F. V.
Ljubosic L. I.
Logovinszkaja R. L.
Malis A. I.
Menzsinszkij J. A.
Mihajlova P. J.
Mojszejev M. I.
Moszkvin P. M.
Notkin A. I.
Partyigul Sz. P.
Pervusin Sz. P.
Petrov A. I.
Petrusov A. M.
Podgornova V. M.
Rabinovics M. A.
Ribkin Sz. Sz.
Rindina M. N.
Samberg V. M.
Sapiro A. I.
Scsenkov Sz. A.
Szakszaganszkij T. D.
Szamszonov L. N.
Szmehov B. M.
Szokolihin Sz. I.
Szollertyinszkaja J. I.
Szudarikov A. A.
Tatur Sz. K.
Tjagaj J. J.
Tyerentyev P. V.
Vejcman N. R.
Vikentyev A. I.
Zamjatnyin V. N.
Zsamin V. A.
Zsuk I. I.

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A közgazdasági kérdések iránt hazánkban megnyilvánuló nagy és egyre növekvő érdeklődés sürgette egy olyan népszerű közgazdasági lexikon kiadását, amely főképp a nagyközönségnek szól. A Szovjetunióban megjelent „Kratkij Ekonomicseszkij Szlovar" magyar nyelvű kiadásával ezt az igényt kívánjuk kielégíteni.

Ez a kislexikon mintegy 900 címszóban dolgozza fel a politikai gazdaságtan és az ágazati gazdaságtanok körébe vágó legfontosabb fogalmakat. A lexikon aránylag kis terjedelme a fogalmak rövid és népszerű megvilágítására késztette a szerzőket. A magyar kiadás sajtó alá rendezésekor mérlegeltük a magyar olvasóknak a hazai gyakorlatból fakadó sajátos követelményeit. Ezért az anyagot úgy készítettük elő, hogy az eredeti kiadás szövegének pontos fordításán kívül — elsősorban a gazdasági gyakorlat fogalmainál — röviden utalunk a nálunk meghonosodott kifejezésekre, illetve az egyes fogalmak hazai értelmezésére. Ezt úgy oldottuk meg, hogy — a leginkább szükséges esetekben — a megfelelő címszóhoz mellékelt lábjegyzetben adunk egészen rövid magyarázatot.

Az általános érvényű politikai gazdaságtani kategóriáknál az előbb említett kiegészítés szükségtelen volt. Azoknál a címszavaknál, amelyek egyértelműen a szovjet gyakorlatot tükrözik, a címszóban, vagy az utána tett zárójeles részben jelezzük, hogy a Szovjetunió népgazdaságában használatos fogalomról van szó.

A kislexikon használhatóságát kívánják megkönnyíteni a szöveges részben található, dőlt (kurzív) betűvel szedett utalások, amelyek végén az általánosan elterjedt l. (lásd) jelöléssel hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy az illető fogalom részletesebb kifejtését a lexikonban megtalálhatja.

A kiadó

A

Abszolút elnyomorodás — *l. Proletariátus abszolút elnyomorodása.*

Abszolút értéktöbblet — a *munkanap (l.)* meghosszabbítása útján termelt értéktöbblet, a bérmunkások tőkés kizsákmányolása fokozásának módszere. A tőkések a *relatív értéktöbblet (l.)* módszerével is fokozzák a munkások kizsákmányolását. De az abszolút értéktöbblet termelése a tőkés rendszer általános alapja, mert a kizsákmányolás bármilyen formájának elengedhetetlen feltétele: a munkanap meghosszabbítása a *szükséges munkaidő (l.)* határain túl. A kapitalizmus kialakulásakor és fejlődésének kezdeti időszakában, amikor a technika még fejletlen volt, s viszonylag lassú ütemben fejlődött, főként a munkanap meghosszabbítása révén fokozták a kizsákmányolást. A gépi nagyipar fejlődésével a munka termelékenységének fokozása lett az értéktöbblet növelésének elterjedtebb módszere. Az imperializmus korában és főként a kapitalizmus általános válságának időszakában a burzsoázia egyre nagyobb mértékben törekszik arra, hogy a kizsákmányolás fokát mind a munkanap közvetlen meghosszabbításával, mind pedig — és főként — a *munka intenzitásának (l.)* fokozásával emelje. A kizsákmányolás fokozásának utóbbi módszere — amíg egyes vállalatokban alkalmazzák — szintén az abszolút értéktöbblethez tartozik. Ha a munka intenzitása növekszik, a munkás változatlan nagyságú munkanapon az idő egysége alatt több munkát teljesít. A munkás tehát a munka intenzitásának fokozása esetén, miként a munkanap meghosszabbításakor is, kénytelen abszolúte növelni a tőkésnek ellenszolgáltatás nélkül átadott munka mennyiségét.

Abszolút járadék — az értéktöbblet egy része, a mezőgazdasági termékek értékének a társadalmi *termelési árat (l.)* meghaladó többlete, amelyet a föld magántulajdonának monopóliuma folytán a földtulajdonosok sajátítanak el. A mezőgazdaságban a technikai színvonal, tehát a *tőke szerves összetétele (l.)* is alacsonyabb, mint az iparban.

Ezért a mezőgazdasági termékek értéke magasabb, mint társadalmi termelési ára (termelési költségek plusz átlagprofit), az értéktöbblet nagysága pedig meghaladja az átlagprofitot. A mezőgazdasági áruk ára nem a termelési árak, hanem az érték körül ingadozik. Ez annak következménye, hogy a föld magántulajdonának monopóliuma akadályozza a szabad versenyt, a tőkék átáramlását az iparból a mezőgazdaságba, a profitok kiegyenlítődését és az ipari meg a mezőgazdasági üzemekre egyaránt általános átlagprofit kialakulását. A földtulajdonosok a talaj termékenységétől és a földterület fekvésétől függetlenül szednek abszolút járadékot a bérlőktől. Az abszolút járadék fizetése elvonja a bérlő tőkéjének egy részét a mezőgazdasági termeléstől. A mezőgazdaság az abszolút járadék miatt elmarad az ipartól. Az abszolút járadék miatt emelkednek a mezőgazdasági termékek árai, romlik a dolgozó tömegek helyzete. A Szovjetunióban a *föld nacionalizálásával (l.)* megszüntették a föld magántulajdonának monopóliumát és a vele kapcsolatos abszolút járadékot.

Absztrakt munka – az árutermelők munkája, konkrét megnyilvánulási formájától elvonatkoztatott általános emberi munka; az áru értékét alkotó munka. Minden egyes ember (a szabó, a csizmadia, a földmunkás stb.) munkája, bármilyen társadalomban, meghatározott fajtájú munka, s egyszersmind általában emberi munka (az agy, az idegek, az izmok felhasználása), a társadalmi összmunka egy része is. De a munka mint általános emberi munka csak az árugazdaságban ölti magára az absztrakt munka történelmi formáját. A munka társadalmi jellege az áruk termelési folyamatában rejtve marad. Csak az áruk cseréjének folyamatában derül ki, hogy az egyes árutermelők munkája a társadalmi összmunkának egy része, csak itt nyilvánul meg az árutermelők munkájának társadalmi jellege. Az árutermelők az árucsere folyamatában összemérnek egymással különböző árukat, s ezáltal a különböző fajtájú munkákat az absztrakt munkára vonatkoztatják. Az absztrakt munka: társadalmi munka, amelynek jellege a csere folyamatában tűnik ki. A magántulajdonon alapuló árutermelés viszonyai között az absztrakt és a konkrét munka ellentmondása a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondását fejezi ki. Az egyes árutermelők magánmunkájának társadalmi jellege lényegében az absztrakt munka formájában mutatkozik meg.

A szocializmusban az absztrakt munka közvetlenül társadalmi munka. Mivel az áruk termelését és cseréjét az egyesült szocialista termelők végzik egységes népgazdasági terv alapján, ezért a szocialista áruban tárgyi alakot öltött munka kettős jellege nem fejez ki az egyéni és a társadalmi munka közötti

antagonisztikus ellentmondást. A konkrét munka és az absztrakt munka közötti ellentmondást a szocializmusban tervszerűen küzdik le. Az egységes kommunista tulajdonforma megteremtésével és az árutermelés megszűnésével az absztrakt munka is megszűnik mint közgazdasági kategória.

„A"-csoport (a szovjet statisztikában)* – a termelési eszközöket termelő iparágak összessége. Az „A"-csoport fontosabb ágazatai: a villamos energia és a tüzelőanyagok (kőszén, olaj, tőzeg, pala és gáz) termelése, a vas- és színesfém-kohászat (érckitermelés, nyersvas, acél, réz, cink, ólom, ón, nikkel és egyéb fémek termelése), a gépek és berendezések gyártása, a vegyipar, az építőanyag-ipar, a fűrészelt faáruk és furnírlemezek termelése stb. Sok nehézipari ág, amely főként az „A"-csoporthoz tartozó termékeket gyárt, a „B"-csoporthoz tartozó fogyasztási cikkeket is termel. Ugyanakkor a könnyűipari vállalatok termékeinek egy része (nyersanyagok, félkész termékek), amelyet továbbfeldolgozásra használnak fel, az „A"-csoporthoz tartozik (a gyapottisztító, a lenfeldolgozó és egyéb vállalatok termékei). Az „A"-csoportba tartozó iparágak döntő jelentőségűek az egész népgazdaság gyors fejlődésének és műszaki haladásának biztosítása, a munka termelékenységének növelése és a honvédelem erősítése szempontjából. Az „A"-csoport növekedési üteme meghaladja a többi népgazdasági ág növekedési ütemét. A Szovjetunióban az egész ipari termelésnek több mint $^2/_3$-a termelési eszköz (1913-ban $^1/_3$ volt ez az arány). *(l. Termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvénye, Szocialista bővített újratermelés.)*

[* A magyar statisztikai gyakorlatban az A-szektor elnevezés használatos.]

Adminisztratív-igazgatási kiadások a Szovjetunióban — a szocialista társadalomnak az állam, a gazdasági szervezetek, a vállalatok és intézmények igazgatására fordított kiadásai. A gazdasági szervezetek igazgatási kiadásai feloszlanak a gazdaságigazgatási apparátus fenntartására fordított kiadásokra és az állami, illetve szövetkezeti-kolhozvállalatokban a termelés és az elosztás igazgatásával közvetlenül összefüggő kiadásokra. Az állami vállalatok adminisztratív-igazgatási kiadásai az üzemi és a vállalati általános költségek alkotórészei, amelyek a következő tételekből tevődnek össze: az üzemi személyzet fenntartásának kiadásai és a vállalatvezetés adminisztratív-igazgatási személyzetének munkabére (alapbérek és bérpótlékok); kiküldetési és áthelyezési kiadások; a pénzügyi szervezetekben nem nyilvántartott prémiumok; adók, illetékek és egyéb kötelező kiadások; egyéb adminisztratív-

igazgatási kiadások. A szövetkezeti-kolhozvállalatok adminisztratív igazgatási kiadásai a termelés igazgatásának és kiszolgálásának költségeit foglalják magukban. E kiadások fedezésének forrása a kolhozok jövedelme. A szocialista társadalom az adminisztratív-igazgatási kiadásokat a vállalatok és intézmények zavartalan munkáját biztosító minimális színvonalra igyekszik leszorítani. E célból egyszerűsíti a vállalat-igazgatási szervezetet, szigorúan limitálja az összes adminisztratív-igazgatási kiadásokat, fokozottan ellenőrzi a megszabott termelésigazgatási költségelőirányzatok megtartását.

Adók – az állami vagy a helyi költségvetést megillető kötelező befizetések, amelyeket magánszemélyek, illetve vállalatok és intézmények teljesítenek *(l. Közvetett adók, Egyenes adók)*. Az adók társadalmi és gazdasági természetét, rendeltetését és az ország gazdasági és politikai életére gyakorolt hatását a társadalmi rend szabja meg. A kapitalizmusban az állam mindenekelőtt arra használja fel az adópolitikát és az adórendszert, hogy a munkásosztályra és más dolgozókra hárítsa át kiadásait, s fenntartsa a burzsoázia osztályuralmát. Az adók a tőkésállamok költségvetésének fő és döntő bevételi forrásaiként a dolgozók kizsákmányolásának pótlólagos eszközei. Az adóprés nyomásának fokozódása kifejeződik az adók abszolút nagyságának növekedésében, a kisjövedelmű adófizetők rovására az adófizetők körének kiterjesztésében, az adótételek emelésében, a dolgozó rétegek amúgy is csekély adókedvezményének csökkentésében. A burzsoá állam lakosságtól szedett adóbevételének túlnyomó része improduktív kiadások fedezését szolgálja: a gazdaság militarizálását, a fegyverkezési hajszát, a tőkések támogatását, a tőkés államgépezet megerősítését.

Az adók a szocializmusban gyökeresen különböznek a kapitalizmus adóitól. A szocialista társadalomban szedett adók nem fejeznek ki kizsákmányolási viszonyokat. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában az adóztatás a pénzeszközök mozgósítását szolgálja a társadalom szocialista átalakításának érdekében, s egyszersmind a tőkés elemek korlátozásának és kiszorításának egyik eszköze is. A szocializmusban az adók is hozzájárulnak az egész társadalom javát szolgáló kommunista építés finanszírozásához szükséges eszközök mozgósításához. A Szovjetunióban az adók a dolgozók jövedelmének jelentéktelen részét teszik ki, s az állami költségvetés bevételeit mindössze 8–10 százalékkal gyarapítják. A szocialista állam a lakosságtól szedett adók összegét a népgazdaság finanszírozására, szociális és kulturális intézkedésekre és a szocialista haza védelmének erősítésére használja fel.

Ágazati tiszta termék – a teljes termelésnek az a pénzben kifejezett része, amely az anyagi ráfordításoknak a teljes termelés egész értékéből való levonása után marad meg. A termelés anyagi ráfordításaihoz tartozik: a felhasznált anyagok, nyersanyagok, tüzelőanyagok, villamos energia stb. értéke, valamint az állóalapok értékcsökkenése. A tiszta termék a teljes termelés értékének az a része, amelyet az egy bizonyos időszak alatt újonnan felhasznált munka teremt meg. A tiszta termék tehát újonnan termelt érték, eltérően a múltbeli munkával teremtett átvitt értéktől, amely az elhasznált termelési eszközök értéknagyságát fejezi ki. A tiszta termék minden egyes vállalatban és ágazatban feloszlik munkabéralapra és tiszta jövedelemre. Az utóbbi nyereség (az állami vállalat tiszta jövedelme), forgalmi adó (az állam központosított tiszta jövedelme) és más jövedelmek formáját ölti. A tiszta termék az egész népgazdaságra kivetítve az egész társadalmi össztermléknek az anyagi ráfordítások levonása után megmaradt része, vagyis a nemzeti jövedelem. A tervezés és a statisztikai nyilvántartás gyakorlatában az egyes vállalatok tiszta termékét nem számítják ki. A népgazdasági áganként tiszta termék mutatóját a Szovjetunió egész nemzeti jövedelmének meghatározására, valamint különféle analitikus célokra: a munka termelékenységének kiszámítására stb. használják fel.

Agrárkérdés – a falusi földviszonyok, osztályok és osztályharc kérdése. Az agrárkérdésnek a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban a társadalmi rend jellegétől és gazdasági fejlődéstörvényeitől függően különböző tartalma van. Az ősközösség felbomlásának időszakában kialakult *parasztságot (l.)* a rabszolgatársadalomban kegyetlenül kizsákmányolták a rabszolgatartók, a kereskedők és az uzsorások; a parasztság tömegesen pusztult, rabszolgává, lumpenproletárrá változott. A rabszolgatartók elfoglalták a parasztok földjeit, s kiterjesztették saját birtokukat, *latifundiumukat (l.)*. A parasztoknak a rabszolgatartók ellen vívott harca egybeolvadt a rabszolgafelkelésekkel, aláásta a rabszolgaságot, meggyorsította felszámolását. A feudalizmusban a föld a jobbágyokat kizsákmányoló hűbéruraké volt. Ebben az időszakban a parasztságnak a földért, a termelőerők fejlődését gúzsbakötő feudális igától való megszabadulásért vívott harca volt az agrárkérdés lényege. A hűbéri kizsákmányolástól súlyosan szenvedő parasztok felkelésekben törtek ki, amelyek döntő szerepet játszottak a jobbágyság eltörlésében. A burzsoá társadalomban az agrárkérdés a kapitalizmusnak a mezőgazdaságban való fejlődésével függ össze. A kapitalizmusban a föld jelentős része a nagybirtokosok tulajdonában van. Ezek a birtokosok bérmunkaerő alkalmazásával gazdálkodó tőkés bér-

lőknek adják használatba földjüket. A kapitalizmusban is megvan a parasztok népes osztálya, amelyet a tőkések, a földesurak és a kereskedők zsákmányolnak ki. A mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődése arra vezet, hogy a nagyüzemi termelés kiszorítja a kistermelést, a parasztság fő tömege felbomlik és tönkremegy, falun növekszik a két ellentétes pólus, a kulákság és a falusi nincstelenek tömege, s még inkább elmélyül a város és a falu ellentéte. Az imperializmus időszakában a finánctőke által kizsákmányolt parasztság még súlyosabb helyzetbe kerül. A jelzálogbankok, a rövidlejáratú hitelbankok és a biztosító társaságok adósságokkal behálózzák és tönkreteszik a parasztokat. A parasztok földjének és vagyonának valóságos tulajdonosai a bankok lesznek. A monopóliumok megkaparintják a mezőgazdasági termékek felvásárlását, s a parasztok a piaci áraknak csak elenyésző hányadát kapják meg termékeikért. A parasztságnak a finánctőke általi kizsákmányolása egybefonódik a hűbéri kizsákmányolás maradványaival (részesbérlet stb.). A finánctőke elnyomó politikája különösen súlyosan érezteti hatását a gyarmati és a függő országokban, ahol a kapitalista elnyomás a feudálissal párosul. A dolgozó parasztság mind nagyobb arányokban harcol az agrárkérdés megoldásáért, a földért, a hűbériség csökevényeinek felszámolásáért, a nagybirtokosok, a földesurak és a monopoltőke ellen. A szegényparasztoknak és a földmunkásoknak a kulákok ellen vívott harca is kibontakozik. E harcban a proletariátus a parasztság vezetője és szövetségese.

A Szovjetunióban az agrárkérdés az Októberi Szocialista Forradalom, a föld nacionalizálása és falun a kolhozrend megteremtése eredményeképpen teljesen megoldódott. Az agrárkérdés megoldása sikeresen folyik a népi demokratikus országokban is, amelyek demokratikus agrárreformokat hajtottak végre, megszüntették a nagybirtok-rendszert és a földesurak osztályát, s a szocialista mezőgazdaság megteremtésén munkálkodnak.

Agrárprogram — *l. Kommunista és munkáspártok agrárprogramja.*

Agrár (rejtett) túlnépesedés — a *viszonylagos túlnépesedés (l.)* egyik formája a kapitalizmusban. A fölösleges mezőgazdasági népességből alakul ki. Azoknak a tönkrement parasztoknak tömegét foglalja magában, akik csak részlegesen vannak foglalkoztatva a mezőgazdaságban, s nem tudnak elhelyezkedni az iparban. A mezőgazdasági túlnépesedés azért rejtett jellegű, mert a fölösleges munkaerő falun ilyen vagy olyan formában kapcsolatban van a kisparaszti gazdasággal vagy a törpebirtokkal. A pusztuló kistermelők formálisan önálló gazdák maradnak ugyan,

de ténylegesen nyomorognak, s kénytelenek áruba bocsátani munkaerejüket. Ez a folyamat mindinkább erősödik, annak megfelelően, ahogyan a mezőgazdaságban a tőkés termelés kiszorítja a kisárutermelést, s ahogyan a gépek használata növekszik. A kis parcellájukhoz görcsösen ragaszkodó tönkrement parasztтömegek olcsó munkaerőt biztosítanak a tőkéseknek és a földbirtokosoknak. A burzsoá statisztika minden úton-módon takargatja az agrár túlnépesedést, s nem sorolja a munkanélküliek közé azokat a pusztuló kistermelőket, akik nem találnak munkát sem az iparban, sem a mezőgazdaságban. A gyarmati és a függő országokban, ahol az imperialista elnyomással párosuló feudális elnyomás következtében tömegesen pusztul a parasztság, az iparban pedig akadályokba ütközik a kapitalizmus fejlődése, az agrár túlnépesedés méretei különösen nagyok.

Agrárválság — gazdasági túltermelési válság a tőkésországok mezőgazdaságában. Az időszakos túltermelési válságok a mezőgazdaságban is jelentkeznek, mivel az ipari termelés összezsugorodása miatt elkerülhetetlenül kisebb lesz a munkások vásárlóképessége, csökken a mezőgazdasági termékek iránti kereslet. De a tőkés mezőgazdaságra a ciklikus jellegtől mentes sajátos túltermelési válságok jellemzőek (*l. Gazdasági túltermelési válság, Tőkés ciklus*). Az ilyen agrárválságok oka ugyancsak a kapitalizmus fő ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondás. Az agrárválság rendszerint jobban elhúzódik, mint az ipari válság. Például a XIX. század utolsó negyedében kitört agrárválság egészen a kilencvenes évek közepéig tartott. Az agrárválság sajátos jellegének okai: a mezőgazdasági tőkés újratermelés sajátosságai és a föld magántulajdonának monopóliuma. A földtulajdonos a föld magántulajdonának monopóliuma folytán rákényszeríti a bérlőt, hogy a piac helyzetétől és más feltételektől függetlenül akkora járadékot fizessen, amekkorát a sokkal kedvezőbb konjunktúra idején megkötött szerződés szabott meg. A tőkés bérlő a növekvő járadék megfizetése végett fokozza bérmunkásai kizsákmányolását; néha saját profitját, sőt előlegezett tőkéjének egy részét is odaadja a földtulajdonosnak. Ezért a bérlők nem alkalmaznak vagy nem elegendő mértékben alkalmaznak új technikát, pedig enélkül nem csökkenthetők kellőképpen a termelési költségek, tehát a konkurrenciaharcban sem biztosítható megfelelő versenyképesség. Az iparban az állótőke megújítása ad lökést a termelés újabb fellendülésének. A mezőgazdaságban ez a tényező nem tölthet be ilyen szerepet. A mezőgazdaság

termelőerői a magántulajdon és a feudalizmus csökevényei miatt általában sokkal nehezebben fejlődnek, mint az ipar termelőerői. Ráadásul a tönkremenés elől menekülő és a földjükhöz ragaszkodó kis- és középparasztok saját munkájuk intenzitásának határtalan fokozása révén növelik a piacon már amúgy sem értékesíthető termékek termelését. Mindez megnehezíti a válságból való kilábalást. Az agrárválság a legélesebb formában az imperializmus korszakában jelentkezik, amikor szinte szabály szerint egybefonódik a mélyreható ipari válságokkal. Az agrárválság következtében a parasztok nagy tömegei vesztik el tulajdonukat és ezzel együtt létfenntartásuk eszközeit. A nagytőke kisajátítja őket, s így a proletariátus soraiba kerülnek. A szocializmusban a kapitalizmus fő ellentmondásának megszüntetése eredményeképpen eltűnik az agrárválság keletkezésének lehetősége.

Akcíza – a tőkésországokban a fogyasztási cikkeket terhelő *közvetett adók* (*l.*) egyik fő formája. Akcízát túlnyomórészt a tömegfogyasztási cikkekre (só, tea, cukor, kávé, gyufa stb.) vetnek ki. Tehát az akcíza terhei elsősorban a dolgozó tömegek vállára nehezednek.

A Szovjetunióban az új gazdasági politika (nep) első éveiben a szocialista építés javára használták fel az akcíza-formát. A szovjet állam az akcízákon keresztül szabályozta az árakat; a legmagasabb akcíza-tételeket a fényűzési cikkekre állapította meg. Az akcízákból befolyt összegeket a szocialista gazdaság szükségleteinek kielégítésére használta fel. Az 1930–1931. évi adóreform végrehajtása során a Szovjetunióban az összes akcízákat eltörölték.

Akkreditív – pénzügyi okmány, amelyben az egyik hitelintézet (bank, takarékpénztár) bizonyos pénzösszeg kifizetésére utasít egy másik hitelintézetet. Egyes vállalatok (szállítók és vevők) elszámolásakor használatos az elszállított árukról vagy a teljesített szolgáltatásokról szóló számlák kifizetésére. A bank csak akkor fizet a szállítónak, ha az utóbbi megtartotta a vevőnek az akkreditívben megszabott feltételeit. A takarékpénztárak is adnak akkreditívet egyes állampolgároknak abból a célból, hogy takarékpénztári betétösszegüket egyszerre vagy részletekben a Szovjetunió bármelyik takarékpénztárában felvehessék.

Aktív (oldal) – a könyvelési mérleg baloldala, amelyben a vállalat eszközeit összetételük és megoszlásuk szerint pénzformában csoportosítják. A szocialista vállalatok könyvelési mérlegének aktív oldala azt fejezi ki, hogy a vállalat álló- és forgóeszközeit hol és hogyan használták fel. Az aktívák között szereplő állóeszközökhöz tartoznak: az épületek és létesítmények, az erőgépek és beren-

dezések, a szállító eszközök, a tartósan használt szerszámok, irodai leltári tárgyak. Ugyanide sorolják a befejezetlen beruházási építkezéseket is. Az aktív oldal forgóeszköz-tételei között szerepelnek: az anyagkészletek, a befejezetlen termelés költségei, a raktári késztermékek, a pénzeszközök, az adósok. Az aktív oldal mutatja ki azokat az eszközöket is, amelyekért bizonyos ideig még a vállalat felelős (például a vevő címére elszállított, úton levő árukat. Az aktívák között külön kategóriaként szerepelnek az úgynevezett *vállalatból kivont eszközök* (*l.*).

Alap – *l. Társadalom alapja.*

Alapanyagok – a vállalat termékeinek fő anyagi alapját alkotó munkatárgyak. Alapanyag például az érc a nyersvastermelésben, a gyapot a pamutfonalak készítésében. Az alapanyagok állományába tartoznak mind a nyersanyagok, mind a műszaki ellátás tárgyai. Az alapanyagok termelési felhasználásuk jellege és a felhasználás normázása szerint három csoportba sorolhatók: az első csoportba tartoznak az anyagi és műszaki ellátásnak azok a tárgyai, amelyeket megmunkálás és hulladék keletkezése nélkül használnak fel a termelésben (csapágyak, különféle szabványos alkatrészek, műszerek stb.); a második csoportba azok az anyagok, amelyek előzetes technológiai megmunkálás után, de tulajdonságuk megváltozása nélkül kerülnek be a gyártmányba (különféle hengerelt áruk); a harmadik csoportba pedig azok az anyagok, amelyek a technológiai folyamat eredményeképpen egyesülnek, s együttesen olyan új anyagot alkotnak, amelynek tulajdonságai eltérnek az egyesített anyagok tulajdonságaitól (ilyenek például az acélgyártási elegy alkotórészei). Az alapanyag-szükséglet nagyságát és az alapanyagok termelésben való felhasználását haladó anyagfelhasználási normák segítségével határozzák meg. Ezeket a normákat az új technika és termelési technológia bevezetésével összhangban, a legjobb tapasztalatok figyelembevételével állapítják meg.

Alapítói nyereség – a tőkés részvénytársaságok alapítóinak jutó nyereség, amelynek nagysága egyenlő az alapítók által eladott részvények árösszegének és a részvénytársaságba ténylegesen befektetett tőkéjük összegének különbségével. Ez a különbség abból ered, hogy a részvények ára *(l. Részvényárfolyam)* rendszerint nagyobb a részvénytársaságba ténylegesen befektetett tőkénél. Alapítói nyereség vagy úgy érhető el, hogy az alapítók a részvények egy részét piaci árfolyamuk emelkedéséig maguknál tartják, vagy úgy, hogy a tényleges tőkebefektetés összegét meghaladó névértéken bocsátanak ki részvényeket. Az utóbbi esetben beszélnek a tőke úgynevezett felhígításáról.

Albérlet (szubárenda) – olyan egyezmény, szerződés, amelynek értelmében a bérlő az általa bérelt birtokot vagy annak egy részét bizonyos térítés ellenében ideiglenes használatra átengedi egy másik személynek (albérlőnek). A föld albérletbe adása különösen a Kelet országaiban terjedt el. Iránban például nagyon kifejlődött a föld bérletbe adásának több fokozatú formája. A kulákok felső rétege a földesuraktól bérelt földeket leigázó feltételekkel adja albérletbe a szegényparasztoknak és a földnélküli parasztoknak.

Államadósság – az állam belföldi és külföldi kölcsönökből származó adósságának a már kiegyenlített rész levonása után megmaradt összege. Az államadósság az államnak a költségvetési kiadások fedezését szolgáló pénzösszegek megszerzésére irányuló bel- és külföldi hitelműveleteiből (kölcsönműveleteiből) keletkezik. Az államadósságok feloszlanak: 1. rövid- és hosszúlejáratú, másnéven függő, illetve állósított és 2. belföldi és külföldi államadósságokra. A kapitalizmusban és különösen imperialista szakaszában az államadósságok óriási méreteket öltenek. Ennek oka a krónikus költségvetési deficit, amelyet a gazdasági válságok, a háborúk és a háborús előkészületek idéznek elő. Sok ország államadóssága meghaladja évi nemzeti jövedelmének összegét. A tőkésországok az államadósságok törlesztéséhez és kamataik kifizetéséhez szükséges összegeket az anyaországok és a gyarmatok dolgozóinak megadóztatásából teremtik elő. Az állam adóssága kamatainak zömét a tőkéseknek fizeti ki, akik az államkölcsön-kötvények legnagyobb részét birtokolják.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok államadósságai egészen más jellegűek, mint a kapitalista államadósságok. A szocialista országokban az államadósságok az állam hitelügyi műveleteivel függnek össze, ez utóbbiak pedig a szocialista bővített újratermelés ütemének meggyorsítását és a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelését szolgálják. Az államadósságok kiegyenlítése a szocialista vállalatok felhalmozásaiból történik. Az államkölcsönöket általában a lakosság körében és a szocialista vállalatoknál helyezik el. Ennek megfelelően van a lakossággal és a szocialista gazdasági szervezetekkel szemben fennálló államadósság.

Állami adó a Szovjetunióban – az állami költségvetés bevételei közé sorolt és tervszerűen szabályozott adó, a *nemzeti jövedelem* (*l.*) újraelosztásának egyik formája. Az állami adóbevételeket rendszerint a Szovjetunió egységes költségvetési rendszerének összes ágai között osztják el, eltérően a helyi adóktól, amelyek teljesen a helyi költségvetésekbe folynak be (*l. Adók*). A fontosabb állami

adók: a szövetkezeti szervezetek jövedelemadója, a kolhozok jövedelemadója, a mezőgazdasági adó és a lakosság jövedelemadója. A tőkésországokban az állami adókhoz tartozik az összes egyenes és közvetett adók túlnyomó része. A burzsoá állam a helyi hatalmi szerveknek csak csekély jelentőségű, másodrendű bevételeket enged át.

Állami biztosítás – olyan biztosítási rendszer, amelyben a szervezetek és az állampolgárok vagyonbiztosítását a tőkésországokban csaknem általánosan elterjedt magáncégek helyett az állam végzi. A Szovjetunióban az állami biztosítást 1921-ben vezették be; a biztosítási ügyeket a Pénzügyminisztérium Állami Biztosítási Főigazgatósága végzi helyi szervei segítségével. Az állami biztosítás két változata ismeretes: a kötelező vagyonbiztosítás és az önkéntes biztosítás. A kötelező biztosítás kiterjed: *a)* a kolhozokban az épületekre, a mezőgazdasági felszerelésre és berendezésre, a termékekre, a mezőgazdasági növénykultúrák vetésére, az állatállományra; *b)* az egyes állampolgárok gazdaságaiban az épületekre, az állatállományra és a mezőgazdasági növénykultúrák vetésére; *c)* a vállalatok és intézmények állami lakásaira. A közlekedésben az utasbiztosítás szintén kötelező. Önkéntes alapon valósul meg az állampolgárok állami életbiztosítása és vagyonbiztosítása. Az állami biztosító elemi csapások és balesetek esetén a biztosítási feltételeknek megfelelően kártalanítja a vállalatokat, a szervezeteket és az állampolgárokat.* Az állami biztosítás válfaja a *társadalombiztosítás* (*l.*).

[* Magyarországon az állami vagyon- és személybiztosítás a kötelező gépjármű-szavatossági biztosítás kivételével önkéntes alapon történik, s ebben eltér a többi szocialista ország gyakorlatától; ezekben az országokban a biztosítást részint kötelező, részint önkéntes alapon művelik.]

Állami kereskedelem a Szovjetunióban – a szovjet kereskedelemnek az össznépi, állami tulajdonon alapuló vezető formája. Az állami kereskedelem bonyolítja le a nagykereskedelmi áruforgalom túlnyomó részét és a kiskereskedelmi forgalomnak mintegy kétharmadát. Az állami kereskedelmi szervek a legtöbb árut a szocialista ipartól kapják. Az állami kereskedelem juttatja el az árukat a fogyasztókhoz, s méri fel a fogyasztók igényeit, hogy a lakosság számára szükséges áruk termelésének fokozására, az áruválaszték bővítésére és a minőség javítására ösztönözze az ipart. Az egyéni fogyasztási cikkekkel kereskedő állami kereskedelem főként a városok és az iparvidékek lakosságát szolgálja ki. Ezt a kereskedelmet a Kereskedelmi Minisztérium

kereskedelmi hálózata – üzletek, boltok, kereskedelmi lerakatok – és a közlekedésben, a bányászatban, az olajiparban, a kohászatban és más iparágakban működő munkásellátási igazgatóságok bonyolítják le. Az állami áruforgalomhoz tartozik a közétkeztetési (vendéglátóipari) vállalatok – üzemi konyhák, étkezők, éttermek stb. – forgalma is. Az állami kereskedelem hálózata és áruforgalma az ipari és a mezőgazdasági termelés fejlődése alapján növekszik. Az állami kereskedelmet a népgazdasági terv irányítja, az áruk árát tervszerűen állapítják meg, s az állami kereskedelmi vállalatok az önálló elszámolás elve alapján működnek. A hatodik ötéves terv az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi áruforgalmának körülbelül 50%-os növelését, a kereskedelmi hálózatban a munkahelyek számának legalább 40%-os növelését, az étkezők számának pedig mintegy 50%-os fejlesztését irányozza elő. A népgazdaság érdekei és a nép jólétének növekedése megkövetelik a szovjet kereskedelem mindenoldalú fejlesztését. *(l. Szövetkezeti kereskedelem a Szovjetunióban, Kolhozkereskedelem.)*

Állami költségvetés a kapitalizmusban – a burzsoá állam bevételeinek és kiadásainak évi előirányzata. A burzsoá állam költségvetése eszköz a nemzeti jövedelemnek a kizsákmányoló osztályok érdekében történő újraelosztására. Marx a burzsoá állam költségvetésének lényegét feltárva azt írta, hogy „a költségvetés nem más, mint osztályköltségvetés, költségvetés a burzsoázia számára". A burzsoá állam a költségvetés bevételi részének összeállításakor arra törekszik, hogy a költségvetési kiadások fedezésének minden terhét a dolgozókra hárítsa át. A költségvetés kiadási részét a kizsákmányoló osztályok érdekében használja fel, a dolgozó népesség szükségleteit pedig nyomorúságosan elégíti ki. A legnagyobb burzsoá államok költségvetési kiadásainak fele-kétharmada katonai célokat szolgál. A tőkésországokban az állami költségvetés kiadásai közt döntő jelentőségűek: 1. a katonai kiadások; 2. a dolgozó tömegek ellen irányuló erőszak és elnyomás gépezetének fenntartási költségei; 3. az államadósságok kamatainak kifizetését és a kölcsönkötvények visszafizetését szolgáló kiadások. A szociális és kulturális kiadások (a közoktatás, az egészségvédelem, a tudomány és a sport stb. fejlesztésének kiadásai) egészen jelentéktelen helyet foglalnak el az összes kiadások között. A költségvetési kiadásokat adók, kölcsönök és papírpénz-kibocsátás útján fedezik. A kiadások fedezésében a dolgozókra kivetett adóké a döntő szerep. A tőkésországok költségvetései az imperializmus korszakában és különösen a kapitalizmus általános válsá-

gának időszakában nagyrészt költségvetési hiánnyal zárulnak. A krónikus hiány miatt a burzsoá állam új adókat vezet be, a régi adókat emeli, az államadósságot növeli, s inflációs papírpénzkibocsátáshoz folyamodik. A költségvetési hiányok okai: a pusztító háborúk és a háborús előkészületek, a gazdasági válságok, vagyis maga a kapitalizmus rendszere. Az állami költségvetés a kapitalizmusban a burzsoá állam egyik eszköze, amelyet a dolgozók kirablására és a tőkések gazdagítására használ fel.

Állami költségvetés a szocializmusban – a pénzeszközök központosított alapja tervszerű képzésének és felhasználásának fő formája; ez az alap a szocialista termelés bővítését és az egész társadalom növekvő szükségleteinek kielégítését szolgálja. A szocializmusban az állami költségvetés természetét, szerepét és rendeltetését a szocializmus rendje, gazdasági törvényeinek jellege határozza meg. A burzsoá államok a dolgozók pótlólagos kizsákmányolására, a tőkés monopóliumok gazdagítására, a fegyverkezési hajszára és a gazdaság militarizálására használják fel költségvetésüket. A szocialista állam költségvetése ezzel szemben szorosan összefügg az egész népgazdasággal, s a szocialista gazdaság tervszerű fejlesztésének, a társadalmi termelés valamennyi ágában a termelési lehetőségek ésszerű kihasználásának eszköze. A szocialista költségvetési rendszer fontos szerepet tölt be a *szocialista bővített újratermelés* (*l.*) pénzügyi eszközökkel való ellátásában. A költségvetési kiadások túlnyomó része a népgazdaság és a szociális-kulturális intézkedések finanszírozását szolgálja. Például a Szovjetunió költségvetésének bevételi része főként a forgalmi adóból, a nyereségbefizetésből és a szövetkezeti adókból, vagyis a szocialista (állami és szövetkezeti) vállalatok tiszta jövedelmének terhére befolyó bevételekből tevődik össze. A lakosság adói és illetékei a költségvetési bevételek csekély hányadát teszik ki. A szocialista költségvetés bevételi többlettel zárul; ez az ország pénzrendszere erősödésének egyik tényezője. A költségvetési bevételek és kiadások terve a szocialista állam legfőbb pénzügyi terve. Az állami költségvetésen keresztül valósul meg a szocialista társadalom nemzeti jövedelme jelentős részének elosztása és újraelosztása.

Állami munkaerő-tartalékok a Szovjetunióban – a népgazdaság számára szükséges fiatal szakmunkások tervszerű képzésének rendszere. A Szovjetunió Minisztertanácsa 1940. október 2-án rendeletileg hozta létre az állami munkaerő-tartalékok rendszerét, amelynek feladatai a következők: az ifjúság toborzásával a munkásosztály tervszerű utánpótlása új, állandó szakmunkásokkal; szakmunká-

sok és betanított munkások képzése a leghatékonyabb módszerek alkalmazásával. A munkaerő-tartalékok iskoláiban folyó szakmai és általános oktatásnak, valamint a tanulók eltartásának költségeit teljesen a szocialista állam költségvetése fedezi. Az állami munkaerő-tartalékok rendszerében az iparitanuló-iskolák, a vasutasiskolák és az üzemi iskolák széleskörű hálózata működik. A háború utáni években a szén- és ércbányászat szakmunkás-szükségletének kielégítésére bányásziskolák és tanintézetek is alakultak. 1954 óta az állami munkaerő-tartalékok rendszerében folyik a mezőgazdasági gépesítési szakemberek képzése. A tömegszakmákat tanuló fiatalok az üzemi iskolákban 6–10 hónapos kiképzésben részesül, az iparitanulóiskolákban, a vasutasiskolákban és az általános bányászati szakiskolákban 2 év, a különleges ipari tanintézetekben pedig 3–4 év az oktatási idő. Az iparitanuló-iskolák és a vasutasiskolák 14–15 éves, az üzemi szakiskolák pedig 16–17 éves leányokat és fiúkat vesznek fel. Az állami munkaerő-tartalékok rendszerében 1941 és 1957 között 8 374 000 ipari, építőipari és közlekedési ifjúmunkás részesült szakmai kiképzésben. 1954-ben 344 000, 1955-ben 284 000 fiatal végzett mezőgazdasági gépesítési szakiskolát.

„Állami pénzelmélet" – az idealista polgári pénzelméletek egyike, amely szerint az állam teremti meg a pénzt és határozza meg értékét; a *nominalista pénzelmélet* (*l.*) egyik változata. Az „állami pénzelmélet" legismertebb szószólója Knapp német közgazdász, aki 1905-ben tette közzé „Állami pénzelmélet" („Staatliche Theorie des Geldes) című könyvét. Knapp tagadja a pénz árutermészetét, nominális számolási egységnek, egyezményes jelnek tekinti a pénzt, amelynek semmi köze sincs az áruhoz. Elmélete szerint a pénz nem gazdasági, hanem jogi kategória, az állam pedig olyan *mindenható* erő, amely bármilyen tárgyat képes átváltoztatni pénzzé. Knapp véleménye szerint a pénz elsődleges funkciója a törvényes fizetésieszköz-funkció. Az állami pénzelmélet figyelmen kívül hagyja és az árak mércéjének funkciójával helyettesíti az értékmérő funkciót. A legtökéletesebb pénznek a papírpénzt tekinti. Az *„állami pénzelmélet"* új változatát az állammonopolista kapitalizmus ideológusa, *Keynes* (*l.*) vetette fel. Azt állította, hogy az aranystandard az aranyérme-forgalommal és a bankjegyek aranyra való beválthatóságával a „barbárság csökevénye". Kijelentette, hogy az eszményi valuta az aranyra beválthatatlan papírvaluta. Állítása szerint a fémpénznek az a fogyatékossága, hogy „termelése nem elasztikus", vagyis hogy – az áruktól eltérően – a „pénz nem termelhető tetszés szerint". Az „álla-

mi pénzelméletnek" az a leglényegesebb hibája, hogy tagadja az objektív értéktörvényt és a pénz árutermészetét. A pénz soha nem volt és nem is lehet az államhatalom teremtménye. A pénz spontán módon alakult ki az árutermelés és a csere méhéből. Az „állami pénzelmélet" azt az inflációs pénzügyi politikát takargatja, amelyet a burzsoá állam a monopóliumok érdekében és közvetlen részvételével hajt végre.

Állami vállalat tiszta jövedelme – a szocialista társadalom állami vállalatokban termelt többlettermék értékének a vállalatoknál maradó része (a vállalat nyeresége). A vállalati tiszta jövedelmet a termelés bővítésére, az álló- és forgóeszközök gyarapítására használják fel. A tiszta jövedelem bizonyos része a vállalati dolgozók anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítését szolgálja (vállalati alap a dolgozók szociális és kulturális szükségleteinek jobb kielégítésére és a termelés tökéletesítésére). A vállalati nyereségnek az állami költségvetésbe befizetett része a forgalmi adóval és egyéb befizetésekkel együtt az *állam központosított tiszta jövedelme* (*l.*), amelyet az állam beruházások finanszírozására, szociális és kulturális intézkedésekre, honvédelemre stb. használ fel.

Államkapitalizmus – a tőkésországokban: a burzsoá állam gazdasági életben való részvételének különböző formái. Vagy államosítással valósul meg, amikor a burzsoá állam saját kezelésbe vesz át egyes vállalatokat, illetve nemzetgazdasági ágakat, vagy pedig az állami költségvetés terhére új vállalatok építése útján. Az állami tulajdon a burzsoá országokban a tőkés tulajdon egyik változata. Az államkapitalizmus a burzsoá országokban nem változtatja meg a tőkés rendszer természetét, mert alapja továbbra is a termelési eszközök magántulajdona, az állam pedig a legnagyobb finánctőkések hatalmában van. A tőkések maguk alá rendelik és meggazdagodásukra használják fel a burzsoá államot. Az államkapitalizmus elősegíti a tőkés profit megsokszorozását, megszilárdítja az uralkodó tőkésosztály gazdasági és politikai pozícióit. Azok a vállalatok és gazdasági ágak, amelyeket a burzsoá állam saját kezelésébe vesz át, illetve azok a gazdasági funkciók, amelyeket maga tölt be, végső soron a tőkések érdekeit szolgálják. Az államkapitalizmus az imperialista országokban *állammonopolista kapitalizmus* (*l.*) jellegét ölti.

Az államkapitalizmus az elmaradott országokban és a gyarmati elnyomástól megszabadult volt gyarmatokon különleges szerepet tölt be. Ezekben az országokban a külföldi tőke túlságosan nagy befolyásának gyöngítésére irányul, aláássa uralmának gazdasági gyökereit,

s erősíti ezeknek az államoknak önálló fejlődését és függetlenségét.

A proletárdiktatúrában megvalósított államkapitalizmus gyökeresen különbözik a burzsoázia uralmának államkapitalizmusától. Először Lenin dolgozta ki a proletárdiktatúrában megvalósított államkapitalizmus kérdését. Az államkapitalista vállalatok a szocialista állam közvetlen ellenőrzése alatt működnek; a szocialista állam a népgazdaság fejlesztésére, a magántőkés és a kispolgári spontaneitás elleni harcra használja fel az államkapitalizmust. Az államkapitalista szektor az átmeneti gazdaságban alárendelt szektor. Vezető szerepet a szocialista szektor tölt be. Az államkapitalizmus ilyen körülmények között a magángazdasági kapitalizmushoz képest haladás a szocializmus felé. A proletárállam az államkapitalizmus közvetítésével békésen átalakítja a tőkés ipart és kereskedelmet, hogy fokozatosan átvezesse őket a szocializmus vágányára. Az államkapitalizmus a Szovjetunióban jelentéktelen volt, s főként a külföldi tőkének adott koncessziók formájában létezett. Az államkapitalizmus néhány népidemokratikus országban (különösen a Kínai Népköztársaságban) jóval szélesebb körben terjedt el. Itt főként vegyes vállalatok (állami és magántulajdonban levő vállalatok) képviselik az államkapitalizmust; a vegyes vállalatokban az állam részesedése és az állami igazgatás a döntő. Ugyanehhez a szektorhoz állami megrendelésre dolgozó magánvállalatok is tartoznak. Az államkapitalista vállalatokban részesedő tőkések nyereségének nagyságát és a munkások munkafeltételeit a törvényhozás szigorúan szabályozza

Államkölcsönök – pénzeszközök meghatározott idejű bevonása az állami költségvetésbe. A kölcsönök attól függően, hogy belföldön vagy külföldön kerülnek realizálásra, belföldi (belső) és külföldi (külső) kölcsönökre oszthatók fel. Az államkölcsönök lehetnek kamatozó kölcsönök (ha a kötvénytulajdonosoknak bizonyos időpontokban meghatározott nagyságú kamatot fizetnek) és nyereménykölcsönök (ha a kölcsönök jövedelmét nyeremények formájában fizetik ki); a kölcsön kibocsátási időtartamától függően lehetnek hosszúlejáratúak vagy rövidlejáratú kölcsönök.

A tőkésországokban az államkölcsönök az állami költségvetési hiány fedezésének fő forrásai. A belföldi államkölcsönök a tőkésországokban a nemzeti jövedelem újraelosztásának eszközei, csak a nagyburzsoáziának előnyösek, mert a dolgozókra kivetett adók terhére szavatolt jövedelmet biztosítanak kölcsönkötvényei után. A tőkésországokban a legnagyobb kötvénytulajdonosok a bankok, a tőkés társaságok, az állami szervezetek és intézmények, valamint a lakosság tehetős rétegei. A tőkésországok a más országoknak

adott külföldi államkölcsönöket ezeknek az országoknak gazdasági és politikai elnyomására, a gyarmati és a függő országok leigázására használják fel. Az ilyen leigázó feltételű kölcsönökre példa az úgynevezett „*Marshall-terv*" (*l.*) és a „Truman-elv" keretében adott mindenféle kölcsön és hitel.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban kibocsátott államkölcsönök gyökeresen különböznek a tőkésországok államkölcsöneitől. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok államkölcsönei valóban népi kölcsönök, amelyeknek fő forrásai a dolgozóknak a szocialista állam részére kölcsönzött megtakarításai. A Szovjetunió államkölcsönei jelentős szerepet játszottak a szovjet államhatalom megerősítésében, a népgazdaság fejlesztésében, a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelésében. A Szovjetunió 1958 óta nem bocsát ki a lakosság körében jegyzett államkölcsönöket.*

[* Magyarországon 1957-ben szüntették meg az államkölcsönök kibocsátását.]

Állam központosított tiszta jövedelme – a szocialista társadalom többlettermékének egy része, amely az államot illeti meg. Az állam központosított tiszta jövedelme forgalmi adó, nyereségbefizetés, társadalombiztosítási járulék, a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) jövedelemadója stb. formájában az állami költségvetésbe folyik be. A tiszta jövedelem forrása az állami vállalatok munkásainak és a szövetkezeti parasztoknak a munkája. A forgalmi adó és a jövedelemadó közvetítésével a kisipari termelőszövetkezetek tiszta jövedelmének egy része is átalakul az állam központosított tiszta jövedelmévé. Az állam központosított tiszta jövedelmét össznépi szükségletek kielégítésére használják fel: a beruházások finanszírozására, közoktatásra, egészségvédelemre, nyugdíjellátásra, honvédelemre, államigazgatásra stb.

Állammonopolista kapitalizmus – a monopoltőke uralmának formája, amelynek alapja a tőke magas fokú koncentrációja és centralizációja, a monopóliumok döntő szerepe a tőkésországok gazdaságában és politikájában, s mindezek révén a monopóliumok és az államapparátus összenövése, a burzsoá állam alárendelése a finánccoligarchiának. Ennek az alárendelésnek az a célja, hogy a monopóliumok beavatkozzanak az ország gazdaságába, magas monopolprofitot biztosítsanak maguknak, a finánctőke megszilárdítsa mindenhatóságát, s fokozza az imperialista terjeszkedést. Az állammonopolista kapitalizmus a *kapitalizmus általános válságának* (*l.*) időszakában fejlődik a legmagasabb fokra. A burzsoá állam az imperializmus korszakában a monopoltőke diktatúráját testesíti meg, s az utóbbi érdekében fejti ki

tevékenységét. Az állammonopolista kapitalizmusnak különböző megjelenési formái vannak: „személyi unió", amikor a vezető államhivatalnokokat bevonják a monopolista egyesülések igazgatóságába, a monopóliumok képviselőinek pedig közvetlen részvételt biztosítanak a burzsoá országok kormányaiban; állami vállalatok, vasutak stb. építése, vagy pedig a burzsoá államosítás útján létesített „állami gazdaság" alárendelése a monopóliumoknak; az adógépezeten és a jövedelmező katonai megrendeléseken keresztül a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét elnyelő állami költségvetések óriási összegeinek elsajátítása a monopoltőke által; a gazdaság „állami szabályozása" mind béke idején, mind pedig és főként háborús időkben és a gazdaság fokozott militarizálásának időszakaiban; a monopóliumok külföldi gazdasági terjeszkedésének támogatása és állami szervezése; olyan nemzetközi monopolista egyesülések létesítése, amelyeknek fő részvevői a burzsoá államok. A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése meggyorsítja az állammonopolista kapitalizmus fejlődését. Ezért a háborúk és a háborús előkészületek időszakai éppúgy, mint a gazdasági válságok időszakai: az állammonopolista kapitalizmus legnagyobb arányú növekedésének időszakai. Napjainkban a tőkésországok között az Amerikai Egyesült Államokban fejlődött ki leginkább az állammonopolista kapitalizmus. A második világháborúig ez a fasiszta Németországra volt jellemző. A burzsoá állam beavatkozása a gazdasági életbe nem szünteti meg a tőkés rendszer leglényegesebb ellentmondásait. Ellenkezőleg, kiélezi a tőkés termelés anarchiáját, elmélyíti a kapitalizmus ellentmondásait. A különböző monopolista csoportosulások között elkeseredett harc dúl az államgépezet birtoklásáért, a zsíros állami állások és a legjövedelmezőbb állami megrendelések megkaparintásáért. Az állammonopolista kapitalizmus a tőkés magántulajdon bázisán a termelés társadalmasításának lehető legmagasabb foka, ezért tovább fokozza a munkásosztály kizsákmányolását és csökkenti az összes dolgozók életszínvonalát. Lenin jellemzése szerint az állammonopolista kapitalizmus háború idején katonai fegyház a munkások számára, katonai védelmet biztosít a profitoknak és paradicsomot a tőkéseknek. A monopóliumok a maguk alá rendelt államhatalmi gépezetre támaszkodva fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását, magas adók és árak révén még inkább kirabolják az összes dolgozókat, s a kényszermunka rendszerét vezetik be a vállalatokban. Mindezek következtében kiéleződnek a munka és a tőke közötti ellentétek és harcok. Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése a kapitalizmus rothadásának, a megnövekedett termelőerők és a történelmileg elavult tőkés termelési viszonyok közötti összeüt-

közéseknek a következménye. De az állammonopolista kapitalizmus – amint Lenin hangsúlyozta – egyszersmind a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítése, a szocializmus előcsarnoka is. A szocializmusba való átmenethez azonban forradalmi fordulat szükséges, vagyis az, hogy a munkásosztály megragadja a hatalmat. Az állammonopolista kapitalizmus nem szüntetheti meg a tőkés gazdaság ellentmondásait, a termelésnek a tőkés gazdaságra jellemző anarchiáját, s a kapitalizmus összes ellentmondásainak további éleződésére vezet.

Államosítás a tőkésországokban – a tőkés magántulajdonban levő termelési eszközök átvétele a burzsoá állam tulajdonába. A tőkés államosítás nem változtatja meg a tőkés rend jellegét. A vállalatok átalakulnak államkapitalista vállalatokká (*l. Államkapitalizmus*). Az államosított tőkésvállalatok szociális lényege sem változik meg, mivel a tőkések és a bérmunkások osztálya megmarad. Az egyes termelési ágak vállalatainak államosítását leggyakrabban a burzsoá államnak az a törekvése idézi elő, hogy egyes tőkéseket vagy tőkéscsoportokat megmentsen a csődtől. Az állam az államosított vállalatok tulajdonosainak kifizeti a vállalatok teljes értékét, gyakran pedig hosszú éveken át még kamatot is fizet. Ebben az esetben az állam kötvényeket bocsát ki, amelyeket bevált az államosított vállalatok részvényeire; a vállalatok volt tulajdonosai ezekre a kötvényekre évtizedeken át kárpótlást kapnak vállalataik tőkéjéért, az állam megbízásából továbbra is igazgatják ezeket a vállalatokat, s óriási fizetést húznak. Egyes vállalatok és különösen a vasutak tőkés államosítására a már említett okokon kívül hadászati okok és megfontolások miatt is sor kerülhet. Napjainkban egyes tőkésországokban egész iparágakat államosítanak, amelyek szénnel, energiával vagy fémmel látnak el más ágazatokat, s amelyek technikai elmaradottságuk és versenyképtelenségük miatt veszteségeseknek bizonyulnak. Az ezeket a vállalatokat tulajdonába vevő burzsoá állam nemcsak „méltányos" kártalanítást biztosít a korábbi tulajdonosoknak, hanem még saját költségére új felszereléssel is ellátja ezeket az ágazatokat. Ezt példázhatja a labour párti kormány által Angliában végrehajtott tőkés államosítás. Az Angol Bankon kívül államosították a szénbányászatot, a közlekedést, a villamos erőműveket, a gázgyárakat és az acélipar egy részét. Amikor a burzsoázia előnyösnek tartja a maga számára, visszajuttatja tulajdonosainak, denacionalizálja az államosított vállalatokat. Ebben az esetben a tőkések és egyesüléseik jóval értékük alatt szerzik vissza az államtól vállalataikat, s így nemcsak az államosításon nyernek, hanem a *denacionalizáláson (l.)* is.

Állandó termelőbrigád (a Szovjetunióban) – olyan termelési, munkaszervezeti alapegység a mezőgazdasági artelben, szovhozban, amely a legteljesebben megfelel a kolhoz- és a szovhoztermelés követelményeinek. * Ez a munkaszervezési forma előmozdítja a kolhozok és a szovhozok földjének és termelési eszközeinek kihasználásáért viselt személyes felelősség fokozását. A kolhozok állandó termelőbrigádjai az összes növénytermelési és állattenyésztési munkákat elvégzik a kolhoz rájuk bízott földterületén, illetve állatállományában. A növénytermelési munkák elvégzésére szántóföldi, zöldségtermelő, gyümölcstermelő, szőlőtermelő, dohánytermelő, takarmánytermelő és kombinált gyümölcs- és zöldségtermelő, gyümölcs- és szőlőtermelő és egyéb brigádokat alakítanak. Minden brigádnak állandó földterületet (a vetésforgó minden területén megfelelő nagyságú táblát vagy parcellát) jelölnek ki, megadják neki a szükséges gépeket, felszereléseket, épületeket, igásállatokat, amelyeknek karbantartásáért, ápolásáért és kihasználásáért teljesen a brigád felel. A kolhoz vezetősége megszabja a brigád évi termelési feladatát, amelyben növényfélék szerint meghatározza a vetésterületek nagyságát, a terméshozamra, a munkaegység-ráfordításokra vonatkozó feladatokat stb. Ezzel biztosítja, hogy a brigád az egész év folyamán maximálisan és egyenletesen hasznosítsa tagjainak munkaerejét és használja ki a termelési eszközöket. A brigádok és a hozzájuk tartozó munkaerők számát a közös gazdaság megfelelő üzemágának konkrét feltételeitől függően állapítják meg. A brigádnak akkorának kell lennie, hogy a legtermelékenyebben használhassa ki a korszerű technikai felszereléseket. A fontosabb gabonatermelő vidékeken egy-egy szántóföldi brigádnak általában 60–80 tagja, a nem feketeföld-övezetekben pedig 40–60 tagja van. Állattenyésztő brigádokat minden állattenyésztési üzemágban szerveznek. Ezekre a brigádokra bízzák a közös állatállomány bizonyos részét, valamint a szükséges épületeket és felszereléseket. A legutóbbi években a kolhoztermelésben elterjedtek az úgynevezett komplexbrigádok, amelyek bizonyos termelési feltételek között a legjobban hasznosítják a munkaerőt. A komplexbrigádok megfelelő nagyságú földterületet kapnak mezőgazdasági művelésre, s bizonyos nagyságú állattenyésztő telepeket is szerveznek részükre (figyelembe véve az állattenyésztő telepek területi elhelyezkedését). Ezek a brigádok a növénytermelési és állattenyésztési termelési feladatok teljesítéséért egyaránt felelnek. A munkaszervezés brigád-formája nem akadálya annak, hogy a kevésbé gépesített munkákra a brigádvezető közvetlen irányítása alá tartozó brigádon kívül munkacsapatokat is szervezzenek.

[* Brigádok a magyar szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben (állami gazdaságokban, termelőszövetkezetekben) is működnek. Szervezeti felépítésük, munkarendjük stb. nagy általánosságban megegyezik a címszóban vázoltakkal.]

Állandó tőke – a tőkének az a része, amely termelési eszközök (épületek, felszerelések, gépek, berendezések, tüzelőanyagok, nyersanyagok, segédanyagok) formájában van meg, s a termelési folyamatban nem változtatja meg értéknagyságát. A tőkét először Marx osztotta fel állandó és változó tőkére; ezzel megteremtette a tőkés kizsákmányolás tudományos elemzésének nagyon fontos feltételét. Ez a felosztás azon alapul, hogy az *értéktöbbletnek (l.)* és a tőke gyarapodásának nem az egész tőke, hanem a tőkének csak a munkaerő megfizetésére fordított része a forrása. Az állandó tőke értékét a munkás konkrét munkája részenként, a termelési eszközöknek a munkafolyamatban való elhasználódása arányában viszi át az újonnan termelt árura. Az állandó tőke nem forrása az értéktöbbletnek, de feltétele az értéktöbblet termelésének és tőkés elsajátításának. Az állandó tőke egyes részei különbözőképpen viszik át értéküket az újonnan termelt árura. Az épületek, a berendezések és a gépek sok termelési ciklus folyamán, több éven át vesznek részt a termelésben, s apránként viszik át értéküket. A megtérülés jellegét tekintve az állandó tőkének ez a része az *állótőke (l.)*. Az állandó tőke másik részét – a nyersanyagokat, a tüzelőanyagokat, a segédanyagokat – egy termelési periódus alatt teljesen felhasználják az áru termelésének folyamatában; az állandó tőkének ezek a részei teljesen átviszik értéküket az újonnan termelt termékre, s a *forgótőke (l.)* egy részét alkotják.

Állóalapok – a szocialista gazdaság termelési alapjai, amelyek hosszú időn át szolgálják a termelést, s teljes egészükben és többször vesznek részt a termelési folyamatban. Értéküket részenként, elhasználódásuk mértékében adják át a gyártott termékeknek. Az elhasználódó állóalapok pótlása az értékcsökkenési (amortizációs) leírások terhére történik. Az állóalapok terjedelme a nemzeti jövedelem felhalmozott részéből (részben pedig az amortizációs alapból)növekszik. A termelési állóalapok állományában aktívan működő részek a gépek, amelyeknek mennyisége és minősége közvetlenül határozza meg a termelés terjedelmét és a munkatermelékenység színvonalát. Mivel az állóalapok alkotják a szocialista társadalom termelési apparátusát, terjedelmük, műszaki színvonaluk és ésszerű, leghatékonyabb kihasználásuk roppant fontos a szocialista termelés növelése szempontjából. A Szovjetunióban érvényes osztályozás szerint a termelési állóalapok-

hoz tartoznak: az üzemi épületek és létesítmények, az erőgépek és a munkagépek, a különféle készülékek, erőátviteli berendezések, szállító eszközök, szerszámok és leltári tárgyak (egy évnél hosszabb használati idővel és 500 rubel értéken felül*), csővezetékek, útfelszerelések és útburkolatok, gátak, vízvezetékek, öntöző és talajjavító berendezések, erdőültetvények és a földek, illetve erdők hasznosítását előmozdító befektetések, továbbá az igás- és a haszonállatok. Nem termelő állóalapoknak minősülnek a szovjet államnak és a kolhozoknak, illetve a szövetkezeteknek mindazok a vagyontárgyai, amelyek éveken át a nem termelő fogyasztás kielégítését szolgálják. Ezeknek az állóalapoknak az újratermelését kizárólag a nemzeti jövedelemből fedezik. A nem termelő állóalapokhoz tartoznak: a lakóházak, a közoktatási, az egészségügyi, a kommunális, az igazgatási stb. intézmények épületei, felszerelései és berendezései.

[* Magyarországon általában 200 forinton felül.]

Állótőke – az állandó tőkének az a része, amelynek értéke fokozatosan, több termelési periódus folyamán megy át a termelt áruk értékébe, s amely az áruk értékesítése után pénzformában csak részenként térül meg a tőkésnek. Az állótőke üzemi épületekben és felszerelésekben, gépekben, berendezésekben és szerszámokban testesül meg. A munkaeszközöknek – a nyersanyagoktól és a segédanyagoktól eltérően – az a sajátosságuk, hogy többé-kevésbé hosszú időn át működnek a termelési folyamatban. Ezért értékük nem teljesen, hanem csak részenként, elhasználódásuk mértékében megy át a közvetítésükkel termelt termékekre. A késztermékek értékesítése után a munkaeszközök elhasználódott részének értéke pénzformában térül meg a tőkésnek és *amortizációs alapot (l.)* képez. Az állótőke teljes megtérülése több év leforgása után, a *tőke körforgásának (l.)* többszörös megismétlődése után megy végbe. A munkaeszközök fizikai elhasználódáson, kopáson kívül erkölcsi kopásnak is ki vannak téve.

Általános egyenérték – az összes többi áru értékét kifejező és kölcsönös cseréjét közvetítő áru. A csere fejlődésének kezdeti, legrégibb fokán, amikor a csere még véletlen, rendszertelen jellegű, a termékek közvetlenül cserélődnek egymással. Itt az egyenértékes áru minőségében bármilyen termék szerepel, amelyet az árutulajdonos cserébe kap árujáért. De az árutermelés és a csere fejlődésével a termékek közül az egyik mind gyakrabban kerül cserére, s ezért többé-kevésbé rendszeresen cserélődik egy egész sor árura, amelyek egyenértékként szolgálnak. Az árutermelés és a csere további fejlődésével az

egyenértékes áru szerepe spontánul valamilyen egyetlen áruhoz kapcsolódik. Így ez az áru válik általános egyenértékké. Amikor pedig az árutermelés további fejlődésének folyamatában a csere túlnő a helyi piacok keretén, az általános egyenérték szerepe a társadalmi szokás eredményeképpen szilárdan hozzákapcsolódik valamilyen meghatározott áruhoz, amely átváltozik pénzáruvá, vagyis pénz szerepét tölti be. A történelmi fejlődés során az általános egyenérték szerepét különböző áruk töltötték be: marha, szőrme, gabona, különféle fémek stb. Végül is az általános egyenérték és a pénzáru szerepe véglegesen az aranyhoz kapcsolódott, amely *ma* is megtartotta ezt a szerepét.

Általános értékforma – az az értékforma, amelynél az összes áruk értéke az *általános egyenérték (l.)* szerepét betöltő egy bizonyos áruban fejeződik ki. Csak az általános értékforma megjelenésével alakulnak ki többé-kevésbé állandó arányok az összes áruk mint értékek között a bennük testet öltött *társadalmilag szükséges munkaidőnek (l.)* megfelelően.

Általános és sajátos (specifikus) gazdasági törvények – az általános gazdasági törvények a társadalmi termelés objektív gazdasági fejlődéstörvényei, amelyek az összes gazdasági alakulatokban érvényesülnek, a sajátos gazdasági törvények viszont csak bizonyos termelési módban hatnak. A sajátos gazdasági törvények csak az egy bizonyos társadalmi alakulatra jellemző lényegi összefüggéseket fejezik ki. A társadalom gazdasági létfeltételeinek megváltozásával objektív feltételek teremtődnek új gazdasági törvények keletkezésére, hatásuk érvényesülésére és a régi törvények hatásának megszűnésére. Például a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye (l.)*, amely a társadalmi tulajdon alapján keletkezett, a szocializmusra jellemző új gazdasági törvény, amely gyökeresen különbözik a termelési anarchia és konkurrencia tőkés gazdasági törvényétől. Ugyanígy ellentétes egymással a szocialista és a tőkés felhalmozás törvénye és így tovább. Minden egyes gazdasági alakulatnak megvan a csak reá jellemző gazdasági alaptörvénye. A különböző társadalmi alakulatoknak nemcsak olyan sajátos törvényeik vannak, amelyek elválasztják őket egymástól, hanem olyan közös gazdasági törvényeik is, amelyek az összes alakulatokra általánosan érvényesek, egybekapcsolják ezeket az alakulatokat, s a társadalomnak az alacsonyabb fokozatokról a magasabbak felé haladó fejlődését tükrözik. Ilyen közös törvény, amely az összes alakulatokban érvényesül, a *termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvénye (l.)*, amelyet a társadalom haladó erői felhasználnak a régi termelési viszonyok béklyóinak lerázásáért

vívott harcban; ilyen törvény a munkatermelékenység növekedésének gazdasági törvénye és még néhány más gazdasági törvény, amelyeknek az összes alakulatokra kiterjedő általános érvényük van. Marx a társadalom anyagi létfeltételeinek termelését és újratermelését mint általános érvényű gazdasági törvényt jellemezve, a következőket írta: „Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, úgyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban". *(Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 786. old.) Az emberi társadalom fejlődését tehát az általános és a sajátos gazdasági törvények egyidejű működése határozza meg. Amikor az idejüket múlt osztályok akadályozzák a társadalom gazdasági életének alapvető követelményeit kifejező törvények érvényesülését, ezek a törvények az osztályharc során elkerülhetetlenül utat törnek maguknak, mégpedig a termelőerők fejlődését akadályozó régi termelési viszonyok megsemmisítésén és új, haladó termelési viszonyok létesítésén keresztül. Az általános törvények mindig a sajátos törvényekkel egységben hatnak, ezeken keresztül fejeződnek ki, s ezáltal sajátos vonásokat öltenek. Az összes alakulatokra érvényes általános törvényeket mindig konkrét történelmi megnyilvánulásukban kell vizsgálni, mert az általános törvények működésének jellege, megnyilvánulásuk sajátos formája csak az adott alakulat sajátosságainak, vagyis azoknak a konkrét történelmi feltételeknek ismeretében érthető meg, amelyek közt az általános gazdasági törvény megnyilvánul. Vannak olyan gazdasági törvények is, amelyek több alakulatban érvényesülnek, de nem általános érvényűek minden alakulat számára. Ilyen törvény például az értéktörvény, amelynek működését teljesen meghatározzák minden egyes termelési mód sajátosságai. Az általános és a sajátos gazdasági törvények egysége nem jelenti azonosságukat, vagy azt, hogy ezek a törvények teljesen feloldódnak egymásban, mert ezek a törvények a gazdasági jelenségek és folyamatok különböző lényegi összefüggéseit fejezik ki. A kommunista és munkáspártok és a szocialista államok gazdaságpolitikájukban, valamint gazdasági-szervező munkájukban az általános és a sajátos gazdasági törvények ismeretére támaszkodnak, tudatosan felhasználják ezeket a törvényeket a kommunizmus építésére.

Amortizáció – a munkaeszközök (épületek, felszerelések, berendezések) ama értékrészének pénzbeni kifejezése, amelyet a munkafolyamatban részenként visznek át a késztermékre *(l. Amortizációs alap, Állótőke)*.

Amortizációs alap – a szocialista gazdaságban: külön alap, amelyet úgy képeznek, hogy a termeléshez használt *állóalapok (l.)* elhasználódásának megfelelő összeget bizonyos időszakonként leírnak a termék értékéből, hogy azután ebből az alapból újratermeljék az állóalapokat. A szocialista gazdaságban tervszerűen, fokozatosan, az állami vállalatokban évente megismétlődő amortizációs (értékcsökkenési) leírások útján teremtik meg ezt az alapot. Az amortizációs leírások a termékegység *önköltségének (l.)* alkotórészei, s az áruk eladásakor realizálódnak. Az így képzett amortizációs alap egyik részének az a rendeltetése, hogy az állóalapokat használati idejük lejárta, a termelésből való kivonásuk után teljesen pótolja; ezt a részt a szovjet vállalatok az Iparbankba* fizetik be a jóváhagyott népgazdasági terv alapján végrehajtandó beruházási munkák finanszírozására. Az amortizációs alap másik része a felújítások finanszírozási forrása; ez a rész célalap formájában a vállalat rendelkezésére áll, s a Szovjetunió Állami Bankjában** vezetett folyószámlán van. Amortizációs alap a kapitalizmusban: *(l.) Állótőke.*

[* A magyar vállalatok a Beruházási Bankba.

** Magyarországon: a Magyar Nemzeti Bankban.]

Amortizációs kulcs – az állóalapok eredeti értékének százalékában számított évi amortizáció (értékcsökkenés). Az évi amortizáció a következő képlet szerint számítható ki:

$$A = \frac{E + F - S + L}{I},$$

amelyben A = az évi amortizáció összege, E = az állóalapok eredeti értéke, F = az állóalapok egész működési ideje alatt végrehajtott felújítások (generáljavítások) költségei, S = a munkaeszközök kiselejtezési értéke, L = az elhasználódott állóalapok leszerelési költsége, I = az adott állóalapok megszabott működési ideje években. E képlet segítségével számítják ki az amortizációnak az állóalapok értékéhez viszonyított százalékos kulcsát is: $\frac{A \cdot 100}{E}$. Az amortizációs kulcsok termelési ágak, vállalatok és állóalap-fajták szerint, az állóalapok elhasználódásának megfelelően egymástól eltérnek, figyelembe véve a *technika erkölcsi kopását (l.)*. Ha az amortizációs kulcs kisebb a tényleges elhasználódásnál, nem biztosíthatja az állóalapok pótlását. Ha nagyobb, mint az elhasználódás, akkor gazdaságilag megalapozatlanul növeli a termelés önköltségét.

Annexió – azt jelenti, hogy egy állam meghódítja, erőszakosan bekebelezi egy másik állam területét, az utóbbi népének akarata ellenére. Az annexiós politika különösen az imperializmus korszakában fejlődött ki mint az imperialista államokra jellemző politika. Az annexió kifejeződhet akár egy

egész állam elfoglalásában (például Japán 1910-ben bekebelezte Koreát, vagy a hitlerista Németország 1938-ban annektálta Ausztriát), akár pedig valamilyen idegen terület egy részének meghódításában (például az Amerikai Egyesült Államok elfoglalta Tajvant, Kína területének egy részét). Az imperialisták gyakran leplezett formában folyamodnak annexióhoz: a megkaparintott országok területén teljesen maguk alá rendelt bábkormányokat alakítanak, amelyek az országukat tulajdonképpen annektált imperialista állam utasítása szerint cselekszenek. A szocialista államok mélységesen elítélik az annexiós politikát, s következetesen harcolnak a népek és államok önálló, szuverén létéért, függetlenségéért és szabadságáért.

Anyagi érdekeltség elve – a szocialista gazdálkodás alapelve, amely szerint a szocialista társadalom tagjainak anyagi jóléte az általuk végzett munka mennyiségétől, minőségétől és a társadalmi termelés eredményeitől függ. Lenin, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek és a tömegek aktív szocialista építésbe való bevonásának útjait kidolgozva, hangsúlyozta: „... a népgazdaság minden jelentős ágát a személyes érdekeltségre kell építeni". (*Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 53. old.) Lenin azt tanította, hogy nem közvetlenül a lelkesedésre építve, hanem a nagy forradalom szülte lelkesedés segítségével, az egyéni érdek, az önálló elszámolás alapján lehet sikeresen fejleszteni a gazdaságot és felépíteni a szocializmust. A szocialista gazdasági rendszer a munkatermelékenység növelésének újabb ösztönzőit, újabb mozgató erőit teremtette meg, amelyek gyökeresen különböznek a kapitalizmus ösztönző tényezőitől, és sokkal hatalmasabbak azoknál. A dolgozók a szocializmusban azért érdekeltek anyagilag a termelésben, mert maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak. Ez az érdekeltség megmutatkozik a munkára való társadalmi ösztönzésben (a szocialista munkaversenyben) és a személyes anyagi érdekeltségben is (*l. Munka szerinti elosztás törvénye*). Az állami vállalatokban és intézményekben a munka díjazása munkabér (teljesítménybér, progresszív teljesítménybér, időbér és prémiumos időbér) formájában történik. A tarifarendszer és a teljesítménynormák segítségével, a munka bonyolultságától, a dolgozó szakképzettségétől és munkájának népgazdasági jelentőségétől függően differenciálják a munkabéreket. A kolhozokban (mezőgazdasági termelőszövetkezetekben) a munka díjazása a pénzbeni és a természetbeni jövedelmek elosztása formájában, a végzett munka szerint valósul meg. A munka értékelése és nyilvántartása munkaegységekben folyik. A termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak

teljesítésére és túlteljesítésére irányuló anyagi ösztönzés, valamint a gazdasági tevékenység fogyatékosságaiért viselt anyagi felelősség a szocialista gazdaságban lényeges alkotóeleme az *önálló elszámolás* (*l.*) szervezetének. A szocialista állam felhasználja az anyagi érdekeltség elvét a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság gazdasági kapcsolataiban, a város és a falu közötti gazdasági forgalom megszervezésében. Az anyagi érdekeltségnek az állami vállalatok és a szövetkezeti üzemek bérezési rendszerében következetesen érvényesített elve hatékonyan előmozdítja és eredményessé teszi a szocialista termelés szakadatlan növeléséért, a társadalmi munka termelékenységének emeléséért, a dolgozók jólétének további javításáért vívott harcot.

Anyagi-műszaki ellátás a szocialista gazdaságban – a szocialista vállalatok termelési eszközökkel való tervszerű ellátása. Az anyagi-műszaki ellátás rendszerének biztosítania kell: a népgazdaság és egyes ágazatai tényleges anyagszükségletének megállapítását; e szükségletek kielégítésére a szocialista gazdaság összes forrásainak feltárását; az anyagi eszközöknek a népgazdasági ágak szükségleteihez és a meglevő készletekhez igazodó elosztását; a termelési eszközök fogyasztókhoz való eljuttatásának olyan megszervezését, hogy erre a legkevesebb anyagi eszközt és társadalmi munkát kelljen fordítani; a termelési eszközök ésszerű és takarékos felhasználását. A különféle anyagok termelése és felhasználása közötti arányokat anyagmérlegek segítségével állapítják meg. Anyagmérleget készítenek a fontosabb termelési eszközökre, például a szénre, az olajtermékekre, a villamos energiára, a fémre, a szerszámgépekre, a traktorokra, a cementre, valamint a fontosabb fogyasztási cikkekre. Az anyagi-műszaki ellátás terve előirányozza a szükséges készletek létrehozását biztosító intézkedéseket (a termelést, a vállalati belső tartalékok mozgósítását, a helyettesítő anyagok bevezetését, a termékegységre jutó alap- és segédanyagfogyasztás csökkentését, az importot). Az anyagi-műszaki ellátási tervek összeállításakor különösen fontos az anyagi tartalékoknak és a takarékos anyagfelhasználás lehetőségeinek feltárása. Az anyagi-műszaki ellátás területén a szállítók értékesítő szervezetei és a fogyasztók beszerző szervei között a kapcsolatok alapvető, leginkább célszerű és gazdaságilag előnyös formája a közvetlen szerződés. A jóváhagyott ellátási terv alapján bontakozik ki a terv megvalósítására, a raktározási munkákra, a vállalatok és műhelyeik termelési eszközökkel való közvetlen ellátására irányuló operatív munka, amelynek az a célja, hogy biztosítsa az ütemes termelést, s megteremtse az ehhez szüksé-

ges tartalékokat. E munka során az egyik legfontosabb feladat a termelés érdekében az összes lehetséges források mozgósítása, valamint annak megakadályozása, hogy az elosztó bázisokon és raktárakban elfekvő, befagyott készletek keletkezzenek.

Anyagmérlegek – a népgazdaság egyes termékfajtákban mutatkozó forrásait és szükségleteit jellemző mutatószámok rendszere. Az anyagmérlegeket rendszerint kétrészes táblázatok formájában készítik el. Az egyik rész a forrásokat, a másik a felhasználást mutatja. A „források" rész tünteti fel az összes forrásokat és azok nagyságát, a „felhasználás" rész pedig a felhasználás fő irányait mutatja meg a felhasználás mértéke és fajtája, valamint ágazatok és fogyasztói csoportok szerint. A tervezéskor – az egyes termékfajták gazdasági rendeltetésének megfelelően – az anyagmérlegek két csoportját különböztetik meg: 1. a termelési eszközök mérlegeit (ide tartoznak a fém-, a tüzelőanyag-, a villamosenergia-, a fa és az építőanyag-mérlegek, a vegyszerek és technikai gumiáruk mérlegei, a berendezés- és gépmérlegek, valamint a mezőgazdasági nyersanyagok mérlegei) és 2. a fogyasztási cikkek mérlegeit (ide tartoznak a fontosabb közszükségleti cikkek mérlegei). Az anyagmérlegek szerepe a szocialista gazdaság fejlődésének és a különböző ágazatok közötti termelési kapcsolatok szélesebbé és bonyolultabbá válásának arányában egyre fontosabb lesz. Az állami terv elkészítésekor kidolgozott anyagmérlegek mostani rendszere az összes fontosabb termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre kiterjed.

Anyagnyilvántartás – a vállalatokban használt összes anyagfajták (nyersanyagok, alap- és segédanyagok, félkész termékek, tüzelőanyagok stb.) mozgásának nyilvántartása. Az anyagnyilvántartás feladatai: 1. az anyagok vállalati raktárba vételezésének idejekorán történő feljegyzése; 2. az összes anyagfajták állományáról pontos adatok szolgáltatása, hogy biztosítsák az anyagok megőrzését, és rendszeresen tájékozódhassanak a nyersanyag- és anyagellátásról, 3. az anyagfelhasználás irányának és helyességének nyilvántartása. Az anyagnyilvántartást pénzértékben és természetes mértékegységekben vezetik. A természetbeni nyilvántartás, amelyet rendszerint fajtánkénti vagy mennyiségi nyilvántartásnak neveznek, általában a gyári és az üzemi raktárakban folyik, s kartoték-rendszerű. A nomenklatúrában szereplő minden anyagnak külön nyilvántartási lapja van, amely az összes kellékeket tartalmazza (a nomenklatúra cikkszámát, az anyag megnevezését, méreteit, a mértékegységet, a készletnormát). A készletnorma feltüntetése

roppant fontos, mert lehetővé teszi annak ellenőrzését, hogy az adott anyagból a vállalat nem halmozott-e fel felesleges készletet, avagy a készlet nem csökkent-e a megengedett színvonal alá. Az anyagokat értékben a vállalat központi könyvelősége tartja nyilván.

Ár – az érték pénzbeni kifejezése. Az árutermelés és forgalom viszonyai között a munkatermékeket árukként termelik és értékesítik. Az árukban foglalt munkát nem munkaórában fejezik ki és mérik, hanem közvetve: az érték és az értékformák segítségével. Minden egyes áru ára nem okvetlenül esik egybe értékével: az illető áru keresletétől és kínálatától függően lefelé vagy fölfelé eltérhet értékétől. De az egész társadalmi termékre vonatkoztatva az összes eltérések kölcsönösen kiegyenlítik egymást, s az árak összege megegyezik az értékek összegével. Az egyszerű árutermelésben az árak az érték körül, a kapitalizmusban pedig a *termelési ár (l.)* körül ingadoznak. Az imperializmusban a *monopolárak (l.)* uralkodnak. A kapitalizmusban az árak az anarchia és a konkurrencia törvényének befolyása alatt, a kereslet és a kínálat spontán ingadozásaitól függően alakulnak. Az áraknak az érték körüli piaci ingadozásaiban az értéktörvény spontán hatása mutatkozik meg. A burzsoá államok a legkülönfélébb módokon igyekeznek „szabályozni az árakat"; ám ezek a kísérletek nem szüntetik meg a spontán, anarchikus áralakulást. Az árak megszabására irányuló különféle intézkedéseknek az a céljuk, hogy a dolgozó tömegek kirablása révén magas profitot biztosítsanak a legnagyobb tőkés monopóliumoknak. A szocialista gazdaságban az ár tartalma, szerepe és az árképzés menete egészen más, mint a kapitalizmusban *(l. Ár a Szovjetunióban)*.

Árak mércéje – a pénzárunak, a fémnek valamely országban pénzegységként elfogadott súlymennyisége, amelynek meghatározott elnevezése van, s amely az összes áruk árának mérésére szolgál. Az árak mércéje történelmileg egybeesett a súlymércével (például Franciaországban a livre volt az 1 fonttal egyenlő súlyegység és a pénzegység; Angliában a font sterling kezdetben egyenlő volt egy font ezüsttel). A későbbiek során az árak mércéje elvált a súlymércétől. Az árak mércéjét rendszerint az állam szabja meg. Az arany vagy az ezüst értékének változása nem befolyásolja az árak mércéjét, mert e változások alkalmával az árak mércéjének szerepét továbbra is a pénzfém rögzített mennyisége tölti be, s ennek segítségével mérik e fémnek minden más mennyiségét. Például 10 g arany mindig tízszer több, mint 1 g, függetlenül az arany értékétől. De az áruk árai emellett változnak, mert az árunak egy és

ugyanazon értéke más mennyiségű arannyal lesz egyenértékű. Ezért az árak mércéjének megváltozásával megváltozik az általános árszínvonal.

Aranykészlet – rúdban vagy érmében levő aranyalap, amely a központi jegykibocsátó bankok, államkincstárak, különleges valutaszabályozó alapok stb. rendelkezésére áll. A világ legtöbb országában az államkincstár rendelkezik az aranykészlettel. A tőkésországokban a monopóliumok előtti időszakban hármas rendeltetése volt az aranykészletnek: 1. a nemzetközi fizetések tartalékalapja; 2. a belföldi ércpénz-forgalom tartalékalapja; 3. a bankbetétekkel kapcsolatos fizetéseknek és a bankjegyek beváltásának tartalékalapja. A monopolkapitalizmus időszakában az aranykészlet átváltozik az imperialisták közötti harc egyik fegyverévé is. A kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen az 1929–1933. évi világgazdasági válság óta, az aranyérmék verésének és a bankjegyek aranyra való beválthatóságának általános megszüntetése következtében az aranykészlet már nem tölti be a bankjegyek beválthatósága tartalékalapjának szerepét, de a nemzetközi fizetések tartalékaként továbbra is megmarad, s a kapitalista valuták viszonylagos szilárdságának egyik feltétele. A tőkésországok aranykészletének mintegy $^3/_4$ része az Egyesült Államokban összpontosul, amely aranykészletét nagymértékben felhasználja más országok leigázására.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban az aranykészlet a nép vagyonának egy része, amely a tőkésországokkal folytatott kereskedelemben a világpénz tartalékaként használatos. A szocialista tábor országainak aranykészlete valutájuk szilárdsága biztosításának egyik eszköze (l. *Pénz a szocialista gazdaságban*).

Aranypontok – az arany szabad forgalmának és országok közötti szabad mozgásának viszonyai között a valutaárfolyam érmeparitástól való eltérésének határai. A valutaárfolyam csak akkora összeggel térhet el a paritástól, amekkorák az aranynak az egyik országból a másikba való szállítási költségei. Ezek a költségek a szállított aranynak csekély hányadát: 0,5–0,7 százalékát teszik ki. A minimális valutaárfolyam egyenlő az érmeparitással, levonva belőle az arany szállítási költségét (szállítási és biztosítási díját, százalékos veszteségét). Ezt az árfolyamot alsó vagy kiviteli aranypontnak nevezik. A maximális valutaárfolyam egyenlő az arany szállítási költségével növelt érmeparitással; ezt felső vagy beviteli aranypontnak nevezik. Amikor az árfolyam az alsó aranypontig esik, megkezdődik az arany kiáramlása az országból. És megfordítva, ha az árfolyam a felső aranypontig emelkedik,

megkezdődik az arany beáramlása az országba. Az aranypontok a kapitalizmus általános válságának viszonyai között, az *aranystandard (l.)* összeomlása és a tőkésországok papírpénz-forgalomra való áttérése következtében elvesztették jelentőségüket.

Aranystandard – olyan pénzforgalmi rendszer, amelyben értékmérőként és teljes értékű forgalmi eszközként az arany funkcionál, s amelyben a bankjegyek szabadon beválthatók aranyra. Az aranystandardra példának hozható fel a XIX. században keletkezett és a tőkésországokban a kapitalizmus általános válságának időszakáig (az Egyesült Államokban 1933-ig) megvolt aranyérme-forgalom rendszere. Az aranyérme-standard rendszerint a következőket jelentette: 1. az aranyérmék szabad verését a pénzegység meghatározott és változatlan aranytartalma mellett; 2. az értékjelek szabad beváltását aranyérmére; 3. az arany szabad áramlását az egyes országok között, vagyis az arany szabad kivitelét és bevitelét. Az 1914–1918. évi világháború következtében összeomlott az aranyérme-standard. A leggazdagabb országokban (Angliában, Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában stb.) az aranyrúd-standard váltotta fel helyét; ebben aranyérmék nem voltak forgalomban, a bankjegyeket pedig csak nagy súlyú aranyrudakra váltották be. A gyarmati és a félgyarmati országokban, valamint több tőkésországban aranydeviza-standardot vezettek be, amelynél a bankjegyeket külföldi valutára cserélték. Az aranyrúd-standard és az aranydeviza-standard esetében egyaránt megengedték az arany szabad kivitelét és bevitelét, valamint a szabad valutaműveleteket. Az aranystandardnak ez a két fajtája a kapitalizmus átmeneti jellegű részleges stabilizációjának rövid időszakában volt meg. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság rákényszerítette a tőkésországokat, hogy az aranystandard mindenféle változatáról lemondjanak. Anglia, majd utána a *sterling-tömb (l.)* összes országai, valamint a skandináv országok és Japán 1931–1932-ben, az Egyesült Államok 1933-ban, Franciaország, Hollandia és Svájc pedig 1936-ban szüntették meg az aranystandardot. A kapitalizmus általános válságának időszakában az infláció és a pénz elértéktelenedése lett a tőkésállamok pénzrendszerének jellemző vonása.

Aránytalanság – a tőkés gazdaság fejlődésének egyik legjellemzőbb vonása, amely a termelés egyes ágai és elemei közt szükséges kölcsönös arányok állandó megsértésében fejeződik ki. Az aránytalanság a termelési eszközök tőkés magántulajdonának következménye és a *kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondásának (l.)* megnyilvánulása. A tőkés társadalom-

ban a termelés fejlesztésének célja a profitszerzés, nem pedig a nép szükségleteinek kielégítése; a termelés egyenetlenül és spontánul fejlődik, s ez az arányok állandó megsértésére, aránytalanságra vezet. Az aránytalanságnak különböző megnyilvánulási formái vannak. Aránytalanság van a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének fejlődése között, az ipar és a mezőgazdaság fejlődése között stb. Az egyes nemzetgazdasági ágak is aránytalanul fejlődnek. A tőkés világban állandó és különösen erősen érezhető aránytalanság van a termelés színvonala és a dolgozók fogyasztásának színvonala között, a vásárlók nagy tömegének fizetőképes kereslete elmarad a termeléstől; ez különösen élesen mutatkozik meg a gazdasági túltermelési válságokban. A második világháború után a tőkés gazdaságnak egy sor tőkésországban és elsősorban az Egyesült Államokban végbemenő militarizálása fokozza az aránytalanságot, s a tőkésországok gazdaságában még inkább megbontja a gazdasági kapcsolatokat.

Ár a Szovjetunióban – a szocialista társadalomban termelt áruk értékének pénzbeni kifejezése. A szocializmusban az árképzés: az árak tervszerű megállapítása a szocialista társadalomban működő gazdasági törvények mérlegelésével. Az ár alapja az áru értéke. Az ár a szocialista társadalomban is eltér az értéktől, de ezek az eltérések a társadalmasított áruforgalomban nem spontánul mennek végbe; ezeket az eltéréseket a szocialista állam állapítja meg a népgazdaság fejlesztése és a dolgozók jólétének növelése érdekében. A szocialista állam az árak megszabásakor abból indul ki, hogy fedezni kell a vállalatok tervezett termelési kiadásait, s biztosítani a vállalatok jövedelmezőségét (rentabilitását). A szocialista állam a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeihez igazodva és a kommunista építés gazdasági és politikai feladatait mérlegelve alakítja ki az árrendszert. Ez magában foglalja: a vállalati és az ipari nagybani árat, amely biztosítja a vállalat tervezett ráfordításainak pótlását és tiszta jövedelem elérését; a kolhozok és a kolhozparasztok árutermelésére megállapított begyűjtési és felvásárlási árakat, amelyeken az államnak és a szövetkezeti szerveknek adják el termékeiket; az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi árait. A szovjet állam, több áru (főként élelmiszerek) termelési és értékesítési feltételeit mérlegelve, övezeti árakat is megállapít. A begyűjtési és a felvásárlási árakat körzetek szerint differenciálja, néhány mezőgazdasági árucikkre pedig idényárakat állapít meg. Az árrendszer segítségével megszilárdítja az önálló elszámolást, szabályozza

a nemzeti jövedelem elosztását, befolyásolja egyes áruk keresletét és kínálatát, a szükséges termékfajták termelésének fokozására, választékának bővítésére, minőségének javítására serkenti a vállalatokat, előmozdítja a fogyasztás színvonalát emelő áruk értékesítését, biztosítja a rubel szilárdságát, s elősegíti a lakosság vásárlóképességének növekedését. A kolhozpiaci árak a kereslettől és a kínálattól függően ingadoznak *(l. Kolhozkereskedelem)*.

Árenda – *l. Bérlet.*

Árfolyamjegyzés – külföldi valuták és értékpapírok árának megállapítása és közzététele. A valuták árfolyamjegyzése kétféle módszerrel történhet: közvetlen és közvetett módon. A közvetlen jegyzési módszer alkalmazásakor a külföldi valuta árát az adott ország pénzegységében fejezik ki. Például az Egyesült Államokban az összes külföldi valutákat dollárban jegyzik. A közvetett módszernél az adott ország valutáját jegyzik a megfelelő külföldi valutában. Ehhez a módszerhez folyamodik a legtöbb valuta tekintetében Anglia, amely a font sterlinget dollárban, svájci frankban stb. értékeli. A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban a központi állami bank végzi a valuták árfolyamjegyzését, mégpedig tervszerűen és közvetlen módszerrel: az összes külföldi valutákat hazai pénznemben fejezik ki. A jegyzés a belföldi valuta megszabott aranytartalmából indul ki, s a külföldi valuták aranytartalmában bekövetkező összes változásokat tükrözi. A központi bankok a külföldi valutaárfolyamok tájékoztatójában rendszeresen közlik a valutaárfolyamokat.

Árindex – bizonyos árucsoport meghatározott időszakban elért általános árszínvonalának egy másik időszakhoz, a rendszerint 100-nak tekintett bázisidőszakhoz viszonyított változását kifejező viszonyszám. Az egyes időszakokban a termelt, értékesített vagy vásárolt áruk mennyisége változik. Ahhoz, hogy az árindex csak az árváltozás mértékét fejezze ki, ki kell küszöbölni az összehasonlított időszakban az áruk mennyiségében bekövetkezett változás hatását. Az összehasonlított időszakban ugyanazokkal az árumennyiségekkel kell az árakat beszorozni. Például a kiskereskedelmi árak indexe meghatározott összetételű és volumenű árucsoportra vonatkoztatva fejezi ki az árváltozásokat; ezt az indexet úgy szerkesztik, hogy a folyó időszak áruinak a folyó időszak árain számított értékét viszonyítják ugyanezeknek az árumennyiségeknek a bázisidőszak árain számított értékéhez. Tehát az összehasonlított időszakok árumennyiségei azonosak.

Áru – valamilyen emberi szükséglet kielégítésére szánt

munkatermék, amely csere (adásvétel) útján jut el a fogyasztóhoz. A munkatermékek történelmileg a társadalmi munkamegosztás kialakulásakor válnak áruvá, amikor a termelési eszközöknek különböző tulajdonosaik vannak. Az áruviszonyok további fejlődése a termelési eszközök magántulajdonának kialakulásával kapcsolatos. Az árunak elsősorban bizonyos emberi szükségleteket kell kielégítenie, hasznosnak kell lennie az ember számára. Az árunak *használati értéke (l.)* és *értéke (l.)* van. Az áru két tulajdonsága annak eredménye, hogy az árutermelő munkája kettős jellegű: a *konkrét munka (l.)* hozza létre az áru használati értékét, az *absztrakt munka (l.)* pedig az áru értékét. Az áruk mint használati értékek minőségileg teljesen különbözőek, tehát mennyiségileg összemérhetetlenek. Az áruk mint értékek az árutermelők egynemű, társadalmi munkájának kikristályosodásai. Az áruk értékének nagyságát az előállításukhoz társadalmilag szükséges munka határozza meg. A magántulajdon viszonyai között termelt áru már csírájában magában hordozza az árutermelés összes főbb ellentmondásait. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló árutermelésben az áru kettős jellege az árutermelők magánmunkája és társadalmi munkája közötti ellentmondást tükrözi. Az árutermelő munka ellentmondása a használati érték és az érték közötti ellentmondásként jelenik meg. Az áru ellentmondása a magántulajdon viszonyai között a társadalom felszínén az áru értékesítésének nehézségeiben, az árutermelők konkurrenciaharcában fejeződik ki. Végső soron ez az ellentmondás idézi elő a termelők tömeges pusztulását és vékony felső rétegük meggazdagodását.

A szocializmusban termelt termékek szintén áruformát öltenek. De a szocialista társadalomban termelt áruk természetüknél fogva lényegesen különböznek a magántulajdon viszonyai között termelt áruktól. Ezt a különbséget az idézi elő, hogy az áruk termelése és cseréje a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma közepette megy végbe, a termékek túlnyomó részét szocialista vállalatokban végzett kollektív munkával, előre meghatározott népgazdasági terv szerint termelik, a munkaráfordításokat tervezik, az áruforgalom nem spontán, hanem az egész társadalomra kiterjedően tervszerűen szervezett folyamat. Az áru a szocializmusban nem egyszerűen cserére szánt termék, hanem a szocialista társadalom szükségleteinek kielégítésére tervszerűen termelt termék, amely adásvétel közvetítésével jut el a fogyasztóhoz. A szocializmusbeli áru: sajátos fajta áru. Lenin írta 1921-ben: „. . . a szocialista gyár terméke, amelyet a paraszt élelmiszere ellenében kicserélünk, nem áru a szó politikai-gazdaságtani értelmében,

mindenesetre nem csak áru, már nem áru, elveszti árujellegét". (*Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 412. old.) A szocializmusban az áruk termelésére fordított absztrakt és konkrét munka a közvetlenül társadalmi munka két oldala. A szocializmusban az áru értéke és használati értéke közötti ellentmondás nem antagonisztikus ellentmondás, s ezt az ellentmondást tervszerűen oldják fel. A szocializmusban a munkaerő nem áru. A termelési eszközök az össznépi szektoron belül a fogyasztási cikkektől különböző sajátos áruk, mivel a termelési eszközök zömét meghatározott szocialista vállalatok között elosztják. Ez az elosztás adásvétel segítségével bonyolódik le, s ezért a termelési eszközök megőrzik árutulajdonságukat. De a termelési eszközök az állami szektoron belül már nem fejezik ki különböző tulajdonosok viszonyát. Az áruknak ezt a sajátosságát már elvesztették. *(l. Árutermelés, Értéktörvény a kapitalizmusban, Értéktörvény a szocializmusban, Érték, Érték a szocialista gazdaságban.)*

Árufetisizmus – a termelési viszonyok eldologiasodása, amely a termelési eszközök magántulajdonán alapuló árugazdaságra jellemző. Az árufetisizmusnak az az objektív alapja, hogy az árutermelő munka a spontán árutermelés viszonyai között közvetlenül magánmunkaként jelentkezik, társadalmi jellege pedig a termelők háta mögött, az árucsere folyamatában mutatkozik meg. Az egymástól elkülönült árutermelők társadalmi kapcsolata és a társadalmi munkamegosztás által meghatározott kölcsönös függősége a piacon mutatkozik meg, az áruk cseréjében, a dolgok mozgásában. Ez a kapcsolat a jelenségek felszínén az áruk egymáshoz való viszonyaként jelentkezik, s úgy tűnik, mintha ezek a viszonyok az áruk természeti tulajdonságaiból erednének. Ezért az emberek természet fölötti tulajdonságokkal ruházták fel, fetisizálták az árukat. Tehát a külső látszat eltakarja a termelési tevékenységüket kicserélő emberek valóságos társadalmi viszonyait. Az árutermelés legkorábbi fejlődési szakaszán feltűnt árufetisizmus annak arányában fejlődött, ahogyan a közvetlen termékcseréről megtörtént az átmenet az áruforgalomra és a pénz megjelenésére. Mivel pénzért bármilyen áru megvásárolható, az a látszat támad, hogy a pénzként szereplő arany és ezüst természeténél fogva rendelkezik olyan tulajdonsággal, képességgel, hogy bármilyen jószággá átváltozhat. Ezzel szemben az a valóság, hogy a pénz hatalma nem más, mint az embereken uralkodó spontán társadalmi viszonyok hatalma. Az árufetisizmus a tőkefetisizmusban éri el legmagasabb fejlődési fokát. A tőkét ugyanis azzal a tulajdonsággal ruházzák fel, hogy természeténél fogva képes önmagát szaporítani, holott a tőke a

valóságban az emberek közötti viszonyok meghatározott eredménye. Az árufetisizmus lényegét először Marx tárta fel. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a szocialista termelési mód megvalósítása eredményeképpen eltűnik az árufetisizmus.

Áruforgalom – áruk forgalma, adásvételi ügyletek összessége. A kereskedelmi ügyletek jellegétől függően megkülönböztetnek nagykereskedelmi és kiskereskedelmi áruforgalmat. Az áruforgalom helyzetének gazdasági elemzéséhez ismerni kell az áruforgalom általános volumenét (az eladások összegét) és választéki összetételét, területi megoszlását, kereskedelmi formák szerinti megoszlását, időbeni változásait (egy év, több év folyamán) stb. is. A kiskereskedelmi áruforgalomnak összehasonlító árakon kifejezett növekedése a lakosság fogyasztásában bekövetkezett változásoknak fő mutatója. A tőkés társadalomban a dolgozók nagy tömegének korlátozott fizetőképessége miatt az áruforgalomnak a termelési fellendülés éveiben tapasztalható növekedése a gazdasági válságok idején megszakad.

A szocialista társadalomban, ahol a közszükségleti cikkek termelése és a lakosság fizetőképes kereslete gyorsan növekszik, az áruforgalom növekedése és összetételének javulása is gyorsan megy végbe. A Szovjetunióban állami és a szövetkezeti kereskedelemnek a megfelelő évek árain számított kiskereskedelmi áruforgalma (a bizományi kereskedelmet nem számítva) az 1928. évi 11,4 milliárd rubelről 1957-ben 616,5 milliárd rubelre emelkedett. A kiskereskedelmi áruforgalom nagyobb részéi (1956-ban 65%-át) az állami kereskedelem bonyolítja le. A hatodik ötéves terv előirányzatai szerint az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi áruforgalma 50%-kal növekszik, s különösen a falusi lakosság vásárlásainak színvonala emelkedik.

Áruhányad – az árutermelésnek az egész termeléshez viszonyított, százalékban kifejezett aránya. Az áruhányad mutatóját főként a mezőgazdaságban használják. Az iparban csaknem az egész termékmennyiséget értékesítésre szánják. Az ipari termelést belső vállalati szükségletekre csak elenyészően csekély mértékben és csak néhány iparágban használják. A mezőgazdaságban az egyéni kisparaszti gazdaság áruhányada (árutermelése) roppant csekély. Oroszországban az Októberi Forradalomig a szegényparasztok és a középparasztok gazdaságában termelt gabonának mindössze 14,7 százaléka került piaci eladásra. A mezőgazdaság szocialista szervezése lehetővé teszi a munka termelékenységének növelését, a gazdaságok specializálását. Ennek eredményeképpen hatalmas

mértékben megnövekszik a mezőgazdasági termelés áruhányada.

Áruismeret – olyan tudományág, amelynek tárgya az áruk használati értékének vizsgálata, különös tekintettel az áruk minőségére, fizikai és kémiai tulajdonságaikra, megóvásuk feltételeire. Két fő részre tagozódik: élelmiszerek áruismeretére és iparcikkek áruismeretére.

Árukészletek – a vállalatok, az értékesítő, a begyűjtő és a kereskedelmi szervezetek raktáraiban és elosztó telepein levő, értékesítésre szánt késztermékek. Ezek a termékek már kikerültek a termelés szférájából, de még nem jutottak el a fogyasztóhoz. Az árukészleteket természetes mértékegységekben (darab, méter, kilogramm, tonna) és pénzben kifejezve mérik. Az árukészletek az áruforgalom nélkülözhetetlen elemei, amelyek szükségesek az áruforgalom, következésképp az egész újratermelési folyamat szakadatlanságának biztosításához. A kapitalizmusban – a tőkés termelési mód fő ellentmondása miatt – az árukészletek nagysága jelentősen meghaladja az újratermelés zavartalan menetéhez szükséges méreteket. A késztermékek óriási készleteinek felhalmozódása a fizetőképes kereslet elégtelenségét jelzi.

A szocializmusban azért szükségesek megfelelő nagyságú árukészletek, mert a vállalatokat zavartalanul el kell látni termelési eszközökkel, a lakosságot pedig fogyasztási cikkekkel. A vállalati raktárakban azért halmozódnak fel késztermék-készletek, mert a termékek a gyártás befejeztével nem értékesíthetők azonnal. A termékeket rendszerint osztályozzák, válogatják, csomagolják, szállításra alkalmas tételekben vagy mennyiségben komplettírozzák. A szocialista gazdaságban az árukészletek nagyságát és területi elhelyezését a bővített újratermelés biztosításához szükséges árukészletek ésszerű nagyságából kiindulva az anyagi-műszaki ellátási és az áruforgalmi tervekben határozzák meg. Az árukészletek tervezése és a készletnormák helyes megállapítása biztosítja a fogyasztók zavartalan ellátását, megakadályozza fölösleges, normán felüli készletek felhalmozódását, s előmozdítja a forgóeszközök forgási sebességének fokozását.

Áruraváltás (a Szovjetunióban) – a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok begyűjtésekor és felvásárlásakor iparcikkek eladása a kolhozoknak és a kolhozparasztoknak. Az állami és a szövetkezeti szervezetek árura váltják a szerződéses termeltetés alapján átvett kolhoztermékeket (cukorrépát, gyapotot, lent, kendert, dohányt, mahorkát stb.), valamint a kolhozoknál, a kolhozparasztoknál és a háztáji gazdasággal rendelkező munkásoknál és alkalmazottaknál felvásárolt húst, baromfit, tejet, vajat, juhtúrót és sajtot, tojást, gabonát, burgonyát és

zöldségféléket. Az áruraváltásra ajánlott áruk között vannak termelő fogyasztásra szánt termékek (gépkocsik, pótkocsik, berendezési tárgyak, faáruk, cement, pala, koncentrált takarmány stb.) és egyéni fogyasztási cikkek. Az áruk jegyzékét, a mezőgazdasági termékeket átadók részére biztosított eladási normákat és az áruk árát minden egyes termékfajtára az állam állapítja meg tervszerűen. A kölcsönös eladások a *fogyasztási szövetkezetek (l.)* szervezetein és kereskedelmi vállalatain keresztül bonyolódnak le. Az áruraváltás a mostani fejlődési szakaszban a mezőgazdasági árutermelés ösztönzésének fontos eszköze.

Árutermelés – termékek termelése nem saját fogyasztásra, hanem eladásra. Az árutermelés gazdasági törvénye az értéktörvény. Az árutermelés keletkezése a társadalmi munkamegosztás és a csere fejlődésével függ össze. Árutermelés van a rabszolgatartó rendben, a hűbériségben, a kapitalizmusban és a szocializmusban. A kapitalizmus előtti alakulatokban az *egyszerű árutermelés (l.)* van túlsúlyban. A kapitalizmusban az árutermelés általánosan elterjed. A termelési eszközök a bérmunkásokat kizsákmányoló, csekély számú tőkés tulajdonában koncentrálódnak. Itt csaknem minden munkatermék áruformát ölt. A munkaerő is áruvá válik. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló árutermelésre a magánmunka és a társadalmi munka közötti ellentmondás jellemző. A termelési eszközök magántulajdona elkülöníti az embereket, magánüggyé teszi az egyes árutermelők munkáját. Az árutermelők munkája nincs összeegyeztetve, megszervezve. Mindegyikük azt termeli, amit akar, amit előnyösnek lát. De a társadalmi munkamegosztás egybe is kapcsolja az árutermelőket, mivel az árutermelők nem saját fogyasztásra, hanem cserére termelnek termékeket, elcserélik saját munkatermékeiket, s ennek következtében függnek egymástól. Minden egyes árutermelő munkája az egész társadalom munkájának parányi része, társadalmi munka. A magántulajdonon alapuló árutermelésnek az az ellentmondása, hogy az árutermelők munkája magánügyük ugyan, de egyszersmind társadalmi jellegű munka is. Csakhogy a munkának ez a társadalmi jellege mindaddig rejtve marad, amíg az áru nem kerül piacra, amíg az árut nem cserélik el egy másik árura. Csak a csere folyamatában derül ki, hogy ennek vagy annak az árutermelőnek a magánmunkája szükséges-e a társadalomnak, s megkapja-e a társadalmi elismerést. A tőkés árutermelés viszonyai között a magánmunka és a társadalmi munka közötti ellentmondás a *kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondásaként (l.)* jelentkezik, ez pedig abban nyilvánul meg, hogy ellentmondás van a ter-

melés társadalmi jellege és a termelés eredményeinek magántőkés elsajátítása között.

A szocializmus árutermelése gyökeresen különbözik az egyszerű és a tőkés árutermeléstől. A szocialista árutermelés különös fajtájú árutermelés, amely az össznépi tulajdon uralmának viszonyai között a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul. A szocializmusban a munkaerő nem áru, az áruforgalom szférája korlátozott. A szocializmusban az árutermelés fejlődése nem vezethet tőkés viszonyok kialakulására, nem foglalja magában a válságok lehetőségét. A szocialista állam tervszerűen irányítja az áruk termelését és cseréjét. A szocializmusban végzett munkának közvetlenül társadalmi jellege van. A termelés a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeit tükröző népgazdasági tervekkel összhangban fejlődik. A társadalom az értéktörvény működését a szocialista és a kommunista építés javára használja fel. Az árutermelés történelmi kategória. A kommunizmus második szakaszában nem lesz árutermelés.

Árutermelés a szocialista gazdaságban – egy vállalat vagy népgazdasági ág bizonyos időszakban kibocsátásra szánt, valamint ténylegesen realizált termelése pénzben kifejezve. A szocialista ipar árutermelése az összes kibocsátott vagy kibocsátásra (realizálásra) szánt késztermékek és félkész termékek értéke. Ide tartoznak a külső megrendelőnek teljesített ipari jellegű munkák is (javítások, festések stb.). A vállalati árutermelés abban különbözik a *teljes termeléstől (l.)*, hogy nem foglalja magában a félkész termékek és a befejezetlen termelés növekedését (vagy csökkenését), valamint a rendelő nyersanyagának értékét. Az árutermelés azt a termékmennyiséget mutatja, amely a vállalattól a népgazdaságba jut: más vállalatoknak, a lakosságnak vagy exportra. Az árutermelést gyári módszer, egyes esetekben pedig „tröszt-módszer" vagy „ágazati" módszer alapján határozzák meg, vagyis az árutermelés összegéből levonják az illető trösthöz vagy ágazathoz tartozó vállalatok belső termékforgalmát. A mezőgazdaság árutermelése a Szovjetunióban a mezőgazdasági termelésnek az a része, amely kikerül a mezőgazdasági vállalatokból az ipar nyersanyagellátására, a lakosság élelmiszerellátására és exportra. A következő realizálási fajták összegéből tevődik össze: *a)* a mezőgazdasági termékek begyűjtése és felvásárlása, *b)* kolhozpiaci eladások, *c)* egyéb elidegenítési formák (vetőmagkölcsönök visszatérítése, munkadíjak természetbeni fizetése stb.).

Árutőke – az *ipari tőke (l.)* három funkcionális formájának egyike. Az árutőke dologi vonatkozásban újonnan termelt áruk: termelő vagy egyéni fo-

gyasztásra szánt tárgyak meghatározott tömege. Értékben az árutőke magában foglalja nemcsak az előlegezett tőkét, hanem a munkaerő termelési folyamatban történő kizsákmányolása révén megteremtett értéktöbbletet is. Az árutőke a kapitalizmus meghatározott fejlődési szakaszán elkülönült önálló formává, kereskedelmi árutőkévé, amely az ipari tőke alárendelt formája.

Árutőzsde – a tőkés piac különleges formája, amelyen egynemű tömegáruk nagybani kereskedelme folyik, s országos viszonylatban, gyakran pedig a tőkés világpiac viszonylatában összpontosul ezeknek az áruknak a kereslete és kínálata. Az üzletkötések túlnyomó többségét koncentráló árutőzsdék meghatározó befolyást gyakorolnak a világpiaci árakra. A tőzsdei ügyletek rendszerint nem függnek össze az árutömegek reális mozgásával, hanem csak az árutulajdon jogának adásvételére korlátozódnak. A tőzsdei ügyleteket haszonszerzésre használják fel, mégpedig úgy, hogy az ügylet megkötésének és teljesítésének pillanata közötti árkülönbözetre spekulálnak. A legnagyobb tőkések vagy a tőzsdések egyesülései tömeges árueladások és vételek útján mesterségesen felhajthatják vagy leszoríthatják a tőzsdei árakat, s így saját érdekeiknek megfelelően befolyásolhatják a tőzsdei konjunktúra alakulását. A spekulációs keresekedelem révén a legnagyobb tőkések meggazdagszanak, a kisés a középvállalkozók pedig tönkremennek. Az árutőzsdék az imperializmus időszakában átalakultak a tőkés nagymonopóliumok által megszabott árak regisztráló helyévé.

Asszignáció – papírpénz, amelyet Oroszországban 1769-ben bocsátottak ki. Az asszignációk kibocsátására speciális bankokat alapítottak. Az asszignációk kezdetben beváltható voltak ezüstre. De később, amikor a nagy hadikiadások okozta költségvetési hiány fedezése céljából az asszignációk inflációs kibocsátásához folyamodtak, a beváltás megszűnt, s az asszignációk elértéktelenedtek. Egy asszignációs rubel árfolyama a hosszan tartó infláció miatt 20 ezüstkopekra csökkent. 1818-tól megkezdődött az asszignációk fokozatos kivonása a forgalomból. Az 1839–1843. évi pénzreform végrehajtása során a forgalomban levő asszignációkat ércpénzre beváltható bankjegyekkel helyettesítették.

Átbocsátóképesség – 1. a termelőberendezések (termelési keresztmetszetek) kapacitásának az a része, amelyet meghatározott munkarend, a kérdéses időszak (pl. egy tervév) alatt bevezetésre kerülő műszaki-szervezési intézkedések számbavételével tervezett technológia és gyártásszervezés mellett előállítható – az előírt minőségi követelményeknek megfelelő – ter-

mékmennyiség jellemez. Az átbocsátóképesség mértéke a kapacitás kihasználhatóságának mérőszáma. 2. Az a teherszállítmány-mennyiség tonnában vagy gördülőállomány-mennyiség darabban (hajók, vasúti szerelvények stb. száma), amely egy időegység alatt áthaladhat valamely közlekedési vonalon (vasúton, folyón, légi útvonalon, országúton). A vasút átbocsátóképességének nagysága a vasút állapotától és technikai felszerelésétől, a mozdonyok és a vasúti kocsik számától, kapacitásától és teherbíróképességétől, valamint a forgalom szervezésétől és szakemberekkel való ellátottságától függ.

Átlagprofitráta (általános profitráta) – a társadalmi össztőke profitrátája, a munkásosztály által termelt egész értéktöbblet és a tőkések osztálya által előlegezett és a tőkés gazdaság összes ágaiba befektetett össztőke viszonya. Azokban a termelési ágakban, amelyekben magasabb a tőke szerves összetétele (egyenlő nagyságú tőke befektetése esetén) kevesebb értéktöbblet képződik, mint az alacsonyabb szerves összetételű termelési ágakban. Az átlagprofitráta kialakulása azt jelenti, hogy a különböző termelési ágak tőkései között az egyenlő tőkére egyenlő profit elve alapján újraelosztódik az értéktöbblet. Ennek következtében fokozódik a tőkésosztályon belüli harc a profit általános tömegének elosztásáért. Az átlagprofitráta a *termelési ágak közötti konkurrencia (l.)* hatására alakul ki, mégpedig úgy, hogy a tőkék az alacsonyabb profitrátájú termelési ágakból átáramlanak a magas profitrátát biztosító termelési ágakba. A profitráta kiegyenlítődése arra vezet, hogy az árukat nem értékükön, hanem *termelési árukon (l.)* adják el. Emellett az értéktöbblet általános összege meghatározott időszakon belül egybeesik a profit általános összegével. Az átlagprofitráta a tőkések közötti konkurrenciaharc közepette alakul ki, s a tőkések érdekközösségét fejezi ki a dolgozók kizsákmányolásának fokozásában. A tőkés termelés fejlődésével növekszik a *tőke szerves összetétele (l.)*, ami az átlagprofitráta csökkenő tendenciájának kialakulására vezet. A tőkések a munkások kizsákmányolásának fokozása révén igyekeznek ellensúlyozni a profitráta csökkenését. Ennek következtében kiéleződnek a proletariátus és a burzsoázia ellentétei. Az átlagprofitráta kategóriája még inkább leplezi a kizsákmányolási viszonyokat, eltakarja a tőkések meggazdagodásának igazi forrását. Az átlagprofitráta kategóriájának tudományos elemzését először Marx végezte el. Marx leleplezte a polgári közgazdászoknak azokat a hazug állításait, amelyek szerint a profit nem a kizsákmányolás eredménye. Marx kimutatta, hogy a profit az értéktöbblet formája, s feltárta mindazokat az osztályellentéteket, amelyek

a tőkéseknek a legnagyobb profit megszerzésére irányuló törekvéseiből erednek.

Átmeneti időszak a kapitalizmusból a szocializmusba – külön történelmi időszak, amelynek kezdetén a munkásosztály a dolgozó parasztsággal szövetségben meghódítja a politikai hatalmat és a gazdasági élet legfontosabb parancsnoki magaslatait, a végén pedig befejezi a szocializmus felépítését. A szocializmusba való átmenet nem lehetséges külön átmeneti időszak nélkül, amelynek előfeltétele a proletárforradalom győzelme és a proletariátus hatalmának megteremtése. A proletariátus az átmeneti időszakban leküzdi a kizsákmányolók ellenállását, gyökeresen átalakítja az egész népgazdaságot, fejleszti a szocializmus győzelméhez szükséges termelőerőket, építi a szocialista gazdaságot, s olyan erővé kovácsolódik, amely alkalmas az ország vezetésére, a kispolgári tömegek átnevelésére, a szocializmus felépítésére. Az átmeneti időszak gazdasága a kapitalizmus megdöntésének, a proletárdiktatúra megszervezésének és a legfontosabb termelési eszközök szocialista társadalmasításának eredményeképpen alakul ki. Az átmeneti gazdaság fő szektorai: a szocialista, a kisárutermelő és a kapitalista szektor. A nagyipar, a bankok és a közlekedés államosítása révén keletkező és a szocialista szövetkezeti vállalatokra is kiterjedő szocialista szektor vezető szerepet tölt be az átmeneti gazdaságban. A kisárutermelő szektorhoz tartoznak az egyéni munkára és a termelési eszközök magántulajdonára alapozott parasztgazdaságok, amelyek kapcsolatban vannak a piaccal (középparaszti gazdaságok), valamint a bérmunkát nem alkalmazó kézművesek, kisiparosok. Az átmeneti időszak tőkés gazdaságához a magántőkés ipari és kereskedelmi vállalatok, falun pedig a kulákgazdaságok tartoznak. Az átmeneti időszaknak ezeken a legfontosabb szektorain kívül még más gazdasági formái is lehetnek, például a patriarkális gazdaság, amely főként paraszti naturálgazdaság, valamint az *államkapitalizmus (l.)*. Az átmeneti időszak főbb szektorainak megfelelően a következő osztályok léteznek: a munkásosztály, a kispolgárság (különösen a parasztság) és a polgárság (a burzsoázia). Az átmeneti időszak fő ellentmondása: a haldó kapitalizmus és a növekvő szocializmus közötti ellentmondás. Az átmeneti időszakban elkeseredett osztályharc dúl a „ki kit győz le" elve alapján, harc folyik a fejlődő szocializmus és a megdöntött, de véglegesen még meg nem semmisített kapitalizmus között. A proletariátus diktatúrája ebben az időszakban a szocializmus felépítésére irányuló politikát folytat a munkásosztály és a dolgozó parasztság szoros szövetsége alapján, a munkásosztály vezetésével, a szocialista ipar és

a parasztgazdaságok gazdasági összefogásának bázisán. A szocializmus felépítése megkívánja hatalmas szocialista ipar létesítését és a parasztgazdaságok szövetkezését. Az átmeneti időszak a városi és a falusi tőkés elemek megsemmisítésével, a szocializmusnak az egész népgazdaságban aratott győzelmével fejeződik be. Az átmeneti időszakban fokozatosan megszűnik a kapitalizmus gazdasági törvényeinek hatása, érvényesülni kezdenek és hatókörüket mindinkább kiterjesztik a szocializmus gazdasági törvényei. A szocialista állam egész tevékenységében az objektív gazdasági törvényekre támaszkodik, mérlegeli e törvények követelményeit, s a szocialista társadalom felépítésére használja fel ezeket a törvényeket. Az árutermelést és az értéktörvényt a szocializmus javára, a tőkés elemek kárára használja fel. Marx és Engels útmutatásait hasznosítva, Lenin kidolgozta a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elméletét, az átmeneti időszak gazdasági politikájának alaptételeit, a kapitalizmuson diadalmaskodó szocializmus gazdasági politikájának tételeit *(l. Új gazdasági politika, Szocialista iparosítás, Lenin szövetkezeti terve, Mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban)*. A szocializmushoz vivő első utat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom alapozta meg. A Szovjetunióban sikeresen befejeződött a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka. A szocialista gazdaság felépítése és a kapitalizmus leküzdése szempontjából döntő jelentőségű volt a szocialista iparosítás: az ország gazdasági önállóságát és védelmét megalapozó hatalmas nehézipar megteremtése, az egész népgazdaság szocialista átalakítása. Ezen az alapon készítették elő és valósították meg a kisparasztok önkéntes szövetkezésével a kisárutermelő parasztgazdaságok átmenetét a szocialista nagyüzemi gazdaság útjára. A szocializmus felépítésének szovjetunióri tapasztalatai roppant nagy jelentőségűek minden ország számára. Az egyes országok szocializmusba való átmenetének konkrét történelmi feltételei különbözőek. De a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek vannak minden egyes ország számára közös törvényszerűségei is. Ilyen törvényszerűségek: a dolgozó tömegek vezetése a munkásosztály által, amelynek magva a marxista–leninista párt; a proletárforradalom ilyen vagy olyan formájú megvalósítása és a proletárdiktatúra ilyen vagy olyan formájú megteremtése során a munkásosztály szövetsége a parasztság fő tömegével és a dolgozók más rétegeivel; a tőkés tulajdon megszüntetése és a legfontosabb termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése; a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása; a népgazdaság tervszerű fejlesztése a szocializmus és a kommunizmus felépítése és a dolgo-

zók életszínvonalának emelése céljából; szocialista forradalom végrehajtása az ideológiai és a kulturális életben és a munkásosztályhoz, a dolgozó néphez, a szocializmus ügyéhez hűséges értelmiség népes rétegének megteremtése; a nemzetiségi elnyomás megszüntetése és a népek közötti egyenjogúság és testvéri barátság kialakítása; a szocializmus vívmányainak védelme a belső és a külső ellenség támadásaival szemben; az ország munkásosztályának szolidaritása más országok munkásosztályával, vagyis a proletár internacionalizmus szellemének ápolása. Az átmeneti időszak főbb törvényszerűségei az összes lehetséges különbözőségek ellenére ugyanazok. A szocializmus felépítésére irányuló lenini politika leglényegesebb elvei az összes országokra nézve közösek. A népi demokratikus országok sikeresen alkalmazzák ezeket az elveket, miközben igazodnak országuk konkrét történelmi feltételeihez és sajátosságaihoz. A szocializmusba való átmenet bizonyos feltételek közt a kapitalizmus előtti gazdasági formákból is megvalósítható *(l. Fejlődés nem kapitalista útja)*.

Aukció – vagyontárgyak nyilvános árverése, amelyen a leglegmagasabb árat kínáló személynek adják el az árverésre bocsátott vagyontárgyakat. Az aukció lehet önkéntes, a vagyontárgy tulajdonosának kezdeményezésére rendezett, vagy kényszerű, amelyet a vagyontárgy tulajdonosának csődje, tartozásának meg nem fizetése stb. esetén rendeznek. Kényszerű kiárusítás esetén az aukciót hivatalos személyek, például bírósági végrehajtók rendezik meg. Kényszeraukciót állami intézmények, például zálogházak is szervezhetnek, hogy a kiváltatlan zálogtárgyakat eladják, vagy vámhatóságok, hogy a csempészett vagy elkobzott árukat kiárusítsák.

Autarchia – a tőkésállamok gazdaságpolitikája, amely más országok gazdaságától elkülönült, zárt nemzetgazdaság megteremtésére irányul. Az imperializmus viszonyai közt nagyon elterjedt, s gazdasági agresszió céljait szolgálja. Egyes államok e célból mesterségesen akadályozzák a más országokból származó áruk importját, s minden módon előmozdítják nyersanyagban gazdag idegen területek meghódítását, hogy olyan forrásokból elégítsék ki minden szükségletüket, amelyek teljesen országuk tőkéseinek birtokába jutottak. Az autarchia áremelkedésre, élelmiszerhiányra, a nagytőkések és a nagybirtokosok profitjának növekedésére, a dolgozók helyzetének romlására vezet. A hitleri Németország különösen nagy hangon propagálta az autarchia politikáját, hogy megteremtse agresszív háborúinak gazdasági bázisát.

Automatikus géprendszer – az egész termelési folyamatot át-

fogó géprendszer, amely önszabályozás alapján, az ember közvetlen részvétele nélkül működik, s csak emberi ellenőrzésre szorul. Bármilyen automatizált gép magában foglalja az önszabályozás elemeit. „Mihelyt a munkagép a nyersanyag feldolgozásához szükséges valamennyi mozgást emberi segédlet nélkül végzi el, és már csak emberi utánasegítésre van szüksége, a gépek *automatikus* rendszerével rendelkezünk..." *(Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 355. old.) A villamos energia ipari felhasználására való áttérés, majd a rádiótechnika, a távvezérlés és az elektronika ezt követő fejlődése lehetővé tette, hogy régebben egymástól elkülönített gépeket és gépezeteket egyetlen önszabályozó komplexumba foglaljanak. Az automatikus géprendszerek korszerű formájára példaként említhetők az automatikusan működő vízierőművek, a vegyszereket, cementet stb. gyártó automatikus gyárak, valamint a feldolgozó iparban alkalmazott automatikus gépsorok. Az automatikus géprendszer lehetővé teszi magas munkatermelékenység elérését és ezzel egyidejűleg kitűnő minőségű termékek gyártását.

Automatizálás – *l. Termelés automatizálása.*

Ázsió – 1. a papírpénzben kifejezett aranyárnak a piacon spontánul kialakuló felára. Az aranyázsiót a papírpénz értéktelenedése idézi elő. 2. Az értékpapírok (részvények, kölcsönkötvények) árfolyamemelkedése névértékükkel szemben. 3. Pénzválságok idején a készpénz felértékelése a forgalomban levő hiteleszközökhöz (bankjegyek, váltók, csekkek) képest. Az ázsiót rendszerint százalékban fejezik ki. Például a cári kormány 1915 végén 10 rubeles aranyérméket bocsátott ki, amelyeket a papírpénz elértéktelenedése folytán 16–17 papírrubelért adtak el, vagyis az aranyázsió 60–70 százalékos volt.

Azsúr (naprakész) – a számviteli munkák olyan állapota, amikor a könyvelés az egyes műveletek napján vagy a művelet jellegétől függően a legrövidebb határidőn belül elvégzi a könyvviteli könyvekben, kartotékokon vagy bizonylatokon a szükséges feljegyzéseket. A különböző gazdasági műveletek azsuritásának (naprakész állapotának) határai nem azonosak. Például a pénzbevételek és kiadások könyvelése akkor naprakész, ha a könyvelés a bizonylatok (igazoló okmányok) beérkezési napjának végéig lekönyveli a megfelelő tételeket. Ugyanez vonatkozik a raktári készletek nyilvántartására is. Másfajta gazdasági műveletek elszámolása akkor tekinthető naprakésznek, ha a bizonylatok átvételétől legfeljebb annyi idő telik el a könyvelésig, amennyi alatt ez a számviteli munka elvégezhető; ez rendszerint 2—3 napot vesz igénybe.

B

Bank – a kapitalizmusban: a hitelezők és az adósok között közvetítő és pénztőkével kereskedő tőkésvállalat. A bank tevékenysége, miként más tőkésvállalatoké is, a profitszerzés feladatának van alárendelve. A bankok összpontosítják és a hitelre szoruló tőkésvállalatok és a burzsoá állam rendelkezésére bocsátják a szabad pénztőkéket. A bank haszna: a bankhitel után szedett kamatok és a betétek után kifizetett kamatok különbözete. A bank hitelközvetítésen kívül a tőkések közötti elszámolásokat is lebonyolít, s mindenféle pénzügyi megbízásokat is teljesít; ezekből az ügyletekből szintén hasznot húz. A bankhaszon: a munkások által a termelésben létrehozott értéktöbblet része. A bankok előmozdítják a tőke megtérülésének, centralizációjának és koncentrációjának meggyorsulását. A bankműveletek készpénzt kímélnek, és a forgalmi költségek csökkentését eredményezik. A tőkés bankok a szabad pénzeszközök összpontosítása és elosztása révén voltaképp az eszközök tőkés gazdasági ágazatok közötti spontán újraelosztásának gépezetévé válnak. Ez az elosztás a tőkések érdekében valósul meg, s a lehető legnagyobb profit megszerzését szolgálja. A bankok tevékenysége elősegíti a tőkés termelés fejlődésének meggyorsulását, a kizsákmányolás fokozását, de ezzel együtt előidézi a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződését, s meggyorsítja a válságok kirobbanását is. A kapitalizmus fejlődésének legmagasabb fokán a termelés koncentrációja és az ipari monopóliumok kialakulása következtében a bankügyek is koncentrálódnak. A bankok új szerepet kezdenek betölteni. Közvetítőkből átváltoznak mindenható monopóliumokká. A bankmonopóliumok és az ipari monopóliumok összenövéséből kialakul a finánctőke. A tőkés bankok bizonyos sajátos formájú társadalmi számvitel megtestesítői.

A bankműveletek a termelés és az áruforgalom menetét tükrözik. De ez a forma a kapitalizmusban ellentmondásban van a magántulajdon uralmával, amely kizárttá teszi a népgazdaság tervszerű vezetését.

A proletariátus a bankrendszert a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján felhasználja a gazdaság szocialista átalakítására. A bankok funkciói a szocializmusban gyökeresen megváltoznak. A bankok a szocialista társadalomban állami hitelintézetek. A szocialista gazdaság fejlődését szolgálva a népgazdasági terv alapján mozgósítják a szabad pénzeszközöket, hitelben részesítik és finanszírozzák a vállalatokat, szervezik a népgazdaságban a pénzelszámolásokat és fizetéseket, szabályozzák a pénzforgalmat. A bankok végzik a szocialista vállalatok tevékenységének, a termelés és az áruforgalom menetének pénzellenőrzését, hogy a tervteljesítés előmozdítása végett megerősítsék az önálló elszámolást. A bankok tevékenységét a népgazdasági terv határozza meg, s ez a tevékenység az önálló elszámoláson alapul. *(l. Szovjetunió Állami Bankja, Beruházási bankok a Szovjetunióban).*

Bankjegy – a bankár váltója, a hitelpénz válfaja. A bankjegyek először a XVII. században jelentek meg a tőkés váltóforgalom fejlődésének eredményeképpen. A papírpénz a pénz forgalmieszköz-funkciója alapján, a bankjegy viszont a pénz fizetésieszköz-funkciója alapján keletkezik. Kezdetben egyes bankárok és kereskedelmi bankok bocsátottak ki bankjegyeket. Később, a központi jegykibocsátó bankok megjelenésével, a bankjegykibocsátás ezeknek a bankoknak a feladata lett. A monopóliumok előtti kapitalizmus idején rendszerint áruügyleteket tükröző magánváltók helyett bocsátottak ki bankjegyeket. A bankjegyek fedezetéül a központi bank aranykészlete és a bank tárcájában levő magánváltók szolgáltak. A bankjegyek az imperializmus korában és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában mindinkább elvesztik szilárdságukat, s átváltoznak papírpénzzé, mivel a monopóliumok váltói nem annyira váltóügyleteket, mint inkább különféle pénzügyi mesterkedéseket tükröznek, s a bankjegyek fedezetéül túlnyomórészt állami értékpapírok kezdenek szolgálni. Emellett a bankjegyek aranyra való beválthatósága megszűnik. Ilyen körülmények között a bankok pénzkibocsátása a költségvetési hiány fedezését szolgálja. A bankjegy a szocialista társadalomban – *l. Pénz a szocialista gazdaságban.*

Bastiat, Frédéric (1801–1850) – francia vulgáris közgazdász, aki a polgári társadalomban az összes osztályok érdekeinek harmóniáját hirdette. Fő művei: „Közgazdasági szofizmák" („Sophismes économiques" – 1846), „A gazdasági harmóniák" („Les harmonies économiques" – 1849). Bastiat az egész kapitalizmust védelmezte, s a szabadkereskedelemben érdekelt francia kereskedelmi és ipari körök érdekeit fejezte ki. A tőkés

társadalmat harmonikus társadalmi rendnek igyekezett feltüntetni. A gazdasági harmónia alapját a cserében látja, amelyet szolgálatok kölcsönös cseréjének tekint. Az értéket úgy határozza meg, mint két kicserélendő szolgálat viszonyát, amely csak a csere folyamatában jön létre. Bastiat tehát figyelmen kívül hagyja a termelési folyamat jelentőségét. Az értéket teljesen függetleníti a munkától, ezzel tagadja az anyagi és a nem anyagi termelés közötti különbséget, s mindenféle szolgálatot termelésnek minősít. Az uralkodó osztályok élősdiségének leplezése végett a vállalkozói nyereséget, a tőkés által nyújtott szolgálat ellenértékének nevezi, a kamatról azt állítja, hogy a tőkés személyes fogyasztása „elodázásának" jutalma, a járadékról pedig azt, hogy a földbe fektetett tőke kamata. Bastiat tagadta a tőkések gazdagságának és a dolgozók nyomorának növekedését. A tőkés valóság tényei ellenére mindegyre azt bizonyítgatta, hogy a társadalom fejlődésével állítólag növekszik a munkásoknak a nemzeti jövedelemből való részesedési hányada, és csökken a tőkések részesedési hányada. Azt az állítást is megkockáztatta, hogy a munka termelékenysége növekedésének arányában az összes társadalmi osztályok jóléte emelkedik, s állítólag a társadalom minden tagjának helyzetében a kiegyenlítődés irányzata érvényesül. A jólét növekedése feltételének a csere szabadságát tekintette. Bastiat elmélete tudományellenes elmélet, amely ellentmond a tőkés gazdaság valóságos fejlődésének. Marx „Carey és Bastiat" (1857) című munkájában erősen bírálta Bastiat nézeteit, s a vulgáris közgazdasági apologetika leglaposabb képviselőjének nevezte Bastiat-t.

„B"-csoport (a szovjet statisztikában)* – az egyéni fogyasztási és háztartási cikkeket termelő iparágak összessége. A „B"-csoport fontosabb ágazatai: a textil-, a kötszövő-, a konfekciós, a cipő-, az edény-, a bútor-, a gyufa-, a gyógyszervegyészeti és a fotokémiai ipar, az illatszerek és kozmetikai cikkek gyártása, a konzerv-, a hal-, a sütő-, a hús- és a húsfeldolgozó ipar, a tej- és vajipar stb.

[* A magyar statisztikai gyakorlatban a B-szektor elnevezés használatos.]

Befejezetlen beruházás – olyan épületeknek és más létesítményeknek az értéke, amelyek egy meghatározott időpontban a rendeltetésszerű használat szempontjából építési, berendezési, szerelési stb. viszonylatban befejezetlennek tekintendők. A befejezetlen beruházások építési költségét a meghatározott időpontig üzembe nem helyezett létesítmények építésére fordított beruházási költségek (költségvetési értéken számított) összege határozza meg. Bizo-

nyos minimális volument meg nem haladó befejezetlen építkezések – az építőipar szempontjából – az állóalapok állandó bővített újratermelése során elkerülhetetlenül képződő, úgynevezett építési „félkész termékeknek" tekinthetők. Ha építkezések azért maradnak befejezetlenül, mert a rendelkezésre álló eszközöket sok építkezés között meggondolatlanul szétforgácsolják, vagy az építési idők indokolatlanul elhúzódnak, s így az üzembehelyezési határidők meghiúsulnak, akkor a befejezetlen építkezések mértéke szükségszerűen meghaladja a normális szintet. Ez a körülmény az eszközök fölösleges lekötésével jár, csökkenti az építési beruházások hatékonyságát, tehát káros az egész népgazdaság szempontjából. A beruházások kapcsán lebonyolítandó építkezésekre fordított eszközök legésszerűbb felhasználása érdekében minden lehetséges módon csökkenteni kell a befejezetlen építkezések mértékét, hogy adott volumenű beruházások a lehető legnagyobb mennyiségű állóalap üzembehelyezését eredményezzék. Ez a cél elérhető a beruházások tervezési fogyatékosságainak megszüntetésével, valamint az eszközöknek a legfontosabb építkezésekre, illetve az üzembehelyezés előtt álló objektumokra való összpontosításával.

Befejezetlen termékállomány – azoknak a nyers munkadaraboknak, alkatrészeknek, szerelési egységeknek és befejezetlen gyártmányoknak az összessége, amelyek vagy közvetlenül a termelési folyamatban vannak, vagy pedig további megmunkálásra várnak. A befejezetlen termékállomány nagyságát a nyers munkadarabok, alkatrészek, szerelési egységek és gyártmányok mennyiségével, vagy a termelési szükségletek kielégítését biztosító készletnapok számával mérik. A befejezetlen termékállomány az ipari termelésben elengedhetetlen feltétele a termelési terv zavartalan teljesítésének. De a normális színvonalat meghaladó nagyságú, fölösleges és nem komplett befejezetlen termékállomány a forgóeszközök egy részének befagyására vezet. A vállalatok befejezetlen termelésének készletei néhány csoportba sorolhatók: az egyik csoportba tartoznak az úgynevezett munkahelyi készletek és a szállítás alatt levő készletek; a másik csoportba a raktárakban tárolt befejezetlen termékek, amelyek úgynevezett folyó készletekre (az üzemek mindennapos ellátásához használt raktári készletek, nyers munkadarabok, alkatrészek stb.) és az esetleges termelési zavarok leküzdéséhez használt biztonsági készletekre oszlanak. A befejezetlen termékállománynál különösen fontos a havi, a negyedévi és az évi átmenő készletek normatíváinak megállapítása. A befejezetlen termékállomány normatíváinak meghatározása a szocialista vállalatok egyik fontos feladata.

Ennek különösen a tömeggyártásban és a nagysorozat-gyártásban van nagy jelentősége.

Befejezetlen termelés – a termelési folyamatban levő olyan munkatárgyak, amelyek még nem késztermékek. A befejezetlen termeléshez tartoznak azok a félkész termékek is, amelyeket a vállalat egyes üzemei, műhelyei bocsátanak ki az illető vállalat más üzemeiben való továbbfeldolgozásra. Az üzemek, illetve a vállalat befejezetlen termelésének nagysága a gyártott termékek mennyiségétől és a *termelési ciklus (l.)* időtartamától függ. *(l. Befejezetlen termékállomány.)*

Begyűjtési ár a Szovjetunióban – olyan ár, amelyet a begyűjtési szervek fizetnek a kolhozoknak, a kolhozparasztoknak és az egyénileg gazdálkodó parasztoknak a kötelező beadás és a szerződéses termeltetés keretében átadott mezőgazdasági termékekért*. A begyűjtési árakat az állam tervszerűen szabja meg. A begyűjtési árak tervezésekor figyelembe veszik a mezőgazdasági termék értékét, népgazdasági jelentőségét és termelésének a kolhoz számára kifizetődő voltát. A begyűjtési árakat olyan színvonalon állapítják meg, hogy a mezőgazdasági termékek eladásából származó bevétel fedezze a termelési költségeket, és a kolhoznak biztosítsa a nettó jövedelem egyik részét; a nettó jövedelem másik része nem realizálódik a begyűjtési árban, hanem az államhoz kerül, s állami szükségletek kielégítését szolgálja. Roppant nagy jelentősége volt annak, hogy 1953 és 1956 között a kommunista párt és a szovjet kormány határozata alapján jelentősen felemelték a gabona, a burgonya, a zöldségfélék, az olajos magvak, a len, a cukorrépa, a hús, a tej és egyéb mezőgazdasági termékek árát. Ennek eredményeképpen növekedtek a kolhozok és a kolhozparasztok jövedelmei, a mezőgazdaságban meggyorsult a felhalmozások és a bővített újratermelés üteme, nagyobb lett a kolhozok és a kolhozparasztok anyagi érdekeltsége a termelés fejlesztésében, az összes mezőgazdasági ágak rohamos fejlesztésére irányuló program megvalósításában. Az állam néhány mezőgazdasági termékre a begyűjtési áron felül *prémiumpótlékot (l.)* állapít meg.

[* A begyűjtési ár Magyarországon a kötelező beadás rendszerével járt együtt, s e rendszernek 1956 novemberében történt eltörlésével megszűnt. Helyébe, szerződéses termeltetés esetén, a szerződésben kikötött szerződéses ár, állami felvásárlás esetén a felvásárlási ár lépett.]

Behozatali vámok – olyan különleges adók, amelyeket a valamely országba bevitt árukra vetnek ki. A behozatali vámokat az állami költségvetés bevételeinek növelése céljából, valamint

azért szedik, hogy korlátozzák az áruk importját, s gyengítsék a külföldi áruknak a hazai árukkal szembeni versenyképességét. A behozatali vámok egyes esetekben vámkorlátok, amelyek gazdasági vagy politikai meggondolások alapján megakadályozzák bizonyos áruk behatolását a belső piacra *(l. Védővámok)*. A behozatali vámok tételeit rendszerint a megfelelő importáruk árának százalékában állapítják meg. Egyes államok néhány országnak külön vámkedvezményeket biztosítanak; ez rendszerint abban mutatkozik meg, hogy az ezekből az országokból importált árukra alacsonyabb, előnyös (preferenciális) behozatali vámokat állapítanak meg. Az imperializmus korszakában a behozatali vámok megkönnyítik, hogy a kartellek és a trösztök magas monopolprofithoz jussanak.

Belső piac – az áruforgalom szférája valamely ország határain belül. A tőkés ipar belső piacát a kapitalizmus fejlődési folyamata, a társadalmi munkamegosztás fejlődése, a naturális gazdaság felbomlása és a kisárutermelők rétegeződése teremti meg. A fejlődő kapitalista termelés a működő tőkésvállalatok bővítéséhez és újak építéséhez egyre nagyobb keresletet támaszt termelési eszközökben, s növeli a fogyasztási cikkek keresletét is. Az áru-pénzviszonyokba mindinkább bekapcsolódó parasztok termelési eszközök és egyéni fogyasztási cikkek iránt egyaránt keresletet támasztanak. A tőkésországokban a piac felvevőképességének növekedése elmarad a termelés növekedésétől, mert a termelés a tömegek korlátozott vásárlóképességének viszonyai közt növekszik. A termelés növekedésével, az osztályellentétek kiéleződésével és a népesség többségének fokozódó elnyomorodásával a vállalatok termelési lehetőségei egyre nagyobb mértékben kerülnek összeütközésbe a belső piac korlátozottságával. A belső piac problémája különösen súlyos az imperializmus korszakában, amikor a finánctőke oligarchia magas monopolprofitot sajtol ki, s így a végletekig kiélezi a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondásokat. A belső piac korlátozottsága a kapitalizmusban külső piacok felkutatására és meghódítására készteti a tőkét.

A szocializmus belső piaca mentes a kapitalizmus belső piacára jellemző antagonisztikus ellentmondásoktól. A szocializmusban a termelés és a dolgozók fogyasztása a népgazdaság arányos fejlődése alapján növekszik. A szocialista társadalom tagjainak fogyasztása – a munka szerinti elosztás elvének megfelelően – a társadalmi termelés fejlődésének és a munkatermelékenység emelkedésének arányában növekszik. Az emberek növekvő szükségletei visszahatnak a szocialista termelésre, s e szükségletek legteljesebb és mindenoldalú kielégítésére ösz-

tönözve előrelendítik a termelést. A szocialista társadalom belső piaca az állami, a szövetkezeti és a kolhozkereskedelem révén szervezett piac, amelynek fejlődése növekedésre serkenti a szocialista termelést, s megteremti a lakosság jóléte emelkedésének feltételeit. *(l. Kereskedelem a szocializmusban, Piac.)*

Berendezés korszerűsítése – a vállalatokban működő gépek és gépezetek tökéletesítése abból a célból, hogy olyan tulajdonságokkal ruházzák fel őket, amelyek megfelelnek a korszerű technikai és technológiai követelményeknek, s növelik a működő berendezés termelékenységét. A berendezés korszerűsítése a műszaki haladás egyik formája, amely elősegíti a munka termelékenységének és a termelés volumenének növekedését, a népgazdasági eszközök megtakarítását.

Bérlet – olyan szerződés, amelynek értelmében az egyik fél – valamilyen vagyontárgy (föld, épület, vállalat, helyiség stb.) tulajdonosa – bizonyos feltételekkel ideiglenes használatba adja vagyontárgyát egy másik félnek, a bérlőnek. A vagyontárgy használatáért a bérlőtől bérleti díjat, haszonbért szednek, amelyet gyakran árendának is neveznek. A tőkés bérletben a haszonbér magában foglalja a járadékot és az adott vagyontárgyba fektetett tőke kamatát. A bérlet elterjedt változata a földhaszonbérlet, a a földhasználat egyik formája. A földhaszonbérlet lehet rövidlejáratú, hosszúlejáratú, egy életre szóló, sőt még örökölhető is. Társadalmi és gazdasági szempontból megkülönböztetjük egyrészt a tőkés (vállalkozói) bérletet, amelynél a gazdálkodás profit szerzése céljából a bérmunka kizsákmányolásán alapszik, másrészt a paraszti vagy terménybérletet, amelyet a földéhség idéz elő; ez utóbbi szolgai függőségbe dönti a kisbérlőt, aki a létfenntartásához szükséges cikkek megszerzéséért bérel földet. A tőkésországokban a kisbérlők teljesen ki vannak szolgáltatva a földtulajdonosoknak és a bankoknak. A bérlet egyik válfaja a nemzetközi jogi bérlet, amikor az egyik állam nemzetközi szerződés alapján ideiglenes használatra egy másik állam rendelkezésére bocsátja területének egy részét. Az imperialista hatalmak idegen területek meghódítására, a gyenge országok gazdasági és politikai leigázására használják fel a bérletet. A Szovjetunióban a föld állami tulajdonban van, nem tárgya adásvételnek, nem adható bérbe. A népkorszak kezdetén a szovjet állam csekély számú kis- és középvállalatot bérbe adott magántőkéseknek, hogy megfelelő állami eszközök híján is meggyorsítsa az ipar helyreállítását. Ez az államkapitalizmus egyik formája volt. A szocializmus győzelmével megszűnt az állami vállalatok magánbér-

lete. A nep kezdetén a mezőgazdaság gyorsabb helyreállítása és a parlagföldek hasznosítása végett megművelésre földet is lehetett bérelni. De ezzel egyidejűleg intézkedések történtek a kulákság földhasználatának korlátozására. A kollektivizálásra és a kulákságnak mint osztálynak felszámolására való átmenet idején a földbérleti törvény hatályát vesztette.

Bernstein, Eduard (1850–1932) – az opportunisták vezére a Németországi Szociáldemokrata Pártban, a revizionizmus teoretikusa. Tagadta a marxi értéktörvényt, a kapitalizmusban a proletariátus elnyomorodásának elméletét, s azt állította, hogy a tőkés mezőgazdaságban nem megy végbe a tőke koncentrációja, az iparban pedig erősen korlátozva érvényesül ez a törvényszerűség, továbbá, hogy a *kartellek (l.)* elhárítják a termelés anarchiáját, s a gazdasági válságok fokozatos megszűnésére vezetnek. Bernstein elméleti nézetei a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra lehetetlenségéről szóló tanítás megalapozására, illetve a burzsoázia és a proletariátus közötti együttműködés álláspontjának megvédésére irányultak. Bernstein a német imperializmus gyarmati politikáját is védelmezte. A szocializmus más ellenségei is felhasználták Bernstein antimarxista, reformista elméletét. Lenin könyörtelenül harcolt a bernsteinizmus ellen, leleplezte opportunista, kispolgári lényegét, a munkásosztály ügyének elárulását.

Bértarifa – darabbéres munka esetén az egységnyi teljesítményre megszabott bértétel. A szocialista népgazdaság iparvállalataiban a bértarifa nagysága egyenes teljesítménybér esetén az idő- vagy a teljesítménynormától és a munka bérkategóriájának megfelelő *bértarifa-tételtől (l.)* függ. Progresszív teljesítménybérezéskor az egyes munkák bére a teljesítménynorma túlteljesítési fokától függően progresszíven emelkedik. A brigádok bérét a brigád által teljesítendő munkák időnormájából és bérkategóriájából és a megfelelő bértarifatételekből kiindulva állapítják meg. A tényleges munkabért a brigád minden egyes tagjának bérkategóriájától és ledolgozott munkaóráinak (munkanapjainak) számától függően osztják el a brigád tagjai között. A munka termelékenységét jelentősen növelő új technika bevezetése, a munka- és a termelésszervezés rendszeres javítása, az élenjáró munkamódszerek elterjedése miatt rendszeresen felül kell vizsgálni az időnormákat és a bértarifákat.

Bértarifa-rendszer – azoknak a rendelkezéseknek az összessége, amelyek alapján a munkásokat munkájuk jellegétől és feltételeitől függően díjazzák, s amelyek segítségével a munkabért ágazati és körzeti szinten, illetőleg a vállalaton belül szabá-

lyozzák és differenciálják. A bértarifa-rendszer legfontosabb alkotóelemei: a *bértarifa-táblázat (l.)*, a *bértarifa-tétel (l.)* és a *munkabesorolási útmutató (l.)*. A bértarifa-rendszer segítségével állapítják meg az egyes népgazdasági ágakban a különböző szakképzettségű dolgozók munkabérének színvonalát. A bértarifa-rendszer felépítésének alapja a végzett munka mennyisége és minősége szerinti díjazás szocialista elve. A bértarifák megállapításakor számításba kell venni a teljesített munkák bonyolultságát, káros voltát és a munkával járó felelősség nagyságát, számolni kell a szakképzett és a szakképzetlen, a nehéz és a könnyű munka közötti különbséggel, ösztönzést kell biztosítani arra, hogy a munkások növeljék szakképzettségüket, a szakképzetlen munkások felemelkedjenek a szakképzett munkások sorába, serkenteni kell a munkásokat, hogy megmaradjanak vállalatuknál, s anyagilag fokozottan érdekeltté kell tenni őket a munka termelékenységének növelésében.

Bértarifa-táblázat – a munkások különböző csoportjainak bérezési arányait szakképzettségüktől függően tartalmazó táblázat. A bértarifa-táblázatban bizonyos számú bérkategórián kívül megtaláljuk az úgynevezett tarifális együtthatókat, amelyek a magasabb kategóriáknak az egységgel jelölt legalacsonyabb kategóriához való viszonyát tükrözik. A munkásokat a bértarifa-táblázat alapján néhány kategóriába sorolják. Az első kategóriába tartoznak a szakképezetlen munkások. A következő kategóriákat annál magasabban állapítják meg, minél nagyobb szakmai képzettsége van a dolgozónak. A bérkategóriák száma és az egyes bérosztályok közötti tarifális együtthatók nagysága az adott iparág termelési sajátosságaitól vagy a termelés jellegétől függ (a munkák bonyolultságától és változatosságától, a munkamegosztás fokától, a munkások szakképzettség szerinti összetételétől stb.). A tarifális együtthatóknak úgy kell növekedniük, hogy a munkásokat anyagilag ösztönözzék szakmai képzettségük javítására és a munka termelékenységének növelésére. A bértarifa-táblázat helyes felépítésének, a különböző termelési ágakban és az egytípusú munkákon az alsóbb és a felsőbb kategóriák közötti aránytalanságok megszüntetésének eredményeképpen megjavul a vállalatok munkaszervezése.

Bértarifa-tétel – a munkások időegységre jutó bérének a *bértarifa-táblázatokban (l.)* rögzített kategóriák alapján megállapított nagysága; az idő egységének tekinthető egy óra (órabértétel) vagy egy nap (napi bértétel). Bértarifa-tételt rendszerint csak az első bérkategóriára állapítanak meg, a többi kategória bértarifa-tételét úgy számítják ki, hogy az első bérkate-

gória bérösszegét megszorozzák a megfelelő bérkategória tarifális együtthatójával. A bértarifatétel nemcsak a munkabér színvonalát állapítja meg, hanem az egyes ágazatokra és körzetekre vonatkozóan is szabályozza a munkabért, mégpedig az egyes iparágak népgazdasági jelentőségétől, a vállalatok földrajzi elhelyezésétől, a különböző gazdasági körzetek országos jelentőségétől függően. Sok iparágban különböző bértarifa-tételeket alkalmaznak a teljesítménybéres és az időbéres munkákra, a meleg és a hideg üzemekben végzett munkákra, valamint a nehéz és a könnyű munkákra. A Szovjetunióban jelenleg érvényes bértarifatáblázatok lényeges fogyatékossága, hogy a növekvő munkabérekben egyre inkább csökken a bértarifa-tételek által meghatározott törzsbéreknek a különféle pótlékokhoz viszonyított hányada és jelentősége. E fogyatékosság megszüntetése végett most folyik a bértarifatáblázatok felülvizsgálata, hogy a törzsbérnek a munkabérben való részesedését jelentősen növeljék.

Beruházás – az összes népgazdasági ágakban termelő és nem termelő rendeltetésű új alapok létesítésének és a régiek újjáalakításának, valamint gépek és berendezések felszerelésének és üzembehelyezésének folyamata; a beruházásokra fordított pénzeszközök összege. A szocialista gazdaságban az *állóalapok (l.)* újratermelése nagyobb részben beruházások, kisebb részben *felújítások (l.)* útján valósul meg. A beruházások a szocializmusban az objektív gazdasági törvények követelményeivel és az egyes termelési ágak fejlesztésére vonatkozó népgazdasági szükségletekkel összhangban, tervszerűen bonyolódnak le. A termelési eszközök termelése elsődleges fejlesztésének szükségessége megkívánja, hogy a termelési eszközök többségét a nehézipari ágak kapják. A beruházásoknak nagy jelentőségük van a távlati és a folyó népgazdasági tervekben. A szocialista gazdaságban a beruházás forrása a szocialista felhalmozás, alapja pedig a termelési eszközök termelésének és elsősorban az állóalapok újratermelését biztosító anyagi bázisnak, a nehéziparnak elsődleges fejlesztése. A beruházást általában úgy tervezik, hogy megállapítják az állami beruházások volumenét, objektumok közötti elosztását, az állóalapok és a termelési kapacitások üzembehelyezési határidejét és az üzembehelyezés mértékét, valamint az építési szervezetek feladatait. Az egyes objektumok építése jóváhagyott műszaki tervek és költségvetések alapján történik. A beruházásokat a beruházási bankok* finanszírozzák. A beruházási munkák gyors elvégzésének fontos útja: az anyagi és a pénzügyi források összpontosítása a legfontosabb építkezésekre és a befejezés előtt álló objektumokra, hogy anyagilag legjobban

ezeket az építkezéseket lássák el. A beruházási feladatok sikeres megoldása nagyon sokban függ az építési időtartamok megrövidítésétől, az építési költségek csökkentésétől, az építkezések minőségének javításától; mindez elsősorban az *építés iparosítása (l.)* és a legfejlettebb technika alkalmazása útján érhető el.

[* Magyarországon egyetlen központi Beruházási Bank látja el ezeket a feladatokat.]

Beruházási bankok a Szovjetunióban – úgynevezett különleges bankok, amelyek a hosszúlejáratú beruházások állami bankjai. A Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottságának és a Népbiztosok Tanácsának 1932. május 5-i határozata alapján létesültek. A beruházási bankok bonyolítják le a vállalatok beruházásainak finanszírozását és hosszúlejáratú hitelellátását, ezenkívül rövidlejáratú hitelt is adnak a kivitelező építési vállalatoknak, s elvégzik a megrendelők és a kivitelezők (szállítók) közötti elszámolásokat. A beruházási bankok ellenőrzik az építési munkák terveinek teljesítését, az eszközök helyes felhasználását és az építési költségek csökkentését. Az érvényes gyakorlat szerint a vállalatok beruházásait főként visszatérítési kötelezettség nélkül finanszírozzák. A szövetkezetek, köztük a kolhozok, hosszúlejáratú hitelekből és saját eszközeik terhére végzik el beruházásaikat. A beruházási bankok a Szovjetunió Pénzügyminisztériumához tartoznak. A következő beruházási bankok működnek: az Iparbank(Prombank) – az állami iparvállalatok és építési szervezetek, valamint a közlekedés és a hírközlés beruházásait finanszírozza; a Mezőgazdasági Bank (Szelhozbank) – az állami mezőgazdasági és erdőgazdasági vállalatok beruházásait finanszírozza, hosszúlejáratú hiteleket ad a kolhozoknak, a falusi lakosságnak, a sütőipari vállalatoknak, a kisipari és a fogyasztási szövetkezeteknek; a Központi Kommunális Bank (Cekombank) – a középítkezéseket és a lakásépítkezéseket, valamint az állami kereskedelmet finanszírozza; ide tartoznak még a helyi szovjeteknek alárendelt helyi kommunális bankok is.* Különleges banknak számít a Külkereskedelmi Bank (Vnyestorgbank), amely a Szovjetunió külkereskedelmével kapcsolatban bonyolít le bizonyos elszámolásokat.

[* A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1959. április 7-i törvényerejű rendeletével a Központi Kommunális Bankot, a Mezőgazdasági Bankot és a kommunális bankokat megszüntette, s funkciójukat átruházta részben az Állami Bankra, részben az Összövetségi Beruházási Bankra (az ún.Sztrojbankra, az Iparbank utódjára). Ezzel egyidejűleg a hosszúlejáratú hitelezés rendszerében is bekövetkeztek változások.]

Beruházási címjegyzék a Szovjetunióban – a tervben előirányzott építkezések felsorolása, amely feltünteti a beruházások költségvetési értékét, tervezett kapacitását, az építési határidőket, minden egyes építkezésre vonatkozóan az üzembehelyezendő állóalapok és termelési kapacitások nagyságát és az üzembehelyezés határidőit. A Szovjetunió népgazdaságfejlesztési állami terveiben csak az értékhatáron felüli nagy építkezések beruházási címjegyzékét hagyják jóvá, az értékhatáron aluli építkezésekre pedig csak a beruházási keretösszeget határozzák meg.

Beruházások a Szovjetunióban – új termelő és nem termelő állóalapok létesítésére és a régi működő alapok újjáalakítására irányuló ráfordítások összessége; *a beruházásokra (l.)* fordított pénzeszközök összege. A beruházások a szocialista gazdaságban a nemzeti jövedelem felhalmozott részének nagyobbik hányadát teszik ki, s a szocialista bővített újratermelés fő forrásai. Nagy szerepet töltenek be a szocialista gazdaság gyors fejlesztésének biztosításában. Az állóalapok létesítésére fordított beruházások legnagyobb részét az egyes ágazatok és körzetek között tervszerűen elosztott központi állami beruházások teszik ki. Az államon kívül a szövetkezetek és a kolhozok, valamint az egyes állampolgárok is végeznek beruházásokat (az utóbbiak lakásépítésre). A szocialista országok a szocialista felhalmozás forrásaiból valósítják meg beruházásaikat. A Szovjetunió a proletárdiktatúra egyetlen államaként építette a szocializmust. Összes beruházásai belső forrásokból táplálkoztak. A tőkésországokban a beruházások forrásai: az értéktöbblet, a gyarmati rablás, a hadisarc, a leigázó kölcsönök. A tőkés beruházások (befektetések) spontánul, a konkurrenciaharc hatására, a legnagyobb profitot ígérő termelési ágakba irányulnak. A szocialista országok gazdasági együttműködésük keretében tervszerű pénz- és áruhitelben részesítik egymást, hogy növeljék beruházásaikat. A Szovjetunióban a beruházásokat költségvetési árakon tervezik és tartják nyilván; a beruházások összege magában foglalja: az *építési-szerelési munkák (l.)* költségvetési értékét, a szerelést igénylő és nem igénylő berendezések értékét, valamint az állóalapok értékét nem növelő építési költségeket (az épülő vállalatok szakembereinek képzési költségeit stb.).

Bervi, Vaszilij Vasziljevics (álneve: N. Flerovszkij; 1829–1918) – orosz publicista és közgazdász, aki eszmeileg közel állt a forradalmi narodnyikokhoz. Fő műve: „A munkásosztály helyzete Oroszországban" („Положение рабочего класса в России") 1869-ben jelent meg, s Oroszországban és külföldön egyaránt nagy sikert aratott. Flerovszkij szerint a munkásosztályhoz tartoznak az anyagi termelés összes

közvetlen résztvevői, vagyis az összes munkások, parasztok, kézművesek és kisiparosok. Flerovszkij könyve világos képet fest a XIX. század 60-as évei orosz munkásosztályának és parasztságának helyzetéről. Flerovszkij rendkívül gazdag forrásokat, óriási mennyiségű tényanyagot és statisztikai adatot használt fel könyve megírásához. Főként a mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozott, a gyári termelést a mezőgazdaságihoz képest másodrendűnek tekintette. A gyárak és üzemek tőkés tulajdonának rendjét a munkások számára előnytelennek tartotta, s arra a következtetésre jutott, hogy a bérmunkát társulásoknak kell felváltaniuk. De ezekben a társulásokban a tőkéseknek is részt kell venniük, akik kamatot kapnának befektetett tőkéjük után. Flerovszkij a társadalmi termék elosztásának vizsgálatakor szem elől tévesztette a tőkefelhalmozás kérdését. A kis magántulajdon híve volt, nem értve meg, hogy ez szüli a kapitalizmust. Szomorú képet rajzolt az orosz dolgozók nyomoráról, s bebizonyította, hogy a dolgozók nyomorúságos helyzetének oka a földesúri nagybirtok, az állami adórendszer és a gyáripar kialakulása. Bírálta az 1861. évi „parasztreformot", s rámutatott, hogy a földesurak a cári bürokráciával együtt kirabolták, éhségbe és nyomorba döntötték a parasztokat. Síkraszállt a föld megváltás útján történő társadalmasításáért és a megváltott földek közös használatáért. Ipari artelek szervezését követelte. Marx nagyra értékelte Flerovszkijnak „A munkásosztály helyzete Oroszországban" című könyvét, amely őszintén jellemezte Oroszország helyzetét. De Marx élesen bírálta Flerovszkij naiv, helytelen nézeteit, amelyek utópista és kispolgári jellegűek voltak.

Beszámolási mérleg – a beszámolási időszakban (hónap, negyedév, év) végzett vállalati munka eredményeit mutató mérleg.

Betétek – intézmények, szervezetek és a lakosság bankokban vagy takarékpénztárakban visszatérítési kötelezettséggel őrzött pénzeszközei. A tőkésországokban a betétek túlnyomó részének a burzsoázia a tulajdonosa. A kapitalizmusban a betétek (letétek) a bankok fontos eszközforrásai. A visszatérítés határidejétől függően vannak kötött vagy tartós betétek, amelyet a betéttulajdonos csak az előre megállapított időszak lejártával vehet fel, és látra szóló betétek, amelyeket a betétesek bármikor kivehetnek. Az utóbbiakhoz tartoznak a célbetétek, amelyeket csak teljes összegben vesznek ki, és a folyószámla-betétek, valamint a rendes takarékbetétek, amelyek teljes összegben vagy részletekben is kivehetők. A tőkésországokban a betétek túlnyomó többségét a bankok összpontosítják, s a monopoltőke érdekeinek megfelelően hasznosítják.

A szocialista országokban a betétek egészen más jellegűek: a dolgozók munkával szerzett megtakarításai, amelyeket a takarékpénztárakban vagy az állami bankban őriznek. Az állami, a szövetkezeti és a társadalmi szervezetek és vállalatok bankokban és takarékpénztárakban vezetett elszámolási és folyószámlákon helyezik el szabad pénzeszközeiket.

Bimetallizmus – olyan pénzrendszer, amelyben az értékmérő szerepét két valutafém: az arany és az ezüst tölti be, s mindkét fémből készült érméket egyenlő jogú törvényes fizetési eszközként bocsátják forgalomba. A bimetallizmusnak két változata ismeretes: 1. az arany- és az ezüstérmék párhuzamos forgalmának rendszere, amelyben ezek az érmék a bennük foglalt arany- és ezüst valóságos értékén vannak forgalomban; 2. a kettős forgalom rendszere, amelyben az arany- és az ezüstpénz értékviszonyát az állam szabályozza. A bimetallizmus ingatag pénzrendszer volt, mert az értékmérőnek erre a rendszerre jellemző kettőssége ellentmond az értékmérő természetének, amely egyetlen értékmérőt követel meg az áruk értékének mérésére. A fejlett tőkésországok a XIX. század végén egymás után áttértek az arany *monometallizmuson (l.)* alapuló pénzrendszerre.

Bizonylatforgalom – a könyvelési bizonylatok mozgási folyamata attól a pillanattól kezdve, amikor kívülről (például a szállítóktól) a vállalatba jutnak, vagy amikor a vállalatban kiállítják őket, egészen addig, amíg megfelelő feldolgozás után az irattárba kerülnek. A különböző gazdasági műveletek bizonylatforgalmának sebessége nem egyforma; ez attól függ, hogy az egyes bizonylatok hány közbülső szerven mennek át. A bizonylatforgalom meggyorsulása előmozdítja a vállalat termelésének jobb megszervezését, és lehetővé teszi az anyagi-műszaki ellátás és a termékértékesítés zavarainak megszüntetését.

Biztonsági alap – *l. Szocialista társadalom biztonsági alapja.*

Bonok – a tőkésországokban olyan rövidlejáratú kötelezvények, amelyeket hitelintézetek vagy egyes személyek adnak, s amelyek feljogosítják birtokosukat meghatározott pénzösszeg felvételére, vagy szolgáltatások igénybevételére. A bonok következő fajtáit különböztetik meg: *a)* rövidlejáratú kincstári kötelezvények, amelyekre tulajdonosuknak kamatot fizetnek; *b)* postai bonok, amelyeket kis összegek átutalása ellenében adnak, s amelyek jogot biztosítanak, hogy ezeket az összegeket bármelyik postahivatalban felvegyék; *c)* önkormányzati szervek, magáncégek, szövetkezetek stb. bonjai, amelyeket a nekik járó összegek fejében fogadnak el. A bonokat a tőzsdén forgalmazzák és jegyzik.

Bonyolult munka – a különleges képzettségű dolgozók szakképzett munkája. A bonyolult munka hatványozott vagy megsokszorozott *egyszerű munka (l.)*.

Boom (ejtsd: bum) – a tőkésországokban a tőzsdei spekuláció fokozásával, az áruárak és az értékpapír-árfolyamok felhajtásával mesterségesen fenntartott élénk gazdasági tevékenység. Hadi boomról akkor beszélnek, amikor a burzsoá állam a dolgozókat sújtó adóterhek növelése alapján óriási mértékben emeli a gazdaság militarizálására fordított kiadásait. Hadi boomnak nevezik a hadikonjunktúra idején eluralkodó spekulációs lázt is.

Böhm-Bawerk, Eugen (1851–1914) – vulgáris polgári közgazdász, az úgynevezett osztrák iskola képviselője *(l. Osztrák iskola a politikai gazdaságtanban)*. Elgondolásainak megalapozásakor a hibás, szubjektívpszichológiai alapokra felépülő határhaszon-elméletből indult ki. Úgy vélte, hogy az áruk árát nem értékük, hanem használati értékük, szubjektív hasznosságuk határozza meg. Ezen az alapon azt állította, hogy amikor a tőkések munkaerőt vásárolnak, tulajdonképpen a „jelen javainak" a „jövő javaira" való cseréje megy végbe. Mivel pedig — Böhm-Bawerk elmélete szerint — a jövő javainak kisebb az értékük, mint a jelen javainak, ezért egészen természetes, hogy a munkásoknak kevesebbet kell kapniuk, mint amennyit munkatermékeik a jelenben érnek. Jövedelemhez azért jutnak a tőkések, mert bizonyos idő elteltével a jövő javai átváltoznak a jelen javaivá, s értékük megnövekszik. Böhm-Bawerk tőkés jövedelmekre vonatkozó elméletével a munkások kizsákmányolásának tényét akarta leplezni. Böhm-Bawerk a marxizmus gazdasági tanainak bírálatával is megpróbálkozott. Profitelméletének osztályértelme és tudományos tarthatatlansága világosan megmutatkozik a marxi értéktöbblet-elmélet és a marxi újratermelési elmélet fényében, amelyekből látható, hogy a profit forrása a munkások meg nem fizetett munkájával létrehozott értéktöbblet, s hogy a munkások előlegeznek a tőkéseknek, mivel a munkaerő megfizetésének forrása minden adott pillanatban az az érték, amelyet a munkásosztály az előző időszakban alkotott.

Bővített újratermelés – *l. Tőkés bővített újratermelés, Szocialista bővített újratermelés.*

Bronzváltó – reális fedezet nélküli váltó. A tőkések különféle spekulációs mesterkedésekre és pénzügyileg megalapozatlan vállalatok létesítésére használják fel a bronzváltók leszámítoltatását és a rájuk kapott hitelt. A bronzváltók (a kereskedelmi váltókkal ellentétben) a valóságos árueladások reális alapját nélkülöző fináncváltók

válfajai, amelyek előmozdítják a tőkések spekulációját és haszonszerzését, pénzromlást idéznek elő, mivel egy részük a valuta fedezeteként bekerül a bankokba.

Bruttó forgalom (a szovjet népgazdaságban*) – a vállalat összes üzemei által bizonyos időszakban termelt termékek összegének pénzbeni kifejezése, függetlenül attól, hogy a termékek egy részét ugyanabban a vállalatban használták fel termelésre. Például egy kohászati kombinátban az egy hónap, negyedév vagy év alatt termelt nyersvas, acél és hengerelt áruk összértéke teszi ki a kombinát bruttó forgalmát. A bruttó forgalom a termelés értékének vállalaton belüli mozgását fejezi ki. Ezért az egyik üzem (továbbfeldolgozás) termelési értéke halmozottan magában foglalja a másik üzem termelési értékét. Például az olvasztott acél értéke tartalmazza a nyersvas értékét, amelyet egyszer már külön felszámítottak, a hengerelt áru értékében pedig benne van az acél értéke. A vállalaton belüli halmozott termelési érték képezi az úgynevezett belső termelési forgalmat. Ha a bruttó forgalomból levonjuk a belső forgalmat, megkapjuk a vállalati módszer szerint kiszámított *teljes termelést (l.)*. Az előbbi példában az *üzemi forgalom (l.)* az acéllá olvasztott nyersvas és a hengerelt áruk gyártására felhasznált acél értékéből tevődik össze. A vállalat bruttó forgalmának nagysága az adott vállalat szervezeti felépítésétől függ: azonos nagyságú vállalati végtermék esetén különböző nagyságú a bruttó forgalom, mégpedig az egyes üzemekben külön-külön végzett feldolgozások számától függően. A tervezés és a statisztika jelenleg csak egyes esetekben használja a bruttó forgalmat a vállalati termelés mutatójául.

[* A magyar népgazdaságban: halmozott termelési érték.]

Burzsoázia – a tőkés társadalom uralkodó osztálya, a termelési eszközök tulajdonosa, amely a bérmunkások kizsákmányolására használja fel a tulajdonában levő termelési eszközöket. A burzsoázia és a burzsoá (polgári) termelési viszonyok a feudalizmus méhében, a kisárutermelés bomlásának és a tőkés árutermelő gazdaság kialakulásának folyamatában jöttek létre. A burzsoázia mint osztály az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás időszakában alakult ki, amikor a kisárutermelőket erőszakosan kisajátította és bérmunkásokká változtatta át. A kapitalizmus kifejlődésével a burzsoázia a munkások meg nem fizetett munkájából eredő értéktöbblet elsajátítása, valamint a kistermelők kizsákmányolása, tönkretétele és idegen népek kirablása révén növeli gazdagságát. A burzsoázia és a *proletariátus (l.)*: a polgári társadalom két fő, alapvető osztálya. A burzsoá-

zia kizsákmányolja a munkásokat, s arra törekszik, hogy lehetőleg minél több, ellenszolgáltatás nélküli többletmunkát sajtoljon ki belőlük. A burzsoázia és a proletariátus érdekei szöges ellentétben vannak egymással; a közöttük levő ellentétek antagonisztikusak, kibékíthetetlenek. A proletariátust saját osztályának létérdekei a burzsoázia elleni harcra és végső soron a burzsoázia uralmának felszámolására, a proletariátus diktatúrájának kivívására, a termelési eszközök tőkés magántulajdonának megsemmisítésére és a társadalmi tulajdon megteremtésére késztetik. A burzsoázia nagy-, közép- és kisburzsoáziára *(l. Kispolgárság)* tagozódik. Számszerűleg a kis- és a középburzsoák vannak többségben, de uralkodó helyzetben a nagyburzsoázia van, amely a tőkésországok gazdasági és politikai hatalmát birtokolja. A burzsoázia gazdagságának növekedésével együtt jár a proletariátus és az összes dolgozók elnyomorodása. A burzsoázia a kapitalizmus hajnalán az akkori idők leghaladottabb termelési módjának képviselője volt, aktívan harcolt a feudális rend ellen. A XVII–XIX. században lezajlott polgári forradalmak szabaddá tették a kapitalizmus fejlődésének útját, politikai hatalomra jutatták a burzsoáziát, megteremtették a termelőerők gyors növekedésének feltételeit. De a burzsoázia a gazdasági haladást teljesen alárendelte profitszerzési törekvésének, s átváltoztatta a dolgozók kizsákmányolása fokozásának eszközévé. A kapitalizmusnak ezen az alapon kifejlődött hatalmas termelőerői kibékíthetetlen ellentmondásba kerültek a tőkés termelési viszonyokkal. A történelmileg elavult tőkés termelési viszonyok fenntartásáért harcoló burzsoázia átváltozott reakciós társadalmi osztállyá. Napjainkban a legreakciósabb erő a *finánccoligarchia (l.)*. E reakciós csoport nyomása egyre erősebb, és nemcsak a munkásosztályra terjed ki, hanem a kis- és a középburzsoáziára is. A munkásosztály az imperializmus ellen harcolva a maga oldalára igyekszik vonni a lakosság kispolgári rétegeit, amelyeknek helyzete a kapitalizmusban szüntelenül rosszabbodik. A gyarmati uralomtól megszabadult és az önálló fejlődés útjára lépett országokban a nemzeti burzsoázia progresszív szerepet játszik, minthogy külpolitikájában szembeszáll az imperializmussal, belpolitikájában pedig erősíteni és fejleszteni igyekszik országa gazdasági önállóságát és a külföldi monopoltőkétől való függetlenségét. Néhány országban, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában van, a szocialista állam bevonja a nemzeti (közép-)burzsoáziát a gazdasági építőmunkába államkapitalizmus útján és a szocialista építés medrébe irányítja a magántőkét. A szocializmus győzelmével mindenféle burzsoázia megszűnik.

C

Campanella, Tommaso (1568–1639) – olasz utópista kommunista. Az eszményi társadalmi rendről szőtt álmát a „Napállam" („Civitas Solis") című művében fejtette ki, amelyet 27 éves börtönbüntetése alatt írt meg. A Napállamban nincs sem magántulajdon, sem az embernek ember általi kizsákmányolása. A munka nemcsak kötelessége, hanem létszükséglete is az összes állampolgároknak. Minél nehezebb a munka, annál nagyobb tiszteletet érdemel. A Napállam lakói széleskörűen hasznosítják a természettudományok vívmányait, a legújabb találmányokat és felfedezéseket, hogy munkájukat megkönnyítsék, s bőséget teremtsenek. Az új társadalom biztosítja a termékbőséget és a termékek szükségletek szerinti elosztását. Campanella különösen nagy gondot fordított a fogyasztás megszervezésére. A Napállam lakói közösen élnek, közösen étkeznek. Campanella kommunista utópiáját mélységes humanizmus hatja át. De nézetei magukon viselik a történelmi korlátozottság bélyegét. Napállamában a szellemi arisztokrácia uralkodik, az elosztásban az egyenlősítés elve érvényesül stb. Campanella eszméi nagy hatással voltak a későbbi idők szocialista eszméinek fejlődésére.

Carey, Henry Charles (1793–1879) – XIX. századbeli amerikai polgári közgazdász, a vulgáris politikai gazdaságtan jellegzetes képviselője. Az „érdekek harmóniáját" hirdette, s azt bizonyítgatta, hogy „a monarcha és az alattvalók, a landlord és a bérlő, a tőkés és a munkás, az ültetvényes és a rabszolga érdekei azonosak". Carey azzal okolta meg a „munkások és a tőkések érdekeinek harmóniáját", hogy a tőkés gazdaságban állítólag a munkás egész munkatermékét megfizetik, s a munka termelékenységének növekedésével a munkások munkabére emelkedik, a tőkések profitja pedig a felhalmozott tőke értékének csökkenése folytán kisebbedik. Carey azonosította a földjáradékot a befektetett tőke kamatával. Marx és Engels több munkában és levélben leplezte le, Csernisevszkij pedig szintén feltárta Ca-

rey egész elméletének, de különösen a munkabérről, a profitról és a földjáradékról alkotott elméletének tarthatatlanságát.

Céh – a kézművesek egyesülése a hűbériségben *(l. Céhrendszer)*.

Céhrendszer – a hűbériség idején a kézművesek szervezete, amely szakmai szövetségekben való egyesülésükön alapult. A céhek a nyugat-európai városokban először a IX–X. században jelentek meg. Keletkezésüket az tette szükségessé, hogy a kézműveseknek harci szövetségekbe kellett tömörülniük a hűbéri kizsákmányolás ellen, s korlátozniuk kellett az egymás közötti versenyt. A céhek szabályozták a termelést (a termékek mennyiségét, minőségét, fajtáját stb.), közös vásári árusító helyeket létesítettek áruik értékesítésére, meghatározták a nyersanyagbeszerzés és a termékértékesítés módját, megszabták a kézműipari termékek árát. A céhek a kézművesmestereket egyesítették, akik számára szigorúan szabályozták az alkalmazható segédek (legények) és inasok számát. Az inast bizonyos tanulási idő (3–7 év) és vizsga letétele után segéddé avatták. A segédek bizonyos időtartamú gyakorlati munka után lehettek mesterek, ha módjuk volt saját műhely nyitására. A céh legfelsőbb szerve a céhtagok gyűlése volt, amely bírói és törvényhozói testületként működött. Az árutermelés és a piaci viszonyok fejlődésével, valamint a tőkés termelési mód kialakulásával a céhek akadályozni kezdték a termelőerők fejlődését. A piacok bővülése, a konkurrenciaharc elmélyülése fokozta az árutermelők differenciálódását, s arra vezetett, hogy a termelést fokozottabban szabályozták, új tagok felvételét korlátozták, tehát az inasoknak és a segédeknek gyakorlatilag nem adtak lehetőséget, hogy a mesterek sorába emelkedjenek, s örökös kizsákmányolásra kárhoztatták őket. Ilyen körülmények között mindinkább kiéleződött a mesterek és a segédek közötti harc. Az *ipari forradalom (l.)* és a tőkés termelési viszonyok fejlődése következtében a céhek nemcsak elvesztették jelentőségüket, hanem teljesen el is tűntek. A céhrendszer egyes kelet-európai országokban, így többek között Oroszországban sem nagyon terjedt el.

Cenzus-ipar – a bizonyos nagyságot elérő összes iparvállalatokat magában foglaló statisztikai csoport. A szovjet statisztikában ide sorolták mindazokat a vállalatokat (a fakitermelő és a halipari vállalatok kivételével), amelyek mechanikai erőgépek használata esetén legalább 16 munkást, erőgépek használata nélkül pedig legalább 30 munkást foglalkoztattak. A cenzus-iparhoz sorolták — a munkások létszámától függetlenül – az összes bányákat és bányaipari vállalatokat, továbbá az

összes generátorkemencés üveggyárakat, a legalább 15 munkást foglalkoztató nyomdákat stb. 1913-ban Oroszország egész cenzus-iparának 1926–1927. évi árakon számított termelése 10 251 millió rubel volt; az egész nagyipar, vagyis a cenzus-ipar, a fakitermelő és a halipar együttes termelése 11 milliárd rubel, az egész ipar termelése pedig 16 milliárd rubel volt. 1932-ben ez a termelés a megfelelő kategóriák szerint így alakult: 36,8 milliárd rubel, 38 milliárd rubel és 43,3 milliárd rubel. Az első ötéves terv éveiben hozott határozat alapján a cenzus-ipar szerinti nyilvántartás megszűnt, s csak az egész iparra (a nagyiparra és a kisiparra) és külön a nagyiparra vonatkozó nyilvántartás maradt meg.

Ciklikus munka ütemterve – periodikusan ismétlődő komplex termelési feladatok tervszerű ellátására előirányzott olyan munkarend, amely biztosítja a különböző jellegű, de szervesen egymáshoz kapcsolódó munkafolyamatok optimális megoldását. A ciklikus munka ütemterve a rendszeresen és azonos időközönként ismétlődő termelési feladatok megoldását közösen ellátó dolgozók munkájának szervezési formája. A szénbányákban pl. úgy szervezik meg a ciklikus munkát, hogy egy teljes munkanapra előírják az elővájás, a réselés, a rakodás, a szén- és meddőszállítás időbeli lebonyolításának rendjét (ütemezését). A következő napokon az említett munkák komplex lebonyolítása az ütemtervnek megfelelően azonos módon ismétlődik. A ciklikus munkaszervezés más iparágakban is elterjedt. Például gépek sorozatgyártása is megszervezhető úgy, hogy az egyes gyártmánysorozatok gyártása havonta vagy negyedévenként rendszeresen (ciklikusan) ismétlődjék. A ciklikus ütemterv szerint végzett munka haladó munkaszervezési módszer, amely lehetővé teszi a munkaidő, a gépek és a berendezés kedvező kihasználását és magas munkatermelékenység elérését.

Clark, John Bates (1847–1938) – amerikai polgári közgazdász a modern vulgáris polgári politikai gazdaságtanban vezető helyet elfoglaló, úgynevezett „határtermelékenységi elmélet" egyik megalapítója. „A javak elosztása" („The Distribution of Wealth" – 1899), „A közgazdasági elmélet lényeges vonásai" („The Essentials of economic Theory" – 1907) című és más munkáiban kifejlesztette a „határtermelékenység" elméletét, amely szerint a termelési tényezők (a munka, a berendezés) számának növekedésével mindaddig csökken e tényezők termelékenysége, amíg el nem éri a legalsó „határt"; ez határozza meg azután az egyes termelési tényezők által termelt termék valóságos értéknagyságát. Ez az elmélet elsősorban annak a követelésnek megalapozására irányul, hogy a munkások mun-

kabérét a „munka határtermékének" színvonaláig kell leszorítani. Ez az elmélet azért tarthatatlan, mert tagadja a technikai haladást, amelynek eredményeképpen a termelési tényezők egységeinek számszerű növekedése folytán a valóságban nem csökken, hanem növekszik e tényezők termelékenysége. Az igazságnak mond ellent az az elképzelés, hogy a munka csak a termék értékének egy részét teremti meg „a munka határtermékének" formájában. A valóságban a munka teremti meg a termék egész értékét, de ennek csak egy részét kapja meg a munkásosztály, mivel a munkás munkabérét a munkaerő értéke határozza meg. Napjainkban a reakciós közgazdászok, az imperializmus védelmezői a „határtermelékenység" elméletét lépten-nyomon felhasználják a munkásosztály életszínvonala ellen irányuló programok, különféle „válságellenes politikai programok" stb. kidolgozására. *Keynesnek (l.)* és követőinek tételei különösen szoros kapcsolatban vannak ezzel az elmélettel.

Cole, George Douglas (*1889) – angol közgazdász, a jobboldali labouristák egyik ideológusa, Keynes tanításának híve és hirdetője. Sok közgazdasági munkájában [„Amit Marx a valóságban gondolt" („What Marx Really Meant" – 1934), „A pénz. Jelene és jövője" („Money. Present and Future" – 1944), „A teljes foglalkoztatottság megvalósításának eszközei" („The Means to Full Employment" – 1943), „A háború utáni világ művelt emberének kézikönyve" („The Intelligent Man's Guide to the Post-war World" – 1947) és mások] a burzsoá reformizmus álláspontjáról harcol a marxizmus ellen, s a *„demokratikus szocializmus" (l.)* zászlaja alatt védelmezi a polgári politikai gazdaságtan eszméit.

Csere – az emberek tevékenységének vagy munkatermékeinek kölcsönös cseréje, a társadalmi újratermelés szakasza, „közvetítő mozzanat a termelés és egyrészt az általa meghatározott elosztás, másrészt pedig a fogyasztás között" (Marx). A csere alapja a társadalmi munkamegosztás. A munkatermékek cseréje az ősközösségi rendben alakul ki, s kezdetben a különböző közösségek között bonyolódik le. A magántulajdon megjelenésével az árucsere behatol a közösségbe, s elősegíti bomlását. Az árutermelés és a csere fejlődése elvezet a *pénz (l.)* keletkezéséhez, az áruforgalom fejlődéséhez. A csere jellege, formája és hatóköre a termelési módtól függ. A termelési eszközök tőkés magántulajdonának viszonyai közt a csere magánjellegű, s eléri fejlődésének legmagasabb fokát. A szocializmusban van árucsere, mivel az árutermelés megmarad. De az árucsere hatókörét a termelési eszközök szocialista tulajdona és a gazdaság tervszerű vezetése korlátozza. A kommunizmus második szakaszában nem lesz

árucsere, de mivel munkamegosztás lesz, az emberek tevékenységcseréje elkerülhetetlen.

Csereérték – az érték megjelenési formája, az egyik árunak a másikhoz való csereviszonya, amelyet az áruk értéke, a termelésükre fordított absztrakt, *társadalmilag szükséges munka (l.)* határoz meg. A csereértékben az áru értéke dologi kifejezést nyer. Például az 5 kg kenyér = 1 m karton csereviszonyban az egyik áru, a kenyér értéke egy másik áruval, a kartonnal való egyenlővé tétel útján fejeződik ki. Ebben az egyenlőségben a kenyérben foglalt érték *viszonylagos értékformában (l.)*, a karton értéke pedig *egyenértékformában (l.)* van. Az árutermelés, a csere és a reájuk jellemző ellentmondások történelmi fejlődésének folyamatában az értékforma is fejlődik. Az értékforma a történelmi fejlődés négy szakaszán megy át: 1. az egyszerű, egyes vagy véletlen értékforma, 2. a teljes vagy kifejlett értékforma, 3. az általános értékforma és 4. a pénzforma szakaszán. A csereértéknek mindegyik egymást követő fejlődési szakaszán az értékkifejezés mindkét pólusa: a viszonylagos értékforma és az egyenértékforma is fejlődik.

Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – nagy orosz forradalmi demokrata, tudós és kritikus, a marxizmus előtti időszak kiváló orosz közgazdásza, a XIX. század 60-as évei forradalmi demokrata mozgalmának vezetője. A cári kormány 1862-ben a Péter-Pál erőd börtönébe vetette, majd kényszermunkára Szibériába száműzte, ahonnan csak 1883-ban tért vissza. Csernisevszkij közgazdasági, filozófiai és publicisztikai művei alapozták meg az orosz élet legégetőbb problémáinak megoldására irányuló forradalmi demokrata programot. Közgazdasági munkáinak magva: a jobbágyrendszer bírálata és az 1861. évi parasztreform előkészítésének és végrehajtásának időszakában a jobbágytartók és a liberális burzsoázia ideológusai ellen vívott harc. [Ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak „A falusi élet új feltételeiről" („О новых условиях сельского быта") „A közösségi birtoklás ellen irányuló filozófiai előítéletek bírálata" („Критика философских предубеждений против общинного владения – 1858), a „Gazdasági tevékenység és törvényhozás" („Экономическая деятельность и законодательство") „A babona és a logika szabályai" („Суеверия и правила логики") a „Levelek cím nélkül" („Письма без адреса") című cikkek, az „Üdvözlet a földesúri parasztoknak jóakaróiktól" („Барским крестьянам от их доброжелателей поклон") című forradalmi röpirat és Csernisevszkij más munkái.] Csernisevszkij a cenzúra akadályait is leküzdve hirdette a népi forradalom eszméjét, leleplezte a parasztreform hűbéri jellegét, s

követelte, hogy a földesúri földeket kobozzák el, nacionalizálják és adják a paraszti közösségek használatába. A tőkés termelési mód közgazdasági kategóriáit elemezve, rámutatott a kapitalizmus átmeneti jellegére. Közgazdasági nézeteiben jelentős helyet foglal el az elosztás problémája. Politikai gazdaságtani munkái közül a legjelentősebb John Stuart *Mill (l.)* „A politikai gazdaságtan elvei" című munkájának lefordítása, jegyzetekkel, kiegészítésekkel és magyarázatokkal való ellátása. Az angol liberális közgazdász tanításaihoz fűzött kommentárokban Csernisevszkij rendszerezett formában fejtette ki saját közgazdasági nézeteit. Nagy jelentőségűek voltak „A munka és a tőke" („Капитал и труд"), „Turgot" („Тюрго") című és egyéb munkái is. Csernisevszkijnek a polgári politikai gazdaságtanról adott nagyszerű bírálatára Marx azt mondta, hogy ez a polgári közgazdaságtan csődjének bejelentése. Csernisevszkij leleplezte a vulgáris politikai gazdaságtant, rámutatott apologetikus és reakciós jellegére. Különösen erősen bírálta Malthus embergyűlölő népesedési „elméletét". Smith és Ricardo tudományos hagyatékát védelmezve és a munkaértékelmélet alapján, figyelemre méltó kísérleteket tett, hogy megteremtse a „dolgozók politikai gazdaságtanát", s ezzel fegyvert adjon a kizsákmányoló rendszer forradalmi megdöntéséért és szocializmussal való felváltásáért harcoló dolgozók kezébe. Csernisevszkij a dolgozók politikai gazdaságtanát olyan tudománynak tekintette, amely „az értékek vagy fogyasztási cikkek, vagyis az ember anyagi jólétéhez szükséges tárgyak termelésének és elosztásának" feltételeit tanulmányozza. Védelmezte és megalapozta a munkaértékelméletet. Véleménye szerint az összes termelt termékek kizárólag a munka termékei. Ezen az alapon mutatta ki, hogy a burzsoá társadalomban ellentétesek a munkások és a tőkések osztályérdekei. Így ismerte el a bérmunka tőke ellen irányuló harcának szükségességét és jogosságát. Csernisevszkij rámutatott, hogy a „kisgazdaságoknak el kell pusztulniuk a mostani (vagyis a tőkés – *Szerk.)* gazdasági rendszerben". Oroszország politikai átalakítását célzó terve az utópia keretei között maradt ugyan, de a jobbágyság megszüntetésének mégis részletes programja volt. Csernisevszkij a parasztforradalom teoretikusaként tevékenykedett. A kommunizmus korszakáról azt tartotta, hogy az emberiség összes erői és lehetőségei legteljesebb és leggyorsabb fejlődésének, az emberiség nagy győzelmeinek és sikereinek korszaka lesz. Lenin nagyra értékelte Csernisevszkij tevékenységét és műveit, amelyből az osztályharc szelleme árad, s amelyeken Oroszország forradalmárainak egész nemzedéke nevelkedett. A marxizmus előtti

orosz forradalmi demokratikus gondolat Csernisevszkij alkotásaiban érte el csúcsponját. Csernisevszkij hatalmas erejű forradalmi tanítása óriási hatást gyakorolt Oroszország forradalmi mozgalmának fejlődésére.

Csőd – a tőkésországokban olyan vagyoni romlás vagy eladósodás, amelynek következtében egyes tőkések, vállalatok, részvénytársaságok stb. nem tudják teljes mértékben kiegyenlíteni hitelezőik követeléseit. A csőd abban mutatkozik meg, hogy az adósok nem egyenlítik ki tartozásaikat. Az ipari és a kereskedelmi vállalatoknak a gazdasági válságok idején tömeges jellegű csődje tőzsdei és bankcsődöket idéz elő, szétzilálja és válságba dönti a pénzügyi és a hitelrendszert. A csőd súlyos helyzetbe sodorja a dolgozókat, mivel a csődbe jutott vállalatok felszámolása munkabér-veszteségeket okoz, s növeli a munkanélküliséget.

„Csökkenő földhozadék törvénye" – tudományellenes polgári elmélet, amelyet a kapitalizmus védelmezői lépten-nyomon felhasználnak a föld állítólagos túlnépesedéséről szóló állításaik igazolására. A „csökkenő földhozadék törvényét" először a francia fiziokrata *Turgot (l.)* fogalmazta meg a XVIII. században, majd Malthus angol vulgáris közgazdász is felhasználta a kizsákmányolók érdekeinek védelmére. E „törvénynek" az az állítás a lényege, hogy a földbe pótlólagosan befektetett munka és tőke egy bizonyos határon túl nem eredményezi a mezőgazdasági termékek mennyiségének megfelelő növekedését, s hogy e befektetések hatékonysága csökken. Ebből alakult ki az a következtetés, hogy lehetetlen a földkerekség egyre növekvő lakosságát élelemmel ellátni, s mesterséges beavatkozással kell csökkenteni a népességet. Napjaink malthusiánusai különböző formákban propagálják a „csökkenő földhozadék törvényét". Beszélnek a „csökkenő hozam törvényéről", a „biológiai potenciálról" stb. Sok modern polgári közgazdász azt erősítgeti, hogy a termelés minden szférájában „csökken a termelékenység". A kapitalizmus védelmezői ilyen kiagyalt „törvények" segítségével igyekeznek magyarázatot adni a tőkésországokban pusztító nyomorra és munkanélküliségre. Lenin behatóan és megsemmisítő bírálatban részesítette a polgári közgazdászoknak a „csökkenő földhozadék törvényéről" terjesztett „elméleteit". E „törvény" védelmezőinek állításai tarthatatlanok, mert semmibe veszik a termelőerők fejlődését a mezőgazdaságban, a technika fejlődését, s csak a talaj természetes termékenységének vizsgálatára korlátozódnak, ráadásul ezt is egyszer s mindenkorra adottnak tekintik. A valóságban a talaj termékenysége a termelőerők fejlődésével együtt változik. A tudomány és a technika fejlő-

désének arányában sok lehetőség kínálkozik a talaj termékenységének fokozására. Ezt a célt szolgálják: a talajművelés újabb gépi módszerei, a műtrágyák és a szerves trágyák használata, a helyes vetésforgók, az újabb ésszerű földművelési módszerek, a talajjavítás, az új, nagy terméshozamú növényfajták meghonosítása stb. A mezőgazdaság élenjáró dolgozóinak gyakorlati tapasztalatait általánosító szovjet tudósok bebizonyították, hogy van lehetőség a föld hozamának növelésére. A „csökkenő földhozadék törvényéről" terjesztett állítások tarthatatlanságát bizonyítják a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség számának csökkenését és a mezőgazdasági termelés egyidejű emelkedését mutató adatok, továbbá azok az adatok is, amelyek a termékegységre jutó munkaráfordítások csökkenését és a fejlett agrotechnikai módszerek alkalmazásának eredményeképpen a terméshozamok növekedését jelzik.

D

Danyielszon, Nyikolaj Francevics (álneve: Nyikolaj –on; 1844–1918) – a liberális narodnyikság egyik neves ideológusa. Marx „Tőké"-jének I. kötetét G. A. Lopatyinnal közösen, II. és III. kötetét pedig önállóan fordította le orosz nyelvre. „Vázlatok reform utáni társadalmi gazdaságunkról" („Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства" – 1896) című könyvében kifejtette a liberális narodnyikság nézeteit. Állítása szerint Oroszországra – a tőkés Nyugattal ellentétben – az jellemző, hogy a parasztgazdaságban megtalálható a termelők és a termelési eszközök egyesítése. Danyielszon véleménye szerint a kapitalizmusnak nem volt jövője Oroszországban, mert külső piacok nélkül nem bővíthette termelését, a külső piacokat pedig már más országok elfoglalták. Danyielszon azt hirdette, hogy a közösségi földhasználattal és a kisipari artelekkel együtt meg kell őrizni a parasztgazdaságokat és a kézművességet. Lenin keményen bírálta Danyielszon nézeteit, s feltárta tanításának reakciós lényegét.

„Dawes-terv" – az első világháború befejezése után a versailles-i békeszerződés értelmében Németországra kirótt jóvátételi fizetések terve, amelyet 1923-ban dolgozott ki Dawes amerikai bankár vezetésével egy szakértői bizottság. A jóvátételi bizottság véglegesen 1924-ben fogadta el ezt a tervet, amelynek lényegét a Szovjetunió Kommunista Pártja és más országok kommunista pártjai leplezték le. A „Dawes-terv" alapvető politikai célja az volt, hogy az első világháborúban vereséget szenvedett Németország hadiipari potenciálját helyreállítsák és az imperializmus érdekében felhasználják. Európának Németország terhére kellett kifizetnie az Egyesült Államoknál felhalmozódott adósságait, Németország pedig az európai győztes államoknak volt köteles jóvátételt fizetni. Azt tervezték, hogy Németország behatol a más tőkésországok által még el nem foglalt piacokra és elsősorban a Szovjetunió piacára. Az amerikai és az angol tőke arra számított, hogy a „Dawes-terv" segítségével feltámasztja a német militarizmust, a Szovjet-

uniót átváltoztatja a tőkés Németország mezőgazdasági termékeket szállító függvényévé, az európai országokban pedig elfojtja a forradalmi mozgalmat. Ehhez Németországnak kezdetben 800 millió dolláros külföldi kölcsönt adtak. A „Dawes-terv" végrehajtásának 6 éve alatt Németország körülbelül 21 milliárd márka kölcsönt kapott, a szövetségeseknek pedig valamivel több mint 10 milliárd márka jóvátételt fizetett. Németország agresszív hatalomként, az Egyesült Államok és a nyugat-európai államok erős vetélytársaként született újjá. A Szovjetuniónak a szocialista iparosításra és a szocializmus felépítésére irányuló politikája meghiúsította a „Dawes-terv" szerzőinek a Szovjetunió gyarmatosításáról szőtt terveit. A tőkésországok közötti ellentétek még inkább kiéleződtek. Az adósságokat nem fizették ki. 1929-ben a „Dawes-tervet" felváltotta a *„Young-terv" (l.)*.

Deficit (hiány) – abban mutatkozik meg, hogy a kiadások meghaladják a bevételeket, veszteség keletkezik. A tőkésországokra jellemző az állami költségvetés deficitje, vagyis az, hogy költségvetési kiadásaik meghaladják bevételeiket. Azt is hiánynak nevezzük, ha bizonyos anyagi értékekből (nyersanyag, tüzelőanyag, áruk) a kínálatnál nagyobb kereslet miatt nincs elegendő mennyiség.

Defláció – olyan valutastabilizálási módszer, amelynek alkalmazásakor a burzsoá kormányok az *infláció (l.)* időszakában a forgalom csatornáiba bocsátott papírpénznek és valutafémre (aranyra vagy ezüstre) beválthatatlan bankjegyeknek egy részét kivonják a forgalomból. A defláció abban fejeződik ki, hogy a pénzjelek árfolyama fokozatosan emelkedik, vásárlóképességük növekszik, az áruárak csökkennek, s az adott valutának más országok valutájához viszonyított árfolyama emelkedik. Defláció lehetséges abban az esetben is, ha a pénzjelek további kibocsátása megszűnik, s ezzel egyidejűleg az ipari és a mezőgazdasági termékek termelése növekszik. A defláció végrehajtásakor növelik a munkásosztály és más dolgozók adóterheit, s korlátozzák a nemzetgazdasági hitelbefektetéseket; ennek következtében a vállalatok bizonyos része megszünteti vagy csökkenti termelését, a munkanélküliség nagyobb lesz, a munkabérek csökkennek. Az Angliában 1920 és 1925 között végrehajtott defláció világosan példázza, hogy milyen körülmények között hajtják végre a deflációt, s hogyan hárítják át költségeit a dolgozókra. Az angol kormány az 1914—1918. évi világháború örökségeképpen megmaradt infláció megszüntetésére törekedve, 1920 végétől a forgalomban volt 541 millió font sterling értékű kincstárjegyek és bankjegyek mennyiségét 1920 már-

ciusáig 378 millió font sterlingre csökkentette.

Dekolonizáció – polgári elmélet, amelynek értelmében a gyarmati országok állítólag az imperializmus elleni nemzeti felszabadító mozgalom nélkül, fokozatos gazdasági fejlődés útján is kivívhatják függetlenségüket. A történelmi tapasztalatok ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a volt gyarmatok és félgyarmatok teljes függetlenségének az az elsőrendű és legfontosabb feltétele, hogy népeik kiharcolják politikai függetlenségüket. Ezek a népek csak az imperialista elnyomás ellen vívott nemzeti felszabadító harcuk eredményeképpen megszerzett politikai önállóságuk birtokában fejleszthetik sokoldalúan országuk nemzetgazdaságát, és különösen nehéziparát, csak így teremthetik meg saját műszaki értelmiségüket, növelhetik anyagi jólétüket és fejleszthetik nemzeti kultúrájukat.

Demokratikus centralizmus a gazdaság igazgatásában — a szocialista gazdálkodás alapelve, amely lehetővé teszi, hogy a központosított állami vezetést helyesen egyeztessék össze a termelés igazgatásában közvetlenül részt vevő dolgozó tömegek alkotó aktivitásának maximális kifejlesztésével, a helyi szervek kezdeményezésének kibontakoztatásával és a népgazdasági tervek teljesítéséért viselt felelősségük fokozásával. A gazdaság központosított vezetése a szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma miatt szükséges; a szocialista társadalmi tulajdon az egész ország gazdaságát egységes egészbe forrasztja, s összhangban van a termelési folyamat társadalmi jellegével. A szocializmusban a népgazdaság tervszerű fejlődésének törvénye megköveteli, hogy a gazdaság különböző részei közötti arányosság biztosítása végett a társadalmi termelés valamennyi ágának fejlesztését egységes, tervszerű vezetésnek rendeljék alá. A népgazdaságban az állandó arányosság biztosításának feltétele: az egységes népgazdasági terv, „az egész államgazdasági gépezet átváltoztatása egyetlen hatalmas géppé, olyan gazdasági szervezetté, amely úgy működik, hogy az emberek százmillióit egy terv vezesse...” (*Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 77. old.) A szocialista gazdaság lényegétől idegen a tőkés termelésre jellemző spontaneitás és anarchia. A szocialista társadalomban az egész gazdasági és kulturális tevékenységet olyan objektív gazdasági törvények érvényesülése szabja meg, amelyeket a szocialista állam tudatosan alkalmaz a gazdasági építés gyakorlatában *(l. Szocialista állam gazdasági szerepe)*. A demokratikus centralizmus abban különbözik a bürokratikus centralizmustól, hogy széleskörűen bevonja a dolgozókat a kommunizmus építésébe, s megteremti kezdeményezésük és alkotó aktivitásuk

kibontakozásának szervezeti feltételeit. A szocializmusban a gazdaság központosított igazgatásával egyidejűleg tökéletesíteni kell a szocialista demokráciát, mind nagyobb mértékben kell bevonni a néptömegeket az állami és a gazdasági élet irányításába, s növelni kell a helyi szerveknek a gazdasági és a kulturális életben betöltött szerepét. „A szocializmust nem lehet felülről jövő rendeletekkel megteremteni. A szocializmus szellemétől távol áll a hivatalos, bürokratikus gépiesség; az eleven, az alkotó szocializmus maguknak a néptömegeknek alkotása." *(Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 293. old.*)* A termelésben dolgozóknak a gazdasági igazgatásban való részvétele úgy valósul meg, hogy a vállalat elegendő operatív gazdasági önállóságot kap a termelési tervek összeállításával és teljesítésével összefüggő kérdések megoldására, és fokozódik a vállalatnak és minden egyes dolgozójának anyagi érdekeltsége a brigád, a műhely, az üzem és az egész vállalat jó gazdasági eredményeinek elérésében. A termelési értekezletek, műszaki konferenciák, gazdasági aktívaülések, valamint a munkások és alkalmazottak egyéb értekezletei szintén nagy szerepet töltenek be abban, hogy a dolgozó tömegek bekapcsolódjanak a gazdasági vezetésbe; ezeken az értekezleteken vetik fel és oldják meg a vállalati élet fontosabb kérdéseit. A szakszervezetek ugyancsak sok szervezeti lehetőséget biztosítanak ahhoz, hogy a tömegek részt vegyenek az igazgatás munkájában. A szakszervezetek arra hivatottak, hogy napvilágra hozzák a munkások és az alkalmazottak termelési kezdeményezését, állandóan részt vegyenek a vállalat munkaszervezési, normázási és bérezési kérdéseinek megoldásában, a munkások és az alkalmazottak anyagi és kulturális életének javításában. Az SZKP XX. kongresszusának, a párt Központi Bizottsága 1957 februári teljes ülésének és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 1957-ben megtartott VII. ülésszakának határozatai nyomán a népgazdaság igazgatásában óriási mértékben fejlődött tovább a demokratikus centralizmus elve. Az ipari és az építőipari vállalatok ágazati minisztériumok és hatóságok útján történő irányításáról áttértek a területi elven alapuló irányításra, amelyet a *gazdasági igazgatási körzetekben (l.)* szervezett *népgazdasági tanácsok (l.)* valósítanak meg. Az ipar és az építőipar operatív igazgatásának súlypontja áthelyeződött a helyi szervekre. Mindez lehetővé teszi, hogy a gazdaság központosított állami vezetése még inkább megerősödjék, a köztársasági és a helyi szervek kezdeményezése jobban kibontakozzék, jogkörük bővüljön, felelősségük megnövekedjék s a dolgozók még tevékenyebben kapcsolódjanak be a szocialista gazdaság igazgatásába. A gazdaságigazgatási formák demokratizálásában roppant fontosak

a kolhozrendszer további fejlesztésére és a gép- és traktorállomások átszervezésére irányuló intézkedések, amelyek szervesen kapcsolódnak a kommunista pártnak a népgazdasági igazgatás tökéletesítését, a vezetés megjavítását és a kommunizmus útján haladó egész szovjet társadalom gyors előretörését célzó munkájához.

„Demokratikus szocializmus" – az angol Labour Párt jobboldali vezérei és más országok jobboldali szocialistái által hirdetett elmélet, amely szerint a kapitalizmus kisebb reformok végrehajtásával, a tőkés tulajdon és a burzsoá állam fenntartása mellett átnőhet a szocializmusba. Ez az elmélet az első világháború után jött létre, hogy akadályozza a tudományos szocializmus elterjedését és a munkásság forradalmi harcát. A „demokratikus szocializmus" a második világháború után fő elméletévé vált a labouristáknak és a jobboldali szocialistáknak, akik szavakban a szociális igazság, jólét és szabadság kivívásának eszközeként propagálják ezt az elméletet, de valójában minden olyan utat elvetnek, amely elvezethet ehhez a célhoz. A „demokratikus szocializmus" elméletének apostolai nyíltan hangoztatják, hogy ez az elmélet a „marxizmus dinamikus ellenszere". A „demokratikus szocializmus" a monopoltőkét védelmező angol polgári közgazdász, *Keynes (l.)* tanítására épül. A „demokratikus szocializmus" igazi arculatát a kommunista pártok programjai és vezetőik megnyilatkozásai leplezték le.

Denacionalizálás – a korábban nacionalizált, államosított vállalatok átadása magántulajdonba. A burzsoá kormányok rendszerint akkor valósítják meg, amikor a monopóliumoknak sokkal előnyösebb, ha a vállalatokat nem hagyják állami tulajdonban, hanem visszaadják előbbi tulajdonosaiknak. Angliában például a konzervatív párti kormány 1951 után denacionalizálta azokat az acélipari vállalatokat, amelyeket korábban a labour párti kormány nacionalizált. Az acélipari mágnások így ismét tulajdonukba kapták az időközben állami költségen új felszereléssel ellátott és újjáalakított vállalatokat, anélkül, hogy az állami beruházások ellenében akár egyetlen fontot is visszatérítettek volna az államnak.

Denomináció – a pénzjelek névleges értékének csökkentése, amelyet erős elértéktelenedésük idején a pénzforgalom rendezése és az elszámolások egyszerűsítése céljából hajtanak végre. Ilyenkor a régi kibocsátású pénzjeleket átváltják új kibocsátású, nagyobb számolási egységekben kifejezett papírpénzre. A Szovjetunióban kétszer, 1921-ben és 1922-ben került sor denominációra mint a szilárd valutára való áttéréshez szükséges feltételeket megteremtő egyik intézkedésre. Az első

denomináció eredményeképpen (az 1921. november 3-i törvény alapján) egy rubel névértékű új pénzjel 10 000 rubel névértékű régi pénzjellel volt egyenlő. A második denomináció alapján (1922. október 24-i törvény) egy rubel névértékű új pénzjelet tettek egyenlővé 100 rubel 1922. évi kibocsátású pénzjellel, vagy 1 millió rubel minden más korábban kibocsátott rubellel. Így tehát, a denomináció eredményeképpen, a forgalomban levő pénzmennyiség jelentősen csökkent; ez hozzájárult a pénzforgalom rendezéséhez, s megkönnyítette a rubel stabilizálását.

Depresszió – a tőkés ciklusnak közvetlenül a válság szakaszát követő szakasza. A depressziót az jellemzi, hogy az ipari termelés pang, a termelés és az építkezések színvonala jóval alatta van a válság előtti maximumnak, az állótőke jelentős része kihasználatlan, a munkanélküliség nagy, az áruárak alacsonyak, az üzletmenet lanyha, a kölcsöntőke kínálata sokszorosan meghaladja a keresletet, a kölcsönkamat színvonala alacsony. Ebben a szakaszban teremtődnek meg a depressziót követő megélénkülés és fellendülés feltételei. Az eladatlan árukészleteket részben megsemmisítik, részben csökkentett áron eladják. Az áruárak alacsony színvonala arra ösztökéli a tőkéseket, hogy a munkabérek leszorításával, valamint a munka termelékenységének és intenzitásának fokozásával csökkentsék termelési költségeiket. A tőkések e cél elérése végett hozzáfognak vállalataik átalakításához, az állótőke felújításához, ami előrelendíti a berendezésgyártó ágazatok termelését. Ezek az ágazatok keresletet támasztanak fémek, tüzelőanyag és villamos energia iránt, s így kiterjed a termelési színvonalukat emelő ágazatok köre. A termelésbe bevonják a munkanélküliek egy részét, tehát növekszik a fogyasztási cikkek kereslete és termelése. Így megy végbe a depresszió szakaszából a megélénkülés szakaszába való átmenet.

Devalváció (leértékelés) – a papírpénz valutafémhez (aranyhoz vagy ezüsthöz) viszonyított árfolyamának a burzsoá állam által végrehajtott hivatalos leszállítása, vagy a nemzeti pénzegység fémtartalmának csökkentése. A devalváció nyílt vagy burkolt szokott lenni. Nyílt devalváció esetén a papírpénzt (vagy a fémre beválthatatlan bankjegyeket) névleges értékénél alacsonyabb árfolyamon cserélik fémpénzre. Erre az 1839—1843. évi oroszországi pénzreform említhető meg példaként; akkor az elértéktelenedett papírpénzjegyeket egy ezüstrubel egyenlő 3 rubel 50 kopekes árfolyamon váltották be. Burkolt devalváció esetén a papírpénzt névértéken cserélik teljes értékű pénzjegyekre, de a nemzeti pénzegység fémtartalmát egyidejűleg hivatalosan csök-

kentik. Példaként megemlíthető az 1928. évi franciaországi pénzreform, amikor a frank aranytartalmát az 1913. évinek csaknem egyötödére csökkentették. A nyílt és a burkolt devalváció a kapitalizmus általános válságáig a tőkés valuták stabilizálásának módszere volt, s rendszerint a bankjegyek és a papírpénz aranyra való szabad beválthatóságának helyreállítását eredményezte. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság és különösképpen a második világháború befejezése óta, amikor az *infláció (l.)* kiterjedt az összes tőkésországokra, a devalvációt gyakran nem úgy hajtják végre, hogy törvényhozásilag közvetlenül csökkentik a devalválódott valuták aranytartalmát, hanem úgy, hogy az illető valutának más ország szintén inflálódott valutájához viszonyított árfolyamát csökkentik. Ezt az Egyesült Államok nyomására 1949-ben végrehajtott tömeges valutadevalváció példázza. Ennek következtében sok ország valutáját mesterségesen elértéktelenítették a dollárhoz viszonyítva, ami az infláció és a *valutaválság (l.)* további kiéleződésére vezetett. Az Egyesült Államok gazdasági terjeszkedésének további kiszélesítésére használta fel ezt a devalvációt, mégpedig úgy, hogy olcsó áron tömegesen vásárolt meg vállalatokat a valutájukat devalvált országokban.

Devizák – külföldi valutában kifejezett és a *nemzetközi elszámolásokban (l.)* használt hitel- és fizetési okmányok. Ide tartoznak: a bankcsekkek és átutalások (postai és távirati átutalások), a váltók, az akkreditívek, az esedékes értékpapírszelvények, a kisorsolt (és kifizetendő) külföldi kölcsönkötvények és a külföldi valutában kifejezett összes egyéb elszámolási eszközök, amelyeket külföldön realizálnak. A mai nemzetközi forgalomban főként a csekket és a távirati átutalásokat használják fizetési eszközként, a váltókat sokkal kisebb mértékben alkalmazzák. A távirati átutalások széleskörű elterjedtsége azzal magyarázható, hogy segítségükkel a leggyorsabban bonyolíthatók le az elszámolások, s ennek eredményeképpen csökkent a *valutaárfolyamok (l.)* ingadozásaival kapcsolatos kockázat. A kapitalizmus általános válságának mostani szakaszában – a krónikus infláció, a valuták szabad átválthatóságának hiánya, egyes imperialista valutatömbök és övezetek alakítása és különféle valutakorlátozások bevezetése következtében – a régebbi szabad devizaforgalom időről időre erősen megcsappan, és az egyes országok közötti elszámolások jelentős része külön valutamegállapodások alapján, valuta-*klíringek (l.)* közbeiktatásával bonyolódnak le. Készpénzjegyeket főként turisták és külföldre utazó más személyek használnak a nemzetközi forgalomban.

A Szovjetunió csaknem valamennyi tőkésországgal külföldi

valutában bonyolítja le a külkereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi elszámolásait.* A népi demokratikus országokkal folyó külkereskedelmi elszámolások nem külföldi valutában, hanem – az illető országok kormányával megkötött áruforgalmi és fizetési egyezményeknek megfelelően – rubelben bonyolódnak le.

[* Ez Magyarországra is vonatkozik.]

Dézsma – a feudális járadék egyik fajtája, a jobbágyparaszt többletmunkájának termék vagy pénz formájában való elsajátítása a hűbérúr által. A hűbériség fejlődésének korai szakaszában termékben szedték a dézsmát. Az áru- és pénzviszonyok fejlődésével a termékdézsmát felváltotta a pénzbeni szolgáltatás. A hűbérúr a dézsma nagyságának meghatározásakor nemcsak a paraszt földművelésből eredő jövedelmét vette számításba, hanem kereskedelmi és kisipari tevékenységéből eredő jövedelmét is. A dézsma súlyos teherként nyomta a parasztokat, s a parasztgazdaság jövedelmének nagy részét elnyelte; a hűbérúr a paraszt szükséges munkájának egy részét is elsajátította. A későbbiek során a „dézsma" szót olyan állami adó megjelölésére kezdték használni, amely a parasztokra kivetett különféle állami szolgáltatásokat váltotta fel.

Díjszabás – a különféle szolgáltatásokért fizetendő díjak nagyságát (a szolgáltatások árát) meghatározó tételek rendszere. A legfontosabb díjak (tarifák): a szállítási díjak (amelyeket áruk, utasok és csomagjaik szállításáért szednek), a postai díjak (a postai hírközlés, a távíró, a telefon, a rádió használatáért), a közszolgáltatási díjak (a villanyáram, a víz, a gáz használatáért) és a vámok (amelyeket áruk exportjáért és importjáért szednek). A kapitalizmusban a szállítási, a postai, a közszolgáltatási és a hozzájuk hasonló díjak a *monopolár (l.)* válfajai. Az iparcikkek árától csak a nagyobb állandóság és még az különbözteti meg ezeket a díjakat, hogy a díjtételek megállapításában erősebben érvényesül az állami beavatkozás.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban a különféle díjak a tervárak válfajai. A szocialista társadalomban az összes közlekedési ágakban egységes, tervszerű tarifapolitikát érvényesítenek, hogy előmozdítsák az áruszállítás ésszerű megoszlását az egyes szállítási ágak között, s a legjobban elégítsék ki a népgazdaság és a lakosság szükségleteit. A különféle díjtételek megállapításának alapja a ráfordítások (szolgáltatások) értéke. A szocialista állam bizonyos esetekben meghatározott gazdasági és politikai feladatok megoldása végett az értéktől eltérően szab meg egyes díjtételeket.

Dominiumok – a Brit Birodalom alkotórészei, volt angol

gyarmatok, amelyek a Brit Nemzetközösség tagjai, s különböző mértékben függnek Angliától. A domíniumok közé tartozik: Kanada, az Ausztráliai Szövetség, Új-Zéland, Rhodesia és Nyaszaföld s a Dél-afrikai Unió. Ezeknek az országoknak, amelyek régebben Anglia kivándorlógyarmatai voltak, kialakult saját burzsoáziájuk, amely saját kezébe vette az államigazgatást, s a néptömegekre támaszkodva jelentős engedményeket csikart ki Angliától. A domíniumoknak saját parlamentjük és kormányuk van. A domíniumok nagyburzsoáziája az angol gyarmatokat és függő országokat kizsákmányoló monopóliumok kivételezett helyzetben levő tagjaként tart szoros szövetséget az angol burzsoáziával.

Dotáció – a támogatás egyik fajtája. A Szovjetunióban a dotáció legfontosabb formája az volt, amikor az állami költségvetésből anyagi eszközöket adtak több iparág veszteségeinek fedezésére. A dotációk rendszere történelmi szükségszerűség volt azokban a nehéz időkben, amikor a szovjet állam megteremtette az új népgazdasági ágak egész sorát és különösen a nehézipart. A dotáció a háború utáni időszakban a szocialista ipar további fejlődésének fékjévé vált, mert gyengítette az *önálló elszámolás (l.)*, a *rentabilitás (l.)* és a *gazdaságosság (l.)* elvének érvényesülését. A Szovjetunióban 1949-ben megszűnt a dotáció rendszere, de egyes vállalatok továbbra is kapnak dotációt, ha tervezett önköltségük nagyobb, mint az illető ágazat termékeinek ára.*

[* A magyar népgazdaságban szintén alkalmazzák a dotáció rendszerét, amelynek köre az 1959. évi termelői árrendezés eredményeképpen szűkült.]

Dömping – a tőkésországoknak a belső piaci és a világpiaci áraknál sokkal alacsonyabb árakon folytatott áruexportja, amely a versenytársak kiszorítására és a külföldi piacok meghódítására irányul; diktált árakon lebonyolított áruexport. A tőkés monopóliumok és az imperialista államok kiterjedten alkalmazzák a dömping politikáját exportjuk erőltetésére, a tőkés világpiacon versenytársaik tönkretételére és kiszorítására, a belső piacon pedig az árukínálat korlátozása révén a magas monopolárak megtartására és felhajtására. A szokásos árak és az alacsonyan diktált árak közötti különbözetet vagy úgy fedezik, hogy a monopóliumok a belső piacon felhajtják az árakat, vagy úgy, hogy az állami költségvetésből exportprémiumot és szubszidiumokat adnak az exportőröknek. A dömpinghez folyamodó monopóliumok versenytársaik legyűrése és a piacok meghódítása után emelik az árakat. A dömping az exportáló országokban növeli a monopóliumok profitját, s az árak és az adók emelkedése

következtében fokozza a dolgozók elnyomorodását, a dömpingárukat importáló országokban viszont rontja az ipar helyzetét, s növeli a munkanélküliséget. A dömping miatt kedvezőtlen helyzetbe jutó államok rendszerint ellenrendszabályokhoz folyamodnak: emelik a vámokat, kereskedelmi háborút indítanak. A monopolista egyesüléseken kívül a burzsoá államok és szerveik is foglalkoznak dömpinggel (Az Egyesült Államokban például a Commodity Credit Corp., vagyis az áruhitel korporáció). A tőkés államok különösen az 1929–1933. évi világgazdasági válság időszakában alkalmazták külkereskedelmi politikájukban a dömpinget. A második világháborúig főként Németország és Japán exportált dömpingárakon, a háború után az Egyesült Államok vette át ezt a szerepet. Az Egyesült Államok különösen mezőgazdasági termékeinek dömpingjét erőlteti. Az amerikai monopóliumok gyakran az importáló ország belföldi árainál 25–50%-kal, nemegyszer pedig a termelési költségeknél 70–75%-kal alacsonyabb áron exportálják mezőgazdasági termékeiket.

E

Egyedi gyártás – olyan gyártási típus, amelyben különböző fajta gyártmányokat csak egyetlen darabban (egyedileg), vagy egészen kis mennyiségben gyártanak. Egyedi gyártmányok: különböző nagy gépek, berendezések, készülékek, nagyméretű turbinák és generátorok, hengerművek, bányafelvonók és olyan egyéb gyártmányok, amelyekből a népgazdaságnak nincs szüksége nagy mennyiségre; ide tartoznak az egyedi rendelésre készített nem szabványos termékek is. A vállalatok specializálása, valamint a gyártmányok, szerelési egységek és alkatrészek szabványosítása azonban lehetővé teszi, hogy a különböző egyedi gyártmányokhoz felhasználható azonos alkatrészeket és szerelési egységeket mégis nagyobb tételekben (sorozatokban) gyártsák. Ez a gyártásszervezés tehát *módot ad arra, hogy bizonyos* mértékig az egyedi gyártásban is alkalmazzák a sorozatgyártás módszereit, vagyis meghatározott gyártmány- vagy alkatrésztípusok gyártására specializálják az üzemeket, műhelyeket és munkahelyeket, nagy teljesítményű berendezéseket alkalmazzanak, tökéletesítsék a technológiát, s a gyártásban részt vevő munkahelyek egy részét ciklusba vonják össze. Az alkatrészek szabványosítása és a gyártási folyamatok tipizálása csökkenti az új gyártmányok bevezetésének időtartamát és munkaigényességét: a gyártási folyamatok lebonyolításához kevesebb új rajz és műszaki leírás szükséges, felhasználhatók a korábban is használt modellek, szerszámok és készülékek. Mindezeknek az intézkedéseknek eredményeképpen növekszik a munka termelékenysége, meggyorsul a termelési folyamat, csökken az egyedi gyártmányok önköltsége.

Egyedi számla (a könyvelésben) – bizonyos konkrét eszközök (anyagok, szerszámok, termékek, épületek és felszerelések, gépek stb.) mozgását, vagy valamilyen meghatározott szervezettel vagy személlyel való elszámolások alakulását tükröző számla. Az egyedi számla vezetése az analitikus nyilvántartások egyik legfontosabb módszere.

Egyenértékforma – egy másik áru értékének az adott áruban való kifejezési formája, az értékforma egyik oldala. Az egyik terméknek a másikra való egyszerű cseréjében (egyszerű értékforma) az egyik áru egy másik áruban fejezi ki értékét. Közülük az első viszonylagos értékformában, a második egyenértékformában van: az első áru kifejezi értékét, a második e kifejezés anyagául szolgál, ekvivalens, egyenértékű az első áruval. Ezért cserélődik ki az egyik áru a másikra. Az egyenértékformának az a sajátossága, hogy a használati érték az értékkifejezés formája, a konkrét munka az absztrakt munka kifejezési formája, a magánmunka a társadalmi munka kifejezési formája. A csere és az árutermelés fejlődésével az egyenérték szerepét egy bizonyos áru kezdi betölteni, amely általános egyenérték lesz, s az általános értékforma megjelenésére vezet; ez az általános értékforma azután átalakul az érték pénzformájává.

Egyenes adók – olyan adók, amelyeket az adófizető bevallott jövedelme vagy vagyontárgyának értéke után szednek (jövedelemadó, földadó, iparűzési adó stb.). A tőkésországok pénzügyi politikájában különféle egyenes adózási rendszerek ismeretesek: az arányos, a progresszív és a regresszív adóztatás. Arányos adóztatás esetén a jövedelem nagyságától függetlenül egyenlő nagyságú hányadokban szedik be az adót. Progreszszív adóztatásnál a jövedelem növekedésével együtt növekszik az adókulcs nagysága is. Regresszív adóztatás esetén pedig a jövedelem növekedésének arányában csökken az adókulcs nagysága. A kapitalizmusban formálisan a lakosság minden osztálya és csoportja fizet egyenes adót. De a monopolista burzsoázia különféle módszerekkel a dolgozó tömegekre hárítja át adóterheit. A tőkésvállalatok hamis mérlegeket és beszámolókat készítenek; ez lehetővé teszi a nagymonopóliumoknak, hogy eltitkolják valóságos jövedelmük nagyságát, s kivonják magukat adófizetési kötelezettségük jelentős részének teljesítése alól. A kapitalizmusban az egyenes adók a burzsoá államgépezet fenntartását, a gazdaság militarizálását, a monopóliumok támogatását szolgálják, s valójában a dolgozók kizsákmányolásának egyik formáját jelentik.

A szocialista országokban a lakosságtól szedett egyenes adók gyökeresen különböznek a kapitalizmusbeli egyenes adóktól. Ezek az adók azt jelentik, hogy a lakosság egyéni jövedelmének bizonyos részét köteles az egész társadalom érdekében a költségvetés rendelkezésére bocsátani; ezek az adók az egész nép szükségleteinek kielégítését szolgálják, s a dolgozók jövedelmének elenyészően csekély hányadát teszik ki. A Szovjetunióban a szociális és kulturális intézkedésekre (közokta-

tásra, egészségvédelemre, nyugdíjakra, ösztöndíjakra és egyéb kifizetésekre) fordított költségvetési kiutalások összege sokszorosan meghaladja a lakosságtól egyenes adók formájában befolyó összegeket.

Egyéni fogyasztás – a nem termelő fogyasztás fő része; azt jelenti, hogy a lakosság egyéni szükségletei kielégítésére használ fel élelmiszereket, ruházati cikkeket, cipőt, bútort stb. A nem termelő fogyasztás másik része a *nem termelő szférához (l.)* tartozó intézmények és szervezetek fogyasztása. Az egyéni fogyasztás kiterjed azokra a termékekre, amelyeket egyszerre fogyasztanak el (élelmiszerek, italok stb.) és azokra, amelyeket éveken át használnak (lakás, bútor, edények stb.). Az egyéni fogyasztásnak fontos eleme a kulturális szükségletek kielégítése. Az egyéni fogyasztás növekedése a társadalmi rend jellegétől függ. A kapitalizmusban a dolgozók egyéni fogyasztását a dolgozók alacsony vásárlóképessége korlátozza. A szocialista társadalomban a termelés fejlődése és tökéletesedése alapján szakadatlanul növekszik a dolgozók fogyasztása. A Szovjetunió lakossága 1956-ban 2,9-szer több húsárut, 2,1-szer több halfélét, 8,7-szer több vajat, 8,8-szer több tejet és tejterméket, 22-szer több selyemszövetet, 8,1-szer több gyapjúszövetet, 10,3-szer több kötszövött árut vásárolt, mint 1932-ben. A lakosság több mint 21 millió órát, több mint 3 millió kerékpárt, 2 millió varrógépet és más egyéni fogyasztási cikket vásárolt.

Egyéni munkaidő – az egyes termelő (vállalat) által bizonyos termékegység termelésére fordított munkaidő. Az egyéni munkaidő függ a termelő (vállalat) által alkalmazott technika jellegétől, mesterségbeli tudásának fokától (a vállalat dolgozóinak szakképzettségétől) és a termelékenység színvonalára ható egyéb tényezőktől. Az egyéni munkaidő több vagy kevesebb lehet, mint a *társadalmilag szükséges munkaidő (l.)*, amely az árutermelésben az áruk társadalmi értékének meghatározója.

Egyéni parasztgazdaság – a termelési eszközök magántulajdonán és a dolgozó saját gazdaságában végzett egyéni munkáján alapuló kisüzemi mezőgazdasági termelésszervezési típus. A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokban és a kapitalizmusban egyaránt megtalálható. Az egyéni parasztgazdaság a szocialista forradalom eredményeképpen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában önkéntes szövetkezés útján átalakul nagyüzemi szocialista mezőgazdasági termeléssé. A Szovjetunió alkotmánya lehetővé teszi, hogy a szocialista gazdasági rendszer mellett egyéni parasztgazdaságok is működjenek. Az egyénileg gazdálkodó parasztok cso-

portja a szocializmusban rendkívül csekély számú. Az egyéni gazdaságok egyre fokozódó mértékben válnak idejétmúlt gazdasági formává *(l. Agrárkérdés, Parasztság, Lenin szövetkezeti terve, Szövetkezeti-kolhoztulajdon, Kolhoz)*.

Egyéni (személyi) tulajdon a szocializmusban – egyes személyek tulajdona egyéni fogyasztást szolgáló munkatermékekre. A Szovjetunióban egyéni tulajdonban vannak a munkával szerzett jövedelmek és megtakarítások, egyes lakóházak, a háztartási cikkek és használati tárgyak, a különféle egyéni fogyasztási cikkek. A Szovjetunióban az egyéni tulajdon külön formája a *kolhozporta egyéni gazdasága* (l.)*. A szocialista társadalomban az egyéni tulajdon forrása a társadalmi termelésben végzett egyéni munka. A szocialista termelés növekedésével, a társadalmi gazdagság gyarapodásával növekszik a dolgozók egyéni fogyasztása is, mégpedig úgy, hogy egyrészt növekszik az egyéni tulajdonba kerülő termékek mennyisége, másrészt az állam a növekvő társadalmi alapból egyre többet költ szociális és kulturális intézkedésekre. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma szilárd alapot teremt a dolgozók egyéni szükségleteinek mind teljesebb kielégítésére és egyéni tulajdonuk gyarapítására. A társadalmi tulajdon uralma kizárja annak lehetőségét, hogy a szocializmusban az egyéni tulajdon átváltozzék tőkévé. A szocialista állam nem engedi meg, hogy az egyéni tulajdont felhasználják akár az egyes állampolgárok, akár pedig az egész állam megkárosítására. Az egyéni tulajdonnak és öröklésének jogát a Szovjetunió és a népi demokratikus országok alkotmányai védelmezik.

[*Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak háztáji gazdasága.]

Egyéni teljesítmény – egy munkás munkájának termelékenysége, amely meghatározott időtartam alatt gyártott termékmennyiségben fejeződik ki.

Egyenleg – a *könyvvitel (l.)* számláinak Tartozik és Követel oldalán elszámolt tételek végösszege közötti különbözet, maradvány. Az aktív-számlák rendszerint Tartozik-egyenleggel, a passzív-számlák Követel-egyenleggel zárulnak, lezárásuk után pedig nem mutatnak egyenleget. A számlák egyenlege alapján állítják össze a vállalat mérlegét. A különböző országok közötti kapcsolatokban (kereskedelmi és fizetési kapcsolatokban) az egyenleg az áruexport és import különbözetét jelenti (a kereskedelmi mérlegben), illetve valamely országnak más országokhoz való viszonyában a fizetések vagy a követelések és a tartozások közötti különbözetet (a fizetési és az elszámolási mérlegben).

Egyenlősdi – olyan kispolgári elosztási elv, amely szerint a munkát egyenlősítően díjazzák. Az anyagi javak emberek közötti egyenlősítő elosztása nem egyeztethető össze a szocializmus elosztási elvével. Az elosztás egyenlősítése a szocializmus nem marxista, kispolgári értelmezését fejezi ki. Ez az elosztási mód akadályozza a vállalatokban a helyes bérezést, gyengíti a dolgozók egyéni anyagi érdekeltségét a munka termelékenységének növelésében, a társadalmi termelés fokozásában és tökéletesítésében. A Szovjetunióban a szocialista építés különböző szakaszain a gazdasági vezetők tapasztalatlansága miatt megesett, hogy egyes iparvállalatokban és kolhozokban egyenlősítő bérezést alkalmaztak (a bérezésben nem számoltak a dolgozók szakképzettségével, egyéni teljesítményével stb.). Emiatt csökkent a dolgozók anyagi érdekeltsége, meglazult a munkafegyelem, s kialakult a *munkaerő-hullámzás (l.)*. Az egyenlősdi megszüntetésére és az anyagi ösztönzők fejlesztésére irányuló egyik legfontosabb intézkedés a munkabér-rendszer tökéletesítése.

Egy főre jutó fogyasztás – az élelmiszerek és más fogyasztási cikkek fogyasztásának a lakosság egy főjére számított átlagos színvonala. Az egy főre jutó fogyasztás nagyságát rendszerint egyes fontosabb termékekre számítják ki, természetes mértékegységben. Az egy főre jutó fogyasztás összevont mutatóit pénzben is kiszámítják. A természetes mértékegységben kifejezett fogyasztás meghatározható: 1. konkrét termékekre (hús és húsfélék, konzervek, cukor, édesipari termékek, tej, vaj, sajt stb. fogyasztása), 2. bizonyos termékfajta fogyasztásának általános volumenére (például az összes tejtermékek fogyasztása tejre átszámítva, a cukorfogyasztás, beleértve a cukrot tartalmazó édesipari termékek fogyasztását is, a szövetfogyasztás, beleértve a készruhákat is stb.). Egyes élelmiszerek kalóriatartalmuk szerint, megfelelő mennyiségű kalóriában is kifejezhetők. Valamely termék egy főre jutó fogyasztásának nagyságát gyakran úgy határozzák meg, hogy az illető termék egész fogyasztási alapját elosztják a népesség felnőtt fogyasztókban kifejezett számával. Az egész népességet felnőtt fogyasztókra külön együtthatók segítségével számítják ki. Nagy jelentősége van annak a számításnak, amikor az egyes osztályok és a népesség egyes társadalmi csoportjai szerint határozzák meg az egy főre jutó fogyasztást. Az egy főre jutó fogyasztás színvonala az egy főre jutó termelés színvonalától és a társadalmi rend jellegétől függ. A kapitalizmusban a népesség fogyasztása elmarad a termeléstől. A szocializmusban a népesség fogyasztása a termelés emelkedésétől függően növekszik.

Egyszemélyi vezetés – a szocialista vállalatok és intézmények igazgatásának egyik legfontosabb elve, amely megköveteli, hogy a dolgozók egész kollektívája a termelés folyamatában egyetlen személy, a vezető akaratának legyen alárendelve, s ez a személy egyszemélyi felelősséget viseljen a rábízott ügyekért. Az egyszemélyi vezetés a szocialista gazdaságban azzal párosul, hogy a dolgozókat széleskörűen bevonják a vállalatok igazgatásába, a termelés fejlesztésével összefüggő kérdések megvitatásába és megoldásába. Az egyszemélyi vezetés megkívánja, hogy a vezetők szoros kapcsolatban legyenek a tömegekkel, s a legkedvezőbb feltételeket teremtsék meg alkotó kezdeményezésük kibontakoztatására. Lenin hangsúlyozta, hogy a gazdasági vezetésben a demokratikus centralizmus megnyilvánulásának egyik legfontosabb jellemző vonása: az egyszemélyi vezetés helyes összeegyeztetése a kollektív vezetéssel, az egyszemélyi igazgatás párosítása a tömegek részéről gyakorolt ellenőrzéssel és bírálattal, s a vezető hatalmának összekapcsolása a dolgozók kezdeményezésével. Lenin ezért ismételte fáradhatatlanul: meg kell tanulnunk, hogy „a dolgozó tömegek . . . demokráciáját egyesítsük a munka közben tanúsított *vasfegyelemmel*, azzal, hogy munka közben *ellentmondás nélkül engedelmeskedünk* egy személy, a szovjet vezető akaratának". (*Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 267. old.) A szocialista társadalomban megvalósított egyszemélyi vezetési elv gyökeresen különbözik a kapitalizmusban érvényesülő egyszemélyi igazgatástól. A tőkésvállalatok egyszemélyi vezetője a tőkés, a vállalat tulajdonosa, vagy az általa felhatalmazott személy, aki a bérmunka kizsákmányolását szervezi. A szocializmusban az egyszemélyi vezetésnek semmi köze sincs a tőkés despotikus hatalmához. A szocialista vállalatok vezetői a szocialista állam bizalmi személyei. Tevékenységük az állami terv teljesítésére irányul, abból a célból, hogy a termelési források takarékos kihasználása útján a lehető legteljesebben elégítsék ki a szocialista társadalom szükségleteit. A szocialista vállalatok vezetői a dolgozók kollektívájának tevékenységét vezetik, s a munkások és az alkalmazottak nagy tömegének ellenőrzése alatt dolgoznak *(l. Demokratikus centralizmus a gazdaság igazgatásában, Népgazdasági tanács)*.

Egyszerű árutermelés – a magántulajdonon és az egyéni munkán alapuló termelés, amelyben a kistermelők nem saját fogyasztásra, hanem eladásra termelnek termékeket. Az egyszerű árutermelés: az idegen munkát nem kizsákmányoló parasztok és kézművesek gazdaságait magában foglaló gazdasági szektor. Az egyszerű árutermelés kialakulásához szükséges a társadalmi munkamegosztás és a magántulajdon. Az egy-

szerű árutermelés különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban van meg. Azonos típusú a tőkés árutermeléssel, mivel mindkét típus a termelési eszközök magántulajdonán alapul. De közöttük lényeges különbségek is vannak, amelyek abban fejeződnek ki, hogy az első egyéni munkára, a második a bérmunkások kizsákmányolására épül. Az egyszerű árutermelésre jellemző a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása *(l. Árutermelés)*. Az egyszerű árutermelés az értéktörvény hatásának kitéve fejlődik. Az értéktörvény az áringadozásokon keresztül spontánul szabályozza a munka elosztását a különféle termékek termelése között. A piacon elégtelen mennyiségben levő áruk ára értékük fölé emelkedik, ezeknek az áruknak a termelése előnyös lesz, s a termelők ebbe a termelési ágba törekszenek. A növekvő árukínálat fokozatosan kiegyenlíti a keresletet, az árak csökkennek, s lassan egybeesnek az értékkel. Ha pedig valamely áruból a szükségesnél többet termelnek, az árak az érték alá esnek, s a termelés csökken. Az értéktörvény működése az egyszerű árutermelésben a termelőerők spontán fejlődésére vezet. Mivel az árukat társadalmi értékükön adják és veszik, a termelők kénytelenek ezzel számolni, s munkaráfordításaikat a társadalmilag szükséges munkaráfordításhoz igazítani. A fejlettebb technikát alkalmazó árutermelők a társadalmilag szükségesnél kisebb ráfordítással termelik árujukat, de ugyanolyan áron adják el, mint a többiek, tehát meggazdagodnak. Ez a többi árutermelőt is arra serkenti, hogy korszerűbb termelési módszereket alkalmazzon. Az értéktörvény spontán működése, az árak ingadozása és a konkurrencia az egyszerű árutermelés bomlására, az árutermelők differenciálódására, a történelmi fejlődés bizonyos fokán pedig a kapitalizmus kialakulására vezet. Az egyszerű árutermelés szüli a kapitalizmust. De az egyszerű árutermelés ezzel nem semmisül meg teljesen. A szocializmus megvalósulásáig a legtöbb országban megmarad, s a lakosság jelentős rétegére terjed ki. A szocialista állam nem sajátítja ki a kistermelőket, hanem a népgazdaság parancsnoki magaslatainak birtokában rávezeti őket a szocialista fejlődés útjára: a lenini szövetkezeti tervnek megfelelően fokozatosan, az önkéntesség elve alapján egyesíti őket a termelési eszközök közös tulajdonán alapuló szövetkezetekben.

Egyszerű munka – különleges képzést nem kívánó munka, olyan munkaerő kifejtése, amelylyel minden ember rendelkezik, akinek nincs különleges képzettsége; szakképzetlen munka. Az árutermelésben a *bonyolult munka (l.)* vagy a szakképzett munka különféle fajtái a társadalmi termelés folyamatában visszavezethetők egyszerű vagy

szakképzetlen munkára, amely mindenféle munka mértékegysége. Az egyszerű árutermelésben és a kapitalizmusban a különféle fajtájú szakképzett munkák visszavezetése egyszerű munkára spontánul megy végbe a csere folyamatában.

A szocializmusban van árutermelés, s a szakképzett munka különbözik a szakképzetlen munkától. Ezért a bonyolult munkát szintén visszavezetik egyszerű munkára, de ezt tudatosan, tervszerűen valósítják meg. A szocialista állam a dolgozók munkájának díjazásakor számításba veszi a szakképzett és a szakképzetlen munka közötti különbséget, mégpedig úgy, hogy a szocialista társadalom minden egyes tagja által végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztás törvényének követelményeit mérlegeli. A kommunizmusban, a dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelkedésével, a *szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség (l.)* megszűnésével mindinkább elmosódik a határ az egyszerű és a bonyolult munka között, s a kommunista társadalom dolgozóinak egész munkája szakképzett munkává válik *(l. Város és a falu közötti lényeges különbség a szocializmusban)*.

Egyszerű tőkés kooperáció – a tőkés termelési mód fejlődésének kezdeti foka, a munka tőkés társadalmasításának korai formája. A kisárutermelés felbomlása alapján keletkezett. Rendszerint olyan ipari üzem volt, amelyben többé-kevésbé jelentős számú munkás végzett egyforma munkát. Az egyszerű tőkés kooperáció a munkamegosztás nélküli kézi munka ellenére is előnyösebb helyzetben volt, mint az egyszerű árutermelés. A munka termelékenysége már az egyes munkások erőfeszítéseinek egyszerű egyesítése révén is emelkedett. A dolgozók egyéni képességei kiegyenlítődtek, verseny alakult ki közöttük, megtakarítást értek el termelési eszközökben és munkaerőben, a termelési idő pedig rövidebb lett. Az első tőkés műhelyek tulajdonosai egyre növekvő nagyságú értéktöbblet szerzésére és a konkurrenciaharcban használták ki ezeket az előnyöket. Az egyszerű tőkés kooperáció fejlődése során átalakult tőkés *manufaktúrává (l.)*, vagyis munkamegosztáson alapuló kooperációvá.

Egyszerű újratermelés – *l. Tőkés egyszerű újratermelés.*

Eleven munka – *l. Élő munka.*

Elfogadvány – a fizető beleegyezése a neki bemutatott fizetési meghagyások kiegyenlítésébe; a szovjet gazdaságban elszámolási forma. A Szovjetunióban az elfogadvány negatív formája használatos, vagyis nem a fizető (a vevő) beleegyezését foglalják írásos formába, hanem a beszedési megbízás kiegyenlítésének kifogásolását. A beszedési megbízást akkor tekintik elfogadottnak, ha a fizető a

törvényesen megszabott határidőn belül nem emel kifogást az őt kiszolgáló bankfióknál a beszedési megbízás ellen. A fizető teljesen vagy részben megtagadhatja a beszedési megbízás elfogadását, ha a szállító (a szerződő fél) nem teljesítette a szállítási (szerződési) feltételeket. Az elfogadvány kifogásolásakor hivatkozni kell a megfelelő törvényes rendelkezésre, a szállítási alapfeltételekre, illetve a szerződés megfelelő pontjára. A Bank alaptalannak is minősítheti az elfogadás kifogásolását. Ha csak részkifogásolás lehetséges, a fizetőnek nincs joga az elfogadvány teljes visszautasítására. Néhány árufajta és szolgáltatás (a sütőipari vállalatok raktáraiban átvett sütőipari termékek, a közszolgáltatások stb.) beszedési megbízásait a fizető előzetes beleegyezése nélkül kell érvényesíteni.

Elkobzás – valamilyen vagyonnak (az egésznek vagy egy részének) mindenféle kártalanítás nélküli elvétele az állam tulajdonába. Az elkobzást a gyarmatosítók kiterjedten alkalmazták a leigázott népekkel szemben. Az elkobzás a szocialista forradalom idején forradalmi intézkedés, amelynek során a proletariátus diktatúrája kártalanítás nélkül kisajátítja a nagytulajdonosok: a tőkések és a földbirtokosok vagyonát az egész társadalom javára. A Szovjetunióban bírósági ítélet alapján is alkalmaznak vagyonelkobzást a bűnözőkkel szemben.

Ellenőrző részvénypakett – bizonyos mennyiségű részvény, amely tulajdonosuknak tényleges uralmat biztosít a *részvénytársaságban (l.)*. Ehhez formálisan az összes részvények 50%-a szükséges, de a valóságban az egyes társaságok részvényeinek 40–30%-át, sőt még ennél is kisebb hányadát birtokló nagy pénzmágnások teljesen ellenőrizhetik az illető társaságot, minthogy a kis részvényesek zöme a részvénytársaság közgyűlését nem látogatja, s a társaság ügyeinek intézésében úgyszólván egyáltalán nem vehet részt. Mivel az ellenőrző részvénypakett lehetőséget teremt arra, hogy tulajdonosuk nagy összegű idegen tőke felett uralkodjon, ennek következtében növekszik a tőke centralizációja és koncentrációja.

Elosztás – a társadalmi termék újratermelésének szakasza, amely összekapcsolja a fogyasztást és a termelést. Az elosztás termelési eszközök és fogyasztási cikkek elosztásából tevődik össze. A termelési eszközök különböző osztályok közötti elosztásának jellegét a társadalomban uralkodó tulajdonforma határozza meg. A termelés termékeinek a különböző társadalmi osztályok közötti elosztása teljesen a termelési eszközök elosztásától függ. A termelési eszközök tulajdona határozza meg a társadalmi csoportok közötti termelési viszonyokat. A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek elosztásának

jellege a *nemzeti jövedelem (l.)* elosztásában fejeződik ki. A kapitalizmusban a termelési eszközök elosztása antagonisztikus jellegű, mivel a termelési eszközök túlnyomó többsége a kizsákmányolók maroknyi csoportjának tulajdonában van. A tőkésállamokban a lakosság elenyészően csekély hányadát kitevő tőkések és földesurak sajátítják el a nemzeti jövedelemnek több mint a felét.

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban, legnagyobb részt állami tulajdonban vannak. A termelési eszközöket tervszerűen osztják el a népgazdasági ágak között. A szocializmusban az egész nemzeti jövedelem a dolgozóké, a nemzeti jövedelem elosztása pedig a termelés szakadatlan növelését, a munkások, a parasztok és az értelmiségiek jólétének folytonos javítását szolgálja. A fogyasztási cikkeket – a társadalmi szükségletek (igazgatás, honvédelem, közoktatás, egészségvédelem) kielégítését, a különféle készletek képzését és a szociális szükségletek kielégítését szolgáló rész kivételével – a szocializmusban a társadalom minden egyes tagja által végzett munka mennyiségével és minőségével arányosan osztják el. Ennek az elosztási elvnek legteljesebb megvalósítása anyagilag érdekeltté teszi a dolgozókat a termelés növelésében, a lehető legjobban egyezteti össze a dolgozók egyéni és társadalmi érdekeit, tehát előmozdítja a kommunizmus építését. A munka szerinti elosztás szocialista elvétől távol áll a kispolgári *egyenlősdi (l.)*, amely megszünteti a dolgozó anyagi érdekeltségét a termelés fejlesztésében, megbontja a szocialista társadalomban az egyéni és a társadalmi érdekek összhangját, fékezi a kommunizmus építését és a nép jólétének további emelkedését.

Előlegek kolhozparasztoknak – a kolhozjövedelem részleges elosztása, amelynek során a mezőgazdasági artelek tagjainak a közös gazdaságban teljesített munkaegységeikre a végleges jövedelemelosztás, vagyis a gazdasági év befejezése előtt adják ki a pénzbeni és a természetbeni jövedelem egy részét. Az előlegezés anyagi forrásai: a növénytermelés, az állattenyésztés és a segédüzemek termékeinek értékesítéséből eredő pénzbevételek, valamint a begyűjtő szervezetektől kapott előlegek. Sok kolhoz külön pénzbeni és természetbeni átmenő előlegalapokat képez, mégpedig úgy, hogy a folyó évi jövedelmekből a termékek és a pénzösszegek egy részét elkülöníti a következő évi előlegezés céljaira. A kolhozok természetbeni előlegként gabonát, burgonyát, zöldségfélét és egyéb élelmiszereket, valamint takarmányt adnak. A betakarítás idején és a megfelelő termékek begyűjtési tervének teljesítése előtt a kolhozparasztok előlegezésére és a kolhoz belső gazdasági szükségleteinek kielégítésére meghatározott mennyiségű terményt, gabonát,

napraforgót, burgonyát és zöldségfélét tesznek félre; a tartalékolt készletek százalékos arányát az állami begyűjtési szervezeteknek ténylegesen átadott termékmennyiségtől függően állapítják meg. Az előlegek arra ösztönzik a kolhozparasztokat, hogy tevékenyen vegyenek részt a folyó évi mezőgazdasági munkákban; az előlegek előmozdítják a munka termelékenységének növekedését, s anyagilag még inkább érdekeltté teszik a kolhozok tagjait a közös gazdaság fejlesztésében. A kolhozparasztok előlegezése évről évre elterjedtebb lesz. Az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa a legjobb kolhozokban alkalmazott havi pénzelőlegezési rendszer tapasztalatai alapján azt javasolta a kolhozoknak, hogy közgyűlési határozattal havi előlegként adják ki a kolhozparasztoknak az év folyamán a közös gazdaság minden ágában elért tényleges pénzjövedelemnek legalább 20 %-át, a szerződéses termeltetés, a felvásárlások, valamint a kötelező beadások alapján kapott előlegeknek pedig legalább 50 %-át. Az Állami Bank a kolhozok kívánságára köteles külön folyószámlára átírni a pénzbevételek említett részét. A kolhoz vezetősége erről a számláról csak a kolhozparasztoknak adott előlegekre és a munkaegységek szerinti elosztásra teljesíthet kifizetéseket.

Élő munka – a munkaerő kifejtése, az ember szellemi és testi erejének célszerű felhasználása, állandó átmenete az új termékben való megtestesülés formájába. Az élő munka a termelési folyamatban használatos munkatárgyakat és munkaeszközöket fogyaszt, s új terméket hoz létre. Az élő munka beavatkozása nélkül holt dolgok maradnának nemcsak a munka tárgyai, hanem még a tárgyi alakot öltött munka, a *holt munka (l.)* termékei is, amelyek a munkafolyamat feltételei. A holt munka, a múltbeli munka termékei csak élő munka hozzáadásával szolgálhatják új használati értékek megteremtését. A technika fejlődésével az ember a munkaidő azonos nagyságú egysége alatt mind nagyobb tömegű munkatárgyat és munkaeszközt hoz működésbe; ennek eredményeképpen az élő munka részaránya csökken a termékegységben. Az egy év alatt ráfordított egész munkát évi élő munkának tekinthetjük, amelynek terméke hozzákapcsolódik a társadalom éveken át felhalmozódott gazdagságához, amely múltbeli munka (holt munka) terméke. Az élő munka a polgári társadalomban csak eszköz a felhalmozott munka, a tőke növelésére. A kapitalizmusban az élő munkát kizsákmányolják, a többletmunkát a tőkések elsajátítják. A többletmunka növelése végett rabló módon használják ki a munkaerőt, tönkreteszik a dolgozók egészségét. A szocializmusban a felhalmozott munkát a dolgozók munkafeltételeinek és életviszo-

nyainak megkönnyítésére és megjavítására használják fel. A szocializmusban a dolgozók maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak, s az egyik ember nem zsákmányolja ki a másikat. Az élő munka az emberi személyiség sokoldalú fejlődésének feltétele.

Elsőbbségi részvények – bizonyos fix jövedelemre jogosító részvények. Az egyszerű (közönséges) részvények tulajdonosai a részvénytársaságok profitjától függően ingadozó nagyságú osztalékot, az elsőbbségi részvények tulajdonosai viszont bizonyos százalékban megállapított fix osztalékot kapnak. Ha a vállalati profit csökken, az elsőbbségi részvények tulajdonosai előnyösebb helyzetbe kerülnek; de a profit növekedése esetén jövedelmük nem lesz nagyobb, s ilyenkor az egyszerű részvények tulajdonosai kerülnek előnyösebb helyzetbe. A részvénytársaságok alapítói rendszerint az elsőbbségi részvényeket bocsátják áruba, az egyszerű részvényeket pedig maguknak tartják meg. Az elsőbbségi részvények tulajdonosai nem vesznek részt a részvénytársaság igazgatásában.

Elszámolási számla (a Szovjetunióban) – önálló elszámolású vállalat vagy szervezet pénzeszközeinek őrzésére és alaptevékenységével kapcsolatos elszámolásai lebonyolítására a Szovjetunió Állami Bankjának illetékes fiókjában megnyitott és vezetett számla.* Elszámolási számlája minden önálló elszámolású vállalatnak és gazdasági szervezetnek van. Erre folyik be a számlatulajdonost megillető befizetések legnagyobb része. Elszámolási számláról egyenlítik ki a számlatulajdonosnak a szállítókkal, a költségvetéssel, az irányító szervekkel stb. szemben fennálló fizetési kötelezettségeit; erről a számláról utalják ki a munkabér-kifizetésekhez és a kisebb összegű kifizetésekhez szükséges készpénz-összegeket is. A készpénz nélküli átutalásokat a szállítók fizetési megbízásai, a fizetők átutalásai és egyéb hasonló okmányok alapján bonyolítják le. Az elszámolási számláról csekkek alapján teljesítenek készpénz-kifizetéseket. A minisztériumok, hivatalok és szovhozok számára a forgóeszközök átcsoportosítására és más különleges műveletekre nyitnak elszámolási számlákat. A vállalatok és intézmények elszámolási számláinak végső egyenlegeként jelentkező pénzösszegeket a bank hitelezésre használja fel; ezek az összegek képezik az Állami Bank népgazdasági hitelműveleteinek egyik fő forrását.

[* Magyarországon ugyanez a funkciója az ún. egyszámlának, amelyet a Magyar Nemzeti Bank fiókjaiban, az építőipari vállalatok tekintetében pedig a Magyar Beruházási Bankban vezetnek.]

Embargo – valamely ország kormányának tilalma külföldi áruk importjára vagy hazai áruk, arany, értékpapírok stb. exportjára. Az embargóra rendszerint háborús viszonyok között kerül sor, de alkalmazása béke idején sem ritka eset. Az imperialista államok egyes országokkal lebonyolított kereskedelmükben arra használják fel az embargót, hogy politikai vagy gazdasági nyomást gyakoroljanak rájuk, megkülönböztetést alkalmazzanak velük szemben stb. A szocialista országokkal szemben különféle ürügyekkel különösen szívesen folyamodnak az embargó politikájához. Anglia 1933-ban embargóval sújtotta több szovjet áru importját, az Egyesült Államok 1920–1934-ben többször is megtiltotta szovjet áruk bevitelét (faáruk, mangánérc, antracit, azbeszt stb.). A második világháború után az Egyesült Államok több más tőkésországgal együtt a szocialista tábor országaiba irányuló áruexportra alkalmazott embargót, önkényesen a „stratégiai" áruk kategóriájába sorolva rengeteg árut.

Emigráció – *l. Népesség emigrációja.*

Emisszió – pénz és értékpapírok forgalomba bocsátása *(l. Jegykibocsátó bankok).*

Energiamérleg – egy-egy vállalat, ágazat, körzet, illetve az egész ország energiatermelését (energiaforrásait) és fogyasztását jellemző, egymással összefüggő mutatószámok összessége. A tervezési és a statisztikai gyakorlatban általában egyfajta energiamérleget készítenek: a villamosenergia-mérleget. A Szovjetunióban vállalatok, energiarendszerek szerint és az egész népgazdaságra vonatkoztatva készítenek villamosenergia-mérlegeket, külön kiemelve a gazdasági igazgatási körzeteket. A villamosenergia-mérleg magában foglalja a villamosenergia-termelést (villamos erőművek és hőerőművek szerint) és a villamosenergia-felhasználást (fontosabb fogyasztók szerint). Az energiamérleg kidolgozása roppant fontos a népgazdasági terv termelési programjának megalapozása szempontjából, mivel a villamos energiának óriási és egyre növekvő jelentősége van az anyagi termelésben. Ez a mérleg azért is nagyon fontos, mert a lakosság háztartási és kulturális célokra rengeteg villamos energiát fogyaszt.

Energiarendszer – nagyfeszültségű távvezetékekkel egybekapcsolt és egy központból irányított villamos erőművek rendszere. Különösen azok az energiarendszerek előnyösek, amelyek hőerőműveket és vízierőműveket kapcsolnak egybe. Így ugyanis lehetőség nyílik arra, hogy a legésszerűbben terheljék meg az egyes állomásokat, takarékoskodjanak a tüzelőanyaggal, s kapacitást tartalékoljanak. A kapitalizmusban a nagy energiarendszerek, külö-

nösen az egész országra kiterjedő energiarendszerek kialakításának lehetőségei a magántulajdon és a monopóliumok közötti konkurrenciaharc miatt korlátozottak. A szocialista rendszer korlátlan lehetőségeket teremt a villamos erőművek hálózatának kiépítésére. A Szovjetunióban több nagy energiarendszer működik. A hatodik ötéves tervben kiépítik a Szovjetunió európai részének egységes energiarendszerét. A Közép-Szibéria és a Kaukázusontúli köztársaságok egységes energiarendszerének megteremtésére irányuló munkák is kibontakoztak. Az egész ország egységes energiarendszerének létrehozását célzó munkák nagy arányokban folynak.

Engels, Frigyes (1820–1895) – a tudományos kommunizmus megalapítója, Marx legjobb barátja és fegyvertársa. Engels kimagaslóan nagy gondolkodó, filozófus, közgazdász, történész, a természettudományok, a hadtudományok és az irodalom kiváló ismerője volt, mintegy húsz nyelvet tudott. Marx haláia után „Engels volt a modern proletariátus legkiválóbb tudósa és tanítómestere az egész civilizált világban" *(Lenin)*. Engels 1844-től Marx haláláig Marxszal közösen vezette a forradalmi munkásmozgalmat, s dolgozta ki a szocialista elmélet összes fontosabb kérdéseit. A politikai gazdaságtanról írt egyik korai munkájában – „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" („Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie" – 1844) –, amelyet Marx „az új proletár politikai gazdaságtan zseniális vázlatának" nevezett, Engels szocialista álláspontról kiindulva vizsgálja a tőkés társadalom gazdasági rendjét és a polgári politikai gazdaságtan legfontosabb kategóriáit. Bírálja a polgári politikai gazdaságtant, Malthus vulgáris népesedési elméletét és a polgári közgazdászok legkülönfélébb kísérleteit, amelyek a tőkés termelési mód ellentmondásainak, a tőkés rendszer bűneinek és fekélyeinek a természet törvényeivel való megmagyarázására irányultak. Engels az angol munkások életének alapos megfigyelése és tanulmányozása után 1845-ben megírta „A munkásosztály helyzete Angliában" („Die Lage der arbeitenden Klasse in England") című értékes művét, amelyben feltárta a proletariátus szörnyű nyomorát és jogfosztottságát. Gazdag tényanyag alapján bebizonyította, hogy az alacsony munkabér, a nyomorúságos életkörülmények, a zsúfoltság és a betegségek elkerülhetetlen velejárói a modern burzsoá társadalomnak. Lenin azt írta erről a könyvről, hogy „sem 1845 előtt, sem később nem jelent meg egyetlen mű sem, amely ennyire élethűen és az igazságnak megfelelően ecsetelné a munkásosztály nyomorát". Engelsnek, mint „A munkásosztály helyzete Angliában" című mű szerzőjének, rendkívül nagy érdeme, hogy először mondta ki: a proletariátus nemcsak szen-

vedő osztály, a proletariátust jogfosztottsága, gazdasági elnyomatottsága előre taszítja és rákényszeríti, hogy harcoljon végleges felszabadulásáért. Engels mindebből arra a következtetésre jut, hogy a dolgozók súlyos helyzetből való kijutásának egyetlen útja: a kapitalizmus forradalmi megdöntésével a társadalmi rend gyökeres megváltoztatása. Az egyik legkiválóbb közgazdasági és filozófiai munka Engels „Anti-Dühring" (1878) című műve, amelyben ragyogóan fejti ki a marxizmus mindhárom alkotó részét: a marxista filozófiát, a marxista politikai gazdaságtant és a tudományos kommunizmus elméletét. Az „Anti-Dühring"-ben írt bírálat Dühring német polgári közgazdász és filozófus áltudományos ömlengései ellen irányul. Engels az „Anti-Dühring" politikai gazdaságtani részében, miként a könyv más részeiben (a filozófiáról és a szocializmusról írt részekben) is, nemcsak bírálja Dühring hibás, tudománytalan tételeit, hanem ki is fejti és tovább fejleszti Marx közgazdasági tanítását. Engels érdeme a politikai gazdaságtan következő megfogalmazása: „A politikai gazdaságtan, a legtágabb értelemben, azoknak a törvényeknek tudománya, melyek az emberi társadalomban a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak termelése és cseréje felett uralkodnak"; (*Engels*: „Anti-Dühring". Szikra 1950. 150. old.) a politikai gazdaságtan tehát lényegét tekintve történelmi tudomány. Engels ebben a munkájában mélyrehatóan, marxista módon elemezte a politikai gazdaságtan kategóriáit: az értéket, az értéktöbbletet, a tőkét, a pénzt, az árat stb. E rész kritikai fejezetében foglalkozik a merkantilisták, a fiziokraták, a klasszikus polgári közgazdászok stb. nézeteivel. Másik kiváló munkájában, „A természet dialektikájá"-ban, amelynek megírási ideje egybeesik az „Anti-Dühring"-en végzett munkájával, Engels külön részt szentel annak a kérdésnek, hogy a munka milyen szerepet játszott az ember kialakulásában és fejlődésében. Kimutatta, hogy a munka nemcsak minden gazdagság forrása, hanem döntő szerepet tölt be az ember és az emberi társadalom fejlődésében és tökéletesedésében is. Marxnak, zseniális barátjának halála után (1883) Engels hozzáfogott a „Tőke" II. és III. kötetének feldolgozásához és sajtó alá rendezéséhez, amit Marx nem tudott már befejezni. Engels 1885-ig előkészítette és kiadta a II. kötetet, 1894-ben pedig a III. kötetet. Lenin írta: „a »Tőke« e két kötete kettőjük műve: Marxé és Engelsé". (*Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 12. old.) Engels 1884-ben megírta „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című könyvét, amelyet Lenin „a modern szocializmus egyik alapvető munkájának" nevezett. Ez a könyv tudományos adatok és nagy tényanyag alapján mutatja meg

a társadalmi munkamegosztás és az árutermelés fejlődési folyamatát, a termelési eszközök magántulajdonának kialakulását és ezzel együtt a társadalom ellentétes érdekű, antagonisztikus osztályokra bomlását. Engels sokoldalúan jellemezte az ősközösségi társadalomnak rabszolgatartó renddé való átalakulását. Végigköveti, hogyan erősödik a társadalom fejlődése során az osztályharc, hogyan jön létre külön gépezet (az állam), amelyet az uralkodó osztály arra használ fel, hogy a kizsákmányolók maroknyi csoportja kizsákmányolja a nép többségét. Engels kimagaslóan nagy forradalmi személyiség volt. „Marx halála után Engels egyedül töltötte be az európai szocialisták tanácsadójának és vezetőjének szerepét" (Lenin). Marx és Engels tanításai halhatatlanok. Tudományos munkáik megmutatták, hogy a kommunizmus nem álmodozók képzelődése, hanem a modern társadalom fejlődésének végső célja és szükségszerű eredménye. Tanításuk, amelyet Lenin fejlesztett tovább, megkönnyíti a társadalom fejlődéstörvényeinek megértését, felfegyverzi a munkásosztályt és az összes dolgozókat a létérdekükért folyó harcban, segíti őket, hogy felismerjék feladataikat, s biztosan haladjanak a végső cél: a kommunizmus felé.

Építés iparosítása – az építkezésen korszerű gépi technika alkalmazása, típustervek alapján épületelemek, szerkezetek és szerkezeti részegységek üzemi gyártása, az építkezések komplex gépesítése. Az építési munkák iparosítása lehetővé teszi a termelés és a munka szervezésének gyökeres megjavítását, a gyári építési módszerekre való áttérést, az építkezés területének átváltoztatását építési és szerelési munkák területévé. A korszerű építőipari módszerek alkalmazása jelentős fém- és épületfa-megtakarítást biztosít, lehetővé teszi, hogy az építési munkákat egész éven át, megszakítás nélkül végezzék, növeli a munka termelékenységét, megkönnyíti az építőmunkások munkáját, megrövidíti az építkezés időtartamát, csökkenti az építési költségeket. Az épületelemek és szerkezetek tömeges üzemi gyártását biztosító fontos feltétel: az építkezések tipizálása és az építési szerkezetek szabványosítása, továbbá az építkezések hatalmas anyagi és műszaki bázisának, valamint a szakmunkások és a szakemberek jól képzett gárdájának megteremtése. A Szovjetunióban pl. a kivitelező építési vállalatok által szerződéses alapon végzett építkezések fejlődése és az építési szervezetek összevonása és specializálása eredményeképpen kedvező feltételek teremtődnek az ipari építési módszerek széleskörű elterjedésére. *(l. Szerződéses [vállalkozói] építkezések a Szovjetunióban.)*

Építési-szerelési munkák – épületek, létesítmények építési

munkái és berendezések szerelési munkái. Az építési munkákhoz tartoznak: állandó és ideiglenes jellegű épületek és létesítmények (nagyolvasztók, bányák, gátak, parti létesítmények, hidak, utak stb.) felépítése, újjáalakítása és bővítése; egészségügyi-műszaki berendezések és villanyvezetékek beépítése; az alapozási munkák; az építési terület előkészítése, talajegyengető munkák stb.; talajjavító munkák, évelő ültetvények telepítése, csatornaépítés, medermélyítő munkák. A szerelési munkákhoz tartoznak: a berendezés összeszerelése és felszerelése, a berendezéssel szerkezetileg összefüggő terek és lépcsők felszerelése, a felszerelt berendezés szigetelése, festése stb. Az építési-szerelési munkák a Szovjetunióban az összes népgazdasági beruházásoknak több mint 60%-át* teszik ki.

[* Magyarországon mintegy 50%-át.]

Építőipar – az anyagi termelés egyik ága, amelynek feladata: iparvállalatok, lakóházak és adminisztrációs épületek, kommunális, kulturális és egyéb rendeltetésű épületek, közlekedési útvonalak, energiaátviteli és hírtovábbító vonalak, olaj- és gázvezetékek, hidrotechnikai létesítmények, talajjavító berendezések, mezőgazdasági épületek stb. építése, újjáalakítása és bővítése. Az építőiparhoz tartoznak az építkezéseket lebonyolító szervezetek és vállalatok, valamint az épületelemeket és építőanyagokat gyártó vállalatok.* Az építkezések iparosítása úgy valósul meg, hogy mind szélesebb körben alkalmaznak előregyártott vasbeton-szerkezeteket és alkatrészeket, könnyű betonszerkezeteket, előregyártott tömböket és szerelési egységeket, s minden módon fejlesztik az építkezések komplex gépesítését.

[* Magyarországon az épületelemeket és építőanyagokat gyártó vállalatok nem az építőiparhoz, hanem az építőanyagiparhoz tartoznak, amely az iparnak egyik ága.]

Eredeti tőkefelhalmozás – a kistermelők termelési eszközöktől való tömeges, erőszakos elválasztásának történelmi folyamata (amely a nyugat-európai országokban általában a XVI – XVIII. században zajlott le) és a termelési eszközök összpontosítása a tőkések tulajdonában. Az eredeti tőkefelhalmozás kiinduló mozzanata volt a tőkés termelési mód megteremtésének, az egyik oldalon a termelési eszközök tulajdonosai, a másik oldalon a termelési eszközöktől megfosztott, de jogilag szabad bérmunkások megjelenésének, akik rákényszerültek munkaerejük eladására. A kistermelők, főként a parasztok megfosztása a termelési eszközöktől (a földtől és a munkaeszközöktől) – a kapitalizmus előtörténete; ez a folyamat azt bizonyítja, hogy a tőke nem egyes embercsoportok takarékosságából eredt, mint

ahogyan a polgári közgazdászok állítják. A tőke keletkezése a társadalmi fejlődés gazdasági folyamatainak (a konkurrenciának, a kisárutermelők tönkretételének) következménye volt, amelyet az erőszak és a rablás legkegyetlenebb formáinak kihasználása útján gyorsítottak meg. Az eredeti tőkefelhalmozás a legklasszikusabb formában Angliában ment végbe, ahol a parasztok közösségi földjeit a lordok elfoglalták, a parasztokat pedig elűzték földjükről. A földesurak a parasztoktól elvett földeket juhlegelővé változtatták át, vagy a tőkés gazdálkodást folytató farmereknek adták bérbe. A kialakulóban levő polgárság attól sem riadt vissza, hogy csalárd módon elidegenítse az állami uradalmakat, elrabolja az egyházi birtokokat. A létfenntartási eszközeiktől megfosztott embertömegek koldusok, csavargók, útonállók lettek. Az államhatalom törvényeket hozott a kisajátítottak ellen; ezek a törvények kapták a „véres törvényhozás" elnevezést. Az állam kínzásokkal, akasztófával, tüzes megbélyegzéssel szilárdította meg a bérmunka fegyelmét, erőszakkal tőkésvállalatokba hajtotta a nincsteleneket, korlátozta a munkabér nagyságát, meghosszabbította a munkanapot. A kistermelők pusztulásával és „szabad" bérmunkásokká való átváltoztatásával együtt járt a nagytulajdonosok meggazdagodása és átalakulása tőkésekké. Marx a nagytőke létrehozásának következő főbb módszereit különbözteti meg: 1. a gyarmati rendszer – Amerika, Ázsia és Afrika elmaradott népeinek kirablása és leigázása; 2. az államkölcsön rendszere – a hitelező pénztőkések meggazdagodása az állami adók fokozása révén; 3. az adórendszer – különféle bérletek, monopóliumok megszerzésével a lakosságtól szedett adók egy részének elsajátítása; 4. a protekcionizmus rendszere – a tőkés ipar fejlődésének gyámolítása (védővámok stb.) és a kereskedelmi háborúk; 5. a munkások és gyermekeik embertelen kizsákmányolásának módszerei és a rabszolgakereskedelem. Az eredeti tőkefelhalmozás elősegítette a tőkés farmerek kialakulását. Oroszországban a hűbéri jobbágyrendszer uralma akadályozta a kistermelők termelési eszközöktől való elválasztásának folyamatát, amely a XVII—XIX. században ment végbe sajátos formák között. A parasztság egy részét megfosztották tulajdonától, s erőszakkal kényszerítették, hogy a földesúri és az állami manufaktúrákban dolgozzon. Az *1861. évi „parasztreform" (l.)*, amelynek következtében a parasztokat megfosztották földjüktől, nagyon meggyorsította a parasztság pusztulását, egy részének elproletarizálódását, valamint a tőke koncentrációját a nagytulajdonosok kezében. Az oroszországi nagytőke kialakulását különösen előmozdították a földért fizetett megváltási díjak, az adórendszer és a protekcionizmus.

Erkölcsi kopás – *l. Technika erkölcsi kopása.*

Érték – az áruban megtestesült és tárgyi alakot öltött társadalmi munka. Az áruk, ha elvonatkoztatunk attól a tulajdonságuktól, hogy használati értékek, egyszerű megalvadásai az emberi munkának általában, az absztrakt munkának, vagyis az árutermelők munkaereje ráfordításainak, függetlenül e ráfordítások konkrét formájától. „Ennek a közös társadalmi szubsztanciájuknak a kristályaiként értékek – áruértékek." *(Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 46. old.) Minden egyes áru értékét a társadalmi összmunka egy része hozza létre. Az érték: történelmi kategória. Csak az *árutermelés (l.)* viszonyai között létezik. A munka csak az árutermelés viszonyai között ölt értékformát. Tehát az érték az emberek közötti termelési viszonyokat fejezi ki, az árutermelők között a dolgokon, árukon keresztül kialakult viszony. „Az érték két személy közötti viszony – mondotta egy régi közgazdász; csak hozzá kellett volna fűznie, hogy ez a viszony dologi burokkal leplezett viszony." (*Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 49. old.) Az érték nagyságát a társadalmilag szükséges munkaidő-ráfordítás tömege határozza meg; a társadalmilag szükséges munkaidő pedig „az a munkaidő, amelyre szükség van ahhoz, hogy valamely használati értéket a meglevő társadalmilag normális termelési feltételek között és a munka társadalmilag átlagos ügyességi és intenzitási foka mellett előállítsunk". (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 47. old.) Az áru egységének termeléséhez társadalmilag szükséges idő nagysága a munka termelékenységének alakulásától függően változik. Ezért az áru értéknagysága az illető áru termelésére fordított munka mennyiségével egyenes, termelékenységével pedig fordított arányban változik. Az érték a csereértékben jelenik meg. Az árugazdaságban hat az értéktörvény.

Érték a szocialista gazdaságban – a szocialista társadalom dolgozóinak a szocialista termelés termékében megtestesült absztrakt munkája, amely egyszersmind közvetlenül társadalmi munka. E munka nagyságát a társadalmilag szükséges munkaidővel mérik. A termékben megtestesült közvetlenül társadalmi munka azért ölt értékformát, mert a szocializmusban még van *árutermelés (l.)*, s a munkatermékeket árukként termelik. A szocializmusban működik az értéktörvény, amelyet a társadalom tudatosan felhasznál gazdasági életében. Az értéktörvény spontán működésének bizonyos elemei főként a kolhozpiacon maradnak meg. A szocializmusban van ellentmondás az érték és a használati érték között, de ezt a nem antagonisztikus ellentmondást rendszeresen és tervszerűen leküzdik *(l. Értéktörvény a szocializmusban).*

Értékesítés – a termelt termékek realizálása, amelyet különleges gazdasági szervezetek végeznek. A Szovjetunióban az értékesítő szervek az állami terv alapján szervezik meg a termékek értékesítésével összefüggő munkákat. A vállalatok eladási osztályai tervek, rendelések és szerződések alapján értékesítik és szállítják el a vállalati késztermékeket, raktározzák a fogyasztóhoz való elszállításra mennyiség és választék szerint, előkészítik és komplettírozzák a termékeket, kapcsolatokat teremtenek a fogyasztókkal, hogy értesüléseket szerezzenek a szállítandó termékekre vonatkozó igényükről, meghatározzák az ésszerű termékszállítási utakat, könyvelési nyilvántartást és beszámolókat készítenek a termékek értékesítéséről. A kolhozok a mezőgazdasági termékek értékesítését az állami begyűjtési szervek, szövetkezetek és a kolhozkereskedelem segítségével szervezik meg *(l. Termékértékesítés, Anyagi-műszaki ellátás a szocialista gazdaságban)*.

Értékforma – *l. Csereérték.*

Értékmérlegek – a népgazdasági tervezésben használt pénzügyi mérlegek. Ezek segítségével hozzák minden vonatkozásban összhangba a termékek termelését, elosztását és forgalmát az állam, a vállalatok, a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) és a lakosság jövedelmének képzésével és felhasználásával. A pénzügyi mérlegek azért szükségesek, mert a szocialista gazdaságban hat az értéktörvény. A szovjet népgazdaságban a legfontosabb pénzügyi mérlegek: az állami költségvetés, amely az ország fő pénzügyi terve; a vállalatok, igazgatóságok és népgazdasági tanácsok bevételi és kiadási mérlegei; az Állami Bank és a beruházási bankok pénztári és hitelterveí; a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlege; az állam összevont pénzügyi terve.

Értékpapírok – *l. Részvény, Kötvények.*

Érték pénzformája – a csereérték legfejlettebb formája. Az jellemzi, hogy az összes áruk értéke az *általános egyenérték (l.)* szerepét betöltő egyetlen áru használati értékében fejeződik ki, olyan áruéban, amelynek természetbeni formájával nőtt egybe az általános egyenértéknek ez a szerepe. Végső soron az arany kezdte betölteni ezt a szerepet. Az érték pénzformája azért a csereérték legfejlettebb formája, mert a csere és az értékforma hosszan tartó történelmi fejlődésének végső eredménye. Az érték pénzformájának megjelenésével az összes áruk a pénzáruban, *pénzben (l.)* kezdik kifejezni értéküket.

Értéktöbblet – olyan érték, amelyet a bérmunkás saját munkaerejének értékén felül hoz létre, s amelyet a tőkés ellenszolgáltatás nélkül elsajátít. Az érték-

többlet tehát a munkás meg nem fizetett munkájával termelt érték. Marx a tőkés termelési módot tanulmányozva kimutatta, hogy a termelési eszközök tulajdonosa, a tőkés, különleges árut, *munkaerőt (l.)* vásárol a piacon. A tőkés a tulajdonában levő vállalatban egyesíti a termelési eszközöket és a munkaerőt. Az így termelt áruk a tőkés tulajdonát képezik, s ezeknek az áruknak az értéke meghaladja a felhasznált termelési eszközök és munkaerő értékét, vagyis az előlegezett tőke értékét. Az értéktöbblet úgy keletkezik, hogy a munkás a munkanapnak csak egy részét fordítja a munkaerejének értékét pótló érték termelésére. A tőkés meghosszabbítja a munkanapot a *szükséges munkaidő (l.)* határain túl. A munkás pedig az éhség veszélyétől fenyegetve kénytelen a tőkés javára többletmunkaidőt ledolgozni, a szükséges munkán túl többletmunkát is végezni. A többletmunkaidő alatt termelt értéket a tőkés ellenszolgáltatás nélkül elsajátítja. Az értéknek ezt a szaporulatát, többletét nevezte el Marx értéktöbbletnek. Tehát az értéktöbbletet a munkás többletmunkája, meg nem fizetett munkája teremti meg. Az értéktöbblet szerzése: a tőkés termelés célja, a kapitalizmusban a társadalmi termelés fejlődésének fő mozgatója. „Értéktöbblet termelése, vagyis többletcsinálás – ez ennek (a tőkés – *Szerk.*) a termelési módnak abszolút törvénye." (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 573. old.) A munkás termelte értéktöbblet nagysága a munkanap hosszától és a kizsákmányolás fokától, vagyis attól az aránytól függ, amely a munkanap két része között alakul ki: az egyik részben a munkás magának dolgozik (ez a szükséges munkaidő), a másik részben a tőkésnek dolgozik (ez a többletmunkaidő). A tőkések vagy úgy növelik az értéktöbbletet, hogy meghosszabbítják a munkanapot *(l. abszolút értéktöbblet* szerzése), vagy úgy, hogy megrövidítik a szükséges munkaidőt *(l. relatív értéktöbblet* szerzése). Marx bebizonyította, hogy az értéktöbblet a burzsoá társadalom kizsákmányoló osztályainak közös jövedelemforrása, az értéktöbblet különböző formáit jelentő *profit (l.), kamat (l.)* és *járadék (l.)* képzésének alapja. A bérmunkások munkájával termelt értéktöbbletet a tőkés egyéni fogyasztásra és a termelés bővítésére, felhalmozásra használja fel. A termelés bővítése lehetővé teszi a tőkésnek, hogy egyre nagyobb tömegű értéktöbbletet sajátítson el. A gazdagodási vágynak a kapitalizmusban nincsenek határai, s ez a vágy a felhalmozás mozgató rugója. A tőkés maximális nagyságú értéktöbbletre törekszik. A tőke felhalmozása a *proletariátus abszolút elnyomorodására(l.)* és a *proletariátus viszonylagos elnyomorodására (l.)* vezet. Abban a társadalomban, amelynek mozgatóereje az értéktöbblet hajszolása, szükségképpen mélységes ellentmondás van

a termelőerők és a termelési viszonyok között. Ez az ellentmondás különösen viharosan mutatkozik meg a gazdasági túltermelési válságokban, s végső soron a kapitalizmus pusztulását okozza. Marx az értéktöbblet-elméletből kiindulva, mélyrehatóan elemezte a polgári társadalom osztályviszonyait, feltárta a proletariátus és a burzsoázia kibékíthetetlen érdekellentéteinek gazdasági alapját, kimutatta, hogy a burzsoázia különböző csoportjainak közös érdeke az értéktöbblet kisajtolása, de ezek a csoportok egyszersmind egymással szemben is harcolnak az értéktöbblet elosztásáért. Az értéktöbblet törvénye a kapitalizmus mozgástörvénye, a kapitalizmus gazdasági alaptörvénye. Lenin az értéktöbblet-elméletet Marx gazdasági tanításai sarkkövének nevezte. Marx az értéktöbblet-elméletből kiindulva, megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a kapitalizmust forradalmi úton a szocializmus váltja fel, bebizonyította, hogy a proletariátusra mint a kapitalizmus sírásójára és az új, szocialista társadalom megalapítójára nagy történelmi szerep vár.

Értéktöbbletráta – a munkások tőkés kizsákmányolási fokának kifejezése, amelyet az értéktöbblet *(m)* és a változó tőke *(v)* viszonya határoz meg. Az értéktöbbletráta megmutatja, hogy a munkás a munkanapnak mekkora részét fordítja saját munkaerejének pótlására, s a munkanap mekkora részében dolgozik ingyen a tőkésnek. Mondjuk, a munkaerő napi értéke *(v)* 5 dollár, pótlására pedig 5 munkaóra szükséges. Feltételezésünk szerint 10 órás munkanap alatt 10 dollárral egyenlő értéket termel a munkás. Ha a munkás 5 óra alatt 5 dollárt, vagyis a munkaerő értékével egyenlő értéket termel, akkor a további 5 órában 5 dollárnyi értéktöbbletet *(m)* termel. Tehát az értéktöbbletráta,

$$m' = \frac{m}{v} = \frac{5 \text{ óra}}{5 \text{ óra}} = \frac{5 \text{ dollár}}{5 \text{ dollár}} \cdot 100 = 100\%.$$

A kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály kizsákmányolásának foka emelkedik. Az értéktöbbletráta a forradalom előtti Oroszországban (1908-ban) 100% volt. Az Egyesült Államok bányaiparában és feldolgozó iparában az értéktöbbletráta 1889-ben 145%, 1919-ben 165%, 1929-ben 210%, 1939-ben 220%, 1947-ben pedig körülbelül 260% volt, vagyis 60 évnél rövidebb idő alatt 1,8-szeresre emelkedett.

Értéktörvény a kapitalizmusban – az árutermelés gazdasági törvénye, amely szerint az áruk cseréje a termelésükre fordított társadalmilag szükséges munka mennyiségével összhangban megy végbe. Az értéktörvény arra készteti az árutermelőket, hogy számoljanak a társadalmilag szükséges mun-

karáfordításokkal, és csökkentésükre törekedjenek. Az értéktörvény spontánul szabályozza a társadalmi munka és a termelési eszközök eloszlását a magántulajdonon alapuló árutermelés különböző ágazatai között. Az értéktörvény mind a tőkés termelésben, mind az *egyszerű árutermelésben (l.)* a konkurrenciaharc körülményei között hat; ebben a harcban azok az árutermelők kerekednek felül, akik az új technikát és a termelésszervezés leghatékonyabb módszereit alkalmazzák. Így tehát az értéktörvény hatására valósul meg a műszaki haladás, megy végbe az árutermelők rétegeződése: a konkurrenciaharc következtében a vállalatok óriási tömege tönkremegy, a tőkések maroknyi csoportja meggazdagodik. A tőkés árugazdaságban, amelynek gazdasági alaptörvénye az értéktöbblettörvény, az értéktörvény hatása a *termelési árban (l.)* és az *átlag-* (általános) *profitrátában (l.)* konkretizálódik és nyilvánul meg. A kapitalizmusban az árutermelés általánosan elterjed. Ezért az értéktörvénynek mint a tőkés termelési folyamat spontán szabályozójának a hatása a tőkés gazdaság minden szférájára kiterjed. Az értéktörvény a tőkés termelés spontán szabályozójaként meghatározza, hogy a társadalom a rendelkezésére álló munkaidő mekkora részét kénytelen minden egyes áru termelésére fordítani. Az értéktörvény spontánul, a piaci árak mechanizmusán keresztül hat gazdasági szabályozóként. Az áraknak a termelési árak körüli ingadozása mutatja meg a tőkés termelőknek, hogy milyen áruk kereslete növekszik, s milyen árukból mutatkoznak fölöslegek. Az értéktörvény a tőkés gazdaság viszonyai között spontánul, vakon működő erőként hat, s a társadalmi munka pazarlását, improduktív elfecsérlését idézi elő. A gazdasági túltermelési válságok időszakaiban különösen nagyarányú az értéktörvény pusztító hatása. Miután a kapitalizmus átalakul monopolkapitalizmussá, az értéktörvény működésének feltételeiben és formáiban további változások következnek be, amelyek a tőkés monopóliumok uralmával, a *monopolárak (l.)* és a *magas monopolprofitok (l.)* kialakulásával függnek össze.

Értéktörvény a szocializmusban – a szocialista gazdaságban a különös fajtájú árutermelés és az áruforgalom megléte miatt érvényesülő gazdasági törvény, amelyet a szocialista állam tudatosan használ fel a társadalmi termelés fejlesztésére. Az értéktörvény a szocializmusban nem spontán szabályozója a munka és a termelési eszközök elosztásának, mert ez az elosztás a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének (l.)* követelményeivel összhangban megy végbe. Az értéktörvény objektív törvényként hat a szocialista termelésben és forgalomban. Ez abban a szükségszerűségben

nyilvánul meg, hogy az áruk termelésére a társadalmilag szükséges normák alapján kell élő és holt munkát fordítani, a társadalmi munkát az érték és az értékformák közvetítésével kell nyilvántartani és elosztani. A termelési munkaráfordításokat értékformában tartják nyilván, értékkategóriák (pénz, árak) segítségével bonyolítják le a termékek gazdasági forgalmát és pótolják a termelési ráfordításokat. A szocialista társadalom felhasználja az értéktörvényt a szocialista nyilvántartásra és ellenőrzésre, a termelés anyagi ösztönzésére és ésszerű megszervezésére, valamint a technika fejlesztésére. Az önköltség, a nyereség, valamint a vállalati eszközök önálló elszámoláson alapuló szervezése és az árképzés egész rendszere – mindezek az értéktörvény szocialista társadalomban való felhasználásának formái. (*l. Érték a szocialista gazdaságban, Önálló elszámolás, Ár a Szovjetunióban.*)

Értéktőzsde – olyan piac, amelyen külföldi valuták és értékpapírok adásvétele és árfolyamuk jegyzése bonyolódik le. Az értéktőzsde a XVI. század elején tűnt fel Antwerpenben és Lyonban. A XVII. században az értékpapírok adásvételének fő központja az amszterdami értéktőzsde lett. A XVIII–XIX. században a londoni értéktőzsde vette át ezt a szerepet. Kezdetben az értéktőzsdei ügyletek tárgyai főként államkölcsön-kötvények voltak. Később, a kapitalizmus fejlődésével, főként a tőkésvállalatok részvényeinek és kötvényeinek adásvétele bonyolódott le az értéktőzsdén. A tőzsdei spekulációs ügyleteket kihasználó nagy üzletemberek a kis értékpapír-tulajdonosok tönkretétele útján gazdagodnak meg. A részvényárfolyamok alakulása a termelés állapotát tükrözi. A gazdasági válságok időszakában rendszerint az értéktőzsdén is válságok törnek ki, amelyek az értékpapírok hirtelen árfolyamesésében mutatkoznak meg. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság időszakában például a New York-i értéktőzsdén forgalomban volt részvények és kötvények általános árösszege 83 milliárd dollárral csökkent. Tőzsdei válságokra a gazdasági válságok időszakán kívül is sor kerülhet: rendkívüli politikai események következtében erősen zuhanhat az értékpapírok árfolyama.

Évi teljesítmény – az átlagosan egy állományi munkásra számított évi termelés. Az évi teljesítmény mutatója jelzi a beszámolási évben az állományi munkáslétszám hasznosítását, vagyis a betegség, a szülés, az állami és társadalmi kötelezettségek teljesítése, az igazolt és az igazolatlan mulasztások miatt bekövetkezett munkaidő-veszteségek nagyságát.

Export – áruk kivitele valamely országból egy másikba.

Az áruexport előidézője a nemzetközi munkamegosztás és a külső piacok létezése. A kapitalizmusban az áruexportot arra használják fel, hogy nem egyenértékű csere útján kizsákmányolják a gazdaságilag elmaradott országokat, az imperialista nagyhatalmak politikailag leigázzák a gyenge államokat. A tőkésországok vámstatisztikája az áruexportot különleges és általános exportra tagolja. A különleges export magában foglalja a belföldön termelt árukat, valamint azokat az importált árukat, melyeket belföldön megmunkálnak és feldolgozott formában exportálnak más országokba. Az általános export magában foglal tranzitárukat, vagyis olyan külföldi eredetű árukat is, amelyeket további megmunkálás nélkül exportálnak más országokba *(l. Dömping, Külkereskedelem, Tőkekivitel)*.

Exportprémiumok – olyan pénzösszegek, amelyeket a tőkésországok kormányai vagy monopolista egyesülései fizetnek ki országuk vállalkozóinak és exportőrjeinek bizonyos áruk exportjáért. Az exportprémiumoknak az a rendeltetésük, hogy a külföldi piacokon növeljék bizonyos exportcikkek versenyképességét. Egyes tőkésországok kormányai magas behozatali vámokkal biztosítják a nagytőkének, hogy a belső piacon drágán adhassa el áruit, s ugyanakkor különleges szubszidiumokkal segítik a nagytőkét, hogy alacsony árakon exportálja termékeit. Ezek a szubszidiumok lehetővé teszik, hogy a nagytőke árui az importáló országokban megállapított magas behozatali vámok ellenére is versenyképesek legyenek külföldön. A monopóliumok a szubszidiumok segítségével gyakran olyan árakon exportálják áruikat, amelyek nemcsak a belső piaci áraknak maradnak alatta, hanem még az áruk termelésének önköltségét sem érik el; ezek az úgynevezett dömpingárak.

1861. évi „parasztreform" – a jobbágyság megszüntetése Oroszországban. A tőkés viszonyok oroszországi fejlődése, a jobbágyi kizsákmányolás ellen irányuló tömeges parasztmozgalmak erősödése rákényszeritette a cári kormányt, hogy reformot hajtson végre, amely megszüntette a parasztok jobbágyi függőségét. II. Sándor cár 1861. február 19-én a parasztokról szóló kiáltványt és „Rendelet"-et bocsátott ki, amelynek értelmében a parasztok megszabadultak a személyes jobbágyi függőségtől, de a föld a földbirtokosok tulajdonában maradt. A parasztoknak meg kellett váltaniuk a földesuraktól portájukat és osztásföldjüket. A reformról szóló törvény ideiglenesen megtartotta a robotot és a dézsmát, s a parasztokat kötelezte, hogy földjük megváltásáig szolgáltatásokat teljesítsenek a földesuraknak. A porta megváltása mindkét fél

részére kötelező volt. Az osztásföld megváltása viszont kizárólag a földesúrtól függött. A megváltási díjak ellenében teljesítendő szolgáltatások mértékét „Helyi rendeletek" szabályozták, de ténylegesen a földesurak önkényesen állapították meg. A megváltáskor a föld árát a valóságosnál kétszer, háromszor magasabban állapították meg, noha a parasztok a legrosszabb földeket kapták, a legjobb földeket pedig a földesurak foglalták el. Csak a volt földesúri parasztok (az állami és a korona-parasztokat nem számítva) 1,9 milliárd rubelt fizettek ki megváltásként az 544 millió rubel piaci értékű földekért. A reform végrehajtásakor a földesurak lehasították a korábban parasztok által megművelt földek jelentékeny részét. A reform után a földesuraknak 71,5 millió gyeszjatyina (78,1 millió hektár), a parasztoknak pedig 33,7 millió gyeszjatyina (36,8 millió hektár) földjük volt. A parasztok egy része (az urasági cselédek) földjuttatás nélkül lett felszabadítva, s a nincstelen napszámosok sorába süllyedt. Mindennek következtében a parasztok kénytelenek voltak leigázó feltételekkel földet bérelni a földesuraknál, s haszonbér formájában voltaképpen a régebbi robotot ledolgozni. Mivel a legjobb földeket a földesurak foglalták el, a parasztok pedig kénytelenek voltak rendkívül magas megváltási árat fizetni, a paraszti tömegeknek a kapitalizmus fejlődésével elkerülhetetlenül együttjáró pusztulása és elnyomorodása fokozódott. A reform után valójában félfeudális viszonyok maradtak fenn. A reform rabló jellegére a parasztok tömeges ellenakciókkal válaszoltak, amelyek helyenként felkelésekbe csaptak át. A parasztokat támogatták a forradalmi demokraták, akik leleplezték a reform hűbéri jellegét, s fegyveres felkelés előkészítésére buzdították a parasztokat. A parasztreform, hűbéri jellege ellenére, bizonyos feltételeket teremtett a kapitalizmus fejlődéséhez. Ennek objektív következménye volt, hogy „... a társadalom egyik formáját egy másik váltotta fel – a hűbériséget felváltotta a kapitalizmus ...". (*Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 488. old.)

Fejlődés nem kapitalista útja – valamely országnak, népnek a kapitalizmus elkerülésével megvalósított átmenete a kapitalizmus előtti rendszerből a szocializmusba. Ezt az utat elméletileg az a marxista–leninista tanítás alapozta meg és tárta fel, amely szerint lehetséges, hogy a különböző országok különféle utakon térjenek át a szocializmusra. Ez az átmenet bizonyos történelmi feltételek között és elsősorban akkor lehetséges, ha a szocializmus már győzött egy nagy országban, vagy az országok egész sorában. Példa erre Mongólia, ez a múltban elmaradott, naturálgazdálkodást folytató ország, amelyben az állatállomány $^2/_5$-e hűbérurak és kolostorok tulajdonában volt. Mongólia a Szovjetunió segítségével tért rá a szocialista fejlődés útjára. A nem kapitalista fejlődés gyakorlatilag már bebizonyított lehetősége óriási jelentőségű az imperialista nagyhatalmak által leigázott félgyarmatok és gyarmatok népei számára, amelyek bizonyos feltételek között a kapitalizmus elkerülésével léphetnek a szocialista fejlődés útjára, s így fejezhetik be nemzeti felszabadító harcukat.

Feldolgozó ipar – a *kitermelő iparból (l.)* és a mezőgazdaságból származó nyersanyagok megmunkálásával és feldolgozásával foglalkozó iparágak csoportja. A feldolgozó ipar munkájának eredményeképpen készülnek a termelési eszközök vagy fogyasztási cikkek formájában felhasználható késztermékek. A feldolgozó ipar legfontosabb ágai: a vaskohászat (nyersvas, acél, hengerelt áru gyártása), a színesfém-kohászat (réz, cink, ólom, alumínium, ón, nikkel stb. termelése), a fémfeldolgozó ipar (fémgyártmányok készítése, gépek, berendezések, szállító eszközök gyártása, elektrotechnika stb.), a vegyipar, a fafeldolgozó-ipar (fűrészáru-, furnír-, bútor-, gyufagyártás), a papíripar, a nyomdaipar, a textilipar (pamut-, gyapjú-, selyem-, len-, kötszövőipar), a cipőipar, a ruhaipar, az élelmiszeripar (hús-, hal-, cukoripar, vaj- és sajtgyártás, malom-, keményítő- és szörpipar, dohány-, konzerv-, édesipar, bortermelés stb.).

Félgyarmat – az önállóságát formálisan megőrző, de gazdaságilag és politikailag ténylegesen az imperialista államoktól függő ország. Ilyen például több latin-amerikai ország, amely az Egyesült Államoktól függ *(l. Imperializmus gyarmati rendszere)*.

Felhalmozási alap – a *nemzeti jövedelemnek (l.)* az a része, amelyet a termelés bővítésére, tartalékok képzésére, valamint a *nem termelő szféra (l.)* alapjainak és anyagkészleteinek növelésére használnak fel. A termelés bővítése megkívánja, hogy növeljük a termelési eszközök: a munkaeszközök (épületek, felszerelések, gépek és egyéb berendezések) és a munkatárgyak (nyersanyagok, anyagok, tüzelőanyagok stb.) tömegét, valamint a termelésbe pótlólagosan bevont dolgozók fenntartásához szükséges fogyasztási cikkek készleteit. Erre használják fel a felhalmozási alap nagyobb részét. A lakosságnak a termelés bővülésével együtt járó szaporodása és a nem termelő fogyasztás megnövekedése miatt növelni kell a nem termelő alapokat (lakások, közművek, egészségügyi, közoktatási, művészeti intézmények stb.), valamint a fogyasztási cikkek (élelmiszerek, ruházati cikkek stb.) készleteit. A felhalmozási alap bizonyos része a forgalomban levő anyagi javak készleteinek gyarapítását szolgálja. A felhalmozási alap, amely a bővített újratermelés forrása, a kapitalizmusban a tőkefelhalmozás alapja, s a kizsákmányolási viszonyok anyagi alapjának kiszélesítését szolgálja *(l. Tőkés felhalmozás általános törvénye, Tőkés bővített újratermelés, Tőkefelhalmozás)*. A felhalmozási alap a szocializmusban a szocialista termelési viszonyok megszilárdításának és fejlesztésének, a szocialista termelés növelésének és tökéletesítésének és a népjólét emelésének anyagi alapja, a termelő szférában és a nem termelő szférában elsősorban a szocialista tulajdon felhalmozási alapja. A szocialista felhalmozás növelésének fő tényezői: az anyagi termelés volumenének növelése az összes népgazdasági ágak műszaki haladása alapján, a munka termelékenységének fokozása, a gazdaságosság, a termelés és a munka ésszerű szervezése.

Félkész termék – a megmunkálás egy vagy több szakaszán már átment munkatermék, amely további feldolgozásra kerül, hogy egyéni vagy termelő fogyasztásra alkalmas késztermékeket készítsenek belőle. Félkész termék például az acélbuga, a fonal. Az egyik vállalat részére késztermék egy másik vállalat részére félkész termék lehet. Például az eladásra készített szövet késztermék, de ugyanez a szövet a ruhagyárak vagy ruhaszalonok részére félkész termék. Egy vállalaton belül félkész terméknek számítanak mindazok a munkatermékek, amelyeknek még különféle terme-

lési folyamatokon kell átmenniük. A vállalati termelés önköltségének nyilvántartásakor a félkész termékek értékét külön tételként foglalják be a kalkulációba, és a nyersanyagok, illetve az alapanyagok között a közvetlen termelési költségekhez számítják. Megkülönböztetik a saját termelési és a más vállalatoktól (kívülről) kapott félkész termékek költségeit. Az utóbbiakat abban az esetben számítják be az adott vállalat termelési önköltségébe, ha ezeket a félkész termékeket további megmunkálásnak vetik alá. A kívülről kapott félkész termékek költségei megfelelően növelik az ezeket a félkész termékeket felhasználó vállalat árutermelését és teljes termelését.

Felújítás – a hosszú ideig üzemeltetett gépek, berendezések, felszerelések és épületek teljes helyreállítását célzó javítás. A munkaeszközök elhasználódott részeinek részleges pótlására irányul, hogy használatuk egész ideje alatt biztosítsa normális működésüket. A felújítás vagy úgy történik, hogy az elhasználódott alkatrészeket újakkal pótolják, vagy úgy, hogy elvesztett tulajdonságukat megmunkálással helyreállítják. Az a rendeltetése, hogy a munkaeszközöknek ismét visszaadja eredeti pontosságukat és termelékenységüket (kapacitásukat). A gyakorlatban a felújítás sokszor párosul a *berendezés korszerűsítésével (l.)*, műszaki színvonalának és kapacitásának növelésével. A felújítás gyakran szerkezeti változásokat idéz elő a gépeken, nagyobb teljesítményű motorok beszerelésére, nagyobb pontosságra vezet, növeli az idő egysége alatt teljesíthető műveletek számát stb. A felújítási eszközöket amortizációs (értékcsökkenési) leírások formájában halmozzák fel. A felújítási költségek nem egyenletesen oszlanak meg, jelentékeny időközönként (sok ágazatban 4—5 évenként) válnak szükségessé, s rendszerint nagy összegűek. Ezért ezeket a költségeket jó előre meghatározzák, s a munkaeszközök egész működési idejére egyenletesen elosztják. A felújítás gazdasági hatékonysága bizonyos korlátok között mozog, minthogy ez a felhasznált állóalapoknak csak részleges pótlása. A felújítás semmiképp sem helyettesítheti a munkaeszközök teljes kicserélését. A felújítási költségeknek okvetlenül kisebbeknek kell lenniük a felújítandó munkaeszközzel azonos típusú új munkaeszköz termelési költségénél.

Felvásárló – a *kereskedelmi tőke (l.)* képviselője, aki a kistermelők (parasztok, kisiparosok és kézművesek) termékeit alacsony áron felvásárolja, s magasabb áron továbbadja. A felvásárló kezdetben csak a kistermelők termékeit értékesíti, majd nyersanyaggal is ellátja őket. Így gúzsbaköti, kizsákmányolja, tönkreteszi és fokozatosan bérmunkásokká változtatja a kistermelőket.

Feudális járadék – a kapitalizmus előtti földjáradék, a jobbágyparasztoknak a földesurak által elsajátított többletmunkája. A feudális járadék a hűbéri rend termelési viszonyait fejezi ki, a föld hűbéri tulajdonán alapszik, s a hűbéruraknak a jobbágyparasztok fölötti közvetlen uralmát tükrözi. A feudális járadéknak három formája ismeretes: 1. a munkajáradék vagy robot, úrdolga, amelynél a hűbérúr közvetlenül elsajátítja a paraszt többletmunkáját, mivel arra kényszeríti a parasztot, hogy idejének nagyobb részét a földesúri földön végzett munkával töltse el; 2. a termékjáradék vagy természetbeni szolgáltatás, dézsma, amelynél a paraszt természetben adja át a földesúrnak többlettermékét; 3. a pénzjáradék, amelynél a paraszt termékeinek piaci értékesítése után pénzformában fizet járadékot a földesúrnak. A munkajáradék vagy robot a hűbériség korai fejlődési szakaszában terjedt el. A pénzjáradék a hűbériség bomlásának és a tőkés viszonyok kialakulásának időszakára jellemző, amikor az áru-pénzviszonyok fejlődésnek indultak. A kapitalizmus fejlődésével a feudális járadék átváltozik tőkés járadékká, amely három osztály: a burzsoázia, a földbirtokosok és a proletariátus közötti viszonyokat fejezi ki.

Feudalizmus – *l. Hűbéri termelési mód.*

Fiktív tőke – olyan tőke, amely nem képvisel valóságos értéket, hanem csak jogcím jövedelem szerzésére. A fiktív tőke értékpapírok (részvények, tőkésvállalatok kötvényei, államkölcsön-kötvények, jelzálogbankok záloglevelei) formájában van meg, s az értékpapírok tulajdonosainak lehetővé teszi, hogy osztalék vagy kamat formájában sajátítsanak el értéktöbbletet. A termelésbe (gyárakba, bányákba stb.) befektetett valóságos tőkétől eltérően a fiktív tőkének nincs önálló értéke, s ez a tőke nem funkcionál a tőkés termelési folyamatban. Az értékpapír csak tanúsítvány a tőke befektetéséről vagy kölcsönzéséről. A részvénytulajdonos évente kap részvényei után jövedelmet, amelyet osztaléknak neveznek, a kötvénytulajdonos pedig kamat formájában jut rendszeres jövedelemhez. Az értékpapírok adásvétele az *értéktőzsdén (l.)* bonyolódik le. A tőzsdei spekuláció a pénztőkék tőkések közötti újraelosztását eredményezi, módot ad rá, hogy a nagytőkések kirabolják a kis értékpapír-tulajdonosokat, s előidézi a fiktív tőke növekedését. A kapitalizmus fejlődésével a fiktív tőke gyorsabban növekszik mint a valóságos tőke. Az Egyesült Államokban például 1919 és 1929 között az értékpapírok kibocsátása csaknem megháromszorozódott, az ipari termelés ellenben mindössze 43%-kal emelkedett. A fiktív tőke reális tőkéhez viszonyított gyorsabb

növekedésének egyik oka a részvénytársaságok növekedése és a részvényárfolyamok emelkedése annak következtében, hogy a monopolprofitok növekszenek, a kamatláb süllyed és az *államadósságok (l.)* egyre nagyobbak lesznek. A fiktív tőke növekedése a kapitalizmus élősdi jellegének fokozódását fejezi ki. A fiktív tőke a kapitalizmus általános válságának mostani szakaszában rendkívüli mértékben megnövekedett.

Fináncoligarchia – az ipari és a bankmonopóliumokat ténylegesen hatalmukban tartó és a legfontosabb gazdasági ágakban uralkodó finánctőkések maroknyi csoportjának gazdasági és politikai uralma. A görög eredetű „oligarchia" szó kevesek uralmát jelenti. A fináncoligarchia az *imperializmus (l.)* korában alakul ki, amikor a tőkés gazdaság valamennyi ágában néhány nagymonopólium uralkodik, s az ipari monopoltőke és a monopolista banktőke összenövésének eredményeképpen *finánctőke (l.)* keletkezik. Például az Egyesült Államok egész gazdasági életében néhány finánctőkés csoport uralkodik (Morgan, Rockefeller, Du Pont és mások). A fináncoligarchia befolyásának növelésére a legkülönfélébb formákat és módszereket használja fel, amelyek segítségével a finánctőkések a vállalatok és társaságok tucatjaival, százaival rendelkeznek. A fináncoligarchia a *„részesedési rendszer" (l.)*, a *„személyi unió" (l.)* és az államgépezet tőkés monopóliumoknak való alárendelése révén az idegen tőkék hatalmas tömegére terjeszti ki hatalmát. A legnagyobb finánctőkések nemcsak vállalkozói tevékenységükből jutnak óriási összegű profithoz, hanem a legkülönfélébb pénzügyi műveletekből is: részvények és kötvények kibocsátásából, államkölcsönökből, földspekulációból. Különösen kedvezőek számukra az állami katonai megrendelések. A fináncoligarchia a gazdasági és a politikai életben egyaránt uralkodik, maga alá rendeli az államgépezetet és a polgári pártokat, sugalmazza az imperialista államok reakciós bel- és külpolitikáját, amely a dolgozók kizsákmányolásának fokozására, a gyarmati és a függő országok elnyomására, fegyverkezési hajszára és agresszív háborús előkészületekre irányul. A fináncoligarchia uralma legszélsőségesebb megnyilvánulása a *plutokráciának (l.)* amely lábbal tiporja a polgári demokratikus szabadságot. A fináncoligarchia uralma a kapitalizmus élősdiségét és rothadását bizonyítja, s megerősíti azt a tételt, hogy a kapitalizmust szükségképpen fel kell váltania egy haladóbb rendszernek: a szocializmusnak.

Finánctőke – a bankmonopóliumok és az ipari monopóliumok összenőtt tőkéje. A finánctőke keletkezését a termelés magasfokú koncentrációja és ezen az alapon a hitelügy koncentrációja készítette elő. A bankmo-

nopóliumoknak lehetőségük nyílik arra, hogy a méreteiben és jelentőségében óriási módon megnövekedett hitel segítségével ellenőrizzék a tőkésországok gazdaságát. A bankoknak ez az új szerepe a banktőke és az ipari tőke összenövésének folyamatát fejezi ki. A finánctőke fejlődése nyomán kialakult a *finánc-oligarchia (l.)*. A monopolista trösztök, szindikátusok, bankok mindenhatósága folytán a legnagyobb monopoltőkések egyre növekvő profithoz juthatnak. A burzsoá társadalomban óriási gazdasági és politikai hatalommal rendelkező finánctőke kialakulása az egyik legfontosabb jele az *imperializmusnak (l.)*, amikor a monopolkapitalizmus átnő *állammonopolista kapitalizmusba (l.)*, amely magában foglalja a szocializmusba való átmenet objektív anyagi feltételeit.

Fiskus – az ókori Rómában a császár magánkincstárának az államkincstártól megkülönböztető elnevezése. A fiskus ügyeit külön hivatalnokok intézték, akik csak az imperátortól függtek. A fiskus eszközeit az államigazgatási és a katonai kiadások fedezésére, valamint a császári udvar szükségleteinek kielégítésére használták fel. A tőkésországokban a „fiskus" fogalmának az „államkincstár" felel meg. A fiskális bevételek: az állam bevételei.

Fizetési mérleg – valamely ország által bizonyos időszakban más országoknak teljesített pénzkifizetések összege és más országoktól kapott pénzbevételeinek összege közötti kölcsönös viszony. A fizetési mérleg magában foglalja a *kereskedelmi mérleget (l.)*, a nemzetközi hajófuvarozással kapcsolatban kifizetett és beszedett fuvardíjakat, a külföldi tőkebefektetések után kifizetett és beszedett kamatokat és osztalékokat, a turistaforgalommal, a nemzetközi pénzátutalásokkal stb. összefüggő kifizetéseket, és bevételeket, valamint a tőkekivitelhez és bevitelhez fűződő pénzfizetéseket. A fizetési mérleg akkor aktív, ha az illető ország bevételei meghaladják kiadásait, s akkor passzív, ha kiadásai meghaladják bevételeit. A fizetési mérleg passzív egyenlegét rendszerint aranykivitellel fedezik. A második világháború után az Egyesült Államok aktív fizetési mérlegével szemben az összes többi tőkésország többségének fizetési mérlege csaknem krónikusan passzív egyenleget mutat. Ez a helyzet több tőkésországban az arany- és a dollártartalékok kimerülésére vezetett, s erős „dollárhéséget" idézett elő. A szocialista országok fizetési mérlege más külföldi államok viszonylatában nem spontán, hanem tervszerűen szabályozott gazdasági kapcsolatokat fejez ki, amelyek a szocialista gazdaság fejlesztését és a népjólét emelését szolgálják.

Fizetőképes kereslet – áruk és szolgáltatások iránt megnyilvá-

nuló olyan kereslet, amelyet a vásárlók pénzeszközeinek mennyisége határoz meg. A fizetőképes kereslet a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek iránti keresletből tevődik össze. Mindkettőt a termelési mód jellege, a társadalmi termék összetétele, a nemzeti jövedelem nagysága és elosztása határozza meg. A kapitalizmusban a dolgozók fizetőképes kereslete a munkabértől függ, amelynek színvonala a végső minimum határán mozog, a *tőkés ciklus (l.)* szakaszaitól függően erősen ingadozik. A tőkésországok dolgozóinak fizetőképessége süllyedő tendenciájú, minthogy a legfontosabb közszükségleti cikkek ára növekszik, munkanélküliség van, s a dolgozók foglalkoztatott részének reálbére csökken. A tőkés termelés korlátlan bővülési irányzata és a dolgozók korlátozott fizetőképes kereslete közötti ellentmondás a *kapitalizmus fő ellentmondásának (l.)* egyik megnyilvánulási formája.

A szocializmusban a lakosság fizetőképes kereslete a termelés növekedésével együtt tervszerűen emelkedik, s a szocialista termelés egyik előrelendítő tényezője. A szocialista társadalom a kapitalista társadalommal ellentétben biztosítja a lakosság fizetőképessége és a fogyasztási cikkek termelése közötti tervszerű összhangot. A Szovjetunióban a szocialista termelés emelkedése alapján rendszeresen növekszik a lakosság fizetőképessége. Ezt úgy érik el, hogy a munkások és az alkalmazottak pénzbeni munkabére növekszik, a kolhozparasztok növekvő mennyiségű terméket és nagyobb pénzösszeget kapnak teljesített munkaegységeikre, a lakosságnak juttatott állami kifizetések és kedvezmények növekszenek, a közszükségleti cikkek kiskereskedelmi ára csökken stb. A szocialista társadalomban az állam tervszerűen szabályozza a fizetőképes kereslet és az áruforgalom növekedését. Ebben roppant fontos szerepet játszik a lakosság pénzbevételei és kiadásai mérlegének összeállítása.

Fiziokraták – a polgári politikai gazdaságtan egyik iskolájának képviselői. A fiziokratizmus a XVIII. században alakult ki Franciaországban. Fő képviselői François *Quesnay (l.)* és Anne Robert Jacques *Turgot (l.)*. A merkantilistákkal ellentétben, akik csak a pénzben látták a gazdagságot, a fiziokraták a gazdagság egyetlen forrásának a természetet tekintették, s úgy vélték, hogy csakis a természet közreműködésével teremthető meg a „tiszta termék". „Tiszta terméken" a termelési ráfordításokon felüli termékfelesleget értették, s azt tartották, hogy ez a felesleg a természetben végbemenő természeti folyamatok eredményeképpen (a növény- és az állatvilág szaporodása révén) keletkezik. A tiszta terméket tehát a természet ajándékának, adományának tekintették, a mezőgazdaságról pedig úgy vélekedtek, hogy ez az egyetlen ág, amely-

ből a társadalom gazdagodhat. A mezőgazdaságban foglalkoztatott emberek összességét termékeny osztálynak, az iparban foglalkoztatottakat pedig terméketlen osztálynak nevezték, mivel – véleményük szerint – az ipar nem teremt új gazdagságot, csak alakilag változtatja meg a meglevő anyagi értékeket. A fiziokraták szerint az államgépezet fenntartásához és az ipari termelés bővítéséhez szükséges eszközöket csak a mezőgazdaságban lehet megszerezni. Ebből ered a fiziokratáknak az a követelése, hogy a földbirtokosokat kell megadóztatni, a gyárosokat pedig mentesíteni kell az adóterhektől. Ebben a követelésben világosan megmutatkozik a fiziokratáknak mint a polgárság érdekképviselőinek osztálytermészete. Marx a fiziokraták rendszerét „a tőkés termelés első rendszeres koncepciójának" nevezte. A fiziokraták a magántulajdon korlátlan uralmának, a szabad versenynek és a külkereskedelem szabadságának voltak hívei, határozottan ellenezték a céhkorlátozásokat és az állam beavatkozását az ország gazdasági életébe. A fiziokraták a közgazdaságtan történetében először kísérelték meg, hogy a kapitalizmusban megvizsgálják a társadalmi össztermék újratermelésének és elosztásának törvényeit. Quesnay híres „Gazdasági táblázat"-a az első kísérlet volt a tőkés újratermelési folyamat egészének felvázolására, jóllehet sok ellentmondásos és téves tételt tartalmazott. A tudományos polgári politikai gazdaságtan a fiziokraták elméletében jóval magasabb fejlődési fokot ért el, mint a *merkantilizmusban (l.)*. A fiziokraták a gazdagság és a többlettermék forrásának kutatását a forgalom szférájából áthelyezték a termelés szférájába, noha ez utóbbit a mezőgazdaságra korlátozták. A mezőgazdaság történelmileg egészen a kapitalizmus koráig a legfontosabb termelési ág volt, s a mezőgazdasági munka termelékenységének bizonyos színvonalat kellett elérnie ahhoz, hogy létrejöjjenek az ipar és a többi nemzetgazdasági ág fejlődésének feltételei. A fiziokraták sok tekintetben azért vallottak szűklátókörű nézeteket a társadalmi újratermelési folyamatról, mert nem volt helyes elképzelésük az értékről. A mezőgazdaságra mint a gazdagság egyetlen forrására vonatkozó egyoldalú fiziokrata nézeteket D. *Ricardo (l.)* munkái leküzdötték.

Fogyasztás – a társadalmi termék felhasználása az emberek különféle szükségleteinek kielégítésére. Megkülönböztetünk: 1. *termelő fogyasztást (l.)* és 2. nem termelő (improduktív) fogyasztást, amelynek legnagyobb része *egyéni fogyasztás (l.)*. A termelő fogyasztás és az egyéni fogyasztás jellegét egyaránt az adott társadalomban uralkodó *termelési mód (l.)* határozza meg. A fogyasztás kiinduló pontja, meghatározó moz-

zanata az anyagi javak *termelése (l.)*. A termelés és a fogyasztás kapcsolata a *cserén (l.)* és az *elosztáson (l.)* keresztül valósul meg. A fogyasztás a termeléstől függ, de visszahat a termelésre, ösztönzi a termelést. Az antagonisztikus társadalmi gazdasági alakulatokban a fogyasztásnak a termeléstől való elmaradása, a tömegek elégtelen fogyasztása fékezi a termelés fejlődését. Minden egyes társadalomban a gazdasági törvények határozzák meg a termelés és a fogyasztás kapcsolatának jellegét. A kapitalizmusban például elkerülhetetlenül antagonisztikus ellentmondás támad a termelés és a fogyasztás között. A fogyasztás itt mindig elmarad a termeléstől. A termelés és a fogyasztás kapitalizmusra jellemző ellentmondása a legvilágosabban a gazdasági válságok idején mutatkozik meg, amikor az áresések ellenére óriási mennyiségű áru marad eladatlan, mert a dolgozók nagy tömege nyomorúságos helyzete miatt képtelen megvásárolni ezeket az árukat. Az imperializmus korszakában különösen kiéleződik ez az ellentmondás.

A szocialista társadalomban a termelés közvetlenül alá van rendelve annak a feladatnak, hogy kielégítse az emberek növekvő szükségleteit. Itt a fogyasztás és a termelés kölcsönös kapcsolata nem antagonisztikus. A szocializmusban van ellentmondás a termelés elért színvonala és a tömegek szükségleteinek növekedése között, de ezt az ellentmondást a szocialista termelés fejlesztése útján tervszerűen megoldják. Ennek eredményeképpen növekszik a fogyasztás, s újabb szükségletek támadnak. A szocialista gazdaság tervszerű fejlődése azt eredményezi, hogy a társadalmi termelés növekedése és tökéletesedése alapján szüntelenül növekszik a dolgozók fogyasztása.

Fogyasztási alap – a nemzeti jövedelemnek az a része, amelyet egyéni és társadalmi (nem termelő) fogyasztásra használnak fel. A fogyasztási alap természetbeni-dologi formájában a társadalom által termelt fogyasztási cikkek összessége. A szocializmusban a szocialista termelés növekedésétől függően gyarapodó fogyasztási alapból biztosítják az egész társadalom növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítését. A Szovjetunióban a fogyasztási alap a nemzeti jövedelemnek körülbelül 75%-a. A fogyasztási alap feloszlik a termelésben foglalkoztatott dolgozók munka szerinti bérezésének alapjára, a társadalmi fogyasztás alapjára (tudomány, közoktatás, egészségügy, művészet), a szociális ellátás alapjára és az államigazgatási alapra. A fogyasztási alap abszolút nagysága a nemzeti jövedelem növekedésével és a fogyasztási cikkek termelésének emelkedésével, valamint a lakosság anyagi és kulturális szükségleteit kielégítő alapok gyarapodásával arányosan évről évre növekszik.

Fogyasztási szövetkezet – a fogyasztók önkéntes egyesülése áruk közös vásárlására és eladására. Az első munkás fogyasztási társulást rochdale-i takácsok 1844-ben alapították meg Angliában. Oroszországban a XIX. században alakultak meg az első fogyasztási szövetkezetek. A fogyasztási szövetkezet a kapitalizmusban függő helyzetbe kerül a kereskedelmi nagytőkével szemben, s voltaképpen kollektív tőkésvállalat.

A szocializmusban a fogyasztási szövetkezet szerepe és jelentősége gyökeresen megváltozik. A fogyasztási szövetkezet szocialista vállalat, amely abban különbözik az állami kereskedelmi vállalatoktól, hogy nem össznépi tulajdonban, hanem a részjegyesek kollektív tulajdonában van. Mivel a népgazdaság parancsnoki magaslatait a szocialista állam uralja, a fogyasztási szövetkezet szocialista gazdasági forma. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a fogyasztási szövetkezet fejlesztése a lenini szövetkezeti terv megvalósításának egyik eleme volt. A fogyasztási szövetkezet nagy szerepet töltött be abban, hogy a parasztságot bevonják a szervezett gazdasági forgalomba, megteremtsék a munkásosztály és a parasztság gazdasági összefogását; s a magántőkést kiszorítsák a forgalomból. A Szovjetunióban a fogyasztási szövetkezet – főként falun – a szocialista kereskedelem egyik fő formája.* A fogyasztási szövetkezetek forgalma az egész állami és szövetkezeti kiskereskedelmi forgalomnak körülbelül 30%-a. 1957 végén a szovjet fogyasztási szövetkezetek körülbelül 33 millió tagot számláltak, s több mint 22 millió fogyasztási társulást egyesítettek.

[* Magyarországon földművesszövetkezetek működnek, amelyek a dolgozó parasztok önkéntes társulásai, s a gazdálkodás, az értékesítés és a beszerzés megkönnyítését szolgálják. 1958-ban az egész kiskereskedelmi áruforgalomnak mintegy 27%-át a földművesszövetkezetek bonyolították le.]

Fogyasztási szövetkezetek bizományi kereskedelme (a Szovjetunióban) – a kolhozoktól és a kolhozparasztoktól a fogyasztási szövetkezetek által bizományba átvett mezőgazdasági termékek eladása a lakosságnak. A kolhozok és a kolhozparasztok termékeiket átadják a fogyasztási szövetkezeteknek, amelyektől a megegyezés alapján megszabott árbevételből kapják meg az eladási ár összegét. A fogyasztási szövetkezet az eladások után csekély bizományi jutalékot szed a kolhoztól. A bizományi kereskedelem időt takarít meg a kolhozoknak és a kolhozparasztoknak, csökkenti áruértékesítési kiadásaikat, pótlólagos termékmennyiséget von be az áruforgalomba, s befolyásolja a kolhozpiaci árszínvonalat.

Fogyasztói hitel a kapitalizmusban – olyan hitel, amelyet a tőkés cégek és bankok a fogyasztóknak egyéni fogyasztási cikkek vásárlására adnak. Már a kapitalizmus fejlődésének korai szakaszában is eléggé elterjedt volt, de még ma is gyakori eset, hogy a gyári boltok hitelbe adnak a munkásoknak különféle fogyasztási cikkeket. A hitelbe történő eladás a kizsákmányolás egyik pótlólagos eszköze, mivel az ipari tőkések ebben az esetben – a munkások ínségét kihasználva – uzsorakamatot, kereskedelmi hasznot és extraprofitot is húznak. Napjainkban sok ország ipari és kereskedelmi vállalatai részletre adnak el különféle fogyasztási cikkeket: személygépkocsikat, bútort, rádiókészüléket, hűtőszekrényt stb. Ez áruformában nyújtott hitel. Pénzformában a bankok adják ezt a hitelt, amelyek a vásárlók adóslevelére részesítik hosszúlejáratú pénzkölcsönben a vállalatokat. A tartós fogyasztási cikkeket hitelre eladó tőkés cégek a vásárlók adósleveleinek egy részét maguknál tartják, egy részét pedig felhasználják bankkölcsön szerzésére. Ha a vásárló elmulasztja a soron következő részletfizetést, a tőkés cég a hitelbe adott árut visszaveszi a vásárlótól, a korábban törlesztett részletek összege pedig a hitelezőnél marad. A részletre vásárolt áru tehát újra átmegy az eladó tulajdonába, s a dolgozó elveszítheti a létfenntartásához szükséges legfontosabb vagyontárgyait (házát, bútorát stb.). A mai kapitalizmus viszonyai között jelentősen megnövekedett a fogyasztói hitel (összege az Egyesült Államokban 1939 végén 7,2 milliárd dollár volt, 1957 végén pedig 43 milliárd dollárra emelkedett). Ez azt mutatja, hogy a lakosság fizetőképes kereslete korlátozott, s a fogyasztói hitelt az áruértékesítés mesterséges bővítésére és a dolgozók pótlólagos kizsákmányolására használják fel (uzsorakamat, függés a hitelezőtől). A fogyasztói hitel növekedése a kapitalizmusban előmozdítja a túltermelés fokozódását és a gazdasági válság érlelődését, mivel a tényleges fizetőképes keresletet meghaladó mértékben serkent a termelés fejlesztésére.

Folyamatos gyártás – fejlett gyártási rendszer, amelyben a gyártási folyamat egyes részei össze vannak hangolva, és lebonyolításuk megszakítás nélkül történik, a berendezéseket a technológiai műveletek sorrendjében helyezik el, a munkatárgyakat pedig gépi berendezések (például futószalagok) segítségével állandóan egy irányba továbbítják. A folyamatos gyártási rendszer kívánatossá teszi az alaptermelés és a segédüzemi termelés nagyarányú gépesítését, nagy termelékenységű, speciális berendezések, automatagépek, illetőleg gépsorok alkalmazását. A folyamatos gyártásszervezési módszerek

bevezetése kedvező feltételeket teremt az egyenletes, ütemes termelésre, megjavítja a vállalati munka összes műszaki és gazdasági mutatószámait: emelkedik a munka termelékenysége, könnyebb lesz a munkások munkája, megrövidül a termelési ciklus, csökken a termelés önköltsége, kisebb lesz a befejezetlen termelés, meggyorsul a forgóeszközök forgási sebessége. A folyamatos gyártás formáit rendszerint három csoportba sorolják: *a)* szinkronizált folyamatos gyártás, amelyet teljesen megszakítás nélküli gyártás jellemez, *b)* váltakozó folyamatos gyártás, amelynek üteme – a különböző termékfajták gyártásától függően – időszakonként változik, *c)* nem szinkronizált folyamatos gyártás, amelynél műveletközi befejezetlen termékkészletekkel biztosítják a termelés egyenletességét. A leghatékonyabb és leginkább gazdaságos gyártásszervezési módszer az azonos fajtájú gyártmányok igen nagy mennyiségben történő előállítására alkalmazott szinkronizált folyamatos gyártás.

A folyamatos gyártási rendszer bevezetésének legfontosabb feltétele a termelés specializálása. A kapitalizmusban a folyamatos gyártást a munka intenzitásának rendkívüli növelésére, a dolgozók kizsákmányolásának fokozására, a tőkések profitjának gyarapítására használják fel.

Folyó készletek – a termelési eszközök termelési készleteinek alapvető része. A folyó készleteket rendszeresen felhasználják a termelésben, s újabb szállítmányok révén folytonosan kiegészítik. Ezeket a készleteket a termelés zavartalan ellátása céljából hozzák létre. A vállalatnak szállított alap- és segédanyagok fokozatosan, a termelési folyamatban való felhasználásuknak megfelelően fogynak el, ezért a folyó készletek a szállítmány beérkezésének napján a legnagyobbak, s a következő beszállítás előtt a legkisebbek; így nagyságuk állandóan a maximum és a minimum között mozog. A folyó készletek képzése és abszolút nagysága a termelés szervezésétől és méreteitől, valamint a termelési eszközök szállításának rendjétől és időpontjaitól függ. Minél kisebb a termelési eszközök egymást követő szállítmányai közötti időszak, annál kisebbek lehetnek a folyó készletek, s annál gyorsabb a termelési eszközök körforgása.

Folyószámla – olyan számla, amelyet a tőkés bankok a legkülönfélébb fedezetre nyitnak ügyfeleik részére abból a célból, hogy hitel- és elszámolási műveleteket hajtsanak végre. A folyószámlának az a sajátossága, hogy átmennek rajta a bank által nyújtott kölcsönök, valamint az ügyfelektől befolyó összegek is. A folyószámlák rendszere lehetővé teszi a bankoknak, hogy részletesen ismerjék ügyfeleik ügyeit. A folyószámla jellege ugyanis rákény-

szeríti az ügyfeleket, hogy valamennyi üzleti műveletüket egy bizonyos bankban összpontosítsák. Az imperializmus korszakában a folyószámlákon mennek át a hosszúlejáratú hitelműveletek is, a bankmonopóliumok e számlák segítségével ellenőrzik az iparvállalatok tevékenységét. A folyószámlák előmozdítják a bankmonopóliumok és az ipari monopóliumok egybenövését.

Folyószámla (betéti) – pénzbetéteseknek nyitott bankszámla vagy takarékpénztári számla. A betétesnek joga van arra, hogy bármikor kivegye betétként őrzött pénzét, vagy újabb összeggel növelje betétjét. A folyószámlán levő összegek kamatoznak, de rendszerint kisebb kamatot hoznak, mint az egyéb betétek, mivel a betét időbeli megkötöttség nélküli kivételének lehetősége megnehezíti az ilyen betéti összegekkel való szabad rendelkezést. A betétek kifizetése a betéttulajdonos csekkjére történik. A Szovjetunióban a bankok vagy a takarékpénztárak a költségvetési állami szerveknek, illetve társadalmi szerveknek és kolhozoknak, valamint magánszemélyeknek nyitnak folyószámlát. A szovjet gazdasági szervek *elszámolási számlákon (l.)* őrzik szabad pénzeszközeiket.

Folyó tervezés – a népgazdaság, ágazat, gazdasági körzet, illetve vállalat fejlesztését célzó évi, negyedévi, havi vagy rövidebb időszakra szóló tervek összeállítása és teljesítésük megszervezése. A szocialista állam a folyó tervezés megszervezésekor ugyanazokat a tudományos és módszertani elveket alkalmazza, mint a távlati *népgazdasági tervezés (l.)* megszervezésekor. A folyó tervezés a távlati tervekkel összhangban, a párt és a kormány irányelvei alapján valósul meg. A Szovjetunióban az egész népgazdaság folyó tervezését állami szerv, a Szovjetunió Állami Tervbizottsága végzi. Ugyanez a munka a gazdasági igazgatási körzetekben a szövetségi köztársaságok tervbizottságaira és a népgazdasági tanácsokra, a vállalatokban pedig a vállalatok igazgatóira (a vállalatvezetőség termelési és tervosztályaira és diszpécser-részlegeire) hárul. A vállalatok gazdasági tevékenységének folyó tervezéséhez tartozik: az éves műszaki-gazdasági tervezés (a vállalat műszaki-termelési-pénzügyi terve) és a vállalat egyes részlegeiben (üzemek, műhelyek) a havi, heti, napi, műszakonkénti és óránkénti operatív termelési tervezés, amely biztosítja a műszaki-termelési-pénzügyi terv mutatóinak teljesítését és túlteljesítését. Ez a tervezés az egész vállalat, minden egyes üzeme és üzemrésze számára meghatározott időszakra konkrét mutatószámokat szab meg (a gyártandó termékek jegyzéke és választéka, minden egyes termékfajta gyártandó mennyisége, gyártási határidők, a termékegységek ön-

költsége, a munkások száma szakmák és szakképzettség szerint, a munka termelékenységének színvonala stb.). A folyó tervezés haladó berendezéskihasználási, munkaráfordítási, nyersanyag-, anyag-, tüzelőanyag- és villamosenergia-felhasználási műszaki-gazdasági normák és élenjáró termelésszervezési tapasztalatok alapján valósul meg. A folyó tervezésnek fontos alkotóeleme: a *szocialista vállalatok gazdasági tevékenységének elemzése (l.)*, valamint a tervfeladatok teljesítésének ellenőrzése és biztosítása.

Folytonos gyártás – a vállalatok, illetőleg termelőegységek üzemeltetésének az a módja, amely *mellett a* berendezések munkanapokon és munkaszüneti napokon egyaránt három műszakban dolgoznak. Ezt a munkarendet a vállalatok rendszerint gyártástechnológiai okok miatt vagy a fogyasztók zavartalan ellátásának biztosítása érdekében alkalmazzák. Ilyen munkarendben működnek a kohászati és a vegyipari vállalatok üzemei jelentős részben, az energiatermelő vállalatok, a vasúti közlekedés, a hírközlés, a városi közművek stb.

Ford-rendszer – a termelés tőkés szervezésének és racionalizálásának egyik változata, amely a munkásosztály kizsákmányolásának legkimerítőbb formáit alkalmazza. Először Henry Ford vezette be amerikai autógyáraiban. A Ford-rendszer jellemző vonásai: a szabványosításon, az automatizáláson és a futószalag-rendszer alkalmazásán alapuló tömeggyártás. A vállalkozók a végsőkig leegyszerűsített gyártási műveleteket a rosszul fizetett betanított munkások nagy tömegének kizsákmányolására használják fel. A Ford-rendszer a tőkéseknek óriási profitot hoz, a munkásokat testileg és szellemileg tönkreteszi.

Forgalmi adó a Szovjetunióban (és a népi demokratikus országokban) – a szocialista állam központosított tiszta jövedelme, a szocialista társadalom tiszta jövedelmének egy része, amely teljesen az állami költségvetésbe folyik be össznépi szükségletek kielégítésére. A forgalmi adó az állami költségvetést megillető, szigorúan megszabott befizetés. A vállalati nyereségtől eltérően, amelynek nagysága az önköltségi terv teljesítésétől függ, s amelynek egy részével a vállalat rendelkezik, a forgalmi adó méretei nem függnek az önköltségi terv teljesítésétől. A forgalmi adó társadalmi és gazdasági jellegét tekintve a szó szoros értelmében nem adó. Az áruegységet terhelő forgalmi adó nagyságát az állam által gazdaságilag megalapozottan megszabott árak, valamint a vállalati önköltség és nyereség színvonala határozzák meg. A forgalmi adó megkülönböztető sajátossága, hogy ún. egyszeri adó, vagyis általában csak egy alkalommal kell befizetni. A forgal-

mi adó az állami költségvetés egyik fő bevételi forrása.

Forgalmi idő – *l. Tőke forgalmi ideje.*

Forgalmi költségek – a forgalom lebonyolításával összefüggő költségek. Kétfajta forgalmi költség van. Az egyik az érték alakváltozásával, az adásvétel folyamatával függ össze (ezek az úgynevezett tiszta forgalmi költségek). A másik az áruk kidolgozásával, csomagolásával, szállításával, raktározásával, vagyis a termelési folyamatnak a forgalom területén való folytatásával kapcsolatos. Az érték alakváltoztatására fordított munka nem teremt sem új értéket, sem új használati értéket. Ezért az érték alakváltozásával összefüggő tiszta forgalmi költségek improduktív munkaráfordítások. Az a munka viszont, amelyet a forgalom területén a társadalmilag szükséges méretekben fordítanak az áruk szállítására, megóvására és kidolgozására: termelőmunka. Ez a munka átviszi az árura a felhasznált termelési eszközök értékét, s új értékkel növeli az áruk értékét. A kapitalizmusban a forgalmi költségek spontán módon tevődnek össze. Nagyságukra és összetételükre hatással vannak: a tőkések közötti konkurrenciaharc, a tőkés termelés anarchiája, az áruértékesítés nehézségei, a spekulációs jellegű kereskedelmi ügyletek, az óriási összegű reklámköltségek stb. Ennek következtében a kapitalizmusban a tiszta forgalmi költségek teszik ki a forgalmi költségek túlnyomó és egyre növekvő részét. A szállítási, raktározási, kidolgozási és csomagolási költségek jelentős része is a tiszta forgalmi költségekhez sorolható, amennyiben ezek kizárólag a tőkés termelési mód sajátosságaiból erednek, s társadalmilag nem szükségesek (például árukészletek felhalmozása értékesítési zavarok miatt). A tőkés forgalmi költségek óriási méreteket öltenek, folytonosan növekszenek, nagyon megdrágítják az áruk árát, s nehéz teherként nyomják a dolgozókat mint fogyasztókat.

A szocialista társadalom forgalmi költségei gyökeresen különböznek a tőkés forgalmi költségektől. A szocializmusban tervszerűen szervezett kereskedelemben a forgalmi költségek a kereskedelmi vállalatok és szervezetek költségei, amelyek azt a célt szolgálják, hogy az árukat eljuttassák a termelőtől a fogyasztóhoz. A szocializmusban a forgalmi költségeknek csak kis része függ össze az érték alakváltozásával. A forgalmi költségek túlnyomó része a termelési folyamatnak a forgalom területén való folytatásával kapcsolatos. A forgalmi költségek alkotóelemei: a helyiségek és a berendezés amortizációja (értékcsökkenése), a raktározási, szortírozási, csomagolási és szállítási költségek, továbbá a kereskedelmi dolgozók munkabérköltségei stb. A forgalmi költségeket terv szerint állapítják meg

a társadalmilag szükséges ráfordítások határai közt. A forgalmi költségek a szocializmusban a forgalmi folyamat tervszerűsége folytán jóval kisebbek, mint a kapitalizmusban. A szocialista gazdasági rendszer előnyei megteremtik azokat a feltételeket, amelyek biztosítják, hogy a kereskedelmi kiszolgálás minőségének javulásával egyidejűleg állandóan csökkenjenek a forgalmi költségek.

Forgalom – a munkatermékeknek a pénz közvetítésével lebonyolódó cseréje, az áruk átalakulása pénzzé, s a pénz átalakulása árukká. A forgalmi folyamat, a közvetlen árucserétől (Á–Á) eltérően, két önálló mozzanatból tevődik össze: eladásból (Á–P) és vételből (P–Á). Az áruforgalom a magántulajdon viszonyai között magában foglalja a válságok lehetőségét, az adásvételi aktusok egymástól való elszakadásának lehetőségét. A kapitalizmusban a forgalom mindenre kiterjedő jelleget ölt. A kapitalizmusban meghatározó mozzanat a tőke forgalma, amelynek célja az előlegezett tőke növelése, értéktöbblet szerzése. Ez azért lehetséges, mert a piacon a munkatermékekkel együtt megjelenik egy különleges áru: a *munkaerő (l.)*, amely a termelés szférájában értéktöbbletet teremt; ez az értéktöbblet azután a forgalom folyamatában realizálódik. A tőkés kizsákmányolás, a kapitalizmus előtti kizsákmányolás formáitól eltérően, fejlett forgalmat feltételez. De a kapitalizmusban is, miként minden más alakulatban, az elsődleges szerep a termelést illeti meg *(l. Tőke forgalma)*. A kapitalizmus áruforgalma alá van rendelve a spontánul érvényesülő gazdasági törvényeknek. A kapitalizmusban az áruk értékesítése a dolgozók elnyomorodása, fizetőképes keresletüknek a termelés növekedésétől való elmaradása, a gazdaság ciklikus fejlődése miatt nagy nehézségekbe ütközik.

A szocializmusban a forgalom egészen más, mint a kapitalizmusban. A szocializmusbeli forgalom a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapszik. Itt a munkaerő nem áru, ez a forgalom tőkések nélkül, tervszerűen bonyolódik le, s nem rejti magában a válságok lehetőségét. E forgalom sajátos jellegét az határozza meg, hogy a szocializmus árutermelése különös fajtájú árutermelés. A szocialista állam a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeivel összhangban irányítja az áruforgalmat.

Forgóalapok – a vállalat termelési alapjainak az a része, amelyet a termelési folyamatban egy termelési periódus alatt teljesen felhasználnak, s amelynek értéke teljesen átmegy az új munkatermékbe (tehát teljes egészében alkotórésze az új munkatermék termelésére fordított költségeknek). A forgóalapok természetbeni állományába tartoznak: 1. a raktározott termelési készletek – nyersanyagok, alapanyagok és segédanya-

gok, tüzelőanyagok, vásárolt félkész termékek, a karbantartáshoz szükséges tartalékalkatrészek, kis értékű és gyorsan, vagyis egy éven belül elhasználódó szerszámok, leltári tárgyak stb. (fogyóeszközök, fogyószerszámok), 2. a befejezetlen termékek – a befejezetlen termelés; a saját gyártmányú félkész termékek értéke és a következő beszámolási időszakot terhelő kiadások (a jövőben elkészülő termékek önköltségét terhelő vállalati ráfordítások). A befejezetlen termelés ára nemcsak az anyagi eszközök (nyersanyagok, anyagok, tüzelőanyagok stb.) árát foglalja magában, hanem a befejezetlen termelésben foglalkoztatott munkások és alkalmazottak munkabérét is. A termelés növekedése folytán a forgóalapok szükséglete is növekszik, de ez a szükséglet a *termelési idő (l.)* csökkentésével, anyagtakarékossággal és a *forgóeszközök forgási sebességének (l.)* fokozásával csökkenthető.

Forgóeszközök – értékben kifejezett *forgóalapok (l.)* és forgalmi alapok; a szocialista vállalatok és gazdasági szervezetek eszközei, amelyeket termelési készletek, befejezetlen termelés, késztermékek és más értékek képzésére, valamint a termelés és a forgalom egyéb szükségleteinek kielégítésére használnak fel. A forgóeszközök két alkotórésze különféleképpen szolgálja a termelési folyamatot: a forgóalapok a termelés szférájában, a forgalmi alapok a forgalom szférájában működnek. Mindkét alkotórész a vállalati eszközök körforgásának keretében funkcionál, mindkettő folytonosan átmegy a termelés szférájából a forgalom szférájába, majd az utóbbiból újra a termelés szférájába, s ezzel biztosítja a vállalati eszközök körforgásának szakadatlanságát. A forgóeszközök saját és kölcsönzött forgóeszközökre, valamint normalizált és nem normalizált forgóeszközökre tagozódnak *(l. Saját forgóeszközök normatívája)*. A forgóeszközök helyes kihasználása szempontjából nagy jelentősége van megtérülésük meggyorsításának; ez lehetővé teszi a vállalatnak, hogy azonos összegű forgóeszközök birtokában nagyobb mennyiségű terméket gyártson.

Forgóeszközök forgási sebessége (megtérülési gyorsasága) – a *forgóeszközök (l.)* kihasználásának hatékonyságát jellemző gazdasági mutatószám. A vállalatok és a gazdasági szervezetek forgóeszközei folytonos mozgásban vannak, az újratermelési folyamat egyik szakaszából a másikba mennek át. A forgóeszközöknek ezt a szakadatlan mozgását nevezik körforgásnak. A forgóeszközök teljes megtérülési ideje az az időtartam, amely alatt a forgóeszközök körforgásuk összes egymást követő szakaszain átmennek. A megtérülési mutatószám alapján megítélhető a forgóeszközök forgási sebessége. Ez a mutatószám vagy egyetlen megtérülés napokban számított időtartamában, vagy a megfelelő

időszakok alatt (negyedév, év) megvalósult megtérülések számában fejeződik ki. Egyetlen megtérülés napokban kifejezett időtartamát a következőképpen számítják ki: a forgóeszközök átlagos állományát megszorozzák az időszak (negyedév, év) napjainak számával, s a kapott eredményt elosztják ugyanennek az időszaknak termékértékesítési forgalmával. A megtérülések számát úgy kapják meg, hogy az értékesítési forgalmat elosztják a forgóeszközök átlagos állományával. A forgóeszközök megtérülésének adataiból állapítják meg az eszközöknek azt az összegét, amely a forgási sebesség növelése révén felszabadul. E célból a beszámolási időszak forgóeszköz-szükségletét az említett időszak tényleges megtérüléséből (értékesítéséből) és az előző időszak (napokban kifejezett) megtérüléséből határozzák meg. A forgóeszközök ilyen módszerrel kifejezett nagysága és a beszámolási időszak megtérülésében ténylegesen részt vett eszközök összege közötti különbség adja a forgási sebesség meggyorsítása révén felszabadult eszközök összegét. A szocialista vállalatokban a forgóeszközök forgási sebességét növelő legfontosabb tényezők a következők: a termelési idő (a termelési ciklus) és a forgalmi idő megrövidítése, valamint a normatíván felüli készletek megszüntetése. Ezt úgy érik el, hogy új technikát és fejlett munkaszervezést alkalmaznak, javítják az ellátást és az értékesítést, meggyorsítják a termékek szállítását és az elszámolásokat. A forgóeszközök forgási sebességének fokozásával anyagi készletek szabadulnak fel, amelyek többtermelésre, beruházásokra és más népgazdasági szükségletek kielégítésére használhatók fel. A forgóeszközök forgási sebességének fokozása tehát előmozdítja az állami költségvetés jobb végrehajtását, az előállított termékeknek a fogyasztókhoz való gyorsabb eljuttatását, a vállalatok és a gazdasági szervezetek pénzügyi helyzetének megjavítását.

Forgótőke – a termelőtőkének az a része, amelynek értéke teljesen átmegy a termelt áruk értékébe, s amely az áruk értékesítése után pénzformában teljesen visszatérül a tőkésnek. A forgótőkéhez tartozik a nyersanyagok, a tüzelőanyagok és a segédanyagok értéke, mivel ezeket az anyagokat a vállalat minden egyes termelési ciklusban teljesen felhasználja, s értékük teljesen átmegy az áruba. A munkaerő értéke, az összes termelési eszközöktől eltérően, nem megy át az áru értékébe, mivel a munkás munkája az értéktöbbletet magában foglaló új értéket teremt. De a változó tőke (a munkaerő értéke) megtérülése jellegét tekintve mégis hasonlít ahhoz a tőkerészhez, amely a nyersanyagokban, a tüzelőanyagokban és a segédanyagokban testesül meg, minthogy az áru értékesítésekor a munkaerő értéke az értéktöbb-

lettel kiegészítve minden egyes alkalommal megtérül a tőkésnek. Ezért a változó tőke is a forgótőkéhez tartozik. A polgári közgazdászok a tőkének csak állótőkére és forgótőkére való felosztását ismerik el, állandó és változó tőkére való felosztását pedig tagadják; ezzel eltakarják az értéktöbblet keletkezésének forrását, leplezik a munkások tőkés kizsákmányolásának tényét.

Fourier, Charles (1772–1837) – nagy francia utópista szocialista. Műveiben mutatkoztak meg legvilágosabban az *utópikus szocializmus (l.)* erős és gyenge oldalai. Mélyrehatóan bírálta a burzsoá társadalmat, feltárta rengeteg hibáját. Nagy erővel leplezte le a termelés anarchiáját, az élősdiség elterjedését, a magánérdekek és a társadalmi érdekek ellentétét, a polgári társadalomra jellemző kapzsiság és általános megvesztegethetőség uralmát. A polgári társadalmat „irracionális rendszernek" nevezte és elvetette. Úgy vélekedett, hogy a szocializmus lesz az a „harmonikus rend", amely az önkéntes és élvezetes munkán alapszik. Ebben a rendszerben az emberek versenyezni fognak feladatuk legjobb teljesítéséért, szenvedélyesen végzik majd alkotó munkájukat, magas lesz a munka termelékenysége, magas lesz a szükségletek kielégítésének színvonala, s a munka az ember elsőrendű szükségletévé válik. Fourier tanításának gyenge oldala: az az elképzelése, amely szerint az új társadalomra való áttérés mintaszerű falanszterek (társulások) megszervezésével megy végbe; az osztályharc és a forradalmi mozgalom tagadása; a proletariátus világtörténelmi jelentőségének meg nem értése. Fourier úgy gondolta, elegendő, ha egy kis szocialista közösség megszervezésével megmutatják a szocialista rendszer előnyeit, s máris mindenki követi ezt a példát. Fourier tanítása sok utópista elemet tartalmaz. A tőkésrendszerről mondott bírálata mégis pozitív szerepet töltött be a tudomány fejlődésében, és egyik forrása volt a tudományos kommunizmus alaptételei kidolgozásának.

Földalapok – az ország földkészleteinek összessége, a társadalmi gazdagság fontos része. A földalapok gazdasági jelentőségét az határozza meg, hogy a föld a mezőgazdaság legfontosabb termelési eszköze és bármilyen termelési folyamat szükséges anyagi feltétele. A földalapok felhasználásának jellegét az uralkodó termelési mód határozza meg. A kapitalizmusban ezeknek az alapoknak legnagyobb része a nagy földtulajdonosok és a tőkés monopóliumok birtokában van, s a dolgozó tömegek kizsákmányolásának eszköze. A forradalom előtti Oroszország egész mezőgazdasági földterületéből (az 1939. szeptember 17-e előtti határokon belül 367 millió hektárból) 232 millió hektár volt a földesurak, a cári család, a

kolostorok és a kulákok tulajdonában, s csak 135 millió hektár jutott a lakosság 66,7%-át kitevő dolgozó parasztságnak. A Szovjetunióban az összes földek állami vagyis össznépi tulajdonban vannak, s egységes állami földalapot képeznek. 1955. november 1-én a Szovjetunió földalapjának egész területe 2233,3 millió hektár volt. A Szovjetunió egységes állami földalapja — gazdasági rendeltetését és hasznosításának jellegét tekintve — öt kategóriába sorolható: 1. mezőgazdasági rendeltetésű földek, amelyeket a kolhozok és a szovhozok használnak; a kolhozok örökös használatában egyébként 653 millió hektár föld van (ide számítva az erdőket és a mezőgazdasági művelésre egyelőre még nem használt más földeket); ezenkívül a kolhozok tartós használatra kb. 185 millió hektár földet kaptak az állami föld- és erdőalapból; 2. az iparban, a közlekedésben és más népgazdasági ágakban használt különleges rendeltetésű földek; 3. az állami erdőalap földjei; 4. a városok és lakótelepek építkezéseire szolgáló városi telkek; 5. azok az állami tartalékföldek (földalapok), amelyeket egyik földhasználónak sem adtak át állandó használatra. Az állami földalapból különleges földalapokat jelölnek ki áttelepülésre, új szovhozok szervezésére, a legeltető állattenyésztés szükségleteire, talajjavításra, tőzegkitermelésre és egyéb célokra. A szovjet állam mint a földalap egyetlen tulajdonosa és a szocialista gazdaság szervezője irányítja a földalap tervszerű és ésszerű felhasználását a szakadatlan szocialista bővített újratermelés céljaira. A szocializmusban a földalapok hasznosításának fő iránya: a már hasznosított földek jobb megmunkálása és az új földek művelésbe vétele. A Szovjetunióban 1954 és 1956 között 36 millió hektár területű szűz- és parlagföld hasznosítását kezdték meg. Újabb földterületek meghódítása folyik Szibériában, az Urálban, a Távol-Keleten, a Volga mentén, Kazahsztánban, a nem feketeföld-övezetben és más vidékeken. A hatodik ötéves terv előirányzata szerint mintegy 2,1 millió hektárral növekszik az öntözött földek területe, 3,1 millió hektár földet vonnak művelés alá lecsapolás útján, s körülbelül 80 millió hektárnyi területen vezetnek be öntözéses legelőgazdálkodást.

Föld ára – tőkésített földjáradék, a kapitalizmusban a földterület ára, a földjáradék élvezésének jogáért fizetett díj. A kapitalizmusban a föld magántulajdonban van, adásvétel tárgya, ezért a földnek ára is van. De a föld ára különbözik a szokásos áruk árától. A föld, ha eltekintünk a különféle létesítményektől és tőkebefektetésektől, nem munka terméke, tehát a földnek nincs értéke. A föld ára a földterület által évente hozott *járadék (l.)* nagyságától és a bankbetétek után fizetett *kamat (l.)* színvonalától, a ka-

matlábtól függ. Ha bizonyos földterület évente például 500 dollár járadékot hoz, a bank pedig 4% betéti kamatot fizet, akkor az adott földterület ára: $\frac{500 \cdot 100}{4} = 12\,500$ dollár. Tehát a föld ára egyenlő azzal a pénzösszeggel, amely bankba téve ugyanolyan nagyságú összeget jövedelmez kamat formájában, mint az adott földterület járadék formájában. A föld ára tehát tőkésített járadékként jelentkezik. A járadék a kapitalizmus fejlődésével növekszik, a kamatláb viszont csökkenő tendenciát mutat, ezért a föld ára emelkedik. A föld árának emelkedése a mezőgazdasági termékek drágulását idézi elő, a földbirtokosok osztályának élősdiségéről tanúskodik, minthogy a földbirtokosok óriási összegű pénztőkét vonnak el a földművelésben való termelő felhasználástól. A Szovjetunióban a föld össznépi tulajdonban van, nem adásvétel tárgya, tehát a földnek nincs ára. A népi demokratikus országokban a föld adásvétele korlátozott.

Földbirtoklás – a földtulajdon történelmileg meghatározott formája. Minden társadalmi rendnek megvannak a földbirtoklás sajátosan jellemző különleges formái, amelyeket az adott termelési mód határoz meg. Az összes antagonisztikus társadalmi-gazdasági alakulatokban a magántulajdon uralma határozza meg a földbirtoklás formáit. A rabszolgatartó rendben a föld tulajdona túlnyomórészt a rabszolgatartók kezében összpontosult. A feudalizmusban a hűbéri tulajdon határozta meg a földbirtoklás és a hűbéri kizsákmányolás formáit. A kapitalizmusban a föld legnagyobb része szintén magántulajdonban van. A föld áru alakját ölti: adásvétel tárgya lesz. A földbirtoklás konkrét formái a különböző tőkésországokban különfélék, de mindenütt az jellemző rájuk, hogy a földtulajdon a nagypolgárság és a földesurak kezében koncentrálódik, a kistermelők pedig föld nélkülivé válnak, tönkremennek. A tőkés földbirtoklás fékezi a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődését; e földbirtoklási forma megszüntetése a dolgozó parasztságtömegek és a munkásosztály érdeke.

A Szovjetunióban megszűnt a föld magántulajdona, a föld az állam, vagyis az egész nép tulajdonában van; ez a mezőgazdasági termelőerők szakadatlan és gyors növekedésének egyik legfontosabb feltétele. Az állam a föld legnagyobb részét örökös és ingyenes használatra átadta a kolhozoknak. A népi demokratikus országokban végrehajtott agrárátalakítások eredményeképp ezekben az országokban is megszűnt a földesúri földbirtoklás, a föld a dolgozó parasztok tulajdona, a föld egy részével pedig a népi demokratikus állam rendelkezik.

Földesúri gazdaság – a nagy földbirtokosok – hűbérurak, nemesek – gazdasága. A fejlett hűbériség idején a földesúr nagy földtulajdon (adománybirtok vagy hitbizomány) birtokosa volt. A földesurak földje két részre oszlott: az uraságí földre, amelyen a hűbérúr gazdálkodott, s a jobbágyparasztok használatában levő földre (paraszti osztásföldekre). Az uraságí földeket főként függő viszonyban levő parasztok művelték meg saját felszerelésükkel, az uraságnak teljesített robot formájában. A parasztok egyéb szolgáltatásokat is teljesítettek a földesúrnak: természetben vagy pénzben dézsmát fizettek stb. A földesúrnak némi saját mezőgazdasági felszerelése, igásállata, gazdasági épülete, műhelye stb. is volt. A hűbériség bomlásával, a parasztok jobbágyi függőségének megszűnésével a tulajdonképpeni földesúri gazdaság megsemmisül vagy fokozatosan áttér tőkés gazdálkodásra. De a hűbériség csökevényei a legtöbb országban a földesúri nagy földtulajdon formájában a kapitalizmus idején is megmaradnak. Ez lehetővé teszi, hogy a földesurak a *robotot (l.)* és a *részesbérletet (l.)* kihasználva, a mezőgazdasági munkások kizsákmányolásából szerzett profiton kívül járadékot is kapjanak.

Földhasználat – az egyes személyekhez, közösségekhez vagy az államhoz tartozó föld használatának megszabott rendje, feltételei és formái. A földhasználat rendszerét a társadalomban uralkodó termelési viszonyok határozzák meg. A kapitalizmusban a föld magántulajdonán alapul a földhasználat; ennek az a következménye, hogy a nagy földtulajdonosok kizsákmányolják a mezőgazdasági munkásokat és a dolgozó parasztok többségét. A tőkésországokban elterjedt földhasználat sajátosan jellemző vonásai: a föld adásvétele, a föld bérlete profitszerzés céljából, a parasztok földtől való megfosztásának és elproletarizálódásának folyamata, a földjáradéknak és a földparcellák árának emelkedése.

A Szovjetunióban a föld állami tulajdonban van, az egész nép vagyona, s nem lehet adásvétel vagy magánbérlet tárgya. A Szovjetunióban a földhasználók a következők: *a)* állami intézmények, szervezetek és vállalatok; *b)* kollektív gazdaságok és szövetkezeti egyesülések; *c)* társadalmi szervezetek; *d)* kolhozparasztok, egyéni parasztok, munkások és alkalmazottak. A földhasználók különböző kategóriái földhasználatának gazdasági és szociális tartalma és a földhasználók részaránya különböző. A kolhozok és a szovhozok a legnagyobb földhasználók. A kolhozok használatában 838,4 millió hektár föld van, az állami gazdaságok pedig 138,9 millió hektár földön gazdálkodnak. A munkások és az alkalmazottak egyéni használatában 1,1 millió

hektár, a lakosság más csoportjainak használatában pedig 0,2 millió hektár föld van. A szocialista állam határozza meg a föld hasznosításának konkrét tartalmát, a földhasználó jogosultságát, a földhasználat keletkezésének és megszűnésének rendjét, szabályozását és a *földrendezést (l.)*, továbbá a földhasználók állami kötelezettségeit és a szocialista földhasználat sok más kérdését. A népi demokratikus országokban az állami gazdaságok, a dolgozó parasztok szövetkezeti társulásai és a magángazdaságok a földhasználók. A parasztok magántulajdonában levő föld lehet bérlet és adásvétel tárgya. De a föld adásvétele, miként bérlete is, bizonyos mértékben korlátozott s államilag ellenőrzött.

Földjáradék – az antagonisztikus osztálytársadalmakban a többlettermék egy része, amelyet a mezőgazdaságban közvetlenül termelők hoznak létre, s a földtulajdonosok sajátítanak el. Marx rámutatott, hogy bármilyen is a földjáradék sajátos formája „. . . a földjáradék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik . . .” *(Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 616. old.) A feudalizmusban a földjáradék forrása a jobbágyparasztok kizsákmányolása, a földjáradék olyan többlettermék, amelyet a hűbérúr sajátít el. A feudális földjáradéknak három formája van: munkajáradék, termékjáradék és pénzjáradék. A tőkés földjáradék a mezőgazdasági bérmunkások kizsákmányolásából ered, s a tőkések, a földbirtokosok és a bérmunkások termelési viszonyait fejezi ki. A tőkés földjáradék a bérmunkások által a földművelésben termelt értéktöbbletnek az a része, amely a gazdaságba fektetett tőke átlagprofitjának levonása után marad meg, s amelyet a tőkés bérlő a föld tulajdonosának fizet ki. A kapitalizmusban van: különbözeti járadék *(l. Különbözeti járadék a kapitalizmusban)*, amely a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliumával függ össze, *abszolút járadék (l.)*, amely a föld magántulajdonának monopóliumával kapcsolatos, valamint *monopoljáradék (l.)*, amely annak eredményeképpen kapott többletjövedelem, hogy a különösen kedvező természeti feltételek közt termelt áru ára magasabb, mint értéke. Földjáradék nemcsak a mezőgazdaságban van. A földtulajdonosok a kitermelő iparban és az épülettelkekért is kapnak járadékot.

A szocializmusban megszűntek az abszolút és a monopoljáradék létezésének feltételei. A különbözeti járadék képződésének feltételei azonban megvannak; de ez a különbözeti járadék merőben más, mint a kapitalizmusbeli különbözeti járadék *(l. Különbözeti járadék a kolhozokban)*.

Föld magántulajdonának monopóliuma – az ország földalap-

ja legnagyobb részének összpontosulása a nagy földmagántulajdonosoknál. A föld magántulajdonának monopóliuma akadályozza a tőke szabad befektetését a földbe. A tőkés vállalkozó járadékot kénytelen fizetni a földtulajdonosnak, hogy engedélyt kapjon tőkéjének a földbe való befektetésére; ezt a járadékot az egész bérelt földért, tehát a különbözeti járadékot nem hozó legrosszabb földért is meg kell fizetnie. A föld magántulajdonának monopóliuma az *abszolút járadék(l.)* keletkezésének oka. Az abszolút járadék nem lehet egyszerű levonás az átlagprofitból, mert az átlagprofit elérése nélkül a tőkés nem fekteti be tőkéjét a földbe. Az abszolút járadék fizetése okvetlenül feltételezi, hogy a mezőgazdasági termékek árszínvonala magasabb legyen a termelési árnál. A föld magántulajdona az egyik legfontosabb oka a mezőgazdaság ipartól való elmaradásának, a város és a falu közötti ellentétek elmélyülésének. A föld magántulajdona fékezi a termelőerők fejlődését, mivel korlátozza a földre fordított tőkebefektetéseket, s az értéktöbbletnek jelentékeny és egyre növekvő hányadát vonja el a termelő fogyasztástól. A nagy földtulajdonosok tisztán élősdi osztályt alkotnak, amely még a tőkés termelési mód szempontjából is fölösleges. Miként Marx írja: „a tőkés termelés mód annyira meglazítja a kapcsolatot a föld és tulajdonosa között, hogy a földtulajdonos egész életét Konstantinápolyban töltheti el, miközben földbirtoka Skóciában fekszik". *(Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 601. old.) A földmagántulajdon az oka annak, hogy a kistermelő görcsösen ragaszkodik parányi parcellájához, mert földje elvesztése esetén csak pénzért juthat földhöz. A magántulajdon az oka annak, hogy nagy számban maradtak meg olyan kisparaszti gazdaságok, amelyek minden tekintetben függnek a nagy földbirtokosoktól és a bankároktól, akik kizsákmányolják és tönkreteszik ezeket a gazdaságokat. A föld magántulajdonának monopóliuma a nagy földbirtoklás felszámolásával alapjaiban megrendül. A föld nacionalizálása, vagyis a föld magántulajdonának átváltoztatása állami tulajdonná, megszünteti az abszolút járadékot.

Föld municipalizálása – a föld átadása a helyi önkormányzati szerveknek (municípiumoknak). A tőkésországokban különböző időpontokban sor került a föld bizonyos részének municipalizálására, mégpedig azért, hogy a földesuraktól megváltott telkeken önkormányzati épületeket és vállalatokat építsenek. Oroszországban a mensevikek az 1905–1907. évi forradalom idején vették fel a föld municipalizálásának programját, amely szerint a földesúri földeket a helyi önkormányzati szerveknek kell átadni, a parasztok pedig földbérletre kényszerültek volna. Az osztás-

földek a többi földdel együtt tulajdonosuk birtokában maradtak volna. Lenin munkáiban kifejtette, hogy a föld municipalizálásának programja nem szüntette meg teljesen a hűbéri csökevényeket a falvakban, s képtelen volt arra mozgósítani a parasztságot, hogy a proletariátus vezetésével végigvigye a polgári demokratikus átalakulást. A föld municipalizálásának programja nem számított a forradalom győzelmes kimenetelére, akadályozta a parasztságot abban, hogy a forradalmi proletariátus köré tömörüljön. Lenin leleplezte a mensevik municipalizálási program reakciós voltát, s meghirdette a *föld nacionalizálásának (l.)* programját.

Földművelési rendszer – a talaj termékenységének fokozására és a mezőgazdasági növények terméshozamának szüntelen növelésére irányuló agronómiai, szervezési és gazdasági intézkedések rendszere. A földművelési rendszerek és tartalmuk a társadalom termelőerőinek fejlődési színvonalától és a termelési viszonyok jellegétől függően változtak. Az ősparlagos (vándorló) földművelési rendszerben a hosszabb időn át használt és ezért leromlott földeket otthagyták, és tovább vándoroltak. Az ezt követő parlagos földművelési rendszernek az volt a lényege, hogy a magas természetes termékenységű szűz- és parlagföldeket feltörték, majd néhány éves használat után parlagon hagyták. A föld korlátozottsága miatt a parlagon hagyás („pihentetés") időszaka egy-két évre csökkent, s különböző változatokban áttértek az ugaros (nyomásos) földművelési rendszerre. Az ugaros (nyomásos) rendszert követi a tőkés rendben a váltógazdálkodásos (vetésváltós) földművelési rendszer, amely haladóbb, mint az ugaros (nyomásos) rendszer. A homokos talajú vidékeken kialakult a zöldtrágyás vetésforgó, amelynek alkalmazásakor bizonyos időszakonként olyan növényeket (csillagfürtöt, szeradellát stb.) termesztenek és szántanak a talajba, amelyek szerves anyaggal gazdagítják a talajt. A földművelési rendszerek fejlődésének következő szakasza a füves vetésforgó, amely a talaj termékenységének fokozására irányuló, egymással összefüggő intézkedések komplexuma. A füves vetésforgó rendszere magában foglalja a megművelt területek és az erdőültetvények helyes elosztását, a vízellátás szabályozását, különféle talajművelési, trágyázási módszerek alkalmazását stb. is. A Szovjetunió óriási kiterjedésű területein folytatott földművelés roppant változatos feltételei lehetővé teszik, hogy egyidejűleg olyan földművelési rendszereket alkalmazzanak, amelyek a fejlett technikai bázison a leginkább megfelelnek az egyes övezetek talaj-, éghajlati és egyéb viszonyainak. Az agronómia és a technika fejlődésével a földművelési rendszerek is változnak. A Szovjetunióban

gyakorlatilag már most megvalósítható a különböző övezetekben leginkább megfelelő földművelési rendszerek alkalmazása (öntözéses földművelés, a száraz éghajlatú területeken alkalmazott földművelés stb.).

Föld nacionalizálása – a földmagántulajdon megszüntetése és a föld állami tulajdonba vétele. A föld nacionalizálását elméletileg Marxnak a *földjáradékról (l.)* szóló tanítása alapozta meg. Marx bebizonyította, hogy a *föld magántulajdonának monopóliuma (l.)* az egyik legfőbb akadálya a termelőerők fejlődésének a mezőgazdaságban. A hatalmon levő burzsoázia nem nacionalizálja a földet, mert ő maga is földtulajdonos, s ami még fontosabb: fél a magántulajdon ellen irányuló mindenféle próbálkozástól. Lenin tovább fejlesztette Marx agrárelméletét, s kifejtette, hogy a föld nacionalizálásának milyen jelentősége van a polgári demokratikus forradalomból a szocialista forradalomba való átmenetben. Lenin arra is rámutatott, hogy ha a föld a földesurak és a tőkések tulajdonából átkerül a szocialista állam tulajdonába, ez nemcsak hatalmas csapás a termelési eszközök magántulajdonára, hanem lépés a szocializmus felé is. A Szovjetunióban a földet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének eredményeképpen nacionalizálták. A föld magántulajdonát a Szovjetek 1917. október 26-i (november 8-i) II. összoroszországi kongresszusán a földről elfogadott dekrétum szüntette meg. A föld állami (össznépi) tulajdonba került. Az összes földesúri földeket elkobozták, vagyis kárpótlás nélkül elidegenítették. A földesúri birtokokat az összes élő és holt leltárral, gazdasági épületekkel együtt állami tulajdonnak nyilvánították, amellyel teljesen a szovjethatalom helyi szervei rendelkeztek. Ezek az intézkedések felszámolták a földbirtokosokat mint osztályt. A proletárállam tulajdonába került föld a kizsákmányolás eszközéből átváltozott a mezőgazdasági kapitalizmus megszüntetésének hatalmas gazdasági emelőjévé. A szovjet állam a földet ingyenes használatra átadta a dolgozóknak. A parasztság – a korábbi kulákföldeket nem számítva – több mint 150 millió hektár földet kapott használatba. A parasztság megszabadult a földesuraknak fizetett haszonbértől és a földvételi kiadásoktól, vagyis évente összesen 700 millió aranyrubelnyi költségtől, nem számítva azt a haszonbért, amelyet a földesurak Oroszország sok vidékén természetben szedtek a parasztoktól. A parasztoknak a Parasztbanknál felhalmozódott több mint 1300 millió rubeles adósságát eltörölték. A föld nacionalizálása abból a szempontból is óriási jelentőségű volt, hogy a Szovjetunióban megteremtette a mezőgazdaság kollektivizálásának egyik feltételét. Lenin hangsúlyozta, hogy a föld nacionali-

zálásának eredményeképpen olyan agrárrendszer alakult ki, amely a legrugalmasabb volt a szocializmusba való átmenet szempontjából. A szocialista állam a föld magántulajdonának megszüntetésével megkönnyítette a föld közös megművelésére való áttérést. A népi demokratikus országok — történelmi fejlődésük sajátossága folytán — nem nacionalizálnak minden földet, hanem csak a földbirtokosok földjét. A nacionalizált földek egyik részét állami gazdaságok szervezésére használják fel, másik részét pedig kiosztják a dolgozó parasztok között. Ezekben az országokban a parasztok a föld kis magántulajdonának viszonyai közt alakítanak termelőszövetkezeteket.

Földrendezés – a földnek mint termelési eszköznek szervezésére és használatára irányuló intézkedések rendszere. A földrendezés tartalmát és formáját az uralkodó termelési mód határozza meg. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a földrendezés a föld magántulajdonának védelmére és erősítésére irányul, s a nagy földtulajdonosoknak a dolgozók kizsákmányolását szolgáló eszköze.

A Szovjetunióban a földrendezés a szovjet állam intézkedéseinek rendszere, amely a földviszonyok szabályozását szolgálja, s arra irányul, hogy a szocialista mezőgazdasági üzemekben és az egész népgazdaságban a szocialista bővített újratermelés érdekében ésszerűen szervezzék meg a földnek mint termelési eszköznek használatát. A szocializmusban a földrendezés tervszerű, s olyan feltételek megteremtésére irányul, amelyek elősegítik, hogy a földet és a társadalmi munkaráfordításokat a leghatékonyabban használják ki minél nagyobb mennyiségű mezőgazdasági termék termelésére és ezen keresztül az egész társadalom szükségleteinek kielégítésére. A földrendezésnek két fajtája ismeretes: az üzemek közötti és az üzemen belüli földrendezés. Az üzemek közötti földrendezés segítségével történik a földalap elosztása és újraelosztása a népgazdaság egyes ágai és üzemei között, új földhasználatok létesítése, a meglevő földhasználat rendezése és megváltoztatása, valamint a különleges rendeltetésű földalapok kijelölése (erdőgazdaságra, bányaművelésre, tőzegkitermelésre, legeltető állattartásra stb.). Az üzemen belüli földrendezés egyes mezőgazdasági üzemeken (kolhozokon, szovhozokon) belül valósul meg. Ilyenkor rendszerint a következő fontosabb feladatokat oldják meg: 1. a kolhozok és a szovhozok településeinek és termelési központjainak rendezése; 2. úthálózat kijelölése; 3. a mezőgazdaságilag hasznosított terület elrendezése; 4. a vetésforgók területének kijelölése; 5. a kertek és a szőlők területének kijelölése; 6. a rétek területének kijelölése; 7. a legelők kijelölése. A jól végrehajtott földrendezés elősegíti, hogy a hasznosított földterület minden

egyes hektárján a termékegységre jutó legkisebb munka- és eszközráfordítással maximális mennyiségű mezőgazdasági terméket termeljenek.

A népi demokratikus országok szintén a dolgozók érdekében hajtanak végre földrendezést, amely előmozdítja a paraszti gazdálkodás kollektív formáinak fejlődését és erősödését.

Free trade-izmus – az ipari burzsoázia gazdaságpolitikája, amelyet az úgynevezett szabadkereskedelemnek és az állam gazdasági be nem avatkozásának követelése, a védővámok, a *protekcionizmus (l.)* elvetése jellemez. A feudalizmussal és a kereskedelmi tőkével vívott harcban alakult ki. A free trade-izmust elméletileg Adam *Smith (l.)* és David *Ricardo (l.)* angol polgári közgazdászok alapozták meg, akik a szabadkereskedelem és a korlátlan verseny előnyeit bizonygatták. A XIX. században a free trade-izmus rendszere az iparcikkek piacán előmozdította Anglia monopolhelyzetének megteremtését. A free trade-izmus a XIX. század végén és a XX. század elején háttérbe szorul az imperializmus egész korszakára jellemző protekcionizmussal szemben. Lenin bebizonyította, hogy „a protekcionizmus és a szabadkereskedelem kérdése a vállalkozók *közötti* (olykor a különböző országok vállalkozói, olykor egy bizonyos ország vállalkozóinak különböző érdekcsoportosulásai közötti) kérdés . . . valamely adott történelmi időpont kérdése, annak a kérdése, hogy a vállalkozók melyik csoportja fejezi ki a kapitalizmus fejlődésének általánosabb érdekeit". *(Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 194. old.)

G

Gazdaság – a társadalmi-termelési viszonyok történelmileg meghatározott összessége vagy a társadalomnak a termelőerők mindenkori fejlettségi fokával megegyező gazdasági rendje. A gazdaság jellegét a termelési eszközök tulajdonviszonyai határozzák meg. A burzsoá társadalom gazdaságának a tőkés magántulajdon az alapja, a szocializmus gazdaságának a társadalmi tulajdon az alapja. A gazdasági rend a termelési eszközök tulajdonviszonyaival együtt magában foglalja az embereknek a tulajdon jellegétől függően a termelésben elfoglalt helyzetét és viszonyait, tevékenységük kölcsönös cseréjét, valamint az elosztási viszonyokat. Gazdaságnak nevezik a *népgazdaság (l.)* ágainak összességét is.

Gazdasági földrajz – gazdasági tudomány, amely a termelőerők földrajzi elhelyezését, különböző országokban és körzetekben való fejlődésük feltételeit és sajátosságait tanulmányozza. A gazdasági földrajznak elsőrendű jelentőségű feladata: a népgazdasági ágak területi elhelyezése, az adott ország gazdasági körzeteinek fejlesztése és megfelelő ipari és mezőgazdasági ágakra való specializálódása közötti kölcsönös összefüggések tanulmányozása. A szocialista országokban a gazdasági földrajz vizsgálódásainak tárgykörébe tartoznak egyebek közt a következő problémák: a gazdasági rajonírozás, a gazdasági körzetek specializálása és komplex fejlesztése, kölcsönös gazdasági kapcsolataik ésszerűsítése, az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a népesség stb. földrajzi elhelyezésének tudományos alapelvei stb. A gazdasági földrajznak fontos feladata az ország és gazdasági körzetei természeti viszonyainak és természeti erőforrásainak népgazdasági értékelése *(l. Termelőerők területi elhelyezése, Gazdasági rajonírozás a szocialista országokban).*

Gazdasági igazgatási körzet – a Szovjetunióban gazdasági-területi alapegység, amelyet az ipar és az építőipar területi elv szerinti igazgatása céljából hoztak létre. A gazdasági igazgatási körzet gazdasága az ország

népgazdaságának a területi munkamegosztásban részt vevő alkotó része, amelynek két fő ismertetője: az illető körzet gazdaságának specializálása és komplex fejlesztése. Gazdasági igazgatási körzeteket a szövetségi köztársaságok legfelsőbb tanácsai azért alakítanak, hogy az ipart és az építőipart a *népgazdasági tanácsokon (l.)* keresztül igazgassák. Az ipar és az építőipar területi elv alapján megszervezett igazgatásának fő célja: az ország népgazdaságának szüntelen fejlesztése a munka termelékenységének minden módon való növelése útján, a gazdasági körzetek összes erőforrásainak sokoldalú és komplex kihasználása, a helyi szervek gazdasági jogainak kiterjesztése és a dolgozó tömegek gazdasági vezetésbe való mind nagyobb arányú bevonása alapján. A Szovjetunióban 104 gazdasági igazgatási körzet van. Ebből az Oroszországi Köztársaságban 68, az Ukrán SZSZK-ban 11, a Kazah SZSZK-ban 9, az Üzbég SZSZK-ban 5, a többi tizenegy szövetségi köztársaságban pedig egy-egy. A gazdasági igazgatási körzetek határait a szövetségi és az autonóm köztársaságok, valamint a határterületek és a területek meglevő állami és államigazgatási beosztása alapján, iparuk fejlettségi színvonalának és az egyes körzetek sajátos viszonyainak figyelembevételével állapítják meg. A gazdasági igazgatási körzetek koordinálása és központosított állami vezetése a szövetségi köztársaságok miniszertanácsainak és az Állami Tervbizottságnak a hatáskörébe tartozik.

Gazdasági politika – az állam gazdasági intézkedéseinek rendszere. A gazdasági politika a kapitalizmusban a burzsoá társadalom antagonisztikus osztályellentéteit, az ország gazdaságában lezajló spontán folyamatokat fejezi ki; a burzsoá állam gazdasági politikája a kizsákmányoló osztályok és elsősorban a monopoltőke érdekeit szolgálja, s magas monopolprofit biztosítását célozza. A szocialista állam gazdasági politikája tudatosan igazodik a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek követelményeihez, s a gazdasági, a politikai és a kulturális építés feladatainak megoldására, a dolgozók jólétének szüntelen javítására és a kommunista társadalom felépítésére irányul. A gazdasági politika a szocialista építés minden egyes szakaszában azoknak a fő feladatoknak van alárendelve, amelyeket a társadalom anyagi életének megérett szükségletei, a belső és a nemzetközi körülmények szabnak meg. *(l. Szocialista iparosítás, Mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban, Átmeneti időszak a kapitalizmusból a szocializmusba, Szocialista állam gazdasági szerepe.)*

Gazdasági rajonírozás a szocialista országokban – a területi munkamegosztás eredmé-

nyeképpen az országban kialakult gazdasági körzetek (rajonok) tudományosan megalapozott, gazdasági és természeti sajátosságaiknak megfelelő kijelölése. A gazdasági körzet: az ország egy része, amely a népgazdaság rendszerében termelési specializáltságával és szerkezetével válik ki. A gazdasági körzetek kialakulása és fejlődése szorosan összefügg a területi munkamegosztással, a termelőerők területi megoszlásával és kihasználásával. A területi munkamegosztás és a gazdasági körzetek specializálódása a különböző társadalmi-gazdasági alakulatokban különbözőképpen alakul. A kapitalizmusban spontánul alakul ki a területi munkamegosztás, spontánul jönnek létre gazdasági körzetek, s ez a folyamat antagonisztikus jellegű. A gazdasági körzetek spontánul, nagyon egyenlőtlenül, a legnagyobb profitra való törekvés jegyében fejlődnek. Egyes körzetek más körzetek kizsákmányolása árán fejlődnek, pangást, sőt hanyatlást idéznek elő más körzetekben (nemcsak belföldön, hanem külföldön is). Az Egyesült Államokban például az iparosodott Észak fejlődésének kísérő jelensége volt a rabszolgatartó Dél fejlődésének akadályozása, a déli körzetek kizsákmányolása; a cári Oroszországban a központi iparvidékek az Orosz Birodalom gyarmati határterületeinek kizsákmányolása révén fejlődtek stb.

A szocializmusban szigorúan tudományos alapon, tervszerűen fejlesztik a gazdasági körzeteket. A valóban tudományos gazdasági rajonírozást a társadalmi tulajdon és a gazdasági törvények tudatos felhasználása teszi lehetővé. A szocialista termelési mód viszonyai közt tervszerűen, a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényével összhangban valósítják meg a területi munkamegosztást és a gazdasági körzetek specializálását. Az ország gazdasági rajonírozása: fontos eszköz a népgazdaság helyes távlati és folyó tervezésének megszervezésére, a termelőerők ésszerű elhelyezésére, a munka termelékenységének növelésére. A Szovjetunióban a gazdasági rajonírozás alapelvei: a gazdasági terület specializálása a népgazdaság rendszerében és az adott körzet komplex fejlesztése; a termelés tervszerű, ésszerű elosztása az országban és ezzel együtt a természeti és az éghajlati viszonyok, valamint a munkaerőforrások maximális kihasználása; az ipar lehető legnagyobb fokú közelítése a nyersanyag-forrásokhoz és a késztermék-fogyasztó körzetekhez; az egymást keresztező és a fölösleges szállítások csökkentése; a lakosság nemzeti összetételének és a nemzetiségi körzetek gazdasága fejlesztésének figyelembevétele; a körzet specializálására és komplex fejlesztésére kínálkozó távlati és potenciális lehetőségek mérlegelése; a körzetek közötti kapcsolatok megszervezése és tervezése; a honvédelem érdekeinek és a szocialista nemzetközi munka-

megosztás igényeinek figyelembevétele.

Gazdasági szektor – a gazdasági viszonyok különböző tulajdonformán alapuló típusa. A társadalom szociális-gazdasági szerkezetét és fejlődési fokát bizonyos gazdasági szektorok összessége és kölcsönös viszonya jellemzi. A tőkés társadalom például magába foglalja „mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak . . . termelési viszonyait, amely társadalmi formák romjaiból és elemeiből felépült oly módon, hogy részben azoknak még fel nem számolt maradványai tovább tengődnek benne . . .” (*Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 31. old.) A szocialista gazdaságot – a kapitalizmustól eltérően – egy szektor, a szocialista szektor osztatlan uralma jellemzi. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában még többé-kevésbé hosszabb időszakon át léteznek a szocializmus előtti társadalmi alakulatokból megmaradt gazdasági szektorok, de a vezető szerepet a szocialista szektor tölti be. Az átmeneti időszakban levő országok túlnyomó többségére három szektor jellemző: a szocialista, a kisárutermelő és a tőkés szektor. A Szovjetunióban az átmeneti időszakban öt szektor volt: 1. patriarkális parasztgazdaság; 2. kisárutermelés; 3. magángazdasági kapitalizmus; 4. államkapitalizmus; 5. szocialista szektor. Az európai népi demokratikus országokban jelenleg három szektor van: a szocialista, a kisárutermelő és a kapitalista szektor. Kínában ezenkívül van államkapitalista szektor is, főként az állami és magántulajdonban levő, úgynevezett vegyes ipari és kereskedelmi vállalatok formájában. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet feladatainak megoldása arányában a szocialista szektor uralkodóvá válik, a kisárutermelő és az államkapitalista szektor fokozatosan átalakul szocialista szektorrá, a kapitalista szektor pedig megszűnik.

Gazdasági szerződés a Szovjetunióban – vállalatok vagy szervezetek közötti szerződés, amely a népgazdasági terv alapján és azzal összhangban szab meg bizonyos áruszállítási vagy munkateljesítési kötelezettségeket. A gazdasági szerződések a szerződő felek konkrét működési feltételeinek és feladatainak megfelelően részletezik a terveket. Ilyen szerződéseket főként termelési eszközök és fogyasztási cikkek szállítására kötnek. A gazdasági szerződésekben meghatározzák a szállítandó anyagi javak mennyiségét, minőségét, választékát, a szállítás határidejét, az elszámolások rendjét, a szállítási terv és a szerződési feltételek teljesítésének kölcsönös ellenőrzési módját, valamint a szerződésszegés esetén alkalmazandó szankciókat. A szocialista társadalomban az önálló elszámolás rendszere miatt kell gazdasági szerződésekbe fog-

lalni a vállalatok vagy szervezetek gazdasági kapcsolatait. A gazdasági szerződések rendszere lehetővé teszi, hogy az anyagi erőforrások központi elosztását egybekapcsolják a szervezetek (vállalatok) operatív önállóságával és az önálló elszámolás elveinek megvalósításával. A vállalatok vagy szervezetek kötelesek gazdasági szerződéseket kötni egymással. A szerződő felek közötti összes vitás kérdésekben végső soron állami döntőbizottság határoz.

Gazdasági törvények – a társadalom gazdasági fejlődésének folyamataira legáltalánosabban jellemző belső, lényegi összefüggéseket, szükségszerű oksági függőségeket tükröző törvények. A gazdasági törvények a termelési mód fejlődéstörvényei, az anyagi javak termelését és elosztását határozzák meg. A gazdasági törvények objektív törvények, az egyes folyamatoknak az emberek tudatától és akaratától független összefüggéseit tükrözik, meghatározott gazdasági feltételek talaján keletkeznek és hatnak, s a gazdasági feltételek változásával együtt változnak, vagy elvesztik érvényüket. Az emberek felfedezhetik és megismerhetik ezeket a törvényeket, gyakorlati tevékenységükben számolhatnak követelményeikkel, de nem hozhatnak létre, nem alakíthatnak át, nem módosíthatnak gazdasági törvényeket. Az emberek a gazdasági törvényeket megismerve, saját érdekükben hasznosíthatják azokat. Egyes gazdasági törvények minden gazdasági alakulatban érvényesülnek. Ilyen például *a termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvénye (l.)*. Vannak sajátos (specifikus) gazdasági törvények, amelyek csak egy bizonyos termelési módra jellemzőek. Ilyen például a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye (l.)* a szocializmusban; az értéktörvény viszont több alakulatban is érvényesül. A társadalom gazdasági törvényei között meghatározó jelentősége van a gazdasági alaptörvénynek, amely az adott termelési mód leglényegesebb oldalait fejezi ki, a társadalmi fejlődés fő vonalát határozza meg. A gazdasági törvények megkülönböztető sajátossága, hogy e törvények többségének érvényesülése történelmileg átmeneti jellegű. A gazdasági törvények különböznek a természeti törvényektől. A társadalmi fejlődés törvényeinek felfedezése és alkalmazása közvetlenül összefügg az emberek tevékenységével. Ha e törvények hatása ellentmondásba kerül a társadalom elhaló erőinek érdekeivel, akkor a hanyatló osztályok ellenállását idézi elő. Ha a termelési eszközök tulajdonformája megváltozik, az egyik termelési viszonyt egy másik termelési viszony váltja fel, a régi gazdasági törvények elvesztik érvényüket, s új törvények keletkeznek. A szocializmus előtti alakulatokban a termelési eszközök magántulajdona és a tár-

sadalmi termelés ebből következő spontán, anarchikus jellege miatt nagyon korlátozottak azok a lehetőségek, hogy az emberek gyakorlati tevékenységük során számításba vegyék és felhasználják a gazdasági törvényeket; az antagonisztikus társadalmi alakulatokban az emberek képtelenek ellenőrizni tevékenységük társadalmi következményeit. A gazdasági törvényeknek az egész társadalom javát szolgáló rendszeres és tudatos felhasználása csak a szocializmusban kezdődik meg, ahol a társadalmi termelést tervszerűen szervezik, hogy kielégítsék az egész társadalomnak és minden egyes tagjának növekvő szükségleteit. „Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, melyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként állottak velük szemben, az emberek akkor majd (ti. a szocializmusban – *Szerk.*) teljes szaktudással alkalmazzák s ezzel uralmuk alá vetik." *(Engels:* „Anti-Dühring". Szikra 1950. 292. old.) A szocializmus objektív gazdasági törvényeinek természete megköveteli e törvények tudatos felhasználását. A kommunista párt és a szocialista állam gazdaságpolitikájában és gazdasági-szervező tevékenysége során mérlegeli és felhasználja a gazdasági törvényeket.

Gazdasági túltermelési válság – a tőkés ciklus szakasza, amelynek jellemzői: a tőkés gazdaság összes ellentmondásainak viharos kirobbanása, az áruk túltermelése, értékesítésük nehézségeinek határtalan kiéleződése, az árak esése, a termelés rohamos csökkenése, a munkanélküliség növekedése, a munkabérek csökkenése, a fizetésekhez szükséges készpénz nagy hiánya, a hitelkapcsolatok felbomlása, rengeteg vállalat csődje. A gazdasági válságok elkerülhetetlensége a tőkés termelési módban gyökerezik. A válságok oka a kapitalizmus fő ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és eredményeinek tőkés elsajátítási formája közötti ellentmondás. Ez az ellentmondás a tőkés termelés anarchiájában, a társadalmi termelés arányainak állandó megsértésében fejeződik ki. A kapitalizmus fő ellentmondását fejezi ki a termelésnek és a fogyasztásnak a kapitalizmusra jellemző antagonisztikus ellentmondása. A legnagyobb profitot hajszoló tőkések egyrészt bővítik a termelést, másrészt fokozzák a dolgozók kizsákmányolását. Emiatt a lakosság többségének fizetőképes kereslete elmarad a termelés növekedésétől. Amikor a megnövekedett termelés és az elmaradt fizetőképes kereslet közötti szakadás nagy méreteket ölt, kitör a gazdasági válság. A gazdasági válság: robbanás, az ellentmondások átmeneti jellegű erőszakos megoldása. A megbomlott egyensúlyt a termelés csökkentésével, sok vállalat bezárásával, az áruk egy részének megsemmisítésével, a termelőerők egy részének elpusztításával, erőszakos úton állítják helyre. A

válság idején alacsony árak alakulnak ki; a tőkések ilyen árak mellett is magas profitra törekszenek, s ezért rákényszerülnek termelésük tökéletesítésére, állótőkéjük felújítására. Ez lehetőséget teremt a termelés újabb bővítésére. De a tőkések ezzel egyidejűleg fokozzák a dolgozók kizsákmányolását, ennek következtében összeszűkülnek a piacok, s nehézségekbe ütközik a válságból való kilábalás. A gazdasági túltermelési válságok az ipart és a mezőgazdaságot egyaránt sújtják *(l. Agrárválság)*, s bizonyos időközönként ismétlődnek. Az első országos méretű ipari válság 1825-ben Angliában tört ki. A XIX. században a következő években voltak túltermelési válságok: 1836, 1847–1848, 1857, 1866, 1873, 1882, 1890. Az 1873. évi válság különösen mély volt. A XX. században válság volt: 1900—1903-ban, 1907-ben, 1920—1921-ben, 1929—1933-ban, 1937—1938-ban, 1948—1949-ben és 1953–1954-ben. Az új gazdasági válság 1957 végén 1958 elején kezdődött meg. A túltermelési válságok különösen nagy erővel törnek ki az imperializmusban és a kapitalizmus általános válságának viszonyai között, amikor végigpusztítanak a tőkésországok csaknem minden gazdasági ágán, a végsőkig kiélezik a tőkésrendszer ellentmondásait. A legnagyobb pusztításokat az 1929–1933. évi világgazdasági válság okozta, amely erősen megrendítette az egész tőkés világot. A válságok fokozzák a dolgozók elnyomorodását, elmélyítik a kapitalizmus ellentmondásait. Mérhetetlen ínséggel sújtják a dolgozókat, kiélezik az osztályharcot, forradalmasítják a munkásosztályt. A gazdasági túltermelési válságok világosan bizonyítják, hogy a tőkés termelési mód tarthatatlan, és szükségképpen át kell hogy adja helyét egy magasabbrendű társadalmi termelési formának: a szocializmusnak.

Gazdaságosság – a szocializmusban a legkisebb szükséges ráfordításokkal a legjobb eredmények elérését biztosító gazdálkodási módszer. A gazdaságosság azt jelenti, hogy a szocialista bővített újratermelésre észszerűen használják ki a munkaidőt és a szocialista vállalatok összes anyagi és pénzügyi forrásait. A leggazdaságosabb gazdálkodás megkívánja, hogy a dolgozók fáradhatatlanul harcoljanak az összes anyagi értékek és pénzeszközök gazdaságos felhasználásáért, a pazarlás és a gondatlan gazdálkodás legcsekélyebb megnyilvánulásának megszüntetéséért, az összes népgazdasági ágakban a veszteségek és az improduktív ráfordítások elhárításáért, a termelési költségek minden módon való csökkentéséért. A gazdaságosság megmutatkozik a berendezés kihasználásának megjavításában, a vállalatok pénzügyi mutatóinak teljesítésében és túlteljesítésében, az igazgatási kiadások csökkentésében, az ipari és a mezőgazdasági termelés értékének és

önköltségének (l.), valamint az összes népgazdasági ágak költségeinek csökkentésében. A gazdaságosság megvalósításának feltétele: a vállalatok termelési kapacitása kihasználásának rendszeres javítása, a termelés és az igazgatás szervezésének állandó tökéletesítése, a dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelése, az anyagi és a pénzeszközök takarékos felhasználása, a termelés minőségének javítása, az általános költségek csökkentése stb. A gazdaságosság elve megkívánja, hogy számoljanak az értéktörvény érvényesülésével a szocializmusban. A gazdaságosság megvalósításának legfontosabb eszköze az *önálló elszámolás (l.)*. A gazdaságosság elvének érvényesítése nagyon fontos a *szocialista felhalmozás (l.)* növelése szempontjából, mert meggyorsítja a szocialista bővített újratermelés ütemét. A gazdaságosság megvalósításának fontos feltétele a dolgozók részvétele a takarékosságért és a gazdaságosságért, valamint a társadalmi munka termelékenységének szüntelen növeléséért vívott harcban.

Gépesítés – *l. Munka gépesítése.*

Gép- és traktorállomások (a Szovjetunióban) – gép- és traktorparkkal rendelkező állami mezőgazdasági üzemek, amelyeket a kolhozok termelési és műszaki szolgálatára szerveztek. A tömeges kolhozszervezés időszakában a kolhozoknak nem volt elegendő eszközük, hogy traktorokat és más bonyolult gépeket vásároljanak, üzemanyagot szerezzenek, javítóműhelyeket építsenek; a kolhozokban szakképzett káderek sem voltak. Sok kis kolhoz nem tudta észszerűen hasznosítani a nagygépeket. Ráadásul az ipar annak idején még nem is gyártott az összes kolhozok ellátásához szükséges elegendő mennyiségű gépet. Ilyen körülmények között az állam a gép- és traktorállomások közbeiktatásával szervezte meg a kolhozok termelési és műszaki ellátását. A gép- és traktorállomásokat a szovjet állam fontos eszközként használta fel a dolgozó parasztságnak a kollektivizmus, az össznépi érdekek szellemében való nevelésére. A gép- és traktorállomások történelmi jelentősége az volt, hogy a szocializmus építéséért vívott harcban segítették a munkásosztály és a parasztság szövetségének megszilárdítását. Az állam azért létesített gép- és traktorállomásokat, hogy segítse a parasztságot a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre való áttérésben, s megerősítse a szövetkezeteket. A kolhozok nagy többsége a gép- és traktorállomások segítségével lett gazdaságilag erős szocialista nagyüzem.

Az első gép- és traktorállomást 1928-ban szervezték meg a Szovjetunióban (az Odessza területi Sevcsenko-szovhozban). A következő években az állam a legtöbb mezőgazdasági vidé-

ken alakított gép- és traktorállomásokat. Az első gép- és traktorállomások munkatapasztalatai azt bizonyították, hogy ez a legcélszerűbb szervezési forma a mezőgazdaság gépi technikával való ellátására és az egyéni parasztgazdaságok szocialista átalakításának előmozdítására. A háború utáni években a gép- és traktorállomások segítségével gyorsan állították helyre a kolhozokat és érték el a mezőgazdasági termelés háború előtti színvonalát. A gép- és traktorállomások nagy szerepet töltöttek be a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendítésében, amelyet az SZKP Központi Bizottságának szeptemberi ülésén (1953) hozott határozatok és a háború utáni években a mezőgazdaságra vonatkozó egyéb határozatok alapján hajtottak végre. 1957-ben 8000 gép- és traktorállomásnak több mint 2 millió állandó dolgozója, 1 178 000 traktora (15 lóerősre átszámítva), több százezer gabonakombájnja és sok más mezőgazdasági felszerelése volt.

A szovjet gép- és traktorállomásoknak a nagyüzemi mezőgazdaság szervezésében felhalmozott tapasztalatait a többi szocialista ország is széleskörűen felhasználja mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmának erősítésére, faluhelyen a szocialista termelés ipari anyagi-termelési alapjának megteremtésére. A kolhozépítés újabb szakaszában, amikor a szovjet kolhozok többsége gazdaságilag erős nagyüzemi gazdasággá fejlődött, műszakilag sokkal jobban ellátott, mint régebben, s amikor a kolhozokban szakképzett mezőgazdasági vezetők és szakemberek dolgoznak, a kolhozok jövedelme pedig jelentősen megnövekedett, szükségtelenné vált, hogy a kolhozok termelési és műszaki ellátását a gép- és traktorállomások végezzék. Ennek kapcsán sok egyéb fontos funkcióra sincs szükség, amelyeket régebben a gép- és traktorállomások láttak el: nem kell meggyőzni a parasztságot a kollektív nagyüzemi gazdaság előnyeiről, nem szükséges, hogy a gép- és traktorállomások legyenek a kolhoztermelés és a mezőgazdasági műszaki haladás szervezői, a mezőgazdasági termékek felhalmozási forrásai. Ilyen körülmények között a gép- és traktorállomások további megtartása fékezni kezdte a mezőgazdasági termelőerők fejlődését, mivel a földeken két gazda volt: a kolhoz és a gép- és traktorállomás. Ezért az SZKP Központi Bizottságának 1958. évi februári teljes ülése intézkedéseket dolgozott ki a gép- és traktorállomások újjászervezésére és a technikai felszerelés kolhozoknak való eladására. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa 1958 márciusában – miután a javasolt intézkedéseket az egész nép helyeselte – megfelelő törvényt fogadott el ezekről az intézkedésekről *(l. Műszaki és javító-állomások)*. A gép- és traktorállomások újjászervezése, a kolhozok termelési és műszaki ellátásának új formára való át-

térés a kollektivizálási politika győzelme óta a legnagyobb jelentőségű esemény, a legfontosabb forradalmi jellegű intézkedés a szovjet mezőgazdaságban. A gép- és traktorállomások újjászervezésével új szakasz kezdődött meg a kolhozrendszer fejlődésében: a mezőgazdasági termelés színvonala magasabbra emelkedik, a tömegek alkotó kezdeményezése még inkább kibontakozik; ez az intézkedés előmozdítja a termelőerők teljesebb kihasználását, a mezőgazdasági termelés gyors növekedését, az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatainak megerősödését, a munkásosztály és a kolhozparasztság szövetségének megszilárdulását. A kommunista párt és a szovjet kormány intézkedései a kommunizmus felépítésével kapcsolatos feladatok elméleti programja szempontjából is nagy jelentőségűek, s alkotó módon tovább fejlesztik a marxista–leninista elméletet.

Gép- és traktorállomás szerződése a kolhozzal – törvényerejű megállapodás, amely a gép- és traktorállomásoknak és a kolhozoknak a kolhoztermelés szervezésével kapcsolatos kölcsönös kötelezettségeit határozza meg.* A szerződés a gép- és traktorállomásnak és a kolhoznak mindazokat a mezőgazdasági munkakötelezettségeit tartalmazza, amelyeket egyrészt a gép- és traktorállomás erejével és eszközeivel, másrészt a kolhoz erejével és eszközeivel kell elvégezni. A szerződés meghatározza, hogy a gép- és traktorállomás munkáját hogyan kell természetben és pénzben elszámolni, s a gép- és traktorállomás hogyan köteles szervezetileg segíteni a kolhoz közös gazdaságának fejlesztését. Az első típusszerződést 1930-ban hagyták jóvá. A kolhozok és a gép- és traktorállomások fejlődésével a közöttük kialakult szerződéses viszonyok pontosabbak lettek, kölcsönös kötelezettségeik megnövekedtek. A legutóbbi években használatos szerződések meghatározzák a kolhoz közös gazdasága minden üzemágának fejlesztését szolgáló termelési feladatokat, s részletesen felsorolják a gép- és traktorállomás és a kolhoz kötelezettségeit. A szerződésben a gép- és traktorállomásnak és a kolhoznak megszabott állami feladatok alapján és az adott kolhoz termelési feltételeihez igazodva határozzák meg a teljes termelésre, az állatállomány nagyságára és produktivitására, valamint a fontosabb növényi és állati termékek 100 hektáronkénti terméshozamára vonatkozó feladatokat. A szerződést – aláírása előtt – megvitatja a kolhozparasztok közgyűlése, amelyen a gép- és traktorállomás vezetői is részt vesznek. Az aláírt szerződést a kerületi szovjet végrehajtó bizottságánál bejegyzik. A vállalt kötelezettségek teljesítéséről a gép- és traktorállomás dolgozói bizonyos időszakonként rendszeresen beszámolnak a kolhozparasztok közgyűlésének.

Ezek a szerződéses viszonyok, amelyek a szocialista ipar és a kolhozok gazdasági kapcsolatainak kifejezői, nagy jelentőségűek voltak a kolhoztermelés állami vezetésének megvalósításában. A kolhozépítés további szakaszain, amikor a gép- és traktorállomás több kisebb, szervezetileg még nem eléggé erős kolhozt szolgált ki, a gép- és traktorállomás és a kolhozok közötti szerződéses viszonyok tökéletesítése az egyik fontos eszköze volt a kolhoztermelés fellendítésének, az állami technikai eszközök, valamint a kolhozban levő saját termelési eszközök és munkaerő jobb kihasználásának. A mostani újabb feltételek között, amikor a kolhozok többsége szervezetileg és gazdaságilag megerősödött, már kimerítettnek bizonyultak azok a lehetőségek, hogy a kolhoztermelést a gép- és traktorállomások és a kolhozok közötti szerződéses gazdasági kapcsolatokra építve fejlesszék. Ezért az látszott célszerűnek, hogy a gép- és traktorállomások által nyújtott termelési és műszaki támogatás helyett közvetlenül a kolhozoknak adják el a mezőgazdasági technikai felszerelést, s a gép- és traktorállomásokat átszervezzék műszaki és javítóállomásokká.

[*A magyar mezőgazdaságban a gépállomások és a termelőszövetkezetek kötnek egymással hasonló jellegű szerződést, amely a termelőszövetkezetekben folyó gépi munka szervezésének alapja. Azokban a termelőszövetkezetekben, amelyek már részben saját tulajdonú gépekkel dolgoznak, a gépállomási szerződés jelentősége szintén csökkeni fog.]

Gépi idő – az az időmennyiség, amely alatt géppel végeznek el bizonyos munkát vagy műveletet. A gépi idő nagysága függ: a gyártási folyamat vagy művelet, továbbá a berendezés vagy szerszám jellegétől, a megmunkálandó nyersanyag minőségétől. Például egy esztergapadon elvégzendő művelet gépi idejét meghatározza a megmunkálandó alkatrész felületének hossza, a befogott alkatrész percenkénti fordulatszáma, a forgácsoló szerszám egy fordulatra beállított előtolása stb. A gépi idő nagyságát befolyásoló lényeges tényező a munkások szakmai képzettsége, munkájuk kulturáltsága. Az élenjáró munkások nagy termelékenységű gyorsmegmunkálási módszerek alkalmazásával jelentősen csökkentik az egy alkatrész megmunkálására jutó gépi időt. A géppgyártás élmunkásai nagyobb termelékenységet biztosító szerszámok, nagy teljesítményű új berendezések használata és a régi berendezések korszerűsítése révén csökkentik a gépi időt. A gépi idő csak egy része az alkatrész megmunkálásához szükséges munkaidőnek. A munkaidő másik része a megszakításokra fordított idő, amely elsősorban a munkások munkájának ésszerű megszervezésével csökkenthető. A termékegység

termelésére fordított gépi időnek és a megszakítások idejének csökkentése, valamint az egész munkaidőn belül a gépi idő arányának növelése az egyik legfontosabb tényezője a termelési kapacitás jobb kihasználásának, a munkatermelékenység fokozásának és a termelés növelésének.

GOELRO-terv (Oroszország állami villamosításának terve) – a szocializmus termelési-technikai bázisa megteremtésének terve, Szovjet-Oroszország népgazdasága helyreállításának és szocialista újjáalakításának az ország villamosítására alapozott első állami távlati terve. Az Oroszország Állami Villamosításának (GOELRO) bizottsága által kidolgozott és a VIII. Összoroszországi Szovjetkongresszuson (1920) elfogadott gazdasági terv Lenin zseniális elgondolásait összegezte. Lenin a villamosításban a társadalom szocialista átalakításának döntő eszközét látta. A GOELRO-terv kidolgozásának megszervezésekor Lenin abból indult ki, hogy a villamosítás újjászüli Oroszországot, s a szovjet rendszer talaján elősegíti a kommunizmus alapelveinek végleges győzelmét a szovjetországban. Rámutatott, hogy a szocializmus egyetlen lehetséges anyagi alapja csak a mezőgazdaság újjászervezésére is képes gépi nagyipar lehet. Ilyen nagyipar pedig, amely eléri a legújabb technikai fejlettség magas színvonalát, csak az egész ország villamosítása alapján létesíthető. A villamosításnak a társadalom szocialista átalakításában betöltött szerepét Lenin a következő híres formulában összegezte: „A kommunizmus – szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása." A GOELRO-terv alapeszméje az volt, hogy a villamosítás alapján mihamarabb talpraállítsák a háború dúlta gazdaságot, az összes népgazdasági ágaknak új technikai alapot biztosítsanak, s lerakják a szocializmus alapját. A GOELRO-terv, amelyet Lenin a párt második programjának nevezett, 10–15 évre szólt, és nagyszabású népgazdasági intézkedések komplexumát tartalmazta. Előirányozta összesen 1 500 ezer kilowatt teljesítményű 20 kerületi hőerőmű és 10 vízierőmű építését. Az előirányzatban szerepelt, hogy a villamos energia termelését 1935-ig 8,8 milliárd kilowattórára fokozzák, a széntermelést az 1920. évihez képest 7,2-szeresre, a nyersvas termelését 70,7-szeresre, a rézét 273-szorosra, az olajkitermelést 3–4-szeresre növelik, az egész ipari termelést az 1913. évihez képest 80–100%-kal emelik, 20–30 ezer kilométer hosszú vasútvonalat építenek, a legfontosabb vasútvonalakat pedig villamosítják. A mezőgazdaságban a terv előirányozta a földművelés fellendítését, a földek lecsapolását, illetve öntözését, a vetésterület 20–30 millió hektárral való növelését, a kollektív gépesített nagyüzemi mezőgazdaság megteremtéséhez szükséges feltételek előkészítését. A GOELRO-terv 17 milliárd arany-

rubel népgazdasági beruházást irányzott elő. Az első villamos erőművek építése már a polgárháború éveiben megkezdődött. A GOELRO-tervet határidő előtt teljesítették. 1935 végéig, vagyis a terv megszületésének 15. évében, a tervezett 30 erőmű helyett 40 kerületi erőművet építettek fel, s az üzembe helyezett villamos erőművek együttes kapacitása csaknem háromszorosan haladta meg az előirányzatot. A GOELRO-terv teljesítésével gyökeresen megjavult a népgazdaság műszaki felszereltsége és energiaellátottsága. A villamosításon alapuló első népgazdaságfejlesztési terv kidolgozásának és teljesítésének tapasztalatait a Szovjetunió és valamennyi népi demokratikus ország sikeresen felhasználja a szocialista építés minden szakaszában.

Gyár – termelésszervezési forma, gépek alkalmazásán alapuló ipari termelőegység. A kapitalizmusban a gyár a tőkés munkakooperáció legfejlettebb formája. A *manufaktúráról (l.)* a gyárra való áttérés azt jelentette, hogy a tőkésvállalatokban meghonosították a gépi termelést, megteremtették a tőkés termelési mód anyagi-műszaki alapját, s ezzel együtt kialakitották a gyári munkafegyelmet. A gyári termelési folyamatok gépesítése arra vezet, hogy hatalmasan megnövekszik a munka termelékenysége, jelentősen olcsóbbodik az ipari termelés, s a kisárutermelők és a kézi munkán alapuló kisüzemek óriási tömege megy tönkre. A tőkés gyár a munka tőke általi leigázásának újabb fokát jelzi. A tőkés gyárakban a munkás átváltozik a gép tartozékává. A gépek tőkés alkalmazása következtében meghosszabbodik a munkanap, elterjed a női és a gyermekmunka alkalmazása, kialakul a munkanélküliek tartalékserege, fokozódik a proletariátus abszolút és relatív elnyomorodása. Ugyanakkor a tőkésgyárakban alkalmazott sok munkás közös munkája egyesíti, fegyelmezi és a kapitalizmus elleni harcra szervezi a munkásokat. A tőkésgyár fejlődése fokozta és kiélezte a *kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondását (l.)*.

A szocialista társadalomban a gyár szocialista állami tulajdonban levő, állami terv alapján működő termelőegység *(l. Szocialista munkakooperáció, Szocialista állami iparvállalat)*.

Gyarmati rendszer – *l. Imperializmus gyarmati rendszere.*

Gyártási önköltség – a termékegység termelésére felhasznált, pénzformában kifejezett vállalati ráfordítások összessége *(l. Önköltség)*. Abban különbözik a teljes (kereskedelmi) önköltségtől, hogy az utóbbi a gyártási önköltségen kívül magában foglalja a termékek értékesítési költségeit és a trösztök és a kombinátok adminisztratív-gazdasági kiadásainak fedezését szolgáló befizetéseket is. A gyártási önköltség alkotóelemei rendsze-

rint a következő kalkulációs tételek: 1. Alapanyagok, ide számítva a nyersanyagokat és a félkész termékeket. 2. Segédanyagok, köztük a tüzelőanyagok, az energia stb. 3. Amortizáció (értékcsökkenés). 4. A termelőmunkások munkabére. 5. Társadalombiztosítási járulékok. 6. A berendezés fenntartási és üzemeltetési költségei. 7. Üzemi költségek. 8. Vállalati általános költségek. Több iparágban külön kiemelnek néhány olyan költségtételt, amely az illető iparág szempontjából különösen fontos (például a bányászatban „Bányafeltárási munkák", a gépgyártásban „A kooperáló vállalatok gyártmányai, félkész termékei és szolgáltatásai" és az „Új gyártmányfajták gyártástervezésének költségei" stb.).* A gyártási önköltség egyes tételeinek részaránya az egyes termelőágak jellegétől és sajátosságaitól függően alakul. A tervezett gyártási önköltséget vagy úgy állapítják meg, hogy a terv*kalkulációk (l.)* alapján összesítik a termékgyártás és a munkateljesítés összes költségeit, vagy úgy, hogy a *termelési költségvetésből (l.)* indulnak ki, s az összes költségek összegéből levonják azoknak a munkáknak és szolgáltatásoknak a költségeit, amelyek nem tartoznak a teljes termeléshez vagy az árutermeléshez.

[*Magyarországon a kalkulációs tételek némileg eltérnek a felsorolástól.]

Gyártási profil – meghatározott *választék (l.)* szerint gyártott termékek köre, amelyet a népgazdasági terv a termelőegység (vállalat, üzem, műhely) gépi berendezésének és műszaki sajátosságainak megfelelően határoz meg. A vállalat gyártási profiljára a népgazdasági terv alapján meghatározott mennyiségben és mértékben gyártott termékek gyártási folyamatának azonossága jellemző.

Gyártási selejt – olyan rossz minőségű termék, amely részben vagy egyáltalán nem felel meg a műszaki rajzokon, előírásokban, szabványokban megszabott követelményeknek. A gyártási selejt megdrágítja a termelést, növeli az anyag-, a szerszám- és az energiafogyasztást, csökkenti a munka termelékenységét, megbontja a termelési folyamat normális menetét, rontja a termelési kapacitás kihasználását, csökkenti a gyártott termékek mennyiségét. A gyártási selejt elleni küzdelem a selejt megelőzését célzó intézkedések jegyében folyik. A selejt okai lehetnek a legkülönfélébb műszaki és termelésszervezési zavarok: a műszaki rajzokon vagy előírásokban elkövetett hibák; a munkadarabok elkészítésére, az alkatrészek megmunkálására és a gyártmányok összeszerelésére megszabott technológiai előírások megsértése; a berendezés rendeltetésellenes felhasználása vagy rossz állapota, illetve a munkások hiányos műszaki tájékoztatása;

a dolgozók gondatlansága, a műszaki személyzet nem kielégítő szaktudása, a termékminőség műszaki ellenőrzésének helytelen megszervezése stb.

Gyártási technológia – a gyártmány előállításának módja, a gyártási folyamatban végbemenő anyagmegmunkálási módok összefüggő rendszere. A gyártási technológia magában foglalja a gyártmányok előállítására irányuló műveletek célszerű sorrendjének, a műveletek lebonyolításához szükséges gépek, szerszámok és készülékek típusának és jellegének, a műveleteket végrehajtó munkások szakképzettségének meghatározását, valamint a gyártás egész rendjének kialakítását. Szocialista vállalatokban a gyártási technológiát úgy dolgozzák ki, hogy számolnak a legkorszerűbb gépek és más berendezések kihasználásával, a szocialista termelés műszaki színvonalának állandó fejlődésével. A gyártási technológia döntően befolyásolja a termelés minőségét és a vállalati munka gazdasági mutatószámainak alakulását. Ezért a technológiai folyamat kidolgozásakor a leggazdaságosabb változatot kell kiválasztani, amely mennyiségileg és minőségileg egyaránt biztosítja a termelési feladat teljesítését, a gyártás lebonyolításában pedig szigorúan ragaszkodni kell a technológiai fegyelemhez. A gyártási technológia megállapításakor nagymértékben hasznosíthatók az élenjáró termelési tapasztalatok; ezeket elsősorban a típustechnológiai folyamatok kidolgozásakor kell számításba venni.

Gyermekmunka – a tőkésországokban kiskorúak és serdülők bérmunkája. A gyermekmunka tömeges alkalmazása a XVIII. század végén, a gépi termelés elterjedésének időszakában kezdődött meg. Az első kapitalista gyárakban törvény nem korlátozta a gyermekmunka alkalmazását és a gyermekek kizsákmányolását. Napjainkban a 14 évesnél fiatalabb gyermekek termelő munkában való alkalmazását tiltó törvények ellenére valamennyi tőkésországban kizsákmányolják a gyermekmunkát, mivel a gyermekek és a serdülők bére ezekben az országokban sokkal kisebb, mint a felnőtt munkásoké. A gyarmati és a függő országokban különösen nagy arányokban folyik a gyermekmunka kizsákmányolása.

A Szovjetunióban munkaügyi törvényhozás tiltja a gyermekmunka alkalmazását. Bér ellenében végzett munka csak 16 éves kortól engedélyezett; a serdülők napi munkaideje – teljes munkabérért – 6 óra.* A szovjet állam gondoskodik a serdülők oktatásáról. A Szovjetunió az ipari tanintézeteken és a gyári iparitanuló iskolákon kívül megteremtette a termelési-műszaki oktatás, valamint az általános műveltséget biztosító oktatás rendszerét, amely lehetőséget ad a termelésben dol-

gozó fiataloknak, hogy szakmai képesítést szerezzenek, gyarapítsák termelési és műszaki ismereteiket és növeljék szakképzettségüket.

[* Magyarországon a 14. életévét be nem töltött fiatalkorút munkára alkalmazni nem szabad. Az egészségre ártalmas és nagyobb fizikai erőkifejtést igénylő munkakörökben fiatalkorú dolgozót foglalkoztatni nem szabad. Munkaviszony szempontjából fiatalkorúnak minősül az a dolgozó, aki 18. életévét még nem töltötte be.]

H

„Hadikommunizmus" – a szovjet államnak az 1918–1920. évi külföldi katonai intervenció és polgárháború időszakában folytatott gazdaságpolitikája, amely a gazdasági bomlás körülményei közepette az ország minden erőforrását a front szükségleteinek kielégítésére mozgósította. A szovjethatalom a polgárháború és a külföldi intervenció idején a korábban államosított nagyiparon kívül a középipart és a kisipar egy részét is államosította. Az egész ipart központi szervek igazgatták: a vállalatok nyersanyag- és berendezésellátása, valamint a késztermékek elosztása csak a központi igazgatóságok utalványai alapján, pénz fizetése nélkül történt; önálló elszámolás akkoriban nem volt. Az állam a hadsereg és a munkások élelmiszerellátásának biztosítása végett állami *terménybeszolgáltatást (l.)* vezetett be: a parasztok minden terményfölöslegüket kötelesek voltak az államnak beszolgáltatni. Az állam árukészletei elenyészően csekélyek voltak, a falu úgyszólván semmi iparcikket sem kapott. Bevezették a gabonakereskedelem monopóliumát, megtiltották a gabona és más elsőrendű közszükségleti cikkek magánkereskedelmét. A fogyasztási cikkeket a városokban jegyrendszer alapján osztották el, s a munkásokat, munkájuk fontosságától függően, előnyben részesítették. Általános munkakötelezettséget vezettek be a munkaképes lakosság számára. A „hadikommunizmus" a proletárállam ideiglenes politikája volt, amely a hadihelyzet, az intervenció és a gazdasági bomlás miatt vált szükségessé. A „hadikommunizmus" politikája a fehérgárdisták és a külföldi intervenciósok ellen harcoló munkások és parasztok katonai és politikai szövetségére épült fel. A munkásosztály rendkívüli hősiességet tanúsított a munkában a gazdasági bomlás legnehezebb körülményei között. A „hadikommunizmus" politikája nagyon fontos szerepet töltött be a polgárháború győzelmes befejezésében. A külföldi intervenció felszámolása és a polgárháború befejezése után a „hadikommunizmus" szükségtelenné vált. A szovjethatalom

1921 tavaszán áttért az *új gazdasági politikára (l.)*.

Hadisarc – olyan kényszerfizetés, amelyet valamely legyőzött nép vagy állam teljesít pénzben vagy más értékekben a győztes ország hadseregének vagy kormányának. A hadisarc mint a legyőzött ország értékeinek ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása a kizsákmányoló államokra jellemző. A hadisarc tipikus példája az az 5 milliárd aranyfrankos hadisarc, amelyet Franciaország fizetett Németországnak az 1870–1871. évi vesztes háború után. Az imperialista államok a legyőzött gyarmati népekre különösen nagy és pusztító hatású hadisarcot vetnek ki.

Haladó normák – a termékegység termelésére megszabott olyan munkaráfordítások (élő- vagy holtmunka-ráfordítások), amelyeket a legjobb termelési tapasztalatok hasznosítása, a korszerű technika és technológia alkalmazása alapján állapítanak meg. Haladó normák határozzák meg a termékegység gyártására vagy bizonyos műveletek elvégzésére fordítandó munkaidőt, az időegység alatti termelést (teljesítménynormák), az alapanyagok és a segédanyagok, a fűtőanyagok és az energia felhasználását, valamint a berendezés termelékenységét. A haladó normákat a műszaki normázás módszerével állapítják meg.

Hansen, Alvin (*1887) – neves amerikai polgári közgazdász, a politikai gazdaságtan professzora, az amerikai keynesisták feje *(l. Keynes)*. Hansen azt állítja, hogy a polgári társadalom minden ellentmondása megszüntethető a pénzügyi és a pénz- és hitelszféra „szabályozásával". Elképzelése szerint nem a termelés, hanem a kereslet a társadalmi fejlődés mozgatóereje. „Pénzügyi politika és gazdasági ciklusok" („Fiscal policy and business cycles" – 1941) című könyvében elméletileg igyekszik megalapozni azt a tételt, hogy a monopóliumokat az állami költségvetésből, vagyis a dolgozók adóterheinek növelése révén kell finanszírozni. Hansen híve a katonai célú költségvetési kiutalások növelésének, az államadósságok fokozásának és az inflációs papírpénz-kibocsátásnak. Azt állítja, hogy ilyen módon elkerülhetők a gazdasági túltermelési válságok, megszüntethető a vállalatok krónikus kihasználatlansága, biztosítható a teljes foglalkoztatottság. Hansen, miként más polgári közgazdászok is, abból indul ki, hogy a burzsoá állam állami megrendelések, állami vállalatok létesítése, a hadsereg létszámának és a kormányapparátus személyzetének növelése útján eltüntetheti a kapitalizmus minden fekélyét és baját. A valóságban a termelési eszközök magántulajdonának megtartása esetén a burzsoá államnak ezek az intézkedései a

gazdaság militarizálásának fokozására, magas monopolprofit biztosítására irányulnak.

Harris, Seymour (*1897) – amerikai polgári közgazdász, a politikai gazdaságtan professzora, *Keynesnek (l.)* az állammonopolista kapitalizmus ideológusának követője. Rengeteg könyvében, brosúrájában, folyóirat- és újságcikkében – *Hansenhez (l.)* hasonlóan – azt állítja, hogy az állami kiadások minden módon való növelése révén (közmunkákra, katonai megrendelésekre, a hadsereg, az államgépezet fenntartására stb.) örökös szilárd gazdasági konjunktúra tartható fenn, megszüntethetők a válságok és a munkanélküliség, biztosítható a teljes foglalkoztatottság. „A mozgósítás gazdaságtana és az infláció" („Economics of mobilization and inflation" – 1951) című könyvében azt a hamis és káros gondolatot igyekszik megalapozni, hogy a gazdaság hadivágányokra állítása megszünteti a kapitalizmus összes ellentmondásait. Harris közgazdasági nézeteinek osztálylényege: annak elméleti megalapozása, hogy a monopoltőke adók, államkölcsönök és infláció révén szükségképpen kénytelen fokozni a munkásosztály és a többi dolgozó kizsákmányolását. A valóságban, amint a történelem tapasztalatai is igazolják, az adóterhek és az államadósságok növekedése, valamint az inflációs papírpénz-kibocsátás nem virágoztatja fel a kapitalizmust, hanem tovább fokozza rothadását.

Harvard-iskola a politikai gazdaságtanban – a polgári politikai gazdaságtan egyik irányzata az Egyesült Államokban. Főként a tőkés konjunktúra kérdéseivel foglalkozik. Központja a Harvard Egyetem mellett működő Közgazdasági Kutatóbizottság, amely W. M. Persons vezetésével 1917-ben alakult meg. A Harvard-iskola azzal vált széles körben ismertté a polgári közgazdasági irodalomban, hogy az úgynevezett „konjunktúra-barométer" segítségével megkísérelte megjósolni a gazdasági konjunktúra alakulását. Persons felvetette azt a tételt, hogy állítólag meghatározott következetesség van a konjunktúra három görbével ábrázolt három mutatójának mozgásában. Az *A* görbe – a „spekulációs index" – az értékpapír-piac változásait tükrözi, a *B* görbe – az „üzleti index" – az árupiac változásait jelzi, a *C* görbe – a „pénzpiac indexe" – a hitelszféra változásait mutatja. A Harvard-iskola ilyen görbék elemzése alapján készít prognózisokat a tőkés termelési ciklus menetében várható változásokról. A Harvard-iskola módszertana hibás, néhány empirikus törvényszerűségre épül fel, amelyet a legelemibb tudományos követelmények megsértésével feldolgozott statisztikai adatok alapján szűrnek le. A „konjunktú-

ra-barométer" főként a forgalom szférájának adatai alapján készül. A „barométer" összeállításakor az ipari termelés adatait úgyszólván egyáltalán nem használják fel. A Harvard-iskola konjunktúra-prognózisait az élet többször megcáfolta. Egyebek közt teljes kudarccal végződtek az 1929. évre és a válság következő éveire készített prognózisok. A Harvard-iskola elméleti alapja W. C. Mitchell amerikai polgári közgazdász tanítása. Mitchell a kapitalizmus ellentmondásainak eltussolása végett tagadja a gazdasági túltermelési válságok elkerülhetetlenségét, s az átlagos színvonaltól való pozitív és negatív eltérések periódikus ismétlődésére vezeti vissza a tőkés ciklust. A válság helyett meghonosította a „recesszió" (az ügyek időleges megtorpanása) kifejezést. A ciklikus ingadozások meghatározásában döntő jelentőséget tulajdonított a pénz- és hitelszférában végbemenő folyamatoknak. A Harvard-iskola apologetikus jellege arra késztette más tőkésországok konjunktúrakutató intézeteit, hogy kövessék példáját. A tőkés gazdaság fejlődése, e fejlődés ciklikus jellege minden tekintetben megcáfolja a Harvard-iskola elgondolásait. A történelem minden tapasztalata azt mutatja, hogy a tőkéstulajdon uralmának viszonyai között a válságokat előidéző okok nem szüntethetők meg.

Használati érték – a dolog hasznossága, valamilyen emberi szükséglet kielégítésére való alkalmassága. A különféle dolgok vagy közvetlenül elégíthetik ki az ember szükségletét, mint például az egyéni fogyasztási cikkek (élelem, ruházat stb.), vagy az anyagi javak előállítására használt termelési eszközökként tölthetik be ezt a feladatukat. „Használati értékek alkotják a *gazdagság anyagi tartalmát*, bármilyen is a *társadalmi formája.*" (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 44. old.) Bármilyen dolog sok tulajdonságot foglalhat magában, s különféleképpen lehet hasznos az ember számára. A tudomány és a technika fejlődésével, a tapasztalatok eredményeképpen a dolgok újabb és újabb tulajdonságai válnak ismeretessé, használatuk újabb módszerei tárulnak fel. Használati értékek a munka termékei és sok olyan dolog is, amelyek az emberi munkának nem termékei (a forrásvíz, a vadon növő fák gyümölcsei stb.). Az emberi munka termékének használati értékét a *konkrét munka (l.)* teremti meg. Az ember a használati érték létrehozása során felhasználja, megváltoztatja és különféle szükségletei kielégítésére alkalmassá teszi a természet tárgyait. Ezért az ember által teremtett használati értékek a természeti tárgyak és a munka egyesülése révén jönnek létre. A használati érték önmagában nem fejez ki valamilyen termelési viszonyt, de a hasz-

nálati érték szerepe a termelési mód változásával együtt megváltozik. Ebben az értelemben a használati értéknek is történelmi jellege van. Például az árutermelés viszonyai között, amikor a munkatermékek *áru (l.)* formáját öltik, a használati érték a *csereérték (l.)* és az *érték (l.)* dologi hordozója.

Háziipar – a parasztgazdaságban termelt nyersanyag feldolgozása ugyanabban a gazdaságban, vagy iparcikkek gyártása a munkás otthonában. A naturális gazdaságban a háziipar – mint a kézművesség legegyszerűbb formája – a parasztgazdaság saját szükségleteinek kielégítését szolgálta, s kisegítő jellegű termelés volt. A naturális gazdaság felbomlásával, a piac kialakulásával és a csere fejlődésével a háziipar fokozatosan átalakul a tőkés termelés egyik válfajává. A kis termelők a tőkés megbízásából otthon készítenek árukat. A nyersanyagot és gyakran a szerszámot is a tőkés adja. Ebben a rendszerben a kisárutermelők csak látszólag önállóak, a valóságban alig különböznek a bérmunkásoktól. A tőkés ipar házi rendszerének, az úgynevezett otthonmunkának nincs semmiféle közös vonása az ősi paraszti iparűzéssel; ez a háziipar nem más, mint egy-egy gyár, manufaktúra vagy kereskedelmi cég külső osztálya. A háziipar rendszere még ma is megvan a tőkésországokban (különösen csipkék, kalapok, fehérnemű stb. készítése formájában). A háziipar lehetővé teszi, hogy a tőkések széleskörűen alkalmazzák az olcsó női és gyermekmunkát, s fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását.

Házilagos építkezések – a vállalatok és más gazdasági egységek által saját vállalkozásban (önkezelésben) lebonyolított, rendszerint kisebb jelentőségű építkezések. Nagyobb építkezéseket általában csak azokon a vidékeken végeznek el ilyen módon, ahol nincsenek állandóan működő építőipari vállalatok, s ahol nem is célszerű ilyen vállalatok létesítése, minthogy nagyobb szabású építkezéseket nem is terveznek. Egyes vállalatok a dolgozók lakásigényének kielégítésére házilagosan építenek lakóházakat a vállalati munkások és alkalmazottak bevonásával. Az ilyen építkezéseknek nagy fogyatékosságuk, hogy nem mozdítják elő szakképzett építőipari dolgozók állandó foglalkoztatását, nem teremtenek kedvező feltételeket az *építés iparosítására (l.)*. A Szovjetunióban 1936-ig a házilagos építkezések voltak túlnyomó többségben. Az erősödő építőipar a sokkal fejlettebb vállalkozói építési módszer meghonosítása révén kiszorította ezt az építési módszert. 1955-ben a házilagos építkezések az összes építkezéseknek alig 20%-át tették ki.

Háztáji telek a Szovjetunióban – az állami földalapból a

faluhelyen élő dolgozóknak egyéni háztáji gazdaság létesítésére juttatott föld. Háztáji telekre jogosultak: a kolhozparasztok, a falusi értelmiségiek, a gép- és traktorállomások (műszaki és javítóállomások), valamint a szovhozok munkásai és alkalmazottai, a rokkantak, a nyugdíjasok, az aggok és az egyémileg gazdálkodó parasztok.* A kolhozporta háztáji telkének nagyságát a Mezőgazdasági Artelek Alapszabálya — a helyi viszonyoktól függően — 0,25–0,5 hektárban, egyes vidékeken pedig maximálisan 1 hektárban állapítja meg. A dolgozók egyéb csoportjainak háztáji telke nem haladhatja meg a 0,15–0,5 hektárt (nem számítva a beépített telekrészt). A földhasználók nem adhatják át, illetve nem adhatják el háztáji telküket, amelyet közvetlen rendeltetésének megfelelően, gyümölcsös vagy veteményes kertként kötelesek hasznosítani. A háztáji telket maguk a földhasználók és családtagjaik művelik meg. A háztáji telken termett egész termés a dolgozók egyéni tulajdona.

[* A háztáji telek kifejezés a fenti meghatározás szerint magában foglalja mind a magyar háztáji gazdaság, mind az illetményföld fogalmát. A jelenlegi magyar szóhasználat a háztáji gazdaság elnevezést kizárólag a termelőszövetkezeti tagok kiegészítő gazdaságaira korlátozza. A bérből élőknek fizetésük kiegészítéseképpen évenként használatra adott földterületet a magyar szóhasználat illetményföldnek nevezi.]

Háztartási statisztika – statisztikai adatfelvételek készítése olyan árukról és szolgáltatásokról, amelyek a lakosság különböző csoportjainak fogyasztási színvonalára és szerkezetére vonatkozóan adnak tájékoztatást. A háztartási statisztika adatait az életszínvonal jellemzésére használják fel. A háztartási statisztika leghitelesebb kiindulási alapja a rendszeres adatfelvétel lehet. A tőkésországokban rendszerint célzatosan választják ki a statisztikai adatszolgáltatásra alkalmasnak minősített családokat. Az Egyesült Államokban pl. az 1934–1936-ban lebonyolított háztartási statisztikai adatfelvételkor, amely a tőkésországokban az eddig legnagyobb szabású ilyen felvétel volt, a megfigyelt családok közt a szakképzetlen, vagyis a legrosszabbul fizetett munkások családjai alig egyharmadát tették ki az adatfelvételben részt vett összes családok számának. Ugyanakkor a viszonylag magasan fizetett szakmunkások családjainak részarányát mesterségesen megnövelték. Az adatszolgáltató családok között munkanélküliek családjai egyáltalán nem voltak. A tőkésországokban a háztartási statisztika keretében megfigyelt családok száma gyakran olyan csekély, hogy adatszolgáltatásuk alkalmatlan megfelelő következtetések levonására. Ráadásul sokszor évtizedek választják el

egymástól az egyes háztartási statisztikai felvételeket. Az ilyen nagy időközök miatt a háztartási statisztikai felvételek alapján összegyűjtött adatok nem tükrözik a dolgozók megfelelő csoportjainak fogyasztásában bekövetkezett lényeges változásokat, s nem adnak helyes képet a tőkésországok dolgozóinak anyagi helyzetéről.

Hektár-elv – a kolhozok, a kolhozparasztok és az egyénileg gazdálkodó parasztok kötelező állami mezőgazdasági termékbeadásának meghatározásakor alkalmazott elv, amely szerint a beadás mértékét az államtól használatba kapott föld nagyságától függően állapítják meg. A hektár-elv bevezetése nagy jelentőségű volt a mezőgazdasági termékek állami begyűjtési rendszerének megjavítása és a mezőgazdaság fejlesztésére gyakorolt hatásának fokozása szempontjából. Egy 1940-ben hozott határozat értelmében a kötelező beadások nagyságát a következőképpen számolják ki: a növényi termékeknél – a szántóterület minden egyes hektárjára megszabott normák alapján; az állati termékeknél – a kolhoz szántóterületének, rétjének és legelőjének minden egyes hektárjára megállapított normák alapján. A hektár-elv érdekeltté teszi a kolhozokat a vetésterület és az állatállomány növelésében, mivel a kötelező beadások nagysága nem függ a vetésterület és az állatállomány nagyságától. Az SZKP Központi Bizottságának 1953. évi szeptemberi teljes ülése feltárta a kötelező beadások gyakorlatában alkalmazott hektár-elv megsértésének jelenségeit, amelyek abban mutatkoztak meg, hogy túllépték a megszabott normákat, önkényesen növelték a jobb termelési mutatószámokat, nagyobb terméshozamot, az állattenyésztésben pedig magasabb produktivitást elért gazdaságok kötelező termékbeadását. E hibák megszüntetése végett új hektár-normákat vezettek be a kötelező termékbeadásra, s ezeket a normákat a természeti és a gazdasági viszonyoktól függően körzetenként differenciálták. Az egyes körzeteken belül általában azonos beadási normák érvényesek. A begyűjtési és egyéb szerveknek megtiltották a hektáronkénti beadási normák megváltoztatását.

Helyi ipar a Szovjetunióban – olyan iparági csoport, amely főként egy bizonyos helység vagy vidék lakosságát szolgálja ki, termékei elkészítésére pedig elsősorban a helyi, nem pedig a más vidékekről odaszállított nyersanyagot és tüzelőanyagot használja fel, s a helyi szovjetek és gazdasági szervek vezetése alatt működik. A helyi ipar ágazati szerkezetére a sokoldalúság jellemző. A helyi ipar állományába tartoznak bizonyos nehézipari ágak (gépgyártás és fémfeldolgozás, vegyipar, a helyi tüzelőanyagok kitermelése stb.), valamint fogyasztási cik-

keket termelő ágak (bútoripar, konfekcióipar, textil-, kötszövőipar stb.). A helyiipari vállalatok termelésének értéke sok milliárd rubelt tesz ki. Termékeik legnagyobb részét a kereskedelmi szervezeteken keresztül juttatják el a lakossághoz.

Helyreállítási időszak a Szovjetunióban (1921–1925) – a kapitalizmusból a szocializmus felé haladó szovjetország fejlődésének történelmi időszaka, amely a külföldi katonai intervenció és a polgárháború felszámolása után következett be. A helyreállítási időszak legfontosabb feladata volt: az első világháborúban tönkretett, majd az intervenciósok és a fehérgárdisták által feldúlt népgazdaság helyreállítása. 1920-ban a mezőgazdasági termelés alig érte el a háború előtti termelés felét, az ipari termelés pedig az 1913. évi színvonalnak csaknem egyhetedére csökkent. A népgazdaság helyreállítását a szovjet nép a Lenin által kidolgozott *új gazdasági politika (l.)* alapján saját erejéből, külső segítség nélkül, a tőkés elemekkel vívott harcok közepette végezte el. A föld, a nagyipar, a közlekedés és a bankok társadalmi tulajdona, a külkereskedelem monopóliuma, a szocialista ipar és a parasztgazdaságok termelési összefogása megteremtette a legkedvezőbb feltételeket a Szovjetunió népgazdaságának gyors helyreállításához. A nagyipar már 1925-ben elérte a háború előtti termelés $^3/_4$-ét, a mezőgazdaság pedig csaknem 90%-át. A szocialista szektor sikeresen szorította ki az iparból és a kereskedelemből a magántőkét, kibontakozott a parasztgazdaságok szövetkezeti mozgalma, javult a munkások és a dolgozó parasztok anyagi helyzete. A helyreállítási időszak előkészítette az ország *szocialista iparosításához (l.)* szükséges viszonyokat és anyagi előfeltételeket.

Herzen, Alekszandr Ivanovics (1812–1870) – nagy orosz forradalmi demokrata, az orosz forradalmi mozgalom egyik legjelentősebb alakja, a parasztforradalom ideológusa, kiváló materialista filozófus, publicista és közgazdász. Több kitűnő műve jelent meg, amelyekben kifejtette a *„parasztszocializmus" (l.)* eszméjét. Herzen óriási érdemeket szerzett az orosz filozófiai, politikai és gazdasági eszmék fejlesztésében. Herzen a jobbágyrendszer bírálója, az utópikus szocializmus sajátos változatának, a „parasztszocializmusnak" megteremtője, a kapitalizmus és a polgári politikai gazdaságtan egyik első kritikusa volt, aki örökre beírta nevét az orosz közgazdasági elméletek történetébe. Herzen feltárta a burzsoázia népellenes, rabló arculatát, s keményen bírálta a polgári politikai gazdaságtant, amely – véleménye szerint – védelmezte a kapitalizmust és a parasztok földtől való megfosztását. Herzen különösen könyörtelenül bírálta a

XIX. század vulgáris politikai gazdaságtanát, elsősorban Say és Malthus munkáit, amelyeknek feltárta tudományos tarthatatlanságát, ellentmondásait és durva hibáit. Az önkényuralom és a jobbágyrendszer ellenfele volt, s úgy vélte, hogy a parasztforradalom biztosíthatja az orosz társadalom haladását és fellendülését. Nem tudta megérteni a proletariátusnak mint a szocialista társadalom megteremtőjének történelmi szerepét. Idealizálta az orosz parasztságot, s meggyőződéssel vallotta, hogy Oroszországban a paraszti obscsina lehetővé teszi, hogy az ország a parasztforradalom győzelme után, a fejlődés kapitalista útját elkerülve, azonnal áttérjen a szocializmusra. Herzen szocializmusa utópikus szocializmus volt, amely szikrányi szocializmust sem tartalmazott, Oroszország gyenge gazdasági fejlettségét és azt a tényt mutatta, hogy a XIX. század 40–50-es éveiben Oroszországban úgyszólván egyáltalán nem volt proletariátus. De Herzen nézetei visszatükrözték a parasztoknak a földesurak ellen vívott harcát, forradalmi-demokratikus tartalommal voltak átitatva, s az önkényuralom és a jobbágyrendszer elleni harcra lelkesítettek.

Hilferding, Rudolf (1877–1941) – ismert német szociáldemokrata, a II. Internacionálé egyik vezetője. Hilferding több közgazdasági mű szerzője. Legfontosabb munkája „A finánctőke" (1910 – Magyar kiadása: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1959), amelyről Lenin ezt írta: „Bár a szerző a pénzelmélet kérdésében hibát követett el, és bár bizonyos hajlandóságot mutat arra, hogy a marxizmust kibékítse az opportunizmussal, ez a mű »a kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának« . . . rendkívül értékes elméleti elemzése." (*Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 201. old.) Hilferding bírálta a polgári közgazdasági elméleteket („Böhm-Bawerk mint Marx kritikusa" című könyvében és több más munkájában.) De – amint Lenin rámutatott – helytelenül határozta meg a finánctőkét, lebecsülte a termelés koncentrációjának jelentőségét a monopóliumok kialakulásában, nem tárta fel a kapitalizmus élősdiségét és rothadását, nem mutatta meg az opportunizmus gazdasági gyökereit, figyelmen kívül hagyta a világ újrafelosztásáért vívott harcot. Hilferding opportunista, revizionista politikai állásfoglalása mindegyik közgazdasági munkájára rányomja bélyegét. Ezek a művek bizonyos vonatkozásban értékes anyagot tartalmaznak, de egyszersmind súlyos fogyatékosságokkal terheltek: a cserekoncepció vonul végig rajtuk, kiforgatják a marxista újratermelési elméletet stb. Hilferding az első világháború után megjelent munkáiban ténylegesen is szakított a marxizmussal, a polgári politikai gazdaságtan álláspontjára süllyedt, fellépett a „szer-

vezett kapitalizmus" elméletével, s a Szovjetunióban folyó szocialista építés aktív ellenfele lett.

Hitel a kapitalizmusban – a *kölcsöntőke (l.)* mozgása. Hitelezők minőségében a szabad tőkék tulajdonosai, a hitelt igénybe vevők minőségében pedig főként ipari és kereskedelmi tőkések szerepelnek. A hitelt a tőkés kizsákmányolás eszközeként használják. A tőkés hitelnek különféle formái vannak (kereskedelmi hitel, bankhitel, állami hitel, fogyasztói hitel). A hitel fontos funkciókat tölt be a tőkés gazdaságban: közvetíti a tőkéknek a különböző termelési ágak közötti újraelosztását és a profitráta kiegyenlítődését, előmozdítja a forgalmi költségek megtakarításait, meggyorsítja a tőke koncentrációját és centralizációját, erősíti a termelésnek a magántulajdon alapján történő társadalmasítását. A hitel meggyorsítja a tőkés termelés növekedését, s elősegíti a kapitalizmus fejlődését, de egyúttal ki is élezi a kapitalizmus ellentmondásait. A tőkés hitel az áruk túltermelését erőltetve és fiktív kereslet teremtésével a már meglevő túltermelést takargatva kiélezi a gazdasági válságokat. A nagytőkések és a banktőke a hitel révén rendelik maguk alá a kistermelőket.

Hitel a szocializmusban – az átmenetileg szabad pénzeszközök állami mozgósításának és határidős visszatérítési kötelezettséggel a népgazdasági szükségletek kielégítésére való tervszerű felhasználásának formája. A szocialista társadalomban az teszi szükségessé a hitelt, hogy még van árutermelés és pénzgazdaság, s a pénz fizetésieszköz-funkciója fennmarad. A szocialista vállalatok eszközeinek körforgási folyamatában átmenetileg szabad eszközök képződnek, mivel a pénzbevételek és a termelési szükségletek kielégítését szolgáló pénzkiadások időbelileg nem esnek egybe. A vállalatok és a gazdasági szervezetek a központi állami bankban levő számlájukon pénzösszegeket gyűjtenek össze termékük értékesítésének, az értékcsökkenési (amortizációs) alap, a nyereség és egyéb eszközök felhalmozásának arányában, s ezeket az összegeket bizonyos időközönként adják ki. A dolgozók jövedelmének növekedése szintén jelentős nagyságú szabad pénzeszközök képzésének forrása, ezek az összegek takarékpénztári betétek formájában folynak be. Ugyanakkor a szocialista vállalatoknak és gazdasági szervezeteknek átmenetileg szükségük van pótlólagos pénzeszközökre, hogy fedezzék idényszerű költségeiket, nyersanyagot vásároljanak, termelési készleteket képezzenek, s kiegyenlítsék a készgyártmányok termelési, szállítási stb. költségeit. Az állam a szocialista népgazdaság szükségleteivel megegyezően állapítja meg a hiteltervet. Az átmenetileg szabad pénzeszközöket az állami hitelintézetek: a bankok

és a takarékpénztárak mozgósítják. A szocialista gazdaságban hitelből képezik a vállalatok forgóeszközeinek jelentős részét *(l. Vállalati kölcsöneszközök a Szovjetunióban)*. A hitelintézetek az adott hitelért meghatározott nagyságú kamatot szednek, a betétekért pedig kamatot fizetnek. A kamatbevételek és kiadások különbözete a bank nyeresége, a szocialista társadalom tiszta jövedelmének egy része. A szocialista vállalatok és gazdasági szervezetek közötti hitelműveletek általában *készpénz nélküli elszámolások (l.)* formájában bonyolódnak le. A hitel a vállalatok és a gazdasági szervezetek gazdasági és pénzügyi tevékenysége felett végzett állami ellenőrzés *(l. Rubelellenőrzés)* hatékony eszköze. A hitel a város és a falu közötti gazdasági kapcsolatok egyik formája. A hitel előmozdítja a vállalati eszközök ésszerű felhasználását, a szocialista termelés növekedését és jövedelmezőségének fokozódását *(l. Rövidlejáratú hitel a Szovjetunióban, Hosszúlejáratú hitel, Szovjetunió Állami Bankjának hitelterve)*.

Hitelpénz (bankjegy, csekk, váltó) – a hitelnek és a pénz fizetésieszköz-funkciójának fejlődése alapján keletkezett fizetési eszközök és forgalmi eszközök. A hitelpénz az aranyat helyettesíti a forgalomban. A hitelpénznek nincs saját értéke, a hitelpénz csak értékjel, az arany képviselője a forgalomban. A hitelpénz funkcionálása a monopóliumok előtti kapitalizmus viszonyai között általában az anyagi értékek reális mozgását tükrözte. Ez a korábbiaknál sokkal kisebb mértékben van meg az imperializmus korában. Miután a tőkésországokban megszűnt az *aranystandard (l.)* és a bankjegyek aranyra beválthatósága, a hitelpénz és a papírpénz közötti különbség elmosódik.

Hitelreform a Szovjetunióban 1930–1931-ben – a vállalatok közötti kölcsönös kereskedelmi hitelezés (áruhitelezés) felváltása a Szovjetunió Állami Bankja által végzett közvetlen hitelezéssel. 1930-ig a gazdasági szervezeteknek joguk volt arra, hogy áruhitelt adjanak egymásnak; ezt a szervezetek bankszámlájának megterhelése vagy váltó kiállítása útján bonyolították le. A váltókat a bankok elfogadták leszámítolásra, ezért nehezen lehetett megállapítani, hogy tulajdonképpen melyik gazdasági szervezet vette igénybe a hitelt. A szocialista gazdaság fejlődése, a magántőke kiszorítása és az ország gazdasági életében a tervszerűség megerősödése lehetővé tette, hogy áttérjenek a közvetlen bankhitelezésre, s ezen keresztül a vállalatok termelési és pénzügyi tevékenységének hatékony ellenőrzésére. Ez a hitelezési mód megkívánta a bankok specializálását, s olyan rendszer kialakítását, amelyben minden egyes vállalat egyetlen meghatározott bankfiókban őrzi szabad eszközeit, s ugyanezen a bankfiókon

keresztül részesül rövidlejáratú hitelben. Külön kellett választani a saját eszközökből és a kölcsöneszközökből fedezett vállalati szükségleteket. A hitelezési rendszer megváltozásával fokozódott a vállalati munka *rubelellenőrzése (l.)*, megszilárdult az önálló elszámolás. A hitelrendszer reformja és a korábbi tervszerűtlenség megszüntetése révén az Állami Bank lett a vállalatok rövidlejáratú hitelezésének központja. A beruházások finanszírozására és a hosszúlejáratú hitelezésre különleges beruházási bankok alakultak *(l. Beruházási bankok a Szovjetunióban)*.

Hitelterv – *l. Szovjetunió Állami Bankjának hitelterve.*

Hitelválság – a tőkés hitelrendszer zavara, amely rendszerint együtt jár a túltermelési válsággal, bizonyos esetekben pedig attól függetlenül következik be. A hitelválság legfontosabb megnyilvánulásai: az adósok fizetésképtelensége miatt megszakad az adósi kötelezettségek láncolata, a vállalatok és a bankok nagy számban jelentenek be csődöt, általános hajsza kezdődik a pénzért mint fizetési eszközért, a betétesek tömegesen veszik ki pénzüket a bankokból, a kamatláb erősen emelkedik, a hitel volumene összezsugorodik. A hitelválság mint a gazdasági túltermelési válság következménye egyszersmind kiélezi az ipari válságot. Az ipari fellendülés időszakaiban erősen növekszik a kereskedelmi és a bankhitel, olyannyira, hogy méretei rendszerint felülmúlják a termelés növekedését. A spekulációs és a vállalkozói láz gyakran arra vezet, hogy a bankhitelek összege és lejárata sokszorosan meghaladja a bankok tartalékait, illetve túlterjed kötelezettségeik esedékességén, s ezért bankcsődök következnek be. A hitelfelépítmény rendkívüli felduzzadása, amely nincs arányban a tőkés termelés növekedésével, hitelválságra vezet. A szocializmusban nem következhetnek be hitelválságok, mert a termelés és a hitel folytonosan és tervszerűen növekszik.

Hobson, John Atkinson (1858–1940) – angol polgári közgazdász, a burzsoá reformizmus jellegzetes képviselője. Sok munkája közül a legismertebb: „A modern kapitalizmus fejlődése" („The evolution of modern capitalism" — 1894) és az „Imperializmus" („Imperialism" – 1902). Hobson bírálja a kapitalizmus egyes oldalait, de azt állítja, hogy a tőkésrend „hibái" a kapitalizmus alapjainak érintése nélkül, reformokkal is megszüntethetők. Hobsonnak ez a tétele voltaképpen arra irányul, hogy a munkástömegekkel elhitesse a „kapitalizmus megjavításának" lehetőségét, s elvonja figyelmüket a tőkésrend ellen vívott aktív harctól. Lenin kritikailag felhasználta Hobson „Imperializmus" című könyvét, s rámutatott, hogy Hobson he-

lyesen vette észre az imperialista korszak egyes jellegzetes vonásait, különösen az élősdiséget. De Lenin ugyanakkor leleplezte Hobsonnak azt a burzsoá-reformista nézetét, hogy az imperializmus nem elkerülhetetlen szülötte a modern kapitalizmusnak, hanem helytelen politikának, a tömegek elégtelen fogyasztásának következménye. Hobson azokhoz a polgári tudósokhoz tartozott, akikről Lenin megjegyezte: „rendszerint némileg leplezett formában lépnek fel az imperializmus védelmezőiként".

Holt munka – termelési eszközökben és fogyasztási cikkekben megtestesült munka. A múltbeli munkából eredő munkatárgyak és munkaeszközök minden termelési folyamatban részt vesznek. Az árutermelés folyamatában a munkatárgyakban és munkaeszközökben tárgyi alakot öltött holt munka érték formájában átkerül az új termékbe. A munkatárgyakban megtestesült holt munka (a munkatárgyak értéke) teljesen átmegy az új termékbe, míg a munkaeszközökben megtestesült holt munka (a munkaeszközök értéke) csak fokozatosan, e munkaeszközök elhasználódása arányában kerül át az új termékbe. A termelőerők fejlődésével, a társadalmi munka termelékenységének növekedésével, azonos mennyiségű élő munka egyidejűleg mind nagyobb értéket visz át az új termékbe, vagy ami ugyanaz: a holt munka részaránya növekszik a termékegységben, az élő munka részaránya pedig csökken. A holt munka, a tárgyi alakot öltött munka takarékos felhasználása (a nyersanyaggal, az anyagokkal való takarékosság, a berendezés minél termelékenyebb kihasználása stb.) fontos feltétele a szocialista termelés növelésének és a szocializmusban az egész társadalmi munka takarékos hasznosításának.

Honorárium – a szerző díjazása irodalmi mű megírásáért és közléséért: az úgynevezett szabad foglalkozásúak (művészek, színészek, ügyvédek, magángyakorlatot folytató orvosok) és bizonyos állományon kívüli dolgozók munkájának tiszteletdíja.

Hosszúlejáratú hitel – hosszú időre adott hitel. A Szovjetunióban jelenleg a hosszúlejáratú beruházások különleges bankjai, az úgynevezett beruházási bankok adnak hosszúlejáratú hiteleket, mégpedig beruházási építkezésekre, az állattenyésztés fejlesztésére, egyéni lakásépítésre, a közszükségleti cikkek termelésének növelésére és a lakosság életkörülményeinek megjavítását szolgáló intézkedések végrehajtására. Az állami vállalatok beruházási költségeire a Szovjetunió Állami Bankja is ad hiteleket. Az érvényes gyakorlat szerint az Állami Bank olyan beruházásokra ad hiteleket, amelyek a szokásos beruházásoknál rövidebb idő

alatt térülnek meg. Ilyen hitelek: *a)* az új technika meghonosítását, a gyártási folyamat gépesítését és megjavítását szolgáló hitelek és *b)* a lakosság szükségleteit kielégítő áruk termelésének megszervezését és fokozását előmozdító hitelek.* A Szovjetunió Állami Bankja külföldi államoknak és elsősorban a népi demokratikus országoknak is ad népgazdaságuk fejlesztésére felhasználható hosszúlejáratú hiteleket, mégpedig kedvező és kölcsönösen előnyös feltételek mellett.

[* Egy 1959. április 7-i törvényerejű rendelet értelmében az ún. beruházási bankok megszűntek; helyettük megalakult az Össz-szövetségi Beruházási Bank (Sztrojbank), amely a funkciók bizonyos megosztása alapján a Szovjetunió Állami Bankjával együtt ad különböző célokra hosszúlejáratú hiteleket. Magyarországon elsősorban a Magyar Beruházási Bank foglalkozik hosszúlejáratú beruházási hitelek folyósításával.]

Hullámzó túlnépesedés – a *viszonylagos túlnépesedésnek (l.)* az a része, amely a városok és az ipari központok munkásaiból tevődik össze. Mivel a tőkés ipar különböző ágai egyenlőtlenül fejlődnek, egyes ágak termeléséből kiszorul a korábban foglalkoztatott munkások egy része, más ágak pedig pótlólagos munkaerőt szívnak fel. A hullámzó túlnépesedés a gazdasági válságok időszakaiban jelentősen fokozódik, a megélénkülés és az ipari fellendülés időszakaiban pedig csökken.

Hűbéri járadék – *l. Feudális járadék.*

Hűbéri termelési mód – az anyagi javak olyan termelési módja, amelynek alapja a hűbérurak földtulajdona és a földet megművelő jobbágyparasztokra vonatkozó nem teljes tulajdona, valamint a jobbágyparasztok hűbéri kizsákmányolása. A hűbériség a rabszolgatartó társadalmat váltotta fel, néhány országban pedig közvetlenül az ősközösségi rend bomlásának eredményeképpen alakult ki. A hűbériségben a hűbéri tulajdonon kívül a parasztok és a kézművesek egyéni tulajdona is megvolt bizonyos termelési eszközökre és egyéni munkájukon alapuló saját gazdaságra. A hűbérúr saját földjének csak egy részét használta gazdálkodásra. Földje másik részét leigázó feltételekkel átengedte öröklődéses használatra a parasztoknak, akiktől többletterméket – feudális földjáradékot – szedett. Ezek a viszonyok gazdaságon kívüli munkakényszer útján gazdaságilag és személyileg egyaránt függővé tették a parasztot a hűbérúrtól. A hűbéri termelési mód a rabszolgasághoz viszonyítva anyagilag némileg érdekeltté tette a dolgozókat munkájukban, mivel a paraszt idejének meghatározott részét saját gazdaságában végzett munkával töltheti el.

Ez jobb lehetőségeket teremtett a termelőerők fejlődésére. A hűbéri termelés elaprózott kis gazdaságokban folyt, kézi munkán és elmaradott technikán alapult. A hűbéri termelési módban a földművelés játszotta a fő szerepet, a gazdaság legnagyobb részt naturális jellegű volt. A társadalmi munkamegosztás és a csere fejlődésével kezdtek megélénkülni a rabszolgaság idejéből fennmaradt városok, s új városok is alakultak. Ezekben összpontosult a kézműipar és a kereskedelem. A kézművesség és a kereskedelem feudális szervezeti formái a kézművesek céhei és a kereskedők testületei voltak. A hűbériséget a rendiség jellemzi, amely mögött a hűbéri társadalomnak két fő osztályra: a hűbérurak és a parasztok osztályára való tagozódása húzódik meg. Az uralkodó rend a nemesség és a papság volt. A parasztságot megfosztották politikai jogaitól. A hűbéri termelési mód fejlődésével a növekvő termelőerők mindinkább beleütköztek a hűbéri termelési viszonyok szűk korlátaiba. A hűbériség méhében kialakult egy új termelési mód, a tőkés termelési mód. Előkészítésében óriási szerepet játszott az *eredeti tőkefelhalmozás (l.)*. A hűbéri társadalom egész történelmén a parasztok és a hűbérurak közötti elkeseredett osztályharc vonul végig. Ez az osztályharc különösen kiéleződött a hűbériség végén, amikor a végletekig fokozódott a jobbágyok kizsákmányolása. A jobbágyparasztok felkelései megrendítették a hűbéri rendet, s elvezettek a jobbágyság eltörléséhez. A hűbériség elleni harcot a burzsoázia vezette, amely a jobbágyparasztok felkeléseit a politikai hatalom meghódítására használta fel a hűbérurakkal szemben. A hűbéri termelési módból a tőkés termelési módba való átmenet a polgári forradalmak eredményeképpen valósult meg. A hűbéri viszonyok csökevényei a földesúri nagybirtok, a robotmunka és a *részesbérlet (l.)* rendszere formájában még ma is megvannak, különösen a függő és a gyarmati országokban.

Idénykészletek – olyan nyersanyag- és anyagkészletek, amelyeket termelésük idényjellege, a hajózási időszak korlátozottsága vagy más hasonló okok miatt képeznek. Idénykészletek létrehozására olyan esetekben kerül sor, amikor rendszeres szállítások nem lehetségesek. Az idénykészletek az illető anyagok szállításában vagy termelésében bekövetkező megszakítások egész időtartamára biztosítják a vállalat anyagellátását. Nagyságuk meghatározásakor számításba veszik a szállítási kiesések időtartamát (napokban) és az illető nyersanyag- vagy anyagfajta napi átlagos felhasználását. A mezőgazdasági termelésben nemcsak azért szükségesek idénykészletek, mert egyes termékek (pl. a takarmány) termelése idényszerű, vagy mert az ellátás sajátosságai ezt megkívánják (pl. az üzemanyagkészletek egy részénél), hanem azért is, mert a fogyasztás maga is idényjellegű (a vetőmagok, a műtrágya, az üzemanyag egy része esetében). A mezőgazdasági idénykészletek nagyságát a készletfelhasználási normáktól (vetési norma, takarmányozási norma), a készletfelhasználási napok számától (takarmányozás esetén), a vetésterület nagyságától (vetőmagkészletnél) és egyéb tényezőktől függően állapítják meg.

Időbér a szocializmusban – olyan munkabérezési forma, amelynél a munkabér nagysága a ledolgozott munkaidőtől, a dolgozó szakképzettségétől és a végzett munka minőségétől függ. Ezt a bérezési formát olyan munkáknál használják, amelyekre nem állapíthatnak meg teljesítménynormákat, vagy nem célszerű teljesítménybér alkalmazása. Az időbér különböző formáit alkalmazzák a vezető beosztású dolgozók, valamint a mérnökök és a technikusok díjazására is. A Szovjetunió iparában foglalkoztatott munkásoknak körülbelül ¼-e kapja bérét különféle időbérezési rendszerek alapján. Vannak egyszerű időbérek és prémiumos időbérek; ez utóbbiaknál a dolgozó anyagi érdekeltségének fokozása végett az órabér kiegészítéseképpen a mennyiségi és a minőségi eredményektől függően fizetnek prémiumot a dolgozóknak. A pré-

mium megállapításakor figyelembe veszik a nyersanyag-, a tüzelőanyag- vagy a villamosenergia-megtakarítást, a selejt csökkentését, a gépek hibamentes munkáját stb. Az időbér lehetővé teszi a dolgozó szakképzettségének, munkája minőségének és feltételeinek számításba vételét, de nem teremt közvetlen összefüggést a munka végső eredménye és a dolgozó bérének nagysága között, mivel nem veszi számításba és nem tükrözi a munka termelékenységét, anyagilag nem eléggé ösztönzi a dolgozót munkája termelékenységének fokozására. A legújabb technika fejlődése és a termelésszervezési formák tökéletesedése (a komplex gépesítés, a termelési folyamatok automatizálása, futószalagrendszerek alkalmazása) folytán a prémiumos időbérrendszer jelentősége növekszik.

Illeték – olyan adófajta, amelyet az állami vagy a bírósági szervek szednek. Főként abban különbözik a többi adófajtától, hogy csak azoktól az állampolgároktól szedik, akiknek érdeke megkívánja, hogy az illetékes állami szervek bizonyos ügyeket intézzenek vagy szolgáltatásokat teljesítsenek részükre. Az illetékek szedése általában az állami szervek monopóliuma. A tőkésországokban rendszerint úgy állapítják meg az illetékek nagyságát, hogy ezek leginkább a kisvagyonú osztályokat terhelik, s lényegében a dolgozók jövedelemelvonásának pótlólagos eszközei.

A szocialista országok illetékei egészen más jellegűek, miként ezeknek az országoknak az adórendszere is gyökeresen különbözik a tőkésországok adórendszerétől *(l. Adók)*. A Szovjetunióban pl. egységes állami illeték van, amelyet azok az állami és bírósági szervek szednek, amelyek bizonyos ügyeket intéznek más állami és társadalmi szervezeteknek, intézményeknek, illetve egyes személyeknek (illeték terheli például az okiratok közjegyzői hitelesítését). Rendszerint az illetékekhez sorolják az áruk bevitelére, illetve kivitelére kivetett vámilletékeket (beviteli és kiviteli vámokat) is.

Immigráció – *l. Népesség immigrációja.*

Imperializmus – a kapitalizmus legfelsőbb foka és utolsó szakasza, monopolkapitalizmus. Az imperializmus fő jellemző vonása: a tőkés szabad verseny felváltása a monopóliumok uralmával. A termelőerők fejlődése, a termelés és a tőke koncentrációja a XIX. század utolsó harmadában előkészítette a monopolkapitalizmusra való áttérést. A XIX. század végén és a XX. század elején véglegesen kialakult a monopolkapitalizmus. Lenin történelmi érdeme az imperializmus tudományos elemzése. Lenin a következő klasszikus meghatározását adta az imperializmus öt fő ismertetőjelének: 1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan ma-

gas fejlődési fokot ért el, hogy létrehozta a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumokat; 2. a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével, s a „finánctőke" alapján a finánc-oligarchia kialakulása; 3. az árukivitellel szemben a tőkekivitel fokozódása és jelentőségének rendkívüli megnövekedése; 4. a tőkések nemzetközi monopolszövetségeinek kialakulása és e szövetségek között a világ felosztása; 5. a legnagyobb tőkés hatalmak között a világ területi felosztásának befejezése és a világ újrafelosztásáért vívott harc megindulása. A tőke koncentrációja és centralizációja következtében kialakuló nagy- és mamutvállalatok a konkurrenciaharcban mindenképpen legyűrik a kis- és a középvállalatokat. A tőkésországok ipari termelésének zöme néhány mammutvállalatban összpontosul. A termelés koncentrációja előkészíti a monopóliumok uralmára való átterést. A legnagyobb tőkések különféle egyesüléseket, szövetségeket alakítanak, megállapodásokat kötnek egymással, monopóliumokat létesítenek, amelyek korlátlanul uralkodnak egy-egy termelési ágban. A monopóliumok elfoglalják a tőkésországok gazdaságának parancsnoki magaslatait. De a monopóliumok kialakulásával a konkurrencia nem szűnik meg, ellenkezőleg, még inkább kiéleződik. A konkurrenciaharc különösen pusztító és rabló jelleget ölt. A monopóliumok uralma fokozza a termelés anarchiáját. A kapitalizmus fő ellentmondása kiéleződik. A válságok egyre pusztítóbbak lesznek. Monopóliumok alakulnak a bankéletben is. A bank- és az ipari monopóliumok tőkéjének egybeolvadásából kialakul a finánctőke. A finánctőkések maroknyi csoportja (a finánccoligarchia) korlátlanul uralkodik a tőkésországok gazdasági és politikai életében. A monopóliumok gazdasági mindenhatósága következtében a reakció kerekedik felül a politikai életben. A monopóliumok teljesen maguk alá rendelik az államgépezetet, s az ország gazdasági életébe való beavatkozásra késztetik, hogy hatalmas monopolprofitot biztosítsanak maguknak. Az imperializmusra tipikusan jellemző lesz a tőkekivitel. A legnagyobb profitot hajszoló monopóliumok fölös tőkéik belföldi felhalmozódása miatt külföldre viszik ki tőkéjüket. A tőkének ugyanis a mezőgazdaság fejletlensége és a tömegek nyomora miatt belföldön nincs elegendő tere jövedelmező befektetésekre. A tőkekivitel elsősorban az elmaradott országokba irányul, mert ott az olcsó nyersanyag, az alacsony munkabér és földár mesébe illően magas profitot biztosít. A tőkekivitel kiélezi a tőkésországok közötti ellentéteket, s megkezdődik a harc a tőkebefektetési szférákért. A különböző országok legnagyobb monopoltőkései megegyeznek egymással a piacok felosztására, az árpolitikára, a termelés terjedelmére vonatkozóan, s nemzetközi monopóli-

umokat alakítanak. Mivel a világ imperialista hatalmak közötti felosztása következtében a XX. század elejére már nem maradtak „szabad" földterületek, megindul a harc a már felosztott világ újrafelosztásáért. Ez a harc fegyveres összeütközésekkel és imperialista háborúkkal terhes. Az imperializmus a legkegyetlenebb kizsákmányolással, elnyomással és jogfosztottsággal sújtja a gyarmatok és a függő országok népeit. Kialakul az imperializmus gyarmati rendszere. A gyarmati világ népei mind nagyobb erővel harcolnak szabadságukért és függetlenségükért. Ez a nemzeti felszabadító harc világszerte megrendíti az imperializmus tartópilléreit. Lenin rámutatott az imperializmus hármas sajátosságára. Az imperializmus monopolista, rothadó vagy élősdi, halódó kapitalizmus. A kapitalizmus rothadása és élősdi jellege abban mutatkozik meg az imperializmus szakaszában, hogy általánossá válik a termelés fejlődési ütemének lassúbbodása, egyes iparágak termelésének növekedésével egyidejűleg érvényesül a pangás és a rothadás tendenciája, a technikai fejlődés akadályozásának és a technika egyoldalú, egyenlőtlen fejlődésének tendenciája, kihasználatlanul maradnak a modern tudomány és technika által feltárt óriási lehetőségek, kialakul a járadékosok és a *járadékos államok (l.)* széles rétege, krónikussá válik a termelési apparátus kihasználatlansága, állandósul a tömeges munkanélküliség, fokozódik a militarizmus és a tőkésállamok gazdaságának militarizálása. Az imperializmus, amely a végsőkig kiélezi a kapitalizmus összes ellentéteit, a szocialista forradalom előestéje. Az imperializmus legfőbb ellentétei: a munka és a tőke közötti ellentét, amely abban nyilvánul meg, hogy a monopoltőke fokozza a dolgozó tömegek kizsákmányolását és elnyomását, ennek következtében kiéleződik a proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc, s a munkásosztály végül is eljut a szocialista forradalomig; az imperialista hatalmak közötti ellentét, amely abból ered, hogy a magas monopolprofitért, a befolyási övezetekért harcoló legnagyobb monopóliumok érdekei összeütköznek, s emiatt nemegyszer fegyveres összecsapásokra kerül sor az imperialista államok között; ezek a fegyveres összecsapások az egész kapitalizmust meggyengítik, s a proletariátust az imperializmus elleni döntő harcra ösztönzik; a gyarmatok és a függő országok imperialista elnyomásának fokozódása, valamint a gyarmatokon és a félgyarmatokon a kapitalizmus fejlődése és a nemzeti felszabadító harcok növekedése folytán nagyobb lesz és kiéleződik az ellentét a gyarmatok és a függő országok leigázott népei és az őket kizsákmányoló imperialista hatalmak között. Az *állammonopolista kapitalizmus (l.)* kialakulásával tovább növekszenek és éleződnek az imperializ-

mus ellentétei. A tőkésországok az imperializmus korában egyenlőtlenül, ugrásszerűen fejlődnek *(l. Tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvénye az imperializmus időszakában)*. Ezért egyes országokban különböző időpontokban érnek meg a szocialista forradalom győzelmének feltételei. A tőkésországok gyorsan változó gazdasági és katonai erőviszonyai következtében összeütközések támadnak a gyarmatok és a befolyási övezetek régebbi felosztása miatt. Az ezen a talajon kiéleződő ellentétek és kirobbanó fegyveres összeütközések kölcsönösen meggyengítik az imperialistákat, sebezhetővé teszik az imperializmus frontját, s olyan helyzetet teremtenek, hogy a proletárforradalom leggyöngébb láncszeménél áttörheti ezt a frontot. Lenin bebizonyította, hogy ilyen feltételek között lehetséges a szocializmus győzelme kezdetben néhány országban, vagy akár egyetlen, önmagában levő országban is. A kapitalizmus az imperializmus korszakában, az első világháború idején, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme következtében belépett a *kapitalizmus általános válságának (l.)* időszakába, amelynek fő jellemző vonása: a világ felbomlása két rendszerre: a szocialista és a kapitalista rendszerre. A második világháború után a kapitalizmusból kiszakadt több európai és ázsiai ország, amelyek a Szovjetunióval együtt kialakították a szocializmus világrendszerét. A gyarmati és a félgyarmati népek a második világháború után győzelmesen vívják nemzeti felszabadító harcukat. Ennek eredményeképpen szétesőben van az imperializmus gyarmati rendszere, s napirendre került az egész gyarmati rendszer teljes megsemmisítése. Lenin tudományosan előre látta, hogy a kezdetben egy országban győzedelmeskedett szocialista forradalom úgy fejlődik majd, hogy fokozatos forradalmak útján újabb országok egész sora szakad ki az imperializmus rendszeréből. A marxista—leninista elmélet megmutatta, hogy a szocializmus világméretű győzelme történelmi szükségszerűség.

Imperializmus gyarmati rendszere — az imperialista államok által leigázott gyarmati, félgyarmati és függő országok összessége. Az imperializmus gyarmati rendszere a kapitalizmus fejlődésének monopolista szakaszában alakult ki. Az imperialista államok a XIX. század végén és a XX. század elején befejezték a világ területi felosztását. Fegyveres erővel leigázták sok ország népeit, s kiterjedt gyarmatbirodalmakat létesítettek. Így jött létre például a Brit Birodalom, amelyben Anglia uralma alá kerültek több ázsiai, afrikai és más ország népei. A XX. század elején Afrikában és Ausztráliában teljesen, Ázsiában és Latin-Amerikában pedig nagy részben néhány im-

perialista állam (Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok, Németország, Hollandia, a cári Oroszország és mások) függő országai vagy gyarmatai voltak. Lenin írta: „A kapitalizmus olyan világrendszerré fejlődött, amelyben maroknyi »előrehaladott« ország gyarmati elnyomásban tartja és pénzügyileg fojtogatja a föld lakosságának óriási többségét." *(Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 197. old.) A más országok és különösképpen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kirablása az egyik módja annak, hogy a monopóliumok óriási profitot biztosítsanak maguknak; ez egyszersmind a monopolkapitalizmus egyik jellemző vonása is. A gyarmatok rendkívül előnyös tőkebefektetési területek a monopóliumok számára. Minthogy a gyarmati munkások munkabére roppant csekély, s a gyarmatokon olcsó a nyersanyag és a föld, a finánctőkecsoport és a gyarmati és a függő országokban különösen nagy profithoz jut. A gyarmatokon és a függő országokban kényükre-kedvükre garázdálkodó imperialista hatalmak akadályozzák ezekben az országokban a termelőerők fejlődését, kifosztják természeti kincseiket, meghiúsítják a gazdasági önállóságukhoz okvetlenül szükséges alapiparágak fejlesztését, egyoldalúvá teszik és eltorzítják a gyarmatok gazdaságát, s az anyaországok nyersanyag- és mezőgazdasági termékszállító függvényeinek szerepére kárhoztatják ezeket az országokat. A gyarmatokon uralkodó monopóliumok csak olyan gazdasági ágakat fejlesztenek, amelyek az imperialista államoknak nyersanyagok kitermelését és élelmiszerek termelését biztosítják, ugyanakkor a helyi feldolgozó ipar és különösen a nehézipar fejlődését minden módon akadályozzák. A gyarmatok egyúttal előnyös értékesítési piacok is a monopóliumok számára. A monopóliumok a gyarmati piacokat elzárják a külföldi konkurrencia elől, így saját áruikat magas áron értékesítik, a helyileg termelt árukat pedig mélyen leszorított árakon vásárolják. Az anyaországok és a gyarmatok közötti kereskedelemben nagyon elterjedt a *nem egyenértékű csere (l.)*. A gyarmatok olcsó munkaerő forrásai a monopoltőke számára; ezekben az országokban a munkanap hosszú eléri a 14–16 órát, nagyon elterjedt a női és a gyermekmunka kizsákmányolása, a bérezésben a faji megkülönböztetés érvényesül, s kiterjedten alkalmazzák a kényszermunka rendszerét. A gyarmatok és a függő országok lakosságának zöme paraszt, főként nincstelen és kevés földű paraszt, akit kétszeres elnyomás terhe nyom: elnyomják a helyi földesurak és uzsorások, s elnyomják a külföldi monopóliumok. A gyarmatok az imperialisták uralma miatt gazdaságilag elmaradnak, dolgozóik éheznek, nyomorognak. Az imperialista elnyomás és kizsákmányolás elkerülhetet-

lenül ellenállásra, a nemzeti függetlenségükért vívott harcra készteti a gyarmati és a függő országok népeit. Az imperializmus gyarmati rendszerére hatalmas csapást mért a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amely nagyon előrelendítette a gyarmati népek nemzeti felszabadító harcát, s kezdetét jelentette az imperializmus gyarmati rendszere válságának. A gyarmati rendszer válsága, amely szerves alkotórésze a *kapitalizmus általános válságának (l.)*, azt jelenti, hogy a végsőkig kiéleződnek az anyaországok és a gyarmatok ellentétei, a gyarmatokon megrendülnek az imperialista uralom tartópillérei, a gyarmati és a félgyarmati országokban erősödik a néptömegek imperializmus és feudalizmus ellen irányuló harca, a gyarmati népek felszabadító harca egybefonódik a fejlett tőkésországokban folyó forradalmi harccal, a gyarmatok átváltoznak az imperializmus tartalékából a dolgozók békéért, demokráciáért és szocializmusért indított forradalmi mozgalmának tartalékává. A nemzeti felszabadító mozgalmak a második világháború után nagyon megerősödtek, a legszélesebb tömegeket, a földkerekség népeinek többségét bevonták az imperializmus elleni harcba. Ezt előmozdítja a *szocialista világgazdasági rendszer (l.)* erősödése. A gyarmati rendszer válsága elmélyült. A mostani szakaszban széthullóban van az imperializmus gyarmati rendszere. Ez azt jelenti, hogy a gyarmati és a félgyarmati népek imperialista leigázásának és kizsákmányolásának rendszere a nemzeti felszabadító mozgalom csapásai alatt széthullik, a régebben függő országok átváltoznak önálló nemzeti államokká. Egyes országok (Kína, Észak-Korea, Észak-Vietnam) népei teljesen megszabadultak a gyarmati függéstől, megdöntötték a tőkések és a földesurak hatalmát, s rátértek a szocialista építés útjára. Más országok (India, Burma, Indonézia, Egyiptom stb.) népei szintén ráléptek az önálló, szuverén fejlődés útjára. Az imperialisták már csak egyre nagyobb nehézségek közepette zsákmányolhatják ki a gyarmati népeket. A gyarmatok nemzeti felszabadító harcának erősödése meggyorsítja az anyaországokban a forradalmi válság érlelődését. A békéért, a demokráciáért és a szocializmusért a tőkésországokban vívott forradalmi harc növekedése viszont megkönnyíti a kizsákmányolt gyarmati népeknek az imperialista igából való kiszabadulást, meggyorsítja az imperializmus gyarmati rendszerének széthullását.

Import – külföldi áruk és tőkék bevitele valamilyen országba.

Improduktív kiadások – a termelés szervezésének, az anyagi értékek nyilvántartásának és raktározásának fogyatékosságaiból, a szerződési kötelezettségek

késedelmes teljesítéséből eredő vállalati kiadások. Az improduktív kiadások közé tartoznak: a vállalat hibájából bekövetkezett gépállások idejére fizetett munkabérek, a gépállások idején felhasznált tüzelőanyag- és villamosenergia-költségek, a gyári és az üzemi raktárakban tárolt anyagi értékek romlásából eredő károk, vasúti kocsik, hajók és más szállító eszközök állásidejéért fizetett álláspénzek, a gazdasági szerződések megszegéséért fizetett kártérítések és kötbérek, a késedelmi kamatok és egyéb improduktív kiadások. Improduktív kiadásnak számítanak a termelési selejtből származó veszteségek is. Az improduktív kiadások csökkentése az önköltség csökkentésének egyik szükséges feltétele. A vállalati improduktív kiadások elhárítása és teljes megszüntetése végett gondos vizsgálatok folynak a kiadások okainak felderítésére, intézkedéseket dolgoznak ki ezeknek az okoknak megszüntetésére, a hibát elkövetőket felelősségre vonják, és megfelelő mértékű kártérítésre kötelezik.

Indexek (a gazdaságstatisztikában) – olyan viszonyszámok, amelyek a gazdasági jelenségek fejlődését (változásait) fejezik ki: például a termelés terjedelmének változását, a munkatermelékenységi színvonal változását, az árváltozásokat stb. Minden index olyan viszonyt fejez ki, amelyben valamely jelenség bizonyos időszakban, az úgynevezett folyó vagy beszámolási időszakban elért nagyságát (színvonalát) viszonyítják ugyanannak a jelenségnek az összehasonlítási időszakban elért nagyságához (az összehasonlítási időszakot bázisidőszaknak vagy az index bázisának nevezik). A szocialista országok gazdaságstatisztikája széleskörűen felhasználja az indexeket a terveljesítés jellemzésére. Ilyenkor az index bázisa a tervfeladat, a folyó időszak nagysága pedig ugyanannak a jelenségnek ténylegesen elért nagysága (beszámolási adata).

Infláció – a forgalom csatornáinak túltelítődése az áruforgalom szükségleteihez képest fölösleges mennyiségű papírpénzzel, a papírpénz elértéktelenedése a pénzáruhoz (az aranyhoz) viszonyítva, s ennek következtében az áruárak emelkedése. A kizsákmányoló osztályok arra használják fel az inflációt, hogy az állami kiadások, a háborús pusztítások és a gazdasági válságok terhét áthárítsák a dolgozók vállára, s a nemzeti jövedelmet és a társadalmi gazdagságot a saját hasznukra, a munkásosztály és a többi dolgozó kárára újra elosszák. Az infláción különösen megszedik magukat a nagytőkések és a tőkés monopóliumok. Infláció idején az áruárak gyorsabban emelkednek, mint ahogyan a munkások névleges munkabére és a lakosság más dolgozó rétegeinek jövedelme növekszik. Ennek következtében csökken a reálbér, fokozódik az összes dolgozók el-

nyomorodása. Az infláció pusztító hatással van a tőkésországok gazdaságára. Fokozza a tőkés termelés anarchiáját, szervezetlenségét, egyes ágazatainak egyenlőtlen és aránytalan fejlődését, a valutaárfolyam csökkenésére vezet, szétzilálja a külkereskedelmet. Az infláció a kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen az 1929–1933. évi világgazdasági válság óta, kisebb-nagyobb mértékben kiterjedt a burzsoá világ összes országaira, s tovább gyengíti a kapitalizmus gazdasági és politikai pozícióit.

Ipar – a népgazdaság vezető ága, olyan vállalatok (gyárak, üzemek, villamos erőművek, szénbányák, ércbányák) összessége, amelyek munkaeszközök termelésével, nyersanyagok és anyagok, tüzelőanyagok és fa kitermelésével, valamint az ebben az ágban vagy a mezőgazdaságban termelt termékek további feldolgozásával foglalkoznak. Az ipar azért foglal el vezető helyet a népgazdaságban, mert munkaeszközöket termel az ipar és az összes többi népgazdasági ág számára.

A szocializmusban azért is az ipart illeti meg a vezető szerep, mert az ipari vállalatok túlnyomó többsége testesíti meg a szocialista tulajdon legfejlettebb formáját: az össznépi, állami tulajdont. Az ipar két nagy csoportból tevődik össze: a termelési eszközök termeléséből és a fogyasztási cikkek termeléséből. Az ipar feloszlik még kitermelő iparra (szénbányászat, halászat, fakitermelés stb.), valamint az ipari és a mezőgazdasági nyersanyagot megmunkáló feldolgozó iparra (kohászat, gépgyártás, textilipar, élelmiszeripar stb.). A vállalatok nagyságától (a munkások számától vagy a gyártott termékmennyiségtől) függően megkülönböztetést tesznek nagyipar és kisipar között is. Az ipar fejlettségi színvonala határozza meg egy ország gazdasági erejét, honvédelmi képességét, a népgazdaság korszerű munkaeszközökkel való felszereltségét, a munka termelékenységének színvonalát és az ország technikai fejlettségét.

Ipar államosítása a proletárdiktatúra viszonyai között – a korábban magántulajdonban volt iparvállalatok átvétele a szocialista állam tulajdonába. A szocialista forradalom viszonyai között az ipar államosítása a proletárhatalom forradalmi intézkedése, amely a kizsákmányoló osztályok tulajdonát átváltoztatja szocialista állami tulajdonná, az egész nép tulajdonává. A Szovjetunióban az ipar államosítása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után ment végbe. Az ipar államosításához vezető átmeneti fokozat volt a *munkásellenőrzés a termékek termelése és elosztása felett (l.)*. A munkásellenőrzésről kiadott dekrétum gyakorlati megvalósítása a burzsoázia heves ellenállásába ütközött. A munkásosztály fokozatosan megtanulta a termelés igazgatását, s

a szovjethatalom ennek arányában hajtotta végre a tőkés nagyvállalatok államosítását. 1918 májusától kezdve egész iparágakat (cukoripar, szénbányászat, olajipar stb.) államosítottak. A Népbiztosok Tanácsa 1918. június 28-án kiadott dekrétumában államosítottnak nyilvánította az összes nagyipari vállalatokat, amelyeknek alaptőkéje 300 000–1 000 000 rubel, illetve ennél nagyobb volt. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács 1920. november 29-i rendelete értelmében mindazokat a vállalatokat államosították, amelyekben gépi erő használata esetén 5-nél több, gépi erő használata nélkül pedig 10-nél több munkás dolgozott. A második világháború befejezése után a szocialista építés útjára tért több ország államosította a magánipart. Az európai népi demokratikus országokban 1945–1946-ban kezdődött meg, s lényegében 1947–1948-ban fejeződött be az ipar államosítása. A Kínai Népköztársaságban az állam államosította a bürokratikus tőke tulajdonában volt összes vállalatokat, majd teljesen újjászervezte és szocialista típusú vállalatokká alakította át ezeket a vállalatokat. Kínában – az európai népi demokratikus országoktól eltérően – a szocialista állami vállalatokon kívül nagyon elterjedtek az államkapitalista vállalatok, amelyek a proletariátus diktatúrájának viszonyai között a magántőkés ipar szocialista iparrá való átalakításának formái. 1956-ban az állami ipar 63,8% erejéig részesedett Kína egész ipari termelésében (nem számítva a kézműipart). Egyes iparágakhoz tartozó vállalatok államosítása bizonyos feltételek közt a kapitalizmusban is lehetséges *(l. Államosítás a tőkésországokban)*.

Ipari felhalmozás – a szocialista gazdaságban az iparvállalatok tiszta jövedelmének egy része, amely a termelés bővítését szolgálja. Az ipari felhalmozás növelésének fő módszerei: a munka termelékenységének fokozása, a termelési volumen növelése és az önköltség csökkentése. Az ipari felhalmozás nagyságától és helyes felhasználásától nagymértékben függ a szocialista bővített újratermelés üteme és mérete. Részben ez a felhalmozás határozza meg a népgazdasági beruházások nagyságát.

Ipari forradalom – forradalom a termelési technikában, amely abban fejeződött ki, hogy a kézi munkát gépesített munka váltotta fel; átmenet a tőkés manufaktúrából a tőkés termelés gyári rendszerére, amely a tőkés viszonyok győzelmét hozta. Az ipari forradalom eredményeképpen teremtődött meg a tőkés társadalom termelőerői gyors fejlődésének alapja, alakult ki a gépi nagyipar, fejlődött a társadalmi munkamegosztás, jöttek létre új termelési ágak, városok és ipari központok. Az ipari forradalom legfontosabb társadalmi és gazdasági

eredménye az volt, hogy a kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági alakulat megerősödött. A kapitalizmus a gépi termelésre való áttéréssel megteremtette a neki megfelelő anyagi-technikai bázist, s maga alá rendelte a kapitalizmus előtti termelési formákat. De ez egyszersmind elősegítette a kapitalizmus minden ellentmondásának kiéleződését és felszínre törését is, ami az időszakosan megismétlődő gazdasági válságokban, a tőkések gazdagságának növekedésében és a dolgozók nyomorának fokozódásában, valamint a munkásmozgalom erősödésében mutatkozott meg. Az ipari forradalom a XVIII. század utolsó harmadában kezdődött meg Angliában. Az első gépek a pamutiparban terjedtek el. 1765-ben feltalálták a „Jenny" mechanikai fonógépet, 1767-ben a „water frame" nevű fonógépet, 1779-ben pedig az ún. „mule"-t. A gyapot fonásában bekövetkezett gyökeres változások eredményeképpen a mechanikai szövőgépek alkalmazásával átalakult a szövés. Az ipari forradalom folyamatában fontos szerepet töltött be a gőzgép alkalmazása (1784). De az ipar teljes átalakítása csak a gépgyártás kialakulása után vált lehetségessé: a gépek gépi termelése előmozdította a kohászat fejlődését. A XIX. század első felében más európai országokban és az Egyesült Államokban is lezajlott az ipari forradalom. Németországban, ahol a feudális viszonyok akadályozták a gazdasági fejlődést, az ipari forradalom a XIX. század 40-es éveiben kezdődött meg. Oroszországban a gépek alkalmazása az iparban és a közlekedésben már a XIX. század első felében megkezdődött, de az ipari forradalom teljes erővel csak a jobbágyság eltörlése után bontakozott ki. Japánban csak a XIX. század 70-es éveiben bontakozott ki az ipari forradalom. Az egyes országok ipari forradalmának sajátosságait az illető ország történelmi fejlődésének feltételei határozták meg.

Ipari tartaléksereg – *l. Munkanélküliség, Viszonylagos túlnépesedés.*

Ipari termelés kombinálása – olyan termelésszervezési forma, amely főként azon alapszik, hogy különféle iparágakat egyetlen vállalatban vagy egymással összefüggő vállalatok csoportjában egyesítenek, mégpedig úgy, hogy az egyes termelési folyamatok termékei más termelési folyamatok nyersanyagai, félkész termékei vagy segédanyagai. Ez a szervezési forma biztosítja a termelés koncentrálását, gazdaságilag nagyon hatékony, kedvező feltételeket teremt az ország természeti kincseinek ésszerű kihasználására, az egyenletes ipartelepítésre, meggyorsítja a termelési folyamatot, csökkenti a termékek önköltségét és a szállítási költségeket. A kapitalizmusban a termelés kombinálását akadályozza a termelési

eszközök magántulajdona, a termelés anarchiája és az egyes tőkés monopóliumok között dúló elkeseredett konkurrenciaharc. A szocialista gazdasági rendszer előnyei biztosítják annak lehetőségét, hogy tervszerűen létesítsenek korszerű technikával ellátott hatalmas ipari kombinátokat. A termelés kombinálásának különböző formái vannak. A Szovjetunióban a kombinálásnak az a formája terjedt el a legjobban, amely a nyersanyag feldolgozásának egymás utáni szakaszait egyesíti (a kohászatban például: nagyolvasztó, acélöntő és hengerműi). A termelés kombinálásának leghatékonyabb formája a nyersanyag, a félkész termékek és az energia komplex kihasználásán alapuló kombinálás. Népgazdasági szempontból roppant nagy jelentőségű az olaj-, a gáz-, a szén-, a pala- és a tőzegipar kombinálása a vegyipari termékek termelésével, a vegyipari termelés kombinálása a hőerőművek villamosenergia-termelésével. A szovjet iparigazgatás területi elven alapuló új formái a korábbiaknál jóval kedvezőbb feltételeket teremtenek a termelés kombinálására.

Ipari tőke – az ipari és a mezőgazdasági termelésben a bérmunkások kizsákmányolására használt tőke. Az ipari tőke – a tőke kapitalizmus előtti formáitól (a kereskedelmi és az uzsoratőkétől) eltérően – a tőke egyetlen formája, amelynek segítségével nemcsak elsajátítják, de meg is teremtik az értéktöbbletet. Az ipari tőke keletkezése azt jelenti, hogy megjelenik a tőkés termelés, amelynek fejlődésével fordulat következik be a technikában és a munkafolyamat társadalmi szervezetében, s a hűbéri társadalmat felváltja a polgári társadalom. Az ipari tőke állandó mozgásban van, vagyis körforgást végez. Az ipari tőke körforgása a következőképpen ábrázolható:

$$P - Á < \frac{M}{T_e} \ldots T \ldots Á' - P'.$$

Az ipari tőke körforgása közben pénzformából átmegy áruformába, áruformából termelőtőke formájába, majd újra áruformába, s áruformából pénzformába. Az ipari tőke körforgása három szakaszának az ipari tőke három funkcionális formája felel meg: 1. a pénztőke, 2. a termelőtőke és 3. az árutőke. Az ipari tőke egyidejűleg mind a három formában megvan, tehát állandó mozgást, körforgást végez. Az ipari tőke közvetlenül fejezi ki a tőkés társadalom fő osztályai: a burzsoázia és a proletariátus közötti ellentéteket.

Iparosítás – valamely mezőgazdasági ország átalakítása ipari országgá. Az iparosítás úgy valósul meg, hogy az ipart gyorsabban fejlesztik, mint a mezőgazdaságot, s az iparon belül a termelési eszközöket gyártó ágazatok *(l. „A"-csoport)* termelését fokozottabban növelik, mint a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok *(l. „B"-cso-*

port) termelését. Az iparosítás eredményeképpen növekszenek a városok, nagy ipari központok alakulnak ki, a kisüzemi termelést kiszorítja vagy felváltja a nagyüzemi termelés, s technikailag az egész népgazdaság előrelendül. A *szocialista iparosítás (l.)* módszereit, forrásait, megvalósításának ütemét és céljait tekintve gyökeresen különbözik a *tőkés iparosítástól (l.)*.

Iparstatisztika – a gazdasági statisztika egyik ága, amely az ipar területén keletkező és fejlődő, egymással összefüggő jelenségeket és folyamatokat vizsgál. Az iparstatisztika e jelenségek és folyamatok mennyiségi oldalát minőségi oldalukkal szoros összefüggésben vizsgálja. A Szovjetunióban az iparstatisztika mutatószámainak rendszere magában foglalja a termelés mutatóit (a termelés volumene, összetétele, minősége, ütemessége), a munkaügyi mutatókat (munkaerő-források és kihasználásuk, a munka termelékenysége és tényezői, a munkabér), a munkaeszközök mutatóit (az állóalapok nagysága és összetétele, kihasználásuk és elsősorban a termelő- és az energiaszolgáltató berendezés kihasználása), a munkatárgyak mutatóit (a nyersanyag-, alap- és segédanyag-, tüzelőanyag- és energiaforrások és kihasználásuk), a termelési önköltség mutatóit és a pénzügyi mutatókat. A Szovjetunió iparvállalatai főként havi, negyedévi és évi beszámolóikban közölnek statisztikai adatokat. A mutatók kiszámításának módszerét, a beszámolók formáit és határidőit egységesen, központilag szabályozzák; ez a szocialista iparstatisztika nagy előnye a kapitalista iparstatisztikával szemben. A Központi Statisztikai Hivatal az ipar összesített statisztikai adatait a kormány elé terjeszti és a sajtóban közli. A tőkésországokban az iparstatisztika adatainak összegyűjtésével és feldolgozásával több szervezet, különféle módszerek alapján foglalkozik. Ezek a szervezetek a magántulajdon és a belőle eredő üzleti titok miatt nem teljes, gyakran pedig pontatlan adatokkal dolgoznak. Több tőkésországban a folyó statisztika fogyatékosságait részben speciális statisztikai összeírásokkal ellensúlyozzák.

Iparvállalatok kooperálása – a bizonyos végterméket közösen gyártó, de gazdasági önállóságukat megőrző specializált vállalatok állandó, tervszerű termelési együttműködése. Az iparvállalatok kooperálásának jellegét a társadalmi rend határozza meg. A kapitalizmusban a vállalatok közötti termelési kapcsolatokat a termelési eszközök magántulajdona és a konkurrencia korlátozza, s ezek a kapcsolatok spontán jellegűek. A kooperálás előnyeit a legnagyobb tőkés monopóliumok élvezik.

A szocializmusban, ahol a termelési eszközök társadalmi tulajdona uralkodik, s a népgazda-

ság tervszerűen fejlődik, a szocialista vállalatok széleskörű termelési kapcsolatai kialakításának minden feltétele biztosítva van. Az iparvállalatok kooperálása szorosan összefügg a termelési folyamatok specializálásával, s előmozdítja a kooperáló vállalatok termelési kapacitásának teljesebb kihasználását. A kooperálás lehet körzeten belüli és körzetek közötti. A körzeten belüli kooperálás során a vállalatok közötti termelési kapcsolatok egy gazdasági körzeten belül alakulnak ki. A körzetek közötti kooperálás különböző gazdasági körzetekben működő vállalatok termelési kapcsolatait jelenti. A gépgyártásban például leginkább a repülőgépipari, a gépkocsi-ipari és a traktoripari vállalatok kooperálása terjedt el. Az ipar specializálása és kooperálása előmozdítja a technika fejlődését, magasan termelékeny berendezések és fejlett technológia kiterjedt alkalmazását, valamint a termelés automatizálását. A specializálás és a kooperálás lehetővé teszi az ország ipari erőforrásainak az egyes gazdasági körzeteken belüli célszerű kihasználását, a szállítási költségek csökkentését, a társadalmi munka termelékenységének növelését. A termelési kooperációból eredő összes kötelezettségek teljes és idejekorán történő teljesítése: az ipar és az építőipar tervszerű munkájának fontos feltétele.

Iparvállalat termelési szerkezete – a vállalaton belüli termelőegységek felépítésének és egymás közötti kapcsolatainak olyan rendszere, amelyben kifejeződik a vállalat egyes részeinek munkamegosztása és az állami tervben megszabott termékek gyártásának jellegéhez igazodó specializációja. A vállalatokban vannak: *a)* alapüzemek, amelyekben a profil szerinti termékek előállítása folyik; *b)* segédüzemek, amelyek kiszolgálják az alapüzemek termelését (az alaptermelést). Az alapüzemek a legtöbb iparágban a termelési szakaszoknak és a technológiai folyamat sajátosságainak megfelelően előkészítő (előgyártó) üzemekre, feldolgozó (megmunkáló) üzemekre és szerelő (végszerelő) üzemekre oszlanak. A leggyakoribb segédüzemek: energiaszolgáltató (kazánház, villamos erőmű, kompresszortelep stb.), szállító, javító és szerszámüzemek. A vállalatokban sajátos szerepük van a kísérleti üzemeknek és laboratóriumoknak (kutató és ellenőrző laboratóriumok). A vállalatnak ezek a szervezeti egységei a technológiai folyamatok tökéletesítését, új termékfajták gyártásának előkészítését, a termékek minőségének elemzését és javítását szolgálják. Ezenkívül a vállalat szervezeti keretébe tartozhatnak a melléküzemek, amelyek rendszerint az adott vállalat működését kiegészítő tevékenységet folytatnak. Ilyenek például: kőbányák (cement-, tégla- és egyéb gyárak mellett), erdőgazdaságok stb. Az ipar specializációjának és

kooperációjának fejlődése lehetővé teszi, hogy egyes vállalatok más specializált vállalatoktól kapjanak félkész termékeket, szabványos alkatrészeket, gépegységeket és szerszámokat, gépeik javításához szükséges tartalékalkatrészeket stb. Ennek eredményeképpen jelentősen egyszerűsödik a vállalatok termelési szerkezete és igazgatása, csökkennek a vállalati általános költségek. Az egyszerűsített termelési szerkezetű vállalatra példaként említhetők meg az autószerelő gyárak, amelyekben nincsenek előgyártó és megmunkáló üzemek, s amelyekben a segédüzemek is egészen alárendelt jelentőségűek; ide sorolhatjuk azokat a gyárakat is, amelyek csak egyes alkatrészeket, vagy csak öntvényt, kovácsolt acélt stb. gyártanak. Kisvállalatokban lehetséges üzemek nélküli vállalati szerkezet, nagyvállalatokban pedig sokszor célszerű egyes üzemek összevonása. A kisebb, műszakilag gyengébben felszerelt üzemek és műhelyek megszüntetése lehetővé teszi a vállalat adminisztratív és kisegítő létszámának csökkentését, a munkatermelékenység jelentős növelését, a gyártmányok önköltségének csökkentését.

Izzasztó rendszerek – a tőkés iparban a munkaintenzitás növelésének különféle rendszerei. Az összes izzasztó rendszerek – a *Ford-rendszer (l.)*, a *Taylor-rendszer (l.)* és mások – lényege: a munka intenzitásának növelése, a munkások kizsákmányolásának fokozása. Az izzasztó rendszerek az imperializmusban és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában fejlődtek ki.

J

Járadék – tőke, föld vagy vagyon után rendszeresen kapott jövedelem, amely nem függ össze vállalkozói tevékenységgel. A *földjáradékon (l.)* kívül járadéknak nevezik a pénztőke vagy a szilárd árfolyamú értékpapírok tulajdonosai által kamat formájában szerzett jövedelmet is. A tőkésországok polgári sajtója azt a jövedelmet tekinti járadéknak, amelyet a kamatozó állami kölcsönkötvények (járadékos kötvények) tulajdonosai kapnak *(l. Abszolút járadék, Különbözeti járadék a kapitalizmusban, Kamat, Kölcsöntőke).*

Járadékos államok – olyan imperialista uzsorás államok maroknyi csoportja, amelyeknek burzsoáziája nem elégszik meg a belföldön szerzett profittal, hanem más országokba, főként a gazdaságilag elmaradott országokba irányuló tőkebefektetésekkel is biztosítja magának a legmagasabb profitot. A monopóliumok közvetlen tőkebefektetések, biztosítás, szállítások és egyéb szolgáltatások útján sajátítják el az adósországok nemzeti jövedelmének jelentős részét. „A járadékos állam az élősdi, rothadó kapitalizmus állama." *(Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 289. old.) Az első világháború előtt Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok és Németország voltak a legnagyobb járadékos államok. Napjainkban az Egyesült Államok szinte egyeduralmat harcolt ki magának ezen a területen. A járadékos államok finánccoligarchiája mérhetetlenül meggazdagszik az adósországok népeinek kárára; ez a mai kapitalizmus élősdiségének egyik jellemző tünete, ellentmondásai további éleződésének egyik forrása. A járadékos államok által leigázott országok népei szembeszegülnek a külföldi tőkével, s egymás után szabadulnak meg az imperialista elnyomástól.

Járadékosok – olyan pénztőkések, akik kölcsönadják vagy értékpapírokba fektetik tőkéjüket, s értékpapírjaik kamatából vagy jövedelméből élnek. A járadékosok a tőkések legélősdibb rétegét alkotják. Az imperializmus korában jelentősen megnövekedett a járadékosok rétege; ez egyik kifejezője a monopolkapitalizmus élősdiségének és rothadásának.

Jegykibocsátó bankok (emissziós bankok) – olyan bankok, amelyek a szokásos bankügyleteken kívül hitelpénz, bankjegyek kibocsátási jogával is rendelkeznek. Ezek a bankok különösen fontos szerepet töltenek be a tőkésországok hitelrendszerében: 1. hitelpénzt (bankjegyeket) bocsátanak ki; 2. betöltik a központi bank szerepét, őrzik a kereskedelmi bankok pénztartalékait, s hitelt adnak ezeknek a bankoknak; 3. az állami költségvetés végrehajtásával összefüggő több műveletet végeznek, s betöltik az állampénztár szerepét (beszedik az adókat, a költségvetés terhére kamatot fizetnek az államkölcsön-kötvényekre, s törlesztik ezeket a kölcsönöket). A burzsoá országokban a jegykibocsátó bankok vagy részvénytársasági alapon működő magánbankok, vagy állami bankok, vagy pedig vegyes bankok. A jegykibocsátó bankok aktív és passzív bankügyleteinek fő ügyfelei a kereskedelmi magánbankok és a Pénzügyminisztérium (az államkincstár). A jegykibocsátó bankok az imperializmus korában és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában átváltoznak a finánccoligarchia hatalmas fegyverévé; e bankok állományait széles körben felhasználják inflációs pénzpolitika végrehajtására.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban a jegykibocsátó bankok funkcióját a központi bank tölti be, amely össznépi tulajdonban van, s amelynek tevékenysége alá van rendelve a szocialista gazdaság fejlesztési feladatainak.

Jegyrendszer – a lakosság ellátásának közvetlen szabályozása, amelynek során az árukat meghatározott normák alapján jegyekre adják el a lakosságnak. A jegyrendszer jellege a társadalmi rendtől függ. Jegyrendszert általában a fogyasztási cikkek nagy hiánya idején, leggyakrabban háborús időkben vezetnek be. A tőkésországokban az áruk eladásának szabályozása azt a célt szolgálja, hogy a dolgozók fogyasztását a minimumra korlátozzák; ezek a korlátozások az uralkodó osztályokra egyáltalán nem terjednek ki. Azokban az országokban, amelyekben a dolgozók vannak hatalmon, a jegyrendszert a háború idején és a háborúban tönkretett népgazdaság helyreállításának időszakában alkalmazták, hogy a korlátozott árukészleteket a legésszerűbben osszák el. A jegyrendszer segítségével biztosítható volt a dolgozók meghatározott színvonalú élelmiszerellátása szabott árakon, továbbá a munka termelékenységének növelésére és a termelés fejlesztésére való ösztönzés. A különböző gazdasági ágak, szakmák stb. differenciált fejadagokat kaptak. A teljesítménynormák teljesítéséért és túlteljesítéséért meghatározott nagyságú pótadagok jártak. A Szovjetunióban 1918–1921, 1929–1934 és 1941–1947 között volt jegyrendszer.*

[* Magyarországon a második világháború következményeként 1951. december 1-ig volt jegyrendszer.]

Jelzálogbankok – a tőkésországokban olyan különleges bankok, amelyek ingatlan: föld, épületek stb. elzálogosítása ellenében adnak kölcsönöket. A jelzálogbankok az adósságukat ki nem fizető ügyfeleik vagyonának megkaparintása révén a föld és a városi ingatlanok legnagyobb tulajdonosaivá válnak. A jelzálogbankok tevékenysége leginkább a kis- és a középparasztságot sújtja.

Jelzálogkölcsön – olyan pénzkölcsön, amelyet a tőkésországok bankjai adnak ingatlan, főként föld, épület, felszerelés telekkönyvi bejegyzéssel történő elzálogosítása ellenében. A jelzálogkölcsön a kis- és a középparasztok kizsákmányolásának és tönkretevésének eszköze, mivel bankkamata legtöbbször csaknem egészen felemészti a kis- és a középparasztok egész jövedelmét. A dolgozó parasztok súlyos gazdasági helyzetük miatt rákényszerülnek, hogy adósságba verjék magukat, a bankoknál elzálogosítsák ingatlanukat; ez azután gyakran gazdaságuk kisajátítására vezet. A Szovjetunióban nincs jelzálogkölcsön.*

[* Magyarországon csak ritkán alkalmazzák a jelzálogkölcsönt, amely az adósnak nem jelent különösebb megterhelést, mivel kedvező kamatozással veheti igénybe ezt a kölcsönt.]

Jobbágyság – a hűbéri viszonyok rendszere, amelyben a hűbérúr tulajdonában voltak a termelési eszközök, elsősorban a föld, s nem teljes tulajdonában voltak a dolgozók, a jobbágyparasztok *(l. Hűbéri termelési mód)*. A paraszt személyileg függött a földesúrtól, s ezt a függőséget rendszerint az államhatalom jogilag is megerősítette (a jobbágyság intézménye). A földesúr feudális járadék formájában sajátította el a paraszt többlettermékét. A hűbériség fejlődésének legmagasabb fokán a jobbágyparasztnak nem volt joga sem vagyonának eladására vagy elidegenítésére, sem pedig földesura elhagyására. Akkoriban nagyon elterjedt a jobbágyok eladása. A földesurát elhagyó jobbágyot szökevénynek tekintették. A jobbágyparasztok a legtöbb országban alá voltak rendelve a földesurak bírói és rendőri hatalmának. A XVII–XIX. században lezajlott polgári forradalmak eredményeképpen a nyugat-európai országokban megszűnt a jobbágyság. Oroszországban 1861-ben szüntették meg a jobbágyságot, de csökevényei egészen az Októberi Szocialista Forradalomig megmaradtak. E csökevények megnyilvánulási formái voltak: a nagybirtok-rendszer, a leigázó bérleti viszonyok, a rendi jogegyenlőtlenség stb. A népi demokratikus országokban a

népi demokratikus forradalom győzelme után végrehajtott forradalmi agrárátalakítások során számolták fel teljesen a jobbágyság maradványait.

Jóvátétel – a háborús károk részleges vagy teljes megtérítése, amely a legyőzött állam kötelezettsége a győztes állammal szemben. A jóvátételt pénzben, áruszállításokkal vagy más értékekkel egyenlítik ki a jóvátételi egyezményben megszabott időpontokban.

Jövedelemadó – törvényileg megszabott kötelező adó, amelyet egyes személyek és vállalatok fizetnek. A tőkésországokban a jövedelemadó legnagyobb része a dolgozókat terheli, mivel az alacsony jövedelmű személyek adótételét növelik, az adómentes minimumot alacsonyan állapítják meg, a tőkéseket pedig adókedvezményben részesítik. A tőkés monopóliumok az üzleti titok lehetőségeit kihasználva különféle mesterkedésekkel aláértékelik jövedelmüket, növelik tartalékalapjukat és egyéb alapjaikat, hogy így megszabaduljanak az őket terhelő jövedelemadó egy részének megfizetésétől. A burzsoá állam a tőkésektől és egyesüléseiktől szed ugyan jövedelemadót, de a legkülönfélébb formában (támogatások, magas árak stb. révén) növeli profitjukat. A tőkésországokban a jövedelemadó az állami költségvetés egyik legfontosabb bevételi tétele. Az imperialista állam a jövedelemadó legnagyobb részét fegyverkezési hajszára, a gazdaság militarizálására költi.

A szocialista gazdaságban egészen más jellegű a jövedelemadó, amely az állami költségvetés bevételeinek jelentéktelen százaléka, s a szocialista népgazdaság szükségleteinek, valamint a dolgozók és családjuk szociális és kulturális szükségleteinek kielégítését szolgálja. A Szovjetunióban pl. a jövedelemadó tétele progresszíven emelkedik; a háromnál több személyt eltartó egyének kedvezményben részesülnek. A kolhozok egész jövedelmük után fizetnek jövedelemadót, a kolhozpiacon értékesített termékeikből származó jövedelmük után pedig magasabb adótétel szerint adóznak. Az önálló elszámolás alapján működő szövetkezeti vállalatok és társadalmi szervezetek nyereségük után fizetnek jövedelemadót. A lakosságtól a költségvetésbe befolyó jövedelemadó összege az állam szociális és kulturális kiadásainak csekély hányada.

Jövedelem- és termékelosztás a kolhozokban – a mezőgazdasági artel jövedelmének és termékeinek elosztása a társadalom és a kolhoz közös gazdasága szükségleteinek, valamint a kolhozparasztok egyéni szükségleteinek kielégítésére. A kolhozok jövedelmének elosztását a szövetkezeti-kolhoztulajdon és a kolhoztermelés sajátosságai szabják meg a *mezőgazdasági artel alapszabályával (l.)* összhangban. A kolhoz bruttó jövedelmét

az összes kolhozparasztoknak a kolhoztermelés különböző ágaiban újonnan ráfordított munkája hozza létre. A kolhoz termékeinek termelésében állami vállalatok is részt vesznek. A kolhoz elsősorban az állammal szemben teljesíti termékbeadási és szerződéses termeltetési kötelezettségeit, kifizeti a gép- és traktorállomás természetbeni munkadíját (ez a kötelezettség a gép- és traktorállomások újjászervezéséig volt meg), s feltölti vetőmagalapjait. A termékei eladásából szerzett pénzbevételéből visszafizeti az állam pénzkölcsöneit és a kölcsönkamatokat, kifizeti a jövedelemadót és a biztosítási díjakat. Az elhasznált termelési eszközök pótlása után a nettó jövedelemből közös alapokat létesít, amelyek szükségesek a közös gazdaság bővítésére, a kolhozparasztok jólétének és kulturáltságának növelésére. A befizetések egy része a *kolhoz oszthatatlan alapját (l.)* gyarapítja. Ezenkívül a jövedelem egy része természetbeni formában növeli a vetőmag- és a takarmányalapokat, hozzájárul a rossz termés vagy takarmányhiány esetére képzett biztonsági alapokhoz (vetőmag- és takarmányalapokhoz). A tiszta jövedelemből teremtik meg a kolhoz közös fogyasztási alapjait is: 1. a munkaképteleneknek és a katonai szolgálatot teljesítők családtagjainak segélyalapját, a csecsemőotthonok fenntartási és az árvák nevelési költségeit fedező alapot; 2. rossz termés esetére élelmiszeralapot; 3. a kulturális szükségletek kielégítésének alapját stb. Az összes állami kötelezettségek teljesítése és a közös alapok képzése után megmaradt jövedelemrészt munkaegységek szerint, a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függően osztják el a kolhozparasztok között. A kommunista párt és a szovjet kormány a kolhozparasztok anyagi érdekeltségének fokozása végett azt javasolta a kolhozoknak, hogy havonta adjanak előlegeket a kolhozparasztoknak, s erre a célra képezzenek átmenő pénz- és élelmiszeralapokat *(l. Előlegek kolhozparasztoknak)*.

Jövedelmezőség – *l. Rentabilitás.*

K

Kalkuláció – a termékegységre vagy a teljesített munkák volumenére jutó pénzbeni ráfordítások (költségek) nagyságának meghatározása kalkulációs tételek szerint: nyersanyagok, alapanyagok és félkésztermékek, technológiai tüzelőanyag és energia, a termelő munkások munkabére a társadalombiztosítási járulékokkal együtt, a berendezések fenntartási és üzemeltetési költségei, üzemi és vállalati általános költségek. A kalkuláció segítségével számítják ki a termelés *önköltségét (l.)*. A szocialista gazdaságban tervkalkulációt és beszámolási kalkulációt készítenek. A tervkalkuláció az egyes gyártmányok, termékfajták vagy termékcsoportok önköltségi feladata, amelyet az egyes kalkulációs tételek szerinti ráfordítások kiszámításával határoznak meg. A beszámolási kalkulációk célja a termékegységre (a teljesített munkákra) jutó tényleges ráfordítások meghatározása és a tervfeladatok teljesítésének ellenőrzése, valamint a tervtől való eltérések feltárása. A tervkalkulációknak összhangban kell lenniük az árutermelésnek az állami tervben jóváhagyott önköltségi feladataival, a szabványokkal és technikai feltételekkel és a technológiai előírásokkal. Tervkalkulációt általában negyedévi bontásban a termelési tervben foglalt összes termékfajtákra készítenek. A tervfeladatban meg nem szabott termelésre előirányzati kalkuláció készül. A termelési önköltség kalkulációjának voltaképpen három fő módszere ismeretes: a normatív módszer – a tömeggyártást vagy a nagysorozat-gyártást folytató vállalatokban; az osztókalkulációs módszer – azonos fajtájú termékek tömeggyártása esetén (kohászat, szén- és olajbányászat, villamosenergia-termelés, építőanyagok termelése, könnyűipar stb.); a megrendelésenkénti (munkaszámonkénti) kalkuláció – az egyedi és a kissorozatgyártásban (egyetlen példányban készülő termék gyártása, javítási, kísérleti és egyéb munkák esetén). Sok ágazatban, ahol nagyon változatos és bonyolult a termékek választéka, az úgynevezett összevont kalkulációt alkalmazzák. Csoportos kalkuláció esetében a különféle termékfajtákat bizonyos együttható

alapján egyetlen termékfajtára számítják át (például a faiparban a tömörköbméter, a konzerviparban ezer szokványdoboz az együttható).

Kamat — a kapitalizmusban: díj, amelyet a hitelező kap az adóstól a kölcsön adott pénz vagy pénztőke használatáért. A kamat a tőkés termelési módban a profit egy része, amelyet az ipari vagy a kereskedelmi tőkés fizet a kölcsöntőkésnek vagy a bankárnak a tőle kapott tőke használatáért. A kamatlábat vagy a kamat színvonalát a kölcsöntőke kínálata és kereslete közötti viszony határozza meg. A kapitalizmus fejlődésével a kamatláb süllyedő tendenciájú. Ennek magyarázata először: a profitráta csökkenő tendenciája, másodszor: a *járadékosok (l.)* rétegének növekedése és a tőkés hitelrendszer fejlődése folytán a kölcsöntőke gyors felhalmozódása *(l. Hitel a kapitalizmusban, Uzsoratőke)*.

A szocialista társadalomban a kamat létezése a hitellel és az önálló elszámolással mint a szocialista gazdaság kategóriájával függ össze. A szocializmusban a kamat nem fejez ki kizsákmányolási viszonyokat, s a szocialista termelésben létrehozott tiszta jövedelem egy része, amelyet a kölcsönzött pénzeszközök ideiglenes használatáért fizetnek. A kamat nagyságát a szocialista állam tervszerűen határozza meg.

Kapitalizmus — olyan társadalmi rend, amelyben a termelési eszközök túlnyomó többsége egyes tőkések vagy tőkés egyesülések maroknyi csoportjának tulajdonában van, a dolgozók nagy többsége pedig termelési eszközök híján rákényszerül, hogy eladja munkaerejét, amelynek kizsákmányolása révén a tőkések profithoz jutnak. A kapitalizmus az ember kizsákmányolásán alapuló utolsó társadalmi-gazdasági alakulat. *(l. Tőkés termelési mód, Tőke, Kapitalizmus gazdasági alaptörvénye, Imperializmus.)*

Kapitalizmus általános válsága — az egész tőkés világrendszer válsága, amely a mai burzsoá társadalom gazdasági és politikai életének minden oldalára kiterjed. A kapitalizmus általános válsága „a kapitalizmus általános összeomlásának és a szocialista társadalom születésének" időszaka. *(Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 118. old.) Ennek az időszaknak jellemzői: háborúk és forradalmak, a haldó kapitalizmus és a fejlődő szocializmus közötti harc. A kapitalizmus általános válsága a kapitalizmus bomlásának és pusztulásának viszonylag hosszan tartó időszakára terjed ki, a szocializmus keletkezésétől a szocializmus világméretű győzelméig, minthogy az egyes országokban különböző időpontokban érlelődnek meg a szocializmusba való átmenet feltételei, újabb meg újabb országok különböző időpontokban szakadnak ki forradalmi úton a kapitalizmus rendszeréből, s mindez eleve

meghatározza a kapitalista és a szocialista államok egymás mellett élésének lehetőségét és szükségszerűségét. A kapitalizmus általános válságának fő ismertetőjele: a világ felbomlása két, egymással ellentétes társadalmi és gazdasági berendezkedésű rendszerre. Az általános válságnak ugyancsak lényeges jellemző vonásai: az imperializmus gyarmati rendszerének válsága, a piacprobléma erős kiéleződése, ezzel összefüggésben a tőkésországokban a vállalatok krónikus kihasználatlansága és az állandó tömeges munkanélküliség, végül pedig a kapitalizmus összes ellentmondásainak kiéleződése és elmélyülése. A kapitalizmus általános válsága az első világháború és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom időszakában kezdődött. Az első világháború „a legnagyobb történelmi válságot, új korszak kezdetét jelenti". (*Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 89. old.) A Nagy Októberi Szocialista Forradalom gyökeres fordulatot idézett elő az emberi társadalom történetében a kapitalizmusból a szocializmus felé, megnyitotta a tőkésországokban a proletárforradalmak korszakát, az imperializmus által elnyomott országokban pedig a gyarmati forradalmak korszakát. A világ felbomlása két rendszerre, a kapitalizmus és a szocializmus rendszerére, valamint e két rendszer harca: ez a kapitalizmus általános válságának fő ismertetőjele. A Szovjetunió tapasztalata megmutatta a földkerekség dolgozóinak, hogy a népgazdaság fejlődhet tőkések nélkül, hogy a munkásosztály vezette ország gyorsabban és sikeresebben fejlődik, mint a tőkések uralmában levő ország, hogy a munkásosztály hatalma folytonosan növeli a nép jólétét. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemcsak a tőkésországok munkásosztályát lelkesítette, hanem az összes elnyomott népeket is, kibontakoztatta e népek forradalmi kezdeményezését, s megnyitotta az imperializmus ellen irányuló gyarmati forradalmak korszakát. A szocializmus Szovjetunióban aratott győzelme, az antifasiszta szövetség által a fasiszta államok szétzúzása, amelyben a fő szerepet a Szovjet Hadsereg töltötte be, a Szovjetunióban folyó kommunista építés sikerei, amelyek világosan bebizonyították a szocializmus előnyeit a kapitalizmussal szemben, s végül az elnyomott népeknek az imperializmus ellen vívott harca következtében tovább mélyült a tőkés rendszer válsága. A kapitalizmus rendszeréből több európai és ázsiai ország szakadt ki. A szocialista és a kapitalista rendszer közötti erőviszonyok lényegesen megváltoztak a szocializmus javára, a kapitalizmus kárára. Korunk egyik legjellegzetesebb vonása, hogy a szocializmus túlhaladta egy ország kereteit, s világrendszer lett. Az egységes világpiac szétesett, s két, párhuzamos piac alakult ki: a kapitalista tábor országainak piaca és a szocialista tábor ország-

gainak piaca. A szocialista világrendszer több európai és ázsiai országra kiterjedt, amelyeknek lakossága körülbelül egymilliárd ember, vagyis az egész emberiségnek több mint egyharmada; erre a világrendszerre jut a világ ipari termelésének mintegy 30%-a. Az imperializmus övezetének összeszűkülése a gyarmati rendszer egyre inkább fokozódó szétbomlásában is kifejeződik. Sok ország kiszabadult a kolonializmus jármából, s rátért az önálló fejlődés útjára. Napirenden van az imperializmus szégyenletes gyarmati rendszerének teljes felszámolása. Mindez elmélyíti a tőkés rendszer ellentmondásait, még inkább kiélezi a piacok problémáját, ingataggá teszi a mai kapitalizmus gazdaságának fejlődését. A kapitalizmus általános válságának időszakában fokozódik a tőkésországok egyenlőtlen fejlődése, elkerülhetetlenül kiéleződnek az imperialista tábor belső ellentmondásai. A burzsoá országok gazdasága olyan irányban fejlődik, hogy a monopóliumok mind nagyobb mértékben meggazdagodnak, a kizsákmányolás fokozódik, a dolgozó tömegek életszínvonala – különösen a gyarmati és a függő országokban – tovább csökken, a gazdaság militarizálása növekszik, a tőkésállamok közötti konkurrenciaharc még inkább kiéleződik. A dolgozó tömegek anyagi helyzetének romlására utal: a munkások reálbérének csökkenése, a munkanélküliség növekedése, a munka intenzitásának fokozódása, az infláció és a gazdaság militarizálása következtében az árak emelkedése, az adóterhek súlyosbodása, a parasztság helyzetének romlása. A gazdaság militarizálása elmélyíti a tőkés rendszer valamennyi ellentmondását. A tőkés termelés növekedése mindinkább beleütközik a termékek értékesítésének korlátozott lehetőségeibe. Megteremtődnek a feltételek a mind mélyebb és élesebb túltermelési válságokra. A kapitalizmus általános válságának időszakát az jellemzi, hogy a politikában és az ideológiában még inkább erősödik a reakció, a polgári demokrácia felbomlik, nyílt törekvés mutatkozik a burzsoá diktatúrára: a fasizmusra. Egyre nagyobb arányokban mutatkozik meg, hogy a szocializmus döntő fölényben van a kapitalizmussal szemben. A Szovjetunió ipari termelése 1929 és 1956 között több mint 22-szeresre, a tőkés világ ipari termelése pedig csak 99 százalékkal növekedett. A két, egymással ellentétes társadalmi és gazdasági rendszer létezése egyszersmind azt jelenti, hogy ellentétek is vannak közöttük, politikai és ideológiai harc is dúl közöttük. A reakciós erők új világháborúra készülődnek, de mivel a béke és a demokrácia erői mindinkább növekszenek, a háború nem elkerülhetetlen. A világ haladó erői harcolnak a különböző társadalmi és politikai rendszerű országok hosszan tartó békés egymás mellett éléséért, gazdasági és kulturális versengéséért. A békés versenyben a

szocialista világrendszer biztosan kivívja a végleges győzelmet.

Kapitalizmus fejlődésének két útja a mezőgazdaságban – a kapitalizmus fejlődésének porosz és amerikai útja a mezőgazdaságban. Az első úton a földesúri földbirtoklás viszonylag lassan alakul át kapitalista junkergazdasággá. A burzsoá fejlődés ebben az esetben úgy megy végbe, hogy bizonyos időn át a földesúri nagygazdaságok haladnak az élen, s a termelés hűbéri szervezeti formái e gazdaságok keretében fokozatosan mennek át a bérmunka tőkés kizsákmányolásába, miközben a hűbéri csökevények ledolgozás, *részesbérlet (l.)* stb. formájában hosszú ideig megmaradnak. A porosz úton haladt Németország, Olaszország, Japán és még néhány más ország, amelyben a történelmileg elavult hűbéri rend jelentékeny maradványai visszatartották a tőkés termelési mód felfelé ívelő fejlődését, s egyúttal módot adtak rá, hogy az uralkodó osztályok fokozzák a parasztság kizsákmányolását. A második út feltétele: a hűbéri viszonyok szétzúzása, a földesúri földek kisajátítása és a parasztgazdaságok fejlődése a tőkés farmerség útján. Így történt például Franciaországban, ahol az 1789–1794. évi polgári forradalom eredményeképp a nemesség és az egyház nagy földtulajdona átment a parasztság és a polgárság kezébe. Az Egyesült Államokban viszont a föld egy része egyáltalán nem volt megművelve, s lehetőség nyílt szabad letelepedésre. A déli vidékek rabszolgaságon alapuló latifundiumaira az 1861–1865. évi polgárháború mért döntő csapást. Az amerikai típusú evolúció az elsőhöz viszonyítva gyorsabb fejlődést biztosít a kapitalizmusnak, mert a hűbéri viszonyok nem kötik gúzsba a tőkés termelőerőket. Az amerikai úttal együtt jár a mezőgazdaságban végbemenő gyors differenciálódás, a parasztság többségének elnyomorodása és ezen az áron a kizsákmányolók vékony felső rétegének meggazdagodása. Ezen az úton sokkal világosabban mutatkozik meg a kulákság és a mezőgazdasági proletariátus és félproletariátus közötti osztályellentét.

A cári Oroszországban a fejlődés mindkét típusa megtalálható, de a kapitalizmus fejlődésére inkább a porosz út nyomta rá bélyegét.*

[*Magyarországon az 1848–1849-es szabadságharc bukása miatt nem mehetett végbe következetesen a feudalizmus felszámolása. Ezért a magyar mezőgazdaságra a fejlődés porosz útja volt jellemző.]

Kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondása – a termelési folyamat társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondás. A kapitalizmus fő ellentmondása a munka és a tőke közötti ellentmondást, a szüntelenül fejlődő termelő-

erők és a tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondást fejezi ki. A termelőerők fejlődésének arányában növekszik a társadalmi munkamegosztás, erősödnek az egyes vállalatok, termelési ágak közötti gazdasági kapcsolatok, fejlődik a termelés koncentrációja. Ennek eredményeképpen a tőkésországok gazdasága átalakul egyetlen termelési folyamattá, amelyben az egymással kölcsönös kapcsolatban levő emberek ezrei, milliói vesznek részt. De ez az egész hatalmas termelőapparátus a tőkések magántulajdonában van, s a legnagyobb profit megszerzését szolgálja. Ezért a tőkés gazdaság spontánul, tervszerűtlenül fejlődik, erre a gazdaságra a termelési anarchia jellemző. A tőkés gazdaságban folytonosan megbomlanak az arányok, aránytalanságok támadnak. A tőkés gazdaság az egyes tőkések, tőkés csoportok között belföldön és nemzetközi méretekben folyó elkeseredett konkurrenciaharc közepette fejlődik. A tőkések a konkurrenciaharcban előnyökhöz akarnak jutni, és minél nagyobb profit szerzésére törekszenek. Ezért bővítik termelésüket, új technikát alkalmaznak, fokozzák munkásaik kizsákmányolását. A profithajsza közben óriási arányokban bővítik a termelést. Ugyanakkor a lakosság fizetőképes kereslete a munkaerő értékére korlátozódik, a munkanélküliek seregének növekedése pedig lehetővé teszi, hogy a tőkések a munkabért jóval a munkaerő értéke alá szorítsák. A néptömegek fogyasztása ilyen körülmények között állandóan elmarad a termelés növekedésétől. Ezért a tőkésországok nemzeti vagyonának növekedésével együtt jár a nép nyomorának fokozódása. A gazdasági túltermelési válságoknak a kapitalizmus fő ellentmondása az oka. A kapitalizmus fő ellentmondása a gazdasági válságok éveiben különösen világosan mutatkozik meg, a kapitalizmus fejlődésével pedig egyre inkább kiéleződik. A burzsoá kormányok hiába kísérleteznek, hogy különféle gazdasági intézkedésekkel megszüntessék a termelés anarchiáját és elkerüljék a válságokat; ezek a kísérletek kudarcra vannak ítélve, mert a kapitalizmus fő ellentmondása megmarad. Ez az ellentmondás a tőkés rend keretei között nem szüntethető meg. Erre csak akkor kerülhet sor, ha a tőkés magántulajdont szocialista tulajdonforma váltja fel. Ehhez pedig a munkásosztálynak a tőkések hatalma elleni forradalmi harca, a tőkés rend megdöntése és a proletariátus diktatúrájának megteremtése szükséges.

Kapitalizmus gazdasági alaptörvénye – az értéktöbblet-törvény. A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye, amelyet Marx fedezett fel, meghatározza a tőkés alakulat egész fejlődését. Az értéktöbblet szerzése: a tőkés termelés indítóoka, mozgatója. A tőkés termelés közvetlen célja *értéktöbblet (l.)* termelése és

tőkés elsajátítása. A kapitalizmus gazdasági alaptörvénye a tőkéseknek azt a mohó vágyát fejezi ki, hogy elsajátítsák a munkások meg nem fizetett munkáját, s növeljék az értéktöbbletet. A kapitalizmus előtti antagonisztikus társadalmi alakulatokban (a rabszolgatartó és a hűbéri rendben) a *többlettermék (l.)* túlnyomó része a kizsákmányolók személyi szükségleteinek kielégítését szolgálta. A kapitalizmusban a többlettermék pénzformát ölt, s ennek a pénznek egy részét tőkefelhalmozásra használják fel, vagyis újra befektetik a termelésbe. A tőkefelhalmozás növeli a tőkések gazdasági hatalmát, kiterjeszti a bérmunka kizsákmányolását. Minél több értéktöbbletet halmoz fel egy-egy tőkés, annál erősebb hadállásból veheti fel a harcot versenytársaival szemben, annál nagyobb hatalmat vív ki magának a tőkés világban. Ebből ered az értéktöbblet szerzésére irányuló féktelen törekvés. A profithajsza: a kapitalizmus termelőerői fejlődésének legnagyobb mozgatóereje, s egyszersmind e fejlődés mélységes ellentmondásosságának fő oka. A tőke felhalmozásával fokozódik a munka kizsákmányolása, növekszik az értéktöbblet rátája, nagyobb lesz egyrészt a dolgozók nyomora, másrészt a kizsákmányolók gazdagsága. Marx az értéktöbbletről szóló tanításában feltárta a tőkés kizsákmányolás lényegét, a kapitalizmusban folyó osztályharc gazdasági alapját, s megmutatta, merre tart és hogyan fejlődik a tőkés termelési mód. Marx ezzel a tanításával hatalmas szellemi fegyvert adott a forradalmi harcát vívó proletariátus kezébe. Az értéktöbblettörvény a monopóliumok előtti kapitalizmus korszakában az átlagprofit-törvény formájában jelentkezett. Az imperializmus időszakában az értéktöbblettörvény tovább fejlődött, konkretizálódott, s az átlagprofitnál jóval nagyobb *magas monopolprofit (l.)* törvényének formájában nyilvánul meg. Minél tovább fejlődik a kapitalizmus gazdasági alaptörvényének hatása, annál inkább éleződik a *kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondása (l.)*, annál inkább közeledik a kapitalizmus bukása.

Karbantartási ciklus – a berendezések két tervszerű általános javítás közötti működési ideje. A *tervszerű megelőző karbantartás (l.)* rendszere a különféle berendezések számára típusuktól és üzemeltetésük módjától függően különböző időtartamú karbantartási ciklust irányoz elő. A berendezések karbantartási ciklusának időtartamát a ledolgozott gépórák számában vagy valami olyan mértékegységben kell meghatározni, amely jellemző a gép működési idejére (a gyártott alkatrészek mennyisége, az előállított szövet méterben stb.). Mivel a ledolgozott órákat nem minden berendezésre, hanem csak a fontosabb gépekre tartják nyilván, a karbantartási

ciklus időtartamának nagyságát gyakorlatilag a gép üzemelésének naptári ideje szerint, a gépkihasználási együttható mérlegelésével állapítják meg. A legjobb dolgozók munkatapasztalatai azt bizonyítják, hogy a gépek kulturált üzemeltetése révén jelentősen növelhető a karbantartási ciklus időtartama.

Kartell – a monopolegyesülések egyik formája, amelynek részvevői monopolprofit szerzése céljából megegyeznek egymással az árakat, az értékesítési piacokat, a termelés terjedelmét, a szabadalmakat, a munkások alkalmazási feltételeit stb. illetően. A kartell-egyezményt kötő vállalatok vagy monopolegyesülések megtartják kereskedelmi és termelési önállóságukat. A kartellen belül harc folyik a kvótáért, vagyis az egyes részvevőknek biztosított áruértékesítési hányadért. Ennek következtében gyakran felbomlanak a kartellek. Elkeseredett harc dúl a kartellek és az ún. „vad" (vagyis a kartellen kívül álló) vállalatok között, továbbá a különböző iparágak kartelljei között is. Az egyes országokban működő kartelleken kívüli nemzetközi kartellek is alakulnak. A kartellek növelik a pénzmágnások hatalmát, fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását, s a világreakció fészkei *(l. Tőkés monopólium, Imperializmus)*.

Katedraszocializmus (katedráról hirdetett szocializmus) – a polgári politikai gazdaságtan egyik irányzata, amely német liberális polgári közgazdász professzorok közt terjedt el, akik a szocializmus zászlaja alatt burzsoá reformizmust hirdettek. A katedraszocializmus képviselői, Schäffle, Wagner, Schmoller, Brentano, Sombart és mások, a múlt század 70-es és 80-as éveiben a burzsoázia és a proletariátus osztálybékéjét hirdették. A munkások és a burzsoá állam közötti béke helyreállítása és a proletariátus osztályharcának gyengítése végett néhány reformot javasoltak a társadalombiztosításra, a munkanap megrövidítésére, az adózás megváltoztatására. A reakciós porosz államot „népállamnak" tüntették fel. A vasutak államosítását, amelyet a porosz kormány hajtott végre, valamint Bismarcknak az állami dohány- és szeszmonopólium bevezetésére irányuló tervezetét „államszocializmusnak" nevezték. A katedraszocialisták nézeteik hirdetésében az egyetemi előadásokra korlátozódtak. Ezért Marx és Engels „szobatudós szocialistáknak" is nevezte őket. A katedraszocialisták dühödten bírálták a marxizmus közgazdasági elméletét. Az objektív gazdasági törvények létezését tagadó történelmi iskola nézeteit vallották *(l. Történelmi iskola a politikai gazdaságtanban)*. A katedraszocialisták eszméit Oroszországban a legális marxisták terjesztették. Lenin „Brentano tanítványainak" nevezte őket. Marx és Engels,

majd Lenin is következetesen harcolt a katedraszocializmus ellen, leleplezte reakciós polgári-liberális, tudományellenes lényegét. Miként Engels írta: „a katedraszocialista zagyvaság ... már nem elmélet, hanem üres fecsegés". *(Marx—Engels* Archívum, I. köt. 320. old. 1932., oroszul.)

Katonai és gazdasági potenciál – egy ország gazdasági és katonai erejét, modern háború viselésére való képességét meghatározó, egymással összefüggő elemek összessége. A katonai potenciál több elemet foglal magában: a szárazföldi, a légi és a haditengerészeti alakulatokat, a kiképzett tartalékosokat, a fegyverzetet és a haditechnikát (ide értve a háború idején gyártható új típusú fegyvereket), a védelmi berendezések rendszerét, a haderők vezető személyi állományának szervező képességét, a hadtudományt és a hadvezetés művészetét. A hadigazdasági potenciál azt mutatja meg, hogy milyen mértékben van felkészülve a népgazdaság korszerű fegyverzet és haditechnika tömeges gyártására, a front minden szükségletének folyamatos kielégítésére. A hadigazdasági potenciál a katonai potenciál alapja. A katonai és gazdasági potenciálra óriási hatással van az illető ország társadalmi és állami rendje.

Kautsky, Karl (1854–1938) – a német szociáldemokrácia és a II. Internacionálé egyik legnevesebb teoretikusa. Pályája kezdetén marxistaként nyilatkozott meg, s egyes munkáiban előmozdította a marxizmus elterjedését. Ilyen munkája volt például a „Marx gazdasági tanai", „Az agrárkérdés" („Die Agrarfrage") stb. De már ebben az időszakban is tett engedményeket az opportunizmusnak. Nagyon ingadozónak bizonyult, következetlenül bírálta a német revizionista *Bernsteint (l.)*, ellenezte a revizionistáknak a pártból való kizárását, engedményeket tett az opportunizmusnak az állam és a proletárdiktatúra kérdésében, kiforgatta a marxizmus forradalmi lényegét, s arra törekedett, hogy a marxizmust dogmává merevítse. Az első világháború elején nyíltan átpártolt az opportunizmus oldalára, egységre szólította fel a szociál-sovinisztákat, akik azt hirdették, hogy a munkások „saját" burzsoáziájuk oldalán vegyenek részt az imperialista háborúban. Meghirdette az *ultraimperializmus (l.)* elméletét. Védelmezte a „termelőerők" elméletét, amely szerint a szocializmus automatikusan, a termelőerők fejlődése útján, osztályharc, szocialista forradalom és a proletariátus diktatúrája nélkül is kialakulhat. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a „tiszta" (vagyis burzsoá) demokrácia zászlaja alatt a proletárdiktatúra és a szovjethatalom nyílt ellenségeként lépett fel. Lenin élesen bírálta Kautsky

opportunizmusát, leleplezte a marxizmustól való elpártolását, a munkásosztály elárulását.

Kereskedelem – a munkatermékek adásvétel formájában lebonyolódó cseréje, az áruforgalmat kiszolgáló népgazdasági ág. Azokban a társadalmi alakulatokban van kereskedelem, amelyekben van árutermelés. A kereskedelem lényegét és a társadalom gazdasági életében betöltött szerepét teljesen a termelési eszközök tulajdonformája, az uralkodó termelési mód határozza meg. Ahol a termelési eszközök magántulajdona uralkodik, a kereskedelem a kereskedelmi tőkének haszon szerzését célzó befektetési szférája. Az imperializmus korában a tőkés kereskedelmi monopóliumok uralkodnak a kereskedelemben. A kereskedelem felosztik belkereskedelemre és külkereskedelemre. Megkülönböztetést tesznek még nagykereskedelem és kiskereskedelem között. A nagykereskedelem: a vállalatok közötti kereskedelem, amely rendszerint nagy tételekben bonyolítja le forgalmát. A kiskereskedelem közvetlenül a lakosságnak ad el árukat.

A kereskedelem a szocializmusban is megmarad.

Kereskedelem a szocializmusban – a termékcsere formája, amely azért szükséges, mert a szocializmusban van árutermelés. A szocialista kereskedelem, természetét tekintve, különbözik a kapitalista kereskedelemtől. A szocialista kereskedelem a termelési eszközök és a munkatermékek társadalmi tulajdonán alapuló kereskedelem, tőkések és spekulánsok nélküli kereskedelem, amelynek célja nem a haszonszerzés, hanem az egész társadalom fogyasztói és termelői szükségleteinek kielégítése. A szocialista kereskedelem mentes a tőkés kereskedelemre jellemző konkurrenciától, anarchiától, a spontán és spekulációs árváltozásoktól és pazarlástól. A szocialista kereskedelem fontos helyet tölt be az állami ipar és a szövetkezeti mezőgazdaság tervszerű gazdasági kapcsolatainak rendszerében, biztosítja a termelés és a népfogyasztás kapcsolatát. A dolgozók a szocialista kereskedelem segítségével realizálják jövedelmüket, becserélve a nekik szükséges árukra. Mivel a szocializmusban állami és szövetkezeti-kolhoz termelési szektor van, ezért egyidejűleg a szocialista kereskedelemnek három formája létezik: az állami, a szövetkezeti és a kolhozkereskedelem. Az első az állami szervezetek kereskedelme, amely vezető helyet tölt be a kereskedelemben; az állami kereskedelem bonyolítja le a nagykereskedelmi és a kiskereskedelmi áruforgalom legnagyobb részét. 1956-ban a Szovjetunió állami kereskedelmének kiskereskedelmi áruforgalma az egész kiskereskedelmi áruforgalomnak 65%-át tette ki; a városi lakosságot úgyszólván teljesen az állami kereskedelem szolgálja ki. A szövetkezeti kereskedel-

met (nagy- és kiskereskedelmet) a fogyasztási és részben a kisipari szövetkezetek kereskedelmi vállalatai bonyolítják le, amelyek szövetkezeti tulajdonban vannak. A szövetkezeti kereskedelem a falusi szocialista kereskedelem fő formája. A falusi lakosságot kiszolgáló fogyasztási szövetkezetek a mezőgazdasági termékek begyűjtésében és felvásárlásában is nagy munkát végeznek. A szovjet szövetkezeti kereskedelem 1956-ban a kiskereskedelmi áruforgalom 28%-át bonyolította le. A kolhozkereskedelem a kolhozok mezőgazdasági termékei egy részének, valamint a kolhozparasztok közös gazdaságból, illetve egyéni háztáji gazdaságból szerzett természetbeni jövedelmének értékesítésével foglalkozik. Az állami és a szövetkezeti kereskedelmet közvetlenül az állam tervezi. A kolhozkereskedelmet az állam nem tervezi közvetlenül, de az állami és a szövetkezeti kereskedelem segítségével gazdaságilag állandóan befolyásolja. A szocialista kereskedelem aktívan hat a termelésre. A kereskedelmi szervezetek gazdasági szerződéseket kötnek megfelelő választékú és minőségű iparcikkek vételére, előzetes rendeléseket adnak az iparnak stb. A kereskedelem tanulmányozza és a termelővállalatokkal ismerteti a fogyasztók igényeit, s egyúttal hat is a vásárlók keresletének, igényének alakulására, előmozdítja új áruk elterjedését.

Kereskedelmi árrés – a szocialista gazdaságban a lakosságnak számított kiskereskedelmi árak és a kereskedelemnek számított nagybani árak különbözete. A szovjet kereskedelem a kereskedelmi árrésből fedezi forgalmi költségeit és képezi tiszta jövedelmét. A kereskedelmi árrést a kiskereskedelmi árból levonás útján számítják ki, s tervszerűen határozzák meg.

Kereskedelmi haszon – a tőkés gazdaságban az értéktöbbletnek az a része, amelyet az ipari tőkés áruinak értékesítéséért átenged a kereskedelmi tőkésnek. A kapitalizmus előtti alakulatokban a kereskedelmi tőke hasznának forrásai: a kistermelők által létrehozott érték egy része, a rabszolgatartók és a hűbérurak által kapott többlettermék, a termékek országok és vidékek szerinti árkülönbözete, gyakran pedig egyszerűen a termelők és a fogyasztók kirablása. A kapitalizmus fejlődése során a termelésben foglalkoztatott *ipari tőkétől (l.)* elkülönül a *kereskedelmi tőke (l.)*. A kereskedelmi tőke specializálódik az áruforgalmi funkciók betöltésére. Ennek eredményeképpen rövidebb lesz a forgalmi idő, csökkennek a forgalmi költségek, meggyorsul az ipari tőke megtérülése, növekszik profitja. Ezért az ipari tőkés végeredményben a maga számára hasznothajtóan engedi át a kereskedelmi tőkésnek profitja egy részét. A kereskedelmi tőke részt vesz a profitráták kiegyenlítő-

désében. A monopolkapitalizmus viszonyai között a kereskedelmi nagytőke magas monopolhasznot biztosít magának.

A szocialista gazdaságban a kereskedelmi vállalatok a többlettermékből jutnak tiszta jövedelemhez, amelyet a gazdasági gyakorlatban haszonnak neveznek. De a szocializmus kereskedelmi hasznának sem lényegét, sem forrásait, sem pedig képzésének módszereit tekintve nincs semmi köze a tőkés kereskedelmi haszonhoz. A szocialista gazdaságban a kereskedelmi haszon a kizsákmányolástól mentes dolgozók által a társadalomnak termelt termék értékének egy része. A szovjet kereskedelem jövedelmét állami szükségletek kielégítésére, a kereskedelmi hálózat bővítésére, és a kereskedelmi dolgozók anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelésére használják fel.

Kereskedelmi hitel – áruk eladása vagy szolgáltatások nyújtása az értük járó fizetések időpontjának elhalasztásával. A kereskedelmi hitel a kapitalizmusban: a működő tőkések között az áruk értékesítési folyamatában kialakult viszony. A kereskedelmi hitel, amely rendszerint rövidlejáratú, nagyon elterjedt a tőkésvállalatok közötti ügyletekben.

A Szovjetunióban az átmeneti időszakban nyújtottak kereskedelmi hitelt, amikor még volt magántőke, s a szocialista állam még nem rendelkezett a népgazdaság tervszerű irányításának minden eszközével. A kereskedelmi hitel az átmeneti időszakban használatos volt a szocialista szektoron belül is, a szocialista szektornak a magánvállalatokkal való kapcsolataiban is; ez utóbbi esetben a szocialista állam szabályozó szerepe érvényesült. A *hitelreform a Szovjetunióban 1930–1931-ben (l.)* megtiltotta a kereskedelmi hitelt.

Kereskedelmi mérleg – valamely ország meghatározott időszak – rendszerint egy év – alatt lebonyolított egész importjának és exportjának értéke közötti kölcsönös viszony. Ha az export értéke meghaladja az import értékét, a kereskedelmi mérleg aktív, ha pedig az import értéke haladja meg az export értékét, a kereskedelmi mérleg passzív. A második világháború utáni időszakban a nyugat-európai tőkésországoknak az Egyesült Államokkal szemben passzív a kereskedelmi mérlegük. Az Egyesült Államok jelentősen növelte exportját, de egyúttal minden módon akadályozza a külföldi áruk importját.

A kapitalizmusban a kereskedelmi mérleg a burzsoá országok közötti spontán gazdasági kapcsolatokat tükrözi. A szocialista országok kereskedelmi mérlege ezzel szemben a tervgazdaság eszköze. A külföldi országokkal kapcsolatos összes külkereskedelmi ügyletek a szocialista építés feladatainak meg-

oldását szolgálják, s a népgazdasági terv szerves részét alkotó állami export-import tervek alapján bonyolódnak le. Így lehetővé válik az áruk importja és exportja közötti helyes arányok megállapítása.

Kereskedelmi tőke – a társadalmi tőkének az áruforgalom folyamatában lekötött része. Két alakban jelentkezik: kereskedelmi árutőke és kereskedelmi pénztőke alakjában. A kereskedelmi tőke az uzsoratőkével együtt a tőke legősibb formája. A kereskedelmi tőke a rabszolgatársadalom születésekor keletkezik. A társadalmi munkamegosztás és az árucsere fejlődésének eredményeképpen kiválik a kereskedők külön osztálya, amely kizárólag kereskedelemmel foglalkozik. Ez az osztály kiszolgálja a rabszolgatartó, a hűbéri és a tőkés társadalmat. Az első kettőben — amikor a termelés nagyrészt naturális és csak az árufölöslegek kerülnek cserére — az árucserék közvetítőjének szerepét tölti be. A tőkés társadalomban, ahol a tőke uralkodik a termelésben, a kereskedelmi tőke az ipari tőke elkülönült formája. A kereskedő a kapitalizmusban tőkéje után átlagprofitot kap, amelynek forrása az értéktöbblet. A kereskedelmi tőke funkcionálása fokozza a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásait, kiterjeszti a kizsákmányolás szféráját, meggyorsítja a termelés fejlődését, s az értéktöbblet realizálását elszakítja termelésétől.

Kereskedőtestületek – olyan kereskedelmi szervezetek, amelyek a hűbériség korában főként a városok jómódú elemeit egyesítették a konkurrencia kiküszöbölése céljából és a hűbérurakkal folytatott harcra. A kereskedőtestületek a nagykereskedők kiváltságait védelmezték, gyakran monopolhelyzetet teremtettek egyes kereskedelmi útvonalakon, s tekintélyes szerepet töltöttek be a városi önkormányzatban. A forradalom előtti Oroszország kereskedőtestületei – a tőke nagyságától függően – 1-es, 2-es és 3-as kategóriájú testületekre oszlottak. A kereskedőtestületek a kapitalizmus fejlődésével és a világpiac kialakulásával feloszlottak.

Kereslet és kínálat – a lakosság részéről az áruk vagy bizonyos árufajta iránt megnyilvánuló fizetőképes kereslet és az illető áruk kínálata közötti kölcsönös viszony. A kereslet és a kínálat állandó kölcsönhatásban van egymással. A normális áruértékesítési folyamathoz az szükséges, hogy egyensúly legyen a forgalomban levő egész árutömeg és a lakosság *fizetőképes kereslete (l.)*, valamint az árukínálat szerkezete és az egyes árufajták iránt megnyilvánuló fogyasztói kereslet között. A termelési eszközök magántulajdonának viszonyai között a kínálat és a kereslet kölcsönös viszonya spontánul alakul, s a piaci áringadozásokon keresztül befolyásolja a termelési eszközök és a munka különböző gaz-

dasági ágak közötti eloszlását. A fizetőképes kereslet elmaradása a termelés növekedésétől: a kapitalizmus jellemző vonása, a gazdasági túltermelési válságokra vezető fő ellentmondásának megnyilvánulása. A szocialista társadalomban a fizetőképes kereslet és az árukínálat közötti viszonyt tervszerűen alakítják ki. A fizetőképes kereslet szüntelenül növekszik; ez a termelés további fejlődésének egyik legfontosabb ösztönző tényezője. Mivel a szocializmusban a termelés célja az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése, különösen fontos a fogyasztói kereslet kutatása a lakosság változó szükségleteitől és ízlésétől függően, az áruválaszték tervszerű megválasztása, valamint az áruk értékének és árának csökkentése.

Keretszerződés (a Szovjetunióban) – az áruforgalom és a beruházások területén alkalmazott *gazdasági szerződések (l.)* egyik formája.* Az ellátás területén az áruszállítók központjai és a fogyasztók központjai (a kereskedelmi szervezetek és az ellátási központok) kötnek egymással keretszerződéseket. A keretszerződésekben megszabják a szállítandó áruk mennyiségét, árucsoportok szerint a választékot, a szállítások vállalatok közötti elosztását stb. A szerződésben megjelölik, hogy melyik vállalat melyik fogyasztónak szállítja az adott termékeket. Az alsóbbfokú szervek a keretszerződések alapján kötnek helyi szerződéseket. A beruházások területén a gazdasági szervezet mint megrendelő és a fővállalkozó építőipari vállalat köt keretszerződést. Az adott objektum építésének egész időtartama alatt a fővállalkozó visel felelősséget az összes munkákért, akár maga végzi, akár alvállalkozókkal végezteti azokat. A keretszerződés alapján kötik meg az adott évi munkavolument meghatározó kivitelezési (vállalkozói) szerződéseket.

[* Magyarországon a nagyobb építési munkákat lebonyolító ún. generálkivitelező építőipari vállalatok kötnek keretszerződést az építtető vállalattal vagy szervezettel. A szocialista szervezetek közötti termékforgalom szállítási szerződések alapján bonyolódik le.]

Készpénz nélküli elszámolások – készpénz felhasználása nélkül lebonyolított pénzelszámolások. A Szovjetunióban a szocialista vállalatok, gazdasági szervezetek és intézmények közötti elszámolások fő formája; úgy bonyolódik le, hogy a bank a számlatulajdonosok megbízásából a megfelelő pénzösszegeket készpénz felhasználása nélkül átírja az egyik vállalat vagy szervezet számlájáról a másikéra. A készpénz nélküli elszámolások a készpénzt helyettesítik a gazdasági forgalomban, a népgazdasági forgalomhoz szükséges készpénz mennyiségét csök-

kentve előmozdítják a pénzrendszer, az önálló elszámolás és a pénzügyi fegyelem megszilárdulását; a készpénz nélküli elszámolások egyszersmind az elszámolások bankellenőrzésének eszközei is. A készpénz nélküli elszámolásokat a Szovjetunió Állami Bankja bonyolítja le. A gazdasági és a pénzügyi tevékenység gyakorlatában a készpénz nélküli elszámolások következő rendszerei terjedtek el: a városközi elszámolások, a városon belüli elszámolások, a kölcsönös elszámolások. A Szovjetunió tervgazdasága nagy lehetőségeket tár fel a készpénz nélküli elszámolások valamennyi formájának fejlődésére.

A tőkésországokban bankok, zsíróközpontok közbeiktatásával bonyolódnak le a készpénz nélküli elszámolások. A kapitalizmus ellentmondásai, amelyek tömeges vállalati csődöket, válságokat idéznek elő, korlátozzák a készpénz nélküli elszámolások fejlődési lehetőségét. A külkereskedelmi forgalomban (ügyletekben) az államok közötti kölcsönös elszámolások nagyrészt szintén készpénz felhasználása nélkül bonyolódnak le *(l. Klíring)*.

Késztermék – olyan termék vagy gyártmány, amelynek megmunkálását a gyártó vállalatban befejezték, s amelyet értékesítettek vagy értékesítésre szántak. A késztermék fogalmába tartozik az a termék is, amelynek gyártása teljesen befejeződött, és az is, amelynek megmunkálása más vállalatnál folytatódik vagy fejeződik be. Késztermékeknek minősülnek azok a vállalati gyártmányok: *a)* amelyek pontosan megfelelnek a szabványoknak vagy műszaki feltételeknek; *b)* amelyek komplettek, tehát minden szükséges alkatrésszel el vannak látva; *c)* amelyeket a műszaki ellenőrzési osztály vagy a megrendelő átvett, illetve, amelyet átadtak a vállalati raktárnak (ez utóbbi követelmény a raktárnak át nem adandó gyártmányokra nem vonatkozik). A késztermékek közé sorolás feltételeinek megtartása biztosítja a vállalati termelési terv mennyiségi és minőségi teljesítésének helyes számbavételét.

Keynes, John Maynard (1883–1946) – angol polgári közgazdász, aki nagy hatással volt a modern polgári közgazdaságtudományra. A monopolkapitalizmus és az imperialista reakció ideológusa. Több munkát tett közzé a közgazdasági elmélet általános kérdéseiről, valamint a pénz és a pénzforgalom elméletéről. Keynes pénzforgalmi elmélete a *mennyiségi pénzelmélet (l.)* és a *nominalista pénzelmélet (l.)* keveréke. A mennyiségi elmélet általa felvetett úgynevezett új változata lényegében semmiben sem különbözik a régitől. Keynes könyvei közül „A foglalkoztatottság, a kamat és a pénz általános elmélete" („The general theory of employment, interest and

money" – 1936) című könyve terjedt el leginkább a burzsoá világban. Keynes meghirdette a „szabályozott kapitalizmus" elméletét, amelynek az a célja, hogy takargassa a kapitalizmus kibékíthetetlen ellentmondásait, s a gazdaság állami szabályozása révén kísérelje meg a tőkés gazdasági rendszer életképességének fokozását. Keynes állítása szerint a kapitalizmus hibáinak oka nem a kapitalizmus természetében, hanem az emberek pszichológiájában rejlik. A munkanélküliség például az egyéni és a termelő fogyasztás cikkei iránt megnyilvánuló elégtelen kereslet következménye. Keynes azzal magyarázza ezt az elégtelen keresletet, hogy az emberek jövedelmük egy részének megtakarítására törekszenek, a tőkések pedig a tőkebefektetések rentabilitásának csökkenése miatt kevésbé érdekeltek tőkéjük felhasználásában. A lakosság foglalkoztatottságának növelése és a termelés bővítésének serkentése céljából Keynes szükségesnek tartotta, hogy az állam a reálbérek csökkentése, a bank-kamatláb leszállítása és infláció útján biztosítsa a tőke rentabilitásának növekedését, állami eszközökből militarizálja a gazdaságot, s növelje az egyéb improduktív kiadásokat. Keynes a monopóliumok érdekeit és uralmát védelmezve a munkásosztály életszínvonala elleni támadás politikáját, a militarizálás és a háborúk politikáját hirdeti. Lenin már 1920-ban leleplezte Keynes álláspontjának osztálytartalmát. Lenin értékelése szerint Keynes „vérbeli burzsoá, a bolsevizmus könyörtelen ellensége . . . , aki, mint angol nyárspolgár, torz, őrületes és állatias valaminek képzeli el a bolsevizmust". *(Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 217. old.) A burzsoáziának a munkásmozgalomba befurakodott ügynökei a munkásosztály becsapására igyekeznek felhasználni Keynes elméletét. A jobboldali szocialisták is gyakran folyamodnak ehhez az elmélethez.

Kézműipar – kézi munkával végzett kistermelés, amely egyszerű szerszámok alkalmazásán alapul, s amelyben nincs termelésen belüli munkamegosztás. A kézműipar mint termelési forma a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokra jellemző. A kézműipar legalacsonyabb foka a termelők saját szükségleteinek kielégítését szolgáló termékek házi készítése; ez a naturális gazdaság keretében folytatott kisegítő jellegű termelés. A kézműipar fejlődése arra vezet, hogy a kézműipar elválik a mezőgazdaságtól. Kialakul a nyerstermékek késztermékekké való feldolgozása a fogyasztó rendelésére. A kézműipar és az áru-pénzviszonyok további fejlődése arra vezet, hogy a kézműipar átalakul *egyszerű áruvá termeléssé (l.)*. A kézműipar több ezer éves fejlődése készítette elő a gépi technikára való áttérést és a tőkés nagyüzemi termelés kialakulását. A kapi-

talizmusban a kézműipar részben megmarad faluhelyen, néhány másodrendű iparágban és a fényűzési cikkeket termelő iparágakban (vésnökök, ékszerészek stb.). A kézműipari termelés jelentős méretekben maradt fenn a gyarmati és a gazdaságilag elmaradott országokban. A kézművesek a konkurrencia következtében tömegesen tönkremennek és elnyomorodnak. A kézművesek differenciálódása folytán egyrészt kialakul az idegen munkát kizsákmányoló gazdagok maroknyi csoportja, másrészt proletarizálódik a kézművesek óriási tömege, amely rákényszerül, hogy áruba bocsássa munkaerejét. A szocializmust építő országokban a kézművesek szövetkezés útján egyesülnek kisipari termelőszövetkezetekbe, s így vesznek részt a szocialista építésben *(l. Kisipari szövetkezetek a Szovjetunióban)*.

Kincstárjegy – a pénzjelek egyik fajtája. A tőkésországokban rendszerint azt a beválthatatlan papírpénzt nevezik kincstárjegynek, amelyet az államkincstár a jegykibocsátó bankot mellőzve bocsát ki.

A Szovjetunióban a kincstárjegyek egészen más jellegűek, mivel a szocializmusbeli pénz sajátos természetét tükrözik. A Szovjetunióban az Állami Bank által kibocsátott bankjegyeknél kisebb címletű pénzre is szükség van, ugyanakkor az állami költségvetés nem szorul pénzkibocsátásra, mivel bevételei állandóan meghaladják kiadásait. Ezért a kincstárjegyeket az Állami Bank mint az ország egyetlen jegykibocsátó központja bocsátja ki. A kincstárjegyeket tervszerűen bocsátják ki a bankjegyek felváltására és a kis összegű fizetések kiszolgálására. A kincstárjegyeket 1, 3 és 5 rubeles címletekben bocsátják ki, s fedezetüket az állam egész vagyona biztosítja.

Kisajátítás – tulajdon elsajátítása, amelyet magánszemélyek vagy az állam erőszakkal vagy gazdasági eszközökkel hajtanak végre meghatározott osztály vagy az egész társadalom érdekében. Az *eredeti tőkefelhalmozás (l.)* korszakában a nagy földbirtokosok, az uzsorások, a kereskedelmi tőke és az állam tömegesen sajátították ki a kisparaszti tulajdont. A polgári forradalmak időszakában az egyházi és a földesúri vagyont sajátították ki a burzsoázia javára. A tőkés újratermelés folyamata a munkások többletmunkája rendszeres kisajátításának, a kisárutermelők tönkretevésének és kisajátításának folyamata. Az imperializmus korszakában ez a folyamat erősödik, s egyre nagyobb méretekben kiterjed a kis- és a középtőkésekre is. Az *állammonopolista kapitalizmusban (l.)* a monopóliumokon kívül álló kis- és középtőkések kisajátításában jelentős szerepet játszanak a burzsoá államnak a monopóliumok érdekében végre-

hajtott intézkedései (az állam a kistőkéseket megfosztja a nyersanyagoktól, az értékesítési piacoktól, drágítja a hiteleket, bezárásra kényszeríti a kis- és a középvállalatokat, a legtöbb katonai megrendelést a monopóliumoknak juttatja, korlátozza a kivitelt stb.). A kapitalizmusban „a termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. *Út a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják.*" (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 705. old.) A proletariátus a szocialista forradalom megvalósításakor kisajátítja a nagytőkések és a földbirtokosok tulajdonát, s átváltoztatja társadalmi tulajdonná. A kisárutermelők (parasztok, kézművesek) tulajdonát nem sajátítja ki; a kisárutermelők tulajdona a szocialista állam anyagi és pénzügyi támogatásával végbemenő önkéntes szövetkezés révén egyesül.

Kisgépesítés – a munkaműveleteknél a kézi munka helyettesítése szerkezetek, gépek és készülékek munkájával, továbbá olyan készülékek alkalmazása, amelyek növelik a működő gépen végzett munka termelékenységét. A kisgépesítés nemcsak munkamegtakarítást tesz lehetővé, hanem a termelési folyamatok részleges gépesítéséről a komplex gépesítésre való áttérésre is módot ad, mégpedig úgy, hogy a kézi munkát gépi munkával helyettesíti a termelési folyamatnak azokon a láncszemein, amelyek egybekapcsolják a gépesített termelési részlegeket. Ezért a működő vállalatok gyökeres újjáalakításával és a fejlett technikára alapozott új vállalatok építésével együtt a gyakran vállalati belső erőforrásokból végrehajtható kisgépesítésnek is nagy jelentősége van a népgazdaságban a munka termelékenységének növelése szempontjából. A kisgépesítésre példa lehet a gépeken pneumatikus, hidraulikus és egyéb szorítók alkalmazása, helyi emelőgépek felszerelése stb. A kisgépesítéshez aránylag csekély összeg szükséges, beruházásra rendszerint nincs szükség. A kisgépesítés általában megvalósítható a berendezés ésszerűsítésére és korszerűsítésére kiutalt összegekből vagy rövidlejáratú hitelekből. Ezek a kiadások a munka megtakarítása és a termelési önköltség csökkentése révén egy-két év alatt megtérülhetnek.

Kisipari szövetkezetek a Szovjetunióban – kistermelők önkéntes egyesülései, amelyek főként közszükségleti cikkeket termelő szövetkezeti vállalatok szervezésére alakultak. A kisipari szövetkezetek (artelek) termelésének alapja: a termelési eszközök szövetkezeti tulajdona és a szövetkezeti tagok közös munkája. A kisipari szövetkezetek a proletariátus diktatúrájának viszonyai között eszközül szolgálnak arra, hogy a kisárutermelő

kisiparosok, kézművesek gazdaságát a szocializmus útjára segítsék, a kisárutermelőket a szocializmus öntudatos építőivé neveljék. A kisipari szövetkezetek legegyszerűbb formái a különféle társulások voltak: termelői és hiteltársulások, nyersanyag-felvásárló, raktározó és értékesítő stb. társulások. A szövetkezeti iparvállalatok legfejlettebb típusa a szocializmusban: a kisipari termelőszövetkezeti artel, amely a tagok egyéni érdekeit a legjobban egyezteti össze a társadalmi érdekekkel. A kisipari artelek feladatai: a közszükségleti cikkek termelésének minden módon való növelése, a lakosság mindennapos szükségletei kielégítésének megjavítása, az arteltagok anyagi és kulturális életszínvonalának emelése. A Szovjetunióban 1955-ben több mint 107 000 kisipari szövetkezeti üzem és műhely volt; ezek együttvéve az egész szocialista ipari termelésnek körülbelül 6%-át adták. A kisipari szövetkezetek segítséget kapnak a szocialista államtól, berendezési tárgyakat, nyersanyagot vásárolnak tőle, fejlesztik saját nyersanyagbázisukat, begyűjtenek és felvásárolnak helyi nyersanyagokat. Az artel teljes termelésének egyik része az elhasznált termelési eszközöket pótolja, másik része pedig az artel teljes jövedelmét alkotja. Az artel teljes jövedelme két részre oszlik: az egyik a dolgozók egyéni jövedelme, amelyet az artel tagjai végzett munkájuk mennyisége és minősége szerint megállapított fizetésben kapnak meg, a másik az artel tiszta jövedelme. A tiszta jövedelemből fizeti az artel a forgalmi adót, a jövedelemadót, ebből képezi a termelésének bővítését szolgáló alapot, a hitelezési alapot; az eszközök egy része az arteltagok fizetéssel arányos jutalmazását szolgálja, valamint az artel tagjainak kulturális és szociális életkörülményeit megjavító alapot gyarapítja. Egy-egy város, terület, határterület és köztársaság kisipari arteljei termelési és területi ismertetőjelek alapján kisipari szövetkezeti szövetségekbe tömörülnek. A Szovjetunióban* az egész kisipari szövetkezeti mozgalmat a Kisipari Szövetkezetek Központi Tanácsa vezeti. Kisipari szövetkezetek a népi demokratikus országokban is működnek.

[* Magyarországon a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége.]

Kiskereskedelmi ár – a kiskereskedelemben közvetlenül a lakosságnak eladott áruk ára.

Kiskereskedelmi ár a Szovjetunióban – az az ár, amelyen a lakosság fogyasztási cikkeket vásárol az állami és a szövetkezeti kiskereskedelemben, valamint a kolhozpiacon. Az állami és a szövetkezeti kereskedelemben árusított összes árufajták kiskereskedelmi árát az állam tervszerűen állapítja meg *(l. Ár a Szovjetunióban)*. 1957-ig a legtöbb áru kiskereskedelmi árát

a Szovjetunió kormánya, vagy megbízásából a Szovjetunió Kereskedelmi Minisztériuma szabta meg. 1957-ben jelentősen bővültek a szövetségi köztársaságok ártervezési jogai. A kiskereskedelmi árak megállapításának korábbi rendje csak a legfontosabb élelmiszerekre és iparcikkekre maradt érvényben. Ezeken kívül a szövetségi köztársaságok minisztertanácsai hagyják jóvá az áruk kiskereskedelmi árát és a kereskedelmi árrések nagyságát. Jelenleg az összes árufajták több mint 40%-ának árát helyileg állapítják meg. Egyes árukra, a szállítási költségek különbözetét számításba véve, differenciált kiskereskedelmi árat állapítanak meg a városi és a falusi kereskedelmi hálózatban. Az áruk termelési és forgalmi költségeinek rendszeres csökkentése és a lakosságnak eladásra termelt áruk tömegének növelése révén a Szovjetunióban következetesen csökkentik a kiskereskedelmi árakat; az árleszállítás a néptömegek jólétének emelését szolgáló egyik módszer. A Szovjetunióban 1947-től 1955-ig hétszer csökkentették a kiskereskedelmi árakat, s így jelentősen növelték a városi és a falusi lakosság vásárlóképességét és reáljövedelmét.

Kispolgári politikai gazdaságtan – a politikai gazdaságtan egyik irányzata, amely a proletariátus és a burzsoázia között középső, közbülső helyet elfoglaló kispolgárság és egyéb népcsoportok érdekeit fejezi ki. A XIX. század elején keletkezett, amikor a kistermelők pusztulási folyamata különösen megerősödött. Svájcban *Sismondi (l.)*, Franciaországban *Proudhon (l.)*, Angliában pedig Gray volt ennek az irányzatnak képviselője. Oroszországban a narodnyikok propagálták a kispolgári politikai gazdaságtan elméleti tételeit. Ennek az iskolának legtöbb képviselője észrevette a kapitalizmus néhány ellentmondását, s a kispolgárság álláspontjáról bírálta a nagyüzemi tőkés termelést. A kapitalizmus kialakulásának időszakában éppen ez a bírálat, a kapitalizmus néhány ellentmondásának feltárása volt a kispolgári politikai gazdaságtan pozitív vonása. A kispolgári politikai gazdaságtan egyes képviselői rámutattak, hogy a kistermelők a gépi termelés hatására tönkremennek, rámutattak a proletariátus elnyomorodására és a tőkés termelés anarchiájára, a tömegek elégtelen fogyasztása miatt a válságok elkerülhetetlenségére. De a kispolgári közgazdászok nem értették meg a kapitalizmus ellentmondásainak és megoldásuk útjának lényegét. A kispolgári politikai gazdaságtan idealizálta a kistermelést, s tagadta a kisárutermelők elkerülhetetlen rétegeződését és a nagyüzemi tőkés termelés szükségszerű kialakulását. A kispolgári közgazdászok gyakorlati javaslatai: a szabad verseny korlátozása a kistermelés érdekében, a műszaki haladás beszorítása a kister-

melés szűk keretei közé, a munkások felemelése a kistermelők sorába, mégpedig vagy olcsó hitelt adó bankok alapításával, vagy hasonló célú egyéb reformok megvalósításával. Mindezek és a hozzájuk hasonló egyéb javaslatok utópista és reakciós jellegűek voltak. A kispolgári politikai gazdaságtan modern képviselői (az amerikai T. Simons, W. Berge és sokan mások) a monopóliumok erőszakos intézkedéseit bírálják. De az imperializmust nem a proletariátus álláspontjáról, hanem kispolgári, nyárspolgári pozíciókból bírálják. Eszményük a szabad verseny kapitalizmusa. Azt követelik a burzsoá államtól, hogy korlátozza a termelés koncentrációját és a monopóliumok mindenhatóságát, állítsa helyre a szabad versenyt. Ezek a közgazdászok nem értik meg: a monopóliumok kialakulása az ipari kapitalizmus fejlődésének elkerülhetetlen következménye, a burzsoá állam valójában a monopóltőke eszköze. Arról ábrándoznak, hogy a tőkések hatalmának megtartásával egyidejűleg lehetséges a monopóliumok ragadozó törekvéseinek állami korlátozása, a finánctőke spekulációs műveleteinek megszüntetése, a kisárutermelők megmentése, a szövetkezés fejlesztésével pedig a munkások helyzetének gyökeres megjavítása. Napjaink kispolgári közgazdászainak különféle elméletei a kispolgárság ellenállását fejezik ki a finánctőke önkényuralmi hatalmának tobzódásával szemben, amely a gazdaság militarizálása, az adóztatás stb. útján egyre növekvő mértékben és tömegesen zsákmányolja ki a legszélesebb néprétegeket. Az elmaradott országok kispolgári közgazdászai részt vesznek az általános demokratikus mozgalomnak az imperialista elnyomás ellen irányuló harcában. De ezek a közgazdászok képtelenek valamelyest is biztató távlatot feltárni országuk gazdasági függetlenségének és önállóságának biztosítására, mivel a kistermelés fejlesztését és az ipari fejlődés feltartóztatását dicsérik, holott ezzel éppen az imperialisták malmára hajtják a vizet.

Kispolgárság – termelési eszközökkel rendelkező kisárutermelők, akik gazdaságukban saját munkájukat hasznosítják, s rendszerint nem zsákmányolnak ki bérmunkát. Ide tartoznak a kis- és középparasztok, a kézművesek és a kisiparosok. Kispolgárok a kistermelőkön kívül a kiskereskedők és a lakosság bizonyos egyéb rétegei is. A kispolgárság átmeneti osztály, amely közbülső helyet foglal el a burzsoázia és a proletariátus között. A kapitalizmus fejlődésével a kispolgárság differenciálódik: csekély része tőkéssé változik, jelentős tömege tönkremegy, s a bérmunkások és a mezőgazdasági munkások sorába kerül. A kispolgárságnak a tőkés társadalomban elfoglalt sajátos helyzete magyarázza meg kettős természetét: a kis-

polgárok mint dolgozók, akiknek a kapitalizmus fejlődése nyomort és pusztulást hoz, a proletariátus felé vonzódnak, a proletariátus szövetségesei; a kispolgárok mint magántulajdonosok a burzsoázia felé vonzódnak. A kispolgárság kettős természete miatt ingadozó magatartást tanúsít az osztályharcban, önálló politikára képtelen. A tőkésországokban a kispolgárság a lakosság jelentős része. A polgári forradalmakban, amikor a proletariátus még nem volt önálló erő, a kispolgárság a burzsoázia tartaléka volt a hűbériség elleni harcban. Lenin kifejtette, hogy a kispolgárság, a parasztság az imperializmus korának új történelmi feltételei között, a polgári demokratikus forradalmakban átváltozik a proletariátusnak, e forradalom szükségszerű hegemónjának, vezetőjének tartalékává. A proletariátus az összes dolgozók létérdekeit következetesen védelmező politikájával elsősorban a dolgozó parasztsághoz fűződő szövetségét biztosítja, de a kispolgárság egyéb rétegeit is a maga oldalára vonja. Lenin arra is rámutatott, hogy a proletariátusnak a városok és a falvak dolgozóival és kizsákmányolt tömegeivel a proletariátus vezetése alatt megteremtett szövetsége az egyik legfontosabb feltétele annak, hogy a proletariátus győzedelmeskedjen a kapitalizmus ellen vívott szocialista forradalmi harcban. A szocialista forradalom győzelme és a munkásosztály hatalmának megszilárdulása után megteremtődnek a feltételek ahhoz, hogy a kisárutermelés a szövetkezés révén a szocialista átalakulás útjára lépjen.

Kitermelő ipar – a föld méhéből, a vizekből és az erdőkből különböző nyersanyagokat és tüzelőanyagokat kitermelő iparágak összessége. Rendszerint a kitermelő iparhoz tartozik: a szén-, a vasérc-, az olaj-, a tőzegés a palabányászat, a fakitermelés, a halászat stb.* A kitermelő iparhoz tartozó ágazatok a nyersanyagokat (ércet, szenet, olajat stb.) természetes alakjukban termelik ki, s a nyersanyag elsődleges feldolgozását végzik, eltérően a feldolgozó ipar ágaitól, amelyek a nyersanyagot késztermékké alakítják át.

[* A magyar statisztika a fakitermelést és a halászatot nem a kitermelő iparhoz, hanem a mezőgazdasághoz sorolja.]

Kizsákmányolás (embernek ember általi kizsákmányolása) – idegen munka (a többletmunka, néha pedig a szükséges munka) termékének ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása a termelési eszközök tulajdonosa által. A kizsákmányolás formái a társadalomban uralkodó termelési viszonyok jellegétől függnek. A kizsákmányolás az őskőzösségi rend bomlásának időszakában kezdődött meg. Kialakulásának gazdasági feltétele

volt: a termelőerők fejlődése és a társadalmi munkamegosztás, a többlettermék, a magántulajdon és a vagyoni egyenlőtlenség megjelenése. Ezen az alapon ment végbe a társadalom osztálytagozódása, jelentek meg a társadalmi osztályok: a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak. Az emberiség történetében az első kizsákmányoló rendszer: a rabszolgaság. A rabszolgák kizsákmányolásának alapja a rabszolgatartók teljes tulajdona a termelési eszközökre és a dolgozóra, a rabszolgára. A rabszolgák kizsákmányolását felváltó hűbéri kizsákmányolás alapja a hűbérúr nagy földmagántulajdona és a jobbágyparasztok fölötti nem teljes tulajdona. Az ember ember általi kizsákmányolásának legutolsó formája a tőkés kizsákmányolás. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése a szocializmusban a kizsákmányoló osztályok megsemmisítésére, mindenféle emberi kizsákmányolás megszüntetésére vezet.

Klasszikus polgári politikai gazdaságtan – a polgári közgazdaságtan egyik iskolája, amely megalapozta a tőkés termelési mód tudományos vizsgálatát. Angliában és Franciaországban jött létre a XVII. században, amikor ezekben az országokban kialakulóban volt a tőkés termelési mód. Fejlődésének csúcsát Angliában, az akkori idők legfejlettebb tőkésországában érte el. Az angol klasszikus polgári politikai gazdaságtan szülőatyja W. *Petty (l.)* (1623–1687), a franciáé pedig P. Boisguillebert (1646–1714). A további fejlődés útját Franciaországban a *fiziokraták (l.)*, Angliában pedig különösen A. *Smith (l.)* és D. *Ricardo (l.)* munkái jelezték. A klasszikus iskola képviselői az akkoriban még haladó burzsoázia mellé álltak a hűbériség ellen vívott harcában. Az akkor fiatal, forradalmi burzsoázia haladó közgazdászai ellenezték a kereskedelmi monopóliumok és a nagy földbirtokosok kiváltságait, harcoltak a középkori céhszabályok maradványai és a szabad versenyt korlátozó egyéb rendszabályok ellen, a „gazdasági szabadság" jelszavát igyekeztek megalapozni, s követelték a feudális állam gazdasági életbe való beavatkozásának korlátozását. E célból azt bizonyítgatták, hogy a gazdasági életben örök, „természeti" törvények uralkodnak, amelyeknek érvényesülését az állami beavatkozás megnehezíti. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan e törvények feltárására törekedve a *merkantilizmusnál (l.)* jóval nagyobb eredményeket ért el, mert a közgazdaságtudomány történetében először kísérelte meg a tőkés termelési mód belső törvényszerűségeinek elemzését. A klasszikus politikai gazdaságtan érdeme, hogy megalapozta a munkaértékelméletet — amely szerint az áruk értékének nagyságát a termelésükre fordított munka határozza meg –, s ezen

az alapon megkísérelte az értéktöbblet egyes formáinak: a járadéknak, a profitnak és a kamatnak a vizsgálatát. Ennek az iskolának egyik kimagasló képviselője, D. Ricardo angol közgazdász, a munkaértékelméletből kiindulva jutott el arra a következtetésre, hogy a munkabér és a profit mozgása ellentétes irányú, s ezen az alapon fogalmazta meg azt a tételt, hogy a burzsoázia és a proletariátus gazdasági érdekei egymással ellentétesek. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan egyes képviselői először kísérelték meg a társadalmi össztőke újratermelésének elemzését, s mutattak rá a kapitalizmus legfontosabb gazdasági ellentmondásaira. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan legjelesebb képviselőinek személyében egyik forrása volt a marxizmusnak, amely kritikailag feldolgozta ezeknek a közgazdászoknak közgazdasági elméleteit. Marx nagyra értékelte a klasszikus polgári politikai gazdaságtan több felvetett és kidolgozott elméleti tételét, de mélyrehatóan bírálta fogyatékosságait, feltárta polgári korlátozottságát. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan tudományossága – ennek az iskolának minden érdeme ellenére – viszonylagos volt, amely a burzsoá szemléleti mód szűk korlátaiba ütközött. Képviselői a termelés örök, természetes társadalmi formájának tekintették a kapitalizmust. E nézetükkel összhangban a kapitalizmus összes közgazdasági kategóriáit örök kategóriáknak, nem pedig meghatározott termelési viszonyok kifejezési formájának minősítették. Az érték, a munkabér, a profit és a járadék nagyságának mennyiségi elemzésére korlátozódtak. A klasszikus iskola polgári tudósai képtelenek voltak következetesen és tudományosan megvilágítani az értéktöbblet eredetét, ezért ellentmondásos meghatározásokat adtak az értékről és más közgazdasági kategóriákról. Munkáikban a tudományos elemek a tőkés társadalom felszíni jelenségeinek leírására korlátozódó vulgáris meghatározásokkal keveredtek. Mihelyt a burzsoázia kivívta a politikai hatalmat, és a proletariátus osztályharca kiéleződött, megkondult a tudományos polgári politikai gazdaságtan lélekharangja. Ezt az iskolát felváltotta a *vulgáris politikai gazdaságtan (l.)*, amely a kapitalizmus tudatos szépítését, védelmezését és a forradalmi munkásmozgalom elleni harcot tűzte ki céljául.

Klíring – a kölcsönös követelések és tartozások beszámításával lebonyolított készpénz nélküli elszámolások rendszere. A klíring belföldi viszonylatban a bankok között elszámolási központokon (clearinghouse-okon) keresztül lebonyolított készpénz nélküli elszámolások rendszere. A klíring a nemzetközi elszámolásokban a külkereskedelmi és egyéb műveletekből származó kölcsönös fizetések államilag központosított és szabályozott be-

számítása. Az államközi klíringegyezmények értelmében a kölcsönös követelések kiegyenlítése vagy kizárólag beszámítások útján történik, vagy úgy, hogy bizonyos feltételek között lehetségessé válik a beszámítások után fennmaradt összegek aranynyal, vagy szabadon átváltható valutával való kiegyenlítése. A tőkésországok közötti klíring olyan elszámolási forma, amely a *valutakorlátozások (l.)* következtében alakult ki. A monopóliumok a külföldi piacokon dúló konkurrenciaharc eszközeként használják fel a klíringet.

A szocialista országok közötti klíring egészen más jellegű: szocialista termelési viszonyokat fejez ki a szocialista világgazdasági rendszerben, minthogy a szocialista országok kölcsönös gazdasági kapcsolatainak alapja a népgazdasági terveik egyeztetéséből következő tervszerű árucsere. A klíring a szocialista tábor országainak külkereskedelmében célszerű elszámolási mód, amely biztosítja a forgalmi költségek megtakarítását, s megkönnyíti a kölcsönös elszámolások tervszerű szabályozását.

Kolhoz – szocialista típusú kollektív gazdaság, a dolgozó parasztok önkéntes társulása a termelési eszközök közös *szövetkezeti-kolhoztulajdonán (l.)* és az ember kizsákmányolását kizáró közös munkán alapuló nagyüzemi gazdálkodás céljából *(l. Mezőgazdasági artel, Társulás a föld közös megművelésére, Mezőgazdasági kommuna)*. A kolhozok annak eredményeképpen alakultak ki, hogy a kisparaszti gazdaságok a kommunista párt kezdeményezésére és a dolgozó parasztok aktív támogatásával önkéntesen nagy kollektív gazdaságokba tömörültek. A kolhoztermelés a Szovjetunióban olyan nagyüzemi gépesített termelés, amely tervszerűen folyik a kolhozoknak örökös és ingyenes használatra átadott, állami tulajdonban levő földön *(l. Kolhoztermelés tervezése)*. Mivel a gép- és traktorállomásokat a Szovjetunióban nemrég átszervezték műszaki és javítóállomásokká, s mezőgazdasági gépeket is eladnak a kolhozoknak, ezért a fontosabb termelési eszközök (traktorok, kombájnok és más bonyolult gépek) szintén a kolhozok tulajdonában vannak, s a kolhozokban összpontosulnak. Ezek alkotják a kolhozok ipari anyagi-műszaki bázisát. A szocialista állam vezető szerepet tölt be a kolhozok szervezeti fejlesztésében és gazdasági megerősítésében, támogatja a kolhozokat a közös gazdaság tervezésében, a munkaszervezésben és a káderek képzésében, segíti a falu egész gazdasági, politikai és kulturális életét. A munkásosztály tízezrével választotta ki soraiból és küldte falura a kolhozok nagyüzemi termelésének szervezőit. A szocializmus időszakában a kolhozok fő formája a mezőgazdasági artel, amely a többi kolhozformánál nagyobb mértékben teszi lehetővé, hogy a kolhozparasztok egyéni érdekeit összeegyeztessék a kolhoz

és a szocialista állam társadalmi érdekeivel, fejlesszék a szocialista mezőgazdaság termelőerőit, s javítsák a kolhozparasztok életkörülményeit. A kolhozok közös gazdasága termeli a teljes termelés és az árutermelés legnagyobb részét; ez a kolhozparasztok jövedelmének fő forrása. A közös gazdaság vezetésére a kolhozparasztok közgyűlésén választják meg a kolhoz vezetőségét és elnökét. A kolhozparasztoknak a közös gazdaságban végzett munkáját a minden egyes kolhozparaszt által végzett munka mennyisége és minősége arányában díjazzák. A kolhozparasztok közös gazdaságban végzett munkájának és fogyasztásának mértéke a *munkaegység (l.)*. A kolhozok a tagok anyagi érdekeltségének fokozása céljából havonta előleget adnak a kolhozparasztoknak *(l. Előlegek kolhozparasztoknak)*. A természetbeni és a pénzbeni jövedelmek munkaegységek szerinti végleges elosztására akkor kerül sor, amikor a kolhoz az állammal szemben már teljesítette kötelezettségeit, s feltöltötte közös alapjait. A kolhozrendszer megteremtésének eredményeképpen gyökeresen átalakult a falu társadalmi, gazdasági és kulturális élete. A korszerű gépi felszerelés használata lehetővé tette a mezőgazdasági munka nagyszabású gépesítését. Eltűnt a parasztság osztálytagozódása és kizsákmányolása, amely a magántulajdon viszonyai közt elkerülhetetlen, megszűnt a mezőgazdasági túlnépesedés és a falu nyomora, a kisgazdaság állandó kísérőjelensége. A kolhozrendszer kiküszöbölte a kisüzemi termelésre jellemző stagnálást. Megnövekedett a földek terméshozama és az állattenyésztés produktivitása, nagyobb lett a kolhozok teljes termelése és árutermelése. A kolhozok pénzjövedelme az 1940. évi 20,7 milliárd rubelről 1950-ben 34,2 milliárdra, 1957-ben pedig 106,8 milliárdra emelkedett. A falun kulturális forradalom ment végbe, az írástudatlanság megszűnt, a hétéves oktatás kötelező, a felnőtt kolhozparasztok milliói tanulnak technikumokban, főiskolákon, gépesítési iskolákban stb. A falvakban klubok, könyvtárak és filmvetítők kiterjedt hálózata működik. Sok kolhozfalu teljesen villamosított, és külön rádióhálózattal van ellátva. A népi demokratikus országok, a szovjet kolhozépítési tapasztalatokat felhasználva, saját konkrét történelmi feltételeiknek és szocialista építésüknek megfelelően létesítenek kollektív gazdaságokat. A népi demokratikus országok termelőszövetkezeti mozgalmának egyik lényeges sajátossága, hogy a szövetkezés a föld kisparaszti magántulajdona alapján folyik. Ezekben az országokban a termelőszövetkezetek három alapvető típusa ismeretes: 1. társulás a föld közös megművelésére, vagyis a társulás minden egyes tagjának földjén közösen végzett mezőgazdasági munkára; 2. olyan termelőszövetkezetek, amelyek-

ben a termelési eszközök és a munka közösek, a földek egyesítettek, jóllehet magántulajdonban maradnak, a termékek elosztása nagyobb részben munkaegységek szerint, kisebb részben pedig a szövetkezeti hozzájárulás arányában történik; 3. mezőgazdasági termelőszövetkezet, amelyben a munka, a föld és a fontosabb termelési eszközök teljesen közösek, a termékek elosztása pedig kizárólag munkaegységek szerint, a végzett munka mennyiségének és minőségének arányában történik.

Kolhozalapok – a kolhoz közös alapjai, amelyeket meghatározott rendeltetéssel természetben és pénzben képeznek.* A kolhozalapok képzését és lényegét a mezőgazdasági artel természete határozza meg. A kolhozok közös alapjainak fejlesztése és gyarapítása a kolhozrendszer megszilárdításának egyik legfontosabb feltétele. A kolhozalapoknak az a rendeltetésük, hogy pótolják az elhasznált termelési eszközöket, bővítsék a kolhoz termelését, s kielégítsék a mezőgazdasági artel tagjainak növekvő szükségleteit. Az összes kolhozalapok között a legfontosabb és a legnagyobb a *kolhoz oszthatatlan alapja (l.)*, amelyet nem szabad felosztani. A kolhozok oszthatatlan alapjai napjainkban az össznépi tulajdonhoz közelednek. Az oszthatatlan alaptól eltérően a részesedési alap a kolhoztulajdonnak az a része, amelynek terhére a kolhozparaszt — ha kilép a kolhozból – pénzformában megkapja a kolhozba beadott részesedését. A kolhoz elhasznált termelési eszközeinek évente megismétlődő pótlására és a termelés bővítésére a kolhozban vetőmagalapot (az évi vetőmagszükségletnek megfelelően) és takarmányalapot (a közös állatállomány évi takarmányszükségletének megfelelően) képeznek a kolhoz terméséből. Rossz termés és takarmányhiány esetére biztonsági vetőmag- és takarmányalapot létesítenek. A kolhozoknak ezeken kívül közös fogyasztási alapjuk is van. A kolhozparasztok közgyűlésének határozata alapján külön alap szolgálja a munkaképtelenek támogatását. Biztonsági élelmiszeralapok képzésére is sor kerülhet (az élelmiszernövények termésének 2%-a erejéig). A kolhozok pénzalapjaihoz tartozik a folyó termelési költségek fedezését szolgáló alap, amelynek nagyságát a közgyűlés határozza meg. Az adminisztratív-gazdasági kiadások alapjának nagysága nem haladhatja meg a kolhoz pénzjövedelmének 2%-át. A kolhozfalu kulturális ellátását kulturális alap szolgálja, amelynek nagyságát a közgyűlés a költségvetési előirányzat összeállításakor állapítja meg. A kolhozalapok gyarapodása a kolhozok közös vagyonának növekedését és a kolhozparasztok anyagi jólétének emelkedését mutatja.

[* A magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetek szintén ké-

peznek különféle alapokat, amelyek általában hasonló összetételűek és rendeltetésűek, mint a kolhozalapok.]

Kolhoz bruttó (teljes) jövedelme – a kolhoz teljes termelésének az összes anyagi ráfordítások pótlása után megmaradó, pénzben kifejezett része. Ezt a jövedelmet a kolhozparasztoknak a kolhoztermelésben újonnan kifejtett munkája hozza létre. A kolhoz bruttó jövedelmének egyik része állami szükségleteket fedez, másik része a kolhozban marad a kolhozgazdaság bővítésére és a kolhozparasztok egyéni szükségleteinek kielégítésére *(l. Jövedelem- és termékelosztás a kolhozokban)*.

Kolhozkereskedelem – a szovjet kiskereskedelem egyik formája, amelynek szükségessége a szövetkezeti-kolhoztulajdon jellegéből és a *kolhozporta egyéni gazdaságának (l.)* létezéséből következik. A kolhozkereskedelem értékesíti a kolhoztermelésnek az állami begyűjtési kötelezettségek teljesítése után megmaradt fölöslegét, valamint azokat a termékfölöslegeket, amelyek a kolhozparasztoknál gyűlnek össze a munkaegységek szerinti termékelosztás alapján kapott és a háztáji gazdaságban termelt termékekből. A kolhozkereskedelem helyi jellegű, és csaknem teljesen élelmiszerek eladására korlátozódik. Az egész kiskereskedelmi áruforgalomnak nem nagy hányadát (1956-ban 7%-át) bonyolítja le, de mégis jelentős a lakosság zöldség-, burgonya-, hús- és tejellátása szempontjából. Az állam nem tervezi a kolhozpiaci árakat; ezek bizonyos mértékben spontánul, a kereslettől és a kínálattól függően alakulnak. De az állami és a szövetkezeti kereskedelem gazdaságilag befolyásolja a kolhozpiaci árszínvonalat. Ez a befolyásolás elsősorban úgy érvényesül, hogy a lakosság az állami és a szövetkezeti kereskedelemben egységes állami kiskereskedelmi árakon vásárolhatja meg az áruk nagy többségét. A kolhozpiaci kereslet és kínálat kölcsönös viszonya attól függ, hogy a szervezett piac milyen mértékben elégíti ki a lakosság szükségleteit. Ha az állami és a szövetkezeti kiskereskedelem fennakadás nélkül biztosítja a lakosság áruellátását, a kolhozkereskedelem árai nem haladják meg az állami kiskereskedelmi árakat. A kolhozkereskedelem a kolhozparasztok és a városi lakosság szempontjából egyaránt nagy jelentőségű. A kolhozpiac árueladásokban való részesedése az állami és a szövetkezeti kereskedelem fejlődésének arányában csökken. A kolhozok és a kolhozparasztok termékeik egy részét bizományi alapon a fogyasztási szövetkezeteken keresztül értékesítik *(l. Fogyasztási szövetkezetek bizományi kereskedelme)*.

Kolhoz közös gazdasága (a Szovjetunióban) – a mezőgazdasági artelekben egyesült paraszt-

tok szocialista kollektív gazdasága, amely állami földön és szövetkezeti-kolhoztulajdonban levő termelési eszközöket használva működik. A közös gazdaság magában foglalja a kolhoz munkaeszközeit, igásállatait és haszonállatait, takarmánykészletét, vetőmagkészletét, gazdasági, kulturális és egyéb közös szükségletek kielégítésére szánt épületeit (klubok, kórházak, bölcsődék stb.), segédüzemeit (téglaégető, fűrésztelep, vajköpülő stb.), szállító eszközeit, évelő ültetvényeit, öntözőberendezését, villanytelepét stb. A kolhoz közös gazdasága a mezőgazdaság kollektivizálásának folyamatában alakult ki a kisparaszti gazdaságok termelési eszközeinek társadalmasítása révén *(l. Mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban)*. A közös gazdaság tovább fejlődik a bővített újratermelés folyamatában. A kolhoz közös gazdaságának az az egyik döntő előnye a kisüzemi egyéni parasztgazdasággal és a nagyüzemi tőkés gazdasággal szemben, hogy nagyobb termelékenységet és több áruterméket biztosít. A gép- és traktorállomások újjászervezése és a technikai felszerelés eladása a kolhozoknak megteremti a közös gazdaság még gyorsabb fejlődésének feltételeit.

Kolhoz nettó (tiszta) jövedelme – a *kolhoz bruttó (teljes) jövedelmének (l.)* egy része, amelyet a kolhozparasztok többletmunkája teremt meg, s amely a közös kolhozgazdaság fejlesztését, közös alapok létesítését, a kolhozparasztok kulturális és szociális szükségleteinek és az egész társadalom szükségleteinek kielégítését szolgálja. A kolhoz nettó jövedelmének a kolhozgazdaságban maradó részét a kolhoz közös gazdaságának fejlesztésére használják fel: a termelés bővítésére, épületek és villanytelepek építésére, gépek és az állattenyésztő telepeken használt felszerelések beszerzésére, tenyészállatok, minőségi vetőmagvak vásárlására, évelő ültetvények, kertek, szőlők telepítésére, rétek, legelők javítására, mesterséges tavak, víztárolók, öntözőrendszerek létesítésére stb. A kolhoz nettó jövedelmének egy részét a kolhoz és a kolhozparasztok kulturális és szociális szükségleteinek kielégítésére fordítják *(l. Jövedelem- és termékelosztás a kolhozokban)*.

Kolhozok szervezeti és gazdasági megszilárdítása – olyan intézkedések rendszere, amelyek arra irányulnak, hogy a kolhozok közös gazdaságát fellendítsék, árutermelésüket növeljék, a kolhozok és kolhozparasztok jövedelmét a kolhozrendszer további megszilárdítása, a közös szükségletek kielégítése és az egész nép érdekeinek biztosítása végett növeljék. Ilyen intézkedés: a kolhozok és az állam, a kolhozokon belül pedig a kolhozparasztok és a kolhozok között helyes gazdasági viszonyok kialakítása, a kolhoztermelés ipari anyagi-műszaki alapjának megszilárdítása, a helyi

gazdasági és természeti feltételekkel számoló ésszerű gazdálkodási formák bevezetése, a kis kolhozok egyesítése, a kolhozmunka szervezetének megjavítása és a munkafegyelem megszilárdítása, a termelés fejlesztésében a kolhozok és a kolhozparasztok anyagi érdekeltségének fokozása, a kolhozok megerősítése vezető káderekkel és szakemberekkel és így tovább. A kolhozok megszilárdítását szolgáló legfontosabb intézkedés a *kolhoztermelés tervezése (l.)* új rendjének bevezetése és a *mezőgazdasági artel alapszabályának (l.)* további tökéletesítésével a kolhozok jogainak kiterjesztése; ezek az intézkedések arra serkentik a kolhozokat és a kolhozparasztokat, hogy jobban hasznosítsák a földeket, tökéletesebben szervezzék meg a termékek termelését és elosztását. A kolhozok közös gazdaságát megszilárdító fontos intézkedés volt, hogy a kommunista párt és a szovjet kormány jelentősen felemelte a mezőgazdasági termékek begyűjtési és felvásárlási árát. Ez növeli a kolhozok és a kolhozparasztok jövedelmét, s a kolhoztermelés további fokozására ösztönzi őket. A kolhoztermelés növekedésének egyik feltétele a kolhozokban használt munkadíjazási formák tökéletesítése, a kolhozparasztok havi előlegezésének bevezetése *(l. Előlegek kolhozparasztoknak)*. A gép- és traktorállomások rendkívül nagy szerepet játszottak a kolhozok megszervezésében és szervezeti-gazdasági megszilárdításában. A mostani viszonyok között, amikor a kolhoztermelés már magas színvonalra emelkedett, a gépeket közvetlenül adják el a kolhozoknak, s szervezetileg és gazdaságilag is erősítik a kolhozokat *(l. Műszaki és javítóállomások)*. 1954–1955-ben a szovjet állam 120 000 mezőgazdasági szakembert küldött a kolhozokba, s több mint 20 000 városi kommunistát ajánlott egyes kolhozok elnöki tisztségének betöltésére. Azt is célul tűzték ki, hogy a kolhozok legfontosabb termelési egységei – a növénytermelő brigádok és az állattenyésztő telepek – szakképzett dolgozókkal legyenek megerősítve. A szovjet állam hatalmas arányokban kifejlesztette a mezőgazdasági szakemberek képzését. A kormány és a párt intézkedései lehetővé teszik, hogy a kolhozparasztok kezdeményezést tanúsítsanak a kolhozok szervezeti és gazdasági megszilárdításában és az artel ügyeinek igazgatásában.

Kolhoz oszthatatlan alapja – a mezőgazdasági artel egyik legfontosabb közös alapja, amely nem osztható fel az artel tagjai között, s amelynek az a rendeltetése, hogy biztosítsa a közös gazdaság bővített újratermelését és a kolhozparasztok szociális és kulturális szükségleteinek jobb kielégítését. Az oszthatatlan alap gyarapodása a közös kolhozgazdaság fejlődésének legfontosabb mutatója. Az oszthatatlan alapba tartoznak: a kolhoz munkaeszközei, az igás-

és a haszonállatok, a gazdasági, a kulturális és egyéb közös célokat szolgáló épületek, a segédüzemek, a szállító eszközök, az öntözőberendezések, az évelő ültetvények, a közös gazdaság fejlesztésére használt anyagok és pénzeszközök stb. A kolhoz oszthatatlan alapja képzésének forrásai: 1. a belépéskor a közös tulajdonba adott vagyontárgyak értékének 25–50%-a, 2. a kolhozparasztok belépéskor fizetett hozzájárulásai, 3. az artel évi jövedelmének meghatározott része, 4. a kolhozparasztok közvetlen munkabefektetései a kolhoztermelés különböző ágaiba, 5. az államtól visszatérítési kötelezettség nélkül kapott vagyontárgyak és pénzeszközök stb. A kolhoztermelés növelése, a munkatermelékenység fokozása és a kolhozjövedelmek emelkedése alapján növekszenek a kolhozok oszthatatlan alapjai és beruházásai is. A kolhozok oszthatatlan alapjai 1940 és 1950 között 27,7 milliárd rubelről 98,6 milliárd rubelre növekedtek. Napjainkban az oszthatatlan alapok – társadalmi jellegüket tekintve – az össznépi tulajdonhoz közelednek. A gép- és traktorállomások újjászervezése és a technikai felszerelés eladása a kolhozoknak azt jelenti, hogy a kolhozok oszthatatlan alapjai tovább növekszenek; ez előmozdítja majd a kolhoztulajdon fejlődését és az össznépi tulajdonhoz való közeledését.

Kolhozpiac – *l. Kolhozkereskedelem.*

Kolhozporta egyéni gazdasága – a kolhozparasztoknak a lakóházakat, gazdasági épületeket, haszonállatokat, baromfit és a háztáji gazdaság megműveléséhez szükséges kisebb mezőgazdasági felszereléseket magában foglaló gazdasága.* Egyéni gazdaság létesítésére a *mezőgazdasági artel alapszabálya (l.)* szerint kerül sor. A kolhozporta egyéni gazdasága önmagában nem életképes, csak kisegítő jellegű gazdaság, amely a kolhozparasztok egyéni szükségletei kielégítésének pótlólagos forrása. A kolhozparasztok jövedelmük legnagyobb részét a kolhoz közös gazdaságából szerzik meg. A kolhozporta egyéni gazdaságában csak a kolhozparaszt és családtagjai dolgoznak. A kolhozparasztok az egyes mezőgazdasági vidékektől függően (gabonatermelő, iparinövény-termelő, fejlett állattenyésztő, félnomád és nomád állattenyésztő vidékek) meghatározott nagyságú állatállományt (tehenet, sertést, juhot, kecskét, lovat stb.) tarthatnak egyéni gazdaságukban; az állatállomány nagyságát a mezőgazdasági artel alapszabálya határozza meg. A kolhoz az államtól ingyenes és örök használatra átengedett közös földekből háztáji földet jelöl ki a kolhozparasztoknak. A kolhozparasztok állattartásához szükséges takarmány jelentős részét a kolhozföldeken termelik, s munkaegységek szerint adják a kolhozparasztoknak. A kolhozporta egyéni gazdasága az egyik feltétele a kolhozpa-

rasztok egyéni érdekei és a közös érdekek helyes összeegyeztetésének.

[*A kolhozporta egyéni gazdaságához hasonló szerepet tölt be Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak háztáji gazdasága. A háztáji gazdaság nagyságát, az abban tartható állatok számát, a terület kijelölésének módját a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapszabályai határozzák meg.]

Kolhoztermelés önköltsége. – A kolhozok termelésének önköltsége, miként az állami vállalatok termelésének önköltsége is, magában foglalja a termelési eszközráfordításokat és a munkadíjat. A kolhoztermelés önköltségének összetételét és kiszámításának sajátosságait a szövetkezeti-kolhoztulajdon jellege határozza meg. A kolhozok termelési önköltségének kiszámítása lehetővé teszi az önálló elszámolás megvalósítását, a kiadások és a bevételek egybevetését, a kolhozok jövedelmező munkájának biztosítását. A kolhozoknak nagy tartalékaik vannak az egységnyi termékre eső termelési ráfordítások csökkentésére; ide tartozik egyebek közt a növénykultúrák terméshozamának növelése, az állatállomány produktivitásának fokozása, a komplex gépesítés, a munka szervezésének és díjazásának megjavítása, az anyagi eszközök és a munka takarékos felhasználása. A kolhoztermelés önköltségének csökkentése a kolhozok pénzjövedelme gyarapításának és felhalmozásuk növelésének fontos eszköze.

Kolhoztermelés tervezése – a kolhozok közös gazdaságának fejlesztését szolgáló éves és távlati tervek kidolgozása az állami tervfeladatok alapján. Az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa által 1955-ben jóváhagyott új mezőgazdasági tervezési rendszer szerint a kolhoztermelés tervezése a kolhozokban kezdődik. E határozat értelmében a kolhoztermelés tervezésének kiinduló pontja az államnak eladott áruk termelésének tervezése és a traktormunkák együttes terjedelmének tervezése. A Szovjetunió Minisztertanácsa által jóváhagyott állami mezőgazdaságfejlesztési terv a kötelező beadás, a szerződéses termeltetés és a felvásárlások útján begyűjtendő növényi és állati termékek volumenét irányozza elő. A kerületi szovjetek végrehajtó bizottságai az állami tervből kiindulva szabják meg minden egyes kolhoznak a növényi és az állati termékek begyűjtési tervfeladatait. Ezekre a feladatokra épül fel a kolhozon belüli tervezés. A kolhozok ezekből a feladatokból kiindulva és a közös gazdaság meg a kolhozparasztok mezőgazdaságitermék-szükségletét számításba véve, maguk határozzák meg az egyes növénykultúrák vetésterületének nagyságát, az állattenyésztés produktivitását, az állatállomány állatfajták sze-

rinti megoszlását és nagyságát, s ugyanilyen alapon döntenek a kollektív gazdaság fejlesztésének más kérdéseiben is. Minden egyes kolhoz készít termelési tervet és bevételi és kiadási előirányzatot (pénzügyi tervet). Ezekben meghatározza az összes üzemágak fejlesztésének mutatóit (a teljes termelés és az árutermelés volumenét, a munkaegység-ráfordításokat és a pénzkiadásokat, valamint az anyagfelhasználást, a természetbeni és a pénzbeni jövedelmek elosztását stb.). Az egyes kolhozok termelési tervei azoknak a mezőgazdasági ágaknak a fejlesztését irányozzák elő, amelyek a leginkább megfelelnek sajátos természeti és gazdasági feltételeiknek és a népgazdasági szükségleteknek, továbbá biztosítják a földek legjobb kihasználását, előmozdítják a 100 hektár megművelt földterületre jutó termelés növelését és a munkaráfordítások csökkentését. A kolhozok termelési terveit és költségelőirányzatait a kolhozparasztok közgyűlése hagyja jóvá. A növénykultúrák szerinti vetéstervet és az állattenyésztés fejlesztési tervét a közgyűlési jóváhagyás után a kerületi szovjet végrehajtó bizottsága felülvizsgálja. Ha a benyújtott terv nem biztosítja a megfelelő növénykultúrákra és állati termékekre megszabott állami kötelezettségek, valamint a szerződéses termeltetés és a felvásárlás keretében megszabott feladatok teljesítését, a kerületi végrehajtó bizottság javasolja a kolhoznak, hogy megfelelően módosítsa tervét. Az egyes kolhozok terveinek ellenőrzése után ezeket a terveket először kerületi, területi (határterületi, autonóm köztársasági) és szövetségi köztársasági szinten összesítik, majd a szövetségi köztársaságok minisztertanácsai a Szovjetunió Állami Tervbizottsága elé terjesztik. A kolhoztermelés tervezésének ez a rendszere megszüntette az 1955-ig túlságosan centralizált és sablonos tervezést, a termelési tartalékok kihasználására serkenti a kolhozparasztokat, a helyi pártszervezeteket és szovjeteket, s nagyobb felelősséget ró a kolhozokra azért, hogy az országnak szükséges mennyiségben termeljenek mezőgazdasági termékeket. A kolhozok az éves termelési terveken kívül a közös gazdaság fejlesztését előirányzó távlati terveket is készítenek.

Kolonátus – az ókori római birodalomban a kistermelők (kolonusok) nagy földbirtokosoktól való függésének formája. A kolonátus kialakulása szükségszerű következménye volt a *rabszolgatartó termelési mód (l.)* fejlődésének. A rabszolgamunkán (latifundiumokon) alapuló mezőgazdasági termelés gazdasági előnytelensége a rabszolgatartó rend meghatározott fejlődési fokán arra vezetett, hogy a rabszolgáknak azt a jelentéktelen részét, amelynek munkája már nem hozott jövedelmet, szabadon bocsátották. A kolonátusok megjelenésében nagy sze-

repet játszott a rabszolgáknak az embertelen kizsákmányolás ellen vívott és egyre fokozódó harca, amely sok helyütt nagy felkelésekben robbant ki. A latifundiumok tulajdonosai és az állam kisebb parcellákra kezdték felosztani a földet, amelyeket azután bérbe adtak a felszabadított rabszolgáknak és korábban szabad polgároknak. Ezeket az új földműveseket nevezték el kolonusoknak. A kolonusok kezdetben pénzben és természetbeni szolgáltatások formájában fizettek bérleti díjat a földbirtokosoknak, majd pedig teljesen függő viszonyba kerültek velük szemben. A kolonusok nem voltak ugyan rabszolgák, de mégis hozzá voltak kötve földparcellájukhoz, azzal együtt eladhatták őket. Engels meghatározása szerint az ilyen típusú közvetlen termelők a középkori jobbágyok élődei voltak. A kolonátusok rendszere bomlasztotta a rabszolgatartó társadalmat, s előmozdította egy új termelési mód, a *hűbéri termelési mód (l.)* kialakulását.

Kolónia – a kapitalizmus előtt: valamely állam polgárainak tömeges települése a meghódított területen; a kapitalizmus időszakában: gazdasági és politikai függetlenségétől megfosztott ország, amely teljesen alá van rendelve valamely burzsoá államnak. Az imperializmus korszakában a gyarmatokon uralkodó tőkés hatalmak tőkebefektetési területként, nyersanyagforrásként, áruelhelyező piacként és olcsó munkaerő-szállítóként, valamint katonai és stratégiai célokra használják fel a gyarmatokat *(l. Imperializmus gyarmati rendszere)*.

Kolonializmus – az imperialista államok politikája, amely arra irányul, hogy az elmaradott népeket és a gazdaságilag gyengén fejlett országokat leigázzák, elnyomják és kizsákmányolják, technikai, gazdasági és kulturális fejlődésüket megakadályozzák. Mivel napjainkban a gyarmatok és a függő országok népeinek az állami függetlenségért és a gazdasági önállóságért vívott nemzeti felszabadító harca erősödik, az imperialisták a kolonializmus újabb formáinak alkalmazásához folyamodnak. Ez abban nyilvánul meg, hogy leigázási politikájukat az elmaradott országok „megsegítése" jegyében folytatják. Elsősorban az úgynevezett amerikai segélyprogramok e politika kifejezői, amelyek „Truman-doktrina", „Eisenhower-doktrina" és más egyéb elnevezések alatt ismeretesek. Mindezeknek az a lényegük, hogy az amerikaiak hadianyagot szállítanak, katonai kiképzőket stb. küldenek ezekbe az országokba azzal a feltétellel, hogy bekapcsolódjanak az amerikai katonai tömbök rendszerébe, s alárendeljék magukat az amerikai imperializmusnak. Ide tartozik a nemzeti felszabadító mozgalmak ellen irányuló legkülönfélébb katonai egyezmények rendszere is. Napjainkban a gyar-

mati és a félgyarmati sorban sínylődő népek nemzeti felszabadító mozgalmának hatalmas arányú megnövekedése napirendre tűzte a kolonializmus teljes megsemmisítésének kérdését.

Kommunális gazdaság – a városgazdaság egy része, amely a városi lakosság anyagi és jóléti szükségleteit elégíti ki. A kommunális gazdasághoz tartoznak: a lakásgazdálkodás, a városi energiaszolgáltató vállalatok, a városi utas- és teherszállítás, egészségügyi-műszaki vállalatok (vízművek, csatornázási művek stb.) és egészségügyi-köztisztasági vállalatok (fürdők, mosodák stb.), városrendészeti létesítmények (telekgazdálkodás, parkok, utcai világítás stb.).

Kommunista és munkáspártok agrárprogramja – az általános pártprogram alkotórésze, amely az agrárkérdés, a parasztkérdés legfontosabb elveit és követelményeit határozza meg ahhoz a harchoz, amelynek célja: a proletariátus vezetésével a proletariátus és a parasztság tartós szövetségének megteremtése, a feudális csökevények és a tőkés elnyomás megsemmisítése, a szocializmus és a kommunizmus felépítése. A kommunista párt agrárprogramja kidolgozásának kiinduló tételei azok a lenini tételek voltak, amelyek meghatározták a proletariátus hegemóniáját a polgári demokratikus forradalomban, a polgári demokratikus forradalom átnövését szocialista forradalomba, a proletariátus és a parasztság szövetségét a szocializmusért vívott harc különböző szakaszaiban. Lenin tanítása szerint az agrárprogramnak három részt kell tartalmaznia: 1. felhívást a parasztfelkelésre és az összes földesúri földek elkobzását hirdető jelszót; 2. útmutatást a forradalmi vívmányok megerősítésének és a szocializmusért vívott harcra való áttérésnek a módjára; 3. meghatározást a pártnak a falusi proletariátussal és félproletariátussal kapcsolatos feladataira, felkészítve őket a szocialista forradalomra. Oroszországban a forradalom polgári demokratikus szakaszában az agrárprogram abból indult ki, hogy az önkényuralom ellen vívott harc fő kérdése: a földviszonyok, a falusi osztályok és osztályharc kérdése. Lenin elvileg a föld nacionalizálása mellett volt. Már az 1903. évi II. pártkongresszuson felvetette a forradalmi parasztbizottságok megalakításának követelését, hogy falun megsemmisítsék a jobbágyság maradványait, s a „lehasított" földeket visszaadják a parasztoknak, akiktől az *1861. évi „parasztreform" (l.)* végrehajtásakor vették el ezeket a földeket. 1905-ben, amikor nagyobb arányokat öltött a parasztmozgalom, a III. pártkongresszus határozatot hozott a parasztok összes forradalmi követeléseinek támogatásáról, ide értve a földesúri földek kártalanítás nélküli elvételét (elkobzását) is. Lenin a IV. (egye-

sítő) pártkongresszuson szembeszállt a föld municipalizálásának mensevik tervezetével, s az összes földek nacionalizálásának követelését védelmezte. A bolsevik párt az 1917. évi szocialista forradalom előkészítésekor támogatta az agrárprogram korábbi követeléseit, s egyúttal további követelésekkel is kiegészítette ezt a programot. A föld nacionalizálása a szocialista forradalom viszonyai közt újabb jelentőségre tett szert. Ez – amint Lenin mondta – nemcsak a polgári forradalom „utolsó szava" volt, hanem egyszersmind lépést is jelentett a szocializmus felé. A párt felvetette a nagyüzemi kollektív gazdaságra való fokozatos áttérés követelését. A Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusán a földről elfogadott dekrétum az agrárkérdés megoldásában a következő főbb elvekhez igazodott: 1. a földesúri, az állami és az egyházi földek, a koronabirtokok és egyéb földek elkobzása és az összes földek nacionalizálása; 2. az országos jelentőségű erdők és vizek az állam kizárólagos használatába mennek át, a földterületek egy részén pedig állami, illetve községi gazdaságokat szerveznek; 3. az elkobzott földeket az egyenlősítő földhasználat alapján a parasztok használatába adják át. A földről szóló dekrétum gyakorlati végrehajtása során a kollektív gazdaságokat előnyben részesítő intézkedéseket léptettek életbe. A VIII. pártkongresszus (1919) kiegészítette a programot a kolhozok és a szovhozok szervezésére, a város és a falu közötti ellentétek megszüntetésére, valamint a középparasztsághoz fűződő tartós szövetség megteremtésére irányuló intézkedésekkel. Az agrárkérdés megoldásában óriási jelentősége van *Lenin szövetkezeti tervének (l.)* és a szocialista állam intézkedéseinek, amelyek pénzügyi, anyagi és technikai segítségben részesítik a kolhozparasztságot, szakemberekkel látják el a mezőgazdaságot. A szovjet dolgozók a kommunista párt vezetésével végrehajtották a mezőgazdaság kollektivizálását, felszámolták a kulákságot, s olyan nagyüzemi gépesített mezőgazdaságot teremtettek, amely biztosítja a parasztság kommunizmus felé haladásának feltételeit. A kommunista pártnak a szovjetunióbeli parasztkérdés megoldásában szerzett tapasztalatai óriási jelentőségűek más országok kommunista és munkáspártjai agrárprogramjának kidolgozása és megvalósítása szempontjából.

A népi demokratikus országok kommunista és munkáspártjai agrárprogramjának legáltalánosabb követelései a következők: a nagy földtulajdon elkobzása, a föld átadása a dolgozó parasztok tulajdonába, a föld egy részének nacionalizálása, a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása. A programnak ezek a követelései sikeresen valósulnak meg a gyakorlatban. A Kínai Kommunista Párt például a kínai népi forradalom

győzelmének eredményeképpen hajtott végre agrárreformot, s alapjában befejezte a falu szocialista átalakítását. A földesúri tulajdont megszüntették. Az összes elkobzott földek és termelési eszközök — kivéve azokat, amelyeket a törvény értelmében nacionalizáltak — a parasztok tulajdonába kerültek. Az agrárreform végrehajtására és a nincstelen meg a kevés földű parasztok közötti igazságos földosztásra falusi bizottságok alakultak. A népi demokratikus országok a kommunista és munkáspártok vezetésével, a dolgozó tömegek tevékeny részvételével fogtak hozzá a szocializmus építéséhez, mezőgazdaságuk fokozatos szocialista átalakításához. E munkájuk közben a lenini szövetkezeti terv vezérli őket, amelyet országuk sajátosságainak megfelelően alkotó módon alkalmaznak.

A tőkésországok kommunista és forradalmi munkáspártjai a marxista–leninista agrárelmélet alapján és a Szovjetunióban, valamint a szocialista tábor többi országában végrehajtott agrárátalakítások tapasztalatait hasznosítva dolgozzák ki agrárprogramjukat, s harcolnak megvalósításáért. A tőkésországok kommunista és forradalmi munkáspártjai programjuk agrárkérdéssel foglalkozó részében követelik a nagy földesúri tőkés földtulajdon megszüntetését és a föld átadását a dolgozó parasztok és a mezőgazdasági munkások tulajdonába. Az osztályharcnak abban a szakaszában, amikor a munkásosztály és a parasztság még nem eléggé szervezett, öntudatos és erős maximális követelései kivívására, az agrárprogram részleges követeléseket tűz ki célul. Ilyen például a bérlők jogainak védelme, a haszonbér csökkentése, a mezőgazdasági munkások érdekvédelme stb. A kommunista és munkáspártok emellett olyan konkrét követelésekkel lépnek fel, amelyek megfelelnek országuk sajátos viszonyainak. „A föld azé legyen, aki *megműveli*" jelszót a tőkésországokban mindegyik kommunista párt programja tartalmazza, de egyes konkrét kérdésekben az illető országra jellemző követelésekkel egészülnek ki ezek a programok. Például a Francia Kommunista Párt agrárprogramja követeli a nagy földtulajdon kisajátítását és a kisparasztok, a középparasztok, valamint a mezőgazdasági munkások korlátozott magántulajdonába való átadását, a kis- és középbirtokosok földmagántulajdonának törvényhozási megerősítését, a mezőgazdaság széleskörű állami támogatását, a parasztság életszínvonalának emelését, a mezőgazdasági szövetkezés nagyszabású hiteltámogatását és segítését. De amíg nincsenek meg e program megvalósításának politikai feltételei, a párt meghirdette a részleges követelések programját: „a parasztság védelmének programját". Ez egyebek közt követeli: a belső piac bővítését a munkásosztály és a dolgozó parasztság vásárló-

képességének növelésével és a hadikiadások erős csökkentésével, a mezőgazdasági termékek felvásárlási és kiskereskedelmi ára közötti mértéktelenül nagy szakadék megszüntetését, a tengeren túli konkurrenciával szembeni védelmet, a mezőgazdasági termékek belső piacát megkárosító, egyenlőtlen jogokat biztosító szerződések felbontását, az ipari profit csökkentése révén a mezőgazdaság olcsóbb iparcikk-ellátását, az új parasztgazdák támogatását, a bérlők és a részesbérlők jogvédelmét, a mezőgazdasági és az ipari munkásoknak egyenlő jogok biztosítását stb. Az Olasz Kommunista Párt agrárprogramja elsősorban az általános agrárreformot, vagyis a hűbéri csökevények teljes eltörlését követeli. Ezenkívül több részleges követelést hirdet meg. Követeli, hogy az ország minden vidékére terjesszék ki az egyelőre korlátozott területen érvényesülő földreform-törvény hatályát, hajtsák végre a mezőgazdasági szerződések reformját, vezessék be a haszonbérek ellenőrzését, a hosszúlejáratú bérlők számára biztosítsák a haszonbérek szilárdságát, szüntessék meg a bérlőkre kivetett középkori adóterheket és mindenféle szolgáltatásokat, számolják fel az ipari monopóliumoknak a mezőgazdasági termelésre súlyosan ránehezedő nyomását, vezessenek be a dolgozó parasztság javát szolgáló árpolitikát, részesítsék adókedvezményben és kedvezményes hitelben a parasztokat, emeljék a mezőgazdasági munkások bérét stb. A Spanyol Kommunista Párt programja követeli a földesúri földek elkobzását és ingyenes átadását a nincsteleneknek, a kisparasztoknak és a mezőgazdasági munkásoknak, mindenféle bérleti díj és az összes feudális csökevények eltörlését, a parasztság támogatását hitellel és mezőgazdasági gépekkel, az adók csökkentését, a mezőgazdasági munkások jogvédelmét, részükre nyolcórás munkanap bevezetését, bérminimumuk megállapítását, a bérlők helyzetének megjavítását stb. A Németországi Kommunista Párt a Német Demokratikus Köztársaság példáját követő demokratikus agrárreformot követel a Német Szövetségi Köztársaságban. Ezenkívül sok részleges követelést hirdetett meg a dolgozó parasztság helyzetének megjavítása céljából. Mivel Angliában voltaképpen nincs parasztosztály, az Angol Kommunista Párt „Anglia útja a szocializmus felé" című programjának agrárkérdésekkel foglalkozó része elsősorban a föld és az összes többi termelési eszköz nacionalizálását követeli. Az angol kommunisták agrárprogramja egyszersmind követeli a mezőgazdasági termelés megjavítását, a dolgozó farmerek támogatását stb. A gazdaságilag elmaradott, a függő és a gyarmati országok kommunista pártjai elsősorban a földbirtoklás feudális formái és a parasztok feudális kizsákmányolása ellen, valamint a mezőgaz-

daságban a külföldi tőke igája ellen harcolnak.

Kommunista szombatok – a szovjet dolgozó tömegek szocialista versenyének egyik legelső formája. A kommunista szombatok 1919 tavaszán bontakoztak ki a moszkvai munkások kezdeményezésére. A moszkvaiak így válaszoltak a kommunista pártnak arra a felhívására, hogy forradalmi módon végezzék munkájukat a front megsegítése céljából. Az első szombatot a Moszkva–Kazán vasútvonal moszkvai rendezőpályaudvarának munkásai szervezték meg 1919. május 10-én, amikor túlórában ingyenesen kijavítottak három mozdonyt, s magas munkatermelékenységet értek el. A kommunista párt felhívással fordult minden munkáshoz, hogy kövessék a moszkvai vasutasok példáját. E felhívás nyomán a munkaverseny az egész szovjet országban elterjedt. A polgárháború éveiben és a békés építőmunkára való áttérés idején a kommunista szombatok több milliónyi részvevője nagy segítséget adott a frontnak, s jelentősen támogatta a gazdasági bomlás ellen és a népgazdaság helyreállításáért vívott harcot. A kommunista szombatok nagy történelmi jelentőségű események voltak. Lenin megállapítása szerint a kommunista szombatok a munkások munkához való új, szocialista viszonyának hajtásai, öntudatos és önkéntes kezdeményezések a munka termelékenységének fejlesztésére, az új munkafegyelem megteremtésére, a szocialista életviszonyok alkotó megteremtésére. Az egyszerű munkásoknak ez a kezdeményezése, amely a háború és a gazdasági romlás nehéz időszakában nyilvánult meg, a szocializmus és a kommunizmus építésének további szakaszaiban a tömeges *szocialista verseny (l.)* újabb formáiban fejlődött tovább.

Kommunizmus – osztály nélküli társadalom, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán, a kizsákmányolástól megszabadult emberek magas színvonalon gépesített, tervszerűen megszervezett munkáján és elvtársi együttműködésén alapszik. A kommunista társadalom fejlődésének két fokát (szakaszát) különböztetjük meg: az első vagy alacsonyabb fok – a szocializmus, a második vagy magasabb fok — a kommunizmus. A szocializmus és a kommunizmus ugyanannak a termelési módnak két fejlődési fokozata, amely az érettség fokától függően különbözik egymástól. A szocializmus és a kommunizmus gazdasági alapja egyaránt a termelési eszközök társadalmi tulajdona, az egységes népgazdasági terv alapján folytatott nagyüzemi gépi termelés, amely nem ismeri a konkurrenciát, az anarchiát és a válságokat. A termelési viszonyok itt összhangban vannak a termelőerők jellegével, s teljesen szabad teret nyitnak fejlődésük előtt. A szocializmusban és a

kommunizmusban nincsenek kizsákmányoló osztályok, megszűnt a nemzeti egyenlőtlenség, a termelés célja az ember a maga szükségleteivel együtt. De a szocializmus és a kommunizmus között vannak lényeges különbségek, amelyek a termelőerők és a termelési viszonyok fejlettségi foka közötti különbségből erednek. A kommunizmus alacsonyabb foka, a szocializmus, nem saját alapján fejlődik, közvetlenül a tőkés társadalomból nő ki, ezért gazdasági, erkölcsi és szellemi vonatkozásokban még magán hordja a régi társadalomnak a nyomait, amelynek méhéből fakadt. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának két formája van: az össznépi (állami) tulajdon és a szövetkezeti-kolhoztulajdon, még vannak különbségek a munkásosztály és a parasztság között, még lényeges különbség van a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka között, a termelt termékek elosztása pedig a végzett munka mennyisége és minősége szerint történik. A szocialista társadalomban még van árutermelés, s felhasználják az értéktörvényt, a pénzt és a kereskedelmet. A termelőerők fejlődésének és a szocialista termelés tökéletesedésének arányában megy végbe a kommunizmusba való fokozatos átmenet, az egységes kommunista tulajdonformára való áttérés, tűnnek el a baráti osztályok (a munkások és a parasztok) közötti különbségek, szűnnek meg a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek. A kommunizmusba való átmenet egyik legfontosabb feltétele a nehézipar minden módon való fejlesztése, az összes népgazdasági ágak villamosítása, a termelés komplex mechanizálása és automatizálása, a lakosság kulturáltságának növelése. A kommunizmus anyagi-termelési alapjának megteremtése, a társadalom minden tagja kulturális, technikai és általános műveltségbeli színvonalának emelése és ezen az alapon a munka termelékenységének gyors növekedése termékbőséget eredményez, ez pedig lehetővé teszi az egész társadalom szüntelenül növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek teljes kielégítését. „A kommunista társadalom felsőbb fokán, miután az egyének már nincsenek szolgaian alárendelve a munkamegosztásnak... miután a munka nemcsak a megélhetés eszköze, de maga lett a legfőbb életszükséglet, miután az egyének mindenirányú fejlettségével a termelőerők is növekedtek, s a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog, csak akkor... írhatja zászlajára a társadalom: Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!" (*Marx:* A gothai program kritikája. Szikra 1953. 13–14. old.)

Komplettség – 1. a vállalat ellátottsága a szükséges mennyiségű és fajtájú gépekkel, gépezetekkel, berendezésekkel

stb., amelyek megfelelnek termelési rendeltetésüknek és nélkülözhetetlenek a gyártási program teljesítéséhez. 2. A rendelőnek szállított termék teljes ellátása és felszerelése a műszaki előírásokban és szabályokban meghatározott összes alkatrészekkel és tartalékalkatrészekkel (például a traktorok és a kombájnok ellátása szerszámokkal és tartalékalkatrészekkel). A komplettség szabályainak megsértése akadályozza a berendezés kihasználását, improduktív kiadásokat okoz, anyagi eszközök befagyására vezet. A szabályok megsértőit hivatali úton felelősségre vonják, a szállító vállalatot pedig anyagilag teszik felelőssé.

Komplex gépesítés – a műszaki haladás egyik legfontosabb iránya, amely arra vezet, hogy a kézi munkát egymást kölcsönösen kiegészítő, az alap- és a segédtermelési folyamatok gépesítését biztosító gépek rendszere váltja fel. A komplex gépesítés során a kézi munkát teljesen felváltja a gépi munka, a munka termelékenysége erősen növekszik, a termelés általánosan fellendül, a munka könnyebb lesz, a munkások és a parasztok kulturáltsága és műszaki felkészültsége emelkedik. A komplex gépesítés a tömeggyártás növekedésével és egyre nagyobb kapacitású gépek alkalmazásával, valamint a gyorsmegmunkálási módszerek elterjedésével műszakilag és gazdaságilag egyaránt szükségszerűvé válik. A termelés komplex gépesítése egészen megközelíti a *termelés automatizálását (l.)*, a gépesítés legmagasabb fokát, amikor az egész termelési folyamatot önműködő gépek és készülékek végzik, az emberi munka pedig csak a gépek megindítására, beállítására és működésük ellenőrzésére korlátozódik.

Komprádor burzsoázia – a gyarmati és a félgyarmati országokban a burzsoázia felső rétege (közvetítő kereskedők, bankárok, uzsorások, a nagyiparosok egy része), amely szoros kapcsolatban van a külföldi tőkésekkel és a helyi feudális urakkal. A komprádor burzsoázia a feudális és a félfeudális elemekkel együtt az imperializmus legfőbb szociális támasza a gyarmati országokban. Ellenséges magatartást tanúsít a nemzeti felszabadító mozgalommal szemben, s a legreakciósabb politikát folytatja. A komprádor burzsoázia jellegzetes képviselője Csang Kaj-sek, a kínai nép árulója, aki az Egyesült Államok fegyveres erőinek segítségével foglalta el Tajvan szigetét.

Koncesszió – olyan szerződés, amelynek értelmében valamely állam vagy önkormányzat természeti kincseket, földet, vállalatokat, kommunális intézményeket, kikötőket stb. enged át bizonyos időtartamú használatra egy másik államnak vagy külföldi vállalatnak. A monopoltőke a gazdaságilag elmara-

dott országok kizsákmányolásának egyik formájaként használja fel a koncessziót. A tőkésországokban elterjedt koncessziók jellegzetes példája az iráni kormány és a külföldi monopóliumok között az iráni olajlelőhelyek kiaknázására kötött szerződés, amely óriási profitot biztosít a monopóliumoknak. A Szovjetunióban 1920. november 23-án dekrétum engedélyezte koncessziók megkötését, hogy a külföldi tőkét bevonják azokba az ágazatokba és körzetekbe, amelyeknek fejlesztéséről a szovjet állam az akkori időkben nem tudott gondoskodni. A külföldi koncesszióknak a proletariátus diktatúrája által megszabott feltételek közt és a proletárdiktatúra ellenőrzése alatt kellett működniük. Ezek voltaképpen államkapitalista vállalatok voltak *(l. Államkapitalizmus)*. De ezeknek a koncesszióknak még ilyen körülmények között is csak egészen jelentéktelen szerepük volt a Szovjetunióban.

Kondíció – valamely termék tulajdonságára (minőség, méret, nedvességtartalom, megengedett tűrés stb.) vagy közvetlenül a szerződő felek által, vagy pedig jogszabályokkal (például szabványokkal) megszabott feltételek. A Szovjetunióban a kondíciókat vagy közvetlenül befoglalják a gazdasági szerződés szövegébe, vagy pedig a szerződő felek által kötelezően aláírandó külön okmányként mellékelik a szerződéshez. A kondíció megsértése anyagi, egyes esetekben pedig bűntetőjogi következményekkel jár.

Konjunktúra – a tőkés termelési és forgalmi folyamat konkrét állapota a gazdasági ciklus minden adott pillanatában. A tőkés gazdaság ciklikusan fejlődik, vagyis újratermelési folyamata meghatározott időszakokon belül több, egymással kölcsönösen összefüggő szakaszon megy át: a válság, a depresszió, a megélénkülés és a fellendülés szakaszán, amelyet a következő gazdasági ciklust megnyitó újabb válság vált fel és így tovább. A gazdasági ciklus mindegyik szakaszát az újratermelési folyamat általános, ismétlődő ismertetőjeleinek és sajátos, egyéni ismertetőjeleinek összessége jellemzi. A konjunktúra magában foglalja az újratermelési folyamat állapotára jellemző ismertetőjelek összességét a ciklus minden adott szakaszában, e szakasz minden adott pillanatában. A polgári politikai gazdaságtan a kapitalizmus fő ellentmondásának takargatása céljából a konjunktúra állapotát azonosítani igyekszik a forgalom szférájának (a piacnak, a hitelnek, a pénzforgalomnak stb.) állapotával, s közben semmibe veszi a termelési szféra állapotát. A polgári politikai gazdaságtan a kapitalizmus válságmentes fejlődésének lehetőségét bizonyítgatva a ciklus alakulását a „konjunktúra ingadozásaival" azonosítja. A marxista–leninista

politikai gazdaságtan tudományos konjunktúra-elméletet dolgozott ki, s kimutatta, hogy a konjunktúrában a termelés állapota a döntő, ez határozza meg a forgalom állapotát. A marxista–leninista politikai gazdaságtan egyszersmind számol a tőkés újratermelés törvényeivel, a reá jellemző ellentmondásokkal, a termelés, a forgalom és az újratermelési folyamat valamennyi többi mozzanata állapotának mindenoldalú kölcsönhatásával, mert a termelés vezető szerepének megmaradásával egyidejűleg mindezek összessége határozza meg a konjunktúra alakulását a tőkés ciklus szakaszai és a válságtól válságig való elkerülhetetlen mozgás alapján.

Konkrét munka – bizonyos célszerű, hasznos formában végzett munka, *használati értéket (l.)* termelő munka. Minden fajta használati érték termelésére bizonyos meghatározott fajta munka szükséges. A munkafajtái annyira változatosak, mint amennyire változatosak a használati értékek. A különféle fajtájú munkákat a különböző fogások, munkaeszközök és eredmények különböztetik meg egymástól. A lakatos munkája minőségileg különbözik a takács munkájától. A konkrét munka a kettős jellegű munka egyik oldala. A munka másik, ellenkező oldala az áru értékét képező *absztrakt munka (l.)*. A használati értékek változatosságának, következésképpen az ezeket a használati értékeket termelő konkrét, hasznos munka különféle változatainak növekedésében fejeződik ki a társadalmi munkamegosztás további fejlődése. A termelésben dolgozók konkrét munkája a reális társadalmi gazdagság forrása; e munka hatékonyságának fokát termelékenységének erejével mérik. A munka termelékenységének növekedésével azonos időtartam alatt egyre nagyobb tömegű használati érték teremtődik. Az árutermelés folyamatában a konkrét munka viszi át a termelési eszközök értékét az új termékre. A tőkés társadalomban, ahol a termelés célja a meg nem fizetett munka tőkés elsajátítása, a konkrét munka csak annyiban érdekli a tőkéseket, amennyiben az áruknak e munka által teremtett használati értéke az érték és az értéktöbblet hordozója. A konkrét és az absztrakt munka közötti ellentmondás a magántulajdonon alapuló árutermelés viszonyai közt a magánmunka és a társadalmi munka közötti ellentmondást fejezi ki.

A konkrét munka a szocialista társadalomban *közvetlenül társadalmi munka (l.)*, amely a társadalmi gazdagság növekedésének forrásaként rendkívül nagy jelentőségre tesz szert, mivel a társadalmi termelés célja az egész társadalom és minden egyes tagja állandóan növekvő szükségleteinek kielégítése.

Konkurrencia – harc a magán-árutermelők között a kedvezőbb termelési és értékesítési feltételekért, harc a tőkések kö-

zött a legnagyobb profitért. A konkurrencia a termelés és a csere spontán jellegét fejezi ki, s a magántulajdonon alapuló árutermelés viszonyai között elkerülhetetlen jelenség, törvényszerűség *(l. Termelési anarchia és konkurrencia törvénye)*. A konkurrenciaharc folyamatában a kisárutermelők rétegeződnek: sokan közülük tönkremennek és átváltoznak proletárokká, jelentéktelen részük pedig meggazdagszik, a tőkések sorába lép. A konkurrenciaharcban a nagytőkések legyűrik a kis- és a középtőkéseket, megkaparintják az utóbbiak tőkéjét. A konkurrencia a tőke és a termelés koncentrációjára és centralizációjára vezet. A konkurrencián át ösztönösen hatnak a tőkés termelést irányító gazdasági törvények. A monopóliumok előtti kapitalizmust a szabad verseny jellemezte. Az imperializmus korszakában a konkurrenciaharc a monopóliumok uralma következtében rendkívül kiéleződik. Konkurrenciaharc dúl a monopóliumokon belül, a monopóliumok és a monopóliumokba nem tömörült vállalatok között, maguk a monopóliumok között, a monopóliumokon kívül levő vállalatok között, s végül nemzetközi méretekben az imperialista hatalmak között. Harc folyik az értékesítési piacokért, a nyersanyagforrásokért, az előnyös tőkebefektetési területekért, az egyes termelési ágak uralmáért, az egyes országok és a kapitalista világgazdasági rendszer gazdaságának uralmáért. A legkülönfélébb harci eszközöket vetik be ebbe a harcba: dömpinget, bojkottot alkalmaznak, a vetélytársakat megfosztják a nyersanyagoktól, a hiteltől, a szállító eszközök használati lehetőségétől, sőt még az ellenfelek vállalataiban szított felforgató cselekményektől és kártevéstől sem riadnak vissza. A monopóliumok a konkurrenciaharc céljaira kiterjedten felhasználják az alájuk rendelt burzsoá államot. A konkurrenciaharc a nemzetközi küzdőtéren fegyveres összetűzésekre és az imperialista hatalmak közötti háborúkra vezet. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a termelési eszközök szocialista társadalmasítása kiküszöböli a konkurrenciát. A gazdasági fejlődés új ösztönzői, szocialista ösztönzői és mozgatóerői alakulnak ki. A *szocialista verseny (l.)* elvileg különbözik a konkurrenciától, szöges ellentéte annak.

Konszern – a tőkés monopóliumok egyik formája; különböző iparágakhoz tartozó vállalatok, kereskedelmi cégek, bankok, közlekedési és biztosítási társaságok egyesülése a közös pénzügyi érdekek és a konszernhez tartozó vállalatokat ellenőrző legnagyobb tőkéscsoportoktól való pénzügyi függőség alapján. A konszernbe tömörült vállalatok formálisan önállóak maradnak ugyan, de ténylegesen teljesen a konszernben uralkodó tőkések csoportjától függnek. Ez a függőség

részvénypakettek felvásárlása, leánytársaságok alapítása, hosszúlejáratú finanszírozás, az igazgatóságban való részvétel stb. útján valósul meg. A konszern különösen szemléltető példája a banktőke és az ipari tőke összeszövődésének, amely az imperializmus korának egyik jellemző sajátossága.

Konvenció – nemzetközi szerződés, gazdasági, jogi, műszaki, katonai stb. kérdésekben kötött egyezmény. Gazdasági szervezetek is kötnek konvenciót a termelés, az elosztás, az értékesítés stb. szabályozása céljából.

Konverzió – a korábban kibocsátott államkölcsönök feltételeinek megváltoztatása, amely elsősorban a kölcsönkamat csökkentését, a visszafizetési határidők meghosszabbítását (a hosszúlejáratú kölcsönöknél) és az összes korábban kibocsátott kölcsönöknek egyetlen konverziós kölcsönbe való egyesítését foglalja magában. A tőkésországokban a várható konverzióról mindig jól értesült nagytőkések pótlólagos jövedelem szerzésére használják fel a konverziót, mégpedig úgy, hogy a konverzió előtt spekulációs kötvényeladási ügyleteket bonyolítanak le, s a konverziós kölcsön elhelyezéséért bizományi jutalékot szednek.

Az államkölcsönök konverziója a Szovjetunióban merőben különbözik a tőkésországokban szokásos konverziótól. Ezekre a konverziókra a szocialista gazdaság megerősítése és a dolgozók anyagi és kulturális jólétének további növelése céljából került sor. Az 1947. évi pénzreformmal egyidejűleg végrehajtott konverzió előmozdította a főként a háború éveiben, a rubel vásárlóképességének gyengülése közepette felhalmozódott államadósság csökkenését. A szovjet kormány e konverzió végrehajtásakor jelentős kedvezményben részesítette a kötvénytulajdonosokat: a kölcsönkötvényeket sokkal kedvezőbb arányban váltotta be, mint a készpénzt.

Konzorcium – monopoltőkések (főként bankmonopóliumok) megállapodása belföldi vagy külföldi államkölcsönök vagy magánkölcsönök elhelyezésére, illetve valamilyen kereskedelmi ügylet lebonyolítására. Gyakran részvénytársaságok alapítása céljából is kötnek konzorciumot. A konzorciumok tőzsdei manipulációkkal és értékpapírügyletekkel is foglalkoznak. A konzorcium részvevői a kölcsön elhelyezése vagy a kibocsátott részvények realizálása után bizományi „jutalék" formájában nyereségben, *alapítói nyereségben (l.)* részesülnek. A konzorcium vezetője rendszerint valamilyen nagybank, amely kidolgozza a kölcsönfeltételeket vagy a részvénytársaság alapításának feltételeit, s a részvényeket és a kötvényeket elhelyezi a vásárlók között. A kon-

zorciumok lehetnek állandóak és ideiglenesek. Az állandó konzorciumok rendszerint valamely meghatározott ország vagy országcsoport kölcsöneinek elhelyezésével foglalkoznak, illetve bizonyos részvénytársaságok értékpapírjaival folytatnak különféle műveleteket.

Kooperáció – 1. együttműködés, a munka társadalmasításának egyik formája, sok ember közös tevékenysége ugyanabban a munkafolyamatban, vagy különböző, de egymással összefüggő munkafolyamatokban *(l. Munka kooperációja)*; 2. a dolgozók egyesülése termelőszövetkezetekbe vagy beszerző és értékesítő szövetkezetekbe *(l. Szövetkezet, Kolhoz, Mezőgazdasági artel, Lenin szövetkezeti terve, Szövetkezeti-kolhoztulajdon, Fogyasztási szövetkezet, Kisipari szövetkezetek a Szovjetunióban)*.

Korporáció – az Egyesült Államokban a részvénytársaságok általánosan meghonosodott elnevezése. Az Egyesült Államokban több mint 660 000 korporáció van, de túlnyomó többségük csak látszólag önálló. A korporációk között néhány legnagyobb korporáció uralkodik. 1952-ben 66 korporációé volt az összes korporációk aktíváinak 28,3%-a; ez a 66 csúcskorporáció (az összes korporációknak 0,01%-a) egyenként több mint 1 milliárd dollár aktívával rendelkezett, s a milliárdosok pénzügyi kapcsolatainak legkülönfélébb szövevényén keresztül az összes korporációk aktíváinak 75%-át ellenőrizte.

Korrupció – az állami hivatalnokok és a politikusok megvásárlása, megvesztegethetősége. A korrupció minden kizsákmányoló társadalom jellemző sajátossága; az imperializmus korában különösen elterjedt a tőkésországokban. A burzsoá államgépezet és a tőkés monopóliumok egybenövése kedvező talajt teremt a korrupció virágzására. A tőkésországokban a korrupcióval összefüggő összes bűncselekmények (megvesztegetés, csalás, spekuláció stb.) rendszerint büntetlenül maradnak.

Kölcsöntőke – olyan pénztőke, amelyet tulajdonosa, a pénztőkés, meghatározott ellenszolgáltatás, kamat fejében bizonyos időre kölcsön ad más tőkéseknek. Az ipari tőke körforgásának folyamatában ideiglenesen szabad pénztőkék képződnek. Ezek az ideiglenesen szabad pénzösszegek átalakulnak kölcsöntőkévé, amelyet az ipari tőkések a termelés és a kereskedelem bővítésére használnak fel. A kölcsöntőke megkülönböztető sajátossága, hogy a termelésben nem az a tőkés használja fel, akinek tulajdonában van. A kölcsönkamat és a vállalkozói nyereség forrása a munkások kizsákmányolása révén szerzett értéktöbblet. A kölcsöntőke képlete: $P - P'$. A tőkés termelési viszonyok fetisizálása itt éri el legmagasabb fokát. Az a látszat tamad, hogy

maga a pénz a jövedelem forrása, nem pedig az értéktöbblet, amely lehetővé teszi a kölcsöntőke tulajdonosának, hogy bármilyen vállalat szervezése nélkül jövedelemhez jusson. A kölcsönzött tőke segítségével szerzett profit két részre bomlik: 1. a kölcsöntőkés (a hitelező) által kapott kamatra és 2. a vállalkozói nyereségre, amelyet a működő tőkés, a kölcsönvevő sajátít el. A kölcsöntőke mozgásában a bankok közvetítenek. A bankok egyrészt mozgósítják és maguknál összpontosítják a szabad pénztőkéket, másrészt hitelt adnak a különböző gazdasági ágakban, valamint a tőkésállamnak (államkölcsönök). A hitel fokozza a termelés társadalmasítását, előmozdítja a tőkés bővített újratermelést, de egyúttal elmélyíti és kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait. A kölcsöntőke közvetlenül a pénztőkések és a működő tőkések közötti viszonyokat, de végső soron a polgári társadalom fő termelési viszonyát fejezi ki, vagyis azt, hogy a tőkések osztálya kizsákmányolja a bérmunkásokat.

Költségvetés – a bevételek és a kiadások meghatározott időszakra – évre, negyedévre, hónapra stb. – pénzösszegben kifejezett előirányzata. Különféle költségvetések vannak: állami költségvetések, a helyi önkormányzatok, városok stb. költségvetései. A költségvetés mindig a bevételek és a kiadások külsőleg kiegyensúlyozott előirányzatának formáját ölti. Ha a kiadások meghaladják a bevételeket, a költségvetés hiánnyal (deficittel) zárul. Ha a bevételek meghaladják a kiadásokat, költségvetési többletről beszélünk. Az egyes országok állami költségvetésének szociális és gazdasági tartalmát, a költségvetési bevételek és kiadások szerkezetét, a költségvetés rendeltetését és az ország gazdasági és politikai életére gyakorolt hatását a társadalmi rend, a gazdasági törvények jellege határozza meg *(l. Állami költségvetés a kapitalizmusban, Állami költségvetés a szocializmusban)*. A közgazdaságtudomány és a statisztika egyes személyek költségvetését, a dolgozók családi költségvetését is vizsgálja; ezek a költségvetések az illetők jövedelmeinek és kiadásainak nagyságát és szerkezetét tükrözik *(l. Háztartási statisztika, Létminimum)*.

Könnyűipar – azoknak az iparágaknak csoportja, amelyek túlnyomórészt a társadalmi termelés II. osztályába tartoznak, s főként egyéni fogyasztásra szolgáló cikkeket termelnek. A könnyűipari ágakhoz tartozik: a gyapot, a gyapjú, a selyem, a len, a juta és a kender elsődleges feldolgozása; a pamut-, a len-, a gyapjú-, a selyem-, a kender-juta-, a műrost-, a kötszövő- és a konfekcióipar, a cipőipar, a szőrmeipar, a műbőripar stb. A könnyűipar gyors növekedésének alapja a könnyűipari vállalatok legújabb

technikai felszereléssel való ellátását biztosító nehézipar elsődleges fejlesztése. A könnyűipari termelés növelésében nagy szerepet játszik a mezőgazdaság, amely nyersanyaggal látja el a könnyűipart. A szocializmusban a könnyűipari termelés fokozása biztosítja a társadalom tagjai sokoldalú egyéni szükségleteinek kielégítését, megteremti a kommunista elosztási elvre való áttérés feltételeit.

Könyvelés – a gazdasági számvitel rendszere; valamely vállalat, gazdasági szervezet vagy intézmény egyik osztálya, amely a könyvelést végzi. A szocialista iparvállalatokban a könyvelés tartja nyilván a termelési költségeket, a pénzügyi szervekkel és az Állami Bank szerveivel (fiókjaival) szemben a pénzeszközökre és a célhitelekre vonatkozó elszámolásokat, valamint a szállítókkal és a vevőkkel a vételekből és az eladásokból eredő elszámolásokat. A könyvelés készíti el a könyvelési mérlegeket és a vállalat időszakos beszámolóit. A vállalat központi könyvelésén (főkönyvelőségén) kívül, amely az egész vállalat nyilvántartási munkáit irányítja, gyakran a vállalat egyes gazdasági egységeiben (az üzemekben, a raktárakban stb.) is működnek nyilvántartási szervek; ezek a központi könyveléssel szorosan együttműködve és a központi könyvelés ellenőrzése alatt végzik munkájukat. A könyvelés dolgozói ellenőrzik a vállalat, intézmény stb. eszközeinek a jogszabályoknak megfelelő és rendeltetésszerű felhasználását. A könyvelés és helyi részlegei mindig szoros kapcsolatban vannak a vállalat többi részlegével; ezektől bizonylatok és egyéb okmányok formájában kapják meg az összes szükséges adatokat. A vállalati könyvelés egyik legfontosabb feladata az összegyűjtött és feldolgozott adatok elemzése, s ennek segítségével a tervteljesítés eredményeinek értékelése, a kihasználatlan gazdasági tartalékok feltárása.

Könyvelési mérleg – olyan kimutatás, amely a *könyvvitel (l.)* adatai alapján, összetételük és megoszlásuk szerint, illetve forrásuk, rendeltetésük és visszafizetésük határideje szerint, pénzformában összesíti a vállalat eszközeit. Könyvelési mérleget általában minden hónap, negyedév és év végén készítenek. A mérleg adatainak megbízhatóságát az időszakos leltározások fokozzák. A mérleg voltaképpen kétoldalú kimutatás, amelyen a két oldal főösszege mindenkor megegyezik, mivel a két oldal ugyanazokat az értéknagyságokat tartalmazza, más szempontból csoportosítva. Az aktív és a passzív oldal tételei a vállalat működéséhez szükséges eszközök céljellege miatt közvetlenül összefüggnek egymással.

Könyvvitel (könyvelési számvitel) – a vállalat termelési tervének teljesítéséhez felhasznált gazdasági eszközök forgal-

mának rendszerezett, szigorú bizonylati elven alapuló nyilvántartása. A könyvvitel az úgynevezett „kettős feljegyzések" révén egymással összefüggő számlákon pénzértékben, folyamatosan tartja nyilván a gazdasági műveleteket; e munka összevont adatai a *könyvelési mérlegekben (l.)* fejeződnek ki. A könyvvitel bizonyos keretek között természetes mértékegységeket is használ (például az iparvállalatok a raktári anyag- és késztermék-készletek vagy a kereskedelmi vállalatok az árukészletek nyilvántartásakor). A kapitalizmusban a könyvvitel teljesen a burzsoázia profitszerzési céljait szolgálja, a monopolista profitok forrásait és nagyságát, valamint a különféle pénzügyi mesterkedéseket leplezi. A szocialista könyvvitel gyökeresen különbözik a tőkés könyvviteltől, s a szocialista ellenőrzés és a tervszerű vezetés egyik módszere. A könyvvitelnek elő kell mozdítania az önálló elszámolás érvényesülését és a szocialista tulajdon védelmét. A könyvviteli feljegyzések alapjai a műveletek végrehajtásakor megfelelően kiállított bizonylatok, amelyeknek nélkülözhetetlen kellékeit előírások szabályozzák. A könyvviteli feljegyzéseket különleges könyvelési nyilvántartásokon: bekötött könyvekben, kartotékokon (szabad lapokon), kimutatásokon vezetik. A könyvvitelnek több formája ismeretes; közülük a legutóbbi években a Szovjetunióban főként a zsurnál-order („naplóbizonylatos") forma terjedt el. A könyvvitel fontos adatokat szolgáltat a *szocialista vállalat gazdasági tevékenységének elemzéséhez (l.)*.

Kötvények – az állam, egyéb közületek vagy vállalatok által adóslevélként kibocsátott értékpapírok, amelyek a kölcsönzést bizonyítják, s tulajdonosukat feljogosítják meghatározott összegű jövedelemre. Az állami kölcsönkötvények után járó kamatot néha nyereménysorsolás formájában fizetik ki. A kötvényeket a kölcsönkibocsátás feltételeinek megfelelően kell beváltani. A tőkés részvénytársaságok tőkéjük növelése végett folyamodnak kötvények kibocsátásához; a kötvénytulajdonosok előre megszabott kamatot kapnak, s a részvénytulajdonosoktól eltérően nem vehetnek részt a részvénytársaságok igazgatásában. A burzsoá államok főként hadikiadásaikból származó költségvetési hiányuk fedezésére bocsátanak ki állami kölcsönkötvényeket. A tőkésvállalatok által kibocsátott kötvények kamatát e vállalatok profitjából, az államkölcsönökét pedig az adókból fizetik.

A Szovjetunióban (és a szocializmust építő országokban) kölcsönök igénybevételére, következésképpen kötvények kibocsátására kizárólag a szocialista állam jogosult. A kötvénytulajdonosok a dolgozók, akik önkéntes alapon jegyeznek államkölcsönöket. A szovjet állam rendszerint nyereménysorsolás

formájában fizeti vissza a kötvénytulajdonosoknak kötvényük értékét. A nyereményekés a kamatok kifizetésének forrása a szocialista társadalom tiszta jövedelme.*

[* A jegyzés formájában elhelyezett államkölcsönök kibocsátását a Szovjetunióban 1958-ban, Magyarországon 1957-ben megszüntették.]

Közgazdasági kategóriák – a gazdasági, társadalmi-termelési viszonyok elméleti kifejezései. Közgazdasági kategória például a társadalmi munkamegosztás, az áru, az érték, a pénz, a tőke, a többletmunka, a felhalmozás, az önálló elszámolás, a munkaegység, a szocialista társadalom alapjai stb. A közgazdasági kategóriák kiemelése megkönnyíti a társadalom fejlődéstörvényeinek megértését, segíti a gazdasági élet tömegjelenségeinek általánosítását és gyakorlati következtetések levonását. Minden egyes termelési módnak megvannak a maga sajátos kategóriái. A különböző termelési módok sajátos kategóriáinak (például a munka, az áru, az érték, a csere, a pénz stb.) jellege nem marad változatlan. Ez a jelleg attól a termelési módtól függően változik, amelynek viszonyait fejezik ki ezek a kategóriák. A közgazdasági kategóriák tartalma, még a legáltalánosabb és legelvontabb, s éppen ezért a több termelési módra jellemző kategóriák tartalma is, a gazdasági viszonyok fejlődésével együtt változik. Ezért a közgazdasági kategóriák a történelmi viszonyok termékei. „Például a legegyszerűbb közgazdaságtani kategória, mondjuk a csereérték, feltételezi a népességet, a meghatározott viszonyok között termelő népességet; bizonyos fajta családot, vagy községet, vagy államot stb. . . .” *(Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 26. old.) A közgazdasági kategóriák kölcsönös összefüggése minden egyes termelési mód termelési viszonyainak kölcsönös összefüggéseit tükrözi.

Közlekedés – utasok és áruk szállítását végző népgazdasági ág. Marx meghatározása szerint a közlekedés az anyagi termelés negyedik ága (a kitermelő ipar, a feldolgozó ipar és a mezőgazdaság után), amely folytatja a termelési folyamatot, eljuttatja a terméket a termelés helyétől a fogyasztás helyéig. A közlekedés termelése a továbbítás anyagi folyamata, amelyet közlekedési eszközök (szállító eszközök) segítségével valósít meg. A közlekedés lehet termelésen belüli (belső szállítás) és közforgalmú. A belső szállítás közvetlenül a termelési folyamathoz tartozik (szénszállítás a bányákban, fém szállítása az egyik üzemből a másikba stb.). A közforgalmú közlekedés, mint a népgazdaság önálló ága, a társadalmi termelés folyamatát szolgálja ki. A közlekedés fő ágai: a vasúti, a vízi (folyami és tengeri),

a gépkocsi, a légi közlekedés és a csővezetéken történő szállítás.

A szocialista országokban – a kapitalizmustól eltérően – a közlekedés állami, össznépi tulajdonban van, s egységes közlekedési rendszert képez az országban. A közlekedés az ország különböző vidékei között megbízható összeköttetés biztosításával előmozdítja a szocialista vállalatok helyes specializációját és kooperációját, valamint a társadalmi munka termelékenységének növekedését. Ilyen körülmények között a szocialista gazdasági rendszernek minden lehetősége megvan arra, hogy a közlekedés leghatékonyabb kihasználása és az ésszerűtlen szállítások kiküszöbölése révén következetesen csökkentse a szállítási költségeket.

Közösség – 1. az ősközösségi rend termelési és társadalmi alapsejtje; 2. a parasztok közös földhasználatának a feudalizmusban elterjedt formája. A közösségek következő típusai ismeretesek: a nemzetségi ősközösség (matriarchális és patriarchális), a családi közösség és a falu- vagy szomszédközösség. A nemzetségi ősközösség főbb jellemvonásai: a föld, az állatok és más fontosabb termelési eszközök, valamint a közösen végzett munkából származó termékek közös tulajdona, továbbá a nemzetség (matriarchális és patriarchális) létezése. A nemzetségi ősközösség és a faluközösség közötti közbülső formaként jelentkezik a családi közösség: a patriarchális család, amelynek élén a „legöregebb" férfi, néha egy választott férfi áll; ez a család a legközelebbi rokonokat, rendszerint a fitestvéreket és feleségeiket, valamint a velük rokoni kapcsolatban nem levő egyéb szabad és nem szabad személyeket egyesítette. A termékek termelése és tulajdona közös, kollektív volt. A családi közösség az ősközösségi rendből a rabszolgatartó rendbe való átmenet időszakában fejlődött ki, s már a patriarchális rabszolgasággal párosult. A faluközösség az ősközösségi nemzetségi rend bomlásának eredményeképpen alakult ki. A faluközösség (szomszédsági, illetve földközösség) már a termelési eszközök egy részének magántulajdonán nyugszik; erre a termelők bizonyos fokú differenciálódása jellemző. A faluközösség fejlődésének első szakaszában a föld a közösség tulajdona. A faluközösség a feudalizmus idején vagy felbomlik és eltűnik (ha a feudalizmus a fejlett rabszolgatartó rendből alakult ki), vagy évszázadokra és évezredekre megmarad (ha a feudalizmus az alig kifejlett rabszolgaság bázisán alakult ki). A faluközösség egészen a kapitalizmus koráig megmarad. A faluközösség Oroszországban az Októberi Forradalomig volt meg.

Közösségi tulajdon – valamilyen típusú közösségbe: nemzetségi, családi vagy faluközösségbe tömörült emberek csoport-

jának kollektív tulajdona *(l. Közösség)*.

Központi Statisztikai Hivatal a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett – a Szovjetunióban a számvitel (nyilvántartás) és a statisztika összállami szerve, amely központilag irányítja a szocialista számvitelt. 1918. július 25-én Lenin írta alá az állami statisztikáról kiadott rendeletet, amely a Központi Statisztikai Hivatalt bízta meg az állami statisztika megszervezésével és vezetésével, az összes állami, társadalmi és magánvállalatoktól, illetve szervezetektől statisztikai adatok gyűjtésével, népszámlálások lebonyolításával és a statisztikai adatok feldolgozásával. A Központi Statisztikai Hivatal és helyi szervei (a szövetségi köztársaságok, határterületek, területek stb. statisztikai hivatalai) egységes központosított rendszert alkotnak. A Központi Statisztikai Hivatal fő feladata: a szocialista gazdaság fejlődését szolgáló tervek teljesítéséről és az ország anyagi erőforrásairól hiteles, tudományosan megalapozott statisztikai adatok kidolgozása, elemzése és kellő idejű beterjesztése a kormányhoz. A Központi Statisztikai Hivatal szervei gyűjtik össze, dolgozzák fel és elemzik a gazdasági vállalatok és szervezetek munkáját jellemző adatokat.

Közvetett adók – olyan adók, amelyeket az áruk, főként az elsőrendű közszükségleti cikkek (kenyér, cukor, tea, só stb.) árának emelése révén szednek a tőkésországok lakosságától. A közvetett adókat legnagyobbrészt a tömegfogyasztóktól, a dolgozóktól szedik. A közvetett adóztatás rendszerébe a következő adófajták tartoznak: *a)* akcízák – a közszükségleti cikkek árán keresztül szedett adók; *b)* kincstári monopóliumok – az akcízákon keresztül megvalósuló különleges formájú adóztatás, amelynek esetében az állam állami monopóliumnak minősíti egyes áruk termelését és kereskedelmét, s felemelt árakat szabva óriási összegű adót szed be a fogyasztóktól; *c)* vámok – az áruk bevitelekor vagy kivitelekor szedett adók. A közvetett adók a tőkésországokban az adóztatás legelterjedtebb formái. Jellegük burkolt, mivel azt a látszatot keltik, hogy ezeket az adókat mindenki egyenlő mértékben fizeti. A valóságban „minél szegényebb az ember, jövedelmének annál nagyobb részét adja oda az államnak közvetett adók formájában. A kisvagyonú és nincstelen tömegek az egész lakosság $^{9}/_{10}$-ét alkotják, a közvetett adók alá eső összes termékek $^{9}/_{10}$-ét fogyasztják és a közvetett adók egész összegének $^{9}/_{10}$-ét fizetik, viszont az egész nemzeti jövedelemnek csak két-háromtizedét kapják". *(Lenin* Művei. 5. köt. Szikra 1953. 347. old.)

Közvetlenül társadalmi munka – az egész társadalomban tervszerűen szervezett munka, amelyet a társadalom tagjainak

elvtársi együttműködése alapján, az ember kizsákmányolásának kizárásával végeznek. Ilyen körülmények között minden egyes dolgozó munkája közvetlenül része az egész társadalmi munkának. A munka társadalmi jellege a következő fejlődési fokozatokon megy át: az ősközösségi társadalomban a közvetlenül társadalmi munka kezdetleges formái uralkodnak; ezeket a magántulajdonon alapuló árutermelés viszonyai között felváltja a közvetve társadalmi munka, amely magában foglalja a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondását; ez utóbbit pedig a kommunizmusban felváltja a közvetlenül társadalmi munka legfejlettebb formája. A szocializmusban a nagyüzemi termelés és a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján az összes munkások munkáját tudatosan, tervszerűen szervezik meg, az állami terv alapján osztják el az egyes népgazdasági ágak között, s az egész társadalom javára használják fel. A munka közvetlenül társadalmi jellege a szocializmusban olyan új ösztönzőket teremt a társadalmi termelés növelésére és tökéletesítésére, amelyek a kapitalizmusban teljesen ismeretlenek.

Krónikus munkanélküliség – a kapitalizmus általános válságának időszakában a tőkés ciklus minden szakaszára jellemző állandó tömeges munkanélküliség. Az első világháborúig az ipari tartaléksereg a gazdasági válságok éveiben megnövekedett, a megélénkülés és a fellendülés szakaszában pedig összezsugorodott, vagy esetleg teljesen felszívódott. A kapitalizmus általános válságának időszakában viszont a megélénkülés és a fellendülés szakaszában is van munkanélküliség, amely nemcsak tömeges, hanem állandó, krónikus munkanélküliség, s a kapitalizmus általános válságának egyik fontos jellemző vonása. Az 1929–1933. évi világgazdasági válság idején a tőkés világban 30–40 millió munkanélküli, az 1937–1938. évi világgazdasági válság idején 18 millió munkanélküli volt. 1950-ben a tőkés, a gyarmati és függő országokban a munkanélküliek száma elérte a 40 milliót. A krónikus tömegmunkanélküliség következtében erősen romlik a tőkésországok munkásosztályának anyagi helyzete, s kiéleződnek a burzsoá társadalom szociális és osztályellentétei.

Kusztártermelés – iparcikkeket piacra termelő kisárutermelés. A kusztártermelés gazdasági természetét Lenin tárta fel, aki keményen megbírálta a narodnyikoknak erről a termelési formáról alkotott tudománytalan nézeteit. A narodnyikok a „kusztár" fogalmában egyesítették a kistőkéseket és a bérmunkásokat is, a kusztáripart „népi termelésnek" nevezték. Lenin bebizonyította, hogy a narodnyikok által emlegetett „kusztáripar" a parasztok és a kézművesek háziiparától egészen a tőkés

manufaktúráig a legkülönfélébb gazdasági formákat foglalja magában. Mivel az ipari kisárutermelés a magántulajdonon alapul, erre a termelésre az árutermelők ugyanolyan differenciálódása jellemző, mint a parasztgazdaságokra. A tőkésországokban a tőke koncentrációja kiszorítja a kisárutermelést, fokozza a kusztárok rétegeződését: a kusztárok csekély hányada átváltozik tőkéssé, a kereskedelmi és az ipari tőke által kizsákmányolt nagy része ideig-óráig megőrzi az önálló termelő látszatát, de túlnyomó részük átváltozik bérmunkássá. A kusztáripar különösen súlyos helyzetben van a gyarmati és a függő országokban, ahol kettős kegyetlen kizsákmányolás alatt nyög: kizsákmányolja a helyi burzsoázia és az imperialista államok burzsoáziája.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocializmus győzelme a Szovjetunióban megszabadította a kisárutermelőket a tőkés kizsákmányolástól. A Szovjetunióban csaknem az összes kusztárok kisipari artelekbe tömörültek, s a szocialista építés részvevői. 1956-ban a szovjet szövetkezeti kisipar adta az ipari teljes termelés 6%-át. Az egész ipari termelés 7%-a a kisipari és a fogyasztási szövetkezetek műhelyeire jutott. A kisipari artelek tagjainak száma 1956-ban elérte az 1,2 milliót.

Külföldi (nemzetközi) kölcsönök – valamely ország határain kívül kibocsátott és lejegyzett kölcsönök, amelyeket egyes államok vagy állampolgáraik nyújtanak másoknak. A külföldi kölcsönök adósai: *a)* államok, *b)* bankok, *c)* ipari és egyéb vállalatok, *d)* önkormányzatok és más társadalmi intézmények. Ezeket a kölcsönöket vagy a kölcsönt igénybe vevő állam valutájában, vagy a kölcsönző ország valutájában, vagy pedig valamilyen harmadik ország valutájában adják. A külföldi kölcsönöket gyakran használják fel a költségvetési hiány fedezésére.

A kapitalizmusban és különösen imperialista szakaszában a fejlett tőkésországok burzsoáziája az elmaradott országok népeinek leigázására és kizsákmányolására használja fel a külföldi kölcsönöket. Az imperializmus időszakában a járadékos államok maroknyi csoportja kölcsönzés révén sok országot zsákmányol ki. A hitelező országok a tőkeexport egyik formáját megtestesítő külföldi kölcsönöket arra használják fel, hogy a kölcsönt igénybe vevő országokat megfosszák függetlenségüktől, s beavatkozzanak a függő országok gazdasági életébe és pénzügyeibe. Ezek a kölcsönök lényeges szerepet töltenek be a gyarmati és a függő országok népeinek leigázásában és kizsákmányolásában. A kapitalizmusban a külföldi kölcsönök elősegítik a gazdaság militarizálását, háborúk előkészítését és kirobbantását. Külföldi kölcsönöket magánpénztőkések és a burzsoá államok adnak. A burzsoá államok

ilyen irányú tevékenysége a második világháború után különösen megnövekedett. A kölcsönző országok között már az első világháború óta az Egyesült Államok tört az első helyre. Az amerikai monopoltőkések arra használják fel a kölcsönöket, hogy a kölcsönvevő országokat átváltoztassák gazdaságuk függvényévé, a függő országokban a legreakciósabb politikát honosítsák meg, s agresszív tömbökbe kényszerítsék ezeket az országokat.

A szocialista államok egymásnak nyújtott külföldi kölcsönei és hitelei gyökeresen különböznek a kapitalista kölcsönöktől és hitelektől. A szocialista államok kedvezményes és kölcsönösen előnyös feltételekkel, az őszinte barátság és kölcsönös segítség elve alapján adnak egymásnak kölcsönöket és hiteleket. Ezek a kölcsönök előmozdítják a kölcsönt igénybe vevő országok népgazdaságának fellendülését, nemzeti jövedelmük növekedését, a városi és a falusi dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelkedését, s erősítik a szocialista világgazdasági rendszert. A szocialista államok külföldi kölcsönök formájában segítik az önálló fejlődés útjára lépett, gazdaságilag elmaradott országokat is.

Külkereskedelem – valamely országnak más országokkal folytatott kereskedelme. A kapitalizmusban azért alakul ki a külkereskedelem, mert először: a kapitalizmus az egyes államok határait meghaladó fejlett áruforgalom eredménye, másodszor: a termelési ágak közötti kölcsönös arányok állandóan megbomlanak, harmadszor: a bővített újratermelés a kapitalizmus minden termelési ágát rákényszeríti külső piacok keresésére. A különböző országok külkereskedelmi kapcsolatainak összessége a nemzetközi kereskedelem. Az imperializmusban a monopóliumoknak a legmagasabb profit biztosítására irányuló hajszája kiélezi a termelés növekedése és a lakosság többsége fizetőképes keresletének elmaradása közötti ellentmondásokat; az értékesítési nehézségek növekedése következtében a külföldi piacok különösen nagy jelentőségre tesznek szert. A külkereskedelemben a monopóliumok uralkodnak. A monopóliumok más országok gazdasági és politikai leigázására használják fel a külkereskedelmet, akadályozzák ezekben az országokban a nehézipar fejlődését, s kizárólag nyersanyag- és élelmiszerszállító országokká változtatják át őket. A monopoltőke az elmaradott és a kevésbé fejlett országokkal lebonyolított *nem egyenértékű csere (l.)* révén óriási összegű hasznot sajtol ki ezekből az országokból.

A Szovjetunió tervszerűen, a szocialista társadalom érdekeinek megfelelően, a *külkereskedelem monopóliuma (l.)* alapján bonyolítja le más államokkal külkereskedelmi ügyleteit. A második világháború után, a szocialista világgazdasági rend-

szer kialakulásának eredményeképpen létrejött egy új piac, a szocialista világpiac, amelyen a szokásostól gyökeresen különböző, új típusú nemzetközi kereskedelem bonyolódik le. A szocialista tábor országai a közöttük kialakult új társadalmi munkamegosztás és kölcsönös segítség alapján tervszerű külkereskedelmet folytatnak egymással, hogy szakadatlanul növeljék és tökéletesítsék szocialista termelésüket, s a legteljesebben kielégítsék a szocialista világrendszerhez tartozó összes országok dolgozóinak szükségleteit. Ezért nincs és nem is lehet a szocialista országok közötti kereskedelmi kapcsolatokban konkurrenciaharc, nem egyenértékű csere, egyes országok kizsákmányolása mások által. Ezért uralkodik ezekben a kapcsolatokban a teljesen egyenjogú államok kölcsönös előnyének, elvtársi együttműködésének és kölcsönös segítésének elve.

Külkereskedelem monopóliuma – az összes árubeviteli és árukiviteli műveletek kizárólagos lebonyolítási jogának fenntartása az állam számára. A szocializmusban a külkereskedelem a szocialista állam monopóliuma, az egyik legfontosabb gazdasági parancsnoki magaslat. A szocialista államnak a külkereskedelmi monopólium kihasználása révén lehetősége nyílik arra, hogy a belső piacot megvédje a külföldi tőke behatolásával szemben, s az egész külkereskedelmet alárendelje a népgazdaság korszerű technikán alapuló fejlesztésének, a népjólét emelésének, az ország védelmi képessége erősítésének, technikai és gazdasági önállósága biztosításának. A Szovjetunió 1918 áprilisában vezette be a külkereskedelem monopóliumát. A Szovjetunió külkereskedelmét a Külkereskedelmi Minisztérium bonyolítja le, külkereskedelmi szerveinek (kereskedelmi képviseleteinek) bekapcsolásával. A népi demokratikus országokban szintén megvan a külkereskedelem monopóliuma. A külkereskedelem monopóliuma a *szocialista világgazdasági rendszerben (l.)* tömörülő országok kölcsönös gazdasági segítségének és együttműködésének fontos feltétele.

Különbözeti járadék a kapitalizmusban – az átlagprofitot meghaladó többlet, amelyet a legrosszabb körülmények közt termelő gazdaságokhoz képest kedvezőbb feltételek között termelő gazdaságok kapnak. A különbözeti földjáradék oka a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma. Forrása a mezőgazdasági munkások által termelt értéktöbblet. Van I. számú és II. számú különbözeti járadék. Az I. számú különbözeti járadék a földterületek termékenységében és az értékesítési piacoktól való távolságában mutatkozó eltérésekkel függ össze. Nagysága egyenlő a termékenységét és fekvését tekintve jobb vagy közepes földön termelt termékek egyéni termelési ára és az általános termelési ár közötti

különbséggel; az általános termelési árat a mezőgazdaságban a legrosszabb termelési feltételek határozzák meg. A járadéknak ez a fajtája a földtulajdonosoknak jut. A II. számú különbözeti járadék az ugyanabba a földterületbe fektetett pótlólagos tőke különböző termelékenységével, vagyis a földművelés belterjességének növelésével függ össze. Ez a járadék a kapitalizmus magasabb fejlettségét feltételezi a mezőgazdaságban. Nagysága egyenlő a pótlólagos tőkebefektetés eredményeképpen kialakult egyéni termelési ár és a társadalmi termelési ár különbözetével. A földtulajdonos csak bizonyos idő elteltével sajátítja el ezt a járadékot, mert amíg a földbérleti szerződés érvényben van, a tőkés bérlő szerezheti meg. Ezért a földtulajdonos a lehető legrövidebb idejű, a tőkés bérlő pedig a lehető leghosszabb idejű szerződés megkötésében érdekelt. Mivel a II. számú különbözeti járadékot a földtulajdonos elsajátítja, a tőkések rablógazdálkodást folytatnak a földeken, rombolják a talaj szerkezetét, nem végeznek olyan talajjavító és egyéb munkákat, amelyek csak évek múlva fizetődnek ki. A föld kirablása, az ésszerű gazdálkodás meghonosításának akadályozása egyrészt a föld magántulajdonának, másrészt általában a magángazdaságnak a következménye.

Különbözeti járadék a kolhozokban – természetbeni vagy pénzformában jelentkező tiszta többletjövedelem; azokban a kolhozokban képződik, amelyek termékenyebb vagy előnyösebb fekvésű földeken gazdálkodnak, vagy pedig termelékenyebben használják ki földjüket. A kolhozok különbözeti járadéka gyökeresen különbözik a kapitalizmusbeli különbözeti járadéktól. A kolhozok különbözeti járadéka nem kizsákmányolás eredménye, hanem a kolhozparasztok közös munkájának gyümölcse. Nem ölti magára haszonbér formáját, s nem a földtulajdonosok osztályáé lesz, hanem a kolhozoké, a kolhozparasztoké és a szocialista államé. A különbözeti járadéknak két formája ismeretes. Ha a föld hektáronkénti nagyobb jövedelme annak eredménye, hogy a kolhozok termékenyebb, vagy a termékértékesítési helyekhez közelebb fekvő földet kaptak használatba, akkor az ebből eredő tiszta többletjövedelem az I. számú különbözeti járadék. Ugyanakkor a belterjesebben gazdálkodó kolhozok is elérhetnek magasabb munkatermelékenységet. Az élenjáró kolhozok a föld jobb kihasználásával, jövedelmezőbb növénykultúrák és üzemágak fejlesztésével, korszerűbb technikai eszközök és gazdálkodási módszerek alkalmazásával egy hektárnyi földre és a munkaráfordítások egységére vonatkoztatva sokkal több terméket termelnek, mint a többiek. Az ugyanarra a földterületre fordított pótlólagos termelési eszközök és munka eredményeképpen

keletkező tiszta többletjövedelem a II. számú különbözeti járadék. Mivel a kolhoztermelés a Szovjetunióban állami tulajdonban levő földeken folyik, s az állam részt vesz a kolhoztermelésben (gépekkel, üzemanyaggal, trágyával stb. látja el a kolhozokat), ezért a különbözeti járadékot elosztják az állam és a kolhozok között. A különbözeti járadéknak a kolhozoknál maradó része a közös kolhozgazdaság fejlesztését és a kolhozparasztok jólétének növelését szolgálja. Az államnak átadott részt az egész nép javára használják fel.*

[*Magyarországon a termelőszövetkezeti tagok földjáradéka, közgazdasági szempontból a legkülönbözőbb értékrész-fajta: vállalati haszon, különbözeti járadék, abszolút járadék stb. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintaalapszabálya a tagok saját tulajdonú földjéért fizetendő járadék nagyságát két ízben határozta meg. A legutóbbi, 1955. évi rendelkezés szerint a termelőszövetkezet évi tiszta jövedelméből a bevitt saját földre arányosan jutó jövedelem 10, legfeljebb 20%-át kell – természetben és pénzben – a tagok saját földjének arányában földjáradékként kiadni. A földadót le kell vonni a földjáradékból.]

Külön értéktöbblet – az értéktöbbletnek a szokásos rátát meghaladó része, amelyhez egyes tőkések vagy tőkés egyesülések jutnak annak eredményeképpen, hogy a vállalataikban termelt áruk egyéni értéke alacsonyabb, mint az illető áruk társadalmi értéke. Az a tőkés, aki saját vállalatában olyan különféle műszaki és szervezési tökéletesítéseket alkalmaz, amelyek nincsenek meg az ugyanahhoz a termelésiághoz tartozó vállalatok többségében, az adott termelési ág munkatermelékenységénél magasabb termelékenységet ér el. Ennek eredményeképpen a vállalatában termelt áru egyéni értéke csökken, s alacsonyabb lesz, mint az adott áru társadalmi értéke. A piacon viszont a társadalmi érték által meghatározott áron adják el az árut; ezért a tőkés külön értéktöbbletthez jut amely meghaladja az értéktöbblet szokásos mértékét. A tőkés mindaddig élvez külön értéktöbbletet, amíg a vállalatok többsége is bevezet hasonló tökéletesítéseket. Amikor ez megtörténik, az áru társadalmi értéke csökken, az adott vállalatban elért külön értéktöbblet eltűnik. De ugyanabban a vállalatban vagy más vállalatokban ismét megjelenhet, ha újabb és más műszaki tökéletesítéseket alkalmaznak a termelési folyamatban. A termékegység társadalmi értékének csökkenését előidéző technikai haladás végső soron a *relatív értéktöbblet (l.)* emelkedésére vezet. A tőkés által kapott külön értéktöbblet nagyon fontos, mert

a tőkés társadalomban a technikai haladásnak és a termelőerők fejlődésének fő ösztönző tényezője. De az értéktöbbletnek ugyanez a törvénye egyszersmind korlátozza is a technikai fejlődést. A tőkések ugyanis csak akkor alkalmaznak új technikát, ha ezzel nagyobb profitot érhetnek el. Az egyes tőkések viszont a nagyobb haszonért folyó hajszában arra törekszenek, hogy vetélytársaik elől eltitkolják újításaikat. Mindez a kapitalizmusban fékezi a technikai haladást.

Különös egyenértékforma – a *teljes vagy kifejlett értékformára (l.)* jellemző egyenértékforma. Különös egyenértékformában lépnek fel mindazok az áruk, amelyekre az árutermelő elcseréli termékét.

Külterjes mezőgazdaság – olyan gazdálkodási rendszer, amelyben a megművelt mezőgazdasági földterület egységére aránylag kevés eszközt és munkát fordítanak. A belterjes gazdálkodással ellentétben a külterjes gazdálkodásban a mezőgazdasági termelés növelését a megművelt föld területének növelésével vagy az állatállomány gyarapításával érik el. A külterjes gazdaság: viszonylagos fogalom, mert a területegységre jutó eszköz- és munkabefektetések nagysága a mezőgazdasági ágazattól, a talaj-, az éghajlati stb. viszonyoktól függően ingadozik. A kapitalizmusban — egyébként azonos feltételek között — minél olcsóbb a mezőgazdasági bérmunkások munkája, annál külterjesebb marad a mezőgazdaság rendszere. A szocialista mezőgazdaság fejlődésére az egyre belterjesebb művelési formákra való áttérés jellemző. Ezt bizonyítja az ugyanakkora földterület megművelésére használt gépek és műtrágya mennyiségének és az ipari növények részarányának állandó növekedése, a földek terméshozamának és az állattenyésztés produktivitásának emelkedése, a mezőgazdasági haszonterület minden egyes hektárjára jutó termés és pénzjövedelem növekedése. A földvagyon minél teljesebb kihasználása végett tömegesen is kiterjeszthetők a vetésterületek (pl. a szűzföldek megművelése), s növelhető az állatállomány, ha így bizonyos fejlődési szakaszban a leggyorsabban fokozható a mezőgazdasági termelés.

Kvóta – bizonyos termékfajták egész termelésében és értékesítésében való részesedés hányada, amelyet a tőkés kartellek állapítanak meg az általuk egyesített vállalatokra, vagy a nemzetközi kartellekbe tömörült egyes monopóliumok részesedése e kartellek egész árukivitelében. A kvóták megállapításának fő célja: az értékesítési piacokért dúló konkurrenciaharc korlátozása, a magas árszínvonal megtartása, óriási monopolprofit biztosítása. Az egyes kartellek részvevői folytonosan elkeseredett harcot vívnak

egymással a kvóták nagyságáért; ez az imperializmus időszakában kiéleződött konkurrencia egyik jellemző vonása. A legnagyobb tőkés csoportosulások és -vállalatok rendszerint nagyobb kvótákat kapnak a kartellekben. Gyakran megtörténik, hogy a nekik juttatott kvótával elégedetlen tőkésvállalatok kivonulnak a kartellből. Emiatt azután a kartell felbomlik, a konkurrencia-harc tovább éleződik.

L

Lakosság reáljövedelme a szocializmusban – az anyagi javaknak és szolgáltatásoknak az a pénzben kifejezett mennyisége, amelyet a lakosság bizonyos időszakban saját munkabér-jövedelméből vásárol meg, illetve a szocialista államtól és a társadalmi szervezetektől ingyenesen vagy kedvezményesen kap. A munkások és az alkalmazottak reáljövedelme magában foglalja a reálbért és az ingyenes és kedvezményes közoktatási, egészségügyi szolgáltatásokat, valamint a szociális ellátás alapján kapott juttatásokat stb. A szövetkezeti parasztok reáljövedelme magában foglalja a mezőgazdasági eredetű jövedelmeket (a kolhoz, illetve termelőszövetkezet közös gazdaságából és a háztáji gazdaságból származó jövedelmeket), továbbá a különféle állami juttatásokat. Az egyes jövedelmekben foglalt összes anyagi javakat és szolgáltatásokat összehasonlítható (változatlan) árakon értékelik. A lakosság reáljövedelmét egy dolgozóra számítják, a jövedelmek dinamikája az összehasonlítható árakon számított jövedelmek együttes összegében fejeződik ki.

Lassalle, Ferdinand (1825–1864) – kispolgári szocialista, német munkásmozgalmi vezér, az Általános Német Munkásegylet egyik megalapítója. Marx és Engels azért szállt síkra, hogy Németország forradalmi úton, „alulról", a proletariatus vezetésével egyesüljön, Lassalle ezzel szemben amellett volt, hogy Németország „felülről" egyesüljön a földesúri Poroszország köré. Lassalle a proletariátus megmentését az általános választójog bevezetésében, a társadalom átalakításának fő eszközét pedig a burzsoá földesúri kormány támogatásával létesülő munkás termelőszövetkezetekben látta. A burzsoá államot olyan osztályok feletti szervezetnek tekintette, amely az általános választójog felhasználásával átalakítható „szabad népállammá". Malthus nyomdokain haladva meghirdette „vasbértörvényt", amely szerint a munkabér színvonala állítólag nem haladhatja meg a munkás és családja létfenntartásához szükséges eszközök minimumát. Ebből jutott arra a következtetésre, hogy a munkabéremelésért vívott harcnak nincs ér-

telme, mert ha a munkabér meghaladja ezt a minimális színvonalat, akkor növekszik a házasságok és a születések száma, s a lakosság szaporodása újra a munkabér csökkenésére vezet, ami azután előidézi a születések megcsappanását és így tovább. Lassalle síkra szállt az úgynevezett „levonás nélküli munkahozadékért", az „igazságos elosztásért"; a parasztságot reakciós osztálynak tekintette. Lassalle opportunista nézetei óriási kárt okoztak a munkásmozgalomnak. Marx „A gothai program kritikája" (1875) című művében és több más munkájában keményen bírálta Lassalle-t. Marx halála után Engels kíméletlenül harcolt a „Lassalle-kultusz" ellen, amelyet néhány opportunista szocialista vezér terjesztett a német szociáldemokrata pártban.

Láthatatlan export – a külföldi államoknak vagy állampolgáraiknak teljesített szolgáltatásokból eredő bevétel. Rendszerint a láthatatlan exportba sorolják a külföldi turistáktól származó bevételeket, a kereskedelmi hajópark külföldi államok részére teljesített áruszállításaiból eredő bevételeket, valamint a más országok részére teljesített szolgáltatások és munkák utáni bevételeket. Ide tartozik például külföldi hajók javítása, különféle vállalatok építési terveinek elkészítése külföldi államok magáncégeinek vagy kormányszerveinek rendelésére, különféle külföldi vállalatok építési és szerelési munkáinak vezetése stb.

Latifundium – nagy földbirtok, magántulajdonosi adománybirtok. Rabszolgatartó latifundiumok először az ókori római birodalomban alakultak, mégpedig úgy, hogy a társadalom uralkodó felső rétege elfoglalta a parasztok földjeit, illetve a szabad állami földeket. Az olcsó rabszolgamunkát alkalmazó latifundiumok fejlődése következtében megkezdődött a kisárutermelők pusztulása és a néptömegek földért vívott harca. A rabszolgatartó rend hanyatlásának időszakában a latifundiumokon alapuló nagyüzemi termelést fokozatosan háttérbe szorította a rabszolgák és a kolonusok kisgazdasága. Latifundiumok a feudalizmus korában is voltak, s a tőkésországokban is megtalálhatók. Az Egyesült Államokban (különösen a déli államokban), Dél-Amerikában, Olaszországban és a Kelet több országában mindmáig megmaradtak. A cári Oroszországban a latifundiumok tulajdonosai a parasztság kizsákmányolása révén óriási jövedelemhez jutottak. A latifundiumok tulajdonosai a kizsákmányoló osztályok egyik legreakciósabb rétegét alkotják. Oroszországban az Októberi Forradalom, a szocialista tábor többi országában pedig az agrárreformok megszüntették a latifundiumokat. Földjüket főként állami

gazdaságok és kollektív gazdaságok szervezésére használták fel, részben pedig a dolgozó parasztok közt osztották szét.

Leányvállalat – a tőkésországokban jogilag önálló *részvénytársaság (l.)*, amelynek részvénytöbbségével *(l. Ellenőrző részvénypakett)* egy másik részvénytársaság (az úgynevezett anyavállalat) rendelkezik. A leányvállalatnak is lehetnek leányvállalatai (az anyavállalatok „unokavállalatai") és így tovább. A leányvállalatok hosszú láncolatának megteremtésével egész *„részesedési rendszer" (l.)* alakul ki, amely lehetővé teszi hogy a monopóliumok a saját tőkéjüket sokszorosan meghaladó nagyságú tőkével rendelkezzenek. Az imperializmus korában széleskörűen elterjedt „részesedési rendszert" a *finánc-oligarchia (l.)* arra használja fel, hogy a tőkésországok gazdasági életének minden területén parancsoljon.

Ledolgozás – a parasztok kizsákmányolásának a kapitalizmusban is megmaradt leigázó formája, amelynek az a lényege, hogy a paraszt a földhasználatért a földesúr vagy a kulák földjén végzett munkával fizet. A ledolgozást a paraszt rendszerint saját termelési eszközeivel végzi. A cári Oroszországban a ledolgozás, mint a robot (a munkajáradék) csökevénye, nagyon elterjedt volt. A földesurak önkényeskedései idején a földéhség rákényszerítette a parasztokat, hogy ledolgozást teljesítsenek a földért, a legelőért, a kapott kölcsönökért, a különféle büntetésekért. A ledolgozás a parasztság feudális kizsákmányolási módszerének csökevénye, amely a gyarmati, a félgyarmati és az elmaradott országokban még ma is nagyon elterjedt.

Legfelsőbb Népgazdasági Tanács – az első összállami szovjet gazdasági szerv, amely 1917 decemberében alakult meg. Feladata volt az ország gazdasági életének tervszerű szabályozása, az összes gazdasági népbiztosságok és hivatalok tevékenységének összefogása és egybehangolása, valamint a helyi népgazdasági tanácsok irányítása. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnak joga volt ipari és kereskedelmi vállalatok és ágazatok államosítására és a termékek termelésével és elosztásával kapcsolatos egyéb intézkedések végrehajtására. Az egyes iparágakat a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács osztályai és főigazgatóságai (vagy központi bizottságai) vezették Külön volt például Fémipari Osztály, Olajipari Főigazgatóság, Textilipari Központi Bizottság stb. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács a nagyipar államosítása után átalakult a szovjet ipar igazgatási és tervezési népbiztosságává, az általános gazdasági tervezési központ funkcióját pedig a Népbiztosok Tanácsa vette át, amely az államigazgatás legfelsőbb szer-

veként külön bizottságokat is foglalkoztatott e kérdések megoldásával. Ilyen bizottság volt a külföldi intervenció és a polgárháború idején a Honvédelmi Tanács, 1920 áprilisától a Munka és Honvédelem Tanácsa, majd 1921-től az Állami Tervbizottság. Ezeken kívül helyi, kormányzósági, majd később területi népgazdasági tanácsok is működtek, amelyek a Legfelsőbb Népgazdasági Tanácsnak voltak alárendelve, illetőleg a helyi szovjetek végrehajtó bizottságainak osztályaiként végezték munkájukat. A népgazdasági tanácsok a munkások aktívahálózatára támaszkodtak. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács szervezeti felépítése az ipar fejlődésével és a szocialista építés újabb feladataival kapcsolatban többször megváltozott. A kommunista párt határozatai nemegyszer hangsúlyozták annak szükségességét, hogy a szocialista gazdaság minden egyes fejlődési szakaszának követelményeivel összhangban, következetesen kell alkalmazni a *demokratikus centralizmust a gazdaság igazgatásában (l.)* és az iparigazgatásban. Ennek megfelelően az iparigazgatás szervezeti formáit is szükségképpen meg kellett változtatni. A szocialista ipar az első ötéves terv időszakában gyorsan növekedett, ezért kisebb igazgatási egységekre kellett felosztani a központi iparigazgatási szervet. A Legfelsőbb Népgazdasági Tanács hatásköréből már 1930-ban kivált, s a Kereskedelmi Népbiztosság hatáskörébe került az élelmiszer- és élvezeticikk-ipar.

1932 januárjában a Legfelsőbb Népgazdasági Tanács alapján szervezték meg a nehézipari, a könnyűipari és a faipari népbiztosságokat. Az iparvezetés tehát külön népbiztosságokon és főigazgatóságokon keresztül valósult meg; ez lehetővé tette, hogy az anyagi és a pénzügyi készleteket államilag összpontosítsák a döntő iparágak megteremtésére, megvalósítsák az ipar tervszerű irányítását és operatív vezetését, és végrehajtsák az ország szocialista iparosításának politikáját. 1957-ben a termelőerők fejlődése új konkrét történelmi feltételeket teremtett, s szükségessé vált az ipari és az építőipari igazgatás súlyos fogyatékosságainak leküzdése is. Ezért a Szovjetunióban áttértek az iparvállalatok területi igazgatására, amely gazdasági igazgatási körzetek szerint a *népgazdasági tanácsok (l.)* segítségével bonyolódik le; a népgazdasági tanácsok tevékenységét a köztársaságok minisztertanácsai és állami tervbizottságai irányítják és koordinálják.

Legnagyobb kedvezmény elve – az államok külkereskedelmi politikájának egyik elve, amelyet nemzetközi szerződések, konvenciók és egyezmények megkötésekor alkalmaznak. Azt jelenti, hogy az egyik állam ugyanolyan kedvezményeket és kiváltságokat biztosít egy másik

államnak, mint amilyeneket adott vagy adni fog egy bármilyen harmadik államnak. A legnagyobb kedvezmény elvét kiterjedten alkalmazzák a nemzetközi kereskedelmi, hitelügyi és pénzügyi megállapodásokban, valamint a külföldi alattvalók jogainak meghatározásakor. Az imperialista hatalmak a gazdaságilag elmaradott országokhoz fűződő kapcsolataikban egyoldalú kedvezmények szerzésére igyekeznek kihasználni ezt az elvet. A szocialista tábor országai az egyenlőség és a szuverenitás alapján, a kölcsönös érdekek és előnyök figyelembevételével alkalmazzák a legnagyobb kedvezmény elvét.

Lehasított földek – az oroszországi *1861. évi „parasztreform" (l.)* végrehajtásakor a parasztoknak juttatott földekből, az úgynevezett osztásföldekből a földesurak javára lehasított földek. Az 1861. február 19-i „Rendelet" értelmében a földesúr „önkéntes megegyezés" alapján a parasztnak meghagyhatta a juttatott föld egynegyedét („ajándékrész"), egyharmadát vagy felét. A paraszti osztásföldeknek összesen 40%-át, egyes helyeken pedig 70%-át hasították le a földesurak, akik ilyen módon a legjobb földeket, legelőket, itatókat stb. kaparintották meg. A parasztok kényszerhelyzetét kihasználva a lehasított földeket szolgai feltételekkel bérbe adták. A lehasított földek lehetővé tették a reform előtti jobbágyviszonyok megőrzését, a földesúri gazdaság olcsó munkaerővel való ellátását, a parasztok földesúri kizsákmányolását. Részben a lehasított földek okozták a forradalom előtti Oroszország mezőgazdaságának elmaradottságát, ezek tartóztatták fel a termelőerők fejlődését. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeképpen a szovjet állam a földesúri földeket elkobozta és nacionalizálta.

Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) – a világ dolgozóinak halhatatlan teoretikusa, vezére és tanítója, a Szovjetunió Kommunista Pártjának megalapítója, a szovjetállam szervezője. Lenin a XIX. század 90-es éveiben lépett a politikai harcok küzdőterére, amikor befejeződött a monopóliumok előtti kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet. Nyugaton a II. Internacionálé vezérei irányították a munkásmozgalmat, akik dogmatikus elveket vallottak, s már akkor hajlottak a revizionizmusra. Ebben az időszakban a világ forradalmi mozgalmának központja Oroszországba helyeződött át, abba az országba, amelyben már érlelődött a forradalom, s megkezdődött a proletariátus pártjának megteremtéséért vívott harc. Lenin tevékenysége első pillanatától kezdve alkotó módon, az új történelmi feltételeknek megfelelően fejlesztette tovább a marxi tanításokat. A szocialista elméletet a proletariátus forradalmi har-

cának gyakorlatával és a szocialista építés feladataival szoros összefüggésben dolgozta fel. A marxista politikai gazdaságtan, a filozófia, a tudományos szocializmus, a forradalmi stratégia és taktika fejlesztésével olyan jól felépített forradalmi elméletet alkotott meg, amely a kommunista és a munkáspártok gyakorlati tevékenységének iránymutató vezérfonala. Lenin első munkái: „Újabb gazdasági mozgalmak a paraszti életben" (1893), „Az úgynevezett piackérdésről" (1893), „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" (1895). 1894-ben írta meg a „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" című híres könyvét, amelyben teljesen lerántotta a leplet a *narodnyikságról (l.)*. Lenin ezekben a munkáiban alapozta meg a munkásosztály és a parasztság forradalmi szövetségének eszméjét. A narodnyikok tagadták a kapitalizmus oroszországi fejlődésének lehetőségét, az értéktöbblet realizálására egyszerűsítették a tőkés realizálás problémáját (a narodnyikok véleménye szerint ezt a problémát csak a külső piac révén lehetett megoldani). Lenin a narodnyikok ellen írt műveiben kimutatta, hogy a kapitalizmus Oroszországban feltartóztathatatlanul fejlődik, s mélyrehatóan elemezte az árutermelés fejlődési folyamát. Megmutatta, hogy a parasztgazdaság méhében nemcsak a parasztság rétegződik szegényparasztságra, középparasztságra és gazdag parasztokra, hanem új osztályok is alakulnak – a proletariátus és a burzsoázia –, s az osztályellentétek is növekszenek. Marx elméleti alaptételeiből kiindulva, megsemmisítő bírálatban részesítette a narodnyikoknak a parasztreform utáni Oroszország gazdasági fejlődéséről hangoztatott nézeteit, s leleplezte a kapitalizmust szépítgető, ellentmondásait eltussoló „legális marxistákat" is. A kapitalizmus oroszországi fejlődésének leginkább általánosított és teljes elemzését, valamint a narodnyik nézetek tarthatatlanságának bírálatát „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" (1899) című alapvető művében fejtette ki. Ez a munka betetőzte a narodnyikság eszmei szétzúzását. Lenin óriási tényanyagon lépésről lépésre követi a parasztság rétegződését (a „paraszttalanítást"), az árugazdaság és a belső piac kialakulását és növekedését, s bebizonyítja, hogy a kis kusztáripar gazdasági rendje nem „népi termelés", miként a narodnyikok igyekeztek feltüntetni, hanem tipikus kispolgári rend, amely fejlődése során kitermeli egyrészt a tőkéseket, másrészt a bérmunkásokat. Lenin kimutatta, hogy a kapitalizmus oroszországi fejlődésére három történelmi szakasz jellemző: a *kooperáció (l.)*, a *manufaktúra (l.)* és a gépi termelés. Az előző szakaszok nélkül nem fejlődhetett volna olyan gyorsan a gépi

nagyipar, amely jelentősen növeli a bérmunkások számát, s egyszersmind óriási mértékben fokozza a munka termelékenységét. Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című könyvében fényesen megvédi és tovább fejleszti Marx gazdasági tanait. Tovább fejleszti a tőkés újratermelés marxi elméletét, sokoldalúan megalapozza a marxizmusnak azt a tételét, amely szerint a bővített újratermelésben nélkülözhetetlen a termelési eszközök termelésének elsődleges növelése, s újabb megállapításokkal gazdagítja a tőkés realizálás ellentmondásairól, a tőke szerves összetételének növekedéséről, a proletariátus elnyomorodásáról és a kapitalizmusban a gazdasági túltermelési válságok elkerülhetetlenségéről szóló marxi tételeket. Ez a lenini mű közgazdaságilag alaposan megokolja a közelgő polgári demokratikus forradalomban a munkásosztály és a parasztság szövetségének szükségességét, ebben a szövetségben a munkásosztály vezető szerepét, s kimutatja, hogy a proletariátus e forradalom élére állva tovább megy a szocialista forradalom felé.

Lenin az agrárkérdésről szóló munkáiban, Marx földjáradékelméletéből kiindulva, megsemmisítő csapást mért a nyugateurópai és az orosz revizionizmusra, amely azt állította, hogy a mezőgazdaságban nem érvényesül a tőke koncentrációjának és centralizációjának törvénye. Lenin agrárkérdésről írt munkái nagymértékben gazdagították a marxizmus elméletét. Lenin ezekben a munkákban („Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«", „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalomban", „Újabb adatok a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődéséről" című munkáiban és más műveiben) megvédte és tovább fejlesztette a marxi járadékelméletet, feltárta a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésének sajátosságait, részletesen kimutatta az abszolút földjáradéknak mint a mezőgazdaság fejlődését akadályozó tényezőnek a jelentőségét. Lenin leleplezte a „csökkenő földhozadék törvényének" érvényesüléséről terjesztett állítások tudománytalan voltát. Az agrárkérdésről írt lenini művek a forradalmi munkáspártok agrárprogramjának elméleti alapjai.

Lenin 1912–1913-ban több cikket írt a munkásosztály kapitalizmusbeli helyzetéről. Ezekben a cikkekben tovább fejleszti Marxnak az értéktöbbletről és a tőkés felhalmozásnak a dolgozók helyzetére gyakorolt befolyásáról szóló tanítását. Rendkívül mélyrehatóan és világosan jellemzi a munkásosztály helyzetét a kapitalizmusban, a proletariátus növekvő kizsákmányolását, „a veríték sajtolását a tudomány szabályai szerint" és a tőkés társadalomban élő proletariátus növekvő abszolút és relatív elnyomorodását. Lenin rámutatott, hogy „a gazdagság a kapitalista tár-

sadalomban – a munkástömegek elnyomorodásával egyidejűleg – hihetetlen gyorsasággal növekszik". (*Lenin* Művei. 18. köt. Szikra 1955. 440. old.) Lenin a marxista tanítás minden kérdésében könyörtelenül harcolt a revizionizmus ellen.

Lenin óriási történelmi érdeme az imperializmus elméletének kidolgozása. Lenin a marxisták közül elsőként elemezte tudományosan az imperializmust. Már az első világháború előtt, 1912 és 1914 között írt több cikkében felfigyelt a modern kapitalizmus új jelenségeire (a trösztök uralmára, a tőkés monopóliumok és az állam összefonódására). Az imperializmus elméletével több lenini munka foglalkozik: „Az Európai Egyesült Államok jelszaváról" (1915), „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" (1916), „Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában" (1916) stb. Lenin az imperializmus elméletét az opportunisták és a reformisták, valamint a polgári és a kispolgári elméletek ellen vívott könyörtelen harcban dolgozta ki. Az imperializmusról írt sok munka között „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című zseniális lenini mű foglalja el a központi helyet. Ez a mű sokoldalú és mélyreható marxista elemzését adja az imperializmusnak mint a kapitalizmus legfelsőbb és egyszersmind utolsó fokának, a szocialista forradalom előestéjének. Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében feltárta az imperializmus legbensőbb lényegét, s kimutatta: „Az imperializmus ... kapitalizmus olyan fejlődési fokon, amelyen kialakult a monopóliumok és a finánctőke uralma, a tőkekivitel kimagasló jelentőségre tett szert, megkezdődött a világ felosztása a nemzetközi trösztök által és befejeződött a föld egész területének felosztása a legnagyobb kapitalista országok által." (*Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 276. old.) A szabad verseny szüli a termelés koncentrációját, ez utóbbi pedig fejlődésének bizonyos fokán elvezet a monopóliumokhoz. Az imperializmus nem szünteti meg a kapitalizmus fő sajátosságait: a konkurrenciát, az anarchiát, a kizsákmányolást, a válságokat stb. „A válságoknak a kartellek útján való kiküszöbölése nem egyéb a polgári közgazdászok meséjénél, akik a kapitalizmust mindenáron szépítgetik. Ellenkezőleg, az ipar *egyes* ágaiban kialakult monopólium fokozza és kiélezi az *egész* tőkés termelésnek mint rendszernek lényegéhez tartozó fejetlenséget." (*Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 215. old.) Lenin, az imperializmus lényegét vizsgálva, meghatározta történelmi helyét is. Meghatározása szerint az imperializmus monopolkapitalizmus, élősdi vagy rothadó, halódó kapitalizmus, a proletárforradalom előestéje. Az imperializmus belső

sajátossága az erőszak és a reakció. Lenin keményen bírálta *Kautsky (l.)* antimarxista, tudománytalan imperializmus-„elméletét", megsemmisítő csapást mért Kautsky *ultraimperializmusról (l.)* szóló elméletére, *Hilferding (l.)* és mások elméleteire. Lenin feltárta az opportunizmus és az imperializmus összefuggéseit, az opportunizmus áruló szerepét a munkásmozgalomban. Felfedezte az imperializmus korabeli kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényét. Bebizonyította, hogy e feltételek közepette a kapitalizmus rendkívul egyenlőtlenul, ugrásszerűen fejlódik. Ebből kiindulva arra a zseniális kovetkeztetésre jutott, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte néhány vagy akár egyetlen, egymagában levő országban is, s lehetetlen egyidejűleg az egész világon. „A gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége – a kapitalizmus feltétlen törvénye. Ebből kovetkezik, hogy a szocializmus győzelme lehetséges eleinte egynéhány vagy akár egy, egymagában vett, kapitalista országban is." (*Lenin* Művei. 21. kot. Szikra 1951. 346. old.) Ez a szocialista forradalom új elmélete volt. Roppant nagy jelentősége van annak, hogy Lenin kidolgozta az imperializmus gyarmati rendszerének lényegével és annak a nemzeti felszabadító harcnak a szükségszerűségével kapcsolatos kérdéseket, amelyet a földkerekség népeinek hatalmas többsége vív az imperializmus ellen, s amelyre óriási szerep hárul az imperializmus megdontésében. Az imperializmusról írt lenini munkák megalapozták a kapitalizmus általános válságáról szóló tanításokat.

Lenin kozgazdasági műveiben, cikkeiben, beszédeiben és beszámolóiban tekintélyes helyet foglalnak el a szocialista építésnek, a szocializmus gazdaságtanának problémái. Lenin a marxi kozgazdasági tanításokból kiindulva, ezeket a tanításokat tovább fejlesztve és a szocialista építés első éveinek tapasztalatait osszegezve megalapozta a szocializmus politikai gazdaságtanát. Munkáiban valóban tudományosan dolgozta fel a szocializmus legfontosabb problémáit, megmutatta a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet útját, részletesen kidolgozta a proletariátus diktatúrájának, a munkásosztály és a dolgozó parasztság munkásosztály vezette szövetségének kérdését. Az átmeneti korszak gazdaságpolitikájával foglalkozik Leninnek „A szovjethatalom soron levő feladatai", a „Hogyan szervezzük meg a versenyt?", „Az egységes gazdasági tervről", „A terményadóról", „A szövetkezetekről" című munkája és tobb más beszámolója és felszólalása. Lenin feltárta a szocialista gazdaság törvényszerűségeit, s megjelölte a szocializmus és a kommunizmus szovjetunióbeli építésének általános útját és

konkrét tervét. Lenin hangsúlyozta, hogy a szocializmus felépítésének minden országra érvényes alapelveit az egyes országok konkrét viszonyainak megfelelően kell alkalmazni.

A szocializmus felépítésének lenini terve kötelező érvénnyel irányozta elő a szocialista iparosítást és a parasztgazdaságok szocialista átalakítását.

Lenin több munkájában hangsúlyozta a szocialista ipar és elsősorban a nehézipar megteremtésének és fejlesztésének szükségességét. A szocialista építés tervének kidolgozásában különösen nagy jelentőséget tulajdonított az ország villamosításának. A Lenin kezdeményezésére és irányításával kidolgozott állami villamosítási terv (GOELRO-terv) volt a szovjetország népgazdasága fejlesztésének első állami távlati terve, amely 10–15 évet irányzott elő a szocialista gazdaság alapjainak lerakására. Lenin a VIII. összoroszországi szovjetkongresszuson vetette fel híres formuláját: *A kommunizmus – szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása.*" Hangsúlyozta: „Csak amikor az országot villámosítottuk, amikor az ipart, a mezőgazdaságot és a közlekedésügyet a modern nagyipar technikai alapjára helyeztük, csak akkor győzünk majd véglegesen." (*Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 533. old.) A szocialista építés sorsa, a munkásosztály és a parasztság szövetségének biztosítása, a mezőgazdaság fejlesztése és szocialista átalakítása szempontjából rendkívül nagy jelentőségűek Leninnek 1921 és 1923 között írt munkái. „A természetadóról" című munkája részletesen megokolta az új gazdasági politikát, mint a proletárállam sajátos politikáját, amely biztosítja a szocialista gazdaság alapjának lerakását, a szocializmus sikeres építését. Lenin 1923-ban több cikket írt: „Naplójegyzetek", „Hogyan szervezzük át a Munkás-Paraszt Felügyeletet", „Inkább kevesebbet, de jobban". Ezekben a cikkekben megvonta a végzett munka mérlegét, s vázolta a szocializmus szovjetunióbeli építésének további tervét. „A szövetkezetekről" című cikkében kidolgozta híres szövetkezeti tervét, amely megmutatta, hogy miképpen kell bevonni a parasztokat az önkéntesség elvének megtartásával a szocializmus építésébe.

Lenin leleplezte azokat az antimarxista nézeteket, amelyek szerint a szocializmusban nem működnek objektív gazdasági törvények. Már a pártprogram első változataiban (a XIX. század végén, a XX. század elején) kidolgozta a szocialista termelés céljának kérdését. Lenin hangsúlyozta, hogy a szocialista termelés célja: a társadalom tagjai teljes jólétének és mindenoldalú szabad fejlődésének biztosítása. A szocialista iparosításról megfogalmazott tételeiben hangsúlyozta a szocialista termelés folytonos tökéletesítésének szükségessé-

gét. Lenin tehát megadta a szocializmus gazdasági alaptörvényének összes kiinduló tételeit.

„A szovjethatalom soron levő feladatai" című munkájában és több más művében kimutatta, hogy a szocializmusban a népgazdaság tervszerű fejlesztése objektív szükségszerűség. Gyakorlati oldaláról is kidolgozta ezt a kérdést (egységes gazdasági terv készítése, a GOELRO-terv, az Állami Tervbizottság megalapítása). Lenin megmagyarázta, miért objektív szükségszerűség, hogy a szocializmusban magasabb munkatermelékenységet érjenek el, mint a kapitalizmusban. Feltárta azokat a tényezőket is, amelyek biztosítják a munka nagyobb termelékenységét. Rámutatott a szocializmusban végzett munka új jellegére, a szocialista munkaverseny jelentőségére.

Csak a társadalmi tulajdon alapján és a kizsákmányolás megszüntetésével válik lehetségessé, hogy a dolgozók vállalkozó kedvűek legyenek, merészen kezdeményezzenek. Lenin a szocialista munkaverseny első lépéseiben meglátta a munkához való új, kommunista viszony csíráit, megvilágította a szocialista munkafegyelem lényeges sajátosságait, e fegyelemnek a bármelyik kizsákmányoló rendszerben meghonosodott munkafegyelemtől való gyökeres eltérését.

Lenin alkotóan tovább fejlesztette Marxnak a munka szerinti szocialista elosztásról szóló tanítását, s hangsúlyozta, hogy a személyes anyagi érdekeltség elve roppant fontos a szocializmus építése szempontjából. A város és a falu közötti gazdasági kapcsolatnak és a szocialista gazdálkodás módszereinek kérdését kidolgozva, hangsúlyozta, hogy a szocializmus és a kommunizmus építése megkívánja az árutermelés megtartását. Lenin kidolgozta az önálló elszámolás, az össznépi szocialista nyilvántartás és ellenőrzés kérdéseit is. A népgazdaság igazgatására vonatkoztatva megfogalmazta a demokratikus centralizmus elveit.

Lenin munkái alkotó módon tovább fejlesztették a kommunizmus építésének útjairól, a kommunizmus anyagi-termelési alapjának megteremtéséről, a szükségletek szerinti elosztásra való áttérés feltételeiről szóló marxi tételeket. Lenin bebizonyította, hogy a szocializmus óriási fölényben van a kapitalizmussal szemben, s megmutatta a szocializmus világméretű győzelmének elkerülhetetlenségét. Lenin munkái zseniálisan gazdagították a közgazdaságtudományt. A kommunista és munkáspártok Lenin tanítását alkotó módon tovább fejlesztve és alkalmazva, sikeresen harcolnak a szocializmusért és a kommunizmusért.

Lenin szövetkezeti terve – az egyéni kisparaszti gazdaságok önkéntes szövetkezéssel megvalósuló szocialista átalakítására

nak terve; a kommunista társadalom felépítésére irányuló lenini terv alkotórésze. Lenin „A szövetkezetekről", „A terményadóról" című és más munkáiban dolgozta ki ezt a tervet. Lenin szövetkezeti tervének kidolgozásakor Marxnak és Engelsnek azokhoz a fontosabb útmutatásaihoz igazodott, amelyek szerint lehetetlen és káros a kisparasztok kisajátítása, s ezzel szemben az szükséges, hogy a kisparasztokat átvezessék a szocializmus útjára. Lenin szövetkezeti terve abból indul ki, hogy a szocializmus és a kommunizmus felépítéséhez okvetlenül szükséges a munkásosztály és a parasztság szövetsége. A lenini szövetkezeti terv megvalósításának döntő feltétele a szocialista forradalom győzelme, a proletariátus diktatúrájának megteremtése, a gazdasági élet parancsnoki magaslatainak elfoglalása a szocialista állam által. A szövetkezet ilyen körülmények között szocialista gazdasági forma. A proletariátus uralmának viszonyai között a szövetkezés az egyetlen lehetséges út arra, hogy a dolgozó parasztokat bevonják a szocialista építésbe, az egyetlen helyes eszköze a magántulajdonosi kisparaszti gazdaság szocialista nagyüzemi gazdaságra való átvezetésének. A szövetkezet a parasztság nagy tömegei részére a legérthetőbb és a legkönnyebben elérhető forma, amelynek segítségével áttérhetnek a szocializmusra. A dolgozó parasztok szövetkezésének legfontosabb elve: az önkéntesség. A dolgozó parasztoknak a szocializmus építésébe való bevonása a következő módszerekkel történik: meggyőzéssel, a kollektív munka és a termelés szocialista szervezete előnyeinek gyakorlati igazolásával. Lenin a szövetkezés egyik legfontosabb feltételének tekintette az össznépi tulajdon vezető szerepét, a nehézipar elsődleges fejlesztését, mivel a mezőgazdaságban is ez biztosítja a szocializmus anyagi és műszaki alapját. A lenini terv a legegyszerűbb fogyasztási, beszerzési és értékesítési szövetkezetektől a termelési szövetkezés legkülönbözőbb formáiig az összes szövetkezeti típusok fejlesztését előirányozta. A termelési szövetkezés legfejlettebb formája a *kolhoz (l.)*. A kisparaszti gazdaságból a szocialista nagyüzemi gazdaságba való átmenet okvetlenül szükséges a szocialista nagyipar és az egyéni kisgazdaság közötti ellentmondás áthidalására. A proletariátus diktatúrája ugyanis hosszabb időn át nem támaszkodhat két különböző alapra. A parasztgazdaságok átvezetése a szövetkezés útjára nem lehet automatikus folyamat. Szükségesek a proletárdiktatúra tervszerű intézkedései, hogy a kisparaszti falu kövesse a szocialista várost. A lenini szövetkezeti terv a szövetkezeti-kolhozrendszer fejlesztése céljából előirányozza a szocialista állam részéről megnyilvánuló mindenoldalú segítséget, beleértve a pénzügyi

segítséget is. A kolhoztermelés új technikával való ellátásának és a város és a kolhozfalu termelési összefogása megszervezésének legcélszerűbb formái a *gép- és traktorállomások (l.)* voltak. A mostani fejlődési szakasznak az felel meg jobban, hogy a gépeket és a különböző technikai felszereléseket eladják a kolhozoknak, a gép- és traktorállomásokat pedig átszervezzék műszaki és javítóállomásokká, amelyek gépekkel, üzemanyaggal stb. látják el a kolhozokat. A lenini szövetkezeti terv a Szovjetunióban a kommunista párt vezetésével, a tőkés elemek és az érdekeiket képviselő politikai csoportok (a trockisták, a buharinisták és a burzsoá nacionalisták) ellen vívott elkeseredett harcok közepette valósult meg. A Szovjetunió mezőgazdaságának kollektivizálásában megtestesült lenini szövetkezeti tervnek óriási nemzetközi jelentősége van. Az összes népi demokratikus országokban a lenini szövetkezeti terv alapján sikeresen valósul meg – az egyes országok feltételeinek és sajátosságainak megfelelően – a parasztgazdaságok szocialista átalakítása.

Letétek – hitelintézetekben (bankokban, takarékpénztárakban) megőrzés végett elhelyezett és a hitelintézetek saját céljaira használt pénzeszközök vagy értékpapírok *(l. Betétek)*. Pénzletétekért a letétesek kamatot kapnak, egyéb letétekért (értékekért) viszont a hitelintézetek az ügyfelektől meghatározott összegű megőrzési díjat szednek. Azokat a pénzösszegeket vagy értékpapírokat is letéteknek nevezik, amelyeket az adós közjegyzői irodában helyez letétbe a hitelezőnek való átadás végett.

Letéti bankok – azok a bankok, amelyek főként betétek formájában felgyülemlett pénzeszközeikből nyújtanak hitelt ügyfeleiknek.

Létfenntartási költségindex – olyan viszonyszám, amely a lakosság egyes csoportjainak fogyasztását kitevő áruk és szolgáltatások értékváltozását jellemzi. A tőkésországokban számított hivatalos létfenntartási költségindexek rendszerint kisebbítik a drágaság növekedését. Ezt úgy érik el, hogy a létfenntartási költségindex kiszámításának alapjául szolgáló áruk és szolgáltatások közül nem a legjellemzőbbeket válogatják ki. Ebben a válogatásban gyakran nem szerepelnek a kívánt mértékben a tömegfogyasztási cikkek, amelyeknek ára a tőkésországokban gyorsabban emelkedik. A létfenntartási költségindex szerkesztésekor rendszerint a háztartási adatfelvételek alapján válogatják ki a megfelelő árukat és szolgáltatásokat. A tőkésországokban folyó háztartási adatfelvételek viszont nem jellemzőek, mert a nagyobb fizetésű munkások és alkalmazottak csoportjaira, valamint a lakos-

ság nagyobb jövedelmű csoportjaira terjednek ki.

Létminimum — a bizonyos csoportokba sorolt munkások és alkalmazottak családjának (vagy egyes személyeknek) fenntartásához minimálisan szükséges áruk és szolgáltatások értékösszege.

Licencia – állami szervektől kapott különleges engedély, amely feljogosít áruk importjára vagy exportjára. A meghatározott időtartamra adott licencián feltüntetik a feladó és a rendeltetési országot, valamint az importált vagy exportált áruk mennyiségét és minőségét. Az így kiállított licencia alapján engedélyezik a megjelölt áruk továbbítását a határon át. A szabadalmi licencia azt jelenti, hogy más személyeknek vagy államnak jogot adnak technikai dokumentációk vagy szabadalmaztatott gyártmányok realizálására és felhasználására.

Lockout (ejtsd: lokaut) – a tőkésvállalatok munkájának beszüntetése és a bennük foglalkoztatott munkások tömeges kizárása abból a célból, hogy a munkások beleegyezzenek a munkaviszonyok romlásába, a munkabér csokkentésébe, a szakszervezeti jogok korlátozásába, a sztrájkjog megtagadásába stb. A tőkések különösen a gazdasági túltermelési válságok idején folyamodnak lockouthoz.

Lumpenproletariátus – a tőkésországok lakosságának deklasszálódott elemei, akik főként a nagyvárosokban élnek; a normális élet kerékvágásából kizökkent emberek, akiknek nincs meghatározott foglalkozásuk és létfenntartási eszközük, akik nem vesznek részt a társadalmilag hasznos munkában (koldusok, csavargók, bűnözők, prostituáltak és mások). A burzsoázia reakciós céljaira igyekszik felhasználni ezeket a deklaszszált elemeket, fasiszta bandákat, sztrájktörőket, bérgyilkosokat és mindenféle sötét üzelmekre elszánt alakokat toboroz soraikból. A tőkés rendszer, amelynek állandó kísérőjelensége a krónikus munkanélküliség, a proletariátus elnyomorodása és a kispolgárság nagy tomegeinek tönkretétele folytonosan kitermeli magából a társadalomnak ezt a sopredékét. A kapitalizmus megsemmisítésével a lumpenproletariátus is eltűnik.

Luxemburg, Rosa (1871–1919) – a német és a lengyel munkásmozgalom kiváló személyisége, a Németországi Kommunista Párt egyik megalapítója. Az opportunistákkal vívott harcban az osztályharcnak és a proletárdiktatúra kivívásának forradalmi jelszavait védelmezte. Tevékenyen küzdött az imperialista háborúk ellen. Az opportunizmus elleni harca nem volt kovetkezetes. A párt szervezeti elveinek kérdésében a mensevikek véleményét osztotta. Parvusszal együtt felvetette

a permanens forradalom félmensevik elméletét, amelyen a trockisták kapva kaptak. A nemzeti kérdésben is több hibát követett el. Luxemburg Rosa „Bevezetés a nemzetgazdaságtanba" („Einführung in die Nationalökonomie") és a „Tőkefelhalmozás" („Die Akkumulation des Kapitals") című közgazdasági munkáiban a kapitalizmus gazdasági lényegét vizsgálja. A „Tőkefelhalmozás" című könyvében helytelenül jellemezte a tőkés újratermelést és az imperializmust. Felhalmozási elméletében megkísérelte bebizonyítani, hogy a felhalmozás a tőkés társadalomban csak a nem kapitalista környezet, vagyis a kisparaszti gazdaság és a kézművesek elnyelése révén lehetséges, ezek eltűnésével viszont a kapitalizmus állítólag képtelen további fejlődésre, s automatikusan, önmagától összeomlik. Felhalmozási elmélete alapján minősítette az imperializmust a tőkés államok olyan politikájának, amely a világ nem kapitalista környezete maradványainak elnyelésére irányul. Luxemburg Rosa a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására hibáinak nagy részét leküzdötte. Lenin több kérdésben bírálta hibás nézeteit, de egyúttal kiemelte nagy forradalmi érdemeit. A kapitalizmus ellen, a munkásosztály felszabadulásáért vívott harc lángoló harcosának nevezte Luxemburg Rosát. 1919 januárjában az ellenforradalmi burzsoázia bérgyilkosai állati kegyetlenséggel megölték Luxemburg Rosát és a Németországi Kommunista Párt másik vezetőjét, Karl Liebknechtet.

M

Magánmunka – látszólag független termelők munkája, akik egymástól elkülönülve, a termelési eszközök magántulajdona alapján gazdálkodnak. Mivel magánmunka a társadalmi munkamegosztás viszonyai között létezik, a magán-árutermelők kölcsönös kapcsolatban és függésben vannak egymással. Minden egyes árutermelő más árutermelő egyéni vagy termelő fogyasztására szánja munkatermékeit. Tehát minden egyes árutermelő terméke a társadalmi összterméknek parányi része. Minthogy a munka – társadalmi jellege ellenére – minden egyes termelő magánügye, ellentmondás támad a társadalmi és a magánmunka között. Ez az ellentmondás a cserefolyamatban mutatkozik meg. Az áruk egy része nem adható el vagy azért, mert nem azokat a használati értékeket termelték, amelyek szükségesek, vagy azért, mert a termelt áruk túlságosan drágák ahhoz képest, amit a vásárlók költhetnek rájuk. Ha az árutermelő nem értékesítette árujá*t*, ez azt jelenti, hogy az árutermelő munkája nem talált társadalmi elismerést, az árutermelő tehát veszteséget szenved, végső soron tönkremegy. A magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása az egyszerű árutermelés ellentmondása. Ez az ellentmondás a kapitalizmusban a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondássá fejlődik ki. A szocializmusban a magánmunka mint közgazdasági kategória eltűnik. A szocialista termelők munkája közvetlenül társadalmi munka.

Magántulajdon – olyan elsajátítási forma, amelyre az jellemző, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek magánszemélyek tulajdonában vannak. A magántulajdon az ősközösségi társadalom bomlása és a rabszolgatartó rend kialakulása következtében keletkezett, mégpedig az ókori Kelet országaiban körülbelül 6–7 ezer évvel ezelőtt, a legrégibb nyugati országokban mintegy 2,5–3 ezer évvel ezelőtt, a germán és a szláv népeknél pedig körülbelül 1,5–2 évezrede. A magántulajdon kialakulása akkor ment végbe, amikor az állattenyész-

tés és a földművelés viszonylag magas fejlődési fokot ért el, az emberek már nemcsak kőszerszámok, hanem fémszerszámok készítését is megtanulták, s a kollektív, közösen végzett munka már nem volt életszükséglet. Az ökrökkel végzett szántáshoz már nem kellett egyesíteni az embereket; a fémfegyverrel felszerelt ember a vadállatokkal szemben már egymaga is védekezhetett. Lassan kialakult a munkamegosztás, kifejlődött a csere, létrejöttek egyes családok gazdaságai, ezek a családok elkülönültek, s egymagukban gazdálkodtak. Megjelent a magántulajdon, amely elkerülhetetlenül antagonisztikus osztályokra – kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra – bontotta a társadalmat, s elvezetett az állam kialakulásához. A rabszolgatartó, a hűbéri és a tőkés termelési módok alapja a magántulajdon. E termelési módok közül mindegyik különböző formákat ölt. A magántulajdon a legmagasabb fejlődési fokot a kapitalizmusban éri el, amikor a társadalmi gazdagság túlnyomó többsége és elsősorban a termelési eszközök a dolgozók óriási tömegét kizsákmányoló nagytulajdonosok csekély számú csoportjának kezében összpontosulnak. A kapitalizmusban, miként a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokban is (az ősközösségi rend bomlása után), rengeteg kis magántulajdonos is létezik. A kapitalizmusban a termelés társadalmasítása kibékíthetetlen ellentmondásba kerül a magántőkés tulajdonformával, amely akadályozza a társadalmi termelésnek és a dolgozók életszínvonala emelésének zavartalan és gyors fejlődését. A kapitalizmus olyan magas fokra fejleszti a termelőerőket, hogy a termelőerők túlnőnek a magánelsajátítás keretein, s a termelési eszközök társadalmi tulajdonának megszervezését követelik. A társadalmi fejlődés története azt mutatja, hogy a magántulajdon nem örök kategória. A magántulajdon a társadalom termelőerőinek meghatározott fejlettségi fokán alakult ki, s bizonyos típusú termelési viszonyokkal függ össze. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és más országok szocialista forradalmai, valamint a szocializmusnak a Szovjetunióban aratott győzelme és a népi demokratikus országoknak a szocializmus építésében elért sikerei is bizonyítják a magántulajdon történelmi korlátozottságát és átmeneti jellegét, továbbá azt, hogy a magántulajdont szükségképpen egy fejlettebb és haladóbb tulajdonformának: a termelési eszközök társadalmi tulajdonának kell felváltania *(l. Szocialista tulajdon, Szocialista állami tulajdon, Szövetkezeti-kolhoztulajdon)*.

Magas monopolprofit – a szokásos (átlagos) profitot jelentősen meghaladó profit, amelyhez a monopóliumok a termelés vagy a csere egyik vagy másik ágában elfoglalt uralkodó helyzetük révén jutnak. A monopol-

profit megszerzése a tőkés monopóliumok fő célja, a monopolkapitalizmus mozgatója. A monopolprofit általános alapja – miként minden tőkés profité – az *értéktöbblet (l.)*. A magas monopolprofit biztosításának eszközei: a munkaintenzitás kimerítő fokozásával és izzasztó munkaszervezési rendszerek alkalmazásával a munkásosztály, a parasztság és a kézművesek végsőkig fokozott kizsákmányolása „saját" országuk monopóliumai által; az értéktöbblet újraelosztása a tőkésosztályon belül, amelynek során a kisvállalatok és a monopóliumokon kívüli vállalatok gyakran még az átlagprofitot sem kapják meg; a gazdaságilag elmaradott és a függő országok leigázása és rendszeres kirablása az imperialista államok burzsoáziája által; a gyarmati világ dolgozó tömegeinek kegyetlen és embertelen kizsákmányolása, valamint a gazdaság militarizálása és a háborúk, amelyek bőségesen hoznak a monopoltőkéseknek magas áron megfizetett állami katonai megrendeléseket. A magas monopolprofitok biztosítására irányuló törekvés elkeseredett konkurrenciaharcot szül a legnagyobb monopóliumok között, s a tőke koncentrációjára és centralizációjára, a kapitalizmus összes ellentmondásainak kiéleződésére vezet. A monopoltőkések a magas monopolprofitért folytatott hajszájuk közben fokozzák a dolgozók kizsákmányolását a termelés folyamatában és kirablásukat fogyasztók minőségében, mivel a dolgozók nagy összegeket kénytelenek felülfizetni a monopóliumoknak a magas monopolárakon eladott árukért.

Majorátus – öröklési rend, amely a hűbériség korszakában alakult ki, s azt a célt szolgálta, hogy a földbirtokok megmaradjanak a feudális arisztokrácia kezében. Ennél az öröklési rendnél az ingatlan vagyon osztatlanul száll át a család vagy a nemzetség legidősebb fiúörökösére. A majorátus különféle formái néhány országban, különösen pedig Angliában még ma is megvannak.

Malthusianizmus – áltudományos nézetek rendszere, amelyet Thomas Robert Malthus (1766–1834) angol papról és vulgáris polgári közgazdászról neveztek el. Malthus azt állította, hogy a tőkés társadalomban az okozza a dolgozók nagy tömegének nyomorát, hogy az emberek gyorsabban szaporodnak, mint ahogyan a létfenntartási eszközök mennyisége növekedhet.

Malthus és követői abbeli törekvésükben, hogy a kapitalizmus örökkévalóságát bizonyítgassák és a munkásosztály figyelmét a bérrabszolgaság elleni forradalmi harctól elvonják, kijelentették, hogy a dolgozók alacsony életszínvonalának állítólagos oka nem a tőkés rend, hanem maga a természet. A malthusiánusok elgondolásai szerint az idézi elő a nyomort, a

betegségeket, a bűnözés növekedését, sőt még a háborúkat is, hogy a népesség gyorsabban szaporodik, mint ahogyan a létfenntartási eszközök termelése növekszik. Malthus a népesség száma és a létfenntartási eszközök mennyisége közötti egyensúly biztosítása végett a házasságtól és a gyermekszüléstől való tartózkodást ajánlotta. A népesség szaporodását akadályozó legfőbb eszköznek a járványos megbetegedéseket, az éhínséget, a kimerítő munkát és az óriási tömegeket elpusztító háborúkat tekintette. Napjainkban az Egyesült Államok agresszív körei főként arra használják fel ezt az áltudományos elméletet, hogy ideológiailag takargassák a „fajelméletet", megmagyarázzák a munkanélküliség okait, s feldicsérjék a háborúkat és a monopolista burzsoáziának a dolgozó tömegek ellen irányuló egyéb intézkedéseit. A valóságban a termelőerők fejlődése elegendő a földkerekség egyre szaporodó népeinek minden szükségessel való ellátására. Haladó tudósok számok és tények felsorakoztatásával bebizonyították, hogy a „malthusianizmus" tudományos szempontból teljesen tarthatatlan. A marxizmus–leninizmus klaszszikusai megsemmisítő bírálatban részesítették a malthusianista nézeteket. Bebizonyították, hogy az emberi társadalomban nem érvényesül „örök", „természeti" népesedési törvény, nem hat a *„csökkenő földhozadék törvénye" (l.)*. Minden társadalmi rendnek megvannak a maga külön népesedési törvényei. A kapitalizmusban a viszonylagos túlnépesedés, vagyis a munkanélküliség elkerülhetetlen következménye a *tőkés felhalmozás általános törvényének (l.)*. Lenin írta „A munkásosztály és a neomalthusianizmus" című cikkében: „Az öntudatos munkások mindig a legkíméletlenebb harcot fogják vívni az olyan kísérletek ellen, amelyek rá akarják erőszakolni ezt a reakciós és gyáva tant a modern társadalom leghaladottabb, legerősebb, nagy átalakításokra leginkább kész osztályára." *(Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 228. old.) A Szovjetunió és a népi demokratikus országok szocialista építésének gyakorlata azt bizonyítja, hogy a szocializmusban a népesség gyors növekedésével együtt jár a dolgozók anyagi jólétének szakadatlan emelkedése.

Manufaktúra – munkamegosztáson és kézműves technikán alapuló tőkés kooperáció, a kapitalizmus második fejlődési szakasza az iparban. A manufaktúra a nagyipar első formája a kapitalizmusban. A XVI. században keletkezett, s előkészületi fokozat volt a kézművesek és a kisiparosok kisüzemi termeléséről a tőkés gépi nagyiparra való áttérésben. A manufaktúrában a termelési folyamat a kézműipari jelleg megőrzésével egyidejűleg több egyszerű műveletre tagolódik. A manufaktúra kétféle úton jön létre: 1.

egy műhelyben a tőkés vezetése alatt különböző önálló kézművességek munkásai egyesülnek, akik meghatározott sorrendben vesznek részt valamely termék elkészítésében (például az óramanufaktúra). A munkások elvesztik önállóságukat, egyoldalú, részműveleteket végeznek, amelyek egymást kölcsönösen kiegészítik egyazon áru termelésének folyamatában; 2. egy műhelyben azonos szakmájú kézművesek tömörülnek. Az azonos fajtájú munka különböző, egymástól elkülönülő önálló műveletekre bomlik, s ezek a műveletek egy-egy munkás kizárólagos funkciói lesznek (például a tű-manufaktúrában). A tőkés manufaktúrának az volt a jelentősége, hogy megteremtette a nagyipari termelés kialakulásának feltételeit, sok munkaműveletet leegyszerűsített, specializálta és tökéletesítette a munkaeszközöket, szakmunkásokat képzett, s ezzel előkészítette a kézi munkáról a gépi munkára való áttérést. A munkamegosztásnak a társadalomban és a manufaktúrában végbemenő fejlődése nemcsak az iparban vezetett az árutermelés növekedésére, hanem a mezőgazdaságban is. Kialakultak a kereskedelmi célokra termelő mezőgazdasági vidékek: lentermelő, gyapottermelő, dohánytermelő stb. vidékek. A mezőgazdaságba mélyen behatoló kereskedelmi és ipari tőke háziipart szervezett, s tönkretette a kisparaszti gazdaságot. A *munkamegosztás* a *manufaktúrában (l.)* a munka termelékenységének növekedését eredményezi. A kapitalizmus manufaktúra-időszakára rengeteg kisvállalat és roppant kevés nagyvállalat működése jellemző. A kézi munkán alapuló manufaktúra képtelen volt kiszorítani a kisipart, s nem terjedhetett ki az egész társadalmi termelésre. A manufaktúra nem tudta kielégíteni az iparcikkek iránti megnövekedett keresletet. Ilyen körülmények között szükségessé vált a gépi nagyiparra való áttérés.

„Marshall-terv" – az amerikai monopóliumok terve a nyugat-európai országok gazdasági és politikai leigázására, gazdaságuk militarizálására, a Szovjetunió és a népi demokratikus országok ellen irányuló katonai és politikai tömbök létrehozására. Ezt a tervet „Gazdasági segítség Nyugat-Európa helyreállításához" címen propagálták, s 4 éven át (1948 áprilisától 1952 közepéig) hajtották végre abból a célból, hogy Amerika uralmát kiterjesszék Európára és az egész világra. A „Marshall-terv" egyik fontos feladata volt a militarizmus újjáélesztése Nyugat-Németországban. A „Marshall-terv" gazdasági vonatkozásban az Egyesült Államok állami áru- és kölcsöntőkekiviteli terve volt, amely új értékesítési piacok, nyersanyagforrások és tőkebefektetési területek meghódítására számított a nyugat-európai országokban és a gyarmatokon. Az amerikai kormány hiteleket adott a nyu-

gat-európai országoknak, amelyeknek amerikai áruk, főként fogyasztási cikkek vásárlására kellett felhasználniuk ezeket a hiteleket. Az Egyesült Államok kormánya a „Marshall-terv" finanszírozásához szükséges eszközöket a lakosság adóiból szerezte meg. A „Marshall-terv" alapján adott „segély" teljes összege körülbelül 15 milliárd dollár volt. Ezt három formában adták: „visszatérítési kötelezettség nélküli támogatások", kölcsönök és „feltételes segély" formájában. A nyugat-európai országok „egyenérték-számlákat" nyitottak, amelyekre helyi valutában fizették be az „ajándék" címén szállított amerikai áruk eladásából származó bevételeket. Az „egyenérték-számlákon" felgyülemlett összegeket csak az Egyesült Államok ellenőrzése alatt lehetett felhasználni. Ezekből az összegekből elsősorban a haditermelés fejlesztését és a nyugat-európai országok különféle stratégiai építkezéseinek kiadásait finanszírozták. A „Marshall-terv" az államkincstár terhére elősegítette az amerikai monopóliumok meggazdagodását, de nem gyengítette az Egyesült Államok gazdaságának ellentmondásait. Nyugat-Európában pedig – különösen a polgári célokra termelő iparágakban – fékezte a gazdaság háború utáni helyreállítását, növelte a munkanélküliséget, fokozta a dolgozó tömegek elnyomorodását. A kommunista és a forradalmi munkáspártok minden haladó elemmel együtt harcoltak a „Marshall-terv" ellen.

Marx, Károly (1818–1883) – a világproletariátus vezére és tanítója, a tudományos kommunizmus megalapítója. Marx a XIX. század 40-es éveiben lépett a politikai tevékenység színterére. Ekkor már a tőkés gazdasági rendszer uralkodott a legnagyobb európai országokban és az Egyesült Államokban, már kialakult a proletariátus, amely megkezdte harcát a burzsoázia ellen, s megértek a tudományos szocializmus megjelenésének feltételei. Marx munkái óriási anyagot összegeznek az emberi társadalom történetére, az osztályharcok történetére vonatkozóan, s általánosítják a kapitalizmus ellen küzdő proletariátus harci tapasztalatait. Marx kimagaslóan nagy történelmi érdeme a szocialista elmélet zseniális kidolgozása, amely a kizsákmányolás ellen, a kapitalizmus megdöntéséért, az új, szocialista társadalom tudományos alapon való felépítéséért küzdő proletariátus harci zászlaja lett. Lenin írta „Marx Károly" című munkájában: „Marx folytatója és zseniális betetőzője volt a XIX. század három fő eszmeáramlatának, amely az emberiség három legfejlettebb országának vívmánya: a klasszikus német filozófiának, a klasszikus angol politikai gazdaságtannak és a francia szocializmusnak"... (*Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 38. old.).

Marx következetesen tovább fejlesztette a korábbi közgazda-

ságtudomány minden tudományos elemét, kritikailag feldolgozta tételeit. Ezzel forradalmasította a közgazdasági elméletet, s Engelsszel együtt megteremtette az igazi tudományos proletár politikai gazdaságtant. Ezt a munkáját megelőzte a filozófiában és a társadalomtudományban végrehajtott forradalmi fordulat: Marx és Engels megalkotta a dialektikus és a történelmi materializmust. Marx arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot, s egyszersmind bebizonyította, hogy az egész társadalmi rendet meghatározó fő tényező: az emberek közötti gazdasági, termelési viszonyok, amelyek az anyagi termelőerők állapotától függnek. Marx ebből arra a következtetésre jutott, hogy elsőrendű jelentősége van a gazdasági viszonyok és a reájuk jellemző objektív gazdasági törvények elemzésének. Miként Lenin rámutatott: Marx gazdasági tanítása a marxizmus lényege, Marx elméletének legmélyebb, mindenirányú és legrészletesebb igazolása.

Marx a polgári és a kispolgári politikai gazdaságtan elleni harcban dolgozta ki közgazdasági tanítását. Smith és Ricardo polgári tudományos politikai gazdaságtanának eredményeire támaszkodva, feltárta nézeteik következetlenségét és ellentmondásos voltát, s a klasszikus polgári politikai gazdaságtant megtisztította mindazoktól a tudománytalan elemektől, amelyek összekeveredtek a benne foglalt tudományos elemekkel. Közgazdasági elméletét a következő munkái alapozták meg: „A filozófia nyomora" (1847), amelyben Proudhonnak „A nyomorúság filozófiája" című művére válaszolt, „A Kommunista Párt Kiáltványa" (1848), amelyet Engelsszel közösen írt meg, a „Bérmunka és tőke" (1849) és több más munkája. Marx hosszú éveken át végzett közgazdaságtudományi munkálkodásának első jelentősebb eredménye „A politikai gazdaságtan bírálatához" (1859) című műve volt, amelyben először fejti ki tudományosan rendszerezett formában érték- és pénzelméletét. Ez a könyv fontos szakasza volt annak a munkának, amelyet Marx a tőkés rend tanulmányozása és a polgári közgazdaságtudomány bírálata céljából végzett. Marx kimutatta, hogy a társadalom termelőerői fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba kerülnek a meglevő termelési viszonyokkal, ami társadalmi forradalomra és a társadalom gazdasági alapjának megváltozására vezet, ez utóbbi pedig előidézi az egész felépítmény megváltozását. 1867-ben megjelent „A tőke" I. kötete, Marx fő tudományos munkája. A „Tőké"-ben vizsgált legfontosabb, leglényegesebb kérdés az értéktöbblet. Ama sok fontos felfedezés közül, amelyekkel Marx nevét a tudomány történetében megörökítette, kettőt kell megemlíteni – írta Engels: a materialista történelemfelfogást és az értéktöbblet felfedezését, amely

valóságos forradalmat idézett elő az egész közgazdaságtudományban, s a proletariátus félelmetes fegyvere lett a kapitalizmus elleni harcban. „Az értéktöbbletről szóló tanítás Marx gazdasági elméletének sarkköve." (*Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 6. old.)

Marx a „Tőké"-ben részletesen kifejtette és megmagyarázta, hogy a kapitalizmus mozgástörvénye az értéktöbblet törvénye; az értéktöbblet termelése a tőkés termelési mód abszolút törvénye. Az értéktöbblet felfedezése, lényegének és a kapitalizmus fejlődésében betöltött szerepének vizsgálata Marx múlhatatlan érdeme. A polgári közgazdászok féltek az értéktöbblet eredetére vonatkozó veszélyes kérdés tanulmányozásától, mert ez feltárja a tőkés termelési mód lényegét, a munka tőkés kizsákmányolását. Az értéktöbblet felfedezése szempontjából döntő jelentőségű volt, hogy Marx következetesen kifejtette munkaértékelméletét, az árutermelés elméletét. Itt elsősorban azzal következett be forradalmi fordulat, hogy Marx felfedezte a munka kettős jellegét, s megvilágította, hogy az érték az emberek közötti társadalmi viszony, amelyet dologi burok takar el. Marx felfedte az árufetisizmus titkát. Megmagyarázta a pénz igazi lényegét, amelyet a burzsoá viszonyok elhomályosítanak. Kifejtette a pénz történelmi fejlődését, megmutatta, hogy a pénz az árutermelés és a csere fejlődésének végső terméke, amely fejlett társadalmi kapcsolatot fejez ki a piac által egyesített termelők között. A pénz a történelmi fejlődés bizonyos fokán átalakul tőkévé, értéktöbbletet hozó értékké. Az értéktöbblet forrásának felfedezésében különösen nagy erővel mutatkozott meg Marx zsenialitása. Marx bebizonyította, hogy nem a munka áru, hanem a munkaerő. Ebből kiindulva tárta fel a tőkés kizsákmányolás lényegét, egész ravasz gépezetét, amelyet gondosan takargat a tőkés és a munkás „egyenlőségének" látszata. Marx feltárta a kizsákmányolás fokozásának két módszerét: az abszolút és a relatív értéktöbbletet. Ezzel együtt rávilágított a kapitalizmus termelőerői fejlődésének negatív rugóira, e fejlődés minden ellentmondásosságára. A kapitalizmusbeli munkabér lényegét tanulmányozva, Marx mélyrehatóan feltárta, hogy a tőkés kizsákmányolást miként leplezi, hogy a munkabér a felszínen a munka béreként jelentkezik. Pedig a munkabér a valóságban csak a munkaerő árának átalakult formája. Rendkívül fontos és egészen új – amint Lenin hangsúlyozta – a tőkefelhalmozás marxi elemzése. Ebből az elemzésből következett az ipari tartaléksereg létezésének szükségessége és a kapitalizmusban a dolgozó tömegek elnyomorodásának elkerülhetetlensége. Marx mindezek alapján következtetett a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájára, a kapitalizmus történelmi sorsára.

A „Tőke" I. kötetében végzett vizsgálódások alapján különösen meggyőző erővel hangzik Marxnak az a forradalmi következtetése, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényei elkerülhetetlenül arra vezetnek, hogy egyrészt folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak száma, akik bitorolják és monopolizálják a társadalmi termelés minden előnyét, másrészt növekszik a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de növekszik a mind nagyobbra duzzadó és a tőkés termelési folyamat mechanizmusa által iskolázott, egyesített és szervezett munkásosztály felháborodása is. A tőkemonopólium bilincsévé válik annak a termelési módnak, amely vele virágzott fel. „A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmasítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Üt a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják." A „Tőke" II. és III. kötetének sajtó alá rendezését Marx már nem élte meg. Ezt a munkát Engels végezte el. A „Tőke" I. kötete a tőke termelési folyamatának elemzésével foglalkozik. A II. kötet az egyéni tőke forgalmi folyamatát és a társadalmi össztőke újratermelését elemzi. Marx a II. kötetben megmutatta, hogy a tőke szakadatlanul változtatja formáját, s mozgása, körforgása közben három szakaszon megy át: a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke szakaszán. A tőke körforgásának ez a három szakasza teremt alapot arra, hogy a tőkések osztályán belül külön csoportok alakuljanak: bankárok, ipari tőkések és kereskedelmi tőkések. Az értéktöbblet szerzésére irányuló törekvés, a profit hajhászása arra készteti a tőkést, hogy még nagyobb értéktöbblet kisajtolása végett újra meg újra bedobja tőkéjét a forgalomba. Marx nagyon fontos és egészen új elemzését adta a társadalmi össztőke újratermelésének. Marx kiküszöbölte Smith hibáját („Smith dogmáját"), s bebizonyította, hogy az egész társadalmi termék érték szerint három részre ($c+v+m$), az egész társadalmi termelés pedig természetbeni alakja szerint két osztályra: a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésére oszlik. Marx alaposan elemezte az egyszerű és a bővített újratermelés feltételeit, s felfedezte a termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének gazdasági törvényét. Erre a következtetésre már a „Tőke" I. kötetében eljutott, amikor kifejtette, hogy a tőke szerves összetételének növekedése elkerülhetetlen. A „Tőke" III. kötetében áttér a tőkés termelés összfolyamatának elemzésére, feltárja azokat a különböző formákat, amelyeket az értéktöbblet ölt magára. Marx ragyogóan megoldja az értéktöbblet különböző tőkéscsoportok közötti megoszlásának rendkívül bonyolult problémáját, s kimutatja, hogy a vállalkozó-gyáros ipari profitja, a kereskedő kereskedelmi

haszna, a bankár és az uzsorás kamatja és a földbirtokos járadéka egyazon forrásból, az értéktöbbletből származik, amely a munkás meg nem fizetett munkájának eredménye. Bebizonyította, hogy a társadalom felszínén jelentkező profit az értéktöbblet átváltozott formája. A III. kötet részletesen tisztázza a tőkés konkurrencia működését, megvizsgálja az átlagprofitráta keletkezésének és az érték termelési árrá való átalakulásának problémáját.

Marx a munkaértékelmélet álláspontjáról elemezte ezeket a kategóriákat. Így lehetővé vált számára, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen az átlagprofit és az értéktöbblet között, s meggyőzően bebizonyítsa, hogy a tőkések osztálya átlagprofit formájában elsajátítja a munkásosztály által termelt egész értéktöbbletet. Ez egyszersmind azt is lehetővé tette, hogy Marx feltárja az osztályérdekek kibékíthetetlenségének anyagi alapját. Marx kimutatta, hogy a profitráta csökkenő tendenciája érvényesül, s ez fokozza a kapitalizmus összes ellentmondásait. Marxnak rendkívül nagy érdeme, hogy a földjáradék-elméletet megszabadította a hírhedt „csökkenő földhozadék törvényével" való mindenféle kapcsolatától, s tudományosan elemezte a kapitalizmusban az abszolút és a különbözeti földjáradékot. Marx feltárta a nagybirtok élősdi jellegét, megmutatta, hogy a földmagántulajdon monopóliumának és az abszolút földjáradéknak megsemmisítése mennyire haladó intézkedés, s egyszersmind bebizonyította, hogy a burzsoázia már képtelen a föld nacionalizálására. A tőkés járadék keletkezésének tisztázásával együtt azt is kifejtette, hogy a parasztság hűbéri kizsákmányolása miként csap át tőkés kizsákmányolásba, hogyan romlik a kapitalizmusban állandóan a kisparaszt helyzete. Marx bebizonyította, hogy a tőkés gazdálkodás a földművelésben (miként az iparban is) rablógazdálkodás, s rámutatott, hogy ezen a területen mindenféle haladás csak olyan áron megy végbe, hogy pusztítja minden gazdagság forrását: a földet és a munkást. Marx az egész tőkés újratermelési folyamat elemzése során meghatározta a gazdasági válságokat kirobbantó okokat, feltárta a kapitalizmus fő ellentmondását: a termelés társadalmi jellege és a magántőkés elsajátítás közötti ellentmondást. Marx halhatatlan művének, a „Tőké"-nek – a szerző elgondolása szerint – a politikai gazdaságtan történetét kritikailag feldolgozó negyedik könyvvel, az „Értéktöbblet-elméletek"-kel kellett volna befejeződnie. Ezt a könyvet Marx és Engels halála után először Kautsky tette közzé 1905 és 1910 között. Marx ebben a művében megvizsgálja a polgári politikai gazdaságtan történetét, feltárja a polgári közgazdászok elméleteinek osztálylényegét és korlátozottságát. Megszületésétől felbomlásáig, vagyis a vulgáris

politikai gazdaságtan feltűnéséig végigköveti a polgári gazdaságtan evolúcióját. Az „Értéktöbblet-elméletek" első része hét fejezetet tartalmaz, s főként a fiziokraták (II. és VI. fej.) és Adam Smith (III. és IV. fej.) nézeteit elemzi kritikailag. Az I. fejezet („Sir James Steuart") mintegy bevezetőül szolgál a fiziokraták elméletének elemzéséhez. Az első rész kiegészítései történeti-kritikai tanulmányokat tartalmaznak Hobbes, Petty, Locke, North, Berkeley, Hume és Massie nézeteiről, valamint tanulmányokat a fiziokraták iskolájáról. Az „Értéktöbblet-elméletek" második részében a központi helyet Ricardo tanításának kritikai elemzése foglalja el; ugyanez a rész foglalkozik Smith árelméletének, termelésiköltség-elméletének és járadékelméletének elemzésével. A harmadik rész főként a ricardói iskola felbomlásának kérdését taglalja. Marx a polgári politikai gazdaságtan történetének mélyrehatóan elemzése alapján tett legfontosabb következtetéseit sűrített és általánosított formában a „Tőke" I. kötetének második kiadásához írt utószavában foglalta össze (1873): „Amennyiben a politikai gazdaságtan polgári, vagyis amennyiben a tőkés rendet nem történelmileg múlékony fejlődési foknak, hanem ellenkezőleg, a társadalmi termelés abszolút és végső alakjának fogja fel, csak addig maradhat meg tudománynak, amíg az osztályharc lappang, vagy csak elszigetelt jelenségekben nyilvánul meg." A múlt század 30-as éveit az jellemezte, hogy „az osztályharc, a gyakorlatban és az elméletben egyaránt, mind élesebb és fenyegetőbb formákat öltött. Ezzel megkondult a tudományos polgári gazdaságtan lélekharangja... Az önzetlen kutatást bérencek kötelezködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel."

Marx a tőkés társadalom fejlődéstörvényeinek elemzése révén jutott Engelsszel együtt arra a következtetésre, hogy a tőkés rend pusztulása és szocialista termelési móddal való felváltása elkerülhetetlen, így mutatta meg a proletariátus történelmi küldetését, azét a proletariátusét, amely képes az összes elnyomottak és kizsákmányoltak élén a kapitalizmussal szembeszállni, a kommunista társadalom győzelméért harcolni. A proletár, szocialista forradalomnak és a proletárdiktatúra szükségességének elmélete a kommunizmust megalapító Marx egész tudományos és forradalmi tevékenységének legfontosabb következtetése. A közgazdasági elmélet és a szocialista építés gyakorlata szempontjából rendkívül nagy jelentőségűek Marxnak a szocialista és a kommunista társadalomépítés alapvonásairól szóló legfontosabb útmutatásai. Főként ezekkel a kérdésekkel foglalkozik „A gothai program kritikája" (1875) című mű, amelyben Marx bíráló megjegyzéseket tesz az egyesült

Németországi Szociáldemokrata Munkáspárt, lassalle-i programjára. „A gothai program kritikájá"-nak központi kérdései: a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet, a proletariátus diktatúrája mint az átmeneti időszak állama, a kommunizmus két szakasza, az elosztás elvei a kommunizmus fejlődésének első és második szakaszában. Marx rámutatott, hogy a kommunizmus első szakaszának a munka szerinti elosztás elve fog megfelelni. Erősen bírálta Lassalle-nak azt az eszméjét, amely szerint a munkások munkájuknak „teljes", „levonás nélküli" termékét kapják meg. Kifejtette, hogy a társadalmi összterméknek egész sor levonást kell eszközölni, amelyek nemcsak a felhasznált termelési eszközök pótlására szükségesek (egyszerű újratermelés esetén), hanem a bővített újratermelés megvalósítására, továbbá tartalékalap képzésére is. A társadalmi terméknek e levonások után megmaradt része szolgálhatja a fogyasztási alapot. De még ebből a részből is le kell vonni bizonyos részt társadalmi és egyéb szükségletek kielégítésére. A kommunista társadalom második, felsőbb fokán, amikor meglesznek a szükséges anyagi és szellemi feltételek, amikor „a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog – csak akkor lehet majd a polgári jog szűk látóhatárát egészen átlépni, és írhatja zászlajára a társadalom: Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!" (*Marx:* A gothai program kritikája. Szikra 1953. 13–14. old.) Marx tanítása, a XIX. század nagyszerű felfedezése, örökké élő, folytonosan fejlődő tanítás. A marxi elmélet továbbfejlesztése szorosan egybefonódik Lenin nagy nevével, a világ forradalmi marxistáinak munkáival, a kommunista és munkáspártok tevékenységével.

Megtérülési idő – *l. Tőke megtérülési ideje.*

Mennyiségi pénzelmélet – polgári pénzelmélet, amely szerint a pénznek nincs belső (szubsztanciális) értéke, a pénz a forgalom szférájában nyeri el értékét, a forgalomban levő pénzmennyiségtől függően. A mennyiségi pénzelmélet a XVII. században alakult ki. A későbbiek során több ismert polgári közgazdász, köztük D. Ricardo is tovább fejlesztette ezt az elméletet, amely az imperializmus korában ismét nagyon elterjedt. Hilferding, Fisher, Keynes és több más polgári közgazdász a „szervezett kapitalizmusról" hirdetett elmélet egyik elemeként propagálta a mennyiségi elméletet. Marx mélyrehatóan bírálta ezt a pénzelméletet. Bebizonyította, hogy nem a forgalomban levő pénz (teljes értékű aranypénz) tömege határozza meg az áruk árát, hanem ellenkezőleg, az értékesítésre kerülő áruk árának összege határozza meg a forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét. „Az az

illúzió, hogy éppen ellenkezőleg, az áruárakat a forgalmi eszközök tömege, az utóbbit viszont az országban levő pénzanyag tömege határozza meg, eredeti képviselőinél abban az ostoba feltevésben gyökerezik, hogy az *áruk ár nélkül* és a *pénz érték nélkül* lép a forgalmi folyamatba, ahol azután az áruegyveleg bizonyos hányada a fémhalom bizonyos hányadával kicserélődik." (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 121. old.) A mennyiségi pénzelmélet a papírpénz-forgalomra vonatkozóan is helytelen, mert az áruárak nem függnek közvetlenül a papírpénz mennyiségétől. A papírpénz elértéktelenedése a ténylegesen forgalomban levő papírpénz mennyiségének és a forgalomhoz szükséges arany mennyiségének viszonyától függ. A polgári közgazdászok a mennyiségi pénzelméletet széleskörűen felhasználják annak megalapozására, hogy a monopóliumok inflációs módszerekkel kirabolják a munkásosztályt; a mennyiségi elmélet alapján készítenek különféle demagóg tervezeteket, hogy pénzforgalmi mesterkedésekkel megjavítsák a kapitalizmust.

Merkantilizmus – a polgári politikai gazdaságtan egyik irányzata, a XV–XVIII. században több európai ország gazdaságpolitikája, amely az ipari kapitalizmus korai időszakára jellemző, amikor az ipari tőke még egybefonódott a kereskedelmi tőkével. Az összes merkantilisták tanításainak alapelve: a nyereség a forgalom szférájában jön létre, a pénz — a nemzet gazdagsága; a pénz kivitele csökkenti, behozatala növeli az ország gazdagságát. Az első merkantilisták (Stafford és mások) — a pénzügyi mérleg elméletének hívei — ebből az elvből kiindulva követelték mindenféle pénzkivitel megtiltását. Úgy vélték, hogy az ország gazdagsága növekedésének elengedhetetlen feltétele az aktív pénzügyi mérleg (a pénz bevitele meghaladja kivitelét). A jóval későbbi merkantilisták (Th. Mun, A. Serra) — a kereskedelmi mérleg hívei — nem ellenezték a pénz kivitelét, s nem állították, hogy az aktív pénzügyi mérleg az ország gazdagsága növekedésének elengedhetetlen feltétele. Véleményük szerint ez a feltétel az aktív kereskedelmi mérleg. Ha valamely ország növelni akarja gazdagságát, nem szabad több árut importálnia, mint amennyit exportál. Az aktív kereskedelmi mérlegnek végeredményben biztosítania kell több pénz beáramlását. A merkantilisták nézeteit az akkori korszaknak, az eredeti tőkefelhalmozása korának gazdasági fejlettsége határozta meg. A tőkés termelés éppen hogy megszületett a manufaktúra alakjában. A külkereskedelem nagymértékben folyt, de az áruforgalomban a fogyasztási cikkek foglalták el a fő helyet. A társadalmi gazdagság gyarapításának legfőbb formája a pénzfelhalmozás volt. A mer-

kantilisták ezt a helyzetet tükrözve, a forgalom felszíni jelenségeiből indultak ki, s a minél több arany és ezüst felhalmozására törekvő, kialakulófélben levő burzsoázia érdekeit fejezték ki. A merkantilizmus a XVII. század közepétől bomlásnak indult, mivel a kapitalizmus fejlődésének arányában a gazdagság növelésének fő formája nem egyszerűen a pénzfelhalmozás lett, hanem a tőkés bővített újratermelés. A közgazdászok figyelme a forgalom szférájáról mindinkább a termelés szférájára összpontosult. Ezek az eltolódások a merkantilizmus felbomlásának korában tevékenykedő közgazdászok (W. Petty, D. North, D. Hume, J. Locke és mások) munkáiban is megmutatkoztak. A merkantilizmust, a polgari politikai gazdaságtannak ezt az irányzatát felváltja a fiziokratizmus *(l. Fiziokraták)*. A merkantilizmus a maga idejében haladó irányzat volt, az általa kidolgozott protekcionista gazdaságpolitika előmozdította az első tőkés nagyvállalatok, a manufaktúrák fejlődését. A merkantilista eszmék Oroszországban más történelmi feltételek közt fejlődtek *(l. Poszoskov)*.

Metallista pénzelmélet – polgári pénzelmélet, amelynek képviselői a nemesfémekkel azonosítják a pénzt, tagadják a pénz sajátos társadalmi jellegét, a dolgoknak mint olyanoknak – az aranynak és az ezüstnek – tulajdonítják a pénz szerepét, nem látva a pénzben az emberek termelési viszonyainak kifejeződését. A metallista pénzelmélet az *eredeti tőkefelhalmozás (l.)* korszakában bizonyos mértékig haladó szerepet töltött be a hűbérurak államhatalma által végzett érmerontás elleni harcban. Ennek az elméletnek a képviselői ellenezték az érmerontást, s a szilárd fémvaluta hívei voltak. A metallisták kijelentették, hogy a társadalom egyetlen valódi gazdagsága az arany és az ezüst, amely állítólag természetétől fogva pénz. A monopóliumok előtti kapitalizmus metallista pénzelméletének legnevesebb képviselői K. Knies, W. Lexis és A. Lansburgh voltak. Oroszországban M. M. Szperanszkij hirdette ezt az elméletet. A metallista elmélet befolyása a kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen napjainkban, az aranystandard összeomlása és a papírpénzforgalom uralma miatt csökkent, noha egyes amerikai polgári kozgazdászok felhasználják ezt az elméletet arra, hogy az Egyesült Államok pénzügyi világuralmának megszilárdítása céljából megalapozzák az aranystandard helyreállításának szükségességét. Ennek az elméletnek az a legnagyobb hibája, hogy meghamisítva tárgyalja a pénz természetét. A pénz nem dolog, hanem dologi burokkal takart társadalmi viszony. A metallista pénzelmélet egyoldalúan értelmezi a pénz funkcióit. Közülük csak azokat vizsgálja,

amelyeknek betöltéséhez teljes értékű pénz kell (értékmérő, kincs, világpénz), s éppen ezért képtelen tudományosan megalapozni a pénzforgalom különböző formákban (bankjegy, papírpénz) végbemenő fejlődését.

Mezőgazdaság – népgazdasági ág, az anyagi termelés egyik fő alkotórésze, amely élelmiszereket termel a lakosságnak és nyersanyagot az iparnak. A mezőgazdasági termelés az újratermelésnek nemcsak gazdasági folyamataival függ össze, hanem természeti folyamataival is. A mezőgazdaságban a helyes gazdálkodáshoz fontos, hogy hozzáértően használják fel mind a társadalmi fejlődés gazdasági törvényeit, mind pedig a növények és az állatok fejlődésének biológiai törvényeit *(l. Talaj termékenysége)*. A mezőgazdaságnak két komplex ága van: a növénytermelés és az állattenyésztés. A növénytermeléshez tartozik pl. a gabona, az ipari növények, a burgonya, a zöldség, a gyümölcs termelése, a rétgazdálkodás stb. Az állattenyésztéshez tartozik pl. a szarvasmarha, a juh, a sertés, a baromfi stb. tenyésztése. A mezőgazdaságban az egyik legfontosabb termelési eszköz a föld. A földnek mint termelési eszköznek az a sajátossága, hogy a föld helyes kihasználása esetén a talaj termékenysége nem merül ki, hanem fokozódik. A mezőgazdaságra jellemző a legfontosabb termelési műveletek idényjellege, valamint a termelési folyamatok és a munkafolyamatok közötti jelentős nagyságú időmegszakítás, amely a mezőgazdasági termelés sajátosságainak következménye. A kapitalizmusban a mezőgazdasági termékek legnagyobb részét bérmunkát alkalmazó tőkésvállalatok termelik. De a tőkésországokban a mezőgazdasági termelés számbelileg legnagyobb formája a kisárutermelő gazdaság. A kapitalizmus fejlődési folyamatában az egyénileg gazdálkodó parasztok tönkremennek, a dolgozó parasztok anyagi függőségbe kerülnek a tőkésektől, s mezőgazdasági munkások lesznek. A legmódosabb parasztok csekély hányada kulákká változik.

A mezőgazdaság a szocialista forradalom után, a munkásosztály segítségével és vezetésével, az egyénileg gazdálkodó kisparasztok önkéntes szövetkezése alapján fokozatosan átalakul szocialista mezőgazdasággá. A Szovjetunióban kialakult szocialista mezőgazdaság gépesített nagyüzemi gazdaság; a föld állami tulajdonban van. A különféle mezőgazdasági üzemek 978,6 millió hektárnyi földterületet használnak. Ebből a kolhozok 838,4, a szovhozok és egyéb állami gazdaságok kb. 138,9 millió hektár földön gazdálkodnak. 1956-ban az egész vetésterület nagysága 194,7 millió hektár volt, mégpedig a kolhozokban 152,15 millió hektár, a szovhozokban és más állami gazdaságokban 35,29 millió

hektár. 1957-ben a kolhozok száma körülbelül 78 000, a szovhozoké 5809 a gép- és traktorállomásoké 8000, az egyéni parasztgazdaságoké pedig mintegy 100 000 volt; 1 700 000 traktor (15 lóerősre átszámítva), több mint 450 000 gabonakombájn, 660 000 teherautó és több millió egyéb bonyolult mezőgazdasági gép szolgálta a termelést. 1954–1956-ban 36 millió hektár szűz- és parlagföldet vetettek be. A gép- és traktorállomások újjászervezésével új szakasz kezdődött a kolhoztermelés fejlődésében; ez megteremti a szovjet mezőgazdaság összes ágainak hatalmas fellendüléséhez szükséges feltételeket.

Mezőgazdaság belterjessé tétele – ugyanazon a földterületen a mezőgazdasági termékek termelésének növelése termelési eszközök és munka pótlólagos befektetése révén. A mezőgazdaság belterjessé tételét eredményezi: a termelési folyamatok gépesítése, műtrágyák használata, munkaigényes növényfajták vetésterületének növelése, nagy hozamú állatfajták kitenyésztése, öntözési munkák elvégzése stb. A kapitalizmusban a mezőgazdaság belterjessé tétele nagyobb profit szerzését célozza, s a földterület egységére jutó tőkebefektetések növekedésében fejeződik ki. A belterjes gazdálkodás útján haladó nagyüzemi tőkés mezőgazdasági üzemek kiszorítják a kisüzemi parasztgazdaságokat, amelyeknek nagyon korlátozott lehetőségük van a tudomány és a technika vívmányainak hasznosítására. A kapitalizmusban a mezőgazdaság belterjessé tételének következménye a dolgozó parasztság pusztulása, a mezőgazdasági munkások kizsákmányolásának fokozása.

A szocializmusban a mezőgazdaság belterjessé tétele a gazdálkodási kultúra növekedésének egyik fontos mutatója és a mezőgazdasági termelésben a tudományos és a technikai vívmányok alkalmazásának eredménye. A szocialista mezőgazdaság belterjessé tétele tervszerűen, az egész társadalom érdekében valósul meg. A szocialista állam rendszeresen ellátja a mezőgazdaságot magas termelékenységű gépekkel. A belterjesebben gazdálkodó kolhozok és szovhozok kevesebb munkát fordítanak a termelt termék egységére, 100 hektár földterületről nagyobb mennyiségű terméket takarítanak be, s nagyobb jövedelemhez jutnak. A szocialista mezőgazdaság belterjessé tétele alapján fokozódik a mezőgazdasági munka termelékenysége, növekszik a szovhozok és a kolhozok jövedelmezősége és a kolhozparasztság jóléte.

Mezőgazdasági artel – olyan kollektív gazdasági forma, amelyben a legfontosabb termelési eszközök közös tulajdonban vannak, a parasztok közösen végzik munkájukat, a jövedelemelosztás pedig a vég-

zett munka szerint történik. Az artel a szocializmus időszakában a kolhozok fő formája.* Az artelben közös tulajdonban vannak: a föld, a mezőgazdasági gépek, felszerelések, az igásállatok, a vetőmagkészletek, a közös állatállomány takarmánya, a gazdasági épületek, a termékek elsődleges feldolgozását végző üzemek. A Szovjetunióban az artel közös gazdasága az artelnek örökös használatba adott állami földön van megszervezve. Az artel korszerű technikai eszközöket használva tervszerűen gazdálkodik a kolhozparasztok kollektív munkája alapján. Az artelmunka fő szervezeti formája az *állandó termelőbrigád (l.)*. A kolhozparasztok közös gazdaságban végzett munkáját teljesítmény szerint díjazzák, s *munkaegység (l.)* formájában számolják el. A mezőgazdasági artel alapja a közös gazdaság fejlesztése, amely a kolhoz gyarapodásának, jövedelme növekedésének forrása. Az artelben a közös gazdaságon kívül a kolhozparasztoknak van egyéni háztáji gazdaságuk is. A kolhozparaszt portájához tartoznak: a lakóépületek, az artel alapszabályában megszabott mennyiségű haszonállat, baromfi, kisebb gazdasági felszerelések stb. A háztáji gazdaság a kolhozrendszer fejlődésének mostani fokán szükséges a kolhozparasztok fogyasztói igényének kielégítésére. A kolhozparasztok háztáji gazdaságának nagyságát a mezőgazdasági artelek alapszabálya értelmében az artel tagjai határozzák meg. A döntő fontosságú közös gazdaság fejlesztési érdekeinek a kolhozparasztok egyéni érdekeivel való helyes összeegyeztetése a mezőgazdasági artel legfontosabb szervezeti elve *(l. Kolhoz közös gazdasága)*.

[* Magyarországon a szövetkezeti gazdaságok legfontosabb formája a mezőgazdasági termelőszövetkezet. A termelőszövetkezetek szervezetének kialakításánál az artel szolgál példaképül. A két gazdasági forma között az a fő különbség, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetben a tagok által bevitt föld – az arteltől eltérően – a tagoknak a szövetkezeti használat által korlátozott magántulajdona.]

Mezőgazdasági artel alapszabálya – okirat, amely rendszerezett formában tartalmazza a kolhozok szervezetét és termelőtevékenységét szabályozó alaptételeket és szabályokat.* Az alapszabály meghatározza a kolhoz célját és feladatait, a közös gazdálkodás módját, a kollektív munkaszervezésnek és a kolhozjövedelmek elosztásának elveit. Meghatározza továbbá az oszthatatlan alap és a többi kolhozalap képzésének módját. A parasztok kolhozokba tömörülésére vonatkozóan az önkéntesség lenini elveit tükrözi. A Szovjetunióban az artel alapszabálya értelmében az összes fontosabb termelési eszközök az artel közös tulajdonában

vannak. A kolhozporta egyéni tulajdonában maradnak: a lakóház, megfelelő számú haszonállat, kisebb mezőgazdasági felszerelések stb. Az állami tulajdonban levő földet a kolhozok örök használatra kapják meg az államtól, s a közös gazdaság fejlesztésére használják fel. A föld egy részét a kolhozparasztok kapják meg háztáji gazdálkodásra. Az alapszabály határozza meg a háztáji teleknek és a kolhozparasztok egyéni gazdaságának nagyságát. A kolhozrendszer alapja a kolhozok közös gazdasága. Az alapszabály meghatározza a közös gazdaság fejlesztésének és a kolhoztermelés fejlesztésére megszabott állami tervek teljesítésének módját és eszközeit is. Az artel munkaszervezésének fő formája az *állandó termelőbrigád (l.)*, a munka díjazása pedig munkaegységek alapján történik. Az alapszabály szerint a kolhoznak a közös gazdaság fejlesztését célzó távlati tervet, éves tervet és munkákra bontott termelési terveket kell készítenie. Az alapszabály szerint a kolhoz elsőrendű feladata az állami kötelezettségek teljesítése. Az artel vezetőségének és minden egyes tagjának kötelessége teljesen kihasználni a termelési eszközöket. Az alapszabály megköveteli, hogy az artel egész munkáját a széleskörű szovjet demokráciára építsék fel: a vezető szerveket, a kolhoz vezetőségét és elnökét a tagság választja meg; a vezetőség az elvégzett munkáról köteles beszámolni a közgyűlésnek. A kolhoz legfelsőbb vezető szerve a kolhoztagok közgyűlése. A „Mezőgazdasági artel mintaalapszabályá"-t, amely most is érvényes, az élenjáró kolhozparasztok II. kongresszusa fogadta el, s a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa és az SZK(b)P Központi Bizottsága 1935. február 17-én hagyta jóvá. A Mintaalapszabály összegezi a kolhozépítés első éveinek tapasztalatait. A Mintaalapszabály elfogadása óta a kolhozfalu élete óriási mértékben megváltozott. A kolhozparasztok a korábbinál sokkal inkább megértik az össznépi érdekeket, a munkásosztály vezetése alatt még inkább megerősödött a munkásosztály és a parasztság szövetsége. A gépi technika a közös kolhozgazdálkodás döntő ereje lett. A kolhozokat szakképzett vezetők erősítik, akik képesek gyakorlatilag megoldani a soküzemágú nagyüzemi gazdálkodás szervezeti kérdéseit. A mezőgazdasági termelés tervezésének új rendszere honosodott meg. Mindez megkívánta, hogy a közös gazdálkodás olyan rendjét alakítsák ki, amely a legjobban megfelel a kolhozmunka konkrét feltételeinek. Ezért az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1956-ban határozatot hozott „A mezőgazdasági artel alapszabályáról és a kolhozparasztok kezdeményezésének további fejlesztéséről a kolhoztermelés szervezésében és az artel ügyintézésében". E határozat értelmé-

ben a kolhozok nagyobb önállóságot kapnak, hogy a helyi konkrét viszonyok figyelembevételével kiegészítsék vagy megváltoztassák alapszabályuk egyes tételeit. A kiegészített, részben megváltoztatott vagy javított alapszabályt a kolhozparasztok közgyűlése hagyja jóvá, majd a kerületi szovjet végrehajtó bizottsága bejegyzi. Ezután az alapszabály hatályba lép, s rendelkezései minden egyes kolhozparasztra kötelezőek. A kolhoztermelés további fejlődése bizonyára szükségessé teszi majd az alapszabály újabb módosítását is.

[* A mezőgazdasági artel alapszabályához hasonló szerepet tölt be Magyarországon a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintaalapszabálya.]

Mezőgazdasági kommuna – olyan kollektív gazdálkodási forma, amelyben – a mezőgazdasági arteltől eltérően – közös tulajdonban vannak az összes termelési eszközök és a kolhozparasztok egyéni gazdaságai. A kommuna tagjainak fogyasztását és egyéni szükségleteinek kielégítését teljesen a közös gazdaság termeléséből fedezik. A kommuna a szovjethatalom első éveiben a kolhozmozgalom egyik első formája volt. A kommunákban egyenlősítő elosztás valósult meg. Kommunák általában a volt földesúri birtokokon alakultak. Szegényparasztok, középparasztok, leszerelt vöröskatonák, földmunkások és kisebb számban munkások és alkalmazottak tömörültek bennük. A szovjet állam anyagilag és pénzügyileg támogatta a kommunákat. A szovjethatalom első éveiben nem volt meg az ilyen gazdaságokhoz szükséges anyagi és műszaki bázis. Gyakran a kommunáknál alacsonyabb típusú termelési társulások is kommuna elnevezés alatt működtek. A kommunák a parasztok elhatározására a későbbiek folyamán áttértek a mezőgazdasági artel alapszabálya szerinti gazdálkodásra. Mezőgazdasági kommunák alakulására a kolhoztermelés fejlődése és a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése során ismét nyílik majd lehetőség, ha termékbőség lesz, s lesznek olyan közös intézmények (gépesített mosodák, kenyérgyárak, étkezők stb.), amelyek a fejlett technika alapján kielégítik a kolhozparasztok egyéni szükségleteit. De a kommuna – mint a kolhozmozgalom egyik formája – a csoporttulajdonra alapozott olyan termelési kollektíva, amely egymagában nem oldja meg az egységes kommunista tulajdonformára való áttérés kérdését.

Mezőgazdasági termékek begyűjtése a Szovjetunióban – a kolhozok és a kolhozparasztok mezőgazdasági termékeinek tervszerű, központosított felvásárlása tervezett árakon; a szocialista ipar és mezőgazdaság gazdasági kapcsolatainak egyik formája. A begyűjtésnek az a

célja, hogy a lakosság és az ipar növekvő szükségleteinek kielégítésére és állami tartalékok képzésére államilag központosított készleteket teremtsenek mezőgazdasági termékekből. A mezőgazdasági termékek állami begyűjtése biztosítja a kolhozok, a kolhozparasztok és az egyénileg gazdálkodó parasztok árutermelésének szervezett értékesítését, s ezzel megteremti a mezőgazdasági termelés szakadatlan növekedésének feltételeit. Ez a szocializmus óriási előnye a kapitalizmussal szemben, ahol a parasztság csaknem állandóan szenved amiatt, hogy termékei tekintélyes részének értékesítésére nincs lehetősége. A begyűjtési rendszer a Szovjetunió fejlődésének különböző szakaszaiban más és más volt, s a mindenkori újabb feltételekhez és feladatokhoz igazodott. A mezőgazdasági termékek állami begyűjtésének a Szovjetunióban a gép- és traktorállomások újjászervezéséig a következő formái voltak: a *mezőgazdasági termékek kötelező beadása* (l.)*, *szerződéses termeltetés a Szovjetunióban (l.)*, *természetbeni díjazás a gép- és traktorállomás munkájáért (l.)* és a mezőgazdasági termékek felvásárlása. A kommunista párt és a szovjet kormány határozatai alapján több nagyszabású intézkedés történt a begyűjtési politika fogyatékosságainak megszüntetése végett, hogy a begyűjtés fokozottabban ösztönözzön az összes mezőgazdasági üzemágak fellendítésére. A kötelező beadások hektár-elvével kapcsolatos szabálytalanságokat megszüntették, a beadások terjedelmét csökkentették, a természetbeni díjazásra fix tételeket szabtak meg, a begyűjtési és a felvásárlási árakat felemelték. Ennek eredményeképpen sikeresen fejlődik a kolhozok közös gazdasága, jelentősen megnőttek a kolhozok és a kolhozparasztok jövedelmei.

[* Magyarországon az 1956 novemberében megszüntetett kötelező beadás rendszerét az állami felvásárlás rendszere váltotta fel.]

Mezőgazdasági termékek kötelező beadása (a Szovjetunióban) – olyan termékbegyűjtési rendszer, amely szerint a kolhozok, a kolhozparasztok és az egyénileg gazdálkodó parasztok előre meghatározott mennyiségű mezőgazdasági terméket kötelesek államilag megszabott áron és határidőre átadni az államnak. A kötelező termékbeadás rendszerét 1933-ban vezették be a Szovjetunióban; ez volt a tervezett, központosított élelmiszerbegyűjtés fő módszere. Kötelező beadás formájában történik a gabona, a burgonya, a zöldségfélék, a napraforgó és egyéb olajos magvak, a széna, a hús, a tej, a tojás, a gyapjú stb. begyűjtése. Kezdetben a beadásra kerülő termékek mennyiségét a kolhoz teljes termelésétől függően állapították meg. 1940 óta bevezették a kötelező beadások meghatáro-

zásának hektár-elvét. Az államnak beadandó termékek mennyiségét törvényesen szabályozott állandó hektáronkénti beadási normák alapján szabják meg. A beadási normák övezetek és körzetek szerint, a természeti és a gazdasági feltételektől függően differenciálódnak. Egy államigazgatási kerületen belül általában egységes kötelező beadási normák érvényesek. 1953 és 1955 között a kommunista párt és a szovjet kormány határozata alapján csökkentették a kötelező beadások mennyiségét, új, szilárd beadási normákat vezettek be, a beadási árakat felemelték. Ezzel egyidejűleg egyes termékekre különféle kedvezményekben részesítették a beadásra kötelezett kolhozokat és kolhozparasztokat. Az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1957. július 4-i határozata értelmében 1958. január 1-től megszüntették az összes mezőgazdasági termékek kötelező beadását.* Ez a határozat kiterjed az összes kolhozokra, kézműipari és halászati szövetkezeti tagok, rokkantszövetkezeti tagok, állami vállalatokban és intézményekben, illetve szövetkezeti és társadalmi szervezetekben dolgozó és faluhelyen, városban vagy üdülőhelyen lakó munkások és alkalmazottak gazdaságaira. A gép- és traktorállomások újjászervezésével egyidejűleg a mezőgazdasági termékek begyűjtési rendszerét is tökéletesítik.

[* Magyarországon 1956-ban szűnt meg a mezőgazdasági termékek kötelező beadásán alapuló termékbegyűjtési rendszer, amelyet az állami felvásárlás rendszere váltott fel.]

Mezőgazdasági termelőszövetkezetek a népi demokratikus országokban – a dolgozó parasztok közös gazdálkodásra való önkéntes egyesülésének különféle formái, amelyek a föld és a termelési eszközök társadalmasításának fokától és a jövedelemelosztás ebből következő módjától függően különböznek egymástól. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek túlnyomó többsége magasan termelékeny gazdaság, amely fontos szerepet játszik az államnak gabonával, állati termékekkel és mezőgazdasági nyersanyagokkal való ellátásában. A népi demokratikus országok mezőgazdaságának szocialista átalakítása a parasztok földmagántulajdonának viszonyai közt megy végbe. Emiatt a termelési szövetkezés az egyes országokban sajátos formákat ölt, s ez a körülmény meghatározza a szövetkezeti tagok közötti jövedelemelosztás módját is. Mindegyik szövetkezeti típusnak van mintaalapszabálya, amely meghatározza a szövetkezeti tagok termelési eszközeinek és munkájának társadalmasítási fokát, a szövetkezeti jövedelem elosztásának jellegét. Az összes szövetkezeti formák között három fő típus különböztethető meg. Az első típus: a föld közös megművelé-

sére alakult társulás, amelyben a társulás egyes tagjainak tulajdonában levő földeken közös munka folyik. A második típusba azok a termelőszövetkezetek sorolhatók, amelyekben a termelési eszközök közös tulajdonban vannak, a munkát az egy tagba vont földeken közösen végzik, de a föld az egyes szövetkezeti tagok magántulajdonában marad. Ezekben a szövetkezetekben a termékek nagy részét (az összes jövedelmek 70–75%-át) munkaegységek szerint, kisebb részét pedig a beadott földrész arányában osztják el. A termelőszövetkezetek harmadik, legfejlettebb típusát azok a mezőgazdasági termelőszövetkezetek alkotják, amelyekben a föld a szövetkezet tulajdonában van, a termékek elosztása pedig kizárólag a végzett munka szerint történik.* A Kínai Népköztársaságban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek legnagyobb része a legfejlettebb típushoz tartozik. Ezek a szövetkezetek szocialista típusú szövetkezetek, amelyekben a föld és a többi termelési eszköz magántulajdonból kollektív tulajdonba ment át. Ezekben a szövetkezetekben a jövedelemelosztás a végzett munka arányában történik. 1957 elején több mint 120 millió parasztgazdaságból mintegy 107 millió egyesült legfejlettebb típusú termelőszövetkezetekbe. Ezenkívül Kínában még működnek félig szocialista típusú szövetkezeti egyesülések is, amelyekben a legfontosabb termelési eszközök közös tulajdonban vannak, a szövetkezeti tagok magántulajdonában maradt földeket pedig egy tagba vonták össze. Ezekben a szövetkezetekben a végzett munka szerint és a bevitt föld területének arányában osztják el a jövedelmet.

[* Magyarországon jelenleg főként az első típusú szövetkezeti formának megfelelő termelőszövetkezeti csoportok és a második típusnak megfelelő mezőgazdasági termelőszövetkezetek működnek. Emellett működnek még egyszerűbb mezőgazdasági társulások is, pl. szakszövetkezetek, ifjúsági szövetkezetek, hegyközségi szövetkezetek stb.]

Mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban – a mezőgazdaság szocialista átalakítása az egyéni kisparaszti gazdaságok termelőszövetkezetekbe való önkéntes tömörülése révén. A mezőgazdaság kollektivizálása *Lenin szövetkezeti terve (l.)* alapján valósul meg. A Szovjetunióban a mezőgazdaság kollektivizálásának fontos feltételei voltak: az ország szocialista iparosítása, a föld nacionalizálása, az egyszerűbb szövetkezési formák fejlesztése a beszerzés, az értékesítés és a hitel területén, a parasztoknak a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság előnyeit bebizonyító első kolhozok és szovhozok pozitív tapasztalata, a város és a falu közötti termelési összefogás legegyszerűbb formáinak kialakítása – a termelési szerződések rendszere,

gép- és traktorállomások létesítése, a szovjet állam által nyújtott pénzügyi segítség. A kommunista párt politikai tömegnevelő munkája, a kuláksággal vívott harca, a kollektivizálást ellenző buharinisták és trockisták leleplezése roppant nagy szerepet játszott abban, hogy a parasztgazdaságok áttértek a szocializmus útjára. 1929 második felétől kibontakozott a mezőgazdaság tömeges kollektivizálása és ennek alapján a kulákságnak mint osztálynak felszámolása. A kolhozok 1929-ben az összes parasztgazdaságoknak csak 3,9%-át, 1930-ban már 23,6%-át, 1934-ben pedig 71,4%-át egyesítették. Mindössze három év alatt (1933 elejéig) 210,6 ezer kolhoz alakult meg, s ezek a parasztgazdaságok 61,5%-át egyesítették. A szocializmus időszakában a falusi kollektív gazdaság fő formája a mezőgazdasági artel. A kommunista párt vezetésével és a dolgozó parasztság aktív támogatásával végrehajtott kollektivizálás eredményeképpen falun létrejött a szocialista kolhozrendszer. A parasztság átalakult egészen új, szocialista osztállyá, amely megszabadult a kizsákmányolástól, s a közös tulajdon és a kollektív munka alapján gazdálkodik. A Szovjetunió a kisparaszti gazdaságok országából átváltozott a termelési eszközök szocialista tulajdonán alapuló nagyüzemi mezőgazdaság országává. Ezzel – az élenjáró technika alapján – beláthatatlan fejlődési távlatok nyíltak meg a mezőgazdaság előtt. Az SZK(b)P Központi Bizottsága már 1930 elején hangsúlyozta, hogy fokozni kell a traktorokat, kombájnokat, vagyis olyan gépeket gyártó üzemek építését, amelyeket az egyénileg gazdálkodó szegényparasztok vagy középparasztok nem alkalmazhatnak. A szovjet állam a mezőgazdaság kollektivizálásával és az ország iparosításával minden fontos feltételt megteremtett a mezőgazdasági munka gyors és határtalan fejlődéséhez. A kollektivizálás módszere a legnagyobb mértékben haladó módszer volt, mert lehetővé tette, hogy az élenjáró technika alapján rövid néhány év alatt nagyüzemi mezőgazdaság alakuljon, az ország több mezőgazdasági terméket kapjon, s a parasztság előtt megnyíljon a felemelkedés útja. A kollektivizálás megszilárdította a munkásosztály és a parasztság szövetségét. A népi demokratikus országok — sajátos viszonyaiknak megfelelően – hasznosítják a mezőgazdaság kollektivizálásának szovjet tapasztalatait. Lenin szövetkezeti tervének alapelvei – az egyes országok sajátos viszonyai ellenére – általánosan érvényesek valamennyi országra.

Migráció – *l. Népesség migrációja.*

Militarizmus – a tőkésállamok reakciós politikája, amely hódító háborúk előkészítése céljából katonai megerősítésüket szol-

gálja. Ez a politika leginkább az imperializmus korszakában terjedt el. A militarizmus fokozódását az idézi elő, hogy a tőkésállamok harcolnak a már felosztott világ újrafelosztásáért, a gyarmatokért és a befolyási övezetekért, s a legnagyobb imperialista hatalmak világuralomra törekszenek. Az imperialista burzsoázia a tőkésországokban a munkásmozgalom elnyomására, a gyarmati és a függő országokban pedig a nemzeti felszabadító mozgalmak elleni harcra használja fel az állam katonai erejét. A monopóliumok a gazdaság militarizálását, a fegyverkezési hajszát és a háborúkat is kihasználják magas monopolprofitjuk biztosítására. A második világháború után a militarizmus óriási arányokat öltött sok vezető tőkésországban, valamint az imperialista államok és elsősorban az Egyesült Államok reakciós körei által szervezett katonai tömbökbe tömörült más országokban. Ezekben az országokban növekszenek a fegyveres erők, emelkednek az állami hadikiadások, fokozódik a fegyverkezési hajsza, rengeteg katonai bázis létesül. A militarizmus növekedése nemzetközi feszültséget idéz elő, fokozza egy újabb háború veszélyét. A militarizmus elkerülhetetlen következménye a tőkésországok gazdaságának militarizálása, amivel együtt jár az állammonopolista kapitalizmus gyorsuló fejlődése és a kapitalizmus általános válságának további kiéleződése. A militarizálás a termelés szférájában abban mutatkozik meg, hogy jelentősen növekszik a hadiipar és az azt kiszolgáló ágazatok termelésének mérete és az egész termelésben való részesedése, s ezzel egyidejűleg viszonylagosan, sőt még abszolúte is csökken a polgári szükségleteket kielégítő termelés. A militarizmus fokozza az állammonopolista kapitalizmus fejlődését. A katonai kiadások növekedése és a gazdaság militarizálása vészesen hat a dolgozó tömegek helyzetére, mivel arra vezet, hogy az adóterhek súlyosbodnak, infláció és a közszükségleti cikkek áremelkedése következik be, a polgári célokra termelő iparban foglalkoztatott munkások nagy tömege válik munkanélkülivé, az állam csökkenti közoktatási, egészségügyi és szociális kiadásait. A gazdaság militarizálása egyúttal óriási anyagi, emberi és pénzügyi erőforrások mértéktelen pazarlását is jelenti, fokozza a tőkés termelés aránytalanságait, szétzilálja a pénzforgalmat és a pénzügyeket. A gazdaság militarizálása: az imperializmus korabeli kapitalizmus élősdiségének és rothadásának egyik megnyilvánulása. A militarizált gazdaság a katonai termelés és a vele kapcsolatos ágazatokban folyó termelés intenzív növelésével átmenetileg előidézheti az egész ipari termelés növekedését, s elodázhatja a gazdasági túltermelési válságokat, de a válságokat előidéző ellentmondásokat nem szüntetheti meg. Ellenkezőleg: a

tőkés gazdaság militarizálása a néptömegek nyomorának fokozásával elmélyíti a kapitalizmus ellentmondásait, s olyan feltételeket teremt, amelyek kiélezik a gazdasági válságokat. A tőkésországok dolgozói és összes haladó erői állhatatosan harcolnak a militarizmus ellen, a békéért és a demokráciáért. A militarizmus ellen vívott harcban óriási jelentősége van a béke megszilárdításáért, az atomfegyver eltiltásáért és a fegyverzetek általános csökkentéséért harcoló Szovjetunió és a szocialista táborhoz tartozó összes országok békeszerető politikájának.

Mill, John Stuart (1806–1873) – a polgári politikai gazdaságtan klasszikus iskolájához közel álló angol polgári közgazdász. *Smith (l.)* és *Ricardo (l.)* tanításától eltérően a munkaértékelmélet helyett a termelési költségekre vezeti vissza az értéket. A tőkések profitját a tudományellenes „önmegtartóztatási elmélet" alapján magyarázza. Millnek „A politikai gazdaságtan elvei és néhány alkalmazásuk a társadalombölcseletre" („Principles of political economy with some of their applications to social philosophy – 1848) című fő közgazdasági munkáját N. G. Csernisevszkij erősen bírálta. Csernisevszkij az ehhez a munkához írt megjegyzéseiben részletesen kifejtette saját közgazdasági nézeteit.

Monometallizmus – olyan pénzrendszer, amelyben az *általános egyenérték (l.)* szerepét egyetlen pénzáru (az arany vagy az ezüst) tölti be. A tőkésországokban az arany monometallizmusra való áttérés a XIX. század végén kezdődött meg. De több országban hosszú időn át megmaradt a *bimetallizmus (l.)* rendszere. Az arany monometallizmus általánosan (az elmaradott országok kivételével) csak a XX. század elején terjedt el.

Monopolár – az áruk termelési árát jelentősen meghaladó ár. A monopolár egyenlő a termelési költségek és a *magas monopolprofit (l.)* összegével. Monopolárak azokban a tőkésországokban uralkodnak, amelyeknek gazdasági életében a monopolista egyesülések foglalják el a vezető helyet. Monopolár a magas monopolprofitok biztosításának egyik eszköze. A tőkés monopóliumok különféle módszerekkel tartják fenn a magas árakat. A monopolárak megszabásának fontos eszközei: a magas vámok politikája, amely megvédi a tőkés monopóliumokat a külföldi konkurrenciával szemben, a külföldi piacok meghódítása és azokon magas monopolárak elérése, az államgépezet kihasználása a gazdaság militarizálásával kapcsolatban államilag megrendelt és a monopóliumok által szállított termékek magas monopolárának biztosítására. A monopoltőkések az árutermelő munkások kizsákmányolását fokozzák, a parasztgazdaságokat rá-

kényszerítik, hogy alacsony áron értékesítsék mezőgazdasági nyersanyagukat, saját áruikat pedig felhajtott árakon adják el. A monopolárak elterjedése következtében még pusztítóbb hatásúvá válik az értéktörvény spontán érvényesülése, fokozódik a tőkés termelés anarchiája. A monopolárak elterjedése a drágaság általános fokozódására, a munkások és az alkalmazottak reálbérének és a parasztok reáljövedelmének csökkenésére vezet a tőkésországokban, s megnöveli az áruk értékesítési nehézségeit a tőkés piacokon. A monopolárak nem változtatják meg a tőkésországokban termelt érték és értéktöbblet teljes összegét, nem szüntetik meg az értéktörvény érvényesülését. Amit a nagy monopóliumok nyernek, azt a tőkésországok, illetve a gyarmati és a függő országok dolgozói, valamint a burzsoáziának a monopolista egyesülésekbe nem tömörült tagjai elveszítik.

Monopolista államі kapitalizmus – *l. Állammonopolista kapitalizmus.*

Monopoljáradék – a tőkés *földjáradék (l.)* egyik formája. Olyan többletjövedelemként jelentkezik, amelyhez annak eredményeképpen jutnak, hogy a különösen kedvező feltételek közt termelt áruk ára meghaladja értéküket. Ezeket az árukat rendszerint értéküknél magasabb *monopolláron (l.)* adják el. Az áru monopolára és értéke közötti különbség monopoljáradék formáját ölti, amelyet általában a földtulajdonos sajátít el. A mezőgazdaságban azokon a földeken jutnak monopoljáradékhoz, amelyeken lehetséges ritka növényfajták (például nemes borok készítésére alkalmas különleges szőlőfajták stb.) termelése; az öntözéses földművelés vidékein a vízhasználatért fizetnek monopoljáradékot. A monopoljáradékot a fogyasztó rovására, végső fokon az egész társadalomban termelt értéktöbblet terhére fizetik. A kitermelő iparban azokon a részlegeken jutnak monopoljáradékhoz, ahol olyan különlegesen ritka ásványokat bányásznak, amelyeket a kitermelésük költségeit meghaladó monopolláron adnak el. A városi telkek tulajdonosai, a telkek korlátozottságát kihasználva, szintén szednek monopoljáradékot. Emiatt erősen növekszik a lakbér és a beépíthető telkek járadéka, aminek következtében jelentősen csökken a munkások reálbére.

Monopolkapitalizmus – *l. Imperializmus.*

Mordvinov, Nyikolaj Szemjonovics (1754–1845) – a XIX. század elejének egyik tekintélyes orosz közgazdásza, a földesúri osztály haladó részének ideológusa. Mordvinov elismerte, hogy a munka minden gazdagság forrása. Oroszország jólétét a gazdasági függetlenségért és önállóságért vívott harccal kapcsolta egybe. Szívósan har-

colt az ország természeti kincseinek sokoldalú kiaknázásáért, minden kormányzóság vasúti és vízi közlekedésének, hitelügyének és bankszervezetének fejlesztéséért. Az orosz ipar fejlesztése és a külföldi konkurrenciával szembeni védelme céljából behozatali vámok bevezetését követelte. A manufaktúrák fejlesztését propagálta, de a gépi termelésre való áttérést is helyeselte. Külön programot készített a mezőgazdasági technika fejlesztésére. A papírpénz elértéktelenedését károsnak tartotta, ezért a pénzforgalom rendezését követelte. Mordvinov megértette, hogy a szabad munka előnyösebb, mint a jobbágymunka, de mivel a földesurak ideológusa volt, a jobbágyság azonnali megszüntetését nem tartotta lehetségesnek. Úgy vélte, hogy a parasztoknak fokozatosan kell megváltaniuk a földesuraktól a földet, s a föld földesúri tulajdonát is ki kell terjeszteni. Mordvinov ellentmondásos nézeteket hirdetett, mivel azt feltételezte, hogy Oroszország elmaradottsága a jobbágyság feltételei közt is megszüntethető.

Morus, Tamás (1478–1535) – az utópikus szocializmus egyik megalapítója, angol humanista tudós. Tanítását „Utópia" (1516) című művében fejtette ki. Morus bírálta az akkoriban kialakuló angol tőkés viszonyokat. A szociális nyomor fő okát a magántulajdonban látta. Megrajzolta egy fantasztikus ország, Utópia, társadalmi tulajdonon alapuló eszményi szocialista rendszerének képét. Utópia egész felnőtt lakossága, kivéve a tudósokat és az átmenetileg közéleti funkciókat betöltő személyeket, különféle mesterséget űz. Külön mezőgazdasági lakosság nincs. Mezőgazdasági termeléssel időszakonként az ország minden egyes lakója köteles foglalkozni. Utópia lakói napi hat órát dolgoznak. Szabad idejüket a tudománynak és a művészetnek szentelik. Morusnak az eszményi társadalmi rendről alkotott elképzelése haladó szerepet töltött be a társadalmi gondolat fejlődésében, de erre az elképzelésre rányomták bélyegüket Morus korának objektív viszonyai: a technika alacsony fejlettségi foka, a kialakuló tőkés társadalom osztályviszonyainak fejletlensége. Morus nem ismerte a társadalmi fejlődés törvényeit, eszméi utópikusak voltak. Abban az időben nem lehetett megszüntetni az emberek közötti társadalmi egyenlőtlenségeket.

Múltbeli munka – *l. Holt munka.*

Munka – az emberek és az őket környező természet között végbemenő folyamat, amelyben a termelési eszközökkel felszerelt és a termelésben jártas emberek megváltoztatják a környező természetet, szükségleteik kielégítésére alkalmassá teszik a munkatárgyakat. A munkafolyamat fő mozzanatai: 1. az emberek célszerű tevékenysége,

2. a munka tárgya és 3. a munka eszközei, amelyek segítségével az ember a munkatárgyakra hat. A munka az emberi társadalom létezésének legfontosabb feltétele. Az ember a munka révén emelkedett ki az állatvilágból; az ember lényeges megkülönböztető sajátossága, hogy munkaeszközöket készít. A munkafolyamat nemcsak az ember hatása a természetre; a munkafolyamatban az emberek meghatározott viszonyokba, *termelési viszonyokba (l.)* is lépnek egymással. A munka a különféle uralkodó termelési módoktól függően különböző formákban jelentkezik. Az ősközösségi termelési módban az emberek közös, kollektív munkát végeznek, a termelési eszközök és a munkatermékek közösségi tulajdonban vannak. Itt nincs meg a munka kizsákmányolása. A magántulajdon keletkezése azt jelenti, hogy a munka átváltozik magánmunkává. Az árutermelés kialakulásával az árutermelők munkája kettős jelleget ölt. Az antagonisztikus osztályellentétekkel terhes termelési módokban, amelyek a termelési eszközök magántulajdonán alapulnak (a rabszolgatartó, a hűbéri és a tőkés termelési módban) a kizsákmányoló osztályok a munkásokat kegyetlenül kizsákmányolják, munkájuk nagy részét ellenszolgáltatás nélkül elsajátítják. A rabszolgatársadalomban jön létre a *szellemi és a fizikai munka közötti ellentét (l.)*, amely a kapitalizmusban a végsőkig kiéleződik. Az emberek közötti *társadalmi munkamegosztás (l.)*, amely a társadalmi termelés növekedésének és tökéletesedésének folyamatában fejlődik, a tőkés társadalomban eltorzul, a munkást egy bizonyos egyszerű művelet végzésére kárhoztatja, részmunkássá, a gép tartozékává teszi. A kapitalizmus munkaszervezése a dolgozók éhségtől való félelmére épül fel, arra kényszeríti őket, hogy munkaerejüket eladják a tőkéseknek. Ezért a munkás munkája a kapitalizmusban voltaképpen a bérrabszolgák kényszerű kötelezettsége.

A szocializmusban és a kommunizmusban gyökeresen megváltozik a munka jellege. Itt a társadalmi rend alapja a termelési eszközök és a munkatermékek társadalmi tulajdona, az ember nem zsákmányolja ki az embert, a magánmunka és a társadalmi munka ellentmondása megszűnt, s a munka közvetlenül társadalmi munka. A szocialista termelési viszonyok, a kizsákmányolástól megszabadult emberek elvtársi együttműködése és kölcsönös segítsége, valamint a *szocialista munkakooperáció (l.)* a munkához való új viszonyt alakították ki. A munka a szocialista társadalom minden munkaképes tagjának becsületbeli ügye. A szocializmusban a munka társadalmi szervezettsége sokkal magasabb fokú, mint a kapitalizmusban; ennek a munkaszervezésnek az alapja a kommunizmus felépítésének nemes célja által egyesített dol-

gozók öntudatos munkafegyelme. A szocializmusban megszűnt a szellemi és a fizikai munka ellentéte, de a lényeges különbség még megmarad közöttük, s különbség van a szakképzett és a szakképzetlen munka között is. A szocializmusban a társadalom gazdasági fejlettsége még nem ér el olyan színvonalat, hogy minden ember szükségletei szerint részesülhetne a társadalmi termékből. Ezért a szocialista társadalomban az az elv érvényesül, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék". Ez azt jelenti, hogy mindenki végzett munkájának mennyiségével és minőségével arányos mennyiségű fogyasztási cikket kap. A dolgozóknak a termelés növelésében és tökéletesítésében való egyéni anyagi érdekeltsége nagy szerepet tölt be a szocializmus fejlődésében. Az általános munkakötelezettség szorosan összefügg azzal, hogy a társadalom minden munkaképes tagjának biztosítva van a munkához való joga. Ezt a jogot a szocialista gazdasági rendszer, a társadalmi termelés tervszerűsége, a munkanélküliség felszámolása biztosítja. De a szocializmusban végzett munka még nem változott át elsőrendű életszükségletté. Ez akkor következik be, amikor a társadalmi munka termelékenysége *(l. Munkatermelékenység szakadatlan növekedésének törvénye)* és a termelés volumene olyan magas színvonalra emelkedik, hogy termékbőség teremthető a társadalomban, s megvalósítható a kommunizmus elve: mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint. A *kommunizmusban (l.)* az emberek megszokásból, önkéntesen, ellenszolgáltatásra nem számítva fognak dolgozni. Ez a munka „. . . a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka . . . " lesz. *(Lenin* Művei. 30. köt. Szikra 1953. 525. old.)

Munkabér a kapitalizmusban – a munkaerő értékének pénzbeni kifejezése, a munkaerő ára. A kapitalizmusban fizetett munkabérnek ezt a lényegét Marx tárta fel először. A tőkés társadalomban a munkaerő: áru, adásvétel tárgya. A munkaerő értékét az újratermeléséhez szükséges létfenntartási eszközök értéke határozza meg. A munkaerő értéke a tőkés társadalom felszínén átalakult formában, a munkáért fizetett díj formájában, a munkabér pedig külsőleg a munka áraként jelenik meg. Mindez eltakarja, elködösíti azt a tényt, hogy a munkanap szükséges munkaidőre és többletmunkaidőre oszlik. Ennek következtében úgy tűnik, hogy a munkás egész munkája megfizetett munka. A polgári közgazdászok tudatosan keltik ezt a látszatot, mert így elkendőzik a tőkés kizsákmányolás lényegét. A valóságban a tőkés csak azért alkalmazza a munkást, hogy az értéktöbblet ellenszolgáltatás nélküli elsajátítása révén profithoz jusson;

ezt az értéktöbbletet, amely nem más, mint a bérmunkás által termelt új érték és a munkaerő értéke közötti különbözet, a munkások meg nem fizetett munkája teremti meg. A kapitalizmusban ismeretes különböző munkabér-formák és különösen a modern izzasztó rendszerek hozzásegítik a tőkéseket, hogy a bérmunkások kizsákmányolásának fokozásával növeljék profitjukat. A munkaerőnek a tőkés termelés általános tendenciája által meghatározott eladási feltételei a munkabér átlagos színvonalának csökkenésére vezetnek, noha a munka intenzitása fokozódik. A munkabér rendszerint sokkal kisebb, mint a munkaerő értéke. A proletariátus az életszínvonalának emeléséért vívott osztályharc bizonyos szakaszaiban kicsikarja ugyan a munkabér némi emelkedését, de ez csak a munkaerő értékének határain belül megy végbe. A munkásosztály gazdasági harca nem szüntetheti meg a kizsákmányolást. A munkásosztály csak a tőkés rend felszámolásával vívhatja ki anyagi és kulturális életviszonyainak gyökeres megváltozását.

Munkabéralap a Szovjetunióban – az egy-egy vállalatban, népgazdasági ágban vagy az egész népgazdaságban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak munkabérének teljes összege, amelyet a szocialista állam bizonyos időszakra (év, negyedév, hónap stb.) terv szerint állapít meg. A munkabéralap a következő munkabérfajtákat foglalja magában: *a)* az összes teljesítmény- és időbéreket bértarifák és bértarifa-tételek szerint (beleértve a különféle bérpótlékokat); *b)* a prémiumokat (kivéve a külön alapokból kifizetett prémiumokat); *c)* a gépállások idejére fizetett béreket; *d)* a soron következő szabadságidőre kifizetett béreket; *e)* a korpótlékokat; *f)* az ingyenes közüzemi szolgáltatások és természetbeni juttatások költségét; *g)* az egyéb béreket. A munkabéralap nagyságát a munkások és az alkalmazottak munkabérének összege határozza meg. A munkabéralap nem tartalmazza a társadalombiztosítási járulékokat, a hivatalos kiküldetési díjakat. A munkabéralapot a dolgozók kategóriái szerint tervezik és elemzik: munkások, alkalmazottak, műszaki dolgozók (mérnökök és technikusok) stb. A munkások munkabéralapjában megkülönböztetnek órabéralapot, napi béralapot és havi béralapot. Az órabéralap a ténylegesen ledolgozott órákra fizetett bérösszeg; a napi béralap magában foglalja az órabéralapot és a különböző pótlékokat (például a túlórapótlékokat, a szoptatós anyáknak fizetett bért stb.); a havi béralap tartalmazza a napi béralapokat és a különböző pótlékokat (korpótlékok, a távoli munkahelyeken foglalkoztatottak pótlékát, a szabadság idejére fizetett bért stb.). A vál-

lalati munka eredményeinek elemzésekor a tervezett munkabéralapot a termelési terv teljesítéséhez mérten átszámolják.

Munkabér a szocializmusban – a szocialista állami vállalatokban végzett munka díjazási formája, a nemzeti jövedelemnek a szükséges munkaráfordításokat pótló része, amelyet az állam a munka szerinti elosztás törvényének megfelelően pénzformában oszt el a munkások és az alkalmazottak között. A szocializmusban a munkásosztály az összes dolgozókkal együtt a termelési eszközök tulajdonosa, a munkaerő már nem áru, a munkabér pedig nem antagonisztikus osztályviszonyok kifejezője. A munkabér a szocializmusban nem a munkaerő ára. A szocialista társadalomban minden dolgozónak joga van arra, hogy – nemétől, korától és nemzetiségétől függetlenül – egyenlő munkáért egyenlő bért kapjon. A szocialista országokban alkalmazott bérezés a dolgozók egyéni érdekeit helyesen egyezteti össze az egész társadalom érdekeivel.

A munkadíjazás mértéke közvetlenül függ a munkás által teljesített munka mennyiségétől és minőségétől, a munkás szakképzettségétől és munkafeltételeitől. Ez biztosítja a dolgozók személyes anyagi érdekeltségét munkájuk eredményében és a termelés növelésében. Mivel a szocializmusban van árutermelés, a munkabér pénzbeni munkabér formáját ölti. A szocializmusban a teljesítménybér és az időbér a munkabér két fő formája. A munkabért mind az egész népgazdaságban, mind pedig egyes ágazataiban a szocialista állam tervezi a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeivel összhangban. A szocialista bérezés szervezésében és szabályozásában, a munka szerinti elosztás gazdasági törvénye megszabta követelmények megtartásában és a munka termelékenysége növekedésének biztosításában különösen nagy jelentősége van a *bértarifarendszernek (l.)* és a helyes *munkanormázásnak (l.)*.

A szocialista bővített újratermelés zavartalan menete megkívánja, hogy a munka termelékenysége gyorsabban növekedjen, mint a munkabér. A reálbérek a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményeivel összhangban állandóan növekszenek; a Szovjetunióban pl. negyven év alatt – a munkanap időtartamának rövidítését is figyelembe véve – 4,8-szeresre emelkedtek. A szocializmusban az egyes dolgozók kifizetett munkabére nem tartalmazza mindazt, amit a szocialista állam fordít a dolgozók szükségleteinek kielégítésére. A szocialista állam és a társadalmi szervezetek az egyéni munkabéren felül a társadalmi alapokból nagy összegeket fordítanak a dolgozók szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésére. Ezek az összegek mint-

egy egyharmaddal növelik a munkások és az alkalmazottak reáljövedelmét. A Szovjetunió pl. 1957-ben több mint 201 milliárd rubelt fordított e szükségletek kielégítésére.

Munkabérek közterhei a Szovjetunióban – azok az összegek, amelyeket a vállalatok fizetnek be az állami költségvetésbe a társadalombiztosítási kiadások fedezésére. A vállalatok társadalombiztosítási befizetései az egyes népgazdasági ágak sajátosságaitól függően különböző nagyságúak. A társadalombiztosítási járulékokat a munkabérek összegének százalékában állapítják meg. A társadalombiztosítási kifizetésekről a szakszervezetek gondoskodnak. A munkabérek közterhei beletartoznak a vállalati tevékenységgel kapcsolatos költségek együttes összegébe (az iparvállalatok termelési önköltségébe, a kereskedelmi vállalatok forgalmi költségeibe, a költségvetési vállalatok adminisztratív-igazgatási költségeibe).

Munkabesorolási útmutató – egy-egy termelési ág különféle munkáinak termelési jellemzőit összesítő gyűjtemény. Ennek alapján határozzák meg a munkások szakképzettségét, és sorolják be a munkásokat a megfelelő bérkategóriákba. A munkák szakmai rangsorán az egyes konkrét munkafajták bonyolultságának, pontosságának és felelősségének meghatározott fokát értik. A munkások szakképzettségén pedig azokat a meghatározott ismereteket és szakmai jártasságot, amelyek megfelelő szervezeti és technikai feltételek közt bizonyos konkrét munkák jó minőségű elvégzéséhez szükségesek. A munkabesorolási útmutatók az egyes termelési ágak összes fontosabb munkafajtáit szakmák és szakképzettség szerint rendszerezik. Ezek az útmutatók részletesen jellemzik az illető iparágban vagy termelési területen tipikusnak számító összes munkákat. Meghatározzák, hogy a megfelelő szakképzettségű munkásoknak milyen műszaki és általános ismeretekkel, illetve szakmai jártassággal kell rendelkezniük.

Munkacsapat – a kolhozokban a brigádon belüli munkakooperáció formája, amely a munkaigényes kapásnövények és bizonyos ipari növények termelésével foglalkozik. A munkacsapat a kolhoz *állandó termelőbrigádjának (l.)* alkotórésze.* Munkacsapatok szervezése azért vált szükségessé, hogy a kapásnövények vetésterületén végzett kézi munkáknál is megteremtsék az egyszemélyi felelősséget. Ezekhez a munkákhoz nem szükséges sok kolhozparaszt együttműködése, de ezektől nagymértékben függ bizonyos növényfajták jó termése. Egy-egy munkacsapatban rendszerint 8–12 ember dolgozik, mégpedig a brigád munkaképes tagjainak számától és a kapás-

növények vetésterületének egy tagra jutó nagyságától függően. A szántóföldi és más növénytermelő brigádokban különösen kapásnövények, zöldségfélék és gyümölcs termelésére alakultak nagy számban munkacsapatok, mert e munkák gépesítése még nem kielégítő, s itt az egész munkaperiódus alatt sok és rendszeres kézi munka szükséges. Minden egyes munkacsapatnak megfelelő nagyságú földet jelölnek ki, amelyen a munkacsapat tagjai az állandó termelőbrigád vezetőjének általános felügyelete alatt az egész mezőgazdasági év folyamán, a vetés előkészítésétől a betakarításig, az összes kézi munkákat elvégzik. A munkacsapatot a munkacsapat-vezető irányítja, akit a kolhoz vezetősége nevez ki az illető csapat tagjai közül. A munkacsapat vezetője a többi taggal együtt végzett termelőmunkával egyidejűleg tölti be vezetői tisztségét. Minden munkacsapat egész évi termelési feladatát a kolhoz vezetősége szabja meg.

[* Munkacsapatok a magyar mezőgazdasági vagy erdőgazdasági üzemekben is működnek.]

Munkadíjazás a kolhozokban – olyan szocialista munkadíjazási forma, amelynek sajátosságait a termelési eszközök szövetkezeti-kolhoz tulajdonformája határozza meg. A kolhozokban a munka díjazása a kolhozparasztok munkájának mennyisége és minősége szerinti elosztás gazdasági törvényével összhangban történik. A kolhozokban végzett munkát munkaegységek alapján természetben és pénzben díjazzák. A munkaegység meghatározza a kolhozparaszt közös gazdaságban végzett munkájának mértékét is, minden egyes kolhozparasztnak a kolhoz jövedelméből való részesedését is. Minden egyes munkát a dolgozó szakképzettségétől, az adott munka bonyolultságától, nehézségétől és fontosságától függően értékelnek munkaegységekben. A kolhozparasztok munkájának díjazása a teljesítménytől függően, az év folyamán teljesített munkaegységek szerint történik. Mivel a kolhozok az egyesült parasztok szövetkezeti gazdaságai, a munkaegységekre kiadható termékmennyiség és pénzösszeg nagyságát véglegesen csak az év végén állapítják meg; a díjazás kolhozonként váltakozó nagyságú. Ezért a kolhozparasztoknak a közös gazdaságból származó jövedelme nemcsak a teljesített munkaegységek számától, hanem a munkaegységre jutó díj nagyságától is függ; ez utóbbit a kolhoz közös gazdaságának fejlődési színvonala határozza meg. A kolhozparasztokat anyagilag minél inkább érdekeltté kell tenni a közös gazdaság fejlesztésében, a terméshozamokra és az állattenyésztés produktivitására vonatkozó tervek túlteljesítésében. Ebből a szempontból nagyon fontosak a kolhozparasztoknak havonta

adott előlegek *(l. Előlegek kolhozparasztoknak)*, valamint a növénytermelésben a terméshozamok, az állattenyésztésben pedig a produktivitás tervének túlteljesítéséért adott prémiumok. A kolhozparasztok jövedelmét növelik a kolhoz közös fogyasztási alapjai is, amelyeket a kolhoz nettó jövedelméből gyarapítanak. Ezekhez az alapokhoz tartozik: a kolhozparasztok kulturális szükségleteinek kielégítésére szánt kulturális alap; a munkaképteleneknek és a katonai szolgálatot teljesítők családtagjainak támogatását szolgáló segélyalap; az árvák eltartását biztosító alap. A munka díjazásának a kolhozokban kialakult rendje lehetővé teszi az egyéni és a közös érdekek összeegyeztetését a mezőgazdaság fellendítésében, a kolhozok anyagi érdekeltségének megteremtését és a kolhozparasztság jólétének emelését.

Munkaegység – a kolhozparasztok közös gazdaságban végzett munkájának és a kolhozjövedelem kolhozparasztok közötti elosztásának mértéke.* A munkaegység a kollektív szövetkezeti-kolhoztulajdon létrejöttével kialakult gazdasági kategória, amely a kolhoztermelés nyilvántartásának, szervezésének és tervezésének fontos gazdasági eszköze. A munkaegység alapján érvényesül a kolhozparaszt által a mezőgazdasági artel közös gazdaságában végzett munka mennyisége és minősége szerinti szocialista elosztás elve. A kolhozparaszt munkáját a közös gazdaságban teljesített munkaegységek számával értékelik. Munkaegységek szerint osztják el a kolhozparasztok között a jövedelem egyéni fogyasztásra szánt részét. A kolhozparasztok munkaegységek szerint kapott jövedelmének nagyságát nemcsak a teljesített munkaegységek száma szabja meg, hanem az egy munkaegységre jutó termékmennyiség és pénzösszeg is. Ez növeli a kolhozparasztok érdekeltségét a kolhoz közös gazdálkodásának javításában. A munka minőségét úgy értékelik munkaegységekben, hogy a kolhozparasztok munkájának díjazása a termelési eredmények (terméshozam, termelékenység) számításbavételével történik, s a terméshozamra, vagy a produktivitásra megszabott terv teljesítésétől vagy nem teljesítésétől függően növelik, illetve csökkentik a felszámított munkaegységek számát. A munkaegységek bevezetése fontos szerepet töltött be a kolhozok termelési fegyelmének megszilárdításában, a kolhozparasztok anyagi érdekeltségének növelésében, a közös gazdaság fejlesztésében. A mezőgazdasági artel alapszabálya értelmében a kolhozparasztok közgyűlése állapítja meg a teljesítendő munkaegységek kötelező minimumát. A minimum meghatározásakor számolnak a gépesítés és az agrotechnika színvonalával, a szükséges munkaráfordítások meny-

nyiségével, a munkaerőállománnyal stb.

[* A magyar mezőgazdasági termelőszövetkezetek is a munkaegységet használják a termelőszövetkezeti tagok munkájának értékelésére és a jövedelemelosztás alapjául.]

Munka energiaellátottsága – az élő munka ellátottsága az összes erőgépek (mechanikus, villamos, hőberendezések) energiájával. A munka energiaellátottságának növelése azt jelenti, hogy tökéletesebb gépeket és gépezeteket alkalmaznak a termelésben, a kézi munkát felváltják gépi munkával. Ennek eredményeképpen az összes népgazdasági ágakban rendszeresen növekszik a munka termelékenysége. A munka energiaellátottságának színvonalát a potenciális (lehetséges) és a tényleges energiaellátottsági együttható fejezi ki. A potenciális energiaellátottsági együttható az erőgépek összkapacitásának (a termelésben közvetlenül használt elsődleges erőgépek kapacitásának a villamosmotorok és készülékek kapacitásának) és az ezt a kapacitást egyidejűleg használó munkások számának viszonya (több műszak esetén a legtöbb munkást foglalkoztató műszakot kell alapul venni). A tényleges energiaellátottsági mutató a felhasznált és rendszerint kilowattórában kifejezett mechanikai és villamos energiának és a munkások által ledolgozott munkaórák számának a viszonya. A Szovjetunióban jóval nagyobb a munka energiaellátottságának növekedési üteme, mint a tőkésországokban, de az energiaellátottsági színvonal a szovjet népgazdaság több ágában még alacsonyabb, mint az Egyesült Államokban.

Munkaerő – munkaképesség, azoknak a fizikai és szellemi erőknek az összessége, amelyeket az ember az anyagi javak termelési folyamatában felhasznál. A munkaerő bármilyen társadalomban a termelés fő eleme. Az ember a termelés folyamatában nemcsak a környező természetre hat, hanem termelési tapasztalatait, munkában való jártasságát is fejleszti. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a munkásokat megfosztják a termelési eszközöktől, s kizsákmányolják. A munkaerő kizsákmányolásának formája a mindenkori uralkodó tulajdonformától függ. A munkaerő a kapitalizmusban átalakul árúvá. A munkaerő áruvá válásának szükséges feltétele volt: 1. az ember személyi szabadsága, a munkaerejével való rendelkezés lehetősége; 2. a dolgozó megfosztása a termelési eszközöktől, s az a szükségesség, hogy munkaképességét létfenntartási eszközeinek forrásaként kelljen eladnia. A munkaerőnek a kapitalizmusban, miként minden más árunak is, van értéke és használati értéke. A munkaerő értékét a munkaerő birtokosának létfenntartásához, normális

munkájának biztosításához és családja eltartásához szükséges létfenntartási eszközök értéke, valamint a munkás képzésének költségei határozzák meg. A munkabér a kapitalizmusban a munkaerő értékének pénzbeni kifejezése, illetve a munkaerő ára. A munkaerő-áru használati értéke abban fejeződik ki, hogy a munkás a munka folyamatában képes értéket és értéktöbbletet termelni.

A szocialista társadalomban a munkaerő nem áru. A szocializmusban a társadalmi tulajdon uralkodik, tehát a dolgozók a termelési eszközök tulajdonosai. Az egyes dolgozók és a szocialista állam, valamint a szövetkezeti egyesülések közötti viszonyok a munkaerő-források tervszerű felhasználása alapján alakulnak ki; a munkaerő tervszerű felhasználása pedig az egész társadalom és minden egyes dolgozó érdekeit szolgálja. A szocialista termelési viszonyok lehetőséget teremtenek a dolgozók fizikai és szellemi erőinek sokoldalú fejlesztésére, a dolgozók kulturális és technikai színvonalának és anyagi jólétének emelésére.

Munkaerő-hullámzás – a munkaerő egyik vállalatból, gazdasági ágból, körzetből a másikba való vándorlásának spontán folyamata. A munkaerő-hullámzás a kapitalizmusban a társadalmi termelés anarchiájának következménye, belső ellentmondásainak világos tükröződése. A munkaerő-hullámzás a kapitalizmusban nem szüntethető meg teljesen, s együtt jár a társadalmi munka pazarlásával.

A szocializmusban a munkaerő hullámzása nem következménye és nem szükséges feltétele a szocialista termelés létezésének, fejlődésének és a szocialista termelésre jellemző társadalmi munkaszervezésnek. A Szovjetunióban a munkaerők toborzása, képzése és elosztása tervszerűen folyik. De a szocialista gazdaság jelenlegi fejlődési szakaszán az iparvállalatokban és az építkezéseken még nem sikerült teljesen megszüntetni a munkaerő hullámzását. A munkaerő-hullámzás fő okai: a munkaszervezés és a bérezés fogyatékosságai, a munkások szakképzettségének fokozására irányuló munka hiányosságai, egyes vállalatokban és építkezéseken a munkások megfelelő lakás- és életviszonyainak megteremtését célzó kellő gondoskodás hiánya. A munkaerő-hullámzás mutatója a munkahely-változtatások együtthatója, vagyis a munkahelyüket elhagyó dolgozók számának és az ipari termelőmunkán foglalkoztatott dolgozók átlagos állományi létszámának viszonya. A számításokból ki kell hagyni azokat a munkásokat, akik terv szerint változtatják meg munkahelyüket, továbbá azokat, akik tanulmányaik folytatása, katonai szolgálatuk teljesítése, öregségi vagy rokkantsági nyugdíj és egyéb törvényes okok miatt lépnek ki a munkából. A munkaerő-hullámzás megbontja a termelés normális menetét, ezért kedve-

zőtlenül befolyásolja a termelési terv teljesítését, a munka termelékenységét, a gyártott termékek minőségét és önköltségét. A mai viszonyok között, amikor a termelés óriási méreteket ölt, és a műszaki berendezés roppant bonyolult, a munkaerőhullámzás tűrhetetlen jelenség. A munkaerő-hullámzás megszüntetése, az ipari és az építési vállalatok állandó munkásgárdájának kialakítása nagyon fontos népgazdasági feladat, amely az említett fogyatékosságok kiküszöbölésével sikeresen megoldható.

Munkaerő-mérleg – a munkaerő-forrásokat, elosztásukat és felhasználásukat jellemző mutatószámok rendszere. A szocialista népgazdaságban a munkaerő beszámolási és tervmérlegeinek rendszere a társadalom összes munkaerő-forrásainak, vagyis a munkaképes korban levő összes állampolgároknak elosztását és felhasználását szolgálja. A népgazdasági tervekben a munkaerő-források ágazatok és körzetek közötti elosztása a munkaerő-mérlegek segítségével történik, mégpedig a különböző ágazatok és körzetek megszabott fejlődési ütemének és a munkatermelékenység növekedési ütemének megfelelően. A munkaerő-mérlegekkel kapcsolatos számítások a Szovjetunióban egyes ágazatok, népgazdasági tanácsok, gazdasági körzetek, szövetségi köztársaságok, határterületek, területek, igazgatási körzetek, valamint egyes állami vállalatok és kolhozok szerinti bontásban készülnek. A munkaerő-források összevont országos mérlege a *népgazdasági mérleg (l.)* alkotórésze. Ez az összevont mérleg mutatja meg a munkaerő elosztását a *termelő szféra (l.)* és a *nem termelő szféra (l.)* között, a termelő szektorok között, a város és a falu között, s végül az egyes népgazdasági ágak között. A munkaerő-mérleg szorosan összefügg a munkatermelékenységi feladatokkal, mivel a munka termelékenységének növekedésétől függ a pótlólagos munkaerő-szükséglet csökkenése. A munkaerő-mérleg a szakmunkásképzés és a szakemberképzés tervezésének kiindulópontja. E mérlegek segítségével határozzák meg pl. a Szovjetunióban a népgazdasági tervezés során a szövetségi köztársaságok minisztertanácsainak és népgazdasági tanácsainak fontosabb feladatait, amelyeket azután az egyes vállalatokra konkretizálnak. Az így megszabott feladatok közt szerepel: a munkások és az alkalmazottak száma, a szakmunkásképzés a különböző népgazdasági ágak számára, a felsőfokú és a középfokú tanintézetek felvett és végzett tanulóinak száma, a szervezett munkaerő-toborzás, az új gazdasági körzetek munkaerő-ellátottságának biztosításához szükséges feltételek megteremtésére irányuló több intézkedés.

Munkaeszközök – azoknak az anyagi eszközöknek az összessége, amelyek segítségével

az emberek a munkatárgyakra hatnak, hogy céljuknak megfelelően átalakítsák azokat. A munkaeszközökhöz tartoznak a mechanikai munkaeszközök (gépek, berendezések, szerszámok, készülékek, motorok stb.), az üzemi épületek és felszerelések (ide értve a gyári és a raktári helyiségeket, a vasúti pályatesteket és az országutakat, a csővezetékeket, a villamos távvezetékeket, a hidakat, csatornákat stb.), az árutovábbítás eszközei (áruszállító vagonok, vasúti rakodók, csillék, targoncák stb.), a munkatárgyak tárolására szolgáló különféle edények (tárolómedencék, tartályok, hordók, palackok, ballonok, gáztartályok stb.); általános munkaeszköz a föld. A munkaeszközök között a mechanikai munkaeszközöké, a szerszámoké a meghatározó szerep.

Munka gépesítése – a kézi munkát helyettesítő gépek, gépezetek, készülékek és műszerek alkalmazása a termelésben. Részleges gépesítéskor a kézi munkát helyettesítő gépi munkafolyamatok csak a termelési műveletek egy részére terjednek ki, a másik részt kézi munkával végzik. Teljes vagy komplex gépesítés esetén a termelési műveletek legnagyobb részét egymást kölcsönösen kiegészítő gépek rendszere végzi, a munkás munkája a gépek és a gépezetek irányítására korlátozódik. A munkafolyamatok gépesítésének legmagasabb foka a *termelés automatizálása (l.)*. A munka gépesítésének színvonalát a gépesített munkával termelt termékeknek az összes termékekhez viszonyított aránya és a gépesített munkán foglalkoztatott dolgozók aránya határozza meg. A munka gépesítése: a műszaki haladás egyik fő iránya, a termelékenység növelésének, a munkaviszonyok megkönnyítésének és a dolgozók kulturális és műszaki színvonala emelésének legfontosabb tényezője. A munka gépesítésének hatékonyságát elsősorban az összes népgazdasági ágak munkaigényes munkafolyamatain elért élőmunka-megtakarítás fejezi ki. Például egy 14 m^3-es kotróputtonyú lépkedő exkavátor 7000 dolgozó fizikai munkáját helyettesíti. A gépesítés gazdasági hatékonyságának legáltalánosabb mutatója a termelési önköltség csökkenése.

Munkához való jog – minden egyes állampolgár államilag törvényesített joga arra, hogy munkáját létfenntartásának forrásaként hasznosíthassa. Több burzsoá állam alkotmánya deklarálja ugyan a munkához való jogot, de a kapitalizmus viszonyai között ez csak formális jog, puszta deklaráció, mert a kapitalizmus gazdasági törvényei elkerülhetetlenné teszik a munkanélküliséget. A kapitalizmusban tehát a munkához való jog nem érvényesíthető. A szocializmusban (a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban) törvény szavatolja a társadalom minden egyes

munkaképes tagja számára a munkaszerzés jogát és munkájának a végzett munka mennyisége és minősége szerinti díjazását. Itt ez a jog nem formális, hanem reálisan szavatolt jog. A szocializmusban a munkához való jog azért érvényesíthető, mert a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, az ember kizsákmányolása és a munkanélküliség megszűnt, s a népgazdaságot tervszerűen szervezik. Ezt a jogot reálisan biztosítja a termelés szakadatlan növekedése, a gazdasági válságok kiküszöbölése. A munkához való jog biztosítása szorosan összefügg azzal, hogy a szocialista társadalom minden egyes munkaképes tagja köteles részt venni a társadalmi munkában, s hogy a munka átalakult minden egyes munkaképes polgár becsületbeli ügyévé. A Szovjetunió minden egyes polgárának szavatolja a munka jogát. A többi szocialista országban a szocialista termelés fejlődésének arányában megszüntetik a munkanélküliséget szülő okokat, s reális feltételeket teremtenek arra, hogy minden egyes polgárnak garantálják a munkához való jogot.

Munkaigényesség – az a normaórákban mért munkamennyiség, amelyet a munkásoknak egy bizonyos gyártmány vagy alkatrész elkészítésére, illetve valamely meghatározott művelet elvégzésére kell fordítaniuk. A technikai haladás, a legjobb termelési tapasztalatok elterjedése és a dolgozók kulturális és műszaki színvonalának emelkedése folytán a munkaigényesség állandóan csökken. A munkaigényesség csökkentésének tartaléka elsősorban a gyártmány tökéletesítése, a technológiai szempontból legmegfelelőbb konstrukciók kialakítása, az alapanyagok megfelelő kiválasztása. A munkaigényesség csökkentésének további fontos forrása a haladóbb technológiai folyamatokra való áttérés, tökéletesebb berendezés használata (például szabadkézi kovácsolás helyett mechanikus préskovácsgépeken végzett sajtolás; olyan preciziós öntési módszerek alkalmazása, amelyek lehetővé teszik a munkaigényes gépi megmunkálás jelentős csökkentését; a többszerszámos megmunkálás széleskörű alkalmazása; a kézi formázás helyett gépi formázás; automatagépek és célgépek használata stb.). A munkaigényesség csökkentésére nagy lehetőséget ad a munka- és a termelésszervezés megjavítása, a vállalatok specializációjának és kooperációjának széleskörű fejlesztése. Mindezek az intézkedések tág teret nyitnak a folyamatos tömeggyártási módszerek meghonosítására, s erősen csökkentik a gyártott termékek munkaigényességét.

Munka intenzitása – a munka sűrítettsége, feszítettsége. A munka intenzitásának fokozása (intenzifikálása) azt jelenti, hogy a munkás ugyanazon idő alatt több munkát végez, na-

gyobb izom- és idegenergiát használ el. Az intenzívebb munka – egyébként azonos feltételek között — az idő egysége alatt több terméket, az árutermelés viszonyai közt pedig nagyobb értéket is termel, mint a kevésbé intenzív munka. A munka intenzívebbé tétele a tőkésvállalatokban a munkásosztály kizsákmányolása fokozásának széleskörűen elterjedt eszköze. A munka intenzitásának fokozása egyenértékű a munkanap meghosszabbításával: például a munkás 8 óra alatt annyi munkát fordít a termelésre, mint amennyit kevesebb feszítettséggel 10 óra alatt fordított volna. A munka intenzitásának fokozása az egyes vállalatokban az *abszolút értéktöbblet (l.)* termelésének egyik módszere. A tőkések olyan munkaintenzitásra szorítják rá a munkásokat, amely sokszorosan meghaladja a normális színvonalat, gyorsan kimeríti a munkások erejét, tönkreteszi egészségüket, normális munkaképességük korai elvesztésére vezet, baleseteket, haláleseteket okoz. A munka intenzitásának fokozása különösen a gépi termelés bevezetésével ér el óriási méreteket. A tőkés a munkaintenzitás fokozása céljából *izzasztó rendszereket (l.)* alkalmaz a bérezésben. Rákényszeríti a munkást, hogy ugyanazon idő alatt többet dolgozzon, a munkabér pedig vagy megmarad a korábbi színvonalon, vagy semmitmondóan emelkedik, miközben az egész extraprofitot a tőkés sajátítja el. A tőkésországok munkásosztálya harcol a munkaintenzitás egyre nagyobb mértékű fokozása ellen.

A szocializmusban az ésszerű termelésszervezés normális munkaintenzitást kíván meg.

Munka kooperációja – olyan munkaszervezési forma, amelyben sok ember közösen vesz részt egyazon munkafolyamatban, vagy különböző, de egymással összefüggő munkafolyamatokban. Azt a közös munkát, amelynél az összes dolgozók egyfajta munkát végeznek, egyszerű kooperációnak nevezzük. Az összetett kooperációban munkamegosztás van az egyes dolgozók között. A munka kooperációja új társadalmi termelőerőt teremt, lehetővé teszi a termelési eszközök jobb és gazdaságosabb kihasználását, a munka gyorsabb elvégzését, termelékenységének növelését, a termékegységre jutó élő- és holtmunka-ráfordítások csökkentését stb. A munka kooperációja a legősibb idők óta megvan. Jellegét az uralkodó termelési mód határozza meg. Az ősközösségi rendben egyszerű munkakooperáció volt a közösség tagjainak együttes vadászatán és a földművelésben. A rabszolgaság idején a munka kooperációja már a rabszolgák munkájának kizsákmányolásán alapult, s nagyon elterjedt a földművelésben, a kézműiparban, utak, öntözőrendszerek, épületek, hidak stb. építésében. A kapitalizmusban a munkakooperáció alapja a

bérmunkások kizsákmányolása. A munka kooperációja kezdetben *egyszerű tőkés kooperáció (l.)*, később *manufaktúra (l.)* formájában volt meg. A manufaktúra előmozdította a munkatermelékenység és az értéktöbblet növekedését, valamint a gépi nagyiparra való áttérés feltételeinek megteremtését. Ez az átmenet hozta meg az *ipari forradalmat (l.)*, a tőkés munkakooperáció legmagasabb formájának, a *gyárnak (l.)* a kialakulását. Az emberek közös tevékenységének minden előnye csak a szocialista társadalomban mutatkozik meg. A szocializmusban kialakult a *szocialista munkakooperáció (l.)*.

Munkamegosztás a manufaktúrában — a tőkés *manufaktúrán (l.)* belül egyazon termék termelésének folyamatában alkalmazott munkamegosztás. A manufaktúrában végbemenő munkamegosztás eredményeképpen minden egyes munkás egyetlen művelet elvégzésére specializálódik, részmunkássá változik, s jóval kevesebb időt fordít erre a műveletre, mint a kézműves. A munka termelékenysége jelentékenyen megnő, s ugyanakkor fokozódik a munkások tőkés kizsákmányolása. A munkás átváltozik részmunkássá, munkája pedig sokkal intenzívebb lesz. A manufaktúrában alkalmazott munkamegosztás – Marx kifejezése szerint – a civilizált és rafinált kizsákmányolás eszköze. E munkamegosztás következtében a munkaeszközök megváltoznak, egyszerűbbek és jobbak lesznek, s a részmunkások elkülönült funkcióihoz alkalmazkodnak. Ezzel megteremtődnek a gépek megalkotásának technikai feltételei. Ez a munkamegosztás ügyes munkásokat is képez a gyárak számára. A manufaktúrában kialakult munkamegosztás már bizonyos fokig érett társadalmi munkamegosztást feltételez, s egyúttal befolyásolja, fejleszti és tovább tagolja a társadalmi munkamegosztást.

Munkanap – a nap huszonnégy órájának bizonyos része, amely alatt a dolgozó a vállalatban vagy intézményben dolgozik. A munkanap feloszlik szükséges munkaidőre, vagyis a munkaerő újratermeléséhez szükséges időre, valamint többletmunkaidőre, amely alatt a munkás értéktöbbletet termel. A munkanapnak vannak fizikai határai (amelyeket az tesz szükségessé, hogy a munkásnak fel kell újítania erejét) és erkölcsi határai (amelyeket az a szükségesség határoz meg, hogy a dolgozónak ki kell elégítenie kulturális és társadalmi szükségleteit). A kapitalizmusban a munkanapnak két részre oszlása antagonisztikus jellegű, mivel a többletmunkaidő alatt termelt értéktöbbletet a tőkések ellenszolgáltatás nélkül elsajátítják. A tőkések a munkanap meghosszabbítására törekszenek, hogy növeljék az értéktöbbletet. A munkanap időtartamát

a burzsoázia és a proletariátus közötti harc erőviszonyai határozzák meg. A munkanap a XVIII. század végén, a nagyipar kialakulásának időszakában a legtöbb országban 16–17 órás volt. A cári Oroszországban a XIX. század végén az első gyári törvények 11,5 órában határozták meg a munkanap maximális időtartamát. Az első világháborúig a legtöbb tőkésországban naponta 10–12 órán át dolgoztak a munkások. 1919-ben, a forradalmi munkásmozgalom nyomására, a Washingtonban megkötött nemzetközi egyezmény hivatalosan elismerte a 8 órás munkanapot. De ezt az egyezményt nem minden ország ratifikálta, s gyakran még azok az országok sem hajtották végre, amelyek hivatalosan elfogadták. Azokban az országokban, amelyek csökkentették a munkanap hosszát, erősen fokozódott a munka intenzitása. A kapitalizmus általános válságának időszakában az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország és több más tőkésország a krónikus munkanélküliség „enyhítésére" bevezette a csökkentett munkabérű, nem teljes munkahetet; ennek következtében növekedett a részleges munkanélküliség.

A szocializmusban a munkanap két része között már nincs antagonisztikus viszony, mert megszűnt a kizsákmányolás. A társadalmi szükségletekre végzett munka végső soron szintén a nép jólétének állandó emelkedését szolgálja. Az egész munkanap időtartama a munkások egészségének megóvására irányuló intézkedések és a munka termelékenységének fejlettsége által meghatározott határok közé szorul. A szovjethatalom első napjaiban dekrétum jelent meg a 8 órás munkanap bevezetéséről; a különösen nehéz és az egészségre káros munkahelyeken 7, illetve 6 órás munkanapot vezettek be. Túlórázást csak kivételes esetben engedélyeznek, s ezt magasabban díjazzák. Az SZKB XX. kongresszusának irányelvei alapján 1957-től megkezdődött a 7 órás munkanapra való áttérés, néhány ágazatban pedig az ötnapos, napi 8 órás munkahétre való áttérés két szabadnappal; 1956-ban 6 órás munkanapot szabtak meg a 16–18 éves fiatalok számára és 6 órás munkanapot az ünnepnapok és szabadnapok előtti napra minden munkás és alkalmazott számára. A munkanap időtartamának csökkentése roppant nagy jelentőségű a munkásosztály kulturális és technikai színvonalának emelkedése szempontjából.

Munkanélküliség – a tőkés rendszer elkerülhetetlen jelensége, amelynek az a lényege, hogy a proletár népesség bizonyos része nem hasznosíthatja munkáját, s munka és a szükséges létfenntartási eszközök híján a munka tartalékseregét alkotja. A munkanélküliséget a kapitalizmus gazdasági törvényeinek érvényesülése idézi elő. A tőke felhalmozásának és szer-

ves összetétele növekedésének arányában a munkaerő iránti kereslet viszonylagosan csökken, s egyre növekvő *viszonylagos túlnépesedés (l.)* keletkezik. A munkanélküliség a tőkés termelési mód elkerülhetetlen következménye „... a tőkés gazdaság elengedhetetlen tartozéka, *amely nélkül se fenn nem állhatna, se nem fejlődhetne*". (*Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 176. old.) A munkanélküliek serege a munkaerő tartaléka, amelyet a kapitalizmusban a termelés bővítésére használnak fel. De a tőkések a foglalkoztatott munkások kizsákmányolásának fokozására is felhasználják a munkanélküliséget. A munkanélküliség bizonytalan helyzetbe sodorja a termelésben foglalkoztatott munkásokat, munkabérük csökkenésére és az egész munkásosztály általános életszínvonalának süllyedésére vezet. Az imperializmusban a munkanélküliek száma erősen megnövekszik, a kapitalizmus általános válságának szakaszában a munkanélküliség krónikus jelleget ölt, a gazdasági válságok időszakában pedig különösen megnövekszik. A teljes munkanélküliséggel együtt széleskörűen elterjed a részleges munkanélküliség is (a munkások nem teljes munkaidőt dolgoznak, s ennek megfelelően csökkentett munkabért kapnak). A krónikus munkanélküliség is nyilvánvalóan bizonyítja a mai kapitalizmus rothadását, élősdiségét, a társadalom legfontosabb termelőerejének teljes kihasználására való képtelenségét. A munkanélküliség teljesen és örökre megszűnik, mihelyt szocialista termelési mód váltja fel a tőkés termelési módot.

Munkanormázás – a bizonyos termék termeléséhez vagy egyes műveletek teljesítéséhez szükséges munkaidő-ráfordítások, illetve az idő egysége alatt gyártandó termékmennyiség meghatározása (időnorma, illetve teljesítménynorma). A szocialista vállalatokban azért végeznek munkanormázást, hogy konkrét feladatként szabják meg a dolgozóknak a gyártandó termékmennyiséget. A munkanormázás a helyes munkabérezés alapja, a termelés szervezésének fontos feltétele. A következő munkanormázási módszerek ismeretesek: az elmúlt időszakban kialakult munkafeltételekre és a *munkaigényességnek (l.)* a művezető vagy a normás által adott értékelésére alapozott normázás (becsült normák); a tapasztalati-statisztikai normázás, amelynek alkalmazásakor az elmúlt időszak tényleges munkaigényességének adatai alapján állapítják meg a normákat (statisztikai normák); az elemző számítási normázás, amelynél az élenjáró munkások munkájának elemzése, a legjobb munkateljesítési feltételek és az ezeknek megfelelő munkaigényesség elemzése alapján állapítják meg a normákat (műszaki normák). E módszerek közül a leghaladóbb az elemző számítási normázás, amely szorosan összefügg a mun-

kaidő takarékos kihasználására irányuló intézkedések végrehajtásával, s előmozdítja a legjobb termelési tapasztalatok elterjesztését. A műszaki munkanormák kidolgozásakor alkalmazott egyik módszer a munkanap-fényképezés, amelyet a gyártási műveletekhez szükséges munkaidő-ráfordítások meghatározására, a munkaidő-veszteségek feltárására és megállapítására használnak fel. Az időmérés segítségével végzett munkaidő-vizsgálat eredményeképpen (amikor stopperórával vagy különleges készülékek, műszerek segítségével mérik és vizsgálják meg az egyes gyártási műveletek, fogások vagy mozdulatok időszükségletét) tervezik meg a gyártási művelet teljesítésére leginkább ésszerű fogásokat, s határozzák meg minden egyes műveletelem normális időtartamát. A normázás módszerétől függően az összes normákat felosztjuk tapasztalati-statisztikai és műszakilag megalapozott normákra. A műszakilag megalapozott normák szükségképpen megkívánják, hogy fejlett munkamódszereket alkalmazzanak, teljesebben számításba vegyék a termelés növelésének tartalékait; ezek a normák a munka termelékenységének növelésére ösztönöznek, tehát sokkal haladóbbak, mint a tapasztalati-statisztikai normák. A vállalatok a munkanormázás során dolgozzák ki a technika, a technológia és a gyártásszervezés megjavítására, végső soron a munka termelékenységének növelésére irányuló intézkedéseiket. A Szovjetunióban a kolhozok munkanormázása némileg eltér az állami iparban meghonosodott munkanormázástól. Ezt az eltérést egyrészt a kolhozok szövetkezeti jellegének sajátosságai, másrészt a mezőgazdasági termelés sajátosságai teszik szükségessé. A mezőgazdaságban a munkaráfordítási normák például nagymértékben függnek a természeti viszonyoktól (domborzati viszonyok, a talaj minősége, a megmunkált földterületek nagysága stb.). Emiatt nagy ingadozások vannak a különböző kolhozokban teljesített azonos munkák ráfordítási normái között. A mezőgazdasági termelés sajátosságai folytán a kolhozokban általában nem állapítanak meg órateljesítménynormákat. Ezeket a normákat rendszerint egy munkanapra szabják meg. Minden egyes kolhoz a helyi termelési feltételeket mérlegelve, a teljesítménynormák mintajegyzéke alapján dolgozza ki saját teljesítménynormáit, amelyeket azután a kolhoz közgyűlése hagy jóvá. A kolhoz bizonyos időszakonként ellenőrzi a teljesítménynormák teljesítését, s megváltoztatja a termelési technika újabb vívmányainak alkalmazása vagy a legjobb mezőgazdasági dolgozók tapasztalatainak hasznosítása miatt elavult, illetve a helytelenül megállapított normákat.

Munkaperiódus – meghatározott számú, egymással összefüg-

gő munkaóra vagy munkanap, amely alatt a feldolgozandó tárgy bizonyos termelési ágban a késztermék elkészültének kezdetétől végéig közvetlen megmunkálás alatt van. A munkaperiódusba a termelési időnek csak az a része tartozik, amely alatt emberi munkát fordítanak a megmunkált tárgyra. A munkafolyamat megszakításai nem tartoznak a munkaperiódusba. A munkaperiódus időtartama elsősorban az adott termelési ág jellegétől, a technikai színvonaltól és több más feltételtől függ. Tökéletesebb gépek és termelési módszerek alkalmazása esetén a munkaperiódus csökken. A munkaperiódus a *termelési idő (l.)* fő része.

Munkásarisztokrácia – a tőkésországokban a magasan képzett munkások aránylag vékony felső rétege, amelynek a monopóliumok a munkások nagy tömegéhez képest viszonylag jobb feltételeket biztosítanak, hogy segítségével burzsoá befolyás alá vonják a munkásosztályt. Az ehhez a felső réteghez tartozó munkások nagyobb munkabért kapnak, részvényvásárlási lehetőséghez, jól fizetett állami, szakszervezeti, önkormányzati stb. tisztségekhez jutnak.

A monopóliumok tehát busás profitjuk arányi hányadából megvásárolják a proletariátus elpolgáriasodott tagjait, s a munkásmozgalomban kifejtett romboló tevékenységre használják fel őket.

Munkásellenőrzés a termékek termelése és elosztása felett – a termelési eszközök szocialista társadalmasítását (államosítását) megelőző intézkedés, amelyet a munkásosztály a szocialista forradalom menetében hajt végre, bizonyos feltételek között. Oroszországban egyes vállalatok munkásellenőrzése 1917 tavaszán, a cárizmus megdöntése után kezdődött el. Ebben az időszakban az volt a munkásellenőrzés legfőbb feladata, hogy megóvja az iparvállalatokat a zoknak a tőkéseknek a rombolásaitól, akik gazdasági bomlás és éhínség előidézésével akarták megfojtani a kibontakozó proletárforradalmat. A munkásellenőrzés bevonta a nagy munkástömegeket a termékek termelésének és elosztásának intézésébe, előkészítette a gazdaság parancsnoki magaslatainak elfoglalását. A munkásellenőrzés az Októberi Szocialista Forradalom győzelme után általánosan elterjedt, s tulajdonképpen a proletárdiktatúra gazdasági intézkedése volt, amely a tőkések gazdasági hatalmának korlátozására, a nagyipar, a bankok és a közlekedés társadalmi tulajdonba vételének előkészítésére irányult *(l. Szocialista államosítás)*. A szovjethatalom 1917. november 14-i dekrétuma értelmében a munkásellenőrzést bevezették az összes ipari, kereskedelmi és egyéb vállalatokban, valamint a bankokban; a munkásellenőrzés szervei – a gyári és üzemi bizottságok, a bizalmi testületek, a helyi és a központi

munkásellenőrzési tanácsok – jogosultak voltak az áruk, nyersanyagok és tüzelőanyagok termelésének, vételének és eladásának, valamint megőrzésének, továbbá a vállalati pénzügyeknek ellenőrzésére: az üzleti titkot megszüntették. A munkásellenőrzési szervek határozatai kötelezőek voltak a vállalatok tulajdonosai számára. A munkásellenőrzés nagy szerepet játszott a tőkések szabotázsának meghiúsításában és a szocialista forradalom kezdeti, legnehezebb szakaszán a termelés biztosításában. A munkásellenőrzés szervei a vállalatvezetés iskolái voltak a győztes proletariátus számára: a munkásellenőrzésből emelkedtek ki az első gazdasági szakemberek, s a munkásellenőrzés tette lehetővé az ipar szabályozásából leszűrt tapasztalatok összegyűjtését. Mindez nagyon fontos volt a nagyipar államosításának előkészítése és végrehajtása szempontjából.

Munkásosztály a Szovjetunióban – a szovjet társadalom vezető osztálya, amely az egész néppel együtt a döntő termelési eszközök tulajdonosa, a termelés társadalmasításának fejlettebb formáját képviselő szocialista állami vállalatokban dolgozik, s a szocialista állam vezető ereje. A tőkésországok *proletariátusától (l.)* eltérően, a szocialista országok munkásosztálya nincs megfosztva a termelési eszközöktől, hanem a termelési eszközöket birtokló osztály. A munkásosztály a parasztsággal szilárd szövetségben vezeti a kommunista építés munkáját. A munkásosztály és élcsapata, a kommunista párt, vezető szerepet tölt be a szocialista társadalom gazdasági, politikai és kulturális életének minden területén. A Szovjetunió munkásosztálya az SZKP vezetésével iparosította az országot, megszervezte a mezőgazdaság szocialista újjáalakítását. A szovjet munkásosztály a háború utáni években annak, az egész népet átfogó szocialista munkaversenynek a kezdeményezője, amelynek célja a népgazdaság minden területén technikai haladás elérése, a munka termelékenységének növelése, a Szovjetunió gazdasági fő feladatának mielőbbi megoldása. Ezen az alapon egyre nagyobb lendülettel bontakozik ki a munkások alkotó kezdeményezése, a termelési újítók, feltalálók és észszerűsítők mozgalma. A munkásosztály a szovjethatalom éveiben számbelileg jelentősen megnövekedett, szakmailag és kulturális vonatkozásokban magas színvonalra emelkedett. A munka termelékenységének növekedésével együtt növekszik a munkások reálbére, emelkedik anyagi jólétük általános színvonala is. A szovjet munkásosztály nem ismeri a munkanélküliséget. 1957-ben a Szovjetunióban 52,1 millió munkás és alkalmazott dolgozott (1913-ban 12,9 millió). A munkásosztály sorai feltöltésének legfontosabb forrása a városi és a falusi fiatalság. Az állami munkaerő-tartalék rend-

szeréből, évről évre százezerszámra kerülnek ki jól képzett fiatal szakmunkások. A munkásosztály sorait mind nagyobb számban gyarapítják középiskolát végzett fiatalok is.

Munka szerinti elosztás törvénye – a szocializmus objektív gazdasági törvénye, amelynek értelmében a termékek elosztása a társadalmi termelésben végzett munka mennyiségével és minőségével arányosan történik. A munka szerinti elosztás törvénye a szocialista társadalomban keletkezik, ahol az ember nem zsákmányolja ki az embert, a dolgozók maguknak, saját társadalmuknak dolgoznak, s ahol a munkának a kapitalizmusban ismeretlen új társadalmi ösztönző tényezői érvényesülnek. A munka szerinti elosztás az anyagi érdekeltség elvének megvalósításával együtt a termelés fejlődésének és a társadalmi munka termelékenysége növekedésének hatalmas emelője, a szocialista társadalomban dolgozók társadalmi és egyéni érdekeinek összeegyeztetője. A dolgozók érdekeltek a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményeivel összhangban fejlődő társadalmi termelés szüntelen növelésében. A munkára való társadalmi ösztönzés a dolgozók egyéni anyagi érdekeltségével párosul. A szocialista verseny fejlődésében óriási szerepet játszik a munka szerinti elosztás. A szocialista állam munkájuk mennyisége és minősége szerint osztja el a dolgozók között az anyagi javakat, s így ellenőrzi a szocialista társadalom tagjai munkájának és fogyasztásának mértékét. A munka szerinti elosztás a munkatermelékenység növelésére ösztönözve előmozdítja a dolgozók jólétének emelkedését. A munka szerinti elosztás törvénye az állami vállalatokban és intézményekben a munkabér formájában *(l. Munkabér a szocializmusban)*, a kolhozokban (mezőgazdasági termelőszövetkezetekben) pedig a munkaegységek szerinti díjazás formájában valósul meg. A kommunista párt és a szocialista állam — a többi objektív gazdasági törvényhez hasonlóan — a munka szerinti elosztás törvényét is tudatosan alkalmazza. A párt és a kormány harcol a kispolgári egyenlősdi ellen, amely gyengíti a dolgozók anyagi érdekeltségét, és kedvezőtlenül hat a termelésre. A szocialista egyenlőségnek nem az egyenlő elosztás a lényege, hanem az, hogy minden dolgozó megszabadult a kizsákmányolástól, egyenlően viszonylik a társadalmi tulajdonban levő termelési eszközökhöz, mindenkinek egyformán kötelessége a munka, s mindenkire egységesen érvényes a munka szerinti díjazás elve, következetesen megvalósul a nehezebb munkának a könnyebbhez, a szakképzett munkának a szakképzetlenhez viszonyított magasabb díjazása, ami szakképzettségük növelésére ösztönzi a dolgozókat. Aki többet és jobban dolgozik, az

a társadalmi termékből nagyobb részt kap. A munka szerinti elosztás elvének következetes érvényesítése nagy jelentőségű a szakképzettség növelésének ösztönzése, a vállalatokban a termelési technikát elsajátított állandó dolgozó gárda megteremtése szempontjából.

Munkaszervezés – a tőkésvállalatokban azoknak az intézkedéseknek a rendszere, amelyek a bérmunkások egész munkaidejének maximális kihasználására irányulnak a tőkések érdekében. A tőkés munkaszervezés célja: a dolgozók kizsákmányolásának fokozása főként a munka intenzitásának növelésével, s így minél nagyobb profit szerzése. Ez a munkaszervezés ellentétes a munkásosztály érdekeivel, ezért ezen a területen sok intézkedés a munkások heves ellenállásába ütközik.

A szocialista vállalatok munkaszervezése olyan intézkedések rendszere, amelyek a legkedvezőbb feltételeket biztosítják ahhoz, hogy a dolgozók munkaidejét ésszerűen használják ki az egész társadalom javára. A munkaszervezés magában foglalja a szakemberek kiválasztását és elhelyezését, szakképzettségüknek és képességeiknek megfelelő elosztását, a munkahelyek ésszerű elrendezését és kiszolgálását. A szocialista munkaszervezés javítja a dolgozók munkafeltételeit, előmozdítja kulturális és műszaki színvonaluk emelkedését, növeli egyéni anyagi érdekeltségüket munkájuk eredményében, a társadalmi munka termelékenységének növekedésére és ezzel együtt a társadalom anyagi jólétének emelkedésére vezet. A szocialista munkaszervezés egyik alkotóeleme a szocialista munkaverseny, a dolgozó tömegek alkotó aktivitásának mozgósítására irányuló roppant fontos módszer, amely a szocialista termelés tökéletesítését célozza. A kolhozok (a mezőgazdasági termelőszövetkezetek) és az állami vállalatok munkaszervezése között lényeges különbségek vannak. Ezek a termelési eszközök különböző tulajdonformájával, valamint a munka természeti feltételeinek különbözőségével magyarázhatók. A munkaszervezés folyamatában a dolgozók brigádokba és munkacsapatokba egyesülnek *(l. Állandó termelőbrigád)*. A brigádokon alapuló munkaszervezési forma különösen a kolhozokban, a bányákban és az építkezéseken, vagyis olyan termelési folyamatokban bizonyult helyesnek, amelyekben hosszabb időtartamra kell termelési kapcsolatokat teremteni. A munkaszervezéssel szemben támasztott egyik követelmény, hogy a fő termelőmunkákat elválasszák a segédmunkáktól a bonyolult munkákat az egyszerű munkáktól. Ez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy egyes termelési folyamatokban ne szervezzenek komplex brigádokat. Az ésszerű munkaszervezés feltételezi a termelő- és a segédműveletek maximális gépesítését, a termelésben

tisztaság és kulturáltság biztosítását, a munkahelyeken a szerszámok és a munkadarabok célszerű, átgondolt elhelyezését, valamint a munkás kényelméhez szükséges feltételek megteremtését. A szocialista munkaszervezés olyan intézkedéseket is tartalmaz, amelyeknek célja: a munkavédelem megjavítása, normális egészségügyi és tisztasági feltételek, normális hőmérséklet, világítás biztosítása, a biztonságos üzemelés szabályainak megtartása. A munkaszervezés alapja a *munkanormázás (l.)*. A vállalatok és minden egyes részleg munkaerő-szükségletét műszaki normák alapján állapítják meg. A műszaki normák az alapjai a teljesítménybérezésnek. A műszaki normázás módszereivel valósul meg a legésszerűbb munkaszervezés. A munkaszervezés egyik legfontosabb feltétele a munka tervezése, amely magában foglalja a munkatermelékenység fokozására irányuló feladatok megszabását, a vállalatban foglalkoztatott dolgozók számának és a vállalati béralapnak a meghatározását.

Munka tárgya – dolog vagy dolgok komplexuma, amelyre az ember munkaeszközeivel hat a termelés folyamatában, hogy anyagi javakat termeljen. Mindazok a tárgyak, amelyeket az ember közvetlenül termel ki a környező természetből (a földből, a vízből) abból a célból, hogy szükséges termékeket készítsen belőlük: a természet adta munkatárgyak. Ide tartozik például: a fa, a különféle ércek, a kőszén stb. Az előzetesen megmunkált tárgyak — *nyersanyagok (l.)*. A társadalmi termelés fejlődésével, a tudomány és a technika haladásával együtt állandóan növekszik a társadalom által kitermelt munkatárgyak mennyisége. A természettudományok és a technika fejlődése a természeti tárgyak újabb és újabb tulajdonságait tárja fel, s az állandóan növekvő társadalmi munkamegosztás alapján növeli a társadalom által belőlük készített hasznos termékek mennyiségét. Ennek eredményeképpen a munkatárgyak megsokszorozódnak és egyre változatosabbak lesznek.

Munka társadalmi jellege – a különböző munkaágaknak a *társadalmi munkamegosztásból (l.)* eredő kölcsönös összefüggése. Ez az összefüggés az uralkodó termelési módtól függően különbözőképpen nyilvánul meg. Például a kapitalizmusban a gazdaság spontánul, anarchikusan fejlődik, a munka közvetlenül magánmunkaként fejeződik ki, társadalmi természete pedig közvetve, a piacon, az áruk cseréjén át jelentkezik. Itt a munka társadalmi jellege és magánformája között nyilvánvaló antagonisztikus ellentmondás van, amely a termelés társadalmi jellege és a magántőkés elsajátítás közötti ellentmondássá válik. A szocializmusban a munkának közvetlenül társadalmi jellege van,

mivel a szocialista gazdaság alapja: a társadalmi tulajdon, az elvtársi együttműködés és az egész társadalom javát szolgáló termelés tervszerű fejlesztése.

Munka termelékenysége – a társadalmi munka termékenysége, hatékonysága, amely a dolgozó által a munkaidő egysége alatt termelt termékek mennyiségében fejeződik ki. A munka termelékenysége a termelőerők fejlettségi színvonalától és a társadalmi rendtől függ. A munkatermelékenység növekedése élő- és holtmunkamegtakarítást jelent. „A munka termelékenységének emelkedése éppen abban áll, hogy az eleven munka részesedése csökken, a múltbeli munkáé növekszik, de úgy, hogy az áruban rejlő összmunkamennyiség csökken; hogy tehát az eleven munka többel csökken, mint amennyivel a múltbeli munka nő." (*Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 266. old.) A munka termelékenységének növekedése azt jelenti, hogy az áruk értéke csökken. A kapitalizmusban a munkatermelékenység növekedése nem feltétlen érvényű törvény, s a gazdasági válságok időszakában csökken a munka termelékenysége. A szocializmusban ezzel szemben a munka termelékenysége szakadatlanul és nagy ütemben növekszik *(l. Munkatermelékenység szakadatlan növekedésének törvénye)*. A munkatermelékenység növekedése a szocializmusban: a nép anyagi jóléte emelkedésének és a szocialista államhatalom erősödésének egyik legfontosabb feltétele. A szocialista társadalomban a munkatermelékenység növekedésének jelentősebb tényezői: a termelési technika színvonalának minden módon való emelése, a termelés helyes területi elosztása, a termelésben nagy termelékenységű gépek és gépezetek alkalmazása, a népgazdaság villamosítása, a termelési folyamatok komplex gépesítése és automatizálása, a dolgozók műszaki képzésének és szakképzettségének, kulturáltságának és általános képzettségének javítása. A munka termelékenységének növelése szempontjából nagy jelentősége van a helyes gazdálkodási formák alkalmazásának, a vállalatokban pedig a helyes munkaszervezésnek, az egyes dolgozó kategóriák közötti helyes arányok kialakításának, a munkaidő jobb kihasználásának, a termelési folyamat ütemességének, a munkafegyelem megszilárdításának. A munkatermelékenység növelésére serkentő fontos tényező a munka szerinti elosztás szocialista elvének, a dolgozók termelési eredményekben való személyes anyagi érdekeltsége elvének következetes érvényesítése, a dolgozók alkotó kezdeményezése, a szocialista munkaverseny széleskörű kibontakoztatása. A munkatermelékenység növelésének lényeges tényezője az élenjáró tapasztalatok széleskörű hasznosítása. A magasabb munkatermelékenység biztosítása — amint Lenin hangsú-

lyozta — a legfőbb, a legfontosabb az új társadalmi rend győzelme szempontjából. A Szovjetunió hatodik ötéves tervében a munka termelékenysége az iparban több mint 50%-kal, az építőiparban legalább 52%-kal, a vasúti közlekedésben körülbelül 34%-kal, a szovhozokban mintegy 70%-kal növekszik, a kolhozokban pedig megkétszereződik.

Munkatermelékenység szakadatlan növekedésének törvénye – gazdasági törvény, amely szerint a szocializmusban a munka termelékenysége szakadatlanul növekszik. Az emberiség egész története folyamán érvényesül az a törvény, hogy a termelési költségek csökkennek, az élőmunka pedig termelékenyebb lesz, vagyis az idő egysége alatt nagyobb mennyiségű terméket termel, mint régebben. A munka termelékenysége növekedésének ez a gazdasági törvénye a társadalmi fejlődés legfontosabb feltétele és a termelőerők növekedésének kifejezője. Különböző gazdasági viszonyok közt különbözőképpen hat ez a törvény, attól függően, hogy milyen a társadalmi termelés jellege, állapota, s milyen céloknak van alárendelve ez a termelés. Ez a törvény szoros összefüggésben hat minden adott társadalmi rend gazdasági törvényeivel. A kapitalizmusban például a társadalmi munka termelékenységének növekedése nem feltétlen érvényű. Ezt a növekedést korlátozza az értéktöbblet törvényének érvényesülése, a kapitalizmus megannyi antagonisztikus ellentmondása. A kapitalizmusban a munka termelékenysége egyenlőtlenül és lassan növekszik, bizonyos időszakokban pedig még csökken is. A tőkések csak akkor alkalmaznak új technikát, ha így növelhetik profitjukat. A munka termelékenységének növekedése a tőkésországokban együtt jár a dolgozók kizsákmányolásának fokozásával, a tőkések profitjának emelkedésével.

A szocializmus haladó volta elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szocializmus biztosítani tudja a társadalmi munka termelékenységének szakadatlan növekedését. A szocializmusban végzett munkának a kapitalizmusénál nagyobb termelékenysége a legfontosabb és a legfőbb az új társadalmi rend győzelme, a kommunizmus felépítése szempontjából. A szocializmus gazdasági alaptörvénye megköveteli a dolgozók állandóan növekvő szükségleteinek kielégítését. Ezt főként a társadalmi munka termelékenységének szakadatlan növelése útján érik el. A munka termelékenységének rendszeres és gyors növekedése a szocializmus és a kapitalizmus gazdasági versenyében döntő jelentőségű a szocializmus győzelme szempontjából. A munka termelékenységének állandó és szakadatlan növekedése a szocializmusban a munkanap megrövidítésére, a dolgozók sokoldalú fejlődésének biztosítására is szükséges. A Szov-

jetunióban a munka termelékenységének növekedése alapján térnek át a munkások és az alkalmazottak a hatéves terv végrehajtása során a 7 órás munkanapra, több termelési ágban pedig a 6 órás munkanapra.

A munka termelékenységének szakadatlan növekedése a szocialista társadalom társadalmi összterméke és nemzeti jövedelme szüntelen gyarapodásának fontos tényezője. A Szovjetunióban az ötödik ötéves terv végrehajtása során az ipari termelés egész növekedésének több mint $^2/_3$-a a munka termelékenységének növekedéséből eredt, a hatodik ötéves terv előirányzata szerint pedig az ipari termelés egész növekedésének $^4/_5$-ét adja majd a munka termelékenységének növekedése. A társadalmi munka termelékenységének színvonalában bekövetkező nagyarányú, gyökeres változások alapja a *műszaki haladás (l.)*. A gépi nagyiparban pedig a technikai haladás legfontosabb feltétele: a termelési eszközök gyártásának elsődleges növelése, a termelési eszközöket gyártó nehézipar gyorsabb fejlesztése. A társadalmi munka termelékenységének szakadatlan és gyors növekedése szempontjából roppant nagy jelentőségűek a szocialista termelés társadalmi jellegének fejlesztéséből származó előnyök. A termelés társadalmi jellegének fejlesztése a termelés koncentrálásában és kombinálásában, a specializáció és a kooperáció ésszerű rendszerének megteremtésében, a társadalmi munka területi elosztásában és a termelés ésszerű területi elhelyezésében fejeződik ki. A munkatermelékenység szakadatlan növekedésének fontos feltétele: a dolgozók termelésben való anyagi érdekeltségének fokozása, a termelési eszközök és a munkaidő jobb kihasználása, a dolgozók szakképzettségének rendszeres javítása, kulturális és műszaki ismereteik bővítése, a technika, valamint a termelés- és a munkaszervezés tökéletesítésére irányuló alkotó kezdeményezésük kibontakoztatása, a szocialista munkaverseny fejlesztése, az anyagi termelésben foglalkoztatottak számának növelése, a gazdasági igazgatás szervezeti formáinak tökéletesítése. A szocialista gazdasági rendszer minden előnyének következetes kiaknázása okvetlenül szükséges ahhoz, hogy állandóan és gyorsan növekedjen a társadalmi munka termelékenysége.

Munka villamosenergia-ellátottsága – a termelés villamosításának fokát mutató gazdaságstatisztikai mutatószám. A munka villamosenergia-ellátottságát a termelési folyamatban felhasznált élő munka és villamos energia mennyiségének aránya mutatja meg. A *munka energiaellátottságához (l.)* hasonlóan a munka villamosenergia-ellátottságát is két mutatószám fejezi ki: 1. a munka tényleges villamosenergia-ellátottsága, vagyis az egy munkásra vagy az egy

munkaórára jutó villamosenergia-fogyasztás; 2. a munka potenciális villamosenergia-ellátottsága, vagyis a villamos motoroknak és villamos készülékeknek a legnagyobb létszámú műszakban egy munkásra jutó kapacitása. Ha a munka villamosenergia-ellátottsági együtthatóját egybevetjük az energiaellátottsági együtthatóval, megkapjuk a villamosítás színvonalát. Ha például a munka tényleges villamosenergia-ellátottsági együtthatója 7,2 (vagyis egy ledolgozott munkaórára 7,2 kilowattóra villamosenergia-fogyasztás jut), a munka tényleges energiaellátottsági együtthatója pedig 8,0, akkor a tényleges villamosítási együttható 0,9 (7,2 : : 8,0), ami azt bizonyítja, hogy az egész felhasznált energiamennyiségnek 90%-a villamos energia.

Műhely – az iparvállalatban folyó termelés szervezeti alapegysége; nagyvállalatokban az alapegység esetleg nem a műhely, hanem az üzemrész, amelyben állandó munkáscsoport dolgozik. Az üzemrészt, illetve a műhelyt az üzemvezető vagy a művezető vezeti. Ha a termelés két vagy három műszakos, a műhelyt közvetlenül rendszerint a főművezetőnek vagy művezetőnek alárendelt műszakvezetők vezetik. A műhelyek kijelölése és specializálása a termelési folyamat sajátosságaitól és az üzem berendezésétől függően történik. Ha az egész üzem azonos típusú berendezésekkel van ellátva, mint például egy fonoda vagy szövöde, akkor azonos rendeltetésű műhelyeket szerveznek. A különféle termékeket gyártó üzemekben a műhelyek a következők alapján specializálódnak: 1. tárgyi elv szerint, amikor minden egyes műhely meghatározott fajta gyártmányt vagy félkész terméket készít, például forgattyútengelyt, fogaskereket, bizonyos fajtájú ruhát vagy cipőt stb. (ebben az esetben a berendezéseket általában a technológiai műveletek sorrendjének megfelelő láncolatban helyezik el, ami kedvező feltételeket teremt a folyamatos munkaszervezésre és automatikus gépsorok alkalmazására); 2. technológiai elv szerint, amikor minden egyes műhely csak bizonyos megmunkálási műveletet végez. Ebben az esetben a különböző műhelyek különböző berendezéseket használnak, de minden egyes műhelynek azonos típusú berendezése van. A művezető, a főművezető és az üzemvezető az illető műhely, illetve üzemrész teljes jogú és felelősségű vezetője, termelésének és munkájának közvetlen szervezője.

Műszakegyüttható – olyan gazdasági mutatószám, amely a vállalatokban a berendezés és a munkaerő időbeni hasznosításának fokát jellemzi. A műszakegyüttható úgy számítják ki, hogy a berendezés meghatározott időszakban teljesített gépműszak-számainak összegét elosztják az egy műszakban tel-

jesített legnagyobb gépműszakszámmal. A munkaerő hasznosítását jellemző műszak-együtthatót pedig úgy határozzák meg, hogy a termelőmunkások teljes létszámát elosztják a legnagyobb műszak (vagyis a legtöbb munkást foglalkoztató műszak) munkáslétszámával, vagy az összes műszakokban ledolgozott munkanapok számát elosztják a legnagyobb műszakban (rendszerint az első műszakban) teljesített munkanapok számával. A műszakegyüttható időben pontosabban határozza meg a munkaerő hasznosításának fokát azokban a vállalatokban, amelyekben a legnagyobb műszakban az összes munkahelyeken dolgoznak. És megfordítva, ha a legnagyobb műszakban a munkahelyek egy része nincs foglalkoztatva, a műszakegyüttható túlzottan nagy lesz. Ha pl. három műszakos munka esetén az első műszakban 1000 ember, a másodikban 800, a harmadikban pedig 600 dolgozik, a műszakegyüttható $= \frac{1000 + 800 + 600}{1000} = 2{,}4$. Ha pedig a legnagyobb műszakban 1000 helyett 1200 ember dolgozik, a műszakegyüttható $= \frac{1200 + 800 + 600}{1200} = 2{,}17$.

Műszaki és javítóállomások (a Szovjetunióban) – állami mezőgazdasági vállalatok, amelyeket a gép- és traktorállomások újjászervezésének eredményeképpen hoztak létre a mezőgazdaság termelési és műszaki kiszolgálására. A műszaki és javítóállomások *fő funkciói*: a kolhozok és a szovhozok tulajdonában levő traktorok, kombájnok és más mezőgazdasági gépek és felszerelések javítása; a kolhozok segítése a gép- és traktorpark kihasználásában és műszaki kezelésében; a kolhozokban és a szovhozokban különleges munkák végzése (talajjavítás, öntözés stb.); a kolhozoknak és a szovhozoknak gépek bérbeadása; a kolhozokban és a szovhozokban a munkaigényes termelési folyamatok gépesítésével és villamosításával kapcsolatos munkák végzése; mezőgazdasági termékek és egyéb teherárúk szállítása; a kolhozok és a szovhozok anyagi és műszaki ellátásának megszervezése; a kolhozok támogatása az új technikai és tudományos vívmányok hasznosításában, a legjobb műszaki tapasztalatok alkalmazásában, valamint a gépesítési szakemberek szakképzettségének javításában; a kolhozok, szovhozok és más mezőgazdasági üzemek gép- és traktorállományának állami műszaki felügyelete; a mezőgazdasági kártevők és növénybetegségek elleni védekezés. A műszaki és javítóállomások szerződés alapján végeznek munkát a kolhozoknak, a szovhozoknak és más mezőgazdasági üzemeknek.

Műszaki-gazdasági mutatószámok – valamely népgazdasági ág vagy vállalat termelési erőforrásainak kihasználását jel-

lemző mérőszámok rendszere. A legfontosabb műszaki-gazdasági mutatószámok: a termelési kapacitások és a berendezés, valamint az anyagok, a tüzelőanyag, a villamos energia és az üzemtér kihasználásának, a munka termelékenységének, a termelés önköltségének stb. mutatói. Ha a vállalat ténylegesen elért műszaki-gazdasági mutatószámait összehasonlítjuk a tervvel, az előző időszakkal vagy más hasonló vállalatok mutatószámaival, megkapjuk a vállalati munka hatékonyságának fokát. Egyes műszaki-gazdasági mutatószámok az adott termelés műszaki színvonalát jellemzik. Ilyen mutatószám: az olajkitermelésben az olajkút fúrási sebessége, a termelés automatizálási együtthatója stb. Mindegyik termelési ágra jellemző az illető ág technikájának, technológiájának és termelése rendeltetésének megfelelő műszaki-gazdasági mutatók sajátos rendszere.

Műszaki-gazdasági tervezés – a vállalat gazdasági tevékenységének tervezése, amelyet a felsőbb szervek irányelvei által megszabott népgazdasági tervfeladatok teljesítésének biztosítására végeznek. A műszaki-gazdasági tervezés a vállalat és az üzemek munkájának mutatóit bizonyos időszakra (öt évre, egy évre, negyedévre) meghatározva előirányozza a gyártási technika és technológia tervszerű fejlesztését, a munkaszervezés megjavítását, műszaki számításokkal megalapozza a tervmutatókat, és biztosítja elérésüket. A vállalat műszaki-gazdasági tervezése főként az éves műszaki-termelési-pénzügyi terv kidolgozásában fejeződik ki, de teljesen nem merül ki ebben, mivel olyan vállalati munkák tervezésére is kiterjed, amelyek meghaladják a műszaki-termelési-pénzügyi terv kereteit. Ide tartozik például a távlati műszaki-gazdasági tervezés, az üzemen belüli műszaki-gazdasági tervezés, a hosszú átfutási idejű termelés tervezése stb.

Műszaki haladás – a tudomány fejlődése, a gyártási technika és technológia tökéletesedése a népgazdaságban, s ezen az alapon a társadalmi munka termelékenységének növekedése. A műszaki haladás jellegét, irányát és fejlődési ütemét az uralkodó termelési mód határozza meg. A kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokban a technikai eszközök kezdetlegesek voltak, a termelés gyors növelésére és tökéletesítésére ösztönző tényezők hatását a naturális gazdaság szűk keretei korlátozták. A kapitalizmusba való átmenetkor *ipari forradalom (l.)* zajlott le, amelyre Nyugat-Európában a XVIII. század végén és a XIX. század elején került sor. Az ipari forradalom biztosította a gépi technika alkalmazását a termelésben, a tőkés termelési mód megerősödését. A XIX. század elején a termelésben széleskörűen kezdték alkalmazni a

gőzgépeket, amelyek az összes iparágak termelését forradalmasították, s a közlekedésben is tért hódítottak. Ebben az időszakban találták fel a mechanikus kalapácsot, sajtolót, esztergapadot, maró- és fúrógépeket. Ezzel jelentősen megnövekedett a munka termelékenysége. A XIX. század második felében feltalálták a belső égésű motorokat, kezdetben a gázmotort, majd a folyékony nyersanyaggal hajtott motort (dieselmotort). A múlt század utolsó harmadában megvetették a villamos energia termelésben való széleskörű alkalmazásának, a népgazdasági ágak villamosításának alapját. A XX. század tőkés termelésében mind nagyobb tért hódít a munka gépesítése és a termelési folyamatok automatizálása. De a műszaki haladás a kapitalizmus antagonisztikus belső ellentmondásai miatt ellentmondásosan, spontánul és egyenlőtlenül megy végbe. A kapitalizmusban a technika fejlődése a minél magasabb profitért folytatott hajszának van alávetve. A kapitalizmusban a munka megkönnyítését és termelékenységének fokozását hatalmas mértékben szolgáló új gépek termelésben való alkalmazása a bérmunkások kizsákmányolásának fokozására vezet. A gépek tőkés alkalmazásának és tökéletesítésének következtében a munkások egyre nagyobb számban szorulnak ki a termelésből, s a munkanélküliek seregét növelik. A tőkésvállalatok dolgozói átváltoznak a gépek függvényévé, szellemileg és testileg elnyomorodnak. A munkanélküliek hatalmas serege a legtöbbször lehetővé teszi a tőkéseknek, hogy újabb technikai eszközökre fordított kiadások nélkül zsebeljenek be óriási összegű profitot. Ezért még a legfejlettebb tőkésországokban is olyan helyzet alakul ki, hogy egyes ágak technikailag magasan fejlettek, mások viszont technikailag nagyon elmaradnak. A tőkés termelési viszonyok közepette egyoldalúan, eltorzítottan fejlődik a technika, akadályokba ütközik a korszerű technikai lehetőségeknek a társadalom javát szolgáló teljes felhasználása.

A szocializmusban a különféle termelési ágak műszaki haladása szakadatlanul és tervszerűen valósul meg a tudomány és a technika legújabb vívmányainak hasznosítása alapján. A műszaki haladás eredményeképpen óriási mértékben növekszik a társadalom gazdagsága, amelyet a dolgozók anyagi és kulturális jólétének folytonos növelésére használnak fel. A szocialista állam a népgazdasági tervekben előirányozza az új technika fejlesztését és alkalmazását az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben stb. A szocializmusban a műszaki haladás főbb irányai: a munkaeszközök és a gyártási folyamatok tökéletesítése; a munka gépesítése és a termelési folyamatok automatizálása; a népgazdaság villamosítása, a rádiótechnika, az elektrotechnika és a félvezetők alkal-

mazása; az anyagok kémiai megmunkálásának széleskörű elterjedése; az atomenergia békés célokra történő felhasználása és a reaktívtechnika fejlesztése. A korszerű élenjáró technika tervszerű és szakadatlan alkalmazásának döntő eszköze: a nehézipar és különösen az egész népgazdaságot gépekkel és berendezésekkel ellátó gépipar gyors fejlesztése. A műszaki haladás megköveteli egyre nagyobb termelékenységű és egyre gazdaságosabb termelési eszközök gyártását és alkalmazását. Különösen nagy jelentősége van a komplex gépesítésnek, amely az egymással összefüggő összes gyártási folyamatokra kiterjed. A gépesítés legmagasabb foka az automatizálás, vagyis olyan gépek alkalmazása, amelyeknek vezérlése is önműködően történik, s amelyek teljesen kiszorítják a kézi munkát *(l. Termelés automatizálása)*. A modern termelés energetikai bázisa a villamosság. Ezért a műszaki haladás elképzelhetetlen a népgazdaság további villamosítása nélkül. A korszerű iparban egyre növekvő mértékben terjednek el a kémiai módszerek, amelyek lehetővé teszik a termelési folyamatok meggyorsítását, a nyersanyagok jobb kihasználását és új nyersanyagfajták gyártását. A műszaki haladás mai szakaszának legnagyobb eredménye az atomenergia és a reaktívtechnika békés célokra történő felhasználása. A szocialista állam és a kommunista párt a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeit mérlegelve harcol a műszaki haladásért, a maradiság, az önteltség ellen, s arra törekszik, hogy az élenjáró tudomány és a termelési újítók leghaladóbb eredményeit és tapasztalatait hasznosítsa a termelésben.

Műszaki-szervezési intézkedések terve (műszintterv – a Szovjetunióban) – a termelésszervezés, a gyártási technológia és a gyártmányszerkesztés tökéletesítésére, a munkaszervezés és a bérezés megjavítására, a vállalati álló- és forgóeszközök teljesebb kihasználására irányuló intézkedések rendszere. A műszintterv a vállalati munkások, műszaki dolgozók és alkalmazottak által feltárt belső termelési tartalékok kihasználásának komplex terve, a vállalat műszaki-termelési-pénzügyi (komplex műszaki-gazdasági) tervének egyik legfontosabb része. Az ebben a tervben előirányzott intézkedések végrehajtása lehetővé teszi a termelés növelését, minőségének javítását, a munka termelékenységének fokozását, a termelési önköltség csökkentését és mindezen keresztül a vállalat jövedelmezőségének emelését. Kidolgozása céltudatos munkát kíván. A műszintterv kidolgozása során minden egyes üzem, műhely részére előzetesen meghatározzák a vállalat (üzem, műhely) szempontjából leginkább időszerű intézkedések kidolgozásának fő irányait (a feladattervet) és azoknak az intézkedéseknek a hozzávetőleges ha-

tékonyságát (természetes mértékegységben, pénzben, munkaórában kifejezve), amelyeknek részletes kidolgozása és végrehajtása az egyes üzemekre vagy műhelyekre vár. A műszinttervben előirányzott intézkedések célul tűzhetik ki például: a termelési kapacitás komplex és teljes kihasználását meghiúsító „szűk keresztmetszetek" megszüntetését a berendezés és a szerszámállomány korszerűsítése, a gyártási technológia és a gyártmányszerkesztés tökéletesítése útján; a selejt, a hulladékok és a gépállások teljes vagy részleges megszüntetését; az anyagok, a szerszámok, a tüzelőanyag és a villamos energia takarékos felhasználását; a komplex gépesítés és az automatizálás megvalósítását, gyorsmegmunkálási módszerek bevezetését, a kézi munkák és a segédidők arányának csökkentését stb. Mindezek az intézkedések lehetővé teszik, hogy az újítók, a feltalálók és az ésszerűsítők figyelmét és erejét a legfontosabb kérdések megoldására összpontosítsák. A műszintterv tartalmazza mindazokat a jóváhagyott, műszakilag és gazdaságilag hatékony intézkedéseket, amelyeket a tervévben meg kell valósítani. Ezek az intézkedések lehetnek: *a)* irányelvekben rögzítettek, vagyis a felsőbb gazdasági szervek, népgazdasági tanácsok, trösztök által javasoltak; *b)* a munkások, mérnökök és technikusok, illetve az alkalmazottak kezdeményezésére elfogadottak (köztük a munkásfeltalálók irodájában bejegyzettek); *c)* a vállalati (üzemi, műhelyi) adminisztráció kezdeményezésére a szokásos munkamenet közben megvalósítottak; *c)* a más vállalatokkal folytatott tapasztalatcsere és a hazai meg a külföldi gyakorlat hasznosítása alapján bevezetett intézkedések. A vállalati (üzemi) műszinttervet meghatározott formában dolgozzák ki. A tervben feltüntetik: az intézkedés tartalmát; a bevezetés határidejét és helyét; a felelős kivitelezőt; az intézkedés megvalósításának költségeit és finanszírozásának forrásait; az intézkedés megvalósítása révén elért megtakarítást. Az intézkedést gazdaságilag a következő mutatók segítségével értékelik: a feltételezett évi megtakarítás, vagyis az intézkedés bevezetésének időpontját követő 12 hónapban elérhető megtakarítás mutatója és a tervévi megtakarítás, vagyis az intézkedés bevezetésétől a tervév végéig elérhető megtakarítás mutatója. Ezt a megtakarítást a termelési költségvetés összeállításakor és a termelési önköltség kiszámításakor határozzák meg. A műszaki-szervezési intézkedések végrehajtásának költségei a beruházásokat terhelik (ha a vállalati állóalapok értéke növekszik), illetve a termelési önköltségre hárulnak. Az önköltséget terhelő költségek rendszerint legfeljebb két éven belül, vagy esetleg már az intézkedés bevezetésének naptári évében megtérülnek. A műszaki-szervezési intézkedésekkel elért megtakarítások és az intézkedé-

sek megvalósítására fordított költségek egybevetése révén meghatározható ezen intézkedések gazdasági hatékonysága úgy is, mint pénzmegtakarítás és úgy is, mint a vállalat és az egész népgazdaság számára jelentkező pozitív eredmény (az önköltség, a munkaráfordítások csökkenése, a termelés minőségének emelkedése, a munkafeltételek javulása, a termelés biztonságosabbá válása stb.). A műszintterv gyakorlati megvalósítása szempontjából nagyon fontos a vállalati dolgozók közvetlen anyagi érdekeltségének megteremtése a műszaki-szervezési intézkedések kidolgozásában és megvalósításában, továbbá a prémiumok nagyságának helyes megállapítása (az intézkedések hatékonyságától függően) és a prémiumok idejekorán történő kifizetése.*

[*Magyarországon a műszintterv tartalma elvileg és gyakorlatilag megegyezik a fentiekben körvonalazott módszerrel. Eltérés mutatkozik azonban az intézkedések pénzügyi fedezetének biztosítása tekintetében. Nálunk műszaki fejlesztést érvényesítő intézkedések több forrásból fedezhetők, így pl. a műszaki fejlesztési alapból, a beruházási alapból, gyorsan térülő hiteleszközökből stb.]

Műszaki - termelési - pénzügyi terv – a szocialista vállalat összevont termelési-műszaki és pénzügyi-gazdasági terve, amelyet a munkások, a mérnökök és a technikusok bevonásával dolgoznak ki az állami tervfeladatok teljesítésének biztosítása végett.* A műszaki-termelési-pénzügyi tervet a vállalat anyagi és munkaerő-forrásainak kihasználására megállapított haladó műszaki és gazdasági normák figyelembevételével állítják össze. Ez a terv az önálló elszámolás elvének alkalmazása alapján előirányozza a megszabott tervmutatók elérésének módját, meghatározza a termelési technika, a vállalati gazdaság és pénzügyek egymással szorosan összefüggő fejlesztését. A vállalat műszaki-termelési-pénzügyi terve az egyes feladatok negyedéves bontásával elkészített éves terv, amely a vállalati munka minden területére kiterjed. A műszaki-termelési-pénzügyi terv alkotó részei rendszerint a következő fejezetek: a termelési terv, a termelési kapacitás kihasználási terve, a vállalat műszaki fejlesztésének terve, a munkaügyi terv, az anyagi-műszaki ellátás terve, a műszaki-szervezési intézkedések terve, a pénzügyi terv. A műszaki-termelési-pénzügyi tervet a vállalat igazgatója hagyja jóvá, legfeljebb másfél hónappal a népgazdasági terv kormányjóváhagyása után.

[*A vállalat egész tevékenységét átfogó komplex tervet a magyar tervezési irodalom műszaki-gazdasági tervnek nevezi. Ez a fogalom tartalmilag azonos a szovjet műszaki-termelési-pénzügyi terv (tyehpromfinplan) fogalmával.]

N

Nagybani ár – a vállalatok (ipari, kereskedelmi) közötti forgalomban eladott áruk ára.

Nagybani ár a Szovjetunióban – magában foglalja a termék teljes önköltségét, az iparvállalat nyereségét, az értékesítő szervezetek költségeit és nyereségét. Ha az adott árufajta után forgalmi adót fizetnek, akkor a nagybani árba tartozik a forgalmi adó is. A nagybani árat terhelhetik a termék fogyasztási helyig történő szállításának költségei is, ha ezeket a költségeket közvetlenül a szállító fizeti. Mivel az áruk nagybani forgalma lebonyolódhat több láncszemen keresztül is, illetve közvetlenül a termelő és a fogyasztó vállalatok között is, ezért vannak vállalati nagybani árak és értékesítő szervezetek nagybani árai (vagy az úgynevezett ipari nagybani árak). Ezek annyiban különböznek egymástól, amennyiben az ár magában foglalja minden egyes láncszem költségeit és nyereségét, valamint attól függően is különböznek, hogy a vállalattól vagy az értékesítő szervezettől szedik-e be a forgalmi adót.

Napi teljesítmény – a munkás egy ledolgozott munkanapra jutó átlagos termelése; a ledolgozott napok nemcsak a tiszta (közvetlen) munkaidőt tartalmazzák, hanem a munkanap összes többi idejét is. Az egy ledolgozott munkanapra számított átlagos termelés nagysága a munkanap tényleges időtartamában bekövetkezett változások hatását is tükrözi.

Narodnyikság – kispolgári eszmei-politikai áramlat, amely a XIX. század 60-as éveiben terjedt el a forradalmi hangulatú orosz értelmiség körében. A narodnyikságon belül több irányzat volt. M. A. Bakunyin és követői az anarchizmust hirdették, s a parasztzendülések kihasználása révén akarták megdönteni az uralkodó rendszert. P. L. Lavrov hívei a propagandát helyeselték, s azt hirdették, hogy a „nép közé kell menni" (narod = nép, innen ered a nevük: „narodnyikok"). P. Ny. Tkacsov és hívei az összeesküvések taktikáját követték, s az egyéni terror eszméjét hirdették. A narodnyikok a társadalmi jelenségek megvilágításában idealista,

„szubjektív szociológiai módszerből" indultak ki, amelynek az volt a lényege, hogy nem a tömegek, hanem egyes hősök csinálják a történelmet. Marx és Engels keményen bírálta Bakunyin, Tkacsov és Lavrov eszméit. A forradalmi narodnyikok a XIX. század 60-as és 70-es éveiben a paraszti tömegeknek az önkényuralom és a földesúri elnyomás elleni tiltakozását fejezték ki, a leghatározottabban szembeszegültek a cárizmussal, s megdöntéséért harcoltak. De mivel nem értették meg a valóságos osztály-erőviszonyokat és a parasztság természetét, nem nyerhették meg a nép támogatását. A vereségek, a harc kilátástalansága és különösen egy új, ízig-vérig forradalmi erő, a proletariátus megszületése, valamint a parasztság differenciálódásának fokozódása következtében a narodnyikság széthullott. A narodnyikok egy része *Plehanov (l.)* vezetésével áttért a marxizmus álláspontjára. A „liberális narodnyikság" képviselői *(Danyielszon (l.), Voroncov (l.)* és mások) viszont szívósan ellenezték a marxista eszmék terjesztését, s valójában a polgári ideológia és a kulákérdekek kifejezői lettek. A narodnyikok tagadták a gazdasági törvények objektív jellegét. Egyesek azonban a kapitalizmus bírálatára igyekeztek felhasználni Marx gazdasági tanítását. A kapitalizmust bíráló narodnyikok világos képet festettek a dolgozók elnyomorodásáról. De azt nem tudták megérteni, hogy a kapitalizmus belső törvényei e rendszer fejlődésének és pusztulásának törvényei. A narodnyikok a kapitalizmus oroszországi kialakulását és fejlődését hanyatlásnak, visszaesésnek tekintették Oroszország „sajátos" gazdasági rendjéhez képest, s arra törekedtek, hogy „feltartóztassák", „megállítsák" a kapitalizmus fejlődését, megakadályozzák a társadalom évszázados tartópilléreinek „szétzúzását". A narodnyikok nem látták, hogy a paraszti tömegek nem egyformák és bomlásban vannak, nem látták, hogy a kulákok kizsákmányolják a szegényparasztokat, s úgy vélték, hogy a paraszti faluközösség és a kézműipari artel a szocializmus csírája és alapja. Közgazdasági nézeteikben az úgynevezett „Smith-dogmához" és Sismondi tanításához igazodtak. Ezen az alapon hangoztatták, hogy a kapitalizmusban az értéktöbblet külső piac nélkül nem realizálható. A narodnyikok védelmezték a kistermelést, s reakciós, utópikus tervezeteket készítettek a társadalom újjáépítésére, a társadalmi munka szervezésére, a nép anyagi és kulturális jólétének növelésére. A „narodnyik tervkovácsolás gyöngyszemei" közül az egyik volt például az „általános középiskolai oktatás terve", amelyet külön „földműves-gimnáziumok" szervezése révén akartak megvalósítani; ezeket a gimnáziumokat maguk a gimnazisták tartották volna fenn saját munkájukból. Hasonló „terv" alapján akarták a

földesúr és a muzsik „szoros szolidaritására", „szövetségére" felépíteni a parasztgazdaságot. Ezeknek az utópikus-jobbágyi terveknek – amelyek egyébként a ledolgozás rendszerén alapultak –, szerzőik véleménye szerint, el kellett volna vezetniük a kisgazdaság felvirágzásához, a nép életének megjavulásához. Ugyanez a lényege és célja a narodnyikok „első hitelének". A narodnyikok úgy vélték, hogy ilyesfajta gazdasági tervezetek – amelyeknek megvalósítását elképzelésük szerint a cári kormánynak kellett magára vállalnia – a faluközösségi termelés alapján eléggé „megszilárdítják" a kisparaszti gazdaságot és a kézműipari arteleket ahhoz, hogy megállják helyüket a nagyüzemi tőkés gazdasággal szemben. Úgy vélték, hogy a parasztság ezen az úton elkerüli a proletarizálódást, s Oroszországban megszakad a kapitalizmus fejlődése. A narodnyikok kispolgári utópikus nézeteit G. V. Plehanov és a „Munka Felszabadítása" csoport részesítette marxista bírálatban. Lenin a „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?", „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében", „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban" című műveiben és több más munkájában megsemmisítő bírálatban részesítette a narodnyik nézeteket, leleplezte a liberális narodnyikokat mint a kulákság ideológusait.

Naturális gazdaság – olyan gazdaság, amelyben a munka termékeit nem piaci cserére, hanem belső gazdasági szükségletekre, főként pedig a gazdaságban termelők egyéni szükségleteinek kielégítésére termelik. A naturális gazdaság különösen az ősközösségi, a rabszolgatartó és a hűbéri rendben terjedt el, a társadalmi munkamegosztás fejletlensége miatt. Ugyanakkor a növekvő munkamegosztás alapján az árugazdaság is fokozatosan kiterjedt. A kapitalizmusban a termelőerők további fejlődésével az árutermelés válik uralkodóvá. Az elmaradott országok parasztgazdaságai még ma is naturális jellegűek.

Nehézipar – a népgazdaság vezető ága, a termelési eszközöket – fémet, szenet, olajat, villamos energiát, gépeket, szerszámgépeket, berendezéseket, építőanyagokat stb. – termelő termelési ágak és vállalatok összessége. Munkatárgyakat más termelési ágak is termelnek, de csak a nehézipar gyárt munkaeszközöket, ezért ez az egész népgazdaság fejlesztésének döntő ereje. A nehézipar fejlesztése a legfontosabb a *szocializmus* (és a kommunizmus) *anyagi-termelési alapjának (l.)* megteremtése szempontjából. A kommunista párt és a szocialista állam szüntelenül gondoskodik a nehézipar elsődleges, vagyis a könnyűiparhoz és más népgazdasági ágakhoz képest gyorsabb fejlesztéséről, mert csak így biztosítható a mezőgazdaság, a

könnyűipar és az élelmiszeripar további növekedése, a dolgozók életszínvonalának emelkedése, az ország védelmének állandó erősödése. A nehézipar fontosabb ágai: a gépgyártás és a fémmegmunkálás, a vaskohászat és a színesfém-kohászat, a szénbányászat, az olajbányászat, a vegyipar, a villamosenergia- és az építőanyag-termelés stb. A Szovjetunió a *szocialista iparosítás (l.)* politikájának végrehajtásával teremtette meg nehéziparát. Az ázsiai és az európai népi demokratikus országok is építik nehéziparukat.

Nem egyenértékű csere – a gyarmati és a függő országok imperialista kizsákmányolásának és kirablásának egyik módszere. A nem egyenértékű csere a tőkésországokban is érvényesül a város és a falu között. A nem egyenértékű cserének az a lényege, hogy a monopóliumok – a gazdasági és a politikai nyomás különböző módszereit kihasználva – magas monopolárakon adják el a gyarmatoknak, a függő és a gazdaságilag elmaradott országoknak, valamint a tőkésországokon belül a parasztoknak iparcikkeiket, s alacsony árakon vásárolnak tőlük élelmiszereket és nyersanyagokat.

Nem termelő szféra – a társadalmi termelésnek az anyagi termelés szféráján kívül eső ágai. A szocialista társadalomban ide tartoznak a lakosság kulturális és szociális szükségleteit kielégítő intézmények és szervezetek, az államigazgatási és honvédelmi intézmények és szervezetek. A lakosság kulturális és szociális szükségleteit kielégítő ágakhoz tartoznak egyebek közt a társadalmi tevékenység következő fajtái: a közoktatás, az egészségvédelem és a testnevelés, a lakásügyi és kommunális szervezetek (kivéve a termelővállalatokat, mint például a villamos erőművek, a vízművek), az utasszállítás és a hírszolgálat. A nem termelő szférában nem termelnek társadalmi terméket és nemzeti jövedelmet; ellenkezőleg, a nem termelő szféra kiadásait (ide értve az ebben a szférában foglalkoztatott dolgozók munkabérét is) a nemzeti jövedelemből fedezik. A lakosság kulturális és szociális szükségleteit kielégítő intézmények fenntartására fordított állami kiadások a lakosság kollektív fogyasztási alapját képezik. A szocializmusban a nem termelő szféra fejlődésének törvényszerűsége: az igazgatási szervezetekre költött kiadások csökkenése és a kulturális és tudományos ágazatok gyors fejlődése.

Nemzeti jövedelem – újonnan termelt érték; a társadalmi összterméknek az értéke (az egy bizonyos időszak, például egy év alatt termelt anyagi javak egész tömegének értéke), levonva belőle az adott időszakban felhasznált termelési eszközöket pótló termékrész értékét. A nemzeti jövedelem az újonnan ráfordított munkát testesíti meg. A nemzeti jövedelem nagysága elsősorban

a társadalmi munka termelékenységének növekedésétől és az anyagi termelés területén foglalkoztatott dolgozók számától függ. A nemzeti jövedelem minden ország gazdasági fejlődését jelző összevont mutatószám. A nemzeti jövedelem gyors és szakadatlan növekedése a legszemléltetőbben mutatja a szocialista gazdaság előnyeit. A Szovjetunió nemzeti jövedelme 1956-ban 19,1-szer, az Egyesült Államoké pedig csak 3,2-szer volt nagyobb, mint 1913-ban. A nemzeti jövedelem osztályok és csoportok közötti elosztása a termelési mód jellegétől függ. A tőkés társadalomban a nemzeti jövedelemnek rendszerint több mint 50%-át a tőkések és a földesurak sajátítják el, s e jövedelemnek csak kisebbik hányada jut a dolgozóknak. A szocializmusban az egész nemzeti jövedelem a dolgozóké, a nemzeti jövedelem elosztása a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményeivel összhangban történik. A szocialista társadalom nemzeti jövedelmét a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek kielégítésére (mintegy $^3/_4$-részben), valamint a termelés bővítésére és a szükséges tartalékok képzésére használják fel (körülbelül $^1/_4$-részben) *(l. Tőkés bővített újratermelés, Tőkefelhalmozás, Szocialista bővített újratermelés, Felhalmozási alap, Fogyasztási alap)*.

Nemzeti vagyon – a társadalom anyagi javainak összessége, amelyek a termelési módtól függően vagy az egész társadalom tulajdonában, vagy egyes osztályok, csoportok, illetve egyes személyek tulajdonában vannak. A nemzeti vagyon állományába tartoznak: a népgazdaság termelési álló- és forgóalapjai (épületek, felszerelések, gépek, berendezések, nyersanyagok, anyagok, tüzelőanyagok stb.), a forgalmi alapok (késztermék-készletek), a népgazdaság tartalékai, biztonsági készletei és nem termelő alapjai, valamint a lakosság személyi vagyontárgyai. A nemzeti vagyon fontos alkotórészét képezik az ország természeti kincsei (ásványi lelőhelyek, megművelt és művelésre alkalmas földek, erdők, vizek stb.), amelyeket bevontak az újratermelési folyamatba; ugyancsak a nemzeti vagyon része a dolgozók termelési, tudományos és műszaki tapasztalata. A szocializmusban a nemzeti vagyon az egész nép tulajdona (állami tulajdon), illetve a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) és a szövetkezetek tulajdona; a személyi vagyontárgyak a dolgozók személyi (egyéni) tulajdonában vannak. A Szovjetunióban már 1936-ban az összes termelési alapoknak (ide értve a földet, az erdőket, a gyárakat, bányákat, a közlekedés minden ágát stb.) 90%-a szocialista állami tulajdonban, vagyis az egész nép tulajdonában, 8,7%-a a kolhozok tulajdonában, 1,1%-a a kolhozparasztok egyéni tulajdonában, 0,2%-a pedig az egyénileg gazdálkodó parasztok és

az egyénileg dolgozó kézművesek tulajdonában volt. A kapitalizmusban a kizsákmányoló osztályok birtokolják a nemzeti vagyon túlnyomó részét. A nemzeti vagyonnak a tőkefelhalmozás eredményeképpen végbemenő növekedése elkerülhetetlenül együtt jár a dolgozó tömegek elnyomorodásával. A tőkésországokban a nemzeti vagyon legnagyobb része a nagytulajdonosoké. Az Egyesült Államokban például a legnagyobb monopoltőkések 60 családja, Franciaországban 200 család ellenőrzi az ország nemzetgazdaságát, Angliában pedig a tulajdonosok 2%-a birtokolja az egész nemzeti vagyonnak 67,5%-át.

Nemzetközi elszámolások – különböző országok és cégek képviselői közötti elszámolások. Alapjuk: külkereskedelmi ügyletek és velük kapcsolatos műveletek (szállítás, biztosítás), hitelek, jóvátételek, külképviseletek és küldöttségek ellátási költségei, turisták utazásai, nyereségek, tiszteletdíjak és munkabérek átutalásai, valamint egyéb nem kereskedelmi jellegű műveletek. A nemzetközi elszámolások az egyes országok legnagyobb bankjaiban összpontosulnak, s bankátutalások, váltók, csekkek, bankjegyek, arany továbbításával bonyolódnak le; ezek az elszámolások rendszerint együtt járnak az egyik valutának meghatározott *valutaárfolyamon (l.)* történő átváltásával. A nemzetközi elszámolások rendszere a tőkés világban a kapitalizmus általános válságának időszakában rendkívül szétzilálódott; ez abban fejeződött ki, hogy a valuták elértéktelenedtek, a fizetési mérlegek egyensúlya megszűnt, *valutakorlátozások (l.)* léptek életbe, s a valuták többsége átválthatatlan lett. A szocializmus világrendszerében a nemzetközi elszámolások új típusa fejlődik ki az állami valutamonopólium és a szocialista országok tervszerű gazdasági kapcsolatai alapján.

Nemzetközi munkamegosztás – *l. Tőkés nemzetközi munkamegosztás, Szocialista nemzetközi munkamegosztás*

Népesség emigrációja – az emberek önkéntes vagy kényszerű áttelepülése más országokban való állandó letelepedés céljából, gazdasági, politikai, vallási és egyéb okok miatt. Az emigráció az ipari kapitalizmus korában óriási méreteket ölt. A kapitalizmus fejlődésével fokozódik a proletariátus elnyomorodása, növekszik a *munkanélküliség (l.)*. A munkát és megélhetést kereső munkások és tönkrement parasztok rákényszerülnek, hogy más országokba vándoroljanak ki. Az emigránsok fő áramlata Európából az amerikai országokba és Ausztráliába irányult, ahol a kapitalizmus később indult fejlődésnek, s a kezdeti munkaerő-hiány miatt nagyobb munkabért fizettek, mint Európában. A XIX.

században ezekbe az országokba körülbelül 30 millió ember vándorolt ki. Az imperializmusban és a kapitalizmus általános válságának időszakában, amikor a munka- és az életfeltételek mindenütt romlanak, amikor a munkanélküliség az összes tőkésországokban krónikus és tömeges jelenség, s a *népesség immigrációja (l.)* rendkívül korlátozódik, az emigráció méretei csökkennek. A politikai emigrációra példaként említhető meg a földesurak, a tőkések és a szétvert fehérgárdisták elmenekülése Szovjet-Oroszországból az Októberi Forradalom és a polgárháború győzelmes befejezése után.

Népesség immigrációja – egyes országok állampolgárainak bevándorlása egy másik országba állandó vagy időleges letelepedés céljából. A népesség bevándorlása sok ország – az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland – számára a helyi lakosság gyarapodásának fontos forrása volt. Például az Egyesült Államok lakosságának 90%-át teszik ki a más országokból bevándorolt állampolgárok, illetve leszármazottaik. A bevándorlás egyik oka a több tőkésországban észlelhető agrár túlnépesedés. A kapitalizmus általános válságának időszakában, amikor az iparilag fejlett országokban kialakult a munkanélküliek hatalmas állandó serege, s kiéleződött az osztályharc, az Egyesült Államok, Kanada és néhány más ország kormányai több intézkedést hoztak az országukba való bevándorlás korlátozása és szabályozása céljából. Ezek a rendszabályok mindazokban a tőkésországokban erősen rontották a munkásosztály helyzetét, amelyekben a munkásosztály jelentős rétegei rákényszerülnek, hogy más országokban keressenek munkát.

Népesség migrációja – a népesség helyváltoztatása egy országon belül (belső migráció), vagy áttelepülése egyik országból a másikba (nemzetközi migráció). A népesség belső migrációját: a faluból a városba, vagy a városból a faluba, illetve az egyik vidékről a másikra való vándorlását a kapitalizmusban az *agrár (rejtett) túlnépesedés (l.)* és a *munkanélküliség (l.)* idézi elő. A Szovjetunióban és más szocialista országokban a népesség városokba áramlását az ország iparosítása okozza, s ez a folyamat tervszerűen zajlik le. A nemzetközi migráció bonyolult jelenség, amely egymást kölcsönösen kiegészítő két folyamatból tevődik össze: a *népesség emigrációjából (l.)* és a *népesség immigrációjából (l.)*.

Népgazdaság – termelési és munkaágak összessége. A népgazdaság fogalma kiterjedtebb, mint az anyagi termelésé, amelyhez csak a társadalmi terméket termelő ágak tartoznak: az ipar, a mezőgazdaság, az építőipar, a közlekedés stb. A népgazdaság ezeken kívül magában foglalja

a társadalmi termék termelésében nem részesedő ágazatokat is: például a hitelrendszert, a kereskedelem egy részét, a közoktatást, az egészségügyet, a tudományt, az igazgatást stb. A szocializmusban a népgazdaság *tervgazdaság (l.)*.

Népgazdasági mérleg – gazdasági mutatószámok rendszere, amely összesítve jellemzi az egész népgazdaság legfontosabb arányait és összefüggéseit. A népgazdasági mérleg egységükben és kölcsönös összefüggésükben magában foglalja a szocialista bővített újratermelés összes mozzanatait: a termelést, az elosztást, a forgalmat és a fogyasztást. A szocialista állam a szocialista termelés számbavételére és tervezésére használja fel ezt a mérleget. A népgazdasági mérleg alkotó részei a következő fontosabb táblázatok: 1. Összesítő táblázat, amely a szocialista bővített újratermelés egész folyamatát jellemzi. 2. A társadalmi termék termelésének és elosztásának mérlege, amely a szocialista bővített újratermelés legfontosabb anyagi arányait tükrözi. Ez a mérleg megmutatja: a társadalmi termék volumenét és végleges elosztását az elhasznált termelési eszközök pótlására szolgáló alap és a nemzeti jövedelem között; a nemzeti jövedelem felosztását felhalmozási és tartalékalapra, valamint egyéni fogyasztási alapra; a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének arányát; az egyes társadalmi szektorok részesedését a társadalmi termék termelésében és felhasználásában. Mindezeket a fontosabb arányokat az összehasonlítható árak segítségével a tervmérlegben egybevetik az elmúlt évek beszámoló mérlegeinek adataival, hogy megállapítsák a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem dinamikáját, valamint a szerkezeti változások dinamikáját. 3. A népgazdaság pénzügyi mérlege, amely a fontosabb pénzügyi arányokat tükrözi. Ez a mérleg megmutatja: a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem termelését és elsődleges elosztását az anyagi termelés ágazataiban; a pénzügyi rendszernek az állami és a szövetkezeti szervezetektől, valamint a lakosságtól származó pénzbevételeit; az egyes szervezeteknek és a lakosságnak a pénzügyi rendszerből kifizetett pénzösszegeket; a lakosság véglegesen realizálható jövedelmeit. A népgazdaság pénzügyi mérlegének elemzése és a társadalmi termékmérleggel való egybevetése (a legfontosabb mutatószámok tekintetében) ahhoz szükséges, hogy a népgazdasági terv értékmutatóit a legcélszerűbben használhassák fel a különböző időszakok gazdaságpolitikai feladatainak legjobb megoldására. 4. Az összesített munkaerő-mérleg, amely a munkaerő-források elosztásának és felhasználásának legfontosabb arányait fejezi ki. A népgazdasági mérleg az imént felsorolt mérlegeken kívül magában foglalja a nemzeti vagyon

mérlegét, az állóalapok mérlegét és még néhány szintetikus mutatószámot is. Ez utóbbiak megmutatják: a népesség számát és összetételét, a népjólét növekedését, a műszaki haladás fontosabb irányait, a társadalmi munka termelékenységét, az egy főre jutó termelést, a termelés területi elhelyezésében bekövetkezett jelentősebb változásokat, az árindexeket, a külföldi államokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok fejlődését, a legfontosabb mutatószámoknak más országok azonos mutatószámaihoz viszonyított alakulását. A népgazdasági mérleg összeállításában nagy szerepük van az *anyagmérlegeknek (l.)*.

Népgazdasági tanács – a Szovjetunió gazdasági igazgatási körzeteiben az ipar és az építőipar legfőbb igazgatási szerve, amelyet az SZKP Központi Bizottságának 1957 februári teljes ülésén hozott határozat és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1957. május 10-én az ipar és az építőipar igazgatásának további tökéletesítéséről hozott törvénye alapján létesítettek. Népgazdasági tanácsokat minden egyes gazdasági igazgatási körzetben alakítottak. Az ágazati minisztériumok és hivatalok nagy részét megszüntették. Áttértek az iparvállalatok és az építőipari vállalatok területi elv alapján megvalósuló vezetésének új formáira, s ezzel még inkább megerősítették és tovább fejlesztették a *demokratikus centralizmust a gazdaság igazgatásában (l.)*. A népgazdasági tanácsok megalakulásának eredményeképpen eltűnnek a különféle hivatali akadályok, erősen megjavul a termelés helyi operatív vezetése, tág tér nyílik az ipar további specializációjára és kooperációjára. A népgazdasági tanácsok a gazdasági körzeten belül közvetlenül igazgatják az alájuk rendelt ipari és építőipari vállalatokat; e munkájuk során a népgazdaság fejlesztését előirányzó állami tervek feladatait tartják szem előtt. A népgazdasági tanácsok feladatai: a termelés távlati és folyó terveinek kidolgozása és végrehajtása, a vállalatok specializálási terveinek kidolgozása, a termelési kooperációs tervek és a kölcsönös nyersanyag- és félkésztermék-szállítási tervek kidolgozása, az anyagi-műszaki ellátási tervek összeállítása és végrehajtása. Az ipari és az építőipari vállalatok vezetésével kapcsolatos legfontosabb munkákat a népgazdasági tanácsok egyrészt közvetlenül, másrészt az alájuk rendelt kombinátok, trösztök és az ágazati elv szerint felépülő más gazdasági egyesülések közbeiktatásával végzik el. A népgazdasági tanácsok teljes felelősséget viselnek a hozzájuk tartozó ágazati gazdasági egyesülések, trösztök, kombinátok, igazgatóságok és rajtuk keresztül az összes vállalatok pénzügyi tevékenységéért. Az ipar és az építőipar igazgatásába kiterjedten bevonják a dolgozókat. A gazdasági igazgatási körzetek népgazdasági

tanácsait az illetékes szövetségi köztársaság minisztertanácsa alakítja meg, s a népgazdasági tanács tevékenységében közvetlenül a köztársaság minisztertanácsának van alárendelve. A népgazdasági tanács szervezeti felépítését az adott gazdasági körzet iparának jellegétől függően a szövetségi köztársaság kormánya hagyja jóvá. A gazdasági igazgatási körzet népgazdasági tanácsa mellett tanácskozási joggal műszaki-gazdasági tanács is működik, amelynek tagjai neves szakemberek, tudósok, termelési újítók és a társadalmi szervek képviselői. A területi elv szerinti igazgatás egyszersmind feltételezi a központosított tervezés megszilárdítását is. Ezért növekszik a Szovjetunió Állami Tervbizottságának és a szövetségi köztársaságok állami tervbizottságainak szerepe is. Az iparigazgatás újjászervezése megteremti a feltételeket a dolgozók alkotó kezdeményezésének és aktivitásának kibontakozásához, tovább tökéletesíti a társadalmi munkamegosztást, s óriási jelentőségű a termelőerők fejlődése szempontjából. Ez az intézkedés nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is roppant fontos, mert új utat mutat a kommunizmus építésében.

Népgazdasági tervezés – a szocialista népgazdaság fejlesztési terveinek kidolgozása és a munka megszervezése egységes társadalmi terv alapján. A népgazdaság tervezése csak a szocialista termelési módban lehetséges, ahol a legfontosabb termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak. A népgazdasági tervezés a kommunista párt és a szocialista állam vezetésével, a tömegek aktív részvételével valósul meg. A népgazdasági tervezés mérlegeli az anyagi élet megérett szükségleteit, sokoldalúan számításba veszi a tudomány és a technika vívmányait és a fejlett munkamódszereket, s az összes anyagi és munkaerő-források ésszerű kihasználása alapján helyesen összeegyezteti a népgazdasági ágak fejlesztését. A gazdaság tervszerű vezetése az objektív gazdasági törvények hatásának és elsősorban a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye (l.)* által megszabott követelményeknek tudatos felhasználása alapján valósul meg, s mindenben igazodik a *szocalizmus gazdasági alaptörvényéhez (l.)*. A tervezés a szocialista állam legfontosabb gazdasági-szervező funkciója; a terveknek utasítás jellegük van. A népgazdasági terv, miután a legfelsőbb állami szervek jóváhagyták, állami törvényerőre emelkedik, amelynek teljesítése kötelező, amely meghatározza az egész ország gazdasági fejlődését. A népgazdaság tervszerű vezetése a demokratikus centralizmus lenini elvére épül fel *(l. demokratikus centralizmus a gazdaság igazgatásában)*. Az állami tervezés megkívánja a vezető láncszemek: az egész népgazdasági terv teljesítését

meghatározó legfontosabb ágazatok és területek fokozott fejlesztését. A kommunista párt és a szocialista állam a gazdasági fejlődés gyakorlatát általánosítva, az ország életének belső és külső körülményeit mérlegelve szabja meg minden egyes fejlődési szakaszban az állami tervek legfontosabb gazdasági és politikai feladatait, s határozza meg az egyes ágazatok és az egész népgazdaság bővített újratermelésének ütemét. A gazdaság tervszerű vezetése megköveteli, hogy mélyrehatóan tanulmányozzák és minden gazdasági ágban gyorsan hasznosítsák a hazai és a külföldi tudomány és technika vívmányait, s így biztosítsák a műszaki haladást, amely előmozdítja a termelés növekedését, a társadalmi munka termelékenységének fokozódását. A tudományos tervgazdálkodás egyik fontos alapja: haladó műszaki és gazdasági normák kidolgozása és alkalmazása a berendezések kihasználására, a nyersanyagok és anyagok, a tüzelőanyag és a villamos energia felhasználására, valamint a munkaráfordításokra. A népgazdaság zavartalan fejlődésének biztosítása szempontjából roppant nagy jelentőségűek az államilag központosított anyagi, pénzügyi és munkaerő-tartalékok. Az állami népgazdasági tervezés a hosszabbidőre (három, öt, hét, tíz vagy ennél is több évre) szóló távlati tervek és a folyó tervek összehangolására épül fel.

A népgazdasági tervek a természetbeni mutatószámok (termékfajták, munkafajták stb.) és a pénzbeni mutatószámok, illetve feladatok (önköltség, teljesítmény stb.) meghatározott körét tartalmazzák. Közülük külön kiemelkednek a minőségi mutatószámok (a munka termelékenységének növekedése, a termelés minősége, a jövedelmezőség stb.). Fontos tervezési módszer — különösen az egyes népgazdasági ágak helyes fejlesztési arányainak megállapítására — a mérlegrendszer, vagyis pénzben kifejezett anyagmérlegek (természetbeni mérlegek), munkaerő-mérlegek stb. kidolgozása. A szocialista gazdaság fejlesztésének legfontosabb arányait a népgazdasági mérlegben összegezett mérlegek rendszere jellemzi *(l. Népgazdasági mérleg, Anyagmérlegek, Értékmérlegek, Munkaerő-mérleg)*. A tervek sikeres teljesítése megkívánja a tömegek szocialista munkaversenyének széleskörű kifejlesztését, a terveljesítés ellenőrzését, a gazdasági tervek teljesítéséért és a tervezés folytonos tökéletesítéséért vívott harc közben feltárt pótlólagos tartalékok és források kihasználását. A tervgazdaság a szocializmus óriási előnye, amely biztosítja a válságmentes fejlődést, a termelés szakadatlan és a tőkés termelésnél sokkal gyorsabb ütemű növekedését, a munkaerő és az anyagi eszközök takarékos felhasználását, a néptömegek jólétének szüntelen emelkedését.

A szovjet népgazdaság tervezésének vezető és irányító

szervei: a Szovjetunió Kommunista Pártja, a Szovjetunió Minisztertanácsa és a szövetségi köztársaságok minisztertanácsai, a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Tervbizottsága (Goszplan), a szovetségi köztársaságok állami tervbizottságai, a gazdasági igazgatási körzetek népgazdasági tanácsai, az össz-szövetségi és a köztársasági minisztériumok és hivatalok, valamint a helyi szovjetek. A Szovjetunió Állami Tervbizottsága az ország népgazdaságának tudományos tervgazdálkodási szerve. A szocialista állam és a kommunista párt az objektív gazdasági törvények követelményeit és az összes konkrét külső és belső feltételeket mérlegelve adják meg a tervek kidolgozásához szükséges irányelveket.

A Szovjetunióban az ipar és az építőipar átszervezése, a gép- és traktorállomások újjászervezése olyan új fejlődési feltételeket teremtett a szovjet gazdaság számára, hogy a mostani időszakban nagyon fontos a vállalatok, a népgazdasági tanácsok és a köztársaságok tervezési jogainak kiterjesztése. A kommunista párt éppen ezért nagyszabású munkát fejt ki, hogy a tervezésben megszüntesse a fölösleges centralizációt, szélesebb körben érvényesítse a gazdasági ösztönzőket, a dolgozók anyagi érdekeltségét.

A Szovjetunió népgazdasági tervének összeállítása közvetlenül a vállalatokban kezdődik meg. A gyárak, a kolhozok és a szovhozok a tervezés munkájába messzemenően bevonják a dolgozókat, hogy a termelés növelésének és tökéletesítésének összes tartalékait feltárják és hasznosítsák. Az iparvállalatok tervjavaslatait a kombinátokban, trösztökben és más ipari egyesülésekben, majd a népgazdasági tanácsokban, a helyi iparvállalatokét pedig a területi (határterületi) végrehajtó bizottságokban egészítik ki és teszik pontosabbá. A népgazdasági tanácsok és a területek tervjavaslatát a szövetségi köztársaságok terveiben összesítik, majd a Szovjetunió Állami Tervbizottsága ezek alapján dolgozza ki az egységes népgazdasági tervjavaslatot. A Szovjetunió egységes állami népgazdasági terve a legfontosabb mutatószámok szerint összesíti valamennyi népgazdasági ág fejlesztésének és az egyes szövetségi köztársaságok gazdasági fejlesztésének feladatait.

Népgazdaság parancsnoki magaslatai – a népgazdaság fejlődését meghatározó vezető ágazatok. A proletariátus a politikai hatalom kivívása után meghódítja a gazdasági élet parancsnoki magaslatait, hogy biztosítsa a szocializmus építését. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a parancsnoki magaslathoz tartozik elsősorban az államosított nagyipar, amely a Szovjetunióban már az átmeneti korszak kezdetén vezető szerepet töltött be az ország gazdaságá-

ban; ide tartozik még a közlekedás, a bankrendszer, a nagykereskedelem és a hírközlés.

Népgazdaság távlati tervezése – a szocialista népgazdaság, valamint egyes ágai és körzetei fejlesztését szolgáló több éves tervek összeállítása és teljesítésük megszervezése. *A népgazdasági tervezés (l.)* lényeges vonása a népgazdaság fejlesztésére irányuló folyó tervek összeegyeztetése a távlati tervekkel, mivel a nagyszabású gazdaságpolitikai tervek megvalósításához több év szükséges. Az egész népgazdaság hosszú időszakra szóló tervezése egybekapcsolódik egyes ágazatok, körzetek, városok, vagy az egész népgazdaságra kiterjedő bizonyos intézkedések távlati terveinek kidolgozásával és végrehajtásával, valamint az egyes állami vállalatok és kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) fejlesztését szolgáló távlati tervek kidolgozásával és megvalósításával. A Szovjetunióban az ország villamosításának lenini terve, a *GOELRO-terv (l.)* volt az egész népgazdaság fejlesztésének első távlati terve. A távlati tervek (5–7 éves tervek) alapján történik a folyó tervezés. Az 1959–1965. évi új távlati terv az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának határozata értelmében szükségesnek tartja, hogy a termelési eszközök termelésének elsődleges fejlesztése alapján az eddigieknél nagyobb mértékben hasznosítsák az ország keleti vidékeinek természeti kincseit, gyorsan fejlesszék a nehézipari ágakat, különösen a vegyipart, gyorsítsák a lakóházak építését, minden módon növeljék a munka termelékenységét, s tovább emeljék a szovjet nép anyagi és kulturális színvonalát. Jelenleg 10–15 éves távlati tervek készülnek. A szocializmust építő népi demokratikus országok széleskörűen hasznosítják a Szovjetuniónak a népgazdaság távlati tervezésében felhalmozott tapasztalatait.

Népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye – a szocializmus objektív gazdasági törvénye, amely azt fejezi ki, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonának viszonyai között lehetséges és szükséges a népgazdaság állandó tervszerű fejlesztése, az egész gazdaság és az egyes termelési ágak fejlesztésében a szükséges arányok biztosítása. A termelési eszközök tőkés tulajdona egymástól elkülönített magánvállalatokra osztja a gazdaságot, konkurrenciát és anarchiát szül a termelésben. A társadalmi tulajdon ellenben az egész országra kiterjedően egységes tervgazdaságban egyesíti az összes szocialista vállalatokat. A kapitalizmusban a szükséges termelési arányok az arányosság minduntalan megsértésén és a válságokon keresztül törnek maguknak utat. A szocializmusban az egyes ágazatok, vállala-

tok és körzetek munkájának tervszerű egybehangolása révén lehetővé és szükségessé válik az összes népgazdasági ágak válságmentes, harmonikus fejlesztése. A népgazdaság tervszerű fejlődésének törvénye akkor érvényesülhet hatásosan, ha a szocialista termelés fő célja elérésének, a dolgozók anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének jegyében valósul meg. Ezért a szocialista gazdaságban az arányok jellegét a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményeivel összhangban határozzák meg. A népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvénye a szocialista termelés szabályozója, amely megköveteli, hogy a nehézipar elsődleges fejlesztése alapján helyes arányok legyenek a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelése között, ésszerű arányokat szabjanak meg az ipar és a mezőgazdaság között, az ipar és a mezőgazdaság egyes ágai között, területileg ésszerűen osszák el a termelést, helyes arányok legyenek a fogyasztási cikkek termelésének növelése és az áruforgalom fejlesztése között, s összhangban legyen a felhalmozások szakadatlan növelése és a néptömegek anyagi és kulturális színvonalának rendszeres emelése. A kommunista párt és a szocialista állam a dolgozó tömegek alkotó munkáját szervező és irányító tervek segítségével elégíti ki a gyakorlatban a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének követelményeit *(l. Népgazdasági tervezés)*. A szocializmus világrendszerének mindegyik országában a termelési eszközök társadalmi tulajdona uralkodik. Ez szükségessé teszi, hogy ezek az országok ne csak külön-külön fejlesszék tervszerűen gazdaságukat, hanem kölcsönös gazdasági kapcsolataikat is a tervszerű fejlődés törvényének követelményeivel összhangban építsék ki, s a teljes egyenjogúság, függetlenség és a kölcsönös előnyök elve alapján szervezzék meg és osszák el egymás között a munkát.

Névleges bér – pénzben kifejezett munkabér, az a pénzösszeg, amelyet a dolgozó elvégzett munkájáért kap. A névleges bér önmagában nem adhat teljes képet a tényleges bérszínvonalról, amely az árszínvonaltól és az adóterhek nagyságától függ. A mai tőkésországokban a közszükségleti cikkek árának emelkedése és az adóprés fokozódó nyomása következtében a munkások *reálbére (l.)* a névleges bérek némi növekedése ellenére is csökken. A szocializmusban a munkások és az alkalmazottak reálbére állandóan emelkedik, mivel a névleges bérek növekszenek, a fogyasztási cikkek ára pedig rendszeresen csökken. Ezenkívül a szocialista országokban az egyéni pénzbeni munkabérnek állandó kiegészítői az állam és a társadalmi szervezetek szociális és kulturális kiadásai, amelyek jelentősen, a Szovjetunióban pl. több mint egyharmaddal növelik a

munkások és az alkalmazottak jövedelmét.

Nominalista pénzelmélet – polgári pénzelmélet, amely a kapitalizmus fejlődésének korai szakaszában keletkezett, s az imperializmus korszakában, különösen pedig a kapitalizmus általános válságának időszakában terjedt el széleskörűen. Az az alapeszméje, hogy a pénz nem áru, a pénznek nincs belső értéke, hanem csak feltételes, nominális értéke van, s a pénz elvont számolási egység. Ennek az elméletnek a hívei azt állítják, hogy a pénz vásárlóereje és fizetőképessége egyáltalán nem függ a benne foglalt nemesfém értékétől, hanem ezt az állam állapítja meg. A nominalista pénzelméletnek az a gyakorlati célja, hogy az államot a pénz teremtőjének kikiáltva, valóságos pénzként tüntesse fel a papírpénzt, s így elméletileg megalapozza a tőkésállamok inflációs politikáját. Az első világháború előtt, amikor az imperialista német állam központosított aranyalapot teremtett, s erőltetett ütemben vonta ki az aranyat a forgalomból, a nominalizmus hirdetőjeként Knapp, egy német polgári közgazdász lépett fel. Elméletét arra szánta, hogy ideológiailag igazolja a háború kirobbantására törekvő német imperializmus pénzügyi és gazdasági politikáját. Knapp a pénz gazdasági lényegét meghamisítva és a kapitalizmusban a spontán gazdasági törvények működését tagadva, az államot a pénz mindenható teremtőjének tüntette fel. Úgy vélte, hogy a pénz eszményi formája a papírpénz. Knapp követője, az osztrák polgári közgazdász Bendixen, a legjobb pénznek a beváthatatlan bankjegyet tekintette. A hitleristák hatalomra jutása után a fasiszta ideológusok a lakosság kirablásának igazolására használták fel a nominalista pénzelméletet. A nominalizmus későbbi változata az imperialista burzsoázia teoretikusának, Keynesnek elmélete. Keynes szerint az eszményi pénz a beváthatatlan papírvaluta, amelynek kibocsátásával biztosítható a tőkés gazdaság állandó virágzása. Ez az állítás voltaképpen elméletileg akarja megalapozni azt, hogy a monopóliumok inflációs módszerekkel kirabolják a dolgozókat.

Női munka – a nők részvétele a termelés folyamatában. E részvétel formáját a társadalmi rend határozza meg. A női bérmunka tömeges alkalmazása a gépi ipar és a tőkés nagyipar fejlődésével függött össze. Ez előidézte az egész munkásosztály kizsákmányolásának fokozását. Régebben a munkaerő értéke a munkás és családja létfenntartásához szükséges eszközök újratermelésére felhasznált összeget foglalta magában. A női és a gyermekmunka alkalmazásának fejlődésével viszont a család fenntartása megoszlik az összes dolgozók között, s ennek megfelelően csökken a

munkabér színvonala. Ráadásul a kapitalizmusban a munkásnőket különösen kizsákmányolják. A burzsoázia a krónikus tömegmunkanélküliséget kihasználva, azonos munkáért sokkal kevesebb bért fizet a munkásnőknek, mint a férfiaknak. A női szakmunkások munkabére nemegyszer kisebb, mint a szakképzetlen férfimunkásoké. A nemzeti kisebbségekhez tartozó nők kizsákmányolása hatalmas arányokat ölt. Az Egyesült Államokban a „nem fehér" munkásnők, főként a néger nők átlagos munkabére 1950-ben nem érte el a fehér férfimunkások átlagbérének 15%-át. A munkásnők különösen nehéz helyzetben vannak a gyarmati és a függő országokban, ahol egyenlő munkáért sokkal kisebb bért kapnak, mint a férfiak. A tőkések a női munka kizsákmányolása révén pótlólagos profithoz jutnak. A munkásnők az egész munkásosztállyal együtt harcolnak a nők egyenjogúságáért, s egyenlő munkáért egyenlő bért követelnek. A forradalmi munkáspártok leleplezik a női munka kizsákmányolását, de egyszersmind elismerik e munka haladó voltát, mert a termelő munkában foglalkoztatott nőknek lehetőségük kínálkozik arra, hogy tevékenyen részt vegyenek a társadalmi életben is. Csak a kapitalizmus megdöntése teremti meg annak feltételeit, hogy a nők mindenféle elnyomás alól felszabaduljanak.

A női munka a Szovjetunióban és a többi szocialista országban gyökeresen különbözik a tőkésországok-beli női munkától. A szocialista országok a férfiakéval egyenlő jogokat biztosítanak a nőknek az állami, a társadalmi és politikai, valamint a gazdasági és a kulturális élet minden területén. A dolgozók – függetlenül nemüktől – azonos munkáért a munka minden területén egyenlő bért kapnak. A női munka a szocialista országok anyagi termelésének és kulturális életének minden területén széleskörűen elterjedt. A nők tevékenyen részt vesznek az államigazgatásában. A szocialista társadalom megteremti az ehhez szükséges feltételeket. A női munkát a szocialista tulajdon alapján ugyanolyan jogok illetik meg, mint a férfimunkát. Ez a nők mindenfajta elnyomástól való felszadításának gazdasági alapfeltétele.

NY

Nyereség (a szocializmusban) – a szocialista vállalatokban a társadalmi szükségletre végzett munkával létrehozott tiszta jövedelem egy része, amely a vállalati tiszta jövedelem formáját ölti magára. Ennek a nyereségnek semmi köze sincs a tőkés nyereséghez *(profithoz l.)*, az utóbbi szennyes forrásaihoz. A nyereség a szocialista társadalomban nem fejezi ki az embernek ember általi kizsákmányolását, mint a tőkés profit, mivel a szocializmusban a termelési eszközök nem magántulajdonban, hanem társadalmi tulajdonban vannak, a népgazdaság tervszerűen fejlődik, s az egész társadalom és minden egyes tagja szükségleteinek kielégítését szolgálja. A nyereség a termék ára és vállalati önköltsége közötti különbség. Ha a termék ára magában foglalja az állam központosított tiszta jövedelmét is (forgalmi adó alakjában), akkor az áru ára és önköltsége közötti különbségből le kell vonni a forgalmi adót is. A maradvány lesz a nyereség. A nyereség tehát adott ár mellett közvetlenül tükrözi a termék önköltségének alakulását. A nyereség a szocialista társadalomban a vállalat gazdasági tevékenységének és jövedelmezőségének egyik legfontosabb gazdasági mutatója. A nyereség egy része a vállalatnál marad a termelés bővítésére, a munkások és az alkalmazottak szociális viszonyainak megjavítására, valamint premizálásra stb. A nyereség másik részét a vállalat *nyereségbefizetés (l.)* formájában az állami költségvetésbe fizeti be állami szükségletek kielégítésére.

Nyereségbefizetés – a szocialista állami vállalat tiszta jövedelme (nyeresége) egy részének elvonása az állami költségvetés javára. Nyereségbefizetéseket az önálló elszámolású állami vállalatok és gazdasági szervezetek teljesítenek; a nyereségbefizetés a forgalmi adó mellett a szocialista állam pénzügyi forrásai képzésének legfontosabb tétele. Az állami költségvetést megillető nyereségbefizetések általános összegét a pénzügyi terv határozza meg; ez az összeg az egész tervezett nyereségnek és ama részének különbsége, amellyel a tervben meghatáro-

zott mértékben a vállalat rendelkezik saját termelésének bővítésére vagy iparágának fejlesztésére (beruházásokra és a saját forgóeszközök növelésére) és a *vállalati alap (l.)* képzésére.* A szovhozok tiszta jövedelmüket az állami költségvetésbe fizetik be, kivéve a tiszta jövedelemnek azt a részét, amelyet a termelés bővítésére és a kormány határozata alapján képzett különleges szovhozalapok gyarapítására használnak fel. A nyereségbefizetési normát a vállalat vagy a gazdasági szervezet (főigazgatóság, tröszt) tervezett nyereségének százalékában állapítják meg. Az egyes vállalatok és gazdasági szervezetek részére — tervezett nyereségüktől és a saját szükségleteik kielégítésére tervezett eszközök összegétől függően — különböző nagyságú nyereségbefizetési normát állapítanak meg. A termelés terjedelmének növekedésével, a jövedelmezőség emelkedésével rendszeresen növekszik az állami költségvetésbe nyereségbefizetésként befolyó pénzeszközök összege és részaránya is. A Szovjetunióban a nyereségbefizetések összege 1940-ben 21,7 milliárd rubel, 1956-ban pedig 101,2 milliárd rubel volt, a nyereségbefizetéseknek az összes költségvetési bevételekhez viszonyított aránya pedig az 1940. évi 12%-ról 1956-ban 17,3%-ra emelkedett.

[* Magyarországon az iparvállalatok az igazgatói alapra, a vállalatfejlesztési alapra és a dolgozók nyereségrészesedésére tarthatnak vissza az elért nyereségből meghatározott részt, a többit kötelesek befizetni a költségvetésbe.]

Nyersanyag – olyan munkatárgy, amelyen korábban már munkát végeztek; rendszerint a kitermelő ipar vagy a mezőgazdaság terméke, általában a feldolgozó ipar kiinduló anyaga, munkatárgya (például nyersanyag az érc, a nyersolaj, a gyapot, a nyersbőr, a gyapjú, a rönkfa stb.). A nyersanyagok fajtái igen sokfélék. A nyersanyagokat rendszerint ipari és mezőgazdasági nyersanyagokra osztják fel, s ezeket ugyancsak fajták szerint tagolják. Az ipari nyersanyagokat például felosztják ásványi anyagokra (érc, szén, olaj stb.) és mesterséges eredetű nyersanyagokra (műgumi, műanyagok stb.). A mezőgazdasági nyersanyagokat növényi és állati eredetű nyersanyagokra osztják. A nyersanyagok nagy szerepet töltenek be a társadalom gazdasági fejlődésében. Ezért a nyersanyagok takarékos felhasználása a szocialista társadalomban fontos népgazdasági feladat.

Nyíltpiaci devizaműveletek (intervenció) – külföldi fizetési eszközöknek, vagyis devizáknak (bankjegyeknek, váltóknak, csekkeknek, értékpapíroknak) a tőkésországok központi jegykibocsátó bankjai (vagy államkincstárai) által lebonyolított eladása vagy vétele abból a

célból, hogy saját valutájuk árfolyamát mesterségesen emeljék vagy csökkentsék. Az ilyen műveletek mesterséges keresletet (vagy kínálatot) támasztana k z adott ország valutája iránt. Az ország saját valutájának árfolyamemelésére törekvő központi bank (vagy államkincstár) külföldi valutát dob a piacra. Ebben az esetben a piacra dobott valuta árfolyama csökken, az illető ország valutájának árfolyama pedig emelkedik. És megfordítva: ha a központi bank (vagy az államkincstár) saját valutája árfolyamának csökkentésére törekszik, nagy mennyiségben felvásárol külföldi valutát, keresletet támaszt iránta, aminek következtében emelkedik a külföldi valuta árfolyama és csökken az illető ország valutájának árfolyama. Az ilyen beavatkozás a *valutadömping (l.)* táptalaja, bizonyos hatással van ugyan a valutaárfolyamokra, de nem stabilizálhatja ezeket az árfolyamokat. Végső soron a kapitalizmus spontánul érvényesülő gazdasági törvényei a burzsoá kormányok akaratától és intézkedéseitől függetlenül határozzák meg a valutaárfolyamokat.

Nyilvántartások gépesítése – olyan szervezési és műszaki intézkedések összessége, amelyek arra irányulnak, hogy a könyvvitelben és a statisztikában különféle készülékek és önműködő számológépek rendszerével helyettesítsék a kézi munkát. A nyilvántartás gépesítése a számviteli munka egyes szakaszaiban számoló készülékek leíró és nem leíró (kézi és elektromos) összeadógépek, könyvelő- (számlázó-)gépek segítségével történik. Az ügyvitel gépesítésének tökéletesebb formája a vállalati tevékenység nyilvántartása számoló-elemző (lyukkártya) gépek segítségével. A szocialista vállalatok nyilvántartásának egyre nagyobb arányú gépesítése nagy távlatokat nyit meg az elszámolási munkák meggyorsítása és a számviteli adatok jobb, részletesebb feldolgozása előtt. A nyilvántartás gépesítésének jelentősége az elektronikus számítógépek alkalmazásával még inkább növekszik.

Nyitó (kezdő) mérleg – a vállalat (vagy intézmény) működésének megkezdésekor készített első mérleg. Ezt a mérleget jóval kisebb differenciáltság jellemzi, mint a további mérlegeket, amelyek a bizonyos időn át működő vállalat tevékenységét tükrözik.

Órateljesítmény – a munkás egy ledolgozott munkaórára jutó átlagos termelése, a ténylegesen ledolgozott, veszteségek nélküli, vagyis az úgynevezett tiszta munkaidőre számított termelés mutatószáma.

Osztalék – a részvénytulajdonos jövedelme. Az osztalék a *részvénytársaság (l.)* profitjának egy része. A részvénytársaságok rendszerint nem egész profitjukat osztják el a részvényekre. Profitjuk egy része a részvénytőkét növeli, a tartalékokat gyarapítja és a társaságok vezetőinek kifizetett tekintélyes összegű tiszteletdíjakat, tantième-eket fedezi. A profit ezután megmaradó részét osztják el a részvénytulajdonosok között. Egyes részvényfajtáknál az osztalék nagyságát már jó előre bizonyos csekély összegben határozzák meg, s a részvénytársaság profitjának nagyságától függetlenül fizetik ki. Ezeket a részvényeket rendszerint a kis- és a középrészvényesek körében helyezik el. Más részvényeknél (amelyeknek nagyobb részét a nagyrészvényesek tartják kezükben) az osztalék nagyságát nem rögzítik előre; ezek az osztalékok azután gyakran óriási összegeket tesznek ki. A hadiipari részvénytársaságok, valamint a gyarmati és a függő országok dolgozóit kizsákmányoló részvénytársaságok különösen nagy osztalékot fizetnek.

Osztrák iskola a politikai gazdaságtanban – a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején a polgári politikai gazdaságtan egyik fő irányzata, amelyre a szubjektív-pszichológiai módszer alkalmazása jellemző. Az osztrák iskola a XIX. század végén voltaképpen azt kísérelte meg, hogy a marxista eszmék elterjedésével szemben a gazdasági törvények szubjektív, idealista tárgyalása útján védelmezze a burzsoázia érdekeit. Az osztrák iskola fő képviselői K. Menger, F. Wieser, E. Böhm-Bawerk osztrák egyetemi tanárok voltak, akik a polgári társadalomban az osztályérdekek harmóniáját hirdették, a tőkés rendet szépítgették és védelmezték. Az osztrák iskola alaptétele: a határhaszon-elmélet, amely szerint a „javak értékét" a „határjavak" szubjektív hasznossága,

vagyis bizonyos árufajtából az egyén legkevésbé fontos szükségletét kielégítő áruegység hasznossága határozza meg. Az osztrák iskola képviselői ebből a szubjektív-pszichológiai értékelméletből kiindulva tagadták a munkaértékelméletet, Marx értéktöbblet-tanát, s azt állították, hogy a tőkésprofit nem a munkásosztály kizsákmányolásából ered, hanem a „jelen javai" (a fogyasztási cikkek) és a „jövő javai" (a munka és a termelési eszközök) hasznosságának szubjektív értékeléssel megállapított különbségéből. Ennek az iskolának teoretikusai a társadalmi fejlődés objektív gazdasági törvényeinek tanulmányozását felváltják a társadalomtól elszigetelt egyén szubjektív pszichológiájának vizsgálatával. Ez az elmélet képtelen megmagyarázni a gazdasági élet reális jelenségeit: a cserét, az értéket, a profitot stb. Az áruk szubjektív értékelésével például már csak azért sem magyarázható meg az ár, mert az éhezők, a nyomorgók és a javakban dűskáló gazdagok szubjektíve különféleképpen értékelik ugyan az egyes árukat, de egy bizonyos áruért (például a kenyérért) ugyanazt az árat fizetik meg, amely spontán módon alakult ki a piacon. A határhaszon-elméletben a történelmiségnek legparányibb része sem fedezhető fel. Napjaink polgári közgazdasági elméleteinek többsége a határhaszon-elméletre épül fel. Ezek az elméletek a monopoltőke uralmát és a magas profitok kisajtolását igyekeznek igazolni. Az osztrák iskola modern képviselői (Mises, Hayek, Robbins) a pszichológiai módszer segítségével azt bizonyítgatják, hogy a társadalom nem ellenőrizheti tervszerűen tagjainak tevékenységét, s a társadalmi élet minden szakaszában az egyén pszichológiája határozza meg a folyamatok spontán jellegét. Ebből jutnak a kapitalizmus örökkévalóságát állító következtetésre. A szocialista országok tervgazdaságának sikerei teljesen megcáfolják a polgári elméletnek ezeket a feltevéseit.

Outsider (ejtsd : autszájder) – azok a tőkésvállalatok, amelyek nem tartoznak saját gazdasági águk monopolista egyesüléseihez. A tőkés monopóliumok (kartellek, trösztök, konszernek) rendszerint nem terjednek ki az egyes gazdasági ágak összes vállalataira. Egyes vállalatok vagy társaságok (többségükben kis- és középvállalatok, néha nagyvállalatok is) a monopóliumokon kívül maradnak. A konkurrenciaharcban rendszerint a monopóliumok bizonyulnak erősebbnek, tönkreteszik az outsidereket, vagy tönkretevéssel fenyegetve arra kényszerítik őket, hogy beolvadjanak valamelyik monopolista egyesülésbe. A konkurrenciaharc – bizonyos feltételek között – újabb outsiderek feltűnésére vezet.

Owen, Robert (1771–1858) – nagy angol utópista szocialista.

Eredetileg polgári reformátorként és emberbarátként lépett fel, de később (körülbelül 1830-tól kezdve) arra a meggyőződésre jutott, hogy a kollektív munka és a társadalmi tulajdon alapján radikálisan kell átalakítani a társadalmat. Bírálta, ésszerűtlen társadalmi rendszernek minősítette a kapitalizmust. A szegénység fő forrásának a magántulajdont, a vallást és a polgári családot tekintette. A tőkés renddel szembeállította az „ésszerű" társadalmat, amelyet kis szocialista önkormányzati közösségek szabad szövetségének képzelt el. Ezekben a közösségekben – Owen elképzelése szerint – nem szabad magántulajdonnak lennie, a munkát a közösség egyes tagjai között képességüknek és a közösség érdekeinek megfelelően, a termékeket pedig a tagok szükségleteinek megfelelően kell elosztani. Owen a gyakorlatban is megkísérelte eszméinek megvalósítását. Az Egyesült Államokban az üzemek kollektív birtoklása alapján kísérleti telepeket szervezett. Próbálkozása balul ütött ki. Ezután olyan cserebazárok szervezését propagálta, amelyekben a kistermelők pénz nélkül, különleges nyugták („munkapénz") közvetítésével cserélhették el áruikat; ezeken a nyugtákon feltüntették a termék termelésére fordított munkaidőt (órában). Csakhogy az árutermelés viszonyai között az áruk értéke nem fejezhető ki munkaórákban. Owen a szocializmusba való átmenet megvalósítására azt javasolta, hogy szövetkezeti alapon szervezzenek termelővállalatokat. Owennek a jövő szocialista társadalmára vonatkozó összes tervezetei és a gyakorlati megvalósításukra tett kísérletei azon az utópista álmodozáson alapultak, hogy „a szocializmus a jelenlegi társadalmat békés úton át fogja alakítani, s nem számoltak olyan sarkalatos kérdéssel, mint az osztályharc kérdése, a politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítása, a kizsákmányoló osztály uralmának megdöntése". (*Lenin* Művei. 33. köt. Szikra 1953. 473–474. old.) Ezért fulladt kudarcba Owen minden kísérlete, noha Owen fáradhatatlan és tehetséges szervező volt. Owen ellenezte az osztályharcot és a forradalmi mozgalmat. Minden reményét a közoktatás elterjedésébe és nevelési intézkedésekbe vetette. Eszméinek megvalósítása végett nemegyszer fordult reakciós államférfiakhoz, például Metternichhez, I. Miklós cárhoz és másokhoz. Owen jelentős szerepet töltött be az angol gyári törvényhozás első intézkedéseinek megvalósításában. Hatással volt az angol szakszervezeti és különösen az angol szövetkezeti mozgalomra. Owen az egyetlen nagy utópista, aki megkísérelte, jóllehet helytelen, utópista elmélet alapján, hogy magukat a munkásokat vonja be a társadalom szocialista átalakításának ügyébe.

Önálló elszámolás – a szocialista vállalatok tervszerű vezetésének módszere, amelynek alapja: a gazdasági tevékenység ráfordításainak (költségeinek) és eredményeinek pénzformában való egybevetése, a vállalati kiadások saját jövedelemből való fedezése, a termelés jövedelmezőségének biztosítása, a vállalat és dolgozói anyagi érdekeltségének és anyagi felelősségének megteremtése. Az önálló elszámolás fontosabb jellemző vonásai: a társadalmi tulajdon és az állami terv keretében a vállalat operatív és vagyoni önállósága; minden vállalatnak álló- és forgóeszközök kiutalása; felelősség megállapítása a termelési tervek teljesítéséért, a vállalati eszközök takarékos és helyes felhasználásáért; a dolgozók anyagi ösztönzése; minden egyes dolgozó egyéni anyagi érdekeltségének összeegyeztetése az egész vállalati kollektíva és az egész társadalom érdekeivel. Az önálló elszámolás megkívánja, hogy a vállalatok dolgozói szüntelenül küzdjenek a termelési önköltség és a forgalmi költségek csökkentéséért. Az önálló elszámolású vállalat következetesen megvalósítja a gazdaságosságot, törekszik a termékegységet terhelő ráfordítások csökkentésére, s ezzel egyidejűleg a termelési program mennyiség, minőség és választék szerinti teljesítésére. Az önálló elszámolású vállalatnak az anyagi ösztönzés keretében joga van arra, hogy tiszta jövedelmének egy részét a termelés javítására és a vállalati kollektíva szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésére használja fel. A tervteljesítésért és a takarékosságért vívott harc anyagi ösztönzése szempontjából nagy jelentősége van a helyes árszabásnak *(l. Ár a Szovjetunióban)*, a nyereségelosztási rendszernek *(l. Nyereségbefizetés, Nyereség)* és a *vállalati alap (l.)* képzésének. Az önálló elszámolású vállalatok, kölcsönös kapcsolatait gazdasági szerződések szabályozzák. A szovjet állam a hitelügyi és a pénzügyi rendszer segítségével ellenőrzi az önálló elszámolású vállalatok munkáját *(l. Rubelellenőrzés)*. A szovhozok is önálló elszámolású vállalatok. A kolhoztermelésben szintén használatos az önálló elszámolás, de a kolhoztulajdon természetének meg-

felelő sajátos jelleggel. A gép- és traktorállomások újjászervezésével és technikai felszerelésüknek a kolhozok részére történő eladásával lehetővé válik, hogy a kolhoztermelésben minden vonatkozásban érvényesítsék az önálló elszámolás elveit.

Önálló elszámolású brigád – szocialista állami vállalat önálló elszámolás alapján dolgozó termelőbrigádja. Az önálló elszámoláson alapuló brigádmunka szervezési elve: a tényleges ráfordítások egybevetése a tervnormákkal. Az önálló elszámolású brigád az egyéni anyagi érdekeltség alapján nemcsak arra törekszik, hogy teljesítse és túlteljesítse termelési feladatát, hanem arra is, hogy munkát, szerszámot, anyagot, energiát és a termelésben használt egyéb eszközöket takarítson meg, tehát a leggazdaságosabban dolgozzon. Az önálló elszámolású brigádok szervezése különösen a háború utáni időszakban bontakozott ki nagy arányokban, amikor szocialista verseny indult a terven felüli megtakarításokért. Az önálló elszámolású brigádok munkaszervezése szorosan összefügg az üzemen belüli tervezés és nyilvántartás szervezeti rendjével. Az önálló elszámolásra áttérő brigádtagokkal közölni kell a tervben megszabott ráfordítási normákat, s meg kell szervezni e normák teljesítésének ellenőrzését. Az önálló elszámolású brigádokkal dolgozó vállalatok munkájának gazdasági eredményei azt mutatják, hogy ezek a brigádok sikeresen harcolnak a gazdaságosságért, az önköltség csökkentéséért, a termelés tökéletesítéséért, a szocialista felhalmozás növeléséért.

Önköltség – a termék értékének vagy a termelésére fordított társadalmi költségeknek a tiszta jövedelem képzését szolgáló értékrésszel csökkentett pénzbeni kifejezése. A szovjet iparban a termelés önköltségének fő alkotóelemei: a termeléshez felhasznált nyersanyagok, alap- és segédanyagok, tüzelőanyagok és villamos energia költsége, az állóeszközök értékcsökkenése (amortizációja) és a munkabér. A Szovjetunió önálló elszámolású vállalatainak gyakorlatában a termelés önköltségébe tartozik a termelési eszközök költségén és a munkabéren kívül néhány más pénzkiadás is (a munkabérek közterhei, a hitelkamat, az igazgatási kiadások stb.), amely közgazdaságilag a többlettermék értékének egy része. Az önköltség egyes alkotóelemeinek hányada az egyes termelési ágak sajátos feltételeitől és körülményeitől függ. Az ipari termelés önköltségének legnagyobb része a nyersanyag- és alapanyag-ráfordításokból és a munkabér-kiadásokból tevődik össze. Az önköltséget *gyártási önköltség (l.)* és teljes önköltség formájában számítják ki. A termelés önköltsége különleges közgazdasági kategóriaként válik ki a termelés egész értékéből,

mivel minden egyes szocialista vállalatnak az önköltség határain belül kell pótolnia a felhasznált eszközöket, hogy zavartalanul folytathassa termelését. Az önköltség gyökeresen különbözik a tőkés termelési költségektől. Az utóbbiak az állandó és a változó tőke ráfordításainak összegéből tevődnek össze. Az önköltség ellenben a szocialista gazdaságban a termékek termelésére és értékesítésére fordított eszközráfordítások összege. Az önköltség csökkentése a társadalmi munka társadalom javát szolgáló megtakarításának egyik legfontosabb mutatószáma, a társadalmi termelés bővítésének fontos forrása.

Önköltség indexe – olyan viszonyszám, amely a beszámolási időszakokban elért termelés (vagy munkák) önköltségi színvonalának a bázisidőszakhoz (rendszerint az előző évi átlagos önköltséghez) viszonyított változását mutatja meg. Valamely meghatározott termékfajta önköltségének indexét úgy számítják ki, hogy a beszámolási időszak termékegységre jutó, pénzben kifejezett ráfordításait viszonyítják a bázisidőszak termékegységre jutó ráfordításaihoz. A Szovjetunióban minden egyes iparvállalat és az egész ipar termelésének önköltségi indexét úgy számítják ki, hogy a beszámolási időszakban gyártott termékek tényleges ráfordításainak összegét összehasonlítják a bázisidőszakban gyártott azonos termékek azonos mennyiségének önköltségi színvonalával. Az első és a második összeg hányadosa adja meg az önköltség indexét, ezeknek az összegeknek a különbsége pedig a termelési önköltség csökkentéséből származó megtakarítást.

Őrlési illeték a Szovjetunióban – a gabonafélék őrléséért és hántolásáért, valamint az olajos magvak feldolgozásáért (sajtolásáért) megszabott díjtétel alapján szedett természetbeni illeték. Az őrlési illeték tételei növényfélék és feldolgozási módok szerint differenciálódtak. Őrlési illetéket szedtek az összes állami, szövetkezeti és kolhozmalmok, hántolók és olajsajtolók a kolhozok, a kolhozparasztok, az egyénileg gazdálkodó parasztok és a kisegítő gazdaságok gabonájának és olajos magvainak feldolgozásáért. Az állami vállalatok nem fizettek őrlési illetéket. A malomipári vállalatok által beszedett őrlési illetéket az állami felvásárló szervek megszabott áron vették át, s az állami gabona- és olajosmag-tartalékok feltöltésére használták fel. 1954-ben a természetbeni őrlési illetéket megszüntették. Helyette pénzben megszabott díjat szednek a gabonafélék és az olajos magvak feldolgozásáért.

Ősközösségi termelési mód – a történelem első termelési módja, amely azon alapult, hogy a kezdetleges szerszámok és termelési eszközök a közös munka termékeivel együtt az egyes közösségek kollektív tulajdoná-

ban voltak, s a közös munka termékeit egyenlően osztották el. A közösségi tulajdon: egyes, egymástól többé-kevésbé elkülönült kisebb közösségek tulajdona. A termelési eszközök közösségi tulajdonával együtt megvolt a közösség tagjainak egyéni tulajdona is: egyéni tulajdonban voltak bizonyos munkaeszközök, amelyek egyszersmind a vadállatok elleni védekezésre is szolgáltak. A kollektív munkát és a termelési eszközök közösségi tulajdonát a termelőerők alacsony fejlettségi foka, a munkaeszközök kezdetlegessége és ennek következtében az a körülmény tette szükségessé, hogy az ember egymagában nem termelhetett anyagi javakat, nem harcolhatott a természet elemi erőivel szemben. Az ősközösségi ember munkája a létfenntartáshoz szükséges javakon kívül semmiféle fölösleget nem termelt. Mivel a munkatermékek mennyisége nagyon csekély volt, a közösségekben az egyenlő elosztás elve uralkodott; enélkül nem lehetett biztosítani a társadalom létezését. Az ősközösségi társadalomban ismeretlen volt az emberek közötti vagyoni egyenlőtlenség, a termelési eszközök magántulajdona, nem voltak osztályok, az egyik ember nem zsákmányolta ki a másikat, nem volt állam. A termelőerők fejlődésével kialakult a természetes munkamegosztás, vagyis a nemtől és a kortól függő munkamegosztás. A gazdaság fejlődésével és a népesség gyarapodásával megjelent a társadalom nemzetségi szervezete. Kezdetben a nemzetségi közösségek vezetője nő volt (matriarchátus), a későbbiek során, a történelmi fejlődés menetében a férfira szállt át a nemzetség vezetőjének tisztsége (patriarchátus). Az ősközösségi termelési mód utolsó időszakában, az állattenyésztésre és a földművelésre való áttéréssel kialakult a *társadalmi munkamegosztás (l.)* és a csere. Az első nagy társadalmi munkamegosztás a pásztorkodó törzsek kiválása volt. A termelőerők további fejlődése, a szerszámok tökéletesedése azt eredményezte, hogy a munka több létfenntartási eszközt kezdett termelni, mint amennyi szükséges volt az ember életének fenntartásához; ekkor lehetőség adódott a *többletmunka (l.)* és a *többlettermék (l.)* elsajátítására. Kialakult az egyéni gazdaság, fejlődött a csere, a magántulajdon és a vagyoni egyenlőtlenség, kialakultak az osztályok, és lehetővé vált, hogy az egyik ember kizsákmányolja a másikat. A magántulajdon és a munkatermékek cseréje elvezetett az ősközösségi társadalom bomlásához és a kizsákmányoláshoz. Az idegen munka kizsákmányolásának első formája a rabszolgamunka kizsákmányolása volt. Az ősközösségi termelési módot a *rabszolgatartó termelési mód (l.)* váltotta fel.

Összehasonlítható termelés – a folyó időszakban és a tervidőszak előtti időszakban tömeggyártás vagy sorozatgyártás keretében

ben folytatott árutermelés; az összehasonlítható termelés mutatóját a termelés dinamikájának elemzésére és az önköltségcsökkentési feladatok meghatározására használják. A gépgyártásban összehasonlítható termelésnek minősül: meghatározott típusú gépek, szerkezeti részegységek és félkész termékek gyártása; a textiliparban: azonos cikkszámú szövetek, meghatározott számú fonalak stb. termelése. Ha az előző időszakban tömeggyártásban vagy sorozatgyártásban termelt termékek gyártási eljárása, szerkezete, műszaki és üzemeltetési adatai, komplettsége, a termék gyártására felhasznált anyagok, a termék kikészítése stb. részben megváltoznak, de ezek a változások nem teszik szükségessé új gyártmánytípus vagy modell bevezetését és új szabvány (technikai feltételek) jóváhagyását, akkor a terméket továbbra is összehasonlítható terméknek tekintik. Az összehasonlítható termékek aránya az egyes termelési ágakban különböző. A szén-, az olaj- és az ércbányászatban meg néhány kohászati ágban ez az arány eléri a 100%-ot, a könnyű- és az élelmiszeriparban 90–95%, a gépgyártásban 70–80%, gyakran pedig 50–60%.

Összehasonlító árak – gyártmányok, áruk, termelési szolgáltatások (például szállítások) valamely meghatározott évben vagy időpontban érvényes árai (díjai), amelyeket arra használnak fel, hogy bizonyos időszakra vonatkoztatva meghatározzák egyes gazdasági mutatószámok (pl. a teljes termelés, az áruforgalom volumene, a lakosság jövedelmei stb.) reális változásait. Összehasonlító árak szükségesek minden olyan esetben, amikor ki kell küszöbölni az árváltozások hatását, s meg kell határozni a népgazdaság fejlődését jelző mutatószámok dinamikáját. Ha például két időszak áruforgalmának nagyságát a lakosságnak eladott árutömeg reális terjedelemváltozása szempontjából kell összehasonlítani, akkor az árak megváltozása esetén nem szabad tényleges árakon számítani az áruforgalmi adatokat, mert ezek a mutatószámok összehasonlíthatatlanok lesznek. Az összehasonlító árak a tervteljesítés nyilvántartására is szükségesek. A Szovjetunió népgazdasága fejlődésének éves és ötéves tervei és a tervteljesítésről készített beszámolók összehasonlító árak alkalmazásával képzett értékmutatókat tartalmaznak. A tervezésben és a statisztikában 1928-tól 1950-ig az 1926–1927. évi összehasonlító árakat használták, amelyeket 1926–1927. évi változatlan áraknak neveztek (a Szovjetunióban). Ezenkívül az 1933., 1936. és 1945. évi árakat is alkalmazták (az építőiparban), valamint az egyes évek árait is használták az áruforgalom értékelésére. Az ötödik ötéves terv kezdete óta az iparban és a mezőgazdaságban az 1952. január 1-i, beruházási épít-

kezéseknél pedig az 1950. június 1-i árakat kezdték használni. A hatodik ötéves tervben az 1955. július 1-i árakat használják összehasonlító árakként.*

[* Magyarországon az 1950–1954-es ötéves terv idején az 1949. július 1-i árak, 1954 és 1959 között az 1954. január 1-i árak töltötték be a változatlan árak szerepét.]

Össznépi tulajdon – a szocialista társadalomban az egész nép tulajdona, *szocialista állami tulajdon (l.).*

Ötéves népgazdaságfejlesztési tervek a Szovjetunióban – az összes gazdasági és kulturális ágak fejlesztését szolgáló ötéves állami távlati tervek. A távlati terveket a kommunista építés gazdasági és politikai feladataiból kiindulva, a *szocializmus gazdasági alaptörvényének (l.)* és a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének (l.)* követelményeihez igazodva készítik el. A Szovjetunió népgazdaságának fejlesztését szolgáló minden egyes ötéves terv meghatározott szakasz a kommunista társadalom építésének útján. Az ötéves tervek fő láncszeme: a nehézipar fejlesztési terve. Az 1928–1932. évi első ötéves tervet az SZK(b)P XV. kongresszusának (1927) irányelvei alapján dolgozták ki, az SZK(b)P XVI. konferenciáján (1929) hagyták jóvá és az V. Össz-szövetségi Szovjetkongresszuson fogadták el. Ezt a tervet 4 év és 3 hónap alatt teljesítették. Az első ötéves terv legfontosabb gazdasági és politikai feladatai voltak: a Szovjetunió átalakítása elmaradott agrárországból fejlett ipari hatalommá, a szétaprózott kisparaszti gazdaságok átvezetése a nagyüzemi kollektív mezőgazdaság útjára, a szocialista gazdaság alapjának lerakása, a városi és a falusi tőkés elemek végérvényes megsemmisítéséhez szükséges feltételek megteremtése, az ország honvédelmi képességének erősítése. A Szovjetunió az első ötéves terv sikeres teljesítésének eredményeképpen túlnyomórészt mezőgazdasági országból átalakult ipari országgá. Az ipar az 1928. évi 51,5%-ról 1932-ben 70,7%-ra növelte az egész ipari és mezőgazdasági termelésben való részesedését. A termelési eszközök termelésének („A"-csoport) az ipari teljes termelésben való aránya az 1928. évi 39,5%-ról 1932-ben 53,4%-ra emelkedett. Sok fontos új iparág jött létre. A munka termelékenysége az iparban 41%-kal növekedett. A mezőgazdaságban az összes parasztgazdaságok 61,5%-a az egész vetésterület 77,7%-án gazdálkodó kollektív gazdaságokba tömörült. A Szovjetunió megteremtette a szocialista gazdaság alapját. Az 1933–1937. évi második ötéves tervet az SZK(b)P XVII. konferenciájának irányelvei alapján dolgozták ki; ezt a tervet a XVII. pártkongresszus (1934), a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbizto-

sok Tanácsa hagyta jóvá (1934). A második ötéves terv legfontosabb gazdasági és politikai feladatai voltak: a tőkés elemek végleges felszámolása, az ember kizsákmányolását szülő okok teljes megsemmisítése, a gazdaságban és az emberek tudatában még fellelhető csökevények leküzdése, a népgazdaság műszaki újjáalakításának befejezése, valamennyi népgazdasági ág számára korszerű technikai bázis létesítése. Az első ötéves tervhez hasonlóan ezt a tervet is határidő előtt teljesítették. A második ötéves terv teljesítésének eredményeképpen a szocialista termelési rendszer osztatlan uralmat vívott ki a Szovjetunió egész népgazdaságában, s a szocializmus alapjában felépült. 1937-ben, a második ötéves terv utolsó évében, a szocialista gazdaság részesedése a következőképpen alakult: a nemzeti jövedelemben 99,1%, az ipari teljes termelésben 99,8%, a mezőgazdasági teljes termelésben (beleértve a kolhozparasztok egyéni gazdaságának termelését) 98,5%, a kereskedelmi vállalatok kiskereskedelmi áruforgalmában (beleértve a közétkeztetést) 100%. A munka termelékenysége az iparban öt év alatt 82%-kal növekedett. A mezőgazdaság kollektivizálása a parasztporták 93%-ára és az egész vetésterület 99,1%-ára terjedt ki. A városi és a falusi tőkés elemeket teljesen felszámolták. Az 1938–1942. évi harmadik ötéves tervet a XVIII. pártkongresszus (1939) hagyta jóvá. A harmadik ötéves tervnek jelentős lépéssel kellett előrelendítenie a Szovjetuniót gazdasági fő feladatának megoldásában, vagyis abban, hogy az egy főre jutó termelés tekintetében utolérje és elhagyja a legfejlettebb tőkésországokat. Az összes népgazdasági ágak termelési állóalapjai már 1940-ben 603%-ot tettek ki az 1913. évihez képest, a nemzeti jövedelem 611%-a, az egész ipar teljes termelése 852%-a, a nagyipar teljes termelése pedig 1172%-a volt az 1913. évinek. Az ötéves terv három éve alatt a munka termelékenysége az iparban 33%-kal növekedett. A harmadik ötéves terv sikeres teljesítése félbeszakadt, mivel a hitleri Németország 1941 júniusában hitszegő módon megtámadta a Szovjetuniót. Az 1946–1950. évi negyedik ötéves tervet a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa hagyta jóvá 1946-ban. A terv előirányozta a Nagy Honvédő Háború éveiben károkat szenvedett vidékek helyreállítását, az ipar és a mezőgazdaság háború előtti termelési színvonalának elérését és jelentős túlszárnyalását. A szovjet dolgozók ezt a tervet is határidő előtt, 4 év és 3 hónap alatt teljesítették. 1950-ben az összes népgazdasági ágak termelési állóalapjai az 1940. évi 134%-ára növekedtek, a nemzeti jövedelem 164%-a, az egész ipar teljes termelése 173%-a, ebben a termelési eszközök termelése 205%-a, a fogyasztási cikkek termelése pedig 123%-a volt az 1940. évinek. A negye-

dik ötéves terv időszakában az ipari munka termelékenysége 37%-kal növekedett az 1940. évihez képest. Az 1951–1955. évi ötödik ötéves terv irányelveit a XIX. pártkongresszus (1952) hagyta jóvá. A terv előirányozta az összes népgazdasági ágak további fellendítését, a nép anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelését. A tervet határidő előtt teljesítették: az ipari termelés növelésére kitűzött feladatot 4 év és 4 hónap alatt hajtották végre. Az ipar 1955-ben 3,2-szer több terméket termelt, mint 1940-ben; a termelési eszközök termelése 3,9-szeresre emelkedett. A munka termelékenysége az iparban 44%-kal növekedett. A nehézipar sikeres fejlesztése és a mezőgazdasági termelés fokozása révén az ötéves terv végéig az 1940. évihez képest több mint kétszeresre növekedett a közszükségleti cikkek termelése. A Szovjetunió 1955. évi nemzeti jövedelme az 1940. évinek 276%-ára emelkedett. Az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi áruforgalma megkétszereződött. Az 1956–1960. évi hatodik ötéves terv irányelveit az SZKP XX. kongresszusa (1956) hagyta jóvá. A hatodik ötéves terv legfontosabb feladatai: a nehézipar elsődleges fejlesztése, a szakadatlan műszaki haladás és a munka termelékenységének növelése révén biztosítani az összes népgazdasági ágak további hatalmas növekedését, megvalósítani a mezőgazdaság gyors felemelkedését, és ezen az alapon jelentősen emelni a szovjet nép anyagi és kulturális színvonalát. A terv előirányozta, hogy öt év alatt az ipari termelés körülbelül 65%-kal, ebből a termelési eszközök termelése mintegy 70%-kal, a fogyasztási cikkek termelése pedig körülbelül 65%-kal növekedjék. A teljes gabonatermés 1960. évi előirányzata 180 millió tonna (11 milliárd pud). Előirányozták a munka termelékenységének az iparban 50%-os, a kolhoztermelésben pedig körülbelül 100%-os növekedését. A nemzeti jövedelem növekedési előirányzata 60%, a munkások és az alkalmazottak átlagos reálbéréé mintegy 30%, a kolhozparasztok átlagos pénzbeni és természetbeni jövedelméé legalább 40%. A terv előirányozta, hogy a munkások és az alkalmazottak fokozatosan áttérnek a hétórás munkanapra, a vezető szakmák föld alatti munkákon foglalkoztatott munkásai pedig a hatórás munkanapra. Az állami és a szövetkezeti kereskedelem kiskereskedelmi áruforgalmának növekedését körülbelül 50%-ban határozták meg. A Szovjetunió szocialista gazdaságának tervezésében az otéves népgazdaságfejlesztési terveken kívül 15–20 éves távlati tervek is készülnek az egyes termelési ágak és az egész népgazdaság fejlesztésére.

A Szovjetunió népgazdaságában nemrég nagy változások következtek be: az ipar és az építőipar igazgatását átszervezték, új nyersanyag-lelőhelyeket és

energiaforrásokat tártak fel, lehetővé vált az ország gazdag erőforrásainak teljesebb kihasználása, biztosították a termelés helyesebb területi elhelyezését és ezen az alapon olyan vállalatok és ipari központok létesítését, amelyeket a hatodik ötéves terv irányelvei nem irányoztak elő. Mindezek eredményeképpen olyan új feladatok hárultak a szovjet népgazdaságra, amelyeket mérlegelve az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa szükségesnek tartotta az 1959–1965. évekre távlati népgazdaságfejlesztési terv kidolgozását. E terv fő feladata: az összes népgazdasági ágak további hatalmas fellendülésének biztosítasa a termelési eszközök termelésének elsődleges növelése alapján, s ilyen módon hatalmas előrelendülés a Szovjetunió gazdasági fő feladatának megoldásában.*

[* A Szovjetunió népgazdaságának fejlesztésére irányuló 1959–1965. évi hétéves terv irányelveit az SZKP XXI. kongresszusa tárgyalta és hagyta jóvá.]

Övezeti árak (a Szovjetunióban) – a szocialista termelés termékeinek egy bizonyos övezetet alkotó körzetre megállapított ára. Egész sor termelési eszköznek – szénnek, fémszerkezeteknek, olajtermékeknek, cementnek stb. – van nagybani övezeti ára. Kiskereskedelmi övezeti árakat főként élelmiszerekre (sütőipari és húsipari termékekre, halfélékre, cukorra, cukrászati készítményekre, zsírokra stb.), valamint egyes iparcikkekre (bútorra, minőségi és háztartási üvegedényekre, faárukra stb.) állapítanak meg. Övezeti árakat elsősorban azért kell megállapítani, mert az egyes termékek termelésiköltség-színvonala és a fogyasztási helyre való szállítási költsége különböző nagyságú. Általában azokban a körzetekben állapítják meg a legalacsonyabb árakat, amelyekben tömegesen termelik az illető terméket, s ezért a termelési költségek színvonala viszonylag alacsony. Egyes árukra a más vidékekről behozatalra szoruló körzetekben is alacsony árakat szabnak meg, hogy ezzel ösztönözzék az illető körzetet az ott termelhető legfontosabb áruk fokozott termelésére.

P

Pangó túlnépesedés – a kapitalizmusban a viszonylagos túlnépesedés egyik formája. Az állandó munkájukat elvesztett és csak nagyon rendszertelenül foglalkoztatott emberek rendkívül népes csoportjára terjed ki. Elsősorban ide tartoznak: azoknak a dolgozóknak a nagyon kiterjedt rétegei, akiket a tőkés házimunka rendszere foglalkoztat, vagy akik egy-egy napra jutnak alkalmi munkához. A munkásosztálynak ezek a rétegei az év nagyobbik részében munkanélküliek. A gépi nagyipar kiszorítja a kézi termelést, tönkreteszi a kézműveseket; ennek következtében fokozódik a túlnépesedésnek ez a formája. A termelésből régen kikerült és a munkába való visszatérés lehetőségétől megfosztott emberek alkotják a viszonylagos túlnépesedés legalsó rétegét: a pauperek. Ha nem számítjuk a csavargókat, a koldusokat, a tolvajokat, a prostituáltakat és más deklasszálódott elemeket (akiknek száma az imperializmus korában különösen növekszik), akkor ide tartoznak a munkaképes, de pauperizálódott emberek, a pauperok árvái és gyermekei, végül pedig az elhagyatott és nyomorba zuhant munkaképtelenek. „A pauperizmus alkotja az aktív munkássereg rokkantházát és azt a holtsúlyt, amelyet az ipari tartaléksereg magával cipel." (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1956. 597–598. old.)

Parasztok megfosztása a földtől – a parasztoknak – a közvetlen termelőknek – elválasztása a földtől, megfosztása legfontosabb munkafeltételüktől. A hűbériség bomlásának időszakában tömegesen fosztották meg a parasztokat földjüktől. Ez a folyamat vezetett a kapitalizmus számára szükséges proletariátus kialakulására. Ez volt az eredeti tőkefelhalmozás egyik módszere. Angliában úgy ment végbe, hogy a landlordok erőszakos módon kisajátították a parasztok földjét (bekerítés). Oroszországban az 1861. évi parasztreform végrehajtása során a földesurak javára jelentősen csökkentették a paraszti osztásföldek nagyságát, ennek következtében a parasztok millióri hamarosan elvesztették földjüket, tönkrementek. A kapi-

talizmus fejlődése a mezőgazdaságban arra vezet, hogy a dolgozó parasztok tömegesen pusztulnak, elnyomorodnak, s milliószámra válnak földnélkülivé, bérmunkásokká. Az imperializmusban a tőkés bankok leigázó jelzáloghitelekkel adósszolgaságba döntik, tönkreteszik a parasztokat, megkaparintják földjüket, mezőgazdasági felszerelésüket és egyéb vagyontárgyaikat, tehát megfosztják földjüktől, nyomorra kárhoztatják a parasztok nagy tömegét. A szocializmusban a parasztok földnélkülisége megszűnt. A szocialista fejlődési út megvédi a parasztságot a földtől való megfosztástól.

Parasztság – a szocializmus előtti társadalmakban a magántulajdon alapján gazdálkodó mezőgazdasági kistermelők osztálya. A parasztság helyzetét az uralkodó termelési mód és gazdasági fejlődéstörvényei határozzák meg. Az ősközösségi társadalom bomlásának időszakában kialakult parasztság a rabszolgatársadalomban különböző rétegekre bomlott. A dolgozó parasztságot a rabszolgatartók, az uzsorások és a kereskedők kizsákmányolták, a parasztság módosabb rétegei pedig maguk is kihasználták a rabszolgák munkáját. A rabszolgaság bomlásának időszakában megkezdődött a parasztok földhöz kötésének és jobbágysorba döntésének folyamata. A feudalizmusban a parasztság volt a legnagyobb kizsákmányolt osztály, amely személyileg jobbágyként függött a hűbéruraktól. A hűbérurak kizsákmányolták a parasztságot, *feudális járadékot (l.)* sajtoltak ki belőle, szabad adásvétel tárgyaként bántak a paraszttal. A kizsákmányolástól szenvedő parasztok felkelésekben törtek ki a hűbérurak ellen. A parasztoknak a hűbérurak ellen, a jobbágyi függőségtől való megszabadulásért vívott harca megingatta a hűbériség alapjait; ezt a harcot a burzsoázia felhasználta a politikai hatalom megragadására. A kapitalizmus fejlődésével rétegeződés indult meg a parasztság között. A földesurak, a kulákok, az uzsorások és a kereskedők által kizsákmányolt parasztság mindinkább differenciálódik: nagyobb része tönkremegy, kisebb része meggazdagodik. Ennek következtében a középparaszt „elmosódik", s faluhelyen két ellentétes pólus, a falusi gazdagok és a szegények rétege növekszik. A cári Oroszországban például az összes parasztoknak 65%-a szegényparaszt volt. A parasztságnak a kapitalizmus viszonyai között végbemenő differenciálódása szüli a burzsoáziát és a proletariátust. Az imperializmusnak és a kapitalizmus általános válságának korszakában a parasztság helyzete tovább romlik. A nagyüzemi tőkés gazdaság egyre nagyobb erővel szorítja ki a kisparaszti gazdaságot, a föld haszonbére és a *föld ára (l.)* növekszik, az adóterhek súlyosabbak lesz-

nek, a monopoltőke egyre nagyobb arányokban rabolja ki a parasztokat. Mindez fokozza a mezőgazdaság elmaradását az ipartól, elmélyíti a város és a falu közötti ellentéteket. Az imperialista hatalmak igájában nyögő gyarmati és függő országok parasztságának helyzete különösen nehéz. A dolgozó parasztok tömege a kapitalizmusban reménytelen helyzetbe kerül; ez objektíve szükségessé teszi, hogy a dolgozó parasztság szövetséget kössön a munkásosztállyal, s a munkásosztály vezetésével harcoljon létérdekeiért. A parasztságnak a kapitalizmusban kettős természete van. A parasztok helyzetük folytán nemcsak tulajdonosok, hanem dolgozók is, akiket kegyetlenül kizsákmányolnak. A parasztság éppen ezért szövetségese a munkásosztálynak, amelynek vezetése alatt és amellyel együtt harcol a kapitalizmus megdöntéséért, a szocializmus megteremtéséért. A proletárok pártja a parasztsághoz való viszonyában az oroszországi forradalom különböző szakaszain három alapvető jelszót adott ki. A polgári demokratikus forradalom szakaszában az volt a fő jelszó, hogy a munkásosztály a forradalom győzelméért az egész parasztsággal kössön szövetséget. A szocialista forradalom és a proletárdiktatúra megteremtéséért vívott harc időszakában a párt a középparasztságot semlegesítve a munkásosztály és a legszegényebb parasztság szövetségét teremtette meg a városi és a falusi kapitalizmus ellen. A szocialista forradalom győzelme és a szovjetek hatalmának megszilárdulása után a kommunista párt a szocializmus felépítése érdekében a szegényparasztra támaszkodva, a középparasztta l szoros szövetségben harcolt a városi és a falusi tőkés elemek ellen, a szocialista építésért. A Szovjetunióban a szocialista forradalom győzelme után és a teljes kollektivizálás végrehajtása előtt erősen csökkent a szegényparaszti és a kulákgazdaságok száma, s a középparaszt lett a mezőgazdaság központi alakja. Ez annak eredményeképpen következett be, hogy a szegényparasztok és a középparasztok kapták meg a nagybirtokosoktól elkobzott földek nagy részét, az állam mezőgazdasági politikája támogatta a dolgozó parasztságot, s korlátozta a kulákság körében észlelhető kizsákmányolási irányzatokat. A falu tehát középparasztosodott. Miután megtörtént a *mezőgazdaság kollektivizálása a Szovjetunióban (l.)*, a parasztság átalakult kolhozparasztsággá, a szocialista társadalom osztályává, amely mentes a kizsákmányolástól. A kolhozokba tömörült parasztság a közös tulajdon és a kollektív munka alapján gazdálkodik és fejleszti gazdaságát, s örökre megszabadult a pusztulás és a nyomor rémétől. A szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet során a munkásosztály és a parasztság közötti ha-

tárvonalak elmosódnak. Ez az út nyílott meg a szocializmust építő népi demokratikus országok parasztsága előtt is. A parasztkérdés marxista–leninista elmélete és e kérdés szovjetunióbeli megoldásának tapasztalatai nemzetközi szempontból óriási jelentőségűek; ezeket a tapasztalatokat világszerte alkotó módon hasznosítják a kommunista és munkáspártok.

Parasztság differenciálódása – a parasztság különböző osztálycsoportokra rétegeződése a termelési eszközök magántulajdonának és az áru-pénzviszonyok fejlődésének feltételei között. A parasztság differenciálódása következtében az egyik póluson kialakul a gazdag parasztok kis csoportja, a másikon a szegényparasztság. A feudalizmus bomlása idején és a kapitalizmusban a parasztság differenciálódása új osztályok, a burzsoázia és a proletariátus megjelenésére vezet. A jómódú parasztok közül kiválik a falusi burzsoázia, a kulákság, amelynek kezében összpontosul a pénz, a föld, a mezőgazdasági felszerelés és a jószág. A falusi kulákság felső rétege mind nagyobb arányokban használja ki a bérmunkát és az idegen munka kizsákmányolásának más formáit. Ezzel egyidejűleg a parasztság nagy tömege tönkremegy, elveszti földjét és egyéb termelési eszközeit, s rákényszerül munkaereje áruba bocsátására. Ennek következtében kialakul a falusi szegénység és földmunkásság széles rétege. A kulákság és a szegényparasztság között közbülső helyet foglal el a középparasztság, amely saját termelési eszközeivel és egyéni munkájával folytat rendkívül bizonytalan kisüzemi gazdálkodást. A nagyüzemi gazdaság előnyei és a konkurrencia miatt a középparaszti rétegek pusztulni kezdenek, összezsugorodnak. Oroszországban az Októberi Forradalom előtt a parasztság 65%-a volt szegényparaszt, 15%-a kulák és jómódú paraszt, 20%-a pedig középparaszt. A parasztság differenciálódása fokozza és elmélyíti a parasztság kizsákmányolt rétegei és a földesurak meg a burzsoázia közötti ellentéteket, s így előkészíti a munkásosztály és a dolgozó parasztság tartós szövetségének feltételeit. A proletariátus diktatúrája alatt, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában – amíg van kisárutermelés – szintén differenciálódik a parasztság. De mivel a népgazdaságban a szocialista tulajdonban levő ipar tölti be a vezető szerepet, s mivel a szocialista állam minden módon támogatja a parasztság szövetkezeti mozgalmát és korlátozza a tőkés elemeket, a parasztság differenciálódása egészen más jellegű. Itt is végbemegy ugyan a kulákság bizonyos növekedése, de a parasztság középrétegei nem mosódnak el, hanem gyarapodnak, mert a szegényparasztok felemelkednek a középparaszti rétegek színvonalára. A parasztgazdaságoknak a pro-

letárdiktatúra viszonyai közt végbemenő kollektivizálása folytán a termelési eszközök magántulajdonát a társadalmi, kollektív tulajdon váltja fel, s ezzel megszűnik a parasztság differenciálódása. A kolhozrendszer megteremtésével az egész parasztság előtt megnyílik a jómódú, kulturált élet útja.

„Parasztszocializmus" – Alekszandr Ivanovics Herzen által megfogalmazott elmélet, amely szerint Oroszországban a paraszti közösség (obscsina) a szocializmus csírája. A paraszti közösség különleges szerepének és külön fejlődési útjának eszméje az 1848. évi nyugat-európai polgári demokratikus forradalmak elbukásának hatására fogamzott meg Herzenben, aki ezt az eszméjét a XIX. század 50–60-as éveiben dolgozta ki. Herzen nem értette meg e forradalom polgári jellegét, s úgy vélte: a forradalom veresége azt jelenti, hogy a munkásosztály alkalmatlan az új társadalom építőjének szerepére. Herzen arra a következtetésre jutott, hogy Oroszország a fejlődés kapitalista útját elkerülve térhet át a szocializmusra. A faluközösséget és a munkásartelt eszményítve azt állította, hogy a sajátos orosz népi életformában vannak meg a társadalom szocialista átalakításának alapjai. Herzen a parasztszocializmust a parasztok földdel együtt történő felszabadításában, a közösségi földbirtoklásban és igazgatásban látta. A „parasztszocializmus" elméletének fontos alkotóeleme volt a parasztforradalomról szóló tanítás. A „parasztszocializmus" elmélete hibás, utópista elmélet volt, bár haladó elemeket is tartalmazott. Lenin rámutatott, hogy ebben az elméletben „nincs szikrányi szocializmus sem", ez „jámbor álmodozás", noha kifejeződnek benne a földesurak elűzéséért és a földesúri földbirtoklás megsemmisítéséért harcoló parasztok forradalmi törekvései. A „parasztszocializmus" és a parasztforradalom eszméi a nagy forradalmi demokraták: Csernisevszkij és Dobroljubov nézeteiben fejlődtek tovább, majd a 70–80-as évek forradalmi narodnyikjainak egyik fő doktrinájává váltak. Ezek az eszmék lelkesítették az önkényuralom ellen harcoló forradalmi demokratákat.

Parcellagazdaság – saját vagy bérelt telken (parcellán) levő kisparaszti gazdaság. A parcellagazdálkodást ósdi módszerekkel és kezdetleges termelési eszközökkel folytatják. A gazdálkodásnak ez a formája a legszükségesebb létfenntartási eszközöket sem biztosítja, ezért a parcellák tulajdonosai általában kénytelenek áruba bocsátani munkaerejüket. A parcellagazdaság, amely a föld magántulajdonának kialakulásával és fejlődésével keletkezett, széleskörűen elterjedt a tőkésországokban, ahol a falusi szegények és mezőgazdasági munkások alkotják a falusi lakosság legné-

pesebb rétegét. A tőkés földművelésben állandó folyamat a kisparaszti gazdaság (a parcellagazdaság) kiszorítása és elnyelése a nagyüzemi tőkés gazdaság által. Ez a tény megcáfolja a „kisparaszti gazdaság szilárdságáról" terjesztett polgári „elméleteket". De a tőkések és a földesurak érdekeltek abban, hogy a parcellagazdaság, a csekély földdel rendelkező mezőgazdasági munkások megmaradjanak, mert állandó olcsó munkaerőt biztosítanak számukra.

A szocialista társadalomban megszüntek a parcellagazdaság létezésének feltételei. A Szovjetunióban a szocializmus győzelmének eredményeképpen a paraszttömegek érdekeivel teljesen megegyező nagyüzemi gépesített mezőgazdaság alakult ki.

Paritás – egyenlőség, egyenértékűség. A valutaparitás (vagy érmeparitás): a különböző pénzegységek egymáshoz való viszonya a velük egyenlővé tett arany mennyisége alapján. Például, 1 font sterling 2,4882 g színaranyat, 1 dollár pedig 0,88867 g színaranyat tartalmaz. Tehat a font sterling dollárhoz viszonyított valutaparitása $\frac{2,48820}{0,88867} = 2,80$. A rubel valutaparitását a szovjet állam állapítja meg a szovjet és a külföldi valuta aranytartalmának megfelelően.

Passzív (oldal) – a könyvelési mérleg jobb oldala, amelyen pénzben kifejezve az eszközök képzésének forrásait, tervszerű rendeltetését mutatják ki. A passzívák között feltüntetett források két fő csoportra oszlanak. Az első csoportba tartoznak a vállalat állandóan lekötött eszközeinek forrásai: a vállalat ún. törzsalapja és a költségvetési finanszírozás. A Szovjetunió iparvállalataiban ezek a tételek teszik ki a mérlegben szereplő passzívák 70–80 %-át. A második csoporthoz tartoznak a vállalat összes rövidlejáratú kötelezettségei, amelyek közül a legfontosabbak: a termelési és forgalmi szükségletekre kapott állami bankkölcsönökből eredő tartozások. Ugyancsak ide soroljuk a szállítókkal szemben nyersanyag- és anyagszállítmányokért átmenetileg fennálló tartozásokat. A passzívák állományába tartoznak még a munkásokkal és az alkalmazottakkal szembeni tartozások és a más hitelezőkkel szembeni kötelezettségek: a pénzügyi szervekkel szemben az adótartozások és a nyereségbefizetési kötelezettségek, az elszámolási kötelezettségek stb. A nyereség összege még abban az esetben is teljesen a passzívák közt szerepel, ha egy részét már befizették a költségvetésbe. A passzív tételek közt találhatók olyan tételek is, amelyeket a vállalatnak haladéktalanul ki kell egyenlítenie (a lejárt bankhitelek és a szállítókkal szembeni tartozások).

Pauperizmus – a széles néprétegek tömegnyomora, amely

az összes kizsákmányoló társadalmakra jellemző. A pauperizmus „. . . a tőkés termelésnek és a gazdagság fejlődésének egyik létezési feltételét alkotja." (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 598. old.) A pauperizmus a kapitalizmusban a *tőkés felhalmozás általános törvénye (l.)* érvényesülésének következménye. A pauperizmus óriási arányokat ölt az *imperializmusban (l.)* és különösen a *kapitalizmus általános válságának (l.)* időszakában, amikor a tömegmunkanélküliség krónikus jelenséggé válik, a *proletariátus abszolút elnyomorodása (l.)* és a *proletariátus viszonylagos elnyomorodása (l.)* pedig a monopoltőkések gazdagságával együtt növekszik. A termelési eszközök magántulajdonának megsemmisítése és a kizsákmányoló osztályok megszüntetése egyszersmind a pauperizmust előidéző okok megszüntetését és az egész nép jólétének szakadatlan emelkedéséhez szükséges feltételek megteremtését is jelenti.

Pénz – az árutermelés és a csere folyamatában az összes áruk tömegéből kivált különleges áru, amelynek speciális funkciója: az *általános egyenérték (l.)* szerepének betöltése. A pénz spontánul keletkezett, az árutermelés fejlődési folyamatában, réges-régen, időszámításunk előtt három-négyezer évvel. Az árutermelés és a csere fejlődésének korai szakaszaiban különböző áruk töltik be az általános egyenérték szerepét: például marha, prém, fémek, értékes kagylók, kövek stb. Majd a pénz szerepe fokozatosan, elemi módon nemesfémekhez, az ezüsthöz és az aranyhoz kapcsolódik. A XX. században korlátlanul az arany tölti be a pénzáru szerepét. A pénz az érték általános megtestesítője. A pénz használati értékében fejeződik ki az összes többi áru értéke; a pénzben foglalt *konkrét munka (l.)* az *absztrakt munka (l.)* általános megjelenési formája, s a pénzben testet öltött magánmunka közvetlenül társadalmi formában jelentkezik. Akármilyen szokásos áru közvetlenül nem cserélhető ki mindenféle más árura. Az általános egyenérték szerepét betöltő pénz ellenben bármilyen árura kicserélhető. A pénz a munka külső, dologi mértéke. A pénz az árukban foglalt munkát nem belső mértéke, a munkaidő segítségével, hanem közvetve: értékformában méri. A pénz megjelenésével az áruvilág két pólusra hasad: 1. az összes árukra és 2. a pénzre. Ezért a pénz megjelenése következtében tovább fokozódnak az *áru (l.)* ellentmondásai. A pénz a gazdaságban a reá sajátosan jellemző funkciók révén *(l. Pénz funkciói)* tölti be szerepét. Sok funkciót vagy közvetlenül, vagy pénzjelek (*l. Hitelpénz)* formájában tölthet be. A pénz az árutermelők közötti termelési viszonyok kifejezője. Ezért a pénz lényege az általa kiszolgált termelési módtól függően változik. A pénz a tőkés árutermelés vi-

szonyai között a kizsákmányoló kisebbség gazdagodási folyamatát szolgálja ki, átváltozik tőkévé és a tőkés kizsákmányolás eszközévé. A szocialista gazdaságban ettől teljesen eltérő és különböző a pénz lényege és gazdasági szerepe *(l. Pénz a szocialista gazdaságban)*.

Pénz állami elmélete – *l. „Állami pénzelmélet"*.

Pénz a szocialista gazdaságban – olyan általános egyenérték vagy az érték pénzformája, amely szocialista termelési viszonyokat fejez ki. A szocialista gazdaságban azért szükséges a pénz, mert van árutermelés, és működik az értéktörvény. A szocializmus pénze gyökeresen különbözik a kapitalizmus pénzétől, mert a szocializmusbeli árutermelés is különös fajtájú árutermelés. A pénz a szocializmusban nem változhat át tőkévé és az emberek kizsákmányolásának eszközévé. A szocializmus és a kommunizmus építését, a gazdaság tervszerű vezetését, a nyilvántartást és az ellenőrzést szolgálja, eszköz a város és a falu, a szocialista ipar és a szocialista mezőgazdaság közötti gazdasági kapcsolatok megteremtésére. Kiszolgálja a társadalmi össztermék újratermelését, minden egyes állami és szövetkezeti-kolhozvállalat termékének termelését és gazdasági forgalmát. A szocializmus pénze az *önálló elszámolás (l.)* eszköze, a végzett munka mennyisége és minősége szerint megvalósuló elosztási elvnek megfelelően a munka és a fogyasztás mértékének nyilvántartási és ellenőrzési eszköze, az egész népgazdaság és minden egyes szocialista vállalat tervszerű vezetésének eszköze. A szocialista gazdaság pénzének lényege funkcióiban nyilvánul meg *(l. Pénz funkciói)*.

Pénzforgalom – a pénz mozgása a forgalom szférájában. A pénzforgalom a magántulajdon viszonyai között spontán jellegű. A forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét objektív gazdasági törvény határozza meg. A hitelviszonyoktól elvonatkoztatva úgy határozhatjuk meg a forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét, hogy az áruk árösszegét elosztjuk az egynevű pénzegységek forgási sebességével. Teljesebb formában, a hitelviszonyokat beszámítva, úgy kapjuk meg a forgalomhoz szükséges pénz mennyiségét, hogy – a forgalmi eszközök és a fizetési eszközök adott forgási sebessége mellett – az áruárak összegét csökkentjük a hitelbe eladott áruk árösszegével, illetve növeljük az esedékes fizetésekhez szükséges pénzmennyiséggel, amelyből levonjuk az egymást kiegyenlítő fizetéseket. A pénzforgalom méretei a kapitalizmusban spontánul alakulnak ki. A tőkésországokban az első világháborúig fémpénzek és aranyra beváltható bankjegyek voltak forgalomban. Ilyen körülmények között a pénzforgalom automatikusan alkalmaz-

kodik a szükségletekhez. A kincs a pénz ki- és beáramlásának tartálya. De beválthatatlan bankjegyek és papírpénz forgalma esetén a forgalomban levő pénzmennyiség már nem alkalmazkodhat automatikusan a forgalom pénzszükségletéhez. A tőkés gazdaság zilálsága és a papírpénzkibocsátásnak a burzsoá államok katonai kiadásai fedezésére történő felhasználása – ami a kapitalizmus általános válságának jellemző tünete – arra vezet, hogy a forgalom csatornái fölösleges mennyiségű elértéktelenedő papírpénzzel telítődnek, *infláció (l.)* következik be. A tőkésországok forgalmában jelenleg papírpénz és a kis összegű forgalmat kiszolgáló nem teljes értékű érmék vannak forgalomban. Ezenkívül a tőkések közötti elszámolásokban nagyon elterjedtek a csekkek. A pénzforgalom a kapitalizmusban kiszolgálja a tőke körforgását, a bérmunkások munkabérének és a társadalom más rétegei jövedelmének realizálását.

A szocializmus pénzforgalma gyökeresen különbözik a kapitalizmus pénzforgalmától. A szocialista pénzforgalom nem szolgálja ki a tőke körforgását, minthogy a tőkés viszonyok megszűntek. Ez a pénzforgalom nem spontán jellegű, hanem tervszerű: az áruforgalom nagyságát, az árakat, a hitelt és a pénzforgalom állapotára ható más tényezőket nagyrészt tervszerűen határozzák meg; készpénzforgalom főként csak a vállalatok (intézmények) és a lakosság között, illetve a lakosság egyes csoportjai között van. A dolgozók, akik a termelési eszközök tulajdonosai, a pénzforgalom közvetítésével realizálják a szocialista társadalom termékének őket megillető hányadát. A szocialista vállalatok *készpénz nélküli elszámolások (l.)* útján bonyolítják le kölcsönös pénzelszámolásaikat. A szocializmusban érvényesül a pénzforgalom objektív gazdasági törvénye. A szocialista állam e törvény követelményeivel számolva szabályozza és a szocialista gazdaság fejlesztésére tervszerűen használja fel a pénzforgalmat. A pénzforgalom szabályozása az állami pénzügyek megfelelő tervezése, hitel- és pénztári tervek összeállítása útján valósul meg. A pénzforgalom tervszerű fejlesztésének alapja: a termelési eszközök szocialista tulajdonának uralma és a szocialista vállalatokban termelt hatalmas árutömeg koncentrálása a szocialista állam által.

Pénz funkciói – az általános egyenérték szerepét betöltő pénz lényegének konkrét megjelenési formái. A *pénz (l.)* a következő öt funkciót tölti be: 1. A pénz mint értékmérő. Ennek a funkciónak az a lényege, hogy a pénz közvetítésével mérik az összes áruk értékét. Az összes áruk, ide értve az aranyat is, mint a társadalmi munka termékei, egymással összemérhetők. De az áruk értéke közvetlenül munkaidőben nem mérhető.

Csak az arany lép fel spontánul a társadalmi munka közvetlen megtestesítőjeként, az értékmérés eszközeként. A pénz az értékmérés funkcióját mint gondolatban elképzelt pénz, mint eszmei pénz is betöltheti. De ez reális kapcsolatokat tükröz a pénz és az áruk között. Az arany tömegének mértékegységéül elfogadott meghatározott súlyú arany a pénzegység, az árak mércéje. Ezt az állam szabja meg. Az áruk értékének pénzzel való mérése folytán megjelenik az *ár (l.)* kategóriája, s lehetőség nyílik arra, hogy az árak eltérjenek az áruk értékétől. 2. A pénz mint forgalmi eszköz. A pénz megjelenésével az áruk kölcsönös cseréjét felváltja az árunak pénzre történő cseréje, s az árucsere átváltozik forgalmi folyamattá. A pénz az áruforgalom közvetítője lesz, s ezzel felölti a forgalmi eszköz funkcióját. A forgalom folyamata már az egyszerű árutermelés viszonyai között megteremti a válságok formális lehetőségét, mivel az eladás és a vétel nem okvetlenül esik egybe, időben és térben elszakadhat egymástól. A pénz a forgalmi eszköz funkcióját futólagosan tölti be: az egyik áru értékesítését kiszolgálva, azonnal elkezdi egy másik áru értékesítésének kiszolgálását és így tovább. A pénz szüntelenül mozgásban van. Ez a körülmény lehetővé teszi, hogy az adásvételi ügyletekben a valóságos pénzt, a pénzárut, képviselőjével, jelével: nem teljes értékű érmével, bankjegygyel vagy papírpénzzel helyettesítsék. 3. A pénz mint a kincsképzés eszköze. Az áruforgalom folyamatának megszakadásai a pénzforgalomban is fennakadást idéznek elő. Mivel a pénz általános egyenérték és bármilyen árura átváltható, ezért a gazdagság általános megtestesítője lesz, s a forgalomból kivonva átalakul kinccsé. A pénz, a pénzáru felhalmozása mint a gazdagság általános formájának birtoklása, bizonyos fokig öncélú lesz. A pénz társadalmi ereje magánszemélyek erejévé változik át. A kapitalizmus viszonyai között, amikor a termelés célja a minél nagyobb profit szerzése, a tőkések arra törekszenek, hogy minden pénzüket forgassák. A kincsként őrzött pénz a pénzforgalom tartálya. A kapitalizmusban a kincset a *bankokban (l.)* összpontosítják. 4. A pénz mint fizetési eszköz. Amikor az árut úgy idegenítik el, hogy ellenértékének kifizetését elhalasztják, akkor a pénz, miként minden egyéb áruügyletben is, értékmérő, majd pedig fizetési eszköz funkcióját tölti be. Ez utóbbi funkciót tölti be a pénzkölcsönzési ügyletekben, valamint a járadék, az adók és a különböző szerződési kötelezettségek kiegyenlítésekor is. A pénz fizetési eszközként való funkcionálása következtében megjelennek a forgalom különféle hiteleszközei: a váltók, a bankjegyek és a csekkek. Ez a pénzfunkció lehetővé teszi az adósságok kölcsönös kiegyenlí-

tését és a készpénz takarékos felhasználását. A fizetésieszközfunkció magában foglalja a válságok lehetőségét, mivel feltételezi, hogy az adós nem áruk vásárlása céljából adja el árujá t, hanem csak adóssága megfizetése végett. A kölcsönös elszámolások megszakadásának lehetősége feltételeket teremt a válságok kiéleződésére. 5. A világpénz. A pénz a világpiacon és a nemzetközi fizetési forgalomban eredeti formájában, teljes értékű pénzáru formájában, nemesfémrudakban lép fel. A világpénz az arany. A világpénz 1. általános fizetési eszközként, 2. általános vásárlóeszközként és 3. a társadalmi gazdagság általános megtestesítőjeként funkcionál. A világkereskedelem és a hitelviszonyok fejlődése során egyes nemzeti valuták olyan előnyhöz jutottak, hogy a legkülönfélébb országok éppen ezekben a valutákban kezdték lebonyolítani elszámolásaikat, s így ezek a valuták lettek a világméretű elszámolások eszközei. Mivel a világpénz természete megegyezik magának az aranynak a funkcionálásával, az egyik vagy a másik valuta valóban fukcionálhat világpénzként, ha aranyra szabadon beváltható, ha az illető ország képes aranyban kifizetni egy másik országgal szemben fennálló tartozásait.

A pénz szerepe a kapitalizmus fejlődésével lényegesen megváltozik. A pénz átalakul tőkévé, a meg nem fizetett idegen munka elsajátításának eszközévé, a kizsákmányolás eszközévé. A pénz: a tőke legáltalánosabb formája, noha a munkások és az egyszerű árutermelők kezében egyszerűen pénzként funkcionál.

A pénz természete a szocialista társadalomban gyökeresen megváltozik *(l. Pénz a szocialista gazdaságban)*. A pénz szocialista termelési viszonyokat fejez ki, a kommunista társadalom építésének eszköze. Ezért a pénz funkciói is lényeges változásokon mennek át. A pénz a szocialista gazdaságban a következő funkciókat tölti be: 1. Az értékmérő funkció. A szocialista gazdaságban az általános egyenérték szerepét az arany tölti be. A pénz megőrzi az aranyhoz fűződő, történelmileg örökölt kapcsolatát. Tehát a szocializmusban is az arany tölti be az értékmérő funkciót. A pénz mint értékmérő a szocialista vállalatok gazdasági tevékenységének nyilvántartására szolgál, a tervszerű vezetés és nyilvántartás, valamint az önálló elszámolás eszköze. A pénz közvetítésével számítják ki az áruk önköltségét, szabják meg tervárukat, határozzák meg a munkabér nagyságát, ellenőrzik a munka és a fogyasztás mértékét. Az árak mércéjét a szocialista állam állapítja meg. A Szovjetunióban a rubel az árak mércéje. 2. A forgalmieszközfunkció. A szocializmusban a forgalom folyamatát tervszerűen szervezik meg. A szocialista társadalom a forgalmi folyamat segítségével ellenőrzi a ter-

melési tervek teljesítésének menetét, s határozza meg a szükséges változtatásokat a szocializmus gazdasági alaptörvényének és a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének követelményeivel összhangban. A szocializmusban a pénznek forgalmi eszközként való funkcionálása nem rejti magában a válságok lehetőségét, s a pénz mint forgalmi eszköz az állandóan növekvő szocialista áruforgalmon keresztül a lakosság növekvő szükségleteinek kielégítését szolgálja. A pénzt ebben a funkciójában felhasználják az áruforgalom kibontakoztatására. 3. A pénz mint fizetési eszköz. A pénzt fizetési eszközként a munkások és az alkalmazottak fizetésének és a kolhozparasztok pénzjövedelmének kifizetésekor, valamint a szocialista vállalatok és egyes állampolgárok kölcsöneinek folyósításakor és törlesztésekor, adófizetéskor, továbbá a szocialista vállalatok elszámolásainál használják fel. A szocialista állam a pénzt fizetésieszközfunkciójában kiterjedten felhasználja a szocialista vállalatok tevékenységének és a közöttük lebonyolódó pénzforgalomnak az ellenőrzésére. A pénzt ebben a funkciójában minden módon felhasználják a tervek teljesítésének ösztönzésére. 4. A pénz mint a szocialista felhalmozás és takarékosság eszköze. Mivel a szocializmusban van pénzgazdaság, a tartalékok és a felhalmozási alapok egy részének szükségképpen pénzformát kell öltenie. A szocialista vállalatok a bankokban levő folyószámláikon és elszámolási számláikon őrzik pénztartalékaikat és különböző pénzalapjaikat. A pénz ebben az esetben a szocialista felhalmozás eszközének funkcióját tölti be. A dolgozók a végzett munkájuk mennyisége és minősége szerint munkadíjazás formájában kapott pénzeszközök egy részét megtakarítják, vagy azért, hogy értékesebb fogyasztási cikkeket szerezhessenek be, vagy azért, mert különféle egyéni okok miatt elhalasztják fogyasztásukat. A pénz ebben az esetben a megtakarítási eszköz funkcióját tölti be. 5. A világpénz. A világpénz minőségében az arany szerepel. Az arany a külkereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi elszámolások eszköze, a tőkés világpiacon és a szocialista országok világpiacán lebonyolított különböző hitelműveletek eszköze. A szocialista országok közötti elszámolásokra bármelyik szocialista ország valutája elfogadható, mert ezek a valuták itt egyenjogúak. Mivel a szocialista tábor összes országai a legszorosabb kereskedelmi és hitelkapcsolatot a Szovjetunióval tartják fenn, kölcsönös elszámolásaik eszközeként rendszerint a szovjet rubelt fogadják el. A szocialista állam aranykészlete a világpénz állami tartalékalapja.

Pénzjáradék – a feudális földjáradék egyik formája, amely az áru-pénzviszonyok fejlődé-

sével alakult ki. A pénzjáradék a hűbéri termelési mód bomlásának szakaszára jellemző. Elterjedése meggyorsítja a naturális gazdaságok árugazdasággá való átalakulását. A jobbágyparaszt termésének egy részét a piacon értékesíti, átváltoztatja pénzzé, s pénzbeni szolgáltatás formájában átadja a feudális földesúrnak. A természetbeni járadéknak pénzjáradékká való átváltozásával rendszerint együtt jár a mezőgazdasági bérmunkások (béresek) osztályának kialakulása. A pénzjáradékot fizető és a bérmunkások munkáját kizsákmányoló jómódú paraszt átváltozik tőkés farmerré. Az ilyen gazdaságban szerzett profit még nem éri el az átlagprofitot, s nagysága a pénzjáradék korlátjába ütközik. Marx írja: „A pénzjáradéknak további fejlődése folyamán – a közbülső formákat, mint pl. a kisparaszti bérlőét figyelmen kívül hagyjuk – vagy a földnek szabad paraszti tulajdonná válásához, vagy pedig a tőkés termelési mód formájához, a tőkés bérlő által fizetett járadékhoz kell vezetnie." *(Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 765. old.)

Pénz nullifikálása – a pénzjelek teljes elértéktelenedésének hivatalos állami elismerése. Az állam ilyenkor megfosztja a pénzt törvényes fizetési eszköz minőségétől, kivonja a forgalomból, s a régi pénzt új pénzjelekkel helyettesíti, mégpedig vagy kártalanítás nélkül, vagy pedig egészen csekély kárpótlás ellenében. Például Görögország 1944-ben 50 milliárd régi drachmát cserélt be egy új drachmára. Bizonyos objektív gazdasági feltételek között a pénz nullifikálása a szilárd pénzforgalom helyreállítására irányuló egyik intézkedés lehet.*

[* Magyarország az 1946. augusztus 1-én életbeléptetett stabilizációt ezzel a módszerrel hajtotta végre, amennyiben az elértéktelenedett pengővalutát 400 ezer kvadrillió : 1 arányban váltotta át az új forintra.]

Pénzreformok – a pénzforgalom területén végrehajtott államhatalmi átalakítások. A pénzreformok vagy azt jelentik, hogy az egyik pénzrendszert egy másikkal váltják fel, vagy azt, hogy a meglevő pénzrendszer egyes elemeit átalakítják. A tőkésországokban különféle pénzreformok segítségével hajtották végre a többé-kevésbé hosszan tartó inflációs időszak után a valuták stabilizációját *(l. Devalváció, Defláció, Pénz nullifikálása)*. A burzsoá államok e reformok végrehajtása során rendszerint növelték a dolgozók adóit, s a néptömegek életszínvonalának további csökkenésére vezető egyéb intézkedéseket tettek. Az első világháború után több tőkésállam (Németország 1924-ben, Anglia 1925–1928-ban, Franciaország 1928-ban) hajtott végre olyan pénzreformokat, amelyek rövid ideig stabilizálták ugyan valutájukat,

de nem állították helyre a háború előtti aranyérme-forgalmat. A második világháború után pedig több tőkésországban (Belgiumban, Franciaországban, Dániában, Hollandiában, Norvégiában és másutt) került sor olyan pénzreformokra, amelyek még a valutát sem stabilizálták, hanem csupán abban fejeződtek ki, hogy a forgalomból kivonták a papírpénz tömegének egy részét, majd ezt követően a papírpénz mennyisége ismét növekedni kezdett, az infláció újra megkezdődött. 1949 őszén sok tőkésország az amerikai dollárhoz viszonyítva devalválta valutáját, de ez nem tartóztatta fel a valuták elértéktelenedési folyamatát.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok pénzreformjai gyökeresen különböznek a tőkésországok pénzreformjaitól. A szocialista pénzreformok a szocialista gazdaság érdekeit szolgálják, s a dolgozók jóléténck növekedésére vezetnek. A Szovjetunió 1922–1924-ben hajtotta végre az első pénzreformot. Ennek az volt a lényege, hogy az erősen elértéktelenedett papírpénzt fokozatosan teljesen kicserélték szilárd hitelpénzzel, cservonyeccel (és beváltható pénzjelekkel). Ez a reform a rubel megszilárdítását eredményezte, s nagymértékben elősegítette az új gazdasági politika sikerét, a város és a falu gazdasági összefogását, a szocialista elemek győzelmét. A második világháború után – 1947 decemberében – szintén volt pénzreform a Szovjetunióban; akkor új, teljes értékű pénzt bocsátottak forgalomba, s a Nagy Honvédő Háború idején bizonyos elértéktelenedésen átment régi pénzt átváltották az új pénzre. Az 1947. évi pénzreform megszüntette a Szovjetunió pénzforgalmában a háború következményeit, helyreállította a rubel teljesértékűségét, s ennek eredményeképpen növelte a dolgozók reáljövedelmét. A továbbiak során a szovjet állam többször végrehajtott árcsökkentő intézkedései még inkább megszilárdították a szovjet rubelt. A népi demokratikus országok a második világháború után szintén végrehajtottak pénzreformokat, amelyek megszüntették az inflációt, és szilárd valutát teremtettek

Pénzrendszer – valamely ország törvényesen rögzített pénzforgalmi rendszere, pénzügyi berendezkedése. A pénzrendszert a pénz természete, az ország társadalmi rendje és gazdasági helyzete határozza meg. A pénzrendszer alkotóelemei: 1. az általános egyenérték szerepét és az értékmérő funkcióját betöltő áru; 2. a pénzegység — az árak mércéje; 3. a törvényesített forgalmi eszközök és fizetési eszközök; 4. a teljes értékű és a nem teljes értékű érmék verésének rendje; 5. a bankjegyek és kincstárjegyek forgalomba bocsátásának rendje. A pénzrendszer alapja a pénz szerepét betöltő áru: az arany, az ezüst

vagy mindkettő együtt. Kezdetben a *bimetallizmus (l.)* volt az uralkodó pénzrendszer; ekkor az arany és az ezüst együttesen alkotta a pénzrendszer alapját. A bimetallizmust a XIX. század végén a legtöbb országban a *monometallizmus (l.)*, az aranyforgalom és az aranyra beváltható bankjegyek forgalma váltotta fel. A kapitalizmus általános válságának időszakában, különösen a második világháború óta és következtében, a burzsoá világ országaiban az aranyforgalom rendszerét felváltotta az inflációs papírpénzforgalom.

Pénz revalorizálása – a papírpénz aranyhoz vagy külföldi valutához viszonyított állami árfolyamának felemelése. A revalorizálás a pénz stabilizálásának és az inflációs áremelkedések ellen irányuló intézkedéseknek egyik módszere. Mérsékelt infláció és az ország javuló pénzügyi és gazdasági helyzete esetén eléri célját. A revalorizálásra példa a kanadai dollár árfolyamának 1946-ban végrehajtott 11%-os és a svéd korona árfolyamának 17%-os emelése.

Pénztári terv – *l. Szovjetunió Állami Bankjának pénztári terve.*

Pénztőke – olyan pénzösszeg, amely idegen munka kizsákmányolása révén jövedelmet hoz a tőkéseknek. A pénztőke a tőkés termelési mód előtt — a rabszolgatartó és a hűbéri rendben — kereskedelmi tőke és uzsoratőke formájában volt meg. A kapitalizmusban a pénztőke az *ipari tőke (l.)* egyik formája. A pénztőke funkciója a tőke körforgásában: termelési eszközök és munkaerő vétele abból a célból, hogy a tőkés termelési folyamatban értéktöbbletet szerezzenek. Az ipari tőke a bérmunkások termelte és az értéktöbbletet magukban foglaló áruk értékesítése után ismét átváltozik pénztőkévé, amely nagyobb az előlegezett pénztőkénél. A pénz nem önmagától pénztőke, hanem csak azért, mert a tőkések a termelési eszközökben és a munkaerőben megtestesülő termelőtőke vásárlására és értéktöbblet kisajtolására használják fel. A tőke körforgásában felszabaduló pénztőke átváltozhat és át is változik *kölcsöntőkévé (l.)*. A tőke körforgásában megmutatkoznak a kapitalizmusra jellemző összes ellentmondások. A tőkés számára különösképpen nehéz mozzanat az árutőke átváltoztatása pénztőkévé. Ez legvilágosabban a gazdasági válságokban mutatkozik meg.

Pénzügyi fegyelem a szocialista gazdaságban – a törvényes rendelkezéseknek megfelelő vállalati pénzgazdálkodás, a pénzeszközök felhasználására vonatkozó előírások végrehajtása az intézmények jóváhagyott pénzügyi előirányzatával (költségvetésével) és a vállalatok pénzügyi tervével összhangban; az állami és a helyi adók, a nyereségbefizetések és egyéb fizetési kötelezettségek teljesítésére, valamint a kölcsönvissza-

fizetésekre és a szállítókkal való elszámolásokra megszabott határidők megtartása; a hiteleszközök rendeltetésszerű felhasználása. A pénzügyi fegyelem követelményeinek teljesítése szorosan összefügg a gazdaságosságért vívott harccal. A pénzügyi fegyelem megsértőivel szemben különféle rendszabályokat alkalmaznak (szankciók, büntetések, kötbérek stb.).

Pénzügyi mérleg – *l. Értékmérlegek.*

Pénzügyi válság – tágabban értelmezve: a tőkésországok egész pénzügyi rendszerének megrázkódtatása, beleértve a hitelrendszert, a pénzforgalmat és az állami pénzügyeket; a szó szorosabb értelmében: az állami pénzügyek válsága, amely vagy gazdasági túltermelési válság következménye, vagy az utóbbitól függetlenül következik be. Egy mélyreható és erős gazdasági válság, mint .például az 1929–1933. évi világgazdasági válság, következtében egyrészt csökkennek a burzsoá államok bevételei, mivel a termelés és az áruforgalom hanyatlásával együtt megcsappannak az állami költségvetés bevételei, másrészt növekszenek az állami kiadások, mivel költségvetési támogatásban kell részesíteni a csőd veszélyének kitett tőkésvállalatokat. Ezért jelentős nagyságú költségvetési hiány támad, s ez bizonyos körülmények között *inflációra (l.)* vezet. Pénzügyi válság gazdasági válság nélkül is bekövetkezhet, ha az élősdi elnyomó gépezetre, a gazdaság militarizálására fordított kiadások mértéktelenül megnövekszenek. A szocializmusban az egész pénzügyi rendszer tervszerűen van megszervezve, s a folytonosan növekvő szocialista termelésen alapszik, az állami költségvetés pedig szilárd és deficitmentes.

Peonátus – adósrabszolgaság, amely különféle formákban jellemző az antagonisztikus társadalmi-gazdasági alakulatokhoz tartozó sok országra. A földbirtokosokkal szemben eladósodott parasztok vagy mezőgazdasági munkások félig rabszolgai kényszermunkájának rendszere. A peonátus hosszú időn át megvolt a különböző antagonisztikus alakulatokban. Napjainkban jogilag eltörölték ugyan, de a valóságban még mindig létezik a latin-amerikai országokban, a Kelet gyarmati országaiban. Az Egyesült Államok déli államainak ültetvényesei is széleskörűen alkalmazzák ezt a rendszert. A peonátus a dolgozók kirablásának és leigázásának eszköze, amely a földesurak és a monopóliumok adósrabságába dönti a dolgozókat.

Pesztyel, Pavel Ivanovics (1793–1826) – a dekabristák forradalmi mozgalmának egyik legkimagaslóbb vezetője, akit a cári kormány kivégeztetett. Nézeteit legteljesebben a jövő forradalmi kormánya számára

kidolgozott utasítása, az „Orosz Igazság" („Русская правда") című programtervezet tartalmazza, amely a jobbágyság és az önkényuralom megszüntetését és Oroszország egész társadalmi rendjének átalakítását irányozza elő. Pesztyel a leghatározottabban megbélyegezte a jobbágyrendszert, s a munkamegosztás és gépek alkalmazása révén az ipar fejlesztéséért és a népi munka termelékenységének fokozásáért szállt síkra. Agrártervezetében követelte a parasztok jobbágyi függőségének haladéktalan és teljes megszüntetését, a nagybirtokosok földje egy részének elkobzását és ezekből a földekből társadalmi földalap képzését, amelyből a nincstelenek kis földet kaphatnak önálló létük biztosításához. Pesztyel így akarta megszüntetni a nyomort, javítani az erkölcsöket, megváltoztatni Oroszország társadalmi rendjét. Úgy vélte, hogy tervezetének gyakorlati megvalósítását megkönnyíti az Oroszországban elterjedt közösségi földhasználati forma Pesztyel követelte mindenféle kiváltság megszüntetését és a politikai élet demokratizálását. Pesztyel nézetei objektíve megegyeztek Oroszország polgári fejlődésének érdekeivel, a maguk idejében haladó nézetek voltak, amelyek körvonalazták Oroszország forradalmi átalakulásának tervét.

Petty, William (1623—1687) – angol közgazdász és statisztikus, a klasszikus polgári közgazdaságtan egyik megalapítója. Fontosabb közgazdasági művei: „Értekezés az adókról és az illetékekről stb." („A treatise of taxes and contributions etc." – 1662), „Írország politikai anatómiája stb." („The political anatomy of Ireland etc." – 1672), „Politikai számtan" („Political arithmetic" – 1676), „Egy s más a pénzről" („Quantulumcunque concerning money" – 1682). Petty a gazdasági élet egyik legeredetibb kutatója volt. Ő vetette meg a polgári termelési viszonyok belső törvényszerűségei kutatásának alapját. Vizsgálatainak legfontosabb eredménye az áru *„természetes ára" (l.)* és a termelésére fordított munka közötti összefüggés megállapítása. De Petty még nem érthette meg az árutermelő munka kettős jellegét, s hibásan azt feltételezte, hogy közvetlenül csak a nemesfémek kitermelésére fordított munka teremt értéket. Véleménye szerint az összes többi munkafajta csak annyiban alkot értéket, amennyiben termékeit pénzre cserélik el. Ezért nemegyszer pénzbeni kifejezésével azonosította, s úgy határozta meg az értéket, mint azt a pénzmennyiséget, amelyet az áruért lehet kapni. Ezen a nézeten a *merkantilizmus (l.)* hatása érződött. Petty megkísérelte, hogy megalapozza a maximális munkabér szabályozásának akkori politikáját, s elsőként állapította meg, hogy a munkabér nagysága a létfenntartási eszközök minimumától függ. Petty

a járadék és a munkabér nagysága közötti összefüggésre is rávilágított. Úgy vélte, hogy az érték munkabérre és járadékra oszlik (járadékon az egész többletterméket értette), s megjegyezte, hogy a munkabér emelkedésével — egyébként azonos feltételek között — csökkennie kell a járadéknak. Pettynél megtalálhatók a különbözeti járadék elméletének csírái. Petty közgazdasági nézetei nagy hatással voltak a közgazdasági gondolat további fejlődésére és a munkaértékelmélet megalkotására.

Piac – az áruforgalom szférája, az adásvételi ügyletek összessége, áruk kínálata és áruk vagy egy bizonyos áru iránt megnyilvánuló fizetőképes kereslet. A piacelmélet az újratermelési elmélet alkotórésze *(l. Tőkés egyszerű újratermelés, Tőkés bővített újratermelés, Szocialista bővített újratermelés)*. A piac kialakulása és fejlődése az árutermelés keletkezésével és növekedésével függ össze. A piac a városi és a falusi naturális gazdaság felbomlása és a társadalmi munkamegosztás elmélyülése folytán nagy méreteket ölt. A város és a falu közötti társadalmi munkamegosztás fejlődése, a termelés széleskörű specializálódása, az egyes országok különböző körzetei közötti áru- és pénzviszonyok, valamint gazdasági kapcsolatok fejlődése eredményeképpen az egymástól elkülönült helyi piacokból kialakul a nemzeti piac. A *belső piacon (l.)* kívül van külső piac is *(l. Tőkés világpiac, Szocialista világpiac, Külkereskedelem)*. A kapitalizmusban a piaci viszonyokat a tőkés termelési mód gazdasági törvényei spontán módon szabályozzák. A tőkés piacon anarchia uralkodik, kíméletlen konkurrenciaharc folyik a tőkebefektetési szférákért, az áruértékesítési piacokért és a nyersanyagforrásokért. A profitot hajszoló tőkéseknek a termelés határtalan bővítésére irányuló törekvései beleütköznek a tőkés piac szűk kereteibe, amelyeket a dolgozó tömegek fizetőképes keresletének alacsony színvonala szorít korlátok közé. A tőkés rendet a termelés anarchiája, gazdasági válságok, a dolgozók életszínvonalának süllyedése és fizetőképes keresletének csökkenése jellemzik. Mindez – a kapitalizmus többi fogyatékosságával együtt – megnehezíti a tőkésországok piacain az áruk értékesítését. A tőkés társadalomban az árupiacon kívül van kölcsöntőkepiac, értékpapír-piac és munkaerő-piac is.

A szocialista társadalomban szintén van piac, mivel megmarad az árutermelés. De ennek a piacnak a természete egészen más, mivel a szocializmusbeli árutermelés különleges fajtájú árutermelés. A szocializmusban a különféle piacok közül csak az árupiac marad meg. A piac a szocializmusban tervszerűen fejlődik, s rendszeresen bővül, mert az egyéni fogyasztási cikkek termelése rendszeresen nö-

vekszik, a dolgozók anyagi jóléte emelkedik. Az áruforgalom legnagyobb részét az állami és a szövetkezeti kereskedelem bonyolítja le szabott árakon. A Szovjetunióban az 1956. évi egész piaci forgalomnak mindössze 7%-a jutott a kolhozpiacra. A második világháború után több európai és ázsiai ország kiszakadt a kapitalizmus rendszeréből, s a Szovjetunióval együtt kialakította a szocializmus világrendszerét; ennek következtében a világpiac szétesett két, egymással párhuzamos piacra: a tőkés világpiacra és a szocialista világpiacra. A szocialista világpiac szakadatlanul növekszik. E piac részvevőinek kölcsönös kapcsolatai – a szocialista államok teljes egyenjogúsága és szuverenitása elvének megfelelően – a szoros gazdasági együttműködés és a szocialista kölcsönös segítség alapján alakulnak. A szocialista világrendszerhez tartozó országok kölcsönösen előnyös feltételeken a tőkésországokkal is bővítik kereskedelmi kapcsolataikat.

Piacon kívüli alapok – olyan termelési eszközök és fogyasztási cikkek, amelyek nem a nyílt árusítású kereskedelmi hálózaton keresztül, hanem közvetlen elosztással lebonyolított áruforgalom útján jutnak el a fogyasztóhoz. A Szovjetunióban terv szerint határozzák meg, hogy milyen ágazatokba és vállalatokhoz irányítsák a termelési eszközöket; tervek határozzák meg a választékot és a szállítási határidőket is. A fogyasztási cikkek piacon kívüli alapjait szintén terv szerint irányítják a megfelelő vállalatokba, szervezetekbe és intézményekbe.

Plehanov, Georgij Valentyinovics (1856—1918) – az első orosz marxisták egyike, a marxizmus kiváló propagandistája, az orosz és a nemzetközi szocialista mozgalom kimagasló személyisége, filozófus, közgazdász, publicista. Politikai tevékenységét a XIX. század 70-es éveiben narodnyikként kezdte meg, majd a *narodnyikséggal (l.)* szakítva áttért a marxizmus álláspontjára. 1883-ban megszervezte a „Munka Felszabadítása" nevű marxista csoportot. 1883 és 1903 között több értékes marxista munkát írt a narodnyikok és az opportunista „ökonomisták" ellen. Ezekben a munkáiban tovább fejlesztette a marxizmus alaptételeit. „Szocializmus és politikai harc" („Социализм и политическая борьба" – 1883) és a „Nézeteltéréseink" („Наши разногласия" – 1885) című műveiben bírálta a narodnyikságot, bebizonyította, hogy tarthatatlan a narodnyikoknak az az elmélete, amely szerint Oroszország elkerülheti a kapitalista fejlődés útját. Plehanov vetette fel azt a tételt, hogy Oroszországban a forradalmi mozgalom proletármozgalomként győzedelmeskedik majd, mihelyt a proletariátus képesnek bizonyul az önkényuralom szétzúzására. Plehanov szembe-

szállt a revizionizmussal mint marxizmusellenes áramlattal, s fellépett a tőkekoncentráció és a centralizáció marxista elméletének revíziója ellen. Megértette a bernsteinizmus minden veszedelmét és az ellene folytatandó könyörtelen harc szükségességét. Bírálta a polgári politikai gazdaságtant a közgazdaságtudomány vulgarizálásáért, s megcáfolta azokat az annak idején terjesztett koholmányokat, amelyek szerint Marx a német „új történelmi iskola" egyik képviselőjétől, Rodbertus vulgáris közgazdásztól vette át értéktöbblet-elméletét. Plehanov tevékenységének ebben az időszakában írta „A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez" (Szikra 1950), „Adalékok a materializmus történetéhez" (Szikra 1951) című kitűnő könyveit és több más munkáját. A marxisták közül elsőként fogott hozzá az orosz közgazdasági gondolat történetének feldolgozásához. Plehanovnak a narodnyikság ellen irányuló műveivel új, marxista időszak kezdődött meg az oroszországi társadalmi-gazdasági gondolat fejlődésében. Plehanov a narodnyik nézetek bírálatával és a marxizmus propagálásával fontos szerepet töltött be az orosz munkásosztály szervezett politikai harcában, a munkásosztálynak a forradalmi marxizmus elméletével való felfegyverzésében. De Plehanov egyszersmind dogmatikusan is tárgyalt sok olyan fontos kérdést, amely az oroszországi forradalmi mozgalom szempontjából nagy jelentőségű volt. Ebben megmutatkoztak mensevik nézeteinek csírái. Nem vette figyelembe, hogy Oroszországban már van kisárutermelés, s azt állította, hogy Oroszországban tiszta kapitalizmus fejlődik. Ezért a második forradalmi erőnek és a proletariátus szövetségének nem a parasztságot tartotta, amely véleménye szerint egész tömegében reakciós volt, hanem a liberális polgárságot. Plehanov ellenezte a föld nacionalizálásának bolsevik programját, s védelmezte a reformok útján megvalósítandó municipalizálást. Ez a mensevik állásfoglalása abból a helytelen nézetéből fakadt, amely szerint a parasztreform előtti Oroszországban a parasztokat nem a földesurak zsákmányolták ki, hanem az állam (nem voltak meg a feudalizmus maradványai), abszolút járadék pedig nem volt. Plehanov az OSZDMP 1903-ban megtartott II. kongresszusa után átpártolt a mensevikek oldalára, majd többször elhagyta a mensevikeket, s a bolsevizmus és a mensevizmus között ingadozott. Az első világháború idején a mensevik védelmi taktikát helyeselte, mivel teljesen helytelenül értelmezte az imperializmust. Az Októberi Forradalommal szemben tagadó álláspontra helyezkedett, de politikai tevékenységét abbahagyta, minthogy nem kívánt fellépni a proletariátus ellen. Hibái elsősorban azzal magyarázhatók, hogy nem értette meg az imperializmus

korszakának jellegét, a munkásosztály és a parasztság szövetségének jelentőségét. Lenin bírálta Plehanov hibás nézeteit és opportunizmusát, de egyúttal méltányolta nagy érdemeit.

Plutokrácia – az államhatalom összpontosítása az uralkodó osztály leggazdagabb képviselőinek kezében, a nép jogfosztottsága. Az imperializmus korának plutokráciájára az jellemző, hogy több tőkésországban a *finánc-oligarchia (l.)* uralkodik, s a haladó szervezetek elnyomására törekszik.

Politikai gazdaságtan – az a tudomány, amely az anyagi javak társadalmi termelésének és elosztásának az emberi társadalom különböző fejlődési fokain érvényesülő törvényeit tanulmányozza. A politikai gazdaságtan a rabszolgatartó rend korában keletkezett alkalmazott tudományként, a gazdálkodás tudományaként. Ezzel az eredeti rendeltetésével függ össze elnevezése is: „oikonomia" (ökonómia) („oikosz" – ház, háztartás és „nomosz" – törvény). De már ebben az időszakban is megmutatkozik osztályjellege: az uralkodó osztályok arra használták fel ezt a tudományt, hogy ideológiailag megalapozzák a rabszolgatartóknak a rabszolgák munkájára való jogát. A társadalmi munkamegosztás és a kereskedelem növekedésének, valamint a termelők közötti társadalmi, gazdasági kapcsolatok fejlődésének arányában a közgazdaságtudomány is egyre nagyobb szerepet tölt be a termelőerők fejlődésében, az uralkodó osztályok gazdaságpolitikájának alátámasztásában. A kapitalizmus fejlődésének kezdeti időszakában (a XVI–XVIII. században) például a közgazdasági gondolatnak és a gazdaságpolitikának olyan áramlata született meg és fejlődött ki, amely a kereskedelemnek és a pénznek mint a gazdagság állítólagos természetes forrásának tulajdonította a legnagyobb jelentőséget *(l. Merkantilizmus)*. A tőkés termelési mód fejlődése során keletkezett és alakult ki a *klasszikus polgári politikai gazdaságtan (l.)*, amelynek kimagasló képviselői, A. *Smith* és D. *Ricardo* jelentősen hozzájárultak az anyagi javak termelése és elosztása törvényeinek megértéséhez. De ezek a közgazdászok látókörük polgári korlátai miatt tökéletes és örök rendnek tekintették a kapitalizmust, s ezért nem tudtak felemelkedni a társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényeinek megértéséhez, nem tárták fel a kapitalizmus ellentmondásos, történelmileg átmeneti jellegét. Amikor a proletariátus önálló osztályerőként jelent meg, a polgári közgazdászok nyíltan rátértek a polgári rend védelmezésének útjára, s vulgarizálták, elposványosították a korábbi közgazdaságtan minden értékes vívmányát. A tőkés termelési mód elemzése és a klasszikus polgári politikai gazdaságtan tudományos elemeinek kritikai fel-

használása alapján Marx és Engels teremtette meg a valóban tudományos proletár politikai gazdaságtant, amely a marxista–leninista elmélet egyik legfontosabb alkotórésze. A proletár politikai gazdaságtan keletkezése óriási jelentőségű forradalmi fordulat volt a közgazdaságtudományban. A proletár politikai gazdaságtan egészen új megoldásra jutott el a közgazdasági elmélet minden lényeges kérdésében. Ez a politikai gazdaságtan határozta meg a korábbiaktól teljesen eltérően magát a politikai gazdaságtan tárgyát is. Ott, ahol a polgári közgazdászok csak dolgok mozgását látták, a proletár politikai gazdaságtan az emberek, a társadalmi osztályok közötti viszonyokat, gazdasági, termelési viszonyokat tár fel. A termelési viszonyokat külön kiemeli, mint az összes társadalmi viszonyok közül a legfontosabb, a legdöntőbb viszonyokat. Változásukban magyarázza meg a törvényeket, s feltárja a társadalmi termelési módok történelmi változásának törvényszerűségét. A marxista–leninista politikai gazdaságtan az emberek társadalmi-termelési, vagyis gazdasági viszonyait, a társadalom legalacsonyabb fokról a legmagasabbra való fejlődésének objektív törvényeit, az egyik termelési mód másikkal való felváltásának okait tanulmányozza. A polgári politikai gazdaságtan a tőkés termelési módot örökkévalónak, változatlannak, az emberi természettel megegyezőnek tekinti. A proletár politikai gazdaságtan ezzel szemben feltárta a kapitalizmus kialakulásának, fejlődésének és elkerülhetetlen pusztulásának belső törvényeit, tudományosan bebizonyította a kapitalizmus történetileg átmeneti jellegét és történelmi korlátozottságát. A marxista–leninista politikai gazdaságtan tudományos következtetései a társadalmi termelés gazdasági feltételeinek vizsgálatára épülnek fel. „Marx, miután felismerte, hogy a gazdasági szerkezet az alap, amelyen a politikai felépítmény emelkedik, a legnagyobb figyelmet ennek a gazdasági szerkezetnek a tanulmányozására fordította." *(Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 5. old.) Marx különösen részletesen vizsgálta meg a tőkés termelési módot. Fő munkája, „A tőke", a tőkés társadalom termelési viszonyainak elemzése alapján feltárja a tőkés kizsákmányolás titkát, részletesen elemzi a munka és a tőke közötti gazdasági viszonyokat, a kapitalizmus kibékíthetetlen osztályellentéteit, s bebizonyítja, hogy a kapitalizmust forradalmi úton elkerülhetetlenül a szocializmus váltja fel. Marx közgazdasági elméletének sarkköve az értéktöbbletről szóló tanítás, amely felfedi a tőkés kizsákmányolás lényegét, a kibékíthetetlen osztályellentéteknek és a burzsoá rend elkerülhetetlen forradalmi megdöntésének alapját. A szocializmus a történelmi materializmus és az értéktöbblet-elmélet felfedezésével utópiából

átváltozott tudománnyá. A proletár politikai gazdaságtan megmutatja, miként készíti elő az emberi társadalom történelmi fejlődésének egész menete a szocialista termelési mód győzelmének és a kommunizmusba való fokozatos átmenetnek a feltételeit. A proletár politikai gazdaságtan a proletariátus gazdasági helyzetének tudományos elemzése alapján megmutatta a proletariátus történelmi küldetését, a kapitalizmus megdöntéséért és a szocialista társadalom felépítéséért vívott harcban betöltött vezető szerepét. A marxizmus megalapítói a kapitalizmus polgári apologetikájával és kispolgári bírálatával szemben vívott könyörtelen harcban teremtették meg a proletár politikai gazdaságtant. Lenin a marxizmus nyílt és leplezett ellenségeivel vívott harcban fejlesztette tovább a proletár politikai gazdaságtant, a történelmi fejlődés újabb adatai alapján konkretizálta és új, magasabb fokra emelte tanítását. Lenin alkotta meg az imperializmusról és a kapitalizmus általános válságáról szóló elméletet, valamint a szocialista forradalom új elméletét, amelyre az imperializmus elemzéséből levont következtetések alapján jutott el. A marxista–leninista politikai gazdaságtan nemcsak a kapitalizmus pusztulásának törvényszerűségeit tárja fel, hanem a *szocialista termelési mód (l.)* keletkezésének és fejlődésének törvényszerűségeit is. Lenin és tanítványai, a kommunista és munkáspártok határozatai, valamint a szocialista építés elméleti és gyakorlati közgazdászai dolgozták ki a szocializmusért vívott harc világtörténelmi tapasztalatainak általánosítása alapján a proletár politikai gazdaságtan egyik legfontosabb részét, a szocializmus politikai gazdaságtanát. A proletár politikai gazdaságtannak ez a része foglalkozik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdasági feltételeivel, ez tanulmányozza a szocialista termelési mód objektív törvényeit, ez adja meg a kommunizmus két szakaszáról, a szocialista építés útjairól és a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetről szóló tanítást. A marxista–leninista proletár politikai gazdaságtan a kapitalizmussal szemben a kommunizmus építéséért vívott harc erős fegyvere, az összes kommunista és munkáspártok és az általuk vezetett dolgozó tömegek cselekvésének vezérfonala. A proletár politikai gazdaságtan pártos tudomány, osztálytudomány, amely a szigorú tudományosságot következetes forradalmisággal párosítja, a dolgozókat felfegyverzi a kapitalista elnyomástól való megszabadulásért, a kommunizmus diadaláért vívott harcra. A marxista–leninista politikai gazdaságtan leleplezi a kapitalizmust védelmező polgári politikai gazdaságtan tudományellenes, reakciós lényegét, könyörtelenül harcol a revizionizmus ellen, s feltárja a közbülső osztályok politikai gazdaság-

tanának, a *kispolgári politikai gazdaságtannak (l.)* fogyatékosságait és korlátozott voltát. A marxista–leninista politikai gazdaságtant a gyakorlathoz fűződő szoros kapcsolata teszi életerős tudománnyá. A marxista–leninista politikai gazdaságtan összegezi a tőkés gazdaság fejlődésének tapasztalatait, a proletariátus és az elnyomott és függő népek imperializmusellenes harcának tapasztalatait. Általánosítja a kommunizmus szovjetunióbeli építésének és a szocialista világrendszerhez tartozó valamennyi ország szocialista építésének tapasztalatait. A gazdasági fejlődés minden tapasztalatát összegezve megvilágítja a munkásosztály és az egész dolgozó emberiség harci útját, s a kommunizmus felé irányítja ezt a harcot. A politikai gazdaságtanon kívül több gazdaságtudomány is van, amely a politikai gazdaságtan által feltárt törvények alapján a gazdasági viszonyok különböző oldalait tanulmányozza.

Pool (ejtsd: púl) – a monopolegyesülések egyik formája, amelyben az összes részvevők minden nyeresége egy közös alapba folyik be, s előzetesen megállapított arány szerint kerül elosztásra. Pooloknak nevezik azokat az ideiglenes tőkés egyesüléseket is, amelyeket áruk piaci eladására vagy vételére alakítanak az árak emelése végett.

Poszoskov, Ivan Tyihonovics (1652–1726) – neves orosz közgazdász; a XVII. század végén és a XVIII. század elején tevékenykedett. Több műve jelent meg az erkölcs, a vallás, a hadügy és a közgazdaság kérdéseiről. Legfontosabb munkája a „Könyv a szegénységről és a gazdagságról" („Книга о скудности и богатстве" – 1724). Poszoskov az akkoriban kialakuló és az uralkodó földesúri osztállyal érdekellentétbe kerülő új osztály, a kereskedő polgárság ideológusa. Tulajdonképpen merkantilista, de az orosz gazdasági fejlődés sajátosságaihoz igazodva sok kérdésben (a kereskedelmi mérleg, a mezőgazdaság stb. kérdésében) a nyugati merkantilisták fölé emelkedett. Az ország gazdasági fejlődésében nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedőknek, s tevékenységük minden módon való ösztönzését és támogatását követelte. Törekvései arra irányultak, hogy erősítve Oroszország gazdasági függetlenségét a nyugat-európai országokkal szemben, előmozdítsa az orosz mezőgazdaság és ipar, a kül- és belkereskedelem fejlődését, az írástudás elterjedését, a pénzügyi rendszer megjavulását. Az ország gazdasági átalakítását szorosan egybekapcsolta a politikai átalakulással, amelynél a legfontosabbnak az igazságszolgáltatás megteremtését tartotta. Élesen bírálta az akkori rendszert, helytelenítette a hűbériség rendi kiváltságait. Nem szállt szembe a jobbágysággal és az önkényuralommal, de szükségesnek tartotta a parasztok szolgál-

tatásainak jogi szabályozását, hogy véget vessenek a parasztok féktelen földesúri kirablásának.

Pönálé – törvényben vagy szerződésben rögzített pénzügyi rendszabály, amely bizonyos összegű (rendszerint százalékosan megállapított) bírságot ró ki a fizetési határidőket elmulasztókkal szemben. A Szovjetunióban a szerződési kötelezettségüket vagy a költségvetési befizetéseket késedelmesen teljesítő vállalatok, szervezetek és intézmények 0,05% bírságot fizetnek. Az állampolgárokat költségvetési befizetéseik elmulasztása miatt 0,2%-os bírság terheli. A kötelező vagyonbiztosításból és a kötelező állami lakóház-biztosításból eredő fizetési kötelezettségek elmulasztása esetén a kolhozok 0,05%, az állampolgárok pedig 0,1% bírságot fizetnek.

Prémiumos bérezés a Szovjetunióban – olyan bérezési rendszer, amelynél a ténylegesen termelt termékek vagy a ténylegesen ledolgozott munkaidő utáni béren kívül prémiumot fizetnek az előre megállapított mutatószámok alapján elért konkrét munkaeredményekért (a termelési terv teljesítéséért vagy túlteljesítéséért, a műszakra megszabott feladat teljesítéséért, a nyersanyagok, tüzelőanyagok és egyéb anyagok megtakarításáért, a gépállások csökkentéséért, a terméshozamok növeléséért, a termelés minőségének javításáért stb.). A prémiumos munkabér-rendszer nagyon elterjedt a szocialista termelésben. Ez a bérezési rendszer a mennyiségi és a minőségi mutatószámok megjavítására ösztönöz. A prémiumos munkabér-rendszer a közvetlen munkavégzőkre, az ügyviteli dolgozókra és a szakemberekre egyaránt kiterjed.

Prémiumpótlékok (a Szovjetunióban) – a mezőgazdasági termékek begyűjtési alapárán felüli pótlólagos pénzjutalmak, amelyeket a Szovjetunióban a begyűjtő szervezetek fizetnek a kolhozoknak a szerződéses termeltetés keretében megszabott minimális termékmennyiséget meghaladó termékbeadásért. Az eddig kialakult rendszer szerint a prémiumpótlékok a hektáronkénti vetésterületről beadott termékmennyiség növekedésével progresszíven emelkednek. A prémiumpótlékokat a begyűjtési ár százalékában állapítják meg. Ha például a gyapotbeadási terv hektáronként 6–10 q gyapot beadását írja elő, a terven felül beadott minden mázsa gyapotért a begyűjtési ár 100%-át adják prémiumpótlékként; 15 mázsán felüli beadási terv esetén pedig 200%-os prémiumpótlék jár a terven felül beadott gyapot minden mázsájáért. A prémiumpótlékok anyagilag érdekeltté teszik a kolhozokat a termelés és az eladás növelésében, s kedvezően hatnak az ipari növények termelésének fejlesztésére. A prémiumpótlékok rendszerét a gyapot, a cukorrépa, a len és a kenderrost, a dohány, a

mahorka, a tealevél, a háncsnövények és egyéb ipari növények szerződéses termeltetésénél alkalmazzák.

Profit – a kapitalizmusban: jövedelem, amelyhez a működő tőkés tőkebefektetés révén jut; az értéktöbblet átalakult formája. A tőkés számára a profit árueladásaiból származó bevételének és termelési költségeinek különbözete. A tőkés árueladások eredményeképpen realizálja a termelési költségeit meghaladó többletet, a profitot. Amikor a tőkés meghatározza vállalatának jövedelmezőségét, nyereséges voltát, az áru értékesítésekor kapott többletet veti egybe a termelésbe befektetett egész tőkével. Az egész tőkére vonatkoztatott értéktöbblet ölti magára a profit alakját. Itt az a hamis látszat támad, mintha a profitot az egész előlegezett tőke fiadzotta volna. Tehát a profit formája elködösíti a tőkés kizsákmányolási viszonyokat és a kizsákmányolás nagyságát *(l. Profitráta)*. Ezt a hamis látszatot még tovább fokozza az, hogy a kapitalizmus fejlődésével kialakul az *átlagprofitráta (l.)*, amelynek következtében azonos nagyságú tőke azonos nagyságú profitot hoz. A valóságban a profit a munkások munkája által teremtett értéktöbblet átalakult formája, a *változó tőke (l.)* szülötte. A profithajsza a tőkés termelés célja. A tőkések a legaljasabb, legembertelenebb tettektől sem riadnak vissza, csakhogy minél nagyobb profithoz jussanak. Minél nagyobb profitot kap a tőkés, annál gyorsabban növekszik tőkéje, annál nagyobb lehetősége van vetélytársa kiszorítására. Az imperializmusban a tőkés monopóliumok a dolgozók kizsákmányolásának fokozásával, a középburzsoázia profitja egy részének megkaparintásával, a gazdaságilag elmaradott és a gyarmati országok kirablásával, valamint háborúkkal és a gazdaság militarizálásával magas monopolprofitot biztosítanak maguknak.

Profitráta – a kapitalizmusban: az értéktöbblet és a termelésbe befektetett egész tőke százalékban kifejezett viszonya. A profitráta fejezi ki a tőkésvállalat jövedelmezőségét. Profitrátán rendszerint az évi profitrátát értik, vagyis az egy év alatt nyert értéktöbblet és az ez idő alatt előlegezett egész tőke százalékos viszonyát. A profitrátát a következő képlet fejezi ki: $\frac{m}{c+v}$, amelyben m = értéktöbblet, c = állandó tőke, v = = változó tőke. A profitráta mindig kisebb, mint az *értéktöbbletráta (l.)*, mivel a profitrátánál az értéktöbbletet az egész előlegezett tőkéhez, nem pedig egy részéhez (a változó tőkéhez) viszonyítják, mint az értéktöbbletráta megállapításakor. A profitráta az értéktöbbletráta átalakult alakja, amely leplezi a tőkés kizsákmányolást. A profitráta függ: az értéktöbbletrátától – minél magasabb az értéktöbbletráta, annál nagyobb

a profitráta; a *tőke szerves összetételétől (l.)* – minél alacsonyabb a tőke szerves összetétele, annál nagyobb – egyébként azonos feltételek között – a profitráta; a tőke megtérülésének gyorsaságától – minél gyorsabb a tőke megtérülése, annál nagyobb az évi profitráta; az állandó tőke takarékos felhasználásától és más tényezőktől. A különböző termelési ágakban a tőke szerves összetétele nem egyforma, ezért a profitráta is különböző. De a *termelési ágak közötti konkurrencia (l.)* következtében a profitrátában mutatkozó különbségek kiegyenlítődnek *átlagprofitrátává (l.)*. Ez a kiegyenlítődés annak eredményeképpen következik be, hogy a tőke (és a munka) egyes termelési ágakból átáramlik más ágakba. A monopóliumok előtti kapitalizmusban az átlagprofitráta törvénye érvényesül: a különböző termelési ágakba fektetett azonos nagyságú tőkére a tőkések a konkurrencia folytán általában egyenlő nagyságú profitot kapnak. A kapitalizmus fejlődésével a tőke szerves összetétele folytonosan növekszik. Ennek hatására az átlagprofitráta csökkenő tendenciát mutat *(l. Profitráta csökkenő tendenciájának törvénye)*. Az imperializmus korában a tőkés monopóliumok *magas monopolprofitot (l.)* kapnak.

Profitráta csökkenő tendenciájának törvénye – gazdasági törvény, amelynek értelmében az átlagprofitráta a kapitalizmus fejlődése során csökkenő tendenciát mutat. Minden tőkés arra törekszik, hogy növelje és olcsóbbá tegye termelését, kiterjessze árui értékesítését, és extraprofithoz jusson. A legnagyobb profit elérésére irányuló törekvés a konkurrenciaharccal együtt az egyetlen tényező, amely technikai haladásra, új gépek és újabb tőkés termelési módszerek alkalmazására ösztönöz. A vállalatok technikai felszerelésének folyamata a *tőke szerves összetételének (l.)* emelkedését eredményezi, ami végső soron az általános profitráta csökkenésére vezet. A profitrátát (p') az értéktöbbletnek az egész előlegezett tőkéhez való viszonya határozza meg: $p' = \frac{m}{c + v}$. Ez azt jelenti, hogy az állandó tőkének a változó tőkéhez képest gyorsabb növekedése következtében a profitráta csökken, jóllehet a profit tömege növekszik. Tételezzük fel, hogy a társadalmi tőke 300 egység ($200\,c + 100\,v$). A tőke szerves összetételét $\left(\frac{c}{v}\right)$ a 2 : 1 arány fejezi ki. 100%-os értéktöbbletráta esetén 100 *m*-et termelnek, s a profitráta 33,3%-kal egyenlő $\left(p' = \frac{100\,m}{200\,c + 100\,v}\right)$. Ha a tőkések gépek alkalmazásával 1200 egységre növelik tőkéjüket ($1000\,c + 200\,v$), a tőke szerves összetétele 5 : 1-re emelkedik. Az értéktöbblet és a profit tömege (a korábbi kizsákmányolási fokon) megkétszereződik, a pro-

fitráta viszont 16,6%-ra csökken $\left(\frac{200\ m}{1000\ c + 200\ v}\right)$. Tehát az átlagprofitráta a tőkés társadalom termelőerőinek fejlődése során csökkenő tendenciát mutat, de a profit egész tömege növekszik, mert emelkedik az értéktöbblet rátája és nagyobb lesz a tőkések által foglalkoztatott és kizsákmányolt munkások száma. A profitráta csökkenése ellen ható tényezők: a kizsákmányolás fokának emelése, a munkások munkabérének leszorítása a munkaerő értéke alá; a munkatermelékenység növekedésének eredményeképpen a termelési eszközök (gépek, berendezések, nyersanyagok stb.) értékének csökkenése, ami lassítja a tőke szerves összetételének értékbeni emelkedését; az állandó tőkén elért megtakarítás, amelyet a tőkések a munkások egészségének és életének rovására valósítanak meg; a gyarmati országokkal a nem egyenértékű csere alapján folytatott külkereskedelem, amely az iparilag fejlett országok tőkéseinek extraprofitot biztosít. Mindezek a profitráta csökkenése ellen ható tényezők nem szüntetik meg, hanem csak gyengítik a profitráta csökkenő tendenciáját. Az átlagprofitráta csökkenő tendenciájának törvénye a kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződésére vezet. A tőkések arra törekszenek, hogy a munkások kizsákmányolásának fokozása révén gyengítsék e törvény hatását, de ezzel még inkább kiélezik a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentéteket. A profit egész tömegének elosztásáért vívott harc pedig a burzsoázián belül fokozza a harcot. Az extraprofitot hajszoló tőkések magas színvonalon tartják áruik árát, szövetségekbe tömörülnek, s az elmaradott országok felé nyomulnak, ahol olcsóbban kaphatnak munkaerőt. Ennek következtében kiéleződnek az iparilag fejlett országok és az elmaradott gyarmati országok ellentétei. A tőkések a profitráta csökkenéséért a profit tömegének növelésével próbálják kárpótolni magukat. Ezért a fizetőképes kereslet határait messze túlhaladó mértékben növelik termelésük volumenét, s ezzel egyidejűleg fokozzák a dolgozók kizsákmányolását. Mindennek következtében elmélyülnek és kiéleződnek a gazdasági válságok. Az átlagprofitráta csökkenő tendenciájának törvénye a tőkés termelési mód történelmi korlátozottságát bizonyítja.

Proletariátus – a tőkés társadalom bérmunkásainak osztálya, amely a termelési eszközök tulajdonától megfosztva kénytelen a tőkéseknek eladni munkaerejét. A proletárok osztálya a *tőkés termelési mód (l.)* létrejöttével együtt alakul ki. A proletariátus a tőkés társadalom két fő osztályának egyike. A proletariátus: kizsákmányolt osztály; kizsákmányolásának alapja a termelési eszközök tőkés magántulajdona. A proletariátus tőkés kizsákmányolása kibékíthetet-

len ellentéteket idéz elő a proletariátus és a burzsoázia között, s osztályharcra vezet. E harc közben a proletárok nem ismerik fel azonnal osztályuk létérdekeit. A bérmunkások kezdetben elszigetelten, egyes vállalatokban harcolnak mindennapi szükségleteik kielégítéséért. Majd ez a harc a kapitalizmus fejlődésével és ellentmondásai kiéleződésével átalakul az egész munkásosztály szervezett harcává, s az egész tőkés rendszer ellen irányul. A tőkés kizsákmányolás ellen harcoló proletariátus megalakítja osztályszervezeteit. A proletariátus osztályszervezetének legmagasabb formája a kommunista párt. A harcoló proletariátust és pártját a nemzetközi forradalmi mozgalom tapasztalatait általánosító marxista–leninista elmélet vezeti. A proletariátus a társadalom legfontosabb termelőereje, minden gazdagságának legfőbb megteremtője. A kapitalizmus fejlődésének a termelés koncentrációjával, az összes dolgozók kizsákmányolásának fokozódásával és az osztályellentétek kiéleződésével együtt járó egész menete olyan élenjáró, következetesen forradalmi osztállyá alakítja át a proletariátust, amely arra hivatott, hogy a kapitalizmus sírásója, a felszabadulásukért harcoló összes dolgozók vezére legyen. A különböző országok proletárjai a gazdasági és politikai létérdekükért vívott osztályharcban mindinkább egybekovácsolódnak, egyre nagyobb szolidaritást éreznek egymás iránt. Így kovácsolódik ki a proletár nemzetköziség, amely az imperializmus ellen, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc törhetetlen ereje. A proletariátus pártja vezetésével maga köré tömöríti az összes dolgozó és kizsákmányolt tömegeket, elsősorban biztosítja a dolgozó parasztsággal való szövetségét, s vezeti a tőkés rend megsemmisítéséért, a társadalom forradalmi átalakításáért vívott harcot. A munkásosztály a szocialista forradalom után társadalmasítja a termelési eszközöket, tehát már nincs megfosztva a termelési eszközöktől. A munkásosztály átalakul uralkodó osztállyá, amely az összes dolgozókkal együtt közösen birtokolja a termelési eszközöket, a társadalom minden gazdagságát. A munkásosztály a szocialista állam vezetője. Hatalmának legfőbb elve: a munkásosztály és a dolgozó parasztság közötti szövetség a munkásosztály vezetésével. A proletariátus diktatúrája: a szocialista forradalom győzelmének, a szocializmus és a kommunizmus útján haladó társadalom gazdasági és kulturális fejlődésének döntő feltétele.

Proletariátus abszolút elnyomorodása – a munkásosztály életszínvonalának csökkenése a kapitalizmus viszonyai között, a tőkés termelési mód belső sajátossága. A proletariátus abszolút elnyomorodása és a *proletariátus relatív elnyomorodása (l.)* a kapitalizmus gazdasági törvénye *(l. Tőkés felhalmozás álta-*

lános törvénye). A proletariátus abszolút elnyomorodása sok formában mutatkozik meg: a drágaság fokozódása, a lakbérek emelkedése és az adók növekedése következtében a reálbérek csökkenésében; a tömeges krónikus munkanélküliség méreteinek növekedésében; a munkaintenzitás fokozódásában és a munkakörülmények romlásában, ami a munkaképesség korai elvesztésére, az üzemi balesetek és sérülések számának növekedésére vezet; a dolgozók táplálkozásának és lakásviszonyainak romlásában stb. A proletariátus abszolút elnyomorodásának kísérő jelensége a tőkésországokban az osztályharc kiéleződése, a sztrájkok számának emelkedése. A gyarmati országok proletariátusának életszínvonala különösen alacsony. A tőkésországokban a proletariátus abszolút és relatív elnyomorodásával egyidejűleg pusztul és elnyomorodik a parasztság és más dolgozó rétegek nagy többsége is.

Proletariátus viszonylagos elnyomorodása – a munkásosztály nemzeti jövedelemből való részesedési hányadának csökkenése és ezzel egyidejűleg a kizsákmányoló osztályok részesedési hányadának állandó növekedése a tőkésországokban. A proletariátus viszonylagos elnyomorodása a *proletariátus abszolút elnyomorodásával (l.)* együtt: a proletariátus elnyomorodási folyamatának, a tőkés termelési mód törvényének egyik oldala. A munkásosztály az összes anyagi javak megteremtője, de a kapitalizmusban ezek az anyagi javak nem a munkásoknak, hanem a tőkéseknek, a termelési eszközök tulajdonosainak jutnak. A munkás munkabér formájában csak a munkaerő értékét kapja meg. Minthogy a termelt társadalmi termék és nemzeti jövedelem nagysága növekszik, a munkások pedig a nemzeti jövedelem korlátozott nagyságú hányadát kapják meg a tőkésektől, ezért ez a hányad rendszeresen csökken az uralkodó osztályok jövedelméhez képest. Például az amerikai ipari munkások munkabére 1889-ben 70%-a, 1929-ben 47%-a, 1939-ben pedig 45%-a volt a tőkések profitjának. A XX. század húszas éveiben az Egyesült Államokban a tulajdonosok 1%-a birtokolta az egész nemzeti vagyon 59%-át, a lakosság 87%-át kitevő legszegényebb néprétegeknek pedig a nemzeti vagyonnak mindössze 8%-a jutott. Sok tőkésországban a dolgozók nemzeti vagyonból való részesedése még az 50%-ot sem éri el, jóllehet a dolgozók teszik ki az egész ország lakosságának $^{9}/_{10}$-ét. *(l. Tőkés felhalmozás általános törvénye.)*

Protekcionizmus – az uralkodó kizsákmányoló osztályok gazdaságpolitikája, amely országuk iparának és mezőgazdaságának fejlődését úgy segíti elő, hogy megvédelmezi a külföld versenyével szemben, belföldön pedig monopolhelyzetet és nagy profitszerzési lehetőséget biz-

tosít a nagyiparosoknak és a földesuraknak. A protekcionizmust olyan formában valósítják meg, hogy a külföldi áruk importjának csökkentése vagy teljes megakadályozása végett magas behozatali vámokat vetnek ki ezekre az árukra, megtiltják vagy korlátozzák bizonyos áruk kivitelét, prémiumban és anyagi támogatásban részesítenek egyes tőkéseket stb. A hazai ipar és kereskedelem védelmének politikája már a kapitalizmus előtt is ismeretes volt, de a protekcionizmus rendszere csak a tőkés termelési mód idején alakult ki és terjedt el nagyobb arányban. A tőkés fejlődés hajnalán a protekcionista politika az eredeti felhalmozás egyik módszere volt. A protekcionizmus meggyorsítja a termelési eszközök koncentrációját a nagytőke kezében. A protekcionizmus az imperializmus korában a külső piacokért vívott harc fokozódása és a tőkés államok közötti ellentétek kiéleződése következtében rendkívüli méreteket ölt. A protekcionizmust gyakran használják fel a „gazdasági autarchia" érdekében és belföldön olyan termelési ágak fejlesztésére, amelyek fontosak a militarista politika szempontjából. A legagresszívabb protekcionista politika az amerikai monopóliumok politikája, amely belföldön a legszélsőségesebb protekcionizmust valósítja meg, más országoktól pedig azt követeli, hogy hatálytalanítsák a gazdasági függetlenségük és önállóságuk megóvását és erősítését szolgáló összes rendszabályokat. A protekcionizmus az imperializmus korában elkerülhetetlenül rontja a munkásosztály és más dolgozó rétegek helyzetét (az árak emelése, a dömping támogatása céljából az adók emelése miatt), s kiélezi a kapitalizmus összes ellentmondásait.

Proudhon, Pierre Joseph (1809–1865) – francia kispolgári szocialista. Legfontosabb közgazdasági munkái: „Mi a tulajdon?" („Qu'est-ce que la propriété?" – 1840) és „A közgazdasági ellentmondások rendszere vagy a nyomorúság filozófiája" („Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère" – 1846). Proudhon idealista álláspontot volt, s nem értette meg a közgazdasági kategóriák lényegét. Az emberi eszmék szülöttének, nem pedig a társadalmi-termelési viszonyok kifejezőjének tekintette ezeket a kategóriákat. A kapitalizmus bajaitól és ellentmondásaitól való megszabadulást nem a munkásoknak a tőkések ellen vívott osztályharcában látta, hanem abban, hogy a kis kézművesek és parasztok tulajdonát megszilárdítsák, a munkásokat pedig a csere és a hitel területén végrehajtott különféle intézkedésekkel fokozatosan tulajdonosokká változtassák. Proudhon szükségesnek tartotta, hogy az áruk értékét a termelésükre fordított munka mennyiségével pontos

összhangban szabják meg (konstituálják). Elképzelése szerint különleges „Népbanknak" kell biztosítania, hogy a kistermelők munkatermékeik közvetlen cseréje, a munkások pedig ingyenes hitel biztosítása segítségével kapják meg a „teljes munkahozadékot". Proudhon eszméi tehát objektíve nem a kapitalizmus ellen irányultak, hanem alapjának, a magán árutermelésnek a megszilárdítására. Tervezetei reakciós utópista tervezetek voltak. Proudhon közgazdasági nézetei a kapitalizmusbeli kispolgár helyzetének kettősségét tükrözték, Proudhon nem értette meg a kapitalizmus valóságos lényegét, a kapitalizmus törvényszerűségeit és gazdasági kategóriáinak jellegét. Proudhon hibás nézeteit Marx „A filozófia nyomora" (1847) című művében és több más munkájában bírálta.

Q

Quesnay, François (1694–1774) francia közgazdász, a *fiziokraták (l.)* iskolájának megalapítója. Quesnay közgazdasági nézetei akkoriban alakultak ki, amikor a kapitalizmus Franciaországban még csak utat tört magának a hűbéri rend méhében. Quesnay a mezőgazdaságot tekintette a nemzetgazdaság fő ágának. Úgy vélte, hogy csak a mezőgazdaságban megy végbe a gazdagság szaporítása, ott teremtődik meg a „tiszta termék" vagy járadék. „Tiszta terméken" a mezőgazdaságban termelt egész többletterméket értette, amelyet tévesen a természet adományának tekintett. Véleménye szerint az iparban és a kereskedelemben nem hoznak létre „tiszta terméket". Ezért ezt a két nemzetgazdasági ágat, miként a tőkéseket és a munkásokat is, terméketlennek minősítette. Quesnay különösen hangsúlyozta a csere egyenértékűségének elvét, cáfolva a merkantilistáknak azt a nézetét, hogy a haszon a csere folyamatában jön létre. Quesnay a kereskedelem szabadságának védelmezőjeként lépett fel. A „tiszta jövedelemről" szóló tanításának megfelelően három osztályra osztotta fel a társadalmat: 1. a termékenyek (bérlők, mezőgazdasági munkások), 2. a terméketlenek (ipari és kereskedelmi tőkések és a munkások) és 3. a földbirtokosok osztályára. Szerinte a „tiszta termék" csupán az utóbbiaknak jut osztályrészül. A burzsoázia érdekeit tükrözve, lehetségesnek tartotta, hogy az összes adóterheket a földbirtokosokra hárítsák át. Kiváló alkotása a „Gazdasági táblázat" („Tableau économique" – 1758), amely a politikai gazdaságtanban az első kísérlet annak kimutatására, hogy a nemzeti termelés évi terméke miként oszlik meg a három osztály között, úgy, hogy lehetővé válik a korábbi méretekben az újratermelés. Először próbálkozott meg az állótőke és a forgótőke elkülönítésével. Marx nagyra értékelte és a tőkés termelés első rendszeres koncepciójának tartotta Quesnay-nek azt a kísérletét, hogy a társadalmi újratermelés egész folyamatát ábrázolja. De Marx a tőkés újratermelés tudományos elméletének kidolgozásakor mélyreható bírálatban is részesítette rendszerének hibás tételeit.

R

Rabszolgatartó termelési mód – az anyagi javak termelési módja, amelyre az jellemző, hogy a termelési eszközök és a termelésben dolgozó rabszolgák a rabszolgatartó tulajdonában voltak. A rabszolgaság: a történelemben az ember ember általi kizsákmányolásának első és legdurvább formája. A rabszolga teljesen urának tulajdonában volt, a rabszolgatartó önkényesen rendelkezett nemcsak a rabszolga munkájával, hanem életével is. A rabszolgák munkája leplezetlen kényszermunka volt. A rabszolgatartó termelési mód fejlődésének legmagasabb fokát az ókori Rómában érte el. A rabszolgatartó termelési mód az ősközösségi rend bomlásának eredményeképpen, a munkatermelékenység növekedése, a magántulajdon és a *többlettermék (l.)* megjelenése nyomán keletkezett. A rabszolgák munkáját nagy arányokban alkalmazták a rabszolgatartók latifundiumain és a kézműipari termelésben. A rabszolgák megszerzésének legfontosabb forrása a háború volt. A rabszolgák sorait a tönkrement kézművesek és parasztok is feltöltötték. A társadalomnak antagonisztikus osztályokra – rabszolgatartókra és rabszolgákra – való kettéhasadása következtében kialakult az állam, a kizsákmányoló kisebbség maga alá rendelte a kizsákmányolt többséget. A rabszolgatartó gazdaság főként naturális gazdaság volt, de mivel a kézművesség önálló iparrá vált, a csere elterjedésével egyszersmind megszületett az árutermelés is, kialakult a pénzgazdaság, megjelentek a kereskedők és az uzsorások. A rabszolgatartó termelési mód hozta létre a város és a falu közötti ellentétet, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentétet. Az ókori világ a rabszolgák munkája alapján jelentős gazdasági és kulturális fejlettséget ért el. De a rabszolgatartó rend nem teremtette meg a további jelentősebb technikai haladáshoz és a termelés fejlődéséhez szükséges feltételeket. A rabszolga munkájának termelékenysége nagyon alacsony színvonalat ért el, mert a rabszolga egyáltalán nem volt érdekelt munkája eredményében. A fizikai munkát szégyenletes fog-

lalkozásnak tekintették. Az uralkodó osztály csak élősdi módon felélte a többletterméket, mivel nem tudta, mit tegyen a felhalmozott oriási gazdagsággal. A társadalom fő termelőerői (a rabszolgák és a szabad kistermelők) pusztultak, tönkrementek. A rabszolgatartó viszonyok nem feleltek meg a megnövekedett termelőerőknek. Ez eleve meghatározta a rabszolgatartó termelési mód pusztulását. A rabszolgaság egész története telített elkeseredett osztályharccal, amelyet az ókori világ elnyomott tömegei és elsősorban a rabszolgák vívtak elnyomóikkal szemben. A rabszolgafelkelések egybefonódtak a kizsákmányolt kisparaszti tömegeknek a nagy rabszolgatartók ellen vívott harcával. Ez az elkeseredett osztályharc szétzilálta a rabszolgatartó rendet, siettette bukását. A rabszolgatartó termelési módot a *hűbéri termelési mód (l.)* váltotta fel.

Racionalizálás – *l. Termelés tőkés racionalizálása.*

Ragyiscsev, Alekszandr Nyikolajevics (1749–1802) – a XVIII. század végén és a XIX. század elején Oroszország egyik legnagyobb gondolkodója, publicista és közgazdász, az orosz társadalmi és közgazdasági gondolatban a jobbágyrendszerrel szembeszálló forradalmi irányzat atyja, az önkényuralom harcos ellenzője, aki keményen bírálta az oroszországi jobbágyrendszert, és síkraszállt az orosz társadalom új szociális és gazdasági alapjainak megteremtéséért. 1790-ben „Utazás Pétervárról Moszkvába" (Művelt Nép 1951) címmel kiadta híres könyvét, amelyért letartóztatták és halálra ítélték, majd ezt az ítéletet szibériai száműzetésre változtatták. Roppant eredeti és mélyenszántó közgazdasági nézeteit a „Levél a kínai piacról" („Письмо о китайском торге") és „Birtokom leírása" („Описание моего владения") című munkáiban, valamint „Utazás Pétervárról Moszkvába" című művében, továbbá leveleiben és több kiadatlan kéziratában fejtette ki. Az emberek jobbágyi sorsában látta az ország gazdasági elmaradottságának és alacsony kultúrájának, a tömegek nyomorának és tudatlanságának legfőbb okát. Ragyiscsev megokolta a jobbágyság forradalmi megsemmisítésének szükségességét, s az önkényuralom megdöntésére buzdította a paraszti tömegeket. A földesurak és földtulajdonuk elleni forradalomra való felhívásaival együtt elkészítette a parasztkérdés megoldásának tervezetét is, amely szerint „felülről" végrehajtandó reformokkal kell megakadályozni a parasztok felháborodásának kitörését, így kell növelni a lakosság munkájának termelékenységét. Ragyiscsev a leghatározottabban védelmezte a paraszti földtulajdont, s ellenezte a nemesség földmonopóliumát. A föld csak azé legyen, aki megműveli – hangoztatta. Nagyszabású intéz-

kedéseket javasolt a manufaktúrák fejlesztésére és az iparágak számának növelésére, mert ezekben látta a jobbágyság megszüntetésének egyik feltételét. Ragyiscsev az orosz közgazdászok közül elsőként elemezte mélyrehatóan az oroszországi kusztáripart. Megállapította, hogy a kusztárok egyre növekvő mértékben függnek a felvásárlóktól, s kimutatta a kereskedelmi tőke termelésbe való behatolásának különböző formáit. Ragyiscsev vetette fel azt a tételt, hogy a földesurak, a gyárosok és a kereskedők gazdagsága és jövedelme a dolgozók kizsákmányolásából származik. Ragyiscsev eredeti nézeteket fogalmazott meg az adók lényegéről és az állam adópolitikájának jellegéről. Minden adófajtát elsősorban a néptömegek helyzetéből és az adónak a gazdasági tevékenységre gyakorolt hatásából kiindulva vizsgált meg. Ragyiscsev közgazdasági nézeteit forradalmi demokratikus szellem hatja át, amely harcot hirdet a jobbágyság megszüntetéséért és az új társadalomra való áttérésért.

Reálbér – a bizonyos összegű munkabérért vásárolható anyagi javak és szolgáltatások mennyisége. Ha a munkabér nagysága adott, a reálbér színvonala a közszükségleti cikkek és a szolgáltatások (lakbér, városi közlekedés, vasúti közlekedés, közszolgáltatások stb. díjtételei) árszínvonalától függ. A reálbérindex kiszámításához a munkabér-indexet osztani kell az áruk és szolgáltatások árindexével. A tőkésországokban a polgári közgazdászok és statisztikusok rendszerint a munkanélküliséget figyelmen kívül hagyva (vagyis csak a ténylegesen dolgozókra) számítják ki a reálbéreket. Ezért, valamint amiatt is, hogy a polgári statisztika meghamisítja a fogyasztási cikkek áradatait, a tőkésországokban készített reálbér-indexek a valóságosnál szebbnek tüntetik fel a munkásosztály helyzetét.

A szocialista országokban a munkabér nem a munkaerő ára, s a munkások és az alkalmazottak reálbérének állandó növekedése törvényszerű jelenség. A Szovjetunióban pl. a munkások és az alkalmazottak reálbére 1956-ban 44%-kal volt nagyobb, mint 1950-ben, és 82%-kal nagyobb, mint 1940-ben. A reálbér fogalmától meg kell különböztetni a *lakosság reáljövedelme a szocializmusban (l.)* fogalmát. Ez magában foglalja azokat a munkabéren felüli pótlólagos jövedelmeket is, amelyeket a munkások és az alkalmazottak az államtól és a társadalmi szervezetektől különféle juttatások formájában kapnak.

Reexport – külföldről importált áruk feldolgozás nélküli továbbítása, exportja egy másik országba. A reexport nagy jelentőségű a közvetítő kereskedelmet folytató országok számára, amelyek gyarmataikról vagy tőlük függő országokból importálnak nyersanyagot, s maga-

sabb áron adják el más országoknak. A reexportáló országok a közvetítés kereskedelmi hasznán kívül a reexportált áruk saját szállítási eszközökkel történő szállításából is hasznot húznak.

Reformizmus a politikai gazdaságtanban – a politikai gazdaságtan egyik irányzata, amely a szocializmusnak és a munkásérdekek védelmének leple alatt azt, a munkásosztállyal szemben ellenséges eszmét terjeszti, hogy a kapitalizmus fokozatos reformok útján belenő a szocializmusba. A reformizmus a tőkés társadalomban tagadja az osztályharcot, propagálja az osztályok együttműködését, a szocializmusba való átmenethez nem ismeri el a proletariátus diktatúrájának szükségességét. A reformista elméleteknek az a céljuk, hogy kibékítsék a munkásokat a tőkésekkel, s a proletariátust a tőkések hatalmában tartsák. A reformisták minden úton-módon meghamisítják a marxizmust, megfosztják forradalmi lényegétől, hogy a proletariátus kezéből kiüssék a burzsoázia ellen vívott ideológiai harc fegyverét. A reformista közgazdasági elméletek szociális alapja a proletariátus kivételezett felső rétege: a monopóliumok által megvásárolt *munkásarisztokrácia (l.)* és munkásbürokrácia (szakszervezeti hivatalnokok, szociáldemokrata parlamenti képviselők, újságírók stb.). A reformizmus mint a munkásmozgalom eszmei áramlata már a XIX. század közepén felütötte fejét Angliában, ahol a burzsoáziának lehetősége volt rá, hogy a gyarmatok kirablása árán megvásárolja a munkásosztály felső rétegét. A reformista közgazdasági elméletek a XIX. század végén jelentkeztek. A reformisták kezdetben a revizionizmus formájában lépnek fel: „kiigazítják" Marxot, „megjavítják", magyarázzák és felülvizsgálják a proletárpárton belül a marxista politikai gazdaságtan sarkalatos tételeit (E. Bernstein). Oroszországban az úgynevezett „legális marxisták" (P. Sztruve, M. Tugan-Baranovszkij és mások), az „ökonomisták" opportunista csoportja és a mensevikek hirdettek revizionista nézeteket. Reformista és revizionista nézetek uralkodtak el a II. Internacionáléban az 1914–1918. évi imperialista háború kezdetén. A szociáldemokrata pártok többsége, kivéve az OSZD(b)MP és más pártok kisebb csoportjait, nyíltan átállt a burzsoázia oldalára. A reformisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után támadták a világ első szocialista államát, a Szovjetuniót. A „szervezett kapitalizmus", a „gazdasági demokrácia" elméletét propagalták, hogy a munkásokat alárendeljék a monopóliumok uralmának. Az államhatalomnak a tönk szélére jutott tőkések megmentésére irányuló intézkedéseit a „szocializmus megvalósításaként" tüntették fel. A reformista közgazdászok a második világhábo-

rú befejezése óta a *„demokratikus szocializmus” (l.)* álarcában tetszelegnek. Támogatják *Keynesnek (l.)* és követőinek polgári elméleteit, a „tervszerű kapitalizmus” elméletét, azt hangoztatják, hogy az *államosítás a tőkésországokban (l.)* a „szocializmusba való átmenet” megvalósítása, s azt állítják, hogy a tőkés kizsákmányolás megszűnik. Mivel a szocializmus vonzóereje mindinkább növekszik, s kialakult a szocialista világgazdasági rendszer, a mai reformisták fokozzák a marxizmus–leninizmus ellen irányuló támadásaikat, s revíziónak vetik alá a marxizmus–leninizmus alaptételeit. Buzgón hirdetik a kapitalizmus szocializmussá való átalakításának reformista útjait. Ide sorolják az úgynevezett „népi kapitalizmust”, a szocializmus „építését” a tőkésországokban, valamint a „nemzeti kommunizmus” megteremtését. Az effajta „elméleteknek” az a céljuk, hogy megőrizzék a monopoltőke uralmát, eszmei zűrzavart idézzenek elő a forradalmi munkásmozgalomban, eszmeileg lefegyverezzék a szocializmusért harcoló munkásosztályt. A leninizmus következetesen és kíméletlenül harcolt és harcol a reformista közgazdasági elméletek és a kommunista és munkáspártokba való behatolásuk ellen, mert a reformizmus a marxizmus ellensége, amely szembehelyezkedik a proletariátus és a szocializmus érdekeivel. *(l. Revizionizmus a politikai gazdaságtanban.)*

Rejtett túlnépesedés – *l. Agrár (rejtett) túlnépesedés.*

Reklám – az áruk megismertetése a fogyasztókkal, különféle termelő, kereskedelmi, kulturális és egyéb vállalatok és intézmények áruinak (és szolgáltatásainak) propagálása. A reklám eszközei: különféle plakátok, sajtó, rádió, televízió- és mozihirdetések, kiállítások, árumintavásárok, gyártási márkák, árucimkék, üzleti és vállalati kirakatok. A tőkésországokban a reklám a konkurrenciaharc és az áru értékesítéséért vívott harc eszköze. A reklám a kapitalizmusban és különösen az imperializmus korszakában óriási összegeket emészt fel, mivel az áruk értékesítése a termelés anarchiája és a dolgozók fizetőképes keresletének a termelés növekedésétől való elmaradása miatt egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A tőkés reklám a legtöbbször feldicséri az áruk minőségét és jó tulajdonságait, előmozdítja a nem teljes értékű vagy hamisított termékek értékesítését.

A reklám a szocialista társadalomban a fogyasztók érdekeit szolgálja. A szocialista reklámnak az a rendeltetése, hogy pontosan tájékoztassa a fogyasztókat az árukészletekről, az áruk tulajdonságairól és minőségéről. A szocialista reklám kedvezően befolyásolja a fogyasztók ízlésének alakulását, s olyan új árukat propagál, amelyek emelik a fogyasztás kulturáltságát.

Reklamáció – panasz bejelentése a szállított termékek minőségének, választékának, csomagolásának és komplettségének fogyatékosságaival, illetve a teljesített munkák hibáival szemben. Reklamációt rendszerint az áru átvétele után azonnal, vagy a teljesített munka átvételekor kell bejelenteni. A reklamáció a felfedett fogyatékosságok kijavítását vagy a termék alacsonyabb minőségi osztályba sorolását, s ennek megfelelően árának csökkentését követelheti. Egyes esetekben a reklamáció a szállító és a fogyasztó között kötött szerződés felbontására és olyan igények bejelentésére vezet, amelyek követelik a szállítás gondatlan teljesítése vagy a munka rossz elvégzése miatt bekövetkezett veszteségek megtérítését.

Rekonverzió – a háború befejeztével az ország gazdaságának átállítása békés vágányokra. A tőkés gazdaság rekonverziója spontánul, éles konkurrenciaharc közepette megy végbe, kiélezi az egyes iparágak fejlődésének aránytalanságait, rendszerint együtt jár a termelés hanyatlásával, a munkanélküliség növekedésével, a dolgozók életkörülményeinek romlásával. A tőkésországok gazdaságának a második világháború utáni rekonverziója részleges volt, rövid ideig tartott, s átcsapott a gazdaság militarizálásába, amelyet a haditermelés megcsappanásától óriási extraprofitjukat féltő monopóliumok kényszerítettek ki. A Szovjetunióban a Nagy Honvédő Háború befejezése után tervszerűen ment végbe a népgazdaság békés célokra történő átállítása, amelynek eredménye: a népgazdaság helyreállítása és további fejlesztése, a dolgozók jólétének növekedése.

Rekvirálás – magánszemélyek vagy szervezetek vagyontárgyainak az állam részéről történő kényszerű elidegenítése vagy ideiglenes igénybevétele bizonyos térítés ellenében. A szovjet törvényhozás szabályozza a rekvirálás feltételeit, rendjét és a rekvirált vagyontárgyak ellenében fizetendő térítés nagyságát.

Relatív értéktöbblet – olyan értéktöbblet, amely a szükséges munkaidő csökkenése és a többlet-munkaidő megfelelő növekedése alapján a munkatermelékenység emelkedésének eredményeképpen keletkezik. A relatív értéktöbblet termelése az *abszolut értéktöbblet (l.)* termelésével együtt a munkásosztály tőkés kizsákmányolása fokozásának egyik módszere. A szükséges munkaidő nagysága a munkaerő értékének nagyságától függ. A munkások létfenntartási eszközeit (élelmet, ruházatot stb.) termelő ágazatok, valamint a fogyasztási cikkek termeléséhez szükséges gépeket és anyagokat termelő ágazatok munkatermelékenységének növekedésével a létfenntartási eszközök értéke, következésképp-

pen a munkaerő értéke is csökken. Ennek eredményeképpen csökken a szükséges munkaidő, s növekszik a többlet-munkaidő. Minél kisebb az a szükséges munkaidő, amelynek folyamán a munkás újratermeli munkaerejét, annál nagyobb — azonos hosszúságú munkanapon — a többlet-munkaidő, amelynek folyamán a munkás értéktöbbletet termel a tőkésnek. Ha például 10 órás munkanapon a szükséges munkaidő 4 óráról 3 órára csökken, a többlet-munkaidő ennek megfelelően 6 óráról 7 órára emelkedik, tehát az értéktöbblet is növekszik. A bérmunkás semmit sem nyer a munkaerő értékének csökkenésén, mivel a munkatermelékenység növekedése folytán emelkedő termelésből eredő profitot teljesen a tőkések sajátítják el. A munka termelékenységének növekedése, amely a relatív értéktöbblet termelésének alapja, az egyes tőkések és tőkés egyesülések egymástól elszigetelt tevékenységének spontán eredménye; ezek a tőkések és tőkés egyesülések a minél nagyobb profit elérése végett, a külön értéktöbblet hajszolása közben alkalmaznak új technikát vállalataikban. Az egyszerű tőkés kooperáció, a manufaktúra és a gépi nagyipar a munkatermelékenység fokozatos emelkedésének, tehát a relatív értéktöbblet egyre nagyobb növekedésének egymást következetes sorrendben követő újabb és újabb fokozata. A relatív értéktöbblet termelése különösen nagy arányokat ölt a kapitalizmus gépi korszakában, amikor a technika fejlődése lehetővé teszi a tőkéseknek, hogy gyorsan növeljék a munka termelékenységét, s így fokozzák a munkások kizsákmányolását.

Renner, Karl (1870–1950) – az osztrák szociáldemokrácia vezére. 1919–1920-ban az első osztrák köztársaság kancellárja, 1945-től 1950-ig a második osztrák köztársaság elnöke. Egyik teoretikusa az úgynevezett ausztromarxista iskolának, amelyre a marxizmus revízióját célzó különféle próbálkozások jellemzőek. Az első világháború idején nyíltan soviniszta álláspontot volt, s a német és az osztrák imperializmus állammonopolista intézkedéseit a „szocializmus megvalósításának" minősítette. „A gazdaság mint összfolyamat és a szocializálás" („Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung" – Berlin 1924) című könyvében azt a reformista tételt igyekezett megalapozni a kapitalizmus forgalmon és hitelen keresztül történő „automatikus szocializálásának" elmélete alapján, hogy a kapitalizmus „belenő" a szocializmusba. A tőkés részvénytársaságok alapítását és a monopóliumok növekedését a szocializmus megvalósulásának tekintette. „Az új világ és a szocializmus" („Die neue Welt und der Sozialismus" 1946) című brosúrájában és „A modern társadalom átalakulása" („Die Verwandlung der modernen

Gesellschaft") című könyvében (amelyet halála után, 1953-ban adtak ki) Renner azt az elméletet hangoztatta, hogy a kapitalizmus már jelentős mértékben „belenőtt a szocializmusba", s a munkásoknak már nem kell harcolniuk a tőke ellen, amely önmagától megszűnt és elvesztette hatalmát. A tőkés kizsákmányolás védelmezésének ezt a legújabb formáját hirdeti most a tőkésországok reformista közgazdászainak többsége.

Rentabilitás – nyereségesség, jövedelmezőség. A tőkés társadalomban a tőkések haszna: a termelés bővítésének fő ösztönzője, mivel a termelés a termelési eszközök magántulajdonán és a bérmunka kizsákmányolásán alapszik. A tőkés termelés célja mindig a legmagasabb profit elérése a legkisebb tőkeráfordítások révén. A profithajszának kísérő jelensége a termelés anarchiája és a tőkések közt dúló elkeseredett konkurrenciaharc. Ebben a harcban a bizonyos rentabilitási színvonaltól elmaradó vállalatok tönkremennek, elpusztulnak, a nagyobb és erősebb vetélytársak hatalmába kerülnek. A tőkés rentabilitás ingatagsága különösen a gazdasági válságok idején mutatkozik meg, amikor rengeteg tőkésvállalat jut csődbe.

A szocialista gazdaságban a nyereségesség nem öncél, hanem a társadalmi termelés bővítésének és az egész társadalom szükségletei még teljesebb kielégítésének fontos feltétele. A rentabilitás a szocialista vállalat munkájának egyik legfontosabb gazdasági mutatószáma, amely azt jelenti, hogy a vállalat a termékeinek értékesítésével szerzett eszközökből pótolja termelési ráfordításait, s ezenfelül tiszta jövedelmet ér el. A nyereség természete a szocializmusban egészen más, mint a kapitalizmusban; a nyereség itt nem fejez ki kizsákmányolási viszonyokat. A szocialista rentabilitás a szilárd és állandó jövedelmezőség magasabbrendű formája. Ez azt jelenti, hogy *a)* a szocialista vállalatok rentabilitása növekedésének nem kell ellentétbe kerülnie más vállalatok érdekeivel, hanem éppen megfordítva, hosszú évek távlatában kedvező feltételeket kell teremtenie az egész népgazdaság jövedelmezőségének fokozódására; *b)* a szocialista vállalatok rentabilitása nincs kitéve a konjunkturális áringadozásoknak, mivel a tervgazdaság biztosítja, hogy a vállalatok szilárd, tervezett árakon értékesítsék termékeiket; *c)* a szocialista gazdaságnak minden szükséges feltétele megvan ahhoz, hogy biztosítsa a vállalatok állandó rentabilitását és a rentabilitás növekedését előmozdító tényezők legteljesebb kihasználását: a munka termelékenységének szakadatlan növelését és az önköltség csökkentését, a szállítási és az igazgatási költségek csökkentését stb. A termelés összes belső tartalékainak mozgósítása lehetővé teszi, hogy minden szo-

cialista vállalat nyereséges legyen.

Részesbérlet – a földbérlet egyik formája, amelynél a termés egy része a föld tulajdonosát illeti meg. Csaknem minden tőkésországban, gyarmaton és félgyarmaton megvan. A feudalizmus csökevénye. A részesbérleti rendszerben a föld tulajdonosa elsajátítja a részesbérlő egész többlettermékét, gyakran pedig még a szükséges termék jelentős részét is. Néhány országban (az Egyesült Államokban, Olaszországban, Franciaországban) a részesbérletnek vannak olyan esetei is, amikor tőkés részesbérlő veszi bérbe a földet, s bérmunkásokat zsákmányol ki. A részesbérlet egyik válfaja a felesbérlet, amikor a föld bérletéért a termés felét fizetik. Az Egyesült Államok hat déli államában 1950-ben az összes farmerek 20%-a, a néger farmerek 39%-a volt részesbérlő. Oroszországban a részesbérlet a jobbágyság csökevényeként egészen 1917-ig megmaradt.

„Részesedési rendszer" – az a lényege, hogy a valamely *részvénytársaság (l.)* ellenőrző részvénypakettjével rendelkező nagytőkés vagy tőkések egyesülése más részvénytársaságok („leányvállalatok") ellenőrző részvénypakettjének megvásárlására használja fel e társaság tőkéjét. A monopóliumok a „leányvállalatok" tőkéjét felhasználva összevásárolják a részvénytársaságok újabb csoportjának részvényeit, ezeket „unokavállalatokká" változtatják át és így tovább. A sor elején levő részvénytársaság (az „anyatársulat") részvényeinek csak egy részét birtokló tőkések a „leányvállalatok" és az „unokavállalatok" közvetítésével saját tőkéjüknél 10–20-szor nagyobb tőkét ellenőrizhetnek. A „részesedési rendszer" tehát előmozdítja a monopóliumok hatalmának óriási arányú megnövekedését. A „leányvállalatok" és az „unokavállalatok" tőkéjének felhasználása lehetővé teszi a legkülönfélébb mesterkedéseket és a kisrészvényesek kirablását, mivel az „anyatársulat" a törvény értelmében nem felel a „leányvállalatért", amely önálló és független részvénytársaságnak számít. Az Egyesült Államokban például a „részesedési rendszer" segítségével 66 milliárdos korporáció ellenőrzi 660 000 részvénytársaság, vagyis az összes részvénytársaságok 75%-ának aktíváit.

Részvény – a részvénytársaság tőkéjében való részvételt és a jövedelméből való részesedésre, *osztalékra (l.)* való jogot bizonyító értékpapír. A részvények lehetnek egyszerű (közönséges) részvények és elsőbbségi részvények. Az egyszerű részvények a vállalat profitjától függően ingadozó nagyságú jövedelmet és a részvény birtokosának a részvényesek közgyűlésén részvételi jogot biztosítanak. Az elsőbbségi részvények olyan ta-

núsítványok, amelyek külön jogokat biztosítanak tulajdonosuknak, hogy a részvénytársaság vagy a bank jövedelmétől függetlenül kapjanak részvényük után évente szilárdan megszabott összeget. Ezek a részvények nem jogosítják fel tulajdonosukat a részvényesek közgyűlésén való részvételre.

Részvényárfolyam – a részvények adásvételi ára. A részvények eladása voltaképpen jövedelemszerzési jog eladása. A részvények árfolyama annak a pénzösszegnek megfelelően alakul ki, amely bankban elhelyezve kölcsönkamat formájában ugyanakkora jövedelmet biztosítana, mint amekkorát a részvény hoz *osztalék (l.)* formájában. Ha például egy 100 dolláros névértékű részvény évente 10 dollár osztalékot hoz, a bankok pedig évi 5%-os betéti kamatot fizetnek, a részvény tulajdonosa arra törekszik majd, hogy 200 dollárért adja el részvényét, minthogy bankbetétként ez az összeg hozza meg az évi 10 dollárt. A részvényárfolyamra nemcsak a ténylegesen kifizetett osztalék hat, hanem a jövőben feltételezett osztalék is. A túltermelési válság a részvényárfolyamok esését idézi elő. A részvényárfolyamok ingadozását a tőkés világ legkülönfélébb gazdasági és politikai jelenségei befolyásolhatják. Például az állami katonai megrendelések növekedése rendszerint a hadfelszerelési cikkeket gyártó részvénytársaságok osztalékainak emelkedését ígéri, ezért növeli az említett társaságok részvényei iránti kereletet, s emeli részvényeik árfolyamát.

Részvénytársaság – a tőkésországokban a nagyvállalatok leginkább elterjedt formája. A részvénytársaság tőkéje értékpapírok, *részvények (l.)* kibocsátásából képződik; ezeket a részvényeket vásárolják meg a részvénytársaság tagjai (a részvényesek). A részvénytársaság nyereségének egy részét a minden egyes részvényt megillető *osztalék (l.)* formájában osztják el a részvényesek között. A részvénytársaság legfelsőbb szerve formálisan a részvényesek közgyűlése, amely megválasztja a társaság tevékenységét közvetlenül irányító szerveket (az igazgatóságot és a felügyelő bizottságot). A részvényesek közgyűlésén a részvénytulajdonosok szavazatainak számát részvényeik száma határozza meg. Ezért a részvénytársaságok tényleges urai a részvények többségével rendelkező pénzmágnások. Ha a kis részvényesek sokan vannak, a nagytőkésnek elegendő az összes részvények 40–30%-a, vagy még ennél is kisebb hányada ahhoz, hogy teljesen kézben tartsa a részvénytársaságot *(l. Ellenőrző részvénypakett)*. A részvénytársasági forma lehetővé teszi, hogy sok személy pénzét egyetlen nagy tőkében egyesítsék, ezért ez a tőkecentralizáció formája. Részvénytársaságok nélkül le-

hetetlen lett volna a hatalmas tőkésvállalatok megalakulása. Az imperializmus korában a fináncoligarchia arra használja fel a részvénytársaságot, hogy idegen tőkére terjessze ki uralmát. Egy olyan részvénytársaság, amelyben pénzemberek csoportja (vagy egyetlen nagytőkés) uralkodik, megkaparintja egy olyan másik részvénytársaság részvényeinek ellenőrző pakettjét, amely viszont egy harmadik részvénytársaság ellenőrző részvénypakettjeivel rendelkezik és így tovább. Ez a rendszer lehetővé teszi, hogy a pénzmágnások maroknyi csoportja saját tőkéjét sokszorosan meghaladó nagyságú tőkével rendelkezzék. A burzsoá ideológusok a „népi kapitalizmus" mítoszát propagálva égig magasztalják a tőkésvállalatok részvénytársasági formáját. Azt erősítgetik, hogy a részvénytársaság a *„tőke demokratizálódásának" (l.)* formája, vagyis olyan forma, amelyben nincsenek osztályellentétek. A valóságban a részvényesek többségének semmiféle szerepe sincs a részvénytársaság igazgatásában, a lakosság többségének pedig egyetlen részvénye sincs. A részvénytársaság tehát nem más, mint a monopoltőke uralmának egyik formája.

A Szovjetunióban az új gazdasági politika (nep) első időszakában kereskedelmi-ipari, közlekedési, hitelügyi és más vegyes részvénytársaságokat alakítottak. De a Szovjetunióban létesített részvénytársaságok gyökeresen különböztek a tőkés részvénytársaságoktól. Ezek vagy az állami ipar egyik igazgatási formáját testesítették meg, amikor az állami vállalatok irányítása különböző népbiztosságokhoz tartozott, vagy az államkapitalizmus megnyilvánulási formái voltak, amikor az állam túlnyomó részesedésének biztosításával egyidejűleg magántőke is részt vett ezekben a részvénytársaságokban. A részvénytársaságok a helyreállítási időszak végén (1925-ben) fejlődtek ki leginkább. Ezek a részvénytársaságok főként azt a célt szolgálták, hogy a külföldi és a belföldi magántőkét az állam ellenőrzése alatt felhasználják a szovjetország népgazdaságának helyreállítására és fejlesztésére. A harmincas évek elején a részvénytársasaságok többségét újjászervezték trösztökké. kereskedelmi központokká stb.

Revalorizálás – *l. Pénz revalorizálása.*

Revizionizmus a politikai gazdaságtanban – a marxista–leninista közgazdasági tanítás formális elismerése, de alaptételeinek meghamisítása, alapelveinek revíziója. A munkásosztály forradalmi harcát ellenző revizionisták kénytelenek számolni a marxizmus–leninizmus diadalával, s ezért marxistának álcázzák magukat. A revizionisták a marxizmus–leninizmus „kijavításának" ürügyén akarják megfosztani a marxizmus–leniniz-

must forradalmi tartalmától. A mai revizionizmus tagadja a két tábor – a szocializmus és a kapitalizmus – létezését, s azt állítja, hogy a burzsoá országokban is megkezdődött a szocializmus építése; tagadja a különböző országok szocializmus és kommunizmus felé haladásának általánosan érvényes törvényszerűségeit, védelmezi a „nemzeti kommunizmus" elméletét, amelyet az imperializmus ideológusai propagálnak, tagadja a kapitalizmusban a proletariátus elnyomorodásáról szóló marxi elméletet, s azt állítja, hogy a kapitalizmusban lehetséges a válságok kiküszöbölése, a tőke úgynevezett „demokratizálásával" pedig az osztályok megszüntetése. A revizionizmus annak a hatásnak következménye, amelyet a burzsoá ideológia gyakorol a kommunista és a forradalmi munkáspártok soraiban meghúzódó ingatag elemekre. A revizionizmus eszmei-elméleti lepel, amely a forradalmi gyakorlatról a reformista gyakorlatra, a munkásosztály létérdekeinek elárulására való áttérést takargatja *(l. Reformizmus a politikai gazdaságtanban)*. A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak 1957 szeptemberében megtartott értekezlete a dogmatizmust és a revizionizmust egyaránt elítélte a kommunista mozgalomban, s egyszersmind hangsúlyozta, hogy a mostani viszonyok között a legnagyobb veszély a revizionizmus, a jobboldali opportunizmus mint a burzsoá ideológia megnyilvánulása, amely a kapitalizmus megóvását vagy helyreállítását követeli, a munkásosztály forradalmi energiáját megbénítja.

Ricardo, David (1772–1823) – angol polgári közgazdász és politikus, az angol klasszikus polgári politikai gazdaságtan kimagasló képviselője. Abban az időszakban védelmezte a burzsoázia érdekeit, amikor az még a hűbériség ellen harcoló, felfelé ívelő osztály volt. Ricardo leghíresebb közgazdasági munkája: „A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei" („On the principles of political economy and taxation" – 1817. Magyar kiadás: Akadémiai Kiadó 1954). Ebben a munkájában megbírálta A. *Smith (l.)* hibáit, és tovább fejlesztette a munkaértékelméletet, amelyet az egész politikai gazdaságtan alapjának tekintett. A munkaértékelméletből kiindulva igyekezett levezetni a politikai gazdaságtan összes kategóriáit: a tőkét, a munkabért, a profitot és a járadékot. Adam Smith értékelméletéhez képest további előrehaladást ért el, s kimutatta, hogy a munkás munkájával termelt érték a munkabér, a profit és a járadék forrása. A munkabért és a profitot a munkával termelt érték két részeként vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy ha a munkabér csökken, a profit emelkedik, ha pedig növekszik, a profit csökken. Ezzel Ricardo voltaképp feltárta a proletariátus és a

burzsoázia érdekellentéteit. De Ricardo, mint a burzsoázia ideológusa, a termelés természetes, örök társadalmi formájának tartotta a kapitalizmust, s a tőkés társadalom közgazdasági kategóriáinak csupán mennyiségi elemzésére korlátozódott. Ricardo nem vetette fel az árutermelő munka jellegének kérdését, s nem elemezte az értékformákat. Nem vizsgálta az értéktöbblet lényegét, függetlenül konkrét megjelenési formáitól. Hibásan feltételezte, hogy a munkás munkáját, nem pedig munkaerejét adja el a tőkésnek, így olyan helyzetbe került, hogy a munkaértékelmélet alapján képtelen volt megmagyarázni a profit eredetét. Mivel az értéket azonosította a *termelési árral (l.)*, nem tudta megmagyarázni, hogy az érték ténylegesen nem esik egybe a termelési árral. Az ebből a nehézségből kivezető utat keresve, hibásan azt állította, hogy az értéknek két tényezőjét kellene kiemelni: a munkát és a profitot. Ricardo tagadta az *abszolút járadék (l.)* létezését. A munkaértékelméletből kiindulva megalapozta a különbözeti járadékot *(l. Különbözeti járadék a kapitalizmusban)*, amelyet az úgynevezett *csökkenő földhozadék törvényével (l.)* hozott összefüggésbe. A klasszikus polgári politikai gazdaságtan Ricardo közgazdasági nézeteiben elérte fejlődésének legmagasabb csúcsát. Marx nagyra értékelte Ricardo munkaértékelméletét és a közgazdasági elmélet fejlődésében progresszív szerepet betöltő tudományos tételeit. De Marx mélyrehatóan bírálta is Ricardo hibás tételeit. Ricardo tanításának következetlenségeit és ellentmondásait a vulgáris közgazdászok kihasználták a munkaértékelmélet tagadására.

Robot (munkajáradék) – a jobbágyparasztok földesúri kizsákmányolásának egyik formája; a kapitalizmus előtti földjáradék egyik formája. A robot azt jelentette, hogy a paraszt a hét jelentős részében saját szerszámaival és igaerejével a földesúr birtokán dolgozott, a hét többi napján pedig a létfenntartási forrását jelentő saját földjét művelte. A paraszt robotot teljesített a kolostori és az egyházi földeken, az uralkodóház és az állam gazdaságaiban is. A robotgazdálkodás rendszere a hűbériség korában minden országban elterjedt. A cári Oroszországban 1861-ben, a jobbágyság megszüntetésekor eltörölték a robotot, de ez a valóságban ledolgozás formájában egészen a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig megmaradt, amely végérvényesen megsemmisítette a földesúri rendszert. A robot a gyarmati és a gazdaságilag elmaradott országokban még ma is megvan.

Rohammunka-mozgalom – a szocialista verseny egyik tömegformája. A Szovjetunióban 1926-ban bontakozott ki, s különösen az első ötéves terv évei-

ben terjedt el a kommunista pártnak arra a felhívására, hogy a dolgozók indítsanak szocialista versenyt az ötéves terv sikeres teljesítéséért. E mozgalom fő célja: a munka termelékenységének növelése, a tervfeladatok teljesítése és túlteljesítése, az egész termelési folyamat nagyarányú megjavítása, a munka jobb megszervezése, a termelés és az igazgatás ésszerűsítése, a feltaláló mozgalom fejlesztése és a szocialista termelés általános kulturáltságának magasabb színvonalra emelése. A rohammunkás-brigádok a kommunista szombatok legjobb hagyományait folytatták. A későbbiek során a rohammunkások mozgalmából kibontakoztak a *szocialista verseny (l.)* újabb, fejlettebb formái.

Rövidlejáratú hitel a Szovjetunióban – rövid lejáratra, rendszerint egy évnél rövidebb időre adott hitel. A Szovjetunióban a rövidlejáratú hitel, miként a többi hitelfajta is, közvetlen bankhitel. A gazdasági szervezetek kölcsönös hitelnyújtására alapozott kereskedelmi hitelt a *hitelreform a Szovjetunióban 1930—1931-ben (l.)* eltörölte. A rövidlejáratú hitelnyújtás egységes központja a Szovjetunió Állami Bankja.* Részben a beruházási bankok is adnak rövidlejáratú hitelt. A vállalatok és a gazdasági szervezetek átmeneti pótlólagos forgóeszközszükségleteik kielégítésére kapnak rövidlejáratú hitelt, ha ez a szükségletük termelési és forgalmi folyamatukból ered. Ilyen hitelt folyósítanak bizonyos esetekben a berendezés korszerűsítésének és újabb gyártási folyamatok bevezetésének finanszírozására is. A rövidlejáratú hitelezés legfontosabb eszközforrásai: a vállalatok és a gazdasági szervezetek átmenetileg felszabadult pénzeszközei és az állami költségvetésnek az Állami Bank számláin nyilvántartott tartalékai. A rövidlejáratú hitelnyújtás alapelvei szerint ezt a hitelt terv szerint és a tervben meghatározott célra adják, mégpedig a tervteljesítés arányában, az áruk és egyéb anyagi értékek megtérülésének tervezett időtartamára és bizonyos anyagi fedezet ellenében. Az Állami Bank a hitelnyújtás folyamatában rubel segítségével ellenőrzi a vállalat gazdasági tervének teljesítését. A kivitelező építési vállalatok a beruházási bankoktól kapnak rövidlejáratú hitelt.

[* Magyarországon a Magyar Nemzeti Bank tölti be ezt a szerepet; a rövidlejáratú hitelezés elvei általában megegyeznek a szovjet gyakorlattal.]

Rubelellenőrzés (a Szovjetunióban) – a pénzviszonyok alapján a szocialista vállalatok gazdasági tevékenységének, termelési, értékesítési, önköltségi és felhalmozási tervük teljesítésének ellenőrzése. Az állami költségvetési és hitelszervek által végrehajtott rubelellenőrzés kiterjed: 1. a vállalatok egymás

közötti kapcsolataira; 2. minden egyes vállalatnak más gazdasági szervezetekhez fűződő kapcsolataira; 3. magára a vállalatra. A Pénzügyminisztérium és az Állami Bank szervei a pénzügyi ellenőrzéskor megvizsgálják a vállalatnak adott eszközök felhasználását, a vállalat költségvetési befizetési kötelezettségeinek teljesítését, kapott hiteleinek kiegyenlítését, a fizetési fegyelem megtartását, s egyszersmind ellenőrzik és előmozdítják a termelési és az értékesítési tervek teljesítését, valamint a minőségi mutatószámok teljesítését. A vállalatok és más gazdasági szervezetek közötti kölcsönös kapcsolatok rubelellenőrzését az teszi szükségessé, hogy ezek szerződéseket kötnek egymással nyersanyagok, tüzelőanyagok, villamos energia és késztermékek szállítására. Ez az ellenőrzés abban fejeződik ki, hogy a szerződési kötelezettségüket nem teljesítő vállalatokkal szemben pénzügyi szankciókat alkalmaznak (késedelmi kamat, pénzbüntetés, kötbér fizetésére kötelezik őket). A vállalat rubelellenőrzése elsősorban arra irányul, hogy pénzformában összemérje az üzemek és az üzemrészek ráfordításait és gazdasági eredményeit (az önköltségi és a jövedelmezőségi feladat teljesítését), s egyszersmind anyagilag ösztönzi a jól dolgozó üzemrészeket, illetve anyagi szankciókat alkalmaz a rosszul dolgozókkal szemben* *(l. Önálló elszámolás, Szovjetunió hitelrendszere).*

[* A magyar népgazdaságban voltaképpen hasonló elvek alapján bonyolódik le az ún. forintellenőrzés.]

S

Saint-Simon, Claude Henri (1760–1825) – nagy francia utópista szocialista. Műveiben sok mélyenszántó eszmét fejtett ki a társadalom történelmi fejlődéséről. Felvetette a társadalom haladásának eszméjét, noha e haladás mozgató erőit nem értette meg. Úgy vélte, hogy a szellem haladása határozza meg az egész gazdasági fejlődést. Az egyik első teoretikus volt, aki a francia polgári forradalom elemzése alapján megmutatta a tulajdonviszonyok jelentőségét a társadalom különböző osztályai közt dúló harcban. Mélyrehatóan bírálta a tőkés termelési módot, s egyebek közt feltárta a termelési anarchiának a termelőerők fejlődésére gyakorolt negatív hatását. Sok fontos tételt vetett fel annak szükségességéről, hogy tudatosan kell szabályozni a társadalmi munkát, egységes tervet kell készíteni az egész társadalmi termelés fejlesztésére, be kell vezetni az általános munkakötelezettséget és a munka szerinti elosztást. Hangsúlyozta, hogy az új rend céljának szükségképpen annak kell lennie, hogy megjavítsa a legszámosabb és legszegényebb osztály (vagyis a proletariátus) helyzetét.

A szocializmusról meghirdetett eszméivel főként az uralkodó osztályok képviselőihez fordult. Az összes utópista szocialistákhoz hasonlóan Saint-Simon sem értette meg, hogy a munkások felszabadítása maguknak a munkásoknak az ügye. Idealista álláspontból kiindulva az új rend megteremtésében a felvilágosodás elterjedésének tulajdonította a döntő szerepet. Engels mondta, hogy Saint-Simonnál „a polgári irányzat a proletár irányzat mellett bizonyos fokban még érvényesült". *(Engels:* „Anti-Dühring". Szikra 1950. 19. old.) Ez mutatkozott meg az osztályokról alkotott felfogásában is, amely szerint két osztály van: a henyélők és a dolgozók (indusztriálisok) osztálya. A dolgozókhoz sorolta nemcsak a munkásokat, hanem az ipari tőkéseket, a kereskedőket és a bankárokat is. Úgy vélte, hogy a szocialista társadalomban meg kell maradnia a magántulajdonnak és a kizsákmányolók osztályának, s a szocialista társadalmat a tudósok közreműködésével a nagyiparosoknak kell ve-

zetniük. Naivan abban reménykedett, hogy az „indusztriálisoknak" ez a rétege képes önzetlenül tevékenykedni az egész társadalom javára. Saint-Simon tanítása a XIX. század első negyede Franciaországának fejletlen tőkés viszonyait és osztályharcát tükrözte.

Saját forgóeszközök – a szocialista gazdaságban a vállalatoknak és a gazdasági szervezeteknek államilag kiutalt eszközök, amelyek a termelési és az értékesítési folyamat zavartalan lebonyolítását biztosító *forgóeszközök (l.)* képzéséhez szükségesek. A saját forgóeszközök tervezett összegét normatívának nevezik. A „saját" elnevezés egyébként feltételes, mivel az állami vállalatok és gazdasági szervezetek összes eszközei össznépi tulajdonban vannak. Ezt az elnevezést csak azért használják, hogy a forgóeszközöknek állandóan a vállalatoknál és a gazdasági szervezeteknél levő részét megkülönböztessék a vállalatok visszatérítendő kölcsöneszközeitől.

Az állami vállalatok saját forgóeszközeit a nyereségből és a költségvetési kiutalásokból képezik. A vállalatok és a gazdasági szervezetek vezetői felelősek azért, hogy biztosítsák a vállalatok és a szervezetek saját forgóeszközzel való ellátását, de felelősek a saját forgóeszközök megőrzéséért, valamint hatékony és rendeltetésszerű felhasználásáért is.

Saját forgóeszközök normalizálása – a vállalatok és a gazdasági szervezetek termelési programjának és értékesítési tervének teljesítéséhez szükséges forgóeszközök szükségletét meghatározó mutatószámok megállapítása. A saját forgóeszközök normáját úgy kell kidolgozni, hogy fölösleges (normatíván felüli) nyersanyag-, anyag-, félkésztermék- és késztermék-készletek ne képződjenek, de a vállalat folyamatos, ütemes munkáját forgóeszköz-hiány ne akadályozza. A saját forgóeszközök szükségletét a nyersanyagok, az anyagok, az áruk és a pénzösszegek napokban vagy más mértékegységekben (például a munkavolumen százalékában stb.) kifejezett megfelelő készletnormái és a termelési program (a szállítási program, a munkaprogram, az áruforgalmi program stb.) alapján határozzák meg. A saját forgóeszközök normalizálásának a gazdasági tevékenység különböző területein (ipar, építkezés, ellátás stb.) különböző sajátosságai vannak. Például az iparvállalatok saját forgóeszközeinek normatíváit külön számítják ki a nyersanyagokra és az alapanyagokra, a segédanyagokra, a tüzelőanyagra, a göngyölegre, a fogyóeszközökre, a karbantartáshoz szükséges tartalékalkatrészekre, a befejezetlen termelésre, a következő időszakok kiadásaira, valamint a termelési készletek és a ráfordítások normáival összhangban a raktári késztermékekre. A kivitelező építési

és szerelési vállalatok saját forgóeszközeinek normatíváit a munkavolumen százalékában kifejezett készletnormákból kiindulva állapítják meg. Az ellátó és az értékesítő szervezetek árukészleteihez szükséges saját forgóeszközök szükségletét a raktári forgalom, a napokban kifejezett készletnormák és a saját forgóeszközöknek az áruk kifizetésére megszabott részesedési százaléka alapján állapítják meg. A kiskereskedelem árukészleteire hasonlóképpen állapítják meg a saját forgóeszközök normáját.

Saját forgóeszközök normatívája – a vállalatoknak és a gazdasági szervezeteknek kiutalt forgóeszközök összege. Azt a célt szolgálja, hogy a vállalatok és a gazdasági szervezetek anyagi értékekből megfelelő nagyságú készleteket képezzenek termelési, ellátási és értékesítési tevékenységük zavartalan lebonyolításához és ezen keresztül termelési programjuk teljesítéséhez. A vállalati saját forgóeszközök normatíváját az állami terv szabja meg. A minimális szükségleteken felül az egyes időszakokban jelentkező forgóeszközszükségletet a vállalatok bankhitelből, vagyis vállalati kölcsöneszközökből fedezik. Bizonyos esetekben, a vállalat pénzügyi ellenőrzésének erősítése céljából, a szükséges forgóeszközök minimumának egy részét is a bank bocsátja hitel formájában a vállalat rendelkezésére. A vállalati saját forgóeszközök normatívájának nagysága közvetlenül a termelés (az áruforgalom) terjedelmétől és az eszközök (készletnormák) körforgásának idejétől függ. Ha a termelés (a munka, az áruforgalom) növekszik, növelni kell az áruk és az anyagi értékek készleteit. Ebből következik, hogy e növekedés fedezéséhez pótlólagos forgóeszközök szükségesek. Mivel a vállalatok általában fokozzák forgóeszközeik forgási sebességét, a forgóeszköz-normatívák legtöbbször lassabban növekszenek, mint a termelés terjedelme. De a termelés terjedelmének növekedése végső soron mégis arra vezet, hogy az állami vállalatok és gazdasági szervezetek saját forgóeszközeinek normatívája évről évre növekszik. Ezt a növekedést a vállalatok és a gazdasági szervezetek elsősorban saját forrásaikból, ha pedig ezek nem elegendők, költségvetési kiutalásokból fedezik.

Say, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia közgazdász, a polgári *vulgáris politikai gazdaságtan (l.)* egyik első képviselője. Fő műve: „Értekezés a politikai gazdaságtanról stb." („Traité d'économie politique etc." – 1803). Say azt állította, hogy a termelés folyamatában hasznosságot hoznak létre, amely a dolgoknak értéket ad. Say tehát azonosította a használati értéket és az értéket, s kijelentette, hogy az áru értékének megteremtésében a munkán kívül a tőke és a természet is részt vesz. Say véleménye sze-

rint a munka csak azt az értékrészt teremti meg, amely a munkabérben fejeződik ki. Say ilyen úton kísérelte meg a munkások tőkés kizsákmányolásának álcázását és a tőkés termelésnek három tényező: a munka, a tőke és a föld harmonikus együttműködéseként való feltüntetését. Say tagadta a túltermelési válságok elkerülhetetlenségét, azt állítva, hogy a termékeket termékekre cserélik, s minden egyes eladó egyszersmind vevő is. Állítása szerint a tőkés termelés közvetlen célja a fogyasztás, nem pedig a profitszerzés. Say „három tényezőjének elméletét" a mai polgári politikai gazdaságtan lépten-nyomon felhasználja.

„Schuman-terv" („Európai Szén- és Acélközösség") – a Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Olaszország, Belgium, Hollandia és Luxemburg szén- és kohóiparának államközi monopolista egyesülése. Ezt a tervet Robert Schuman francia külügyminiszter vetette fel 1950 májusában; a terv 1952 augusztusában lépett életbe. Ez a szuperkartell egyesíti Nyugat-Európa egész széntermelésének körülbelül felét, acéltermelésének kétharmadát. A „Schuman-terv" tagországai 1955-ben 245,1 millió tonna szenet, 51,6 millió tonna acélt és 40,2 millió tonna nyersvasat termeltek. A vezető szerep Nyugat-Németországé, amely jóval több acélt termel, mint a szuperkartell bármelyik tagországa és több szenet, mint a többi tagország együttvéve. A „Schuman-terv" előmozdítja Nyugat-Németország militarizálását; ez a terv az Északatlanti Szövetség és a Nyugat-európai Unió legfontosabb nyugat-európai ipari bázisa. A nyugat-európai szén- és acélközösség létrehozásának valóságos kezdeményezői az amerikai monopóliumok voltak, amelyek a velük szoros kapcsolatban levő ruhrvidéki tőkemágnásokon keresztül tevékenykedve Nyugat-Németország uralmát akarják biztosítani Nyugat-Európa nehéziparában. Az Egyesült Államok 1954 áprilisában 100 millió dollár hitelt adott az „Európai Szén- és Acélközösségnek". Ez a szuperkartell a tagországok elkeseredett konkurrenciaharcának színhelye; különösen Nyugat-Németország és Franciaország közt folyik erős vetélkedés, de az angol acélmonopóliumokkal is gyakoriak a heves összeütközések. A „Schuman-terv" megvalósításával a monopóliumok egységfrontot teremtettek a munkások életszínvonala elleni támadásra. Az „Európai Szén- és Acélközösség"-be tömörült vállalatokban erősen megnövekedett a munka intenzitása, fokozódtak a szakmai megbetegedések és a balesetek, nagyobb lett a munkanélküliség. Az egyesüléshez tartozó vállalatokban csupán 1953–1954-ben 32,4 ezerrel csökkent és továbbra is csökken a bányászok száma, bár a szén- és acélpiac helyzete némileg megjavult. A munkások bére abszolúte és relatíve is csökken.

Ennek oka a munkanélküliség hatása, a különféle „nyereségrészesedési" rendszerek elterjedése és a munkabérek úgynevezett „kiegyenlítése", vagyis csökkentése azokban az országokban, amelyekben némileg magasabb, mint az egyesülés többi országában. A Német Szövetségi Köztársaság vaskohászatában a munkabérnek minden 100 millió márka forgalomra jutó részesedése az 1952. évi 20,9%-ról 1956-ig 19%-ra csökkent. A munkások szívós ellenállást tanúsítanak a tőkések támadásaival szemben, harcolnak az „Európai Szén- és Acélközösség" ellen, követelik a kartellbe tömörült termelési ágak átadását a népnek és a dolgozók életszínvonalának megjavítását.

Segédanyagok – olyan anyagok, amelyek vagy a munkaeszközök működését biztosítják, vagy magát a munkafolyamatot segítik elő, illetve az *alapanyagokkal (l.)* egyesülve a gyártmányt sajátos tulajdonságokkal ruházzák fel, vagy a termék külső formáját megváltoztatják. A segédanyagokra példaként megemlíthetők a gyártás folyamatában a gépek kenésére használt olajok, az acélolvasztásnál az elegyhez adagolt különféle ötvöző anyagok (nikkel, wolfram, kobalt stb.), amelyek hőállóságot, savállóságot stb. biztosítanak az acélnak, a gyapjúfestéshez használt festékek és így tovább. A segédanyagok sok termelési ágban jelentős részét teszik ki a termelés önköltségének. A segédanyag-szükséglet meghatározása során a legfontosabb feladat a haladó anyagfelhasználási normák alkalmazása és a segédanyagok felhasználásának ésszerűsítése.

Segédüzemek – azok az iparvállalaton belüli termelőegységek, amelyek a vállalat alaptevékenységéhez szükséges eszközöket és szerszámokat gyártják vagy javítják (kisegítő üzemek), illetve az alaptevékenységet kiszolgálják (kiszolgáló üzemek). Segédüzemi termelésnek számítanak a különféle javítási munkák, az energiaszolgáltatás, a szállítás stb., ha a vállalatnak nem ez az alaptevékenysége. A segédüzemi termelés volumenének szigorú összhangban kell lennie a vállalati alaptermelés feladataival. A segédüzemi termelés rendszeres gépesítése és automatizálása előmozdítja az alaptermelés jobb kiszolgálását. Az iparvállalatok specializációja és kooperációja lehetővé teszi a segédüzemek számának és a termelés önköltségének csökkentését, az alaptermelés fokozását.

Selejt – *l. Gyártási selejt.*

Sismondi, J. Simonde (1773–1842) – svájci közgazdász és történész, a kispolgári politikai gazdaságtan neves képviselője. „A politikai gazdaságtan új alapelvei stb." („Les nouveaux principes d'économie politique etc." – 1819. Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Budapest 1893) című

munkájában bírálta a kapitalizmust, rámutatott egész sor lényeges ellentmondására: a tőkés társadalomban a dolgozó tömegek egyre növekvő elnyomorodására, a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondásra és a gazdasági válságok elkerülhetetlenségére. De Sismondi nem értette meg a kapitalizmus ellentmondásainak lényegét, s a kistermelők álláspontjáról bírálta a kapitalizmus társadalmi rendjét. Smith, saját dogmájából kiindulva, a kapitalizmus akadálytalan és korlátlan fejlődésére következtetett, Sismondi viszont arra a következtetésre jutott, hogy lehetetlen az értéktöbblet realizálása, és általában lehetetlen a kapitalizmus fejlődése. Sismondi nem értette meg a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásainak valóságos lényegét, tehát nem látta megoldásuk útját sem. Idealizálta a kistermelést, de nem vette észre, hogy a kistermelésből spontán módon alakul ki a tőkés nagyüzemi termelés. Sismondi gyakorlati javaslatai arra irányultak, hogy a burzsoá állam vegye védelmébe a kistermelőket, „térítse vissza" a munkásokat a kistulajdonosok sorába, állítsa helyre a középkori céheket, s korlátozza a technikai haladást. Sismondi nézeteinek reakciós és utópista volta éppen abban mutatkozik meg, hogy Sismondi nem értette meg a nagyüzemi tőkéstermelés haladó tendenciáját, s idealizálta a kistermelést. Oroszországban a XIX. század végén a liberális narodnyikok hirdették Sismondi közgazdasági nézeteit.

Smith, Adam (1723–1790) – angol közgazdász, a klasszikus polgári politikai gazdaságtan egyik kimagasló képviselője. A „Vizsgálódás a nemzeti gazdagság természetéről és okairól" („An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations" – 1776. Magyar kiadás: „A nemzetek gazdagsága". Akadémiai Kiadó 1959) című fő művében elsőként dolgozta fel rendszerezett formában a politikai gazdaságtan alapkérdéseit. Smith jelentős szerepet játszott a munkaértékelmélet kidolgozásában. Véleménye szerint az érték forrása minden munka, nem pedig csak a mezőgazdaságban végzett munka, miként a *fiziokraták (l.)* állították. Smith először vázolta fel a polgári társadalom osztályszerkezetét, s rámutatott, hogy ez a társadalom három fő osztályra tagozódik: bérmunkásokra, tőkésekre és földbirtokosokra. A munkásokat szembeállította az utóbbi két osztállyal. Smithnél a polgári társadalom gazdaságának vizsgálatakor két módszer: a jelenségek belső összefüggését feltáró tudományos módszer és a jelenségek felszínét leíró vulgáris módszer összefonódása tapasztalható. Ez az ellentmondás egyebek közt munkaértékelméletében is megmutatkozik. Eszerint az értéket egyrészt az áru termelésére fordított munka határozza meg, másrészt az a

munka, amelyet az adott áruért cserébe lehet megvásárolni. Vagyis Smith összekeveri az áru termelésére fordított munkát azzal a munkával, amelyet az adott áruért vásárolnak. Ez a hiba azzal függ össze, hogy a munkabért a munka áraként tárgyalja. Smith, az érték helyes értelmezésétől eltérve, a munkaértékelméletet felváltja a termelési költségek elméletével. Arra a teljesen tudománytalan következtetésre jut, hogy az érték a jövedelmek összege, s nyereségből, járadékból és munkabérből tevődik össze. Smith a tőkét is ellentmondásosan határozza meg: egyrészt helyesen hozza összefüggésbe a munkás munkatermékéből való levonással, másrészt történelemellenesen úgy határozza meg, mint a további termelés készletét. Smith emellett elmossa a termelés és a forgalom közötti különbséget. Smith hibásan feltételezte, hogy a társadalmi termék értéke jövedelmekből $(v + m)$ tevődik össze, szem elől tévesztette az állandó tőke értékét (c). Ez a „Smith-dogma" meghiúsította az egész társadalmi újratermelési folyamat megértését. Smith a manufaktúra-időszak polgári közgazdásza volt. Óriási hatást gyakorolt a politikai gazdaságtan további fejlődésére. Tanításának tudományos részét (elsősorban a munkaértékelméletet) *Ricardo (l.)* fejlesztette tovább, aki Smith munkaértékelméletét megszabadította több lényeges ellentmondásától. Smith feltárta, hogy a profit és a földjáradék a munka termékéből való levonás. Ezzel megközelítette az értéktöbblet forrásának megértését. De Smith elmélete e tudományos elemek ellenére tudománytalanul tárgyalja ezt a kérdést; ez a későbbiek során a vulgáris elméletek kialakulásának egyik kiindulópontja lett. Marx felhasználta Smith munkáiból mindazt, ami értékes volt, de ugyanakkor mélyreható kritikai elemzésnek vetette alá Smith közgazdasági nézeteit.

Soküzemágú kolhozgazdaság – olyan gazdaság, amelyben a mezőgazdasági termelés különböző ágazatai, mindenekelőtt a növénytermelés és az állattenyésztés, ésszerűen kiegészítik egymást abból a célból, hogy az egy hektár földre jutó mezőgazdasági termelés minél nagyobb legyen, s a munka termelékenysége minél magasabb színvonalat érjen el. A soküzemágú gazdaság megszervezésének lehetősége a kolhozok egyik legnagyobb előnye a kisparaszti és a tőkés nagyüzemi gazdaságokkal, vagyis az egyéni gazdaságokkal szemben. A soküzemágú gazdaság lehetővé teszi, hogy a kolhozparasztok munkáját az egész naptári évben egyenletesebben használják ki, a pénzeszközök rendszeresebben folyjanak be, s a kolhoz ennek eredményeképpen idejekorán finanszírozhassa gazdasági intézkedéseit. A soküzemágú gazdaság előmozdítja a technikai felszerelés, a föld és az összes

termelési eszközök jobb kihasználását. A kolhozok egyesítése és a *kolhoztermelés tervezése (l.)* gyakorlatának megváltoztatása nagy lehetőséget tárt fel a soküzemágú gazdaság fejlesztésére. A soküzemágú gazdaság megkívánja, hogy a kolhozok a konkrét természeti és gazdasági feltételeknek, valamint a munkaerő-forrásoknak és a kolhozparasztok termelési tapasztalatainak lehető legteljesebb kihasználása végett a fontosabb üzemágak, növényfajták vagy állatfajták tenyésztése szerint specializálódjanak.

Sorozatgyártás – olyan termelésszervezés, amelyben a gyártmányokat tételekben (sorozatokban) gyártják. Az egy-egy sorozatban gyártott termékek számától függően megkülönböztetünk kissorozat-gyártást és nagysorozat-gyártást. A kissorozat-gyártás – nagyrészt univerzális berendezéssel – viszonylag kis mennyiségek gyártását célozza. A nagysorozat-gyártás jellege szerint megközelíti a tömeggyártást. A sorozatgyártás lehetővé teszi a munkások és a berendezés specializálását és ennek eredményeképpen a munka termelékenységének növelését, a költségek csökkentését.

Spekuláció – gyors és könnyű haszonszerzésre számító kereskedelem. A tőkés kereskedelem kiterjedten alkalmazza a spekuláció különféle módszereit: a nagy keresletnek örvendő áruk (főként tömegfogyasztási cikkek) magas áron való eladását, rossz minőségű áruk, gyakran pedig hamisított termékek értékesítését a jó minőségű áruk árán stb. A tőkésországokban nagy méreteket öltenek az áruk és értékpapírok adásvételével foglalkozó tőzsdei ügyletek, amelyeknek minél nagyobb haszon szerzése a céljuk. A Szovjetunióban a közvetítő magánkereskedelmet megszüntették, a spekulációt törvény tiltja, s bűncselekményként büntetik. A közszükségleti cikkek termelésének növekedése és a szovjet kereskedelem szervezetének megjavulása eredményeképpen a spekuláció lehetősége megszűnik.

Statisztika – a társadalom és a természet fejlődési törvényszerűségeinek mennyiségi kifejezéseit vizsgáló tudomány. A társadalmi-gazdasági statisztika a társadalmi jelenségeknek, a modern államélet legfontosabb gazdasági, kulturális és politikai kérdéseinek tanulmányozására szolgáló rendkívül fontos eszköz. A gazdasági statisztika alapja a marxista–leninista politikai gazdaságtan. A marxista–leninista közgazdasági elmélet a társadalmi és gazdasági jelenségek és folyamatok elemzésének statisztikai módszereivel tárta fel a tőkés termelési mód lényegét, a dolgozók tőkés kizsákmányolásának formáit, a kapitalizmus gazdasági törvényei működésének jellegét, a kapitalizmus szocializmussal való felváltásának elkerülhetetlen-

ségét. A termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista népgazdaság nem működhet jól szervezett statisztika és számvitel nélkül. A szocializmusban a statisztika és a számvitel a népgazdaság tervszerű vezetésének eszköze, amely okvetlenül szükséges az ország erőforrásainak tanulmányozásához, a népgazdasági tervek teljesítésének elemzéséhez, a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek általánosításához. A statisztika dolgozza ki a társadalmi és gazdasági folyamatok és a köztük levő összefüggések számszerű statisztikai kifejezésének módszereit és mutatószámait. Különleges statisztikai módszerek: 1. a statisztikai megfigyelés; 2. a csoportosítások módszere; 3. az átlagszámítás módszere; 4. a viszonyszámok számításának módszere; 5. a gazdasági indexek számításának módszere; 6. a mérlegmódszer; 7. a grafikus ábrázolások módszere. A statisztika mint tudomány, különböző, egymással szervesen összefüggő részeket tartalmaz. Az első rész a statisztikai elmélet általános kérdéseivel foglalkozik, a másodikhoz tartozik a gazdaságstatisztikai mutatók rendszerének felépítése és e mutatók elemzése. A gazdasági statisztika népgazdasági és kulturális ágak szerint feloszlik: iparstatisztikára, mezőgazdasági, közlekedési, kereskedelmi, kulturális statisztikára, demográfiára stb. A Szovjetunióban a központi és a helyi szervek széles, átfogó statisztikai rendszert építettek ki. A statisztikai megfigyelés és elemzés eredményeit hasznosítva végzik munkájukat a vállalatok, a népgazdasági tanácsok és a hivatalok. A statisztika és a nyilvántartás központi állami szerve a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Központi Statisztikai Hivatal.*

[* Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal.]

Statisztikai normák – *l. Tapasztalati-statisztikai normák.*

Sterling-tömb – több országnak Anglia vezette valutaegyesülése, amelynek tagjai font sterlingben bonyolítják le kölcsönös elszámolásaikat, meghatározott színvonalon tartják valutájuknak az angol fonthoz viszonyított árfolyamát, s az Angol Bankban vezetett számlájukon őrzik valutatartalékaikat. A sterling-tömb 1931-ben alakult meg, miután a világgazdasági válság idején Anglia és több más ország kénytelen volt letérni az aranyalapról. A sterling-tömbbe tömörültek az angol gyarmatok és dominiumok (kivéve Kanadát) valamint Egyiptom, Irak, és Portugália. Később Svédország, Norvégia, Dánia, Finnország, Görögország, Irán és Sziám is csatlakozott ehhez a tömbhöz. Anglia arra használta fel a sterling-tömböt, hogy jó néhány külföldi valutát a font sterlinghez kössön, s a világpiaci harcban megerősítse állásait az ameri-

kai dollárral szemben. Anglia a második világháború időszakában nagy támogatást kapott a sterling-tömb országaitól sterling-követeléseik, vagyis az Angol Bank számláin elhelyezett pénzösszegeik formájában. Ezeknek a számláknak az volt a sajátosságuk, hogy külföldi valutát csak az angol kormány engedélyével lehetett átutalni róluk. A háború után a „sterling-tömb" elnevezés helyett a „sterling-övezet" vált használatossá. Az utóbbinak főként a Brit Nemzetközösségbe tartozó országok tagjai. A sterling-övezet azért jelentős Anglia szempontjából, mert a sterling-övezet országai Angliában vezetett sterling-számláikon őrzik valutakészleteiket, s ezeket a pénzeszközöket főként csak a sterling-övezeten belül végzett áruvásárlásokra használhatják fel. Anglia a sterling-övezet segítségével igyekszik megtartani pozícióit a Brit Birodalom országainak piacain, s megakadályozni az Egyesült Államok betörését ezekre a piacokra.

Stratégiai áruk – olyan árufajták, amelyek okvetlenül szükségesek fegyverek, hadianyagok és hadfelszerelési cikkek gyártásához, s amelyek nélkül nem biztosítható a hadiipar zavartalan munkája, a szárazföldi, a légi és a tengeri haderők ellátása. Az imperialista országok között a legfontosabb stratégiai nyersanyag-forrásokért vívott harc példátlanul kiéleződött. Az Egyesült Államok, Anglia és néhány más tőkésállam óriási összegeket költ állami költségvetéséből stratégiai anyagok felhalmozására. Az Egyesült Államok a stratégiai anyagok kivitelének megtiltása ürügyén diszkriminációs külkereskedelmi politikát folytat a szocialista tábor országaival szemben, minthogy a szokásos árukat is stratégiai anyagoknak minősíti.

Szabadkereskedelem politikája – *l. Free trade-izmus.*

Szabványosítás (a Szovjetunióban) – kötelező vagy ajánlott előírások megállapítása a gyártmányok típusára, márkájára, méretére és minőségére, valamint a termékek nagyságára, vizsgálatuk és ellenőrzésük módszereire, csomagolásuk, védjegyezésük és raktározásuk módjára, a gyártási eljárásokra stb. vonatkozóan. A Szovjetunióban állami, iparági és vállalati szabványok vannak használatban. Az állami szabványok összszövetségi jelentőségűek, és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1940. július 10-i rendelete értelmében minden vállalatra és szervezetre kötelezőek. Az állami szabványok tehát törvényerejűek. Az iparági szabványok rendszerint azokra a termékekre terjednek ki, amelyekre nincsenek kidolgozva állami szabványok, és csupán egyes iparágakban vagy a közös irányítás alatt álló vállalatok bizonyos csoportjában érvényesek. A vállalati szabványok általában csak egy vállalaton vagy trösztön belül érvényesek. Az alacsonyabb szintre érvényes szabványok nem lehetnek ellentétesek az állami szabványokkal. A szabványosítás előmozdítja a termelés minőségének javítását, a specializáció, a kooperáció és a tömeggyártás elterjedését, a nyersanyagok és a berendezések kihasználásának megjavítását, az élenjáró munkamódszerek gyorsabb meghonosítását. A szabványosítás elősegíti a termékek nagyobb tömegszerűséggel történő gyártását, s egyben az új technika bevezetésének is hatékony eszköze.

Szakképzett munka – különleges képzettséget kívánó munka, bonyolult munka. A szakképzett munka megsokszorozott vagy hatványozott *egyszerű munka (l.)*; egy órai szakképzett munka egyenlő több órai egyszerű munkával. Az árutermelés viszonyai közt a szakképzett munkás munkája az idő egysége alatt nagyobb értéket termel, mint az egyszerű munka. A szocializmusban a munka bonyolultsági foka szerint is van munkamegosztás. A szocialista termelésnek a leg-

fejlettebb technika alapján végbemenő szakadatlan növekedése és tökéletesedése szükségessé teszi a dolgozók kulturális és műszaki ismereteinek folytonos gyarapítását, az összes népgazdasági ágakban a szakképzett munka hányadának növelését. A szocialista népgazdaság szükségleteinek kielégítésére tervszerűen folyik a szakképzett káderek képzése. Ezt biztosítja a népoktatás fejlődése, a szakmai oktatás, az állami munkaerő-tartalékok rendszere, valamint a vállalatoknál folyó tömeges, egyéni, csoportos és tanfolyami oktatás. A szakképzett munka nagyobb díjazásban részesül, mint a szakképzetlen, mert nagyobb értéket termel, mint a szakképzetlen. A szakképzett dolgozók magasabb díjazása anyagilag ösztönzi a dolgozókat kulturális és műszaki ismereteik bővítésére. A dolgozók szakképzettségének emelése a munkatermelékenység szakadatlan növekedésének egyik feltétele.

Számvitel – a gazdaságnak és a társadalmi élet más területeinek fejlődéséről állandó és helyes tájékoztatást biztosító tevékenységi ág. A számvitel e folyamatok mennyiségi és minőségi oldalainak feljegyzése (regisztrálása) és ellenőrzése. Az egységes népgazdasági terv alapján fejlődő szocialista gazdaság megköveteli a termékek termelésének és elosztásának legszigorúbb össznépi számvitelét és ellenőrzését. Egységes, központosított számviteli és statisztikai rendszer nélkül elképzelhetetlen a kommunista építés feladatainak megoldása.

A szocialista gazdaságban még vannak áru-pénzviszonyok, ezért a számvitel természetes mértékegységekben és pénzformában valósul meg. Az egységes szocialista számvitel három fajtája ismeretes: a könyvelési számvitel (könyvvitel), a statisztikai számvitel és az operatív-műszaki számvitel.

Szankciók – törvényben, szerződésben rögzített intézkedések a szerződések, a kötelezettségek, a szállítási alapfeltételek, illetve a pénzügyi és a hitelfegyelem megsértőivel szemben. A vállalatok gazdasági és pénzügyi tevékenységének területén a szankciók előírják bánatpénzek, büntetéspénzek, kártérítés fizetését a szerződés megszegéséért, egyes pontjainak vagy az áruk szállítási és átvételi feltételeinek megsértéséért; előírják továbbá azokat az ellenrendszabályokat, amelyeket a bankok és a pénzügyi szervek alkalmaznak a költségvetési, hitelügyi vagy pénzügyi kötelezettségeiket, avagy az önálló elszámolást, illetve a hitel- és az elszámolási fegyelmet megsértő gazdasági szervezetekkel szemben. A nemzetközi kapcsolatok területén a szankciók olyan politikai és pénzügyi rendszabályok, amelyeket valamely állam vagy államcsoport alkalmaz a nemzetközi kötelezettségeket, szerződéseket vagy egyezményeket

megsértő állammal szemben. Az imperialista államok gyakran alkalmaznak szankciót, hogy nyomást gyakoroljanak a tőlük függő országokra, vagy leigázzák ezeket az országokat.

Származékos jövedelmek – a társadalmi termék termelésében közvetlenül részt nem vevő társadalmi osztályok és személyek jövedelmei. A tőkés társadalom fejlődésére a származékos jövedelmek hányadának állandó növekedése jellemző, mivel a forgalom és a szolgáltatások területén, a hadseregben, a rendőrségen, az államigazgatási szervekben stb. foglalkoztatott személyek száma egyre nagyobb lesz. A szocializmusban az teszi szükségessé a jövedelmek felosztását eredeti és származékos jövedelmekre, hogy a népgazdaságban sok olyan funkció van, amely közvetlenül nem függ össze anyagi javak termelésével. A származékos jövedelmek a szocializmusban annyiban maradnak meg, amennyiben a nem termelő jellegű funkciók (szolgáltatások, közoktatás, egészségvédelem, állami felépítmény) szükségessége megkívánja ezt. Sok nem termelő funkció a termelési folyamat kiszolgálásával függ össze (könyvelés, értékesítés, anyagellátás). Az itt végzett munka: társadalmilag hasznos munka, de nem termel anyagi javakat. Az ezeken a területeken foglalkoztatott személyek jövedelmei szintén származékos jövedelmek. De a szolgáltatási szférában és az állami intézményekben foglalkoztatott személyek jövedelmétől eltérően, ezek a jövedelmek nem az eredeti jövedelmek újraelosztása (a belőlük való levonás) útján, hanem elsődleges jövedelemelosztás útján képződnek. Ezért a jövedelmeknek eredeti és származékos jövedelmekre való felosztásával együtt a statisztikában használatos a jövedelmeknek elsődleges és másodlagos jövedelmekre való felosztása is. A szocialista társadalomban a származékos jövedelmekhez tartoznak a nyugdíjak, az ösztöndíjak, a társadalombiztosítási alapból (az ideiglenesen munkaképtelenek számára, gyógykezelésre, szanatóriumi beutalásokra stb.) teljesített kifizetések is.

Szellemi és a fizikai munka közötti ellentét – a szellemi és a fizikai dolgozóknak az összes antagonisztikus osztálytársadalmakra jellemző érdekellentéte, amely a magántulajdon és az osztályok megjelenésével alakul ki. Ez az ellentét abban fejeződik ki, hogy a kizsákmányolt tömegek nehéz fizikai munkára, kulturális elmaradottságra vannak kárhoztatva, a szellemi munka viszont (a tudományok, művészetek művelése, politikai tevékenység stb.) a kizsákmányoló osztályok és az őket kiszolgáló értelmiségiek kiváltsága. A tőkés társadalomban különösen kiéleződik a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét. A munkás mind nagyobb mértékben a gép függ-

vényévé válik, a gép kiszolgálásával kapcsolatos munkája néhány egyszerű műveletre korlátozódik, amely fizikailag kimeríti, szellemileg eltompítja. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és társadalmi tulajdonának megteremtése, a kizsákmányoló osztályok megsemmisítése és a szocializmus győzelme eredményeképpen megszűnik a szellemi és a fizikai munka ellentéte. A szocialista társadalomban a szellemi dolgozók összeforrnak a néppel és a nép érdekeit védelmezik; a szocializmusban növekszik és erősödik a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség erkölcsi és politikai egysége. A szocializmusban növekszik a dolgozó tömegek kulturáltsága és műszaki képzettsége, a munkások és a parasztok munkája alkotó munka, s a szellemi és a fizikai dolgozók között a legszorosabb együttműködés alakul ki. De a szocialista társadalomban még megmarad a *szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség (l.)*, amely fokozatosan elmosódik, és véglegesen csak a kommunizmusban tűnik el.

Szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség a szocializmusban – a termelőerők elégtelen fejlettsége miatt a munkások és a parasztok többségének, illetve a mérnököknek és a technikusoknak kulturális és technikai színvonala között mutatkozó különbség. Ez még hosszú ideig megmarad, és csak fokozatosan, a kommunizmusba való átmenet folyamatában tűnik el. A szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség leküzdésének objektív alapja a korszerű ipari és mezőgazdasági termelés további fejlődése, a társadalmi munka termelékenységének növekedése alapján a termelési folyamatok komplex gépesítése és automatizálása, a tudományos és a műszaki képzés fejlődése, valamint az általános műveltségi színvonal emelkedése. A fizikai munkások munkája a termelési technika fejlődésének hatására fokozatosan felemelkedik a mérnökök és a technikusok munkájának színvonalára, s a gépesített, automatizált termelés irányítására korlátozódik. Az ipari termelés újítói és a mezőgazdasági termelés élenjáró dolgozói – munkájuk jellegét és általános műveltségüket tekintve – már most is alig különböznek a mérnököktől és a technikusoktól, illetve az agronómusoktól. A szocializmusban óriási arányokban fejlődik minden dolgozó kulturális és technikai színvonala. A Szovjetunióban már megvalósult az általános hétéves oktatás. A hatodik ötéves terv előirányozta az általános középiskolai oktatás bevezetését, a politechnikai oktatás széleskörű kifejlesztését. A felsőoktatás rendszere is bővül. Ezenkívül országszerte különféle műszaki és mezőgazdasági szaktanfolyamok működnek, amelyek rengeteg munkás és paraszt ismereteit bővítik.

A kommunista pártnak és a szovjet kormánynak a technika és a közoktatás fejlesztésére irányuló összes intézkedései előkészítik a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség fokozatos megszüntetésének feltételeit. A munka termelékenységének növekedése lehetővé teszi a munkanap megrövidítését, ez pedig előmozdítja a munkásosztály sikeres kulturális és technikai felemelkedését.

Személyes felelősség hiánya – annak az elvnek megsértése, hogy minden egyes dolgozó személyesen felelős a rábízott ügyért, a termelési eszközökért, a termelés minőségéért. A személyes felelősség hiányát az idézi elő, hogy a vállalatokban és a gazdasági igazgatásban helytelenül szervezik meg a munkát, a dolgozókat nem teszik személyesen anyagilag érdekeltté munkájuk eredményében, megsértik a munka szerinti elosztás gazdasági törvényének követelményeit. A személyes felelősség hiánya miatt nagy kár éri a népgazdaságot, zavarok támadnak a gazdasági tervek teljesítésében, romlik a termelés minősége. A pártszervezetek és a szakszervezetek, valamint a gazdasági szervek a szocialista vállalatokban és az államapparátusban egyaránt harcolnak a személyes felelősség hiányának mindenféle megnyilvánulása ellen, szigorúan meghatározzák minden egyes dolgozó funkcióját, állandó termelési brigádokat alakítanak, megszilárdítják az egyszemélyi vezetést, fokozzák a dolgozók anyagi érdekeltségét és felelősségét a rájuk bízott ügyekért, rendszeresen ellenőrzik a vállalati munka mennyiségi és minőségi mutatószámainak teljesítését, s arra nevelik a dolgozókat, hogy felelősséggel álljanak helyt a kommunista építés minden területén.

„Személyi unió" – a bankmonopóliumok és az ipari monopóliumok imperializmusban végbemenő összenövésének, egybeolvadásának egyik formája. A bankok vezetői ipari társaságok igazgatósági tagjai, a nagyiparosok pedig bankigazgatósági elnökök vagy felügyelő bizottsági tagok lesznek. Ugyanazok a személyek vezetik a tőkés gazdaság legkülönfélébb ágazatainak legnagyobb cégeit. A bankok és az ipar közötti „személyi uniót" kiegészíti a monopóliumok és a tőkésországok kormányai között létesülő „személyi unió". A monopóliumok védencei behatolnak az államhatalmi gépezetbe, s nemegyszer maguk a monopoltőkések töltenek be roppant fontos állami tisztségeket. Ugyanakkor a kormány képviselőit is bevonják a monopolegyesülések igazgatóságába. Az államgépezet mind nagyobb mértékben kerül alárendeltségi viszonyba a *finánc-oligarchiával (l.)* szemben.

Szerszámok – a *munkaeszközök (l.)* alapvető és fő részei, „. . .*mechanikai munkaeszközök*,

amelyeknek összességét a *termelés csont- és izomrendszerének* nevezhetjük. . ." *(Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 172–173. old.) Ide tartoznak a legkülönfélébb gépek, szerszámgépek, készülékek, szerszámok stb. A munkaeszközök használata és készítése az ember megkülönböztető sajátossága. Az ember felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai és egyéb tulajdonságait, hogy közvetítésükkel megfelelőképpen hasson a *munka tárgyára (l.).* A szerszámok a társadalom termelőerőinek legfontosabb és legmozgékonyabb elemeihez tartoznak. Az embernek a természetre gyakorolt hatása folyamatában, a munkaeszközök fejlődésével és tökéletesedésével, az emberek termelési viszonyai is megváltoznak a társadalomban. A szerszámok nemcsak a társadalom természet feletti uralmának fokmérői, hanem a termelés társadalmi viszonyainak is kifejezői. „*A munkaeszközök* maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából. Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy *mit* termelnek, hanem az, hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek." *(Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 172. old.)

„Szervezett kapitalizmus" – tudományellenes polgári elmélet, amely lényegében azt állítja, hogy a tőkés monopóliumok képesek a konkurrencia, a termelési anarchia és a gazdasági válságok megszüntetésére. Ezt az elméletet a XIX. század végén a revizionista Bernstein fogalmazta meg, majd Kautsky és Hilferding hirdette. A „szervezett kapitalizmus" elmélete különösen az első világháború után terjedt el. Ebben az időszakban a II. Internacionálé hivatalos elmélete lett, amely szorosan összefonódott az „osztálybéke" propagálásával. A „szervezett kapitalizmus" különféle változatokban megnyilvánuló elméletének propagandája arra irányul, hogy takargassa a kapitalizmus fekélyeit, védelmezze a pusztuló tőkés rendszert a jogos bírálattal szemben, elvonja a dolgozók figyelmét a kapitalizmus tartópillérei ellen vívott forradalmi harctól. A mai kapitalizmus polgári közgazdászai „tervszerű kapitalizmus", „népi kapitalizmus", „szabályozott kapitalizmus" néven hirdetik a „szervezett kapitalizmus" elméletét. A gazdaságot szabályozó fő erőnek a burzsoá államot nyilvánítják. Ezeknek az elméleteknek nagy hangú szószólói napjainkban Keynes követői, a különféle polgári közgazdászok és a jobboldali szocialisták. A valóságban a monopóliumok és az őket kiszolgáló burzsoá államok nem szüntethetik meg a termelés anarchiáját és a gazdasági válságokat, amelyeknek alapja a tőkés magántulajdon, valamint a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántő-

kés formája közötti ellentmondás. A monopóliumok kialakulásával és növekedésével nem szűnnek meg, hanem még inkább kiéleződnek az ellentmondások. A kapitalizmus gazdasági fejlődésének menete, a kapitalizmust megrázkódtató válságok és a tőkés rend mindenféle ellentmondásának kiéleződése egytől egyig világosan bizonyítják a „szervezett kapitalizmusról" terjesztett elméletek hazug voltát.

Szervezett piac a Szovjetunióban – az állami és a szövetkezeti kereskedelmi hálózaton keresztül tervszerűen szervezett kereskedelem, amely tervezett árakon árusít. A szervezett kereskedelem kiterjed a nagy- és a kiskereskedelmi áruforgalomra, valamint a kolhozok és a kolhozparasztok mezőgazdasági termékeinek állami és szövetkezeti begyűjtésére és felvásárlására. A szervezett piacon tervszerűen állapítják meg a kereskedelembe irányított árutömeg volumenét és összetételét, valamint az árutömeggel és a lakosság pénzjövedelmével, összhangban az összes áruk árát. A szervezett piac uralkodó helyet foglal el a Szovjetunió áruforgalmában (1956-ban az egész áruforgalom 93%-át bonyolította le). A szovjet állam a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeivel összhangban fejleszti a szervezett piacot.

Szerződéses termeltetés a Szovjetunióban – a város és a falu közötti szervezett áruforgalom formája, a mezőgazdasági termékek állami begyűjtésének egyik formája; a begyűjtési szervek és a kolhozok (vagy kolhozparasztok, illetve egyénileg gazdálkodó parasztok) közötti szerződéskötésekkel valósul meg. A szerződésben az állami begyűjtési tervnek megfelelően feltüntetik a szerződéses termeltetés útján begyűjtendő termékek mennyiségét, a termékek termelését biztosító legfontosabb intézkedéseket, meghatározzák a beadás határidejét és helyét, a díjazás nagyságát (árak, prémiumok, a termékekért cserébe adott iparcikkek stb.), a szerződő felek felelősségét stb. A szerződéses termeltetés a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a város és a falu termelési összefogásának egyik első formája volt, amely előmozdította a kollektív gazdaságok szervezését. A dolgozó parasztok gazdaságai és a szövetkezetek leszállították az államnak az általa megrendelt termékeket, s cserébe szükséges termelési eszközöket és olyan segítséget kaptak, amellyel megjavíthatták gazdálkodásukat. A szerződéses termeltetés a kolhozok árutermelése szervezett értékesítésének egyik formája. A szerződéses termeltetés keretében főként ipari növényeket gyűjtenek be: gyapotot, cukorrépát, len- és kenderrostot, illetve magot, dohányt, illóolajtartalmú és rostnövényeket, selyemhernyó-gubót, gyümölcsöt, szőlőt, tealevelet, gyógynövényeket, kobakosokat stb.

Szerződéses (vállalkozói) építkezések a Szovjetunióban – külön vállalkozói szervezetek (kivitelező építési vállalatok) által a rendelővel megkötött szerződés alapján végzett építkezések. A vállalkozói szervezet az *önálló elszámolás (l.)* alapján folytatja tevékenységét. E szervezet kötelessége, hogy az építkezést ellássa a szükséges építőipari gépekkel, anyagszállító eszközökkel, munkásokkal és műszaki dolgozókkal stb. Ez a szervezet visel felelősséget az építési és szerelési munkák kellő határidejű és megfelelő minőségű elvégzéséért is. A vállalkozói szervezet (a fővállalkozó) a különleges építési és szerelési munkák elvégzésébe bevonhat specializált alvállalkozókat, de az összes építési és szerelési munkákért a fővállalkozó viseli a teljes felelősséget. A szerződés feltételei értelmében a rendelő kötelessége, hogy a vállalkozónak időjekorán átadja az egész szükséges műszaki, tervezési és költségvetési dokumentációt, biztosítsa az építkezéshez szükséges területet és az építési munkák finanszírozását, átadja a vállalkozónak az adott objektumhoz kiutalt összes építési anyagokat, valamint a szereléshez szükséges alkatrészeket és szerkezeti elemeket. A rendelő ad a vállalkozónak előleget, amelyből az utóbbi forgóeszközeinek egy részét képezi. A rendelő az elvégzett munkákat a vállalkozó számlái alapján egyenlíti ki. Ezeket a számlákat a hónap végén a teljesített munkák átvételéről elkészített jegyzőkönyvek alapján hagyják jóvá; e jegyzőkönyvek alapján rendezik az illető hónapban teljesített építési és szerelési munkák összes elszámolásait. A rendelő az építési és szerelési munkák jóváhagyott költségvetésének keretei között egyenlíti ki az elvégzett munkákat. A vállalkozói építési mód a Szovjetunióban leginkább elterjedt építési mód. 1955-ben ilyen módon végezték el az összes építkezéseknek több mint 80%-át. Ez a módszer lehetővé teszi, hogy az építkezéseket műszakilag jól felszerelt szervezetek végezzék el, amelyeknek szakképzett építőipari dolgozóik vannak. Ez a módszer biztosítja a legkedvezőbb feltételeket az építési költségek csökkentésére, az építési idő megrövidítésére és a nagyipari építési módszerek alkalmazására. A vállalkozó építési módnak hatalmas előnyei vannak a *házilagos építkezésekkel (l.)* szemben. A vállalkozói módszer további megerősödését és fejlődését előmozdítja a szovjet ipar és építőipar újjászervezése, amely a gazdasági szerződések kötésében nagyobb kezdeményezést biztosít a vállalatoknak.

Szindikátus – a tőkés monopóliumok egyik formája, a tőkések közös árueladási megállapodása. A szindikátust az jellemzi, hogy részvevői termékeik értékesítésében elvesztik kereskedelmi önállóságukat. A szindikátus értékesítési irodát szervez, s a szindikátus tagjai meghatáro-

zott áron ennek kotelesek átadni eladásra szánt termékeiket. Néha a szindikátus irodája vásárol nyersanyagokat is a szindikátus tagjainak. A szindikátusba tomorult tőkések a termelés szervezésében megőrzik onállóságukat. A szindikátuson belul versenyharc dúl az értékesítésben való részesedésért. A szindikátus késztermék-értékesítési és nyersanyag-vásárlási műveletei a piaci egyeduralom megszerzésére és a legmagasabb profit biztosítására irányulnak. A szindikátusokat a tőkések kozos akciókra használják fel a munkásosztály ellen.

Szociális ellátás – a munkaképességuket elvesztett és létfenntartási eszkozokkel nem rendelkező személyek állami vagy társadalmi támogatásának rendszere. A szociális ellátás jellege és méretei a társadalmi rend természetétől fuggnek. A kapitalizmus viszonyai kozott a dolgozók a gazdasági érdekeikért hosszú éveken át folytatott kemény harcok árán tobb burzsoá országban kiharcolták bizonyos szociális ellátási intézkedések végrehajtását. Ezekben az országokban a munkaképtelenek és az oregek segélyezésének fő forrása az adókból és a dolgozóktól szedett kulonbozó jarulékokból táplálkozik. A munkások és az alkalmazottak jelentős rétegei nem kapnak nyugdíjat. A szociális ellátás elsősorban az állami hivatalnokokra, a katonákra és a háborús rokkantakra terjed ki. A szocialista országok szociális ellátásának rendszere az állam terhére minden munkásnak és alkalmazottnak biztosít oregségi, rokkantsági, illetve ozvegyi nyugdíjat, a sokgyermekes és a magányos anyáknak pedig segélyt; az allam gondoskodik rokkantotthonok, gyermekotthonok stb. létesítéséről is. A szocialis ellátás forrasai az állami koltségvetés eszkozei. 1956 óta a Szovjetunióban jelentősen novelték a nyugdíjban részesulő személyek számát, s emelték a nyugdíjak osszegét. A nyugdíjasok egyes csoportjainak nyugdíja megkétszereződott, vagy még ennél is nagyobb osszegre emelkedett. A kolhozokban kulon alapokat létesítenek az oregek és a sokgyermekes családok támogatására, a kolhozok óvodáinak és rokkantotthonainak fenntartására.

Szocialista állam gazdasági szerepe – a szocialista termelés szervezésében és a népgazdaság sokoldalú tervszerű vezetésében, a munka és a fogyasztás mértékének a dolgozók érdekeit szolgáló ellenőrzésében, új munkafegyelem és a munkához való kommunista viszony kialakításában fejeződik ki. A szocialista állam gazdasági szerepe a szocialista gazdaság fejlődésével, a kommunizmus felé haladással egyutt változik, tokéletesedik. A szocialista állam gyakorlati tevékenysége során a szocializmus objektív gazdasági torvényeinek kovetelményeit mérlegeli, ezeket a torvényeket tudatosan felhasználja a szocializmus

és a kommunizmus építésére. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a szocialista állam az új gazdaság megteremtésének fő ereje, az új termelési viszonyok szervezője. Az állam államosítja (nacionalizálja) a nagytőkések és a földesurak tulajdonában levő legfontosabb termelési eszközöket, s így elfoglalja az ország gazdasági életének parancsnoki magaslatait. Kialakul a szocialista állami tulajdon (az össznépi tulajdon). Az össznépi tulajdonra épülő szocialista szektor vezető szerepet kezd játszani az ország népgazdaságában. Az állam ezen az alapon valósítja meg az egész gazdaság szocialista átalakítását. Az állam irányítja a parasztság szövetkezését, a kisparasztok termelőszövetkezetekbe tömörülését, biztosítja a tőkés elemek korlátozásához és megszüntetéséhez szükséges feltételeket. A szocializmus győzelme után az állam összpontosítja az ország termelési eszközeinek legnagyobb részét, és vezeti az egész népgazdaság újratermelési folyamatát. Az állami vezetésben a demokratikus centralizmus elvei érvényesülnek. Az állam valósítja meg a szocialista gazdaság tervezését és operatív igazgatását. Az állami tervező szervek, minisztériumok, népgazdasági tanácsok, hivatalok, vállalatok, helyi szovjetek dolgozzák ki a terveket, és ellenőrzik teljesítésüket. Az állam az általa és különféle szervei által kinevezett vállalati, egyesülési és iparági vezetők segítségével bonyolítja le a népgazdaság minden területén az állami vállalatok igazgatását. Az állam irányítja a tudomány és a technika fejlesztését. Meghatározza a népgazdasági ágak szerkezetét, fejlesztési ütemét és termelésének terjedelmét, a termelőerők területi elhelyezését, szervezi a társadalmi össztermék elosztását és felhasználását. Az állam szabja meg a munka szerinti elosztás szocialista elvével összhangban a munkabérezés rendszerét és rendjét, s ellenőrzi rendelkezéseinek végrehajtását. A kereskedelmi vállalatok rendszerének közbeiktatásával az állam mozgatja az áruk zömét, az állam irányítja a szövetkezeti kereskedelem tevékenységét, a külkereskedelmi monopólium jogán lebonyolítja az összes külkereskedelmi ügyleteket, szervezi a szakemberek képzését és népgazdasági ágak közötti elosztását. A szovjet állam a helyi szovjetek segítségével irányítja a szövetkezeti-kolhozvállalatok tevékenységét. Az állam szervezi meg az ország egész pénzügyi rendszerét és pénzforgalmát, biztosítja a költségvetés végrehajtását, irányítja a lakásépítést és a kommunális építkezéseket, az egészségvédelem és a társadalmi ellátás fejlesztését; az állam óriási arányú kulturális nevelőmunkát végez, nagy gondot fordít a munkafegyelem és a munkához való kommunista viszony szellemében való nevelésre. A szocialista állam fejleszti más országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatait,

erősíti a szocialista világrendszerhez tartozó országokkal folytatott gazdasági együttműködést, következetesen érvényesíti a különböző társadalmi és politikai rendszerű országok irányában az államok békés egymás mellett élésének lenini elvét. A kommunista párt – a szocialista állam vezető és irányító ereje – a kommunista társadalom felépítésére tömöríti és mozgósítja a tömegek energiáját és kezdeményezését. A szocialista demokrácia mind nagyobb arányú és teljesebb kifejlődése eredményeképpen tovább tökéletesedik a szocialista állam gazdasági szerepe. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok tapasztalatai meggyőző erővel bizonyítják a szocialista állam hatalmas szervező erejét.

Szocialista állami iparvállalat – össznépi tulajdonon és a kizsákmányolástól megszabadult dolgozók kollektív munkáján alapuló vállalat, amely egységes népgazdasági terv alapján elsődleges láncszemként (gazdasági egységként) folytatja tevékenységét. A szocialista vállalat az új technika alapján folytonosan fejlődik és tökéletesedik, s gyártási profiljának megfelelően termel. A szocialista iparvállalatnak operatív és gazdasági önállósága van. Az állam ebből a célból bizonyos mennyiségű anyagi eszközzel (berendezéssel, anyagokkal) és pénzeszközzel, valamint munkaerő-forrásokkal, gazdasági és jogi hatáskörrel látja el a szocialista iparvállalatokat. Az össznépi tulajdonban levő ipari termékek értékesítése az állami szervek által meghatározott rendben és árakon történik. Az iparvállalat szervezeti felépítése és igazgatása a termelési folyamat jellegétől, a vállalat nagyságától és műszaki felszereltségétől függ. A vállalat vezetője, az állam teljhatalmú megbízottja az igazgató, akit az illetékes állami szervek neveznek ki és mentenek fel *(l. Egyszemélyi vezetés, Önálló elszámolás)*. A szocialista vállalatok maximális mértékben bevonják a dolgozókat a termelés igazgatásába, lehetővé teszik, hogy a dolgozók nagyarányú kezdeményezést tanúsítsanak a termelés tökéletesítésében. A szocialista állami nagyvállalatok a Szovjetunióban közvetlenül a népgazdasági tanácsoknak vannak alárendelve, a helyiipari vállalatokat a helyi szovjetek irányítják.*

[* Magyarországon a szocialista nagyvállalatok a szakminisztériumoknak illetve a középirányító szerveknek – iparigazgatóságoknak – vannak alárendelve.]

Szocialista állami tulajdon – össznépi tulajdon, a szocialista tulajdon legfejlettebb, vezető formája. Az állami tulajdon a kapitalizmusban a tőkés tulajdon válfaja. Itt a vállalatok tulajdonosa nem egy-egy tőkés, hanem a burzsoá állam, a tőkésosztály végrehajtó szerve. A tőkés állami tulajdon úgy ala-

kul ki, hogy az állami költségvetés terhére különféle vállalatokat építenek, egyes magánvállalatokat és nemzetgazdasági ágakat államosítanak *(l. Államosítás a tőkésországokban)*.

A szocialista állami tulajdon a szocialista forradalom eredményeképpen alakul ki, mégpedig úgy, hogy a korábban a tőkések és a földesurak tulajdonában volt legfontosabb termelési eszközök az egész nép tulajdonába kerülnek. Ez a tulajdon a szocialista építés folyamatában fejlődik, erősödik, s a szocialista termelési viszonyok alapja. A szocialista állami tulajdon a társadalmi termelés legfejlettebb formájával függ össze. A szocialista állam felhasználja az állami tulajdont a kisárutermelő parasztgazdaságok szocialista átalakítására; ez az átalakítás e gazdaságok termelési szövetkezése útján, a nagyüzemi kollektív gazdaságok szervezéséhez és fejlesztéséhez adott állami anyagi és pénzügyi támogatással valósul meg. A szocialista állam tulajdonában levő vállalatokban a szocialista termelési viszonyok legérettebb formája uralkodik; ezekben a vállalatokban – a *szövetkezeti-kolhoztulajdontól (l.)* eltérően – kivétel nélkül minden termelési eszköz társadalmi tulajdonban van. Az állami vállalatok termékei is állami tulajdonban vannak, s az állami szervek által megszabott feltételekkel és árakon kerülnek értékesítésre. Az állam az általa kinevezett igazgatókon keresztül közvetlenül vezeti vállalatait. A vállalati dolgozók munkáját munkabér formájában díjazzák. A Szovjetunióban a szocialista állami tulajdon 1917–1918-ban keletkezett a föld, a nagyipar, a közlekedés, a bankok és a külkereskedelem államosításának eredményeképpen. A Szovjetunióban szocialista állami tulajdonban vannak a legfontosabb termelési eszközök: a föld és méhe, a vizek, az erdők, a gyárak, a szén- és az ércbányák, a vasúti, a vízi és a légi közlekedés, a bankok, a hírközlő eszközök, a szovhozok, a műszaki és javítóállomások, a közművek, a városokban és a munkáslakótelepeken a lakóházak zöme. Szocialista állami tulajdonban van a Szovjetunió termelési állóalapjainak több mint 90%-a. Az állami vállalatok vezetésének alapja az összállami terv. A szocialista állami vállalatok igazgatása a demokratikus centralizmus, az egyszemélyi vezetés és az önálló elszámolás elvére épül fel. Az állami vagyon – igazgatási formájától függetlenül – egységes alap. E vagyon tulajdonjoga csakis a szocialista államot illeti meg. Ezt a jogot törvényhozás rögzíti (a Szovjetunió Alkotmányának 131. cikkelye és a népi demokratikus országok alkotmányainak megfelelő cikkelyei).

A második világháború után az európai népi demokratikus országokban államosították a nagyipart, a bankokat, a külkereskedelmet, a belkereskedelemben a nagykereskedelmet és

a kiskereskedelem jelentős részét; a föld egy része szintén az állam tulajdonába került. Ezzel a népi demokratikus országok megteremtették a szocialista állami tulajdont. 1954–1955-ben az európai népi demokratikus országok iparának 97–99%-a tartozott a szocialista szektorhoz. Kína a népi forradalom győzelme után ugyancsak megteremtette szocialista állami tulajdonát, amely vezető szerepet tölt be az ország gazdaságában.

Szocialista államosítás – megvalósításakor a proletariátus forradalmi úton megszünteti és szocialista állami (össznépi) tulajdonná változtatja át a kizsákmányoló osztályok tulajdonát. A szocialista államosítás forradalmi aktus, amelynek eredményeképpen megszűnik a termelési eszközök tőkés és földesúri tulajdona, tehát a kizsákmányoló osztályok gazdasági uralma. Először rendszerint a föld méhének, a nagyiparnak, a közlekedésnek, a külkereskedelemnek, a bankoknak és a belföldi nagykereskedelemnek államosítása valósul meg. Ezek a népgazdasági ágak az egész nép tulajdonába kerülnek, a *népgazdaság parancsnoki magaslatai (l.)*, amelynek birtokában a szocialista állam tervszerűen irányíthatja a népgazdaság fejlődését a szocializmus útján. A kistermelők (parasztok, kézművesek) tulajdonát nem államosítják. A dolgozó parasztok önkéntes szövetkezéssel kapcsolódnak be a szocialista építésbe. A szocialista államosítás egészen más jellegű, mint az *államosítás a tőkésországokban (l.)*. A legfontosabb termelési eszközök szocialista államosításának eredményeképpen megszűnik a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondás. A legfontosabb termelési eszközök szocialista államosítása lehetővé teszi, hogy az állam megszerezze azokat a jövedelmeket, amelyeket korábban a burzsoázia és a földesurak élveztek, s a népgazdaság fejlesztésére, a nép anyagi és kulturális jólétének javítására használja fel ezeket a jövedelmeket. A *föld nacionalizálását (l.)* a Szovjetunióban az Októberi Forradalmat követő első napokban hajtották végre, a nagyipar, a közlekedés, a bankok államosítására pedig a szovjet állam létezésének első hónapjaiban került sor. A szocialista tábor mindegyik országa teljesen vagy nagyobb részt államosította a nagyipart, a közlekedést, a bankokat, a nagy- és a kiskereskedelmet, valamint a föld egy részét.

Szocialista bővített újratermelés – a szocialista társadalmi termelés szüntelen növelésének, a *társadalmi össztermék (l.)*, a munkaerő és a szocialista termelési viszonyok szakadatlan bővített újratermelésének folyamata. A szocialista újratermelés gyökeresen különbözik a tőkés újratermeléstől. A szocialista újratermelés jellemző vonásai: a népgazdaság fejlődésé-

nek tervszerűsége; a termelés gyors ütemű, válságmentes és szüntelen emelkedésével együtt a termelési eszközök termelésének elsődleges növekedése; a munka termelékenysége növekedésének nagy üteme az állandó műszaki haladás és a dolgozók szocialista munkaversenye alapján; a munkaerő tervszerű újratermelése és ezzel együtt az összes dolgozók anyagi jólétének, szakképzettségének és kulturáltságának fokozódása. A szocialista bővített újratermelés gyors ütemét bizonyítják az ipari teljes termelés növekedésének mutatói. A Szovjetunió egész iparának teljes termelése pl. 1957-ben 33-szor volt nagyobb, mint 1913-ban, a nehézipar termelése pedig 46-szorosan haladta meg az 1913. évi termelést. A kommunista párt és a szovjet állam a szocialista újratermelés folyamatában, a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeivel összhangban, tervszerűen állapítja meg a szükséges arányokat a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelése között, a fogyasztás és a felhalmozás között, a különböző népgazdasági ágak között, az ország gazdasági körzetei között. A szocialista újratermelésnek fontos aránya a termelési eszközök termelésének és főként a nehézipari termelésnek elsődleges növelése a fogyasztási cikkek termelésével szemben *(l. Termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvénye, Termelés)*. A szocialista bővített újratermelés forrása a nemzeti jövedelem; a Szovjetunió nemzeti jövedelmének 25%-át használja fel a termelés bővítésére, társadalmi tartalékok képzésére és a nemtermelő alapok növelésére. A *tőkés felhalmozás általános törvényének (l.)* hatására a kizsákmányoló osztályok gazdagságának növekedésével együtt jár a dolgozó tömegek elnyomorodása; a szocialista felhalmozás ezzel szemben előmozdítja a nemzeti vagyon növekedését, biztosítja a néptömegek anyagi jólétének és kulturális színvonalának állandó és rendszeres emelkedését. A szocialista bővített újratermelés fokozatosan elvezet a kommunizmus anyagi-termelési bázisának megteremtéséhez, az osztályok és az osztályellentétek végleges megszüntetéséhez, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek eltörléséhez.

Szocialista felhalmozás – a szocialista társadalom *nemzeti jövedelme (l.)* egy részének felhasználása a termelés bővítésére (az *állóalapok (l.)* és a *forgóalapok (l.)* növelésére), anyagi tartalékok képzésére. A szocialista társadalomban a gazdagság felhalmozása magában foglalja a nemtermelő szociális és kulturális alapok gyarapítását is. A szocialista felhalmozás legnagyobb része az állóalapok növelését és a termelési eszközöket gyártó vállalatok számának gyarapítását szolgálja. A szocialista felhalmozás gyöke-

resen különbözik a *tőkefelhalmozástól (l.)*. A tőke felhalmozása az értéktöbblet tőkésítése révén valósul meg, s együtt jár a kizsákmányolók maroknyi csoportjának meggazdagodásával, a proletariátus és az összes dolgozók kizsákmányolásának és elnyomorodásának fokozódásával. A szocialista felhalmozás a dolgozók által termelt társadalmi szükségletre szolgáló termékből valósul meg, biztosítja a szocialista termelés növekedését és ezen az alapon a nép anyagi és kulturális életszínvonalának emelkedését.

Szocialista felhalmozás törvénye – a szocialista népgazdaság objektív gazdasági törvénye, amely szerint a társadalmi gazdagságot úgy kell állandóan gyarapítani az egész társadalom és minden egyes tagja növekvő szükségleteinek legteljesebb kielégítése végett, hogy a nemzeti jövedelem egy részét rendszeresen felhasználják a társadalmi termelés bővítésére. A szocialista felhalmozás törvénye gyökeresen különbözik a *tőkés felhalmozás általános törvényétől (l.)*, amely feltételezi a kizsákmányoló osztályok gazdagságának növekedését és a dolgozó tömegek elnyomorodását. A szocialista felhalmozás törvényének hatása ezzel szemben arra vezet, hogy a szocialista társadalom termelőerői fellendülnek, a nép anyagi jóléte szüntelenül növekszik. A szocialista felhalmozás törvénye a felhalmozás olyan méreteit és ütemét feltételezi a szocializmusban, amelyek a tőkésországokban elérhetetlenek.

Szocialista iparosítás – a szocialista tulajdon alapján nehézipari ágak (tüzelőanyag- és vasipar, gépgyártás stb.) tervszerű létesítése és fejlesztése. A szocializmus anyagi-termelési bázisának megteremtése és a társadalmi munka termelékenységének növelése végett okvetlenül szükség van a szocialista iparosításra. A szocialista iparosítás a nagyiparnak és elsősorban a nehéziparnak olyan fejlesztése, amely a fejlett gépi technika alapján biztosítja az egész népgazdaság átalakítását, a szocialista gazdasági formák győzelmét a tőkés és a kisárutermelő gazdasági formák felett, az ország műszaki és gazdasági függetlenségét a tőkés világtól és a honvédelem megszervezését.

A tőkés iparosítással együtt jár a dolgozók kizsákmányolásának fokozása, a proletariátus nyomorának növekedése és az osztályharc kiéleződése. A szocialista iparosítás ellenben lehetővé teszi a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gazdaságában meglevő ellentmondások leküzdését, az ember kizsákmányolásának megszüntetését, a dolgozók anyagi és kulturális jólétének növelését. A szocialista iparosítás eredményeképpen nagyobbodnak a városok, tömegesen alakulnak ki új ipari központok, növekszik a munkásosztály száma és társadalmi súlya, tehát erősödik a proletárdiktatúra alapja. A

gépi nagyipar fejlődése lehetővé teszi, hogy fejlett gépi technika formájában új termelőerők jöjjenek létre a mezőgazdaságban, az egyénileg gazdálkodó parasztok önkéntes szövetkezése révén a szocializmus elvei alapján átalakítsák a mezőgazdaságot, s megerősítsék a munkásosztály és a parasztság szövetségét. A szocialista iparosítást gyors ütemben hajtják végre. A termelési eszközök társadalmi tulajdonának uralma módot ad rá, hogy az iparosítást a nehézipar fejlesztésével kezdjék el, nem pedig a könnyűipar fejlesztésével, miként a tőkésországokban. A szocialista gazdasági rendszer lehetővé teszi, hogy maximálisan mozgósítsák, és elsősorban a gépi nagyipar fejlesztésére használják fel az összes belső eszközforrásokat. A szocialista iparosítás fő eszközforrásai: az államosított ipar jövedelmei, a mezőgazdaság, a kül- és a belkereskedelem, valamint a bankrendszer felhalmozásai. A Szovjetunió annak idején a szocializmust építő egyetlen országként valósította meg a szocialista iparosítást, méghozzá történelmileg egészen rövid idő alatt; ez a szocialista gazdasági rendszer előnyeinek köszönhető. A Szovjetunió az iparosítási program végrehajtásának eredményeképpen rövid idő alatt, már az első két ötéves terv teljesítése után átalakult elmaradott agrárországból óriási ipari hatalommá. 1913-ban a nagyipar 42,1%-ban részesedett a nagyipar és a mezőgazdaság teljes termelésében; 1937-ben ez az arány elérte a 77,4%-ot. A termelési eszközöket és a fogyasztási cikkeket termelő ágak közötti arányok is megváltoztak. A termelési eszközök termelésének az egész ipari termeléshez viszonyított aránya 1928-ban 39,5%, 1956-ban pedig már 70,8% volt. Olyan új iparágak létesültek (traktor-, gépkocsi-, repülőgépipar, korszerű vegyipar, szerszámgépgyártás stb.), amelyek a régi Oroszországban teljesen ismeretlenek voltak. A szovjet ipar sikeres fejlődése lehetővé tette a világ legfejlettebb politikai hatalma és a cári Oroszországból örökölt elmaradott műszaki-gazdasági bázis közötti ellentmondások leküzdését. Ez tette lehetővé a Szovjetunió önállóságának megóvását és a fasiszta német hódítók legyőzését. A Szovjetunió szocialista iparosítása a trockisták és a jobboldaliak, valamint a régi világ összes szocializmusellenes erői ellen vívott elkeseredett osztályharc közepette valósult meg. A nehézipar megteremtésével jött létre a társadalmi munka termelékenysége növekedésének és a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonala szüntelen emelkedésének alapja. A Szovjetunió szocialista iparosításának egyik fontos eredménye volt nemcsak az egész népgazdaság műszaki átalakítása, hanem hatalmas tömegű, kitűnő szakképzettségű munkások nevelése is. Az ország további ipari fejlődése most is a nehéz-

ipar elsődleges fejlesztésén, az összes népgazdasági ágak technikai haladásán alapul; ennek az ipari fejlődésnek kell biztosítania, hogy a Szovjetunió megoldja gazdasági fő feladatát: gazdaságilag utolérje és túlszárnyalja a legfejlettebb tőkésországokat. A szocialista iparosítás győzelmének óriási nemzetközi jelentősége volt. A Kínai Népköztársaság és a szocialista iparosítást megvalósító más népi demokratikus országok szocialista építésük konkrét viszonyainak megfelelően hasznosítják a Szovjetunió történelmi tapasztalatait, élvezik segítségét, s a nemzetközi szocialista munkamegosztás, a szocialista táborhoz tartozó egyenjogú és szuverén államok szocialista kölcsönös segítsége alapján hajtják végre országuk szocialista iparosítását.

Szocialista mezőgazdasági vállalat – *l. Szovhoz a Szovjetunióban, Gép- és traktorállomások, Műszaki és javítóállomások.*

Szocialista munkafegyelem – a tőkések és a földesurak kizsákmányolásától megszabadult, a társadalomnak és saját maguknak dolgozó emberek öntudatos munkafegyelme. A szocialista munkafegyelem alapja a termelési eszközök szocialista tulajdona, a szocialista társadalom kizsákmányolástól megszabadult tagjainak elvtársi együttműködése és kölcsönös segítsége. A szocialista munkafegyelem megszilárdításának módjai: a szocialista termelés tudományos szervezése, az alkotó kezdeményezés és a szocialista munkaverseny fejlesztése, a tőkés rendtől örökölt előítéletek, szokások, hagyományok leküzdése. A szocialista társadalomban a munkafegyelem megszilárdításának legfontosabb feltétele: a munka és a fogyasztás mértékének nyilvántartása és ellenőrzése, a végzett munka mennyisége és minősége szerinti díjazás, amely biztosítja az egyéni és a társadalmi érdekek összeegyeztetését. A szocialista fegyelem megszilárdítása a meggyőzési módszerek alkalmazásán kívül megkövetelí kényszer alkalmazását is azokkal szemben, akik rosszindulatúan megbontják a szocialista fegyelmet. Ezek az elemek a szocialista társadalom elenyészően csekély kisebbségét alkotják, amely csak arra törekszik, hogy minél többet haracsoljon magának, s minél kevesebbet adjon az államnak, a társadalomnak.

Szocialista munkakooperáció – a kizsákmányolástól megszabadult dolgozók elvtársi együttműködésen alapuló, tervszerűen szervezett közös munkája. Alapja: a termelési eszközök társadalmi tulajdona. A szocialista munkakooperáció a szocialista termelési viszonyok kifejezője. A társadalmi tulajdon alapján tervszerűen fejlődő munkakooperáció nemcsak egyegy vállalat dolgozóinak munkáját egyesíti, hanem a társadalom valamennyi tagjának munkáját is. A szocialista tulajdon-

formák különbözősége miatt az állami tulajdonban és a szövetkezeti-kolhoztulajdonban levő vállalatok munkakooperációja különbözik egymástól. A szocializmusban a munkakooperáció biztosítja a munkaerő tervszerű felhasználását, a dolgozók tervszerű elosztását és specializálását, új, haladó termelésszervezési és munkaszervezési formák kialakítását. A szocialista munkakooperáció legfontosabb és legjellemzőbb sajátossága a tömegek szocialista munkaverseny alakját öltő alkotó aktivitásának kifejlesztése. Az egyesített szocialista munka a társadalmi és az egyéni érdekek összeegyeztetésén alapul. Minél inkább növekszik a társadalmi termelés, annál gyorsabban emelkedik a nép jóléte. A szocialista munkakooperáció megvalósításakor tervszerűen és egyre növekvő mértékben alkalmazzák a termelésben a fejlett technikát, amely az egész munkaképes lakosság bevonásával végzett társadalmi munka megkönnyítésén kívül a munka takarékos felhasználását is biztosítja. A szocialista munkakooperáció fejlődése szorosan összefügg a munkafegyelem öntudatos erősítésével, a termelési folyamatban az *egyszemélyi vezetés (l.)* megszilárdulásával, a dolgozók kulturális és műszaki ismereteinek bővülésével.

Szocialista nemzetközi munkamegosztás – a szocialista országok közötti munkamegosztás, amely a második világháború után a *szocialista világgazdasági rendszer (l.)* létrejöttével alakult ki. A szocialista nemzetközi munkamegosztás jellemzői: a tervszerűség, az önkéntesség elvének érvényesítése, egyenjogú, szuverén szocialista államok együttműködése. Ez a munkamegosztás számol az egyes országok történelmileg kialakult termelési feltételeivel, bizonyos munkákban való jártasságukkal, s a szocialista országok összes termelőerőinek észszerű kihasználásával. A szocialista nemzetközi munkamegosztás a termelés szakadatlan növekedése közepette valósul meg; itt nem konkurrálnak egymással az egyes országok. Ez a munkamegosztás lehetővé teszi a szocialista táborhoz tartozó összes országoknak, hogy a legrövidebb idő alatt és tervszerűen fejlesszék népgazdaságukat, s gyorsan megszüntessék gazdasági elmaradottságukat. A tervszerű szocialista nemzetközi munkamegosztás a termelés széleskörű specializálása és kooperálása révén megkönnyíti valamennyi szocialista országnak, hogy gyorsítsa gazdasága fejlődését. Így lehetővé teszi, hogy egyes népgazdasági ágak fejlesztésére ne költsenek fölöslegesen, s a legelőnyösebb természeti és gazdasági feltételek közt termelő népgazdasági ágaik fejlesztésére összpontosítsák erőiket és eszközeiket.

Szocialista népgazdaság alapjai – a termelő alapokat és a nem termelő alapokat alkotó

anyagi értékek, amelyeket a szocialista társadalomban termelési eszközökként és fogyasztási cikkekként használnak. A termelőalapok állóalapokra és forgóalapokra oszlanak fel. A termelő állóalapokhoz tartoznak az anyagi termelés ágazataiban funkcionáló munkaeszközök: erőgépek és munkagépek, transzmissziók, termelési célokra használt épületek és felszerelések, szállító eszközök, kisebb felszerelési tárgyak és szerszámok (kivéve a gyorsan elhasználódó és a kis értékű szerszámokat), igás- és haszonállatok (a hizlalásba befogott állatokon kívül), csővezetékek, utak, csatornák, vízvezetékek, öntöző és talajjavító berendezések, földek és erdők megművelésére fordított befektetések értéke, évelő ültetvények. A termelő állóalapok növekedése és tökéletesedése a munka gépi felszereltségét mutatja, és a társadalmi munkatermelékenység szüntelen növekedésének egyik legfontosabb tényezője. A forgóalapokhoz tartoznak a termelővállalatok nyersanyag-, félkésztermék- és tüzelőanyagkészletei, az ellátási és értékesítési bázisokon, valamint az úton levő készletek stb. A forgóalapok állományába sorolják a befejezetlen termelést és a befejezetlen építkezéseket is. A népgazdaságban a termelési szféra alapjain kívül a forgalom területén is vannak alapok, a forgalmi alapok, amelyek az ipari és a kereskedelmi vállalatok értékesítésre szánt készletmékeit és áruk, nyersanyagok, tüzelőanyagok vásárlására, munkabérek fizetésére stb. szükséges pénzeszközeit tartalmazzák. A nem termelő alapok lehetnek nem termelő állóalapok és fogyasztásra szánt áru- és termékkészletek. A nem termelő állóalapok: az anyagi javak fogyasztásának szférájában hosszú időn át használt adminisztrációs-igazgatási és lakóépületek, kulturális és szociális szükségletek kielégítését szolgáló épületek és berendezések stb. A fogyasztásra szánt áru- és termékkészletekhez tartoznak a fogyasztási cikkeket termelő vállalatok késztermék-készletei, a nagy- és a kiskereskedelem árukészletei és a kolhozok meg a kolhozparasztok mezőgazdasági termékkészletei.

Szocialista népgazdasági rendszer – tervgazdaság, amely szocialista nagyvállalatok és termelési ágak összessége, a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapul, kizárja az embernek ember általi kizsákmányolását, s határtalan lehetőségeket teremt arra, hogy a termelőerők a dolgozók jóléténeк szakadatlan növelése érdekében fejlődjenek. A szocialista népgazdasági rendszer a szocialista állam által tudatosan felhasznált gazdasági törvényekkel összhangban fejlődik. A szocialista gazdasági rendszer és a termelési eszközök társadalmi tulajdona a szocialista társadalom gazdasági alapja. A szocialista népgazdasági rendszer

gyökeresen különbözik a tőkés gazdasági rendszertől, s hatalmas előnyben van vele szemben. E rendszer fontosabb előnyei: 1. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, tehát a munka termékei is a dolgozóknak jutnak. A kapitalizmusban ezzel szemben a termelési eszközök és a munkatermékek magán tulajdonosok birtokában vannak. 2. A szocialista társadalomban a termelés feladata: a dolgozók növekvő szükségleteinek kielégítése a termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szüntelen növelésével és tökéletesítésével. A kapitalizmusban a termelés célja: a legnagyobb profit biztosítása a dolgozók kizsákmányolásával, tönkretételével és elnyomásával. 3. A szocialista termelés tervszerűen és szüntelenül fejlődik, s a szocializmusban a dolgozók jólétének állandó növekedése a termelés fokozására ösztönöz. A tőkés termelés spontánul, anarchikusan fejlődik, s ezt a fejlődést időszakonként válságok szakítják meg. 4. A szocializmusban minden dolgozó végzett munkája mennyisége és minősége szerint részesedik az anyagi javakban, az egész nemzeti jövedelem a dolgozóké, a nemzeti jövedelem elosztása a dolgozók életszínvonalának emelését és a szocialista termelés szüntelen bővítését szolgálja. A kapitalizmusban a nemzeti jövedelem nagy részét a kizsákmányolók szerzik meg, a nemzeti jövedelem elosztása a kizsákmányolók és szolgahaduk meggazdagodását szolgálja. 5. A szocialista társadalomban az államhatalom a dolgozóké, akik maguknak, az egész társadalom javára dolgoznak. A kapitalizmusban a hatalom birtokosai a tőkések, akik profitjuk növelésére használják fel hatalmukat. A szocialista gazdasági rendszer hatalmas előnyei biztosítják a társadalmi termelés gyors és szakadatlan növekedését és a dolgozók jólétének szüntelen emelkedését.

Szocialista társadalom biztonsági alapja – termelési eszközökből és fogyasztási cikkekből képzett olyan népgazdasági tartalék, amely előre nem látható társadalmi szükségletek fedezését szolgálja. A biztonsági alap legfontosabb célja: a társadalmi termelés valamennyi ágában zavartalan és arányos működés biztosítása, a népgazdasági tervezés számítási hibái vagy természeti csapások (például szárazság) miatt bekövetkező aránytalanságok elhárítása. A szocialista társadalom biztonsági alapjának alkotórészei: a központosított (állami) anyagi tartalékok és a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek) tartalékalapjai.

Szocialista társadalom pénzügyei – a népgazdasági pénzforrások alapjainak a szocialista társadalom fejlődését szolgáló tervszerű képzésében és elosztásában kifejeződő gazdasági viszonyok rendszere. A szocialista társadalom pénzü-

gyeinek két, egymással szorosan összefüggő részét különböztetik meg: 1. a pénzügyek állami vagy össznépi rendszerét, amely magában foglalja az állami költségvetést, az állami vállalatok pénzügyeit, az állami társadalombiztosítást, az állami vagyon- és személybiztosítást és az állami hitelt (bankok, takarékpénztárak); 2. a kolhozok (mezőgazdasági termelőszövetkezetek), valamint a kisipari és a fogyasztási szövetkezetek pénzügyeit. A pénzügyek anyagi alapja a társadalmi termék termelése. Az állam összes bevételeinek és kiadásainak (az állami költségvetés és az összes állami vállalatok bevételeinek és kiadásainak) meghatározására összevont pénzügyi tervet készítenek. Az összevont pénzügyi terv számításai lehetővé teszik a népgazdasági tervelőirányzatokban meghatározott arányok helyességének ellenőrzését és azoknak az intézkedéseknek megjelölését, amelyek szükségesek a népgazdasági tervben megszabott feladatok pénzügyi ellátásához és a megfelelő állami tartalékok felhalmozásához. Az összevont pénzügyi tervben az állami költségvetéssel, a bankok hitelterveivel, a gazdasági szervezetek bevételi és kiadási mérlegeivel és a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlegével összhangban állapítják meg az állami bevételeket és kiadásokat. Az állam összevont pénzügyi tervét a távlati és a folyó (évi) tervekhez készítik el. Az összevont pénzügyi terv legfontosabb forrásai: az állam központosított tiszta jövedelme (a forgalmi adó), a vállalatok tiszta jovedelme (a nyereség), a külkereskedelmi jovedelmek, a szövetkezetektől és a kolhozoktól (mezőgazdasági termelőszövetkezetektől) befolyó bevételek stb. A pénzugyek fő elosztási tételei: a népgazdasági beruházásokra és felújításokra fordított kiadások, a saját forgóeszközök növelésének kiadásai, a szociális és kulturális kiadások, a honvédelmi és az államigazgatási kiadások stb. A szocialista állam a pénzügyeket felhasználja a vállalatok és a szervezetek egész gazdasági tevékenységének pénzügyi ellenőrzésére, hogy elómozdítsa a szocialista termelés összes készleteinek és tartalékainak sokoldalú és teljes kihasználását, a termelés jovedelmezőségének fokozását, a gazdaságosság és az önálló elszámolás megszilárdítását.

Szocialista társadalom tiszta jövedelme – a többletlermék értéke, a nemzeti jovedelem egy része. A társadalom tiszta jövedelmét, miként a nemzeti jovedelmet is, az anyagi termelés ágaiban termelik. Az állami vállalatokban létrehozott tiszta jövedelem részben az adott vállalatnál marad (nyereség formájában), részben pedig az államhoz folyik be. A kolhozokban (mezőgazdasági termelőszovetkezetekben) és a kisipari termelőszövetkezetekben ter-

melt tiszta jövedelem egyik részét ezek a vállalatok tartják meg, másik részét pedig az ármechanizmus és a jövedelemadó közvetítésével az állam javára újra elosztják. A társadalom tiszta jövedelmét a termelés bővítésére, a tartalékok növelésére és a *nem termelő szféra (l.)* fenntartására használják fel. Az állam a társadalmi tiszta termékből fizet a lakosságnak nyugdíjat, segélyeket, ösztöndíjat, ebből biztosít különféle kedvezményeket. A tőkés társadalomban a társadalmi tiszta jövedelem az egész értéktöbblet, amelyet a dolgozók hoznak létre az anyagi termelés valamennyi ágában, s a kizsákmányoló osztályok sajátítanak el profit, kölcsönkamat és földjáradék formájában. A tőkés társadalom tiszta jövedelmét a termelés bővítésére és – egyre nagyobb méretekben — élősdi fogyasztásra használják fel.

Szocialista termelési mód – az anyagi javak termelési módja, amelynek alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona és a szocialista társadalom kizsákmányolástól megszabadult dolgozóinak a gépi nagyipar bázisán az összes népgazdasági ágakban megvalósuló elvtársi együttműködése és kölcsönös segítsége. A szocialista termelési mód – a tőkés termelési módtól eltérően – nem alakulhat ki az előző társadalmi rend méhében. A szocializmus rendszerének kialakulása a szocialista forradalomnak, a proletárdiktatúra megteremtésének, a gazdaság parancsnoki magaslatai meghódításának és a gazdasági és kulturális élet minden ágában végrehajtott szocialista átalakításoknak az eredménye. A szocializmusban teljesen megszűnt az ember kizsákmányolása. A szocialista társadalom alkotóelemei baráti osztályok: a munkásosztály és a parasztság, valamint a dolgozó értelmiség. A *tőkés termelési móddal (l.)* ellentétben a szocializmusban a termelés a dolgozók érdekeinek van alárendelve. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona összhangban van a termelőerőkkel. A termelt termékekkel – a termelési eszközök társadalmi tulajdonának megfelelően – az egész társadalom, vagy egyes kolhozok, illetve szövetkezetek rendelkeznek. A szocialista termelési mód célja: az egész társadalom és minden egyes tagja növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése a népgazdaság szüntelen és tervszerű fejlesztése útján, a társadalmi munka termelékenységének szakadatlan növekedése és a szocialista termelés minden ágában megvalósuló technikai haladás alapján. A szocialista építés folyamatában megteremtett szocialista népgazdasági rendszer irányítója az állam, amely gazdaságpolitikájában a szocializmus gazdasági törvényei által megszabott követelményekhez tudatosan igazodva végzi irányító munkáját. A tőkés termelési módra a termelés anar-

chiája, a gazdasági válságok, háborúk és egyéb bajok jellemzőek. A szocializmus ezzel ellentétben biztosítja a bővített újratermelés tervszerűségét és szakadatlanságát, a népgazdaság gyors fejlődését, a nép életszínvonalának rendszeres emelését. A szocializmus a kommunizmus első, alacsonyabb foka. Ez azt jelenti, hogy a szocializmus még nem mentes a kapitalizmus csökevényeitől. A társadalmi munka termelékenysége, a szocialista társadalom termelőerőinek fejlettségi színvonala még nem elég magas az anyagi javak bőségének megteremtéséhez. A szocializmus gazdasága a társadalmi termelés két szektorára épül fel: az állami és a szövetkezeti-kolhozszektorra. A szocializmusban még van árutermelés, még hat az értéktörvény, van pénz és áruforgalom. Az anyagi javak szocialista elosztásának alapelve a fogyasztási cikkek elosztása a végzett munka mennyisége és minősége szerint. A szocializmus nem egyeztethető össze a kispolgári egyenlősdivel. A szocialista társadalomban az állam ellenőrzi a munka és a fogyasztás mértékét. A dolgozók anyagilag érdekeltek munkájuk eredményében; ez óriási jelentőségű a szocialista termelés további fokozása, tökéletesítése és a munkatermelékenység szakadatlan növelése szempontjából. A szocializmusban keletkező ellentmondások (például a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás) nem antagonisztikus ellentmondások; ezeket a kommunizmus felé haladó társadalom tervszerűen küzdi le. Mivel a szocialista forradalom nem valósulhat meg egyidejűleg minden országban, a szocialista termelési mód először egy országban győz, azután az imperializmus rendszeréből más országok is kiszakadnak a bennük győzelmesen megvalósuló szocialista forradalom és a proletárdiktatúra eredményeképpen. A szocialista termelési mód a történelemben először a Szovjetunióban jött létre. A szocialista termelési mód megteremtésének szovjet tapasztalatait hasznosítják a népi demokratikus országok, amelyek sajátosságaiknak és történelmi feltételeiknek megfelelően sikeresen építik a szocializmust. A szocialista termelési mód haladó volta elkerülhetetlenné teszi e termelési mód világméretű győzelmét.

Szocialista tulajdon – a termelési eszközök és a munkatermékek társadalmi tulajdona, a szocialista társadalomnak és termelési viszonyainak alapja. A szocialista tulajdonnak két formája van: az össznépi, *szocialista állami tulajdon (l.)* és a *szövetkezeti-kolhoztulajdon (l.)*. Ez a két tulajdonforma abból ered, hogy a szocialista társadalom két osztálya: a munkásosztály és a parasztság különböző úton halad a szocializmus és a kommunizmus felé. A szocialista tulajdon két formája közül az állami tulajdon a fejlettebb, mert teljesebben fejezi

ki a szocialista társadalmasítás elvét. Ez egyszersmind a társadalmi tulajdon vezető formája. A Szovjetunióban az állami tulajdon kiterjed az összes fontosabb termelési eszközökre. Ezért városon és falun egyaránt ez a tulajdonforma határozza meg a szocialista gazdaság fejlődését. A szocialista tulajdon a szocialista bővített újratermelés megvalósítása során szüntelenül növekszik. A szocialista állami és a szövetkezeti-kolhozvállalatok alapjai a szocialista építés éveiben a szocialista bővített újratermelés és a műszaki újjáalakítás eredményeképpen teljesen megújultak és megsokszorozódtak. A szocialista ipar állóalapjai 1956-ban majdnem 33-szor múlták felül az 1913. évi állóalapokat. A mezőgazdaságban, ahol a legfontosabb munkaeszköz a faeke és a ló volt, 1958-ban körülbelül 1700 ezer traktor (15 lóerősre átszámítva), 660 ezer tehergépkocsi, több mint 450 ezer gabonakombájn volt. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonával együtt van egyéni tulajdon is. *(l. Egyéni (személyi) tulajdon a szocializmusban)*, amely egyéni használati cikkekre, lakásra, használóállatra, kisebb mezőgazdasági felszerelésre, gépkocsira, motorkerékpárra és egyéb cikkekre terjed ki. A fogyasztási cikkek túlnyomó többsége, mint a társadalmi munka terméke, eredetileg szintén társadalmi tulajdonban van, de azután adásvétel vagy közvetlen elosztás útján (a kolhozban) a munka szerinti elosztás szocialista elve szerint átmegy a társadalom tagjainak egyéni tulajdonába.

Szocialista vállalat fizetőképessége – a vállalat reális lehetősége, hogy folyó pénzbevételeiből fennakadás nélkül teljesítse soron következő fizetéseit. A vállalat fizetőképessége helyes pénzügyi és termelési tevékenységétől függ, vagyis attól, hogy zavartalanul termelje és értékesítse termékeit, saját kötelezettségei tekintetében és adósaival szemben egyaránt érvényesítse a fizetési fegyelmet, s teljesítse felhalmozási tervét. A szocialista gazdasági rendszerben nincsenek meg azok az okok, amelyek a kapitalizmusban csődbe viszik, tönkreteszik a vállalatokat. Egyes vállalatok fizetőképtelensége abból ered, hogy ezek a vállalatok nem teljesítik termelési tervüket, s megsértik a pénzügyi fegyelmet. A szocialista országokban a törvények meghatározott szankciókat írnak elő a pénzügyi fegyelmet megsértő vállalatokkal és szervezetekkel szemben.

Szocialista vállalat gazdasági tevékenységének elemzése – a vállalat gazdasági tevékenységének meghatározott időszakra (hónapra, negyedévre, évre) vonatkoztatott vizsgálata a könyvviteli, a statisztikai és az operatív-műszaki nyilvántartás adatainak felhasználása és a tervmutatókkal való egybevetése

útján. A gazdasági tevékenység elemzésének fő feladatai: a minőségi és a mennyiségi tervmutatók teljesítésének ellenőrzése, a vállalati munka gazdasági eredményeinek meghatározása és a vállalati munka további javítása céljából az összes belső munkaerő- és anyagi tartalékok legteljesebb feltárása. A gazdasági tevékenység elemzése módot ad arra, hogy pénzben kifejezve kimutassák a termelés szervezésében végrehajtott változtatásoknak a vállalati munka gazdasági eredményeire gyakorolt hatását. A gazdasági tevékenység elemzésének fő módszere: az elért munkaeredmények összehasonlítása a tervvel, az elmúlt időszakok mutatóival, valamint más vállalatok, üzemek és üzemrészek mutatóival. A gazdasági tevékenység elemzése magában foglalja a vállalat termelési programja teljesítésének elemzését, az állóalapok és a termelési kapacitások kihasználásának elemzését, a munkatermelékenységre és a munkabérre megszabott terv teljesítésének elemzését, továbbá a vállalat jövedelmezőségének és pénzügyi helyzetének elemzését. Az évi végeredményt elemző munkán kívül az operatív folyó munka céljára negyedévenként, havonta és hetenként is elemezhető a vállalat gazdasági tevékenysége, sőt a vállalat, az üzemek és a műhelyek munkájának egyes részletei is elemezhetők. A vállalatok gazdasági tevékenységének elemzésével elsősorban a vállalat igazgatója, az üzemvezetők, a tervosztály, a könyvelés és a statisztikai osztály dolgozói, továbbá a pénzügyi és a hitelügyi szervek dolgozói kötelesek foglalkozni. A gazdasági tevékenység elemzése akkor hatékony, ha a dolgozók nagy tömegét is bevonják ebbe a munkába.

Szocialista vállalati gazdaságtan – a termelővállalatok gazdasági tevékenységével foglalkozó tudomány, amely az ésszerű termelésszervezési módszereket tanulmányozza abból a célból, hogy a vállalatok a legkisebb élő- és holtmunka-ráfordításokkal, összes termelési erőforrásaik optimális kihasználása és dolgozóik alkotó kezdeményezésének felkarolása révén oldják meg termelési feladataikat. A vállalati gazdaságtan fontosabb kérdései: a termelés szervezése és tervezése, termelési kapcsolatok más vállalatokkal, az anyagellátás és az értékesítés kérdései, az állóés a forgóalapok tervezése, a technikai fejlesztés, a munkaszervezés és bérezés, a munka termelékenysége, a termelés önköltsége, a vállalati pénzgazdálkodás, a vállalaton belüli önálló elszámolás, a gazdasági beszámolók rendszere, a gazdasági tevékenység elemzésének módszerei. A szocialista vállalatok gyakorlati gazdasági kérdéseit a legjobb termelési tapasztalatok általánosítása, a modern tudományos és technikai vívmányok hasznosítása alap-

ján dolgozzák ki, figyelembe véve a különböző népgazdasági ágakhoz tartozó vállalatok sajátosságait. A vállalati gazdaságtan ismerete lehetővé teszi minden dolgozónak, hogy az adott népgazdasági ágban helyesen oldja meg a műszaki fejlesztéssel, a technológia tökéletesítésével, valamint a munka- és termelésszervezés megjavításával összefüggő kérdéseket.

Szocialista vállalat jövedelmezőségi normája – *l. Rentabilitás.*

Szocialista vállalatok bevételi és kiadási mérlege (a Szovjetunióban) – a vállalat pénzügyi tervének fő része, amely pénzben fejezi ki a vállalat gazdasági tevékenységének eredményeit és az állami költségvetéshez fűződő kapcsolatait.* A bevételi és kiadási mérlegnek három része van: 1. bevételek (eszközök forrása), 2. kiadások (eszközök rendeltetése), 3. költségvetési kapcsolatok. A mérleget egy évre készítik negyedévi bontásban. A „Bevételek" rész tartalmazza a termékértékesítésből származó bevételeket (külön feltüntetve a nyereséget és a forgalmi adót), az amortizációs (értékcsökkenési) leírásokat, a beruházási munkák belső forrásait, a szerződéses tudományos kutatómunkákból származó bevételeket stb. A „Kiadások" rész mutatja az értékesítendő termékre, a beruházásokra és felújításokra fordított kiadásokat, a forgóeszközök növekedését a beruházási munkáknál, a saját forgóeszközök normatíváinak növekedését, a vállalati alapba teljesített befizetéseket, a tudományos kutatómunkák és kísérletek, valamint a szakemberképzés kiadásait stb. A „Költségvetési kapcsolatok" rész magában foglalja az összes költségvetési befizetéseket és kiutalásokat. A termékek termelésére és értékesítésére irányuló alaptevékenységgel összefüggő bevételek és kiadások képezik a vállalat pénzügyi tervének legfontosabb részét. Ennek a résznek az alapja a *termelési költségvetés (l.)*. A vállalati állóeszközök változásával összefüggő bevételeket és kiadásokat a beruházási munkák finanszírozási tervének összeállításakor állapítják meg. A *saját forgóeszközök (l.)* állományváltozásával kapcsolatos bevételeket és kiadásokat a *forgóeszközök (l.)* finanszírozási tervének összeállításakor határozzák meg. A nem termelő tevékenységgel vagy a szociális és kulturális intézkedésekkel összefüggő egyéb bevételeket és kiadásokat pedig a költségvetési normatívák felhasználásával készülő bevételi és kiadási előirányzatokban állapítják meg.

[* Magyarországon 1956 végéig készítettek a vállalatok bevételi és kiadási mérleget. A vállalati pénzgazdálkodás jelenleg alkalmazott egyik eszköze az ún. gazdálkodási terv, amely

voltaképpen a vállalat összevont hitelterve.]

Szocialista vállalatok eszközeinek megtérülési ideje – *l. Forgóeszközök, Forgóalapok, Forgóeszközök forgási sebessége, Vállalatok forgóeszközeinek forgási sebessége.*

Szocialista verseny – a társadalmi munka termelékenysége növelésének és a termelés tökéletesítésének a dolgozó tömegek aktivitásán és alkotó kezdeményezésén alapuló, a szocialista termelési módra jellemző módszere. A tőkés konkurrenciával ellentétben, amely elnyomja a dolgozók energiáját és kezdeményezését, a szocializmusban először nyílik lehetőség arra, hogy nagy arányokban versenyezzenek a dolgozók milliói, akik nem a kizsákmányolóknak, hanem saját maguknak, saját államuknak, társadalmuknak dolgoznak. A szocialista verseny a dolgozók elvtársi együttműködésére és kölcsönös segítségére épül, s kibontakoztatja a dolgozók alkotó képességét. Arra irányul, hogy a szocialista állam által megszabott népgazdasági tervet minden vállalatban és az egész népgazdaságban teljesítsék, a társadalmi termelés szüntelen fellendülését biztosítsák. A szocialista verseny egyik legfontosabb jellemző vonása az élenjáró tapasztalatok elterjesztése az összes dolgozók között, hogy az elmaradókat felzárkóztassák az élenjárókhoz, állandóan újabb és újabb tartalékokat tárjanak fel, rendszeresen tökéletesítsék a termelés és a munka szervezését, s így szüntelenül növeljék a munka termelékenységét és a termelést. A verseny fejlődése szempontjából rendkívül fontos a munka szerinti elosztás elve. A munkás anyagilag személyesen érdekelt munkája eredményében; ez arra ösztönzi a szocialista társadalom dolgozóit, hogy alkotó módon kezdeményezzenek, találmányokkal és más úton-módon tökéletesítsék a termelési módszereket, harcoljanak a rutin és a megcsontosodottság ellen, s új, termelékenyebb technika bevezetésére törekedjenek. A szocialista verseny valamennyi szocialista államban fejlődik. A Szovjetunióban a szovjethatalom első napjaiban született meg, s az ötéves tervek éveiben tömegmozgalommá terebélyesedett. A szocialista verseny fejlődése szempontjából roppant nagy jelentőségű volt az SZK(b)P XVI. konferenciája (1929 április). A szocialista verseny fejlődésének fontos szakasza volt az összes népgazdasági ágakra kiterjedt Sztahanov-mozgalom. A szocialista verseny a háború utáni években a magas termelékenységű kollektív munka új formáival gazdagodott, az egész népet magával ragadta, s a termelési újítók és ésszerűsítők mozgalmában is kifejeződik. A szovjet iparban az összes munkásoknak több mint 90%-a vesz részt a szocialista versenyben. A szocialista állam és a kommunista párt vezeti, serkenti és minden

módon támogatja a szocialista versenyt. A szocialista verseny: a szocializmus és a kommunizmus felépítésének egyik legfontosabb mozgató ereje.

Szocialista világgazdasági rendszer – a szocialista nemzetközi munkamegosztáson és szoros együttműködésen, valamint a teljes egyenjogúság és a kölcsönös segítség elvére alapozott tervszerű gazdasági kapcsolatokon keresztül egybetartozó szuverén szocialista államok nemzeti gazdaságainak összessége. A második világháború után alakult ki annak eredményeképpen, hogy új szocialista államok jöttek létre, s a szocialista államok világrendszert alkottak. Jelenleg a szocialista világgazdasági rendszernek mintegy 1 milliárdnyi lakosságú országai foglalják el a földkerekség területének több mint 25 százalékát, s ezek adják a világ ipari termelésének körülbelül 30%-át. A szocialista világgazdasági rendszerbe tömörült országok között egyenjogú, kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki, termelési, tudományos és műszaki tapasztalatcsere és szakembercsere folyik. A szocialista világgazdasági rendszer fejlődése és erősödése szempontjából nagy jelentőségű a népgazdasági tervek koordinálása, az egyes országok népgazdasági ágainak specializációja és kooperációja. A gazdasági együttműködés lehetővé teszi a termelési és a nyersanyagforrások legjobb kihasználását minden egyes ország és az egész szocialista tábor javára. A szocialista világgazdasági rendszer megteremtésével együtt járt a *szocialista világpiac (l.)* kialakulása. A szocialista országok közötti kapcsolatok a proletár nemzetköziségnek és a dolgozók nemzetközi együttműködésének elveit testesítik meg.

Szocialista világpiac – annak eredményeképpen jött létre, hogy a második világháború után több európai és ázsiai állam kiszakadt a tőkés világrendszerből, s a szocialista országok között rendszeres és szoros gazdasági kapcsolat és kölcsönös segítség alakult ki. A szocialista világpiac kialakulása az egységes, mindent átfogó világpiac széthullását jelzi, s alkotórésze a *szocialista világgazdasági rendszer (l.)* kialakulási folyamatának. Aszocialista világpiac a szocialista világgazdasági rendszer és a reá jellemző szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapján fejlődik. Ezek a kapcsolatok a szabad, egyenjogú és szuverén szocialista országok testvéri együttműködésére és kölcsönös segítségére épülnek fel. A szocialista országok közötti áruforgalom a szocialista tervgazdaságra és a folytonosan fejlődő ésszerű szocialista nemzetközi munkamegosztásra támaszkodik, szilárd és kölcsönösen előnyös árak alapján szakadatlanul növekszik, s az összes szocialista országok gazdasági fejlődését

elősegíti. Az áruforgalom legnagyobb része hosszúlejáratú kölcsönös áruszállítási és hitelegyezmények alapján bonyolódik le; ezek az egyezmények szorosan összefüggnek a szerződő felek népgazdasági terveivel, s gazdasági fejlődésük meggyorsítására irányulnak. A szocialista világpiac áruforgalmának fejlődése nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szocialista tábor országai a tőkésországokkal is széleskörű gazdasági kapcsolatokat teremtsenek. A szocialista tábor valamennyi országa tevékenyen munkálkodik azon, hogy az összes különböző társadalmi rendszerű országokkal bővítse kereskedelmi kapcsolatait, e kapcsolatok fejlődésének útjából elhárítsa az imperialista államok megkülönböztető kereskedelempolitikája által támasztott akadályokat. A Szovjetunió és a szocialista tábor más országai egyre fejlődő gazdasági kapcsolatokat létesítettek a gazdaságilag elmaradott országokkal, kölcsönösen kedvező feltételekkel ipari berendezéseket szállítanak ezeknek az országoknak, s műszaki segítségben részesítik őket. Mindez kedvező feltételeket teremt az elmaradott országoknak ahhoz a harcukhoz, amelyet gazdasági elmaradottságuk és az imperialista államoktól való függőségük megszüntetéséért vívnak.

Szocializmus anyagi-termelési alapja – az összes népgazdasági ágakat átfogó gépi nagyipar, amely a termelési eszközök társadalmi tulajdonán, a fejlett technikán és a kizsákmányolástól mentes dolgozók munkáján alapszik. A szocialista termelési mód anyagi-termelési alapját a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a társadalmi tulajdonra való átmenet után teremtik meg; ezt az átmenetet az ország szocialista iparosításával és a mezőgazdaság kollektivizálásával, a szocialista építés folyamatában hajtják végre. A szocializmus anyagi-termelési alapjának technikai alapja a népgazdaság villamosítása, az összes termelési ágak komplex gépesítése, a termelés kemizálása, a termelési folyamatok széleskörű automatizálásának fokozatos megvalósítása és az atomenergia békés célokra történő felhasználása. A szocializmus anyagi-termelési alapjára olyan magas színvonalú termelés jellemző, amely az iparban, a mezőgazdaságban, a közlekedésben és a kereskedelemben szocialista állami nagyüzemi vállalatokban, illetve nagyüzemi szövetkezeti vállalatokban folyik. A szocialista gazdaság tervszerű fejlesztése, a felhalmozási alap legnagyobb részének állami összpontosítása és tervszerű felhasználása lehetővé teszi a szocialista társadalomnak, hogy a legújabb technikai vívmányok hasznosítására alkalmas élenjáró vállalatokban következetesen koncentrálja a termelést, tömeggyártást vezessen be, s egyre magasabb munkatermelékenységet érjen el. A szocialista termelés a leg-

koncentráltabb és magasan gépesített termelés. A Szovjetunió a termelés koncentrációja tekintetében felülmúlta az összes tőkésországokat. 1954-ben a szovjet feldolgozóipari vállalatok közül az ezer munkásnál és alkalmazottnál többet foglalkoztató vállalatokban összpontosult az összes munkások és alkalmazottak 64%-a, az egész termelésnek pedig 72%-a, az Egyesült Államokban viszont (1952-ben) 33%-os, illetve 36%-os volt ez az arány. A Szovjetunió iparában széleskörűen elterjedt a termelés kombinálása, amely meggyorsítja a termelés egyik szakaszáról a másikra való áttérést, csökkenti a szállítási költségeket, a nyersanyagkészleteket, biztosítja a természeti erőforrások legtakarékosabb és komplex hasznosítását, a termelés volumenének és választékának növelését. A termelés koncentrációjának magas foka az iparvállalatok specializációjának és kooperációjának fejlődését meggyorsító fontos feltétel. Az egyes vállalatoknak bizonyos termékek és a hozzájuk tartozó alkatrészek gyártására való specializálása a termelés egyes szakaszaiban és funkcióiban (például a javításban) gyakran kiinduló pontja lesz új, önálló ágazatok kialakulásának. A specializáció lehetővé teszi a szabványtermékek folyamatos tömeggyártásának széleskörű elterjesztését, a berendezés magas termelékenységű specializálását s a dolgozók specializálását. A specializáció a munkatermelékenység növelésének és a termékminőség javításának fontos eszköze. A szocializmus anyagi-termelési alapjára az is jellemző, hogy az egész országban tervszerűen telepítik a gépi nagyipart, az ország egyes körzetei közt ésszerű munkamegosztást alkalmaznak, s ezt az egyes körzetek gazdaságának komplex fejlesztésével párosítják. A szocialista gépi nagyipar tervszerű területi elhelyezése (telepítése) szükséges feltétele annak, hogy a szocialista tulajdon osztatlanul uralkodjon és mindenütt erősödjön, hogy a régebben elmaradott nemzetiségek tényleges egyenlőtlensége megszűnjön, a termelési és a szállítási költségek csökkenjenek, a lakosság életszínvonala az ország minden körzetében emelkedjen, szakmai képzettsége gyarapodjon. A szocializmus megszünteti az egyes ágazatok és körzetek technikai fejlődésének egyenlőtlenségét, ami a kapitalizmus egyik jellemző sajátossága. A szocializmus anyagi-termelési alapja az egész népgazdaságban a társadalmi munka kooperációjaként fejlődik, amely voltaképp a szocialista termelés különböző ágazatainak, típusainak és körzeteinek tervszerű egybehangolása, s arra hivatott, hogy a fejlett technika alapján biztosítsa a társadalmi termelés rendszeres fejlődését, a társadalmi munka termelékenységének szüntelen növekedését, az egész nép anyagi szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítését, az

ország műszaki-gazdasági önállóságának és védelmi képességének erősítését. A szocialista gépi nagyipar növekedése, műszaki haladása, a dolgozók kulturális és műszaki felemelkedése és a termelés társadalmi jellegének fejlődése az alapja a szocialista termelési viszonyok fejlődésének és a kommunizmus anyagi-termelési alapja megteremtésének. A kommunizmus anyagi-termelési alapja megteremtésének olyan színvonalat kell biztosítania a termelésben és a társadalmi munka termelékenységében, hogy lehetővé tegye az anyagi javak teljes bőségét és a kommunizmus elvének érvényesítését: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.

Szocializmus gazdasági alaptörvénye – a szocialista termelési mód egész fejlődését meghatározó gazdasági törvény. E törvénynek az a lényege, hogy a szocialista társadalmi termelés közvetlen célja az egész társadalom állandóan növekvő szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növelése és tökéletesítése alapján. A szocializmus gazdasági alaptörvényének lényegére vonatkozóan nagyon fontos útmutatásokat tartalmaznak Marx, Engels és Lenin művei, valamint a pártprogramok dokumentumai. A szocializmus megteremti azt a lehetőséget, hogy „a társadalmi termelés segítségével a társadalom minden tagjának olyan megélhetése biztosíttassék, mely nemcsak anyagilag teljesen kielégítő és napról napra bőségesebb lesz, hanem biztosítja számukra testi és szellemi képességeik teljes, szabad kiművelését és gyakorlását...” *(Engels:* „Anti-Dühring”. Szikra 1950. 292. old.) Lenin 1902-ben, az OSZDMP programtervezetében azt írta, hogy a szocialista társadalom termelése a társadalom „valamennyi tagjának teljes jólétét és mindenirányú szabad fejlődését biztosítja”. *(Lenin* Művei. 6. köt. Szikra 1953. 13. old.) 1918-ban, a népgazdasági tanácsok I. kongresszusán elhangzott beszédében pedig a következőket mondta: „Csupán a szocializmus ad lehetőséget arra, hogy széles alapon kiterjesszük és kellőképpen alárendeljük magunknak a társadalmi termelést és a termékelosztást olyan tudományos megfontolások szerint, amelyek arra vonatkoznak, hogy miképpen tegyük valamennyi dolgozó életét a legkönnyebbé, olyanná, amely megteremti számukra a jólét lehetőségét.” *(Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 418. old.) A szocializmus gazdasági alaptörvényének jelentőségét Sztálinnak „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című munkája mutatta meg. A szocializmus gazdasági alaptörvénye a szocialista szektor megteremtésével keletkezik és kezd hatni; e törvény hatóköre a szocialista szektor erősödése és növekedése arányában

szélesedik. A termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele azt eredményezi, hogy a termelés nem a haszonszerzést, egyes személyek és osztályok meggazdagodását, hanem a dolgozók érdekeit szolgálja. Ez határtalan lehetőségeket tár fel a rendkívül gyors ütemben növekvő termelés fejlődésére. A szocializmusban nincs kibékíthetetlen ellentmondás a termelés és a fogyasztás között, amely a kapitalizmusra jellemző, s abban fejeződik ki, hogy a néptömegek fogyasztása állandóan elmarad a termelés növekedésétől. A szocialista termelés növekedése eredményeképpen szakadatlanul növekszik a nép fogyasztása, amelynek anyagi alapja éppen a szocialista termelés növekedése. A szocialista termelés gyors növekedéséhez az szükséges, hogy a termelés a fejlett technika alapján állandóan tökéletesedjen. A szocialista termelés szakadatlan növekedése megkívánja a termelési eszközök termelésének elsődleges fejlesztését. A társadalmi termelés emelkedése lehetővé teszi a dolgozók reáljövedelmének szüntelen növelését, a munka- és az életkörülmények javítását, a növekvő anyagi szükségletek kielégítését, a kultúra példátlan felvirágzását, a dolgozók kulturális igényeinek soha nem tapasztalt kielégítését. A szocializmus gazdasági alaptörvénye határozza meg a szocialista termelési mód fő fejlődési vonalát a kommunizmus felépítésének útján. A szocialista gazdaság fejlődését a szocializmus gazdasági alaptörvényének követelményei szabják meg. A szocialista állam úgy alkalmazza és használja fel a szocializmus gazdasági alaptörvényét, hogy intézkedéseivel előmozdítja a szocialista termelés legfejlettebb technikára alapozott szakadatlan fejlesztését, a nép jólétének állandó emelését, a társadalom kommunizmus felé haladását.

Szolgáltatások – a kulturális és szociális szükségleteket kielégítő, valamint az egészségügyi ellátást biztosító ágazatok tevékenysége. A szolgáltatásoktól meg kell különböztetni az ipari jellegű munkákat: a berendezés felújítását és folyó javítását (karbantartását), valamint az anyagok részleges megmunkálását szolgáló egyes műveleteket. Ezek a munkák a termelőfolyamatban bonyolódnak le, s eredményük növeli a társadalmi terméket és a nemzeti jövedelmet. A szolgáltatások – a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem dologi tartalmát képező anyagi javaktól eltérően – nem alkotórészei sem a társadalmi terméknek, sem a nemzeti jövedelemnek. A kapitalizmusban a szolgáltató ágazatok célja a lehető legnagyobb profit biztosítása. A szocialista társadalomban a szolgáltatások területén végzett munka nem járul hozzá a nemzeti jövedelem gyarapításához, de közvetlenül összefügg társadalmilag hasznos funkciók teljesítésével. A szocia-

lizmusban a lakosság kulturális és szociális szükségleteinek egyre jobb kielégítése az anyagi jólét növekedését jelző egyik fontos mutatószám.

Szovhoz a Szovjetunióban – a termelési eszközök állami (össznépi) tulajdonán alapuló mezőgazdasági nagyüzem. A szovhoz összes termelési eszközei és termelt termékei állami tulajdonban vannak. A szovhozok a legkorszerűbb mezőgazdasági technikai felszerelés birtokában magas munkatermelékenységet és egyre növekvő árutermelést érnek el. Minden egyes szovhoz soküzemágú, nagy áruhozamú gazdaság, de a különböző övezetekben a talaj- és az éghajlati viszonyoktól függően bizonyos üzemágak vezető szerepet töltenek be az egyes szovhozok termelésében. Ilyen ismertetőjelek alapján megkülönböztetnek gabonatermelő, állattenyésztő, ipari növényeket és egyéb növényeket termelő szovhozokat. A gabonatermelő szovhozok termelési alapegysége az üzemegység, az állattenyésztő szovhozoké pedig a tenyésztelep, amelyekben állandó termelőbrigádokat szerveznek. A szovhozokban a munka díjazása a szocialista elosztási elv alapján megállapított munkabér formájában történik. A szovhozok az önálló elszámolás alapján szervezik meg munkájukat. A szovhozok szervezése a Szovjetunióban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után azonnal megkezdődött. A parasztok a szovhozok tapasztalatai alapján győződtek meg a gépesített nagyüzemi közös gazdálkodás előnyeiről, gyakorlati segítséget kaptak a szovhozoktól a kolhoztermelés megszervezéséhez. A szovhozok fő feladata: a legkisebb munka- és eszközráfordítással a legnagyobb termés elérése a megművelt földek minden 100 hektárján. 1953 és 1955 között párt- és kormányhatározatok alapján több intézkedést hajtottak végre a régi szovhozok megszilárdítása és újak szervezése céljából. Csak 1954–1955-ben 581 új szovhozt alakítottak, közülük 425 szovhozt a szűz- és parlagföldek vidékein. A szovhozokban a gabonafélék vetésterülete 1957-ben 35,5 millió hektár volt. A szovhozok a legutóbbi években a korábbiaknál jóval több gabonát, állati terméket és zöldségfélét adtak az államnak. A szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet időszakában a szovhozok továbbra is nagy szerepet játszanak mint a kulturált gazdálkodás hirdetői. A szovhozok különösen a tökéletesebb termelési módszerek alkalmazásában és a munkatermelékenység növeléséért vívott harcban mutatnak példát a kolhozoknak. A népi demokratikus országok mezőgazdaságában szintén vannak állami gazdaságok, amelyekben a föld a termelési eszközökkel együtt állami tulajdonban van.

Szovjetunió Állami Bankja – jegykibocsátó bank, a rövidlejáratú hitelezés fő bankja, az

ország egységes elszámolási és pénztári központja. A szovjet kormány 1921 októberében hozott dekrétuma alapján alakult meg. A Szovjetunió Állami Bankja a lebonyolított bankügyletek volumene, a benne összpontosított pénzeszközök összege és hálózatának kiterjedtsége tekintetében a világ egyik legnagyobb bankja (az Állami Bank ügyfele volt 1952. január 1-én mintegy 4,5 millió számlával rendelkező több mint 2 millió szervezet). Az Állami Bank a következő fontosabb funkciókat tölti be: 1. mozgósítja a szocialista vállalatok, szervezetek és költségvetési intézmények átmenetileg felszabadult pénzeszközeit; 2. rövidlejáratú hitelellátásban részesíti az önálló elszámolású vállalatokat és gazdasági szervezeteket; 3. lebonyolítja a Szovjetunió egész társadalmasított gazdaságának elszámolásait; 4. betölti a szocialista gazdaság egységes pénztári központjának funkcióját; 5. betölti a jegykibocsátó bank funkcióját, és szabályozza az ország pénzforgalmát; 6. őrzi a valutatartalékokat, és lebonyolítja a külföldi országokkal az elszámolások túlnyomó részét.* Az Állami Bank apparátusának alapegysége a kerületi fiók, amely az egész operatív munkát végzi. Az Állami Bank vezető helyet foglal el a Szovjetunió hitelrendszerében, a rubel segítségével ellenőrzi az ipari és a kereskedelmi vállalatok tevékenységét, elősegíti az önálló elszámolás és a pénzügyi fegyelem megszilárdulását. Az Állami Bank összes műveletei az egész népgazdasági tervvel szorosan egybekapcsolt hitelterv alapján valósulnak meg.

[*A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1959. április 7-én törvényerejű rendeletben szabályozta az ún. beruházási bankok működését. Ennek folytán – a korábbi rendtől eltérően – az Állami Bank feladata lett egyebek közt (1959. július 1-től) a mezőgazdasági vállalatok beruházásainak finanszírozása, a szövetkezetek rövidlejáratú hitelezése és szabad pénzeszközeik őrzése stb.]

Szovjetunió Állami Bankjának hitelterve – a hitel rendeltetését, nagyságát és a hitelforrások összetételét meghatározó terv. Negyedévenként készítik el a népgazdasági tanácsok, a minisztériumok és egyéb hivatalok hiteligénye alapján, a hiteltárgyak gondos ellenőrzésével.* A kormány által jóváhagyott hitelterv az operatív bankmunka irányelve. A hitelterv bevételi oldala mutatja ki a forrásokat és az Állami Bankban összpontosított, átmenetileg szabad eszközöket, a kiadási oldal pedig a hitelfelhasználás irányát és a hitelek (kölcsönök) nagyságát jellemző tételeket. A hitelállomány forrásai: a szocialista vállalatok és gazdasági szervezetek, a költségvetések és a pénzügyi intézmények, valamint a társadalmi szervezetek átmenetileg szabad eszközei, továbbá a kol-

hozok folyószámláin levő eszközök. A hitelterv tehát tükröződnek a szocialista népgazdaságnak mindazok a pénzeszközei, amelyeket a bank felhasználhat a vállalatok rövidlejáratú hiteligényeinek kielégítésére. A hitelterv kiadási része azokat a tételeket tartalmazza, amelyek ágazati bontásban és hitelfajták szerint határozzák meg a hitelforrások nagyságát és rendeltetését. A Szovjetunió népgazdaságának fejlődésével együtt növekszenek a hitelszükségletek is. A hitelterv összeállításakor arra törekszenek, hogy maximálisan kihasználják az állami intézmények és az összes gazdasági szervezetek, valamint az egyes állampolgárok szabad pénzeszközeit, megszilárdítsák az önálló elszámolást, fokozzák a takarékosságot, s így egyrészt előmozdítsák pótlólagos szabad pénzeszközök képzését, másrészt csökkentsék a gazdasági szervezetek hiteligényét, s az egész ország pénzügyi helyzetét kedvezően befolyásoló eredményeket érjenek el.

[*Magyarországon a Magyar Nemzeti Bank készít hiteltervet, kisebb eltérésektől eltekintve a címszóban kifejtett elvek alapján.]

Szovjetunió Állami Bankjának pénztári terve – az Állami Bank egész hálózatában lebonyolódó pénztári forgalom terve, amely a tervidőszakra számításba veszi az Állami Bank pénztárainak összes készpénzbevételeit és kiadásait. Az Állami Bank pénztári tervét negyedévenként és havonta készítik el*; ezt a tervet a kormány hagyja jóvá. A pénztári terv összeállításakor számításba veszik a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlegét, a kiskereskedelmi áruforgalom és a mezőgazdasági termékbegyűjtés terjedelmét, a munkabéralapot, valamint a pénzbevételek és kiadások nagyságát meghatározó egyéb mutatószámokat. Az Állami Bank pénztári terve az ország pénzforgalma tervezésének egyik legfontosabb eszköze. A pénztári terv bevételi oldala egyebek közt a következő tételeket tartalmazza: a kereskedelem bevételeit, a közlekedés bevételeit, az adó- és illetékbevételeket, a lakosság betétjeit stb. Az összes bevételi tételek közt a legnagyobb jelentőségű a kereskedelem bevétele, amely az Állami Bank pénztáraiba befolyó pénzösszegeknek $^4/_5$-ét teszi ki. Az Állami Bank pénztári tervének kiadási oldala azt mutatja meg, hogy a pénzeszközök hogyan áramlanak ki az Állami Bank pénztárából. Ide a következő tételek tartoznak: a munkabérekre, a nyugdíjakra, a mezőgazdasági begyűjtésre és felvásárlásra, a lakosság betétjeire stb. kifizetett összegek. A legfőbb kiadási tétel a munkabérekre és a lakosságnak juttatott egyéb kifizetésekre teljesített kiadások összege, amely az Állami Bank pénztáraiból kiáramló készpénzkifizetéseknek átlagosan 90%-a. A pénztári

tervnek úgy kell előirányoznia a készpénz forgalomba bocsátását és forgalomból való kivonását, hogy ez összhangban legyen (országos viszonylatban) az Állami Bank pénztári bevételeinek és kiadásainak a pénzforgalmi törvény követelményeihez igazodó kölcsönös arányával. Az Állami Bank ellenőrzi a pénztári terv teljesítését; ez lehetővé teszi, hogy idejekorán feltárja az állami termelési, elosztási és forgalmi tervben megszabott arányok megsértését.

[*A Magyar Nemzeti Bank országos pénztári tervet készít negyedévenként, havi ütemezéssel. A terv összeállításának elvei lényegében megegyeznek a címszóban ismertetett elvekkel.]

Szovjetunió Állami Tervbizottsága (Goszplan) – a Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Tervbizottsága. Az Állami Tervbizottság a Népbiztosok Tanácsának Lenin által 1921. február 22-én aláírt rendeletére alakult meg Állami Általános Tervbizottságként. Az Állami Tervbizottság a Szovjetunió népgazdaságának tudományos gazdasági tervező szerve. A szocialista szektor megerősödése és fejlődése, új termelési ágak keletkezése és a szakemberek számának és szakképzettségének növekedése folytán az Állami Tervbizottság funkciói kiterjedtek és elmélyültek. Az Állami Tervbizottság szerepe jelentősen megnövekedett 1957-ben, amikor a Szovjetunióban áttértek az ipar és az építőipar területi igazgatására. A Szovjetunió Állami Tervbizottsága és a szövetségi köztársaságok állami tervbizottságai behatóan tanulmányozzák a népgazdaság szükségleteit, s a tudomány és a technika vívmányainak figyelembevételével kidolgozzák a népgazdaság fejlesztésének folyó és távlati terveit. Az Állami Tervbizottság feladata: a fontosabb népgazdasági ágak egységes fejlesztési politikájának érvényesítése, az ország termelőerői helyes területi elhelyezésének és az összes népgazdasági ágak arányos fejlesztésének biztosítása, a népgazdaság anyagi-műszaki ellátási terveinek kidolgozása, az ipari termékek szállítására megszabott állami fegyelem állandó megtartásának ellenőrzése. A Szovjetunió Állami Tervbizottsága a köztársasági állami tervbizottságok tervei alapján dolgozza ki az összevont népgazdasági terveket. A tervező szervek a népgazdasági tanácsok terveit elemezve, kötelesek meghiúsítani az autarchiára és a helyi érdekek előtérbe helyezésére irányuló törekvéseket, hogy az egyes gazdasági körzetek érdekei ne kerüljenek ellentétbe az állami érdekekkel.

Szovjetunió gazdasági fő feladata – az a feladat, hogy a Szovjetunió a fontosabb iparcikkek és mezőgazdasági termékek egy főre jutó termelésében, vagyis gazdaságilag elérje és túlszárnyalja a legfejlettebb

tőkésországokat. Először Lenin tűzte ki ezt a feladatot a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén „A fenyegető katasztrófa és hogyan kell ellene harcolni" című munkájában. E feladat megoldása létszükséglet volt a szovjetországnak, amely műszakilag és gazdaságilag elmaradott gazdaságot kapott örökül a cári Oroszországtól. Ehhez azonban először helyre kellett állítani, és új műszaki bázison újjá kellett alakítani az egész népgazdaságot. A szovjet ország a háború előtti ötéves tervek éveiben, a szocialista gazdasági rendszer előnyeit hasznosítva, óriási sikereket ért el a szocializmus és a kapitalizmus gazdasági versenyében. A Szovjetunió 1938-ig az ipari termelés növekedési ütemét tekintve messze megelőzte az összes tőkésországokat, az ipari termelés terjedelmét tekintve pedig Európában az első helyet, a világon a másodikat foglalta el. Megteremtődtek annak feltételei, hogy a Szovjetunió gazdasági fő feladatát a szocialista építés gyakorlati feladataként tűzzék napirendre. Erre az 1939-ben megtartott XVIII. pártkongresszuson került sor. A második világháború miatt átmenetileg eltolódott e feladat megoldása. De a háború utáni ötéves tervek – új történelmi feltételek közt – ismét napirendre tűzték ezt a feladatot. Az SZKP XX. kongresszusán hozott határozatok hangsúlyozták, hogy történelmileg a legrövidebb időn belül kell megoldani ezt a feladatot, hogy a Szovjetunió gazdasági fölénybe kerüljön a legnagyobb tőkésországokkal szemben, s biztosítani lehessen a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenetet. A Szovjetunió gazdasági fő feladata megoldásának fontosabb feltételei: az ipar és különösen a nehézipar sokoldalú és gyors fejlesztése, új vállalatok építése és a működő vállalatok legteljesebb kihasználása, a munka termelékenységének fokozása, az összes népgazdasági ágakban a legfejlettebb technika bevezetése, olyan szakemberek képzése, akik képesek e technikai felszerelés tökéletes kihasználására. A gazdasági fő feladatnak fontos alkotórésze a közszükségleti cikkek termelésének fellendítése. A kommunista párt a gabonaprobléma megoldása után azt a feladatot tűzte ki a szovjet nép elé, hogy az egy főre jutó hús-, tej- és vajtermelésben a legközelebbi években utolérje az Egyesült Államokat. 1956-ban a villamos energia egy főre jutó termelése 68-szor, a széné 10-szer, az olajé 6,3-szer, a nyersvasé 5,9-szer, az acélé 8-szor, a cementé 11-szer, az összes szövetféleségeké 1,7-szer, a bőrcipőé 3,3-szer, a kristálycukoré 2,2-szer, a műtrágyáké 110-szer volt nagyobb, mint 1913-ban. A kommunizmust építő Szovjetunió ipari termelése gyorsan ível felfelé, és eléri az Egyesült Államok ipari termelését. 1957-ben a Szovjetunió bányászata és ipara

84,2 millió tonna vasércet, 463 millió tonna szenet, 98,3 millió tonna olajat, 37 millió tonna nyersvasat, 51 millió tonna acélt, 209,5 milliárd kilowattóra villamos energiát, 28,9 millió tonna cementet, körülbelül 4,5 millió tonna kristálycukrot, 282 millió méter gyapjúszövetet, 315 millió pár bőrcipőt termelt. Az Egyesült Államok 1956. évi termelése a következőképpen alakult: vasérc – 98 millió tonna, szén – 479 millió tonna, olaj – 354 millió tonna, nyersvas – 69 millió tonna, acél – 104,5 millió tonna, villamos energia – 684 milliárd kilowattóra, cement – 54 millió tonna, cukor – 2,1 millió tonna, gyapjúszövet – 299 millió méter, bőrcipő – 586 millió pár. A Szovjetunió ipari termelése körülbelül 15 év múlva a következő színvonalat éri el: vasérc – 250–300 millió tonna, nyersvas – 75–85 millió tonna, acél – 100–120 millió tonna, szén – 650–750 millió tonna, olaj – 350–400 millió tonna, villamos energia 800–900 milliárd kilowattóra, cement – 90–110 millió tonna, cukor 9–10 millió tonna, gyapjúszövet – 550–650 millió méter, bőrcipő – 600–700 millió pár.*

[* A Szovjetunió gazdasági fő feladatának megvalósítása szempontjából különösen nagy jelentőségű volt a Szovjetunió Kommunista pártjának XXI. kongresszusa, amelyen elfogadták a Szovjetunió népgazdaságának fejlesztésére irányuló 1959–1965. évi hétéves tervet.]

Szovjetunió hitelrendszere – azoknak a hitelintézeteknek (bankok, takarékpénztárak) az összessége, amelyek mozgósítják és a szocialista gazdaság fejlesztéséhez tervszerűen a gazdasági szervezetek rendelkezésére bocsátják az átmenetileg szabad pénzeszközöket. A szocialista hitelrendszer hatalmas fölényben van a kapitalista hitelrendszerrel szemben, mert a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján a nép érdekében működik, s számára teljesen idegen a tőkés profit hajszolása. Ez biztosítja a szocialista hitelrendszer tervszerűségét, s lehetővé teszi, hogy az állam a pénzeszközök óriási tömegét összpontosítsa és célszerűen használja fel a gazdasági és a kulturális építőmunkára. Az egész hitelrendszert a szovjet állam összpontosítja; ehhez a hitelrendszerhez különféle állami intézetek tartoznak, amelyeknek vezető szerve a *Szovjetunió Állami Bankja (l.)*. A hitelrendszer jelenlegi szervezetébe a következő láncszemek tartoznak: a Szovjetunió Állami Bankja, a Külkereskedelmi Bank, a hosszúlejáratú beruházások különleges bankjai – az Iparbank, a Mezőgazdasági Bank, a Központi Kommunális Bank* és az Állami Munkástakarékpénztárak rendszere.**

[* A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1959. április 7-i törvényerejű rendeletével a Központi Kommunális

Bankot és a Mezőgazdasági Bankot megszüntette, s funkciójukat átruházta az Állami Bankra és az Össz-szövetségi Beruházási Bankra (az Iparbank utódjára).

** A magyar hitelrendszer szervezetének alkotórészei: a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Beruházási Bank, az Országos Takarékpénztár és a Magyar Külkereskedelmi Bank Rt.]

Szovjetunió Minisztertanácsának Állami Tudományos és Műszaki Bizottsága – államigazgatási szerv, amelynek feladata: a hazai és a külföldi tudomány és technika eredményeinek és vívmányainak, továbbá a legjobb termelési tapasztalatoknak tanulmányozása és széleskörű propagálása, tudományos és műszaki irodalom kiadása és az új technika népgazdasági bevezetésének ellenőrzése. A Tudományos és Műszaki Bizottság segíti a Szovjetunió Állami Tervbizottságát, a köztársasági állami tervbizottságokat, a megfelelő minisztériumokat és a gazdasági igazgatási körzetek népgazdasági tanácsait a népgazdaság fejlesztésének tervezéséhez szükséges tudományos és technikai színvonal megállapításában. A gazdasági igazgatási körzetek népgazdasági tanácsai mellett tanácsadó szervként műszaki-gazdasági tanácsok működnek *(l. Szovjetunió Állami Tervbizottsága, Népgazdasági Tanács, Demokratikus centralizmus a gazdaság igazgatásában)*.

Szovjetunió népgazdasága fejlesztésének ellenőrző számai – az első vázlatos éves népgazdasági tervek, amelyeket 1925-től 1930-ig állítottak össze a Szovjetunióban. Annak idején, az átmeneti időszak gazdaságában még volt tőkés és kisárutermelő szektor, amelyre nem terjedt ki az állami tervezés. Ezért az ellenőrző számok a szocialista szektor tervfeladatain kívül előirányozták a magánszektor szabályozására irányuló intézkedéseket is. A szabályozás módja volt: az árpolitika, az adóztatás, a hitelnyújtás, a szövetkezés fejlesztése, a földbérlet és a bérmunka korlátozása stb. Mivel az Állami Tervbizottság 1925–1926. és 1927–1928. évi első ellenőrző számai nem biztosították a szocialista építés időszerű feladatainak megoldását, a kormány nem fogadta el ezeket a számokat. A párt és a kormány ezt követő rendszabályai eredményeképpen megjavult az ellenőrző számok összeállításának megszervezése és módszertana. Az Állami Tervbizottság 1927-től a kommunista párt Központi Bizottságának teljes ülésein jóváhagyott irányelvek alapján dolgozta ki az ellenőrző számokat. Időközben a szocialista szektor fokozatosan tért hódított a népgazdaságban, s az ellenőrző számok átalakultak éves népgazdasági tervekké, amelyekben az állami feladatok egyre nagyobb mértékben helyettesítették a közvetett szabályozást szolgáló intézkedéseket. Miután a parasztság nagy

tömegei áttértek a nagyüzemi kollektív termelésre, a kulákgazdaságok pedig megszűntek, az állam a mezőgazdasági termelést is közvetlenül kezdte tervezni. 1931-ben az ellenőrző számokról teljesen áttértek az egész népgazdaság fejlesztését előirányzó állami éves tervek összeállítására.

Szovjetunió pénzrendszere – a Szovjetunió pénzrendszerének alapja az arany mint pénzáru. A forgalomban a *Szovjetunió Állami Bankjának (l.)* 10, 25, 50 és 100 rubeles címletű bankjegyei, valamint 1, 3 és 5 rubeles címletű *kincstárjegyek (l.)* és kiscímletű fémváltóérmék vannak. A szovjet állam 1950-ben 0,222168 gramm aranyban rögzítette a rubel aranytartalmát. A szovjet pénz értékállandóságát egyrészt a szovjet állam aranykészletei, másrészt és elsősorban szilárd tervárakon eladásra kerülő árutömegei biztosítják.

Szövetkezet – a termelők kollektívájának tulajdonában levő vállalat (termelőszövetkezet) vagy a fogyasztók tulajdonában levő vállalat (fogyasztási szövetkezet). A kapitalizmusban és a szocializmusban működő szövetkezetek – jellegüket tekintve – teljesen különböznek egymástól. A burzsoá társadalomban a szövetkezet egybefonódik a tőkés gazdaság egész rendszerével, s tőkés gazdálkodási forma. A szocializmusban, ahol a hatalom a dolgozóké, s ahol a legfontosabb termelési eszközök a szocialista állam tulajdonában vannak, a szövetkezet szocialista gazdálkodási forma. A szövetkezetek tulajdonában vannak a gépek, a közös épületek, a leltári felszerelés, a termékek. A szövetkezet legfelsőbb igazgatási szerve a szövetkezeti tagok (részjegyesek) közgyűlése. A szocialista társadalomban falun és városon egyaránt vannak szövetkezetek. A városokban főként kisipari termelőszövetkezetek (artelek) formájában működnek. A Szovjetunióban 1956-ban több mint 8000 artel foglalkozott a legkülönfélébb termékek gyártásával. Faluhelyen a *kolhozok (l.)* a szövetkezetek fő formái. A Szovjetunióban 1958 elején 78 000 kolhoz volt. A *fogyasztási szövetkezetek (l.)* tagjai elsősorban a falusi lakosok. 1956-ban 20 000 fogyasztási szövetkezeti társulás volt a Szovjetunióban.*

[* Magyarországon 1958-ban csaknem 1300 kisipari termelőszövetkezet működött; 1959-ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok száma meghaladta a 4500-at.]

Szövetkezeti kereskedelem a Szovjetunióban – a szovjet kereskedelem egyik formája. Az állami kereskedelemhez hasonlóan, a szövetkezeti kereskedelem is a szervezett piachoz tartozik, amelyen a szocialista állami tervezés érvényesül. A Szovjetunió

1956. évi kiskereskedelmi áruforgalmának 28%-át a szövetkezeti kereskedelem bonyolította le. A szövetkezeti kereskedelem forgalmának legnagyobb része a fogyasztási szövetkezetek, kisebb része pedig a kisipari szövetkezetek forgalmából tevődik össze. A fogyasztási szövetkezetek főként a falusi lakosságot szolgálják ki, iparcikkeket adnak el, mezőgazdasági nyersanyagot és élelmiszert vásárolnak, s nagy szerepet töltenek be a mezőgazdasági termékek begyűjtésében. A szövetkezeti szervezetek eszkozei a részjegyes tagok szövetkezeti tulajdonában vannak. A szovjet állam pénzügyileg és szervezetileg egyaránt támogatja a szövetkezeti szervezeteket, előmozdítja a szövetkezeti kereskedelem fejlődését.

Szövetkezeti-kolhoztulajdon – olyan csoporttulajdon, közös, szocialista tulajdon, amely a proletariátus diktatúrájának viszonyai közt jött létre. A szövetkezeti-kolhoztulajdon a kollektív gazdálkodás céljából önkéntesen szövetkezetbe tömörült dolgozó parasztok, kézművesek és kisiparosok termelési eszközeinek társadalmasítása útján alakul ki. Szövetkezeti-kolhoztulajdonban vannak a szövetkezeti termelővállalatok élő és holt felszerelésükkel együtt, továbbá a kolhozokban és a szövetkezeti szervezetekben termelt termékek, valamint a kulturális és egyéb szükségleteket szolgáló közös épületek *(l. Kolhozok)*. A szövetkezeti-kolhoztulajdon, társadalmi és gazdasági természetét tekintve, azonos típusú a *szocialista állami tulajdonnal (l.)*. A szövetkezeti-kolhoztulajdon kizárja az ember kizsákmányolását, biztosítja a termelés tervszerű fejlesztését, a kollektív munkaszervezést, a jövedelemelosztásban pedig a munka szerinti elosztás szocialista elvének érvényesülését. Az össznépi tulajdon és a szövetkezeti-kolhoztulajdon egyaránt szocialista tulajdonforma. A kettő között csupán annyi a különbség, hogy az össznépi tulajdon a társadalmasítás fejlettebb színvonalát képviseli. A kommunizmusba való átmenet megköveteli, hogy a kolhoztulajdon társadalmasításának színvonala fokozatosan emelkedjen, s elérje az össznépi tulajdon színvonalát. Ez csak az állami és a kolhoztulajdon minden módon való erősítése és fejlesztése útján érhető el. A kolhozok közös vagyonának gyarapodása arányában a kolhoztulajdon felemelkedik majd az össznépi tulajdon színvonalára.

Sztálin, Ioszif Visszarionovics (1879–1953) – az orosz és a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomnak, a Szovjetunió Kommunista Pártjának és a szovjet államnak kimagasló személyisége, a marxizmus–leninizmus egyik legkiválóbb teoretikusa és propagandistája. Sztálin, a marxizmus klasszikusainak munkái alapján, a nemzet-

közi munkásmozgalom tapasztalatait és a Szovjetunió szocialista építésének gyakorlatát általánosítva, az új történelmi körülményeknek megfelelően konkretizálta és tovább fejlesztette a marxista–leninista elmélet több tételét. Sztálin nagy érdeme, hogy következetesen védelmezte a marxizmus–leninizmust jobboldali ellenségeivel és a revizionistákkal szemben. Munkáiban és gyakorlati tevékenységében („A leninizmus alapjairól", „A leninizmus kérdései" című munkáiban, az SZKP kongresszusain és konferenciáin elmondott beszámolóiban) megvédte a marxista–leninista elméletet a trockisták, a jobboldali opportunisták, a burzsoá nacionalisták, valamint a leninizmus és a proletárdiktatúra más ellenségeinek támadásaival szemben. Sztálin megvédte az imperializmusnak és a kapitalizmus általános válságának gazdasági és politikai lényegéről szóló lenini tanításokat, a szocialista forradalom lenini elméletét, a szocializmus egy országban való győzelmének lehetőségéről szóló tanítást. A mai kapitalizmus gazdasági jelenségeit elemezve, tovább fejlesztette a kapitalizmus általános válságának és fejlődési szakaszainak marxista–leninista jellemzését. Munkáiban leleplezte a fasizmus reakciós és agresszív lényegét. Sztálin nagy szerepet játszott a Szovjetunió szocialista építésének megszervezésében, a szocialista iparosításra, a nehézipar elsődleges fejlesztésére irányuló lenini politikának, a Szovjetunió Kommunista Pártja fő irányvonala alkotórészének gyakorlati megvalósításáért vívott harcban. A kisparaszti gazdaságnak kollektív nagyüzemi gazdasággá való átalakítását célzó lenini szövetkezeti tervből kiindulva, megalapozta a mezőgazdaság kollektivizálásának konkrét útjait, módszereit és formáit, amelyeket a szocialista építés gyakorlata, a néptömegek alkotó tevékenysége vetett fel. Sztálin munkáiban és felszólalásaiban a szocializmus politikai gazdaságtanának több fontos problémájával foglalkozott. Sok tételt fogalmazott meg a szocialista tervgazdaságra, a szocialista gazdálkodás módszereire, az értéktörvény és a pénz felhasználásának szükségességére, az önálló elszámolásra, a szocialista gazdasági rendszer kapitalizmussal szembeni előnyeire és a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenetre vonatkozóan. Kifejtette az államnak a kommunista építésben betöltött gazdasági-szervező és kulturális-nevelő funkcióira vonatkozó marxista–leninista tételeket, valamint azokat a tételeket, amelyek szerint szükséges erősíteni a szocialista államot mint a szocialista társadalom felépítésének fő eszközét, az imperialista államok támadásaival szemben a honvédelem szervét. Sztálin a marxista–leninista elmélet fontos kérdéseit vetette fel „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban"

című munkájában. Foglalkozott a szocializmus gazdasági törvényeinek objektív jellegével, a tervszerű, arányos fejlődés törvényével és egyéb fontos problémákkal. De Sztálinnak ez a munkája hibás tételeket is tartalmaz. Ilyen például az az állítás, amely szerint a tőkés termelés volumene a második világháború után elkerülhetetlenül csökken; az a tétel, hogy már megérett az ipar és a mezőgazdaság közötti közvetlen termékcserére való áttérés szükségessége; Sztálin nem értékelte kellőképpen az értéktörvény hatását a termelés szférájában, főként a termelési eszközök termelésére vonatkozóan és így tovább. Sztálin gyakorlati tevékenységében – különösen a háború után – személyének kultuszával kapcsolatban voltak nagy hibák, amelyek különösen a szocialista törvényesség elvének és a pártélet lenini normáinak megsértésében nyilvánultak meg. A személyi kultusz akadályozta a népgazdaság vezetésében jelentkező nagy fogyatékosságok meglátását és leküzdését. Mindez rendkívül megnehezítette és akadályozta a tudományos dolgozók alkotó elméleti munkáját. Az SZKP XX. kongresszusa feltárta a személyi kultusszal kapcsolatos fogyatékosságokat, szükségesnek tartotta a következményei elleni harcot, s olyan feltételek megteremtését, amelyek meghiúsítják hasonló hibák megismétlődését. Sztálinnak a marxizmus–leninizmust az ellenséges támadások és hamisítások ellen védelmező, a mai kapitalizmus újabb jelenségeit általánosító, a kommunista pártnak és a szovjet népnek a szocialista építés lenini terve gyakorlati megvalósítására irányuló munkáját elméletileg megvilágító művei segítséget adnak a marxista–leninista elmélet tanulmányozásához.

Sztrájk – a tőkésországokban az osztályharc egyik formája, amelyet a dolgozók a kizsákmányolók ellen alkalmaznak gazdasági érdekeikért és politikai jogaikért vívott harcukban. A sztrájk idején a dolgozók abbahagyják a munkát, s gazdasági, politikai és jogi követelésekkel lépnek fel a vállalatok tulajdonosaival szemben. A sztrájkmozgalom legmagasabb formája a politikai tömegsztrájk. Az első általános politikai sztrájkot az 1905. évi első orosz forradalomban alkalmazták. Ez a sztrájkforma új fegyver volt a tőkés rendszer ellen harcoló proletariátus kezében. A sztrájkmozgalom a kapitalizmus általános válságának időszakában az összes tőkésországokban növekszik.

Sztruve, Pjotr Berngardovics (1870–1944) – orosz polgári közgazdász, a „legális marxizmus" képviselője. „Kritikai megjegyzések Oroszország gazdasági fejlődésének kérdéséhez" („Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России" – 1894) című könyvében polgári szemszögből bí-

rálta a narodnyikokat. A tőkés társadalomnak csak haladó oldalait látta, a marxista tanítást a polgári rend védelmére és igazolására igyekezett felhasználni. Ezért meghamisította a marxizmus legfontosabb tételeit, s reakciós vulgáris nézeteket védelmezett. Sztruve észrevette ugyan azt a tényt, hogy a kapitalizmus Oroszországban is fejlődik, de tagadta a kapitalizmus ellentmondásait és a szocialista forradalom elkerülhetetlenségét. Lenin „A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében" című munkájában leleplezte Sztruve revizionista nézeteit, s a marxizmus polgári irodalomban való tükröződésének nevezte könyvét. Sztruve revízió alá vette Marx munkaértékelméletét, szembefordult a marxi újratermelési elmélettel, s Malthus embergyűlölő népesedési elméletét védelmezte. A marxizmus revíziója után megkísérelte az orosz liberális burzsoázia érdekében felhasználni a marxizmust. Miután kudarcot vallott, nyíltan átpártolt az ellenforradalmárok táborába. „Gazdaság és ár" („Хозяйство и цена" – 1913) című könyvében nekirontott a marxizmusnak és a szocializmusnak, tagadta az objektív gazdasági törvények létezését. Az első világháború éveiben igazolta a burzsoázia agresszív törekvéseit, az Októberi Szocialista Forradalom után a szovjethatalom ellen harcolt, majd monarchista lett.

Szükséges munka – a termelésben dolgozó által a *szükséges termék (l.)* termelésére fordított munka. A rabszolga, a jobbágyparaszt és a bérmunkás a munkanap folyamán munkájával bizonyos mennyiségű munkaterméket termel, amelynek egyik részét a kizsákmányolók elsajátítják. A munkatermékek másik része a dolgozók létfenntartási eszköze. A kapitalizmusban a munkának szükséges munkára és *többletmunkára (l.)* való feloszlását a munkabér-forma leplezi, amely a jelenségek felszínén a bérmunkás egész munkájának áraként jelentkezik. A valóságban a munkás a munkabér formájában csak a szükséges munkaráfordításait, *munkaerejének (l.)* értékét pótolja, amely a létfenntartási cikkek meghatározott összegének értékével egyenlő. A mai kapitalizmusban a szükséges munka méretei jóval kisebbek, mint a többletmunka méretei.

A szocialista társadalomban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának és a gazdaság tervszerű szervezésének viszonyai közepette az egész társadalom javára, a társadalmi termelés fejlesztésére és a dolgozók anyagi jólétének fokozására használják fel a dolgozók többletmunkáját. A szükséges munka és a többletmunka között nincsenek antagonisztikus ellentmondások. A többletmunka bizonyos értelemben szükséges munka is. A „közvetlen szükségletre végzett munka" és a „társadalmi szükségletre vég-

zett munka" a szocializmusban a szükséges munka és a többletmunka történelmi formája.

Szükséges munkaidő – az az idő, amely alatt a dolgozók a saját maguk és családjuk fenntartására szükséges anyagi javakat termelik. A szükséges munkaidő alatt végzett munkát *szükséges munkának (l.)* nevezik. A szükséges munkaidő a tőkés társadalomban a munkaidőnek az a része, amely alatt a munkás újratermeli munkaerejének értékét. A szocializmusban bizonyos értelemben az egész munkaidő szükséges munkaidő. De itt is meg kell különböztetni a munkaerő újratermeléséhez szükséges időt és a társadalmi szükségletre szolgáló termék előállításához szükséges időt *(l. Többletmunkaidő)*.

Szükséges termék – a társadalmi terméknek az anyagi termelés szférájában foglalkoztatott dolgozók által termelt része, amely a dolgozónak és családjának fenntartására, valamint a dolgozó képzésére szükséges. A magántulajdon viszonyai között a kizsákmányolók arra törekszenek, hogy a legvégső minimumra korlátozzák a szükséges terméket, s ennek terhére növeljék a többlettermeket. A szocializmusban az újonnan termelt társadalmi termék olyan arányban oszlik szükséges termékre és *többlettermékre (l.)*, hogy biztosítja a társadalom minden tagja életszínvonalának szakadatlan emelkedését, a társadalmi termelés további növekedését és az összes társadalmi szükségletek kielégítését. A többlettermék éppen annyira szükséges a szocialista társadalom termelőinek, mint a szükséges termék. Közöttük nincs antagonisztikus ellentmondás. A „közvetlen szükségletre szolgáló termék" és a „társadalmi szükségletre szolgáló termék" a szocializmusban a szükséges termék és a többlettermék történelmi formája.

Takarékpénztárak – a lakosság átmenetileg szabad pénzeszközeit őrző hitelintézetek. A takarékpénztárak a kapitalizmus viszonyai között a lakosság, főként pedig a módosabb rétegek szabad pénzeszközeit őrzik, s a kölcsöntőke képzésének egyik forrását alkotják. A takarékpénztárakban összegyűlt pénzeszközöket a tőkés bankok a nagytőke érdekeit szolgáló műveletek hitelezésére használják fel. A tőkés takarékpénztárak széles körben alkalmazzák a készpénz nélküli elszámolások rendszerét (elszámolási műveleteket bonyolítanak le).

A szocialista társadalomban a takarékpénztárak a munkások, az alkalmazottak és a parasztok betéteit a szocialista építés finanszírozására használják fel. A Szovjetunióban az Állami Munkástakarékpénztár különféle betétek formájában fogadja el megőrzésre a lakosság munkával szerzett megtakarításait, teljesíti a betéteseknek állami kölcsönkötvényekkel, készpénz nélküli elszámolásokkal és más pénztári műveletekkel kapcsolatos megbízásait.* A takarékpénztárak a betétesek pénzének használatáért kamatot fizetnek. A betéteket a betéttulajdonosok kérésére nyomban kiadják. A szocialista társadalomban a lakosság anyagi jólétének növekedése folytán óriási mértékben kifejlődött a takarékügy. A Szovjetunióban 1940-ben 41 600 takarékpénztári fiók és 17,3 millió betétes volt, s a betétek összege meghaladta a 7 milliárd rubelt. A háború utáni időszakban a nép jólétének további növekedése alapján a betétállomány rendszeresen gyarapodott, s 1957-ben elérte a 80,5 milliárd rubelt.

[* Magyarországon az Országos Takarékpénztár fiókhálózata látja el ezeket a feladatokat. A Takarékpénztár feladata a sportfogadás (totó) és a számsorsjáték (lottó) lebonyolítása is.]

Talaj termékenysége – a talajnak bizonyos nagyságú terméshozam biztosítására való képessége, amely a talaj tápanyagtartalmától, nedvességétől, szerkezetétől, valamint egyéb fizikai és kémiai tényezőktől és a

földművelés kultúrájától függ. Megkülönböztetnek természetes (potenciális) termékenységet, amely a talajképződés természeti viszonyainak hatására alakul ki, és gazdasági (hatékonysági) termékenységet, amely úgy realizálódik, hogy a természetes termékenységű talajokat bevonják mezőgazdasági termelésbe; a gazdasági termékenység a társadalom termelőerőinek fejlődésétől és a termelési viszonyok jellegétől függően változik. A természetes talajtermékenység jelentős mértékben megváltoztatható és fokozható különféle földművelési intézkedések végrehajtásával (új talajszerkezet kialakítása, trágyázás, öntözés, lecsapolás, helyes megmunkálás stb.). A különböző talajok termékenységének színvonala a termelési folyamatba való bevonásukig, illetve ezután is rendkívül változatos, különösen azért, mivel az agrokémia és az agrotechnika állandóan fejlődik. A talajtermékenység színvonalát a mezőgazdasági növények terméshozama és az azonos nagyságú összehasonlítható termés eléréséhez szükséges munka- és eszközmennyiség határozza meg. Az agrotechnikai ismeretek mai foka és a korszerű mezőgazdasági termelési eszközök lehetővé teszik, hogy öntözés, lecsapolás és más agrotechnikai intézkedések segítségével a legteljesebben kihasználják a talaj természetes (potenciális) termékenységét. A különféle agrotechnikai intézkedések rendszerének alkalmazása, helyes vetésforgó és a legkorszerűbb gépi technika használata erősen fokozza a talaj termékenységét, növeli a terméshozamokat, s megcáfolja a polgári közgazdászoknak mindazokat a koholmányait, amelyek szerint a *„csökkenő földhozadék törvényének" (l.)* állítólagos érvényesülése miatt a földművelés haladása meglassúbbodik.

Tantième – a tőkésvállalatok tiszta nyereségének meghatározott hányada, amelyet a vállalat igazgatósági, felügyelő bizottsági tagjai, igazgatói vagy cégvezetői kapnak. A tantième-et fizető vállalatok (ipari, kereskedelmi vállalatok, bankok, biztosító társaságok) rendszerint részvénytársaságok.

Tapasztalati-statisztikai normák – a termékegység termelésére megszabott élő- vagy holtmunka-ráfordítások normái, amelyeket a korábbi tapasztalatok alapján, az időráfordítások számtani (statisztikai) átlagának adataiból kiindulva, műszaki és gazdasági megalapozás nélkül állapítanak meg. A tapasztalati-statisztikai normák törvényesítik a ténylegesen kialakult munkaráfordításokat, nem serkentik a munkásokat, a mérnököket és a technikusokat a termelésszervezés tökéletesítésére. A tapasztalati-statisztikai normák alkalmazása nem teremt megfelelő ösztönzést a munka termelékenységének növelésére, gyakran a végzett

munka mennyisége és minősége szerinti díjazás elvének megsértésére vezet, s eltorzíthatja az egyes munkások munkájának értékelését. E normák helyett sokkal célravezetőbb a műszakilag megalapozott *haladó normák (l.)* alkalmazása.

Társadalmi-gazdasági alakulat – *l. Termelési mód.*

Társadalmilag hasznos munka a szocializmusban – az emberek termelő és nem termelő tevékenységének összessége, amely a társadalom változatos és sokrétű szükségleteinek kielégítéséhez szükséges. A termelőszférában foglalkoztatott munka társadalmi terméket termelő, társadalmilag hasznos termelőmunka. Az anyagi javakat nem termelő szférában foglalkoztatott emberek munkája szintén társadalmilag hasznos munka, amely közvetlenül nem termel ugyan anyagi javakat, de elősegíti termelésüket.

Társadalmilag szükséges munka – valamely áru elkészítésére a termelés átlagos társadalmi feltételei közt fordított munka; átlagos termelési feltételnek tekinthető az átlagos technikai színvonal, a dolgozók átlagos ügyessége és munkaintenzitása. Az áru értékének nagyságát a társadalmilag szükséges munkaráfordítás határozza meg. *(l. Társadalmilag szükséges munkaidő.)*

Társadalmilag szükséges munkaidő – az az idő, amely valamely áru termeléséhez átlagos társadalmi termelési feltételek közt, vagyis az illető áru túlnyomó többségét termelő vállalatok átlagos technikai színvonala, dolgozóinak átlagos ügyessége és munkaintezitása esetén szükséges. A különböző árutermelők a nem egyforma termelési feltételek miatt különböző mennyiségű munkaidőt fordítanak azonos fajtájú áruk termelésére. De áruikat nem az egyéni munkaidő-ráfordítások, hanem a társadalmilag szükséges munkaidő-ráfordítások által meghatározott áron adják el, amely a piacon spontánul alakul ki az érték körül. Ha az árutermelők többsége valamely azonos fajtájú áru termelésére például 10 munkaórát fordít, egyes árutermelőknek pedig 15 munkaórába telik ennek az árunak az elkészítése, akkor a társadalom 10 órát ismer el társadalmilag szükséges ráfordításként. A magántulajdonon alapuló árutermelésben a társadalmilag szükséges munkaidő nagysága spontánul, az árutermelők közötti konkurrenciaharc folyamatában alakul ki, s a piacon mutatkozik meg. A társadalmilag szükséges ráfordításoknál kisebb ráfordítással termelő tőkésvállalatok extraprofithoz jutnak. Mivel az áruk értékét az előállításukra fordított társadalmilag szükséges munka határozza meg, ez a körülmény a termelés tőkéletesítésére, az áruk egységére fordított munkamennyiség csökkentésére ösztönöz, s a termelőerők fejlődésére vezet. Az áru-

egység termeléséhez társadalmilag szükséges munkamennyiség a technika fejlődésével és a munka termelékenységének növekedésével csökken. A technika fejlődése és a konkurrenciaharc folytán a termelés a társadalom termékeinek zömét előállító nagyvállalatokban koncentrálódik. Rendszerint éppen ezek a vállalatok határozzák meg a társadalmilag szükséges munkaráfordításokat. Ez arra vezet, hogy a kis- és a középvállalatok tönkremennek, tulajdonosaik a proletariátus sorába kerülnek, a nagytulajdonosok tőkéje és profitja pedig növekszik. Tehát a kapitalizmusban az egyéni munkaidő és a társadalmilag szükséges munkaidő közötti ellentmondás antagonisztikus jellegű ellentmondás.

A szocialista társadalomban a társadalmilag szükséges ráfordítások alakulását az állam tervszerűen befolyásolja. Az egész népgazdaságban szakadatlanul emelkedik a társadalmi munka termelékenysége, s ezen az alapon tervszerűen csökken a társadalmilag szükséges munkaidő, mégpedig úgy, hogy a népgazdaságban tömegesen alkalmazzák a legújabb technikai vívmányokat, haladó normákat vezetnek be, elterjesztik az élenjáró tapasztalatokat. A szocializmusban az egyéni és a társadalmilag szükséges munkaidő közötti ellentmondás nem antagonisztikus jellegű. Azok a vállalatok, amelyek a társadalmilag szükségesnél több munkát fordítanak termékeik gyártására, a tömegek alkotó kezdeményezésére támaszkodó szocialista állam intézkedései segítségével felzárkóznak a legjobb vállalatokhoz. A termelési eszközök társadalmi tulajdona minden szükséges feltételt megteremt, hogy a legjobb tapasztalatok minden vállalatnál gyorsan elterjedjenek.

Társadalmi munkamegosztás – a különféle munkafajták olyan elkülönülése a társadalomban, hogy a termelők különböző fajtájú termelőtevékenységgel foglalkoznak; a népgazdaság feloszlása termelési ágakra: iparra, mezőgazdaságra, közlekedésre stb., s a termelési ágak feloszlása különféle ágazatokra és alágazatokra, például nehéz- és könnyűiparra, élelmiszeriparra, földművelésre és állattenyésztésre stb. A társadalmi munkamegosztás, miként a vállalaton belüli munkamegosztás is, szorosan összefügg a különböző személyek szakmai specializálódásával. A társadalmi munkamegosztás fejlődése a termelőerők bizonyos fejlődési fokát jellemzi. Az ősközösségi társadalmat a legegyszerűbb munkamegosztási forma: a nemek és korok szerinti természetes munkamegosztás jellemezte. A férfiak vadászattal, halászattal, a nők gyümölcsszedéssel, házimunkával, kezdetleges földműveléssel és állattenyésztéssel, az öregek pedig munkaeszközök készítésével foglalkoztak. Az első nagy társadalmi munkamegosztás az volt, amikor a pásztor-

törzsek kiváltak az összes törzsek nagy tömegéből; ennek eredményeképpen jelentősen növekedett a munka termelékenysége, s megteremtődtek a magántulajdon kialakulásának és a társadalom kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályokra szakadásának anyagi feltételei. A második nagy társadalmi munkamegosztáskor a kézművesség, amely régebben a földművelés kisegítő foglalkozása volt, különvált a mezőgazdaságtól. Ezzel tovább növekedett a munka termelékenysége. A termékeket már nem saját fogyasztásra kezdték termelni, hanem eladásra, piacra. Kialakult az *árutermelés (l.)*, amelynek fejlődésével és a piac bővülésével bekövetkezett a harmadik nagy társadalmi munkamegosztás: megjelent a kereskedők osztálya. A kézművesség és a földművelés különválásával megkezdődött a város és a falu elkülönülése. Ez a folyamat óriási szerepet töltött be a társadalmi munkamegosztás elmélyülésében, s vörös fonalként húzódik végig az összes osztálytársadalmakon. Ezekben a társadalmi alakulatokban alakul ki és mélyül el a város és a falu antagonisztikus ellentéte. Ezzel egyidejűleg végbemegy a szellemi munka és a fizikai munka elkülönülése, s antagonisztikus ellentét támad közöttük *(l. Város és a falu közötti ellentét, Szellemi és a fizikai munka közötti ellentét)*. A kapitalizmus óriási mértékben elmélyíti a társadalmi munkamegosztást. A gépi termelés fejlődése következtében az ipar véglegesen különválik a mezőgazdaságtól, s ezeken a termelési ágakon belül is tovább folytatódik a munkamegosztás. Az ipar különböző, egyre növekvő számú ágazatok sokaságára bomlik. Lenin írta, hogy a társadalmi munka specializálódása „magánál a dolog lényegénél fogva – végtelen, ugyanúgy, mint a technika fejlődése. Ahhoz, hogy például az összetermék valamely részecskéjének előállítására irányuló emberi munka termelékenysége fokozódjék, elengedhetetlenül szükséges az, hogy ennek a reszecskének termelése specializálódjék, olyan külön termeléssé váljék, amely tömegcikk termelésével van kapcsolatban, s ezért lehetővé teszi (és előidézi) a gépek stb. alkalmazását." *(Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 96. old.) Ez a folyamat egyszersmind a munka társadalmi jellege fejlődésének folyamata is. Az ember kizsákmányolásán alapuló társadalmi alakulatokban a társadalmi munkamegosztásnak antagonisztikus osztályjellege van. A kapitalizmusban a termelés specializálódása antagonisztikus ellentmondásokkal terhes, s profitszerzési célokat szolgál. A kapitalizmusra az egyes termelési ágak egyenetlen, spontán fejlődése jellemző, amely állandó aránytalanságokra és céltalan társadalmi munkaráfordításokra vezet. A termelési folyamatnak a társadalmi munkamegosztás által előidézett társadalmi

jellege ellentmondásba kerül a termelési eszközök magántulajdonával. A termelési folyamat társadalmi jellegének fejlődése megteremti a szocialista gazdaság anyagi feltételeit.

A szocialista társadalmi munkamegosztás gyökeresen különbözik a kapitalista társadalmi munkamegosztástól. A szocializmusban a munkamegosztás tervszerűen fejlődik, az egyes termelési ágak és vállalatok specializációja és kooperálása a társadalmi termelés fejlesztését és a munkatermelékenység növelését szolgálja. A szocializmusban a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentétek már megszűntek, de a lényeges különbségek még megmaradtak közöttük. A szocializmusban az ágazati, a területi és a szakmai munkamegosztásnak nincs antagonisztikus osztályjellege. A szocializmus világrendszerré alakult át. Ennek eredményeképpen a *tőkés nemzetközi munkamegosztással (l.)* párhuzamosan kialakult a *szocialista nemzetközi munkamegosztás (l.)* is.

Társadalmi össztermék – bizonyos időszak (például egy év) alatt a társadalomban termelt anyagi javak összessége. A társadalmi terméket a *termelő szférában (l.)* foglalkoztatott dolgozók munkája hozza létre. A társadalmi össztermék természetbeni-dologi formájában feloszlik termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre. Értéke szerint feloszlik: a felhasznált termelési eszközök értékére és az újonnan termelt értékre, a *nemzeti jövedelemre (l.)*, amely a felhalmozás és az egyéni fogyasztás forrása. A társadalmi össztermeket a termelő szféra összes ágazatai teljes termelésének összegeként számítják ki. A társadalmi össztermék mérlege a Szovjetunió szocialista nyilvántartási és tervezési gyakorlatában kidolgozott *népgazdasági mérleg (l.)* rendszerének alapmérlege. A társadalmi termék növekedési üteme és társadalmi felhasználásának jellege az uralkodó termelési módtól függ. A társadalmi össztermék növekedését biztosítja: 1. a társadalmi munka termelékenységének emelkedése; 2. a termelésben foglalkoztatott dolgozók számának gyarapodása.

A kapitalizmusban a társadalmi termék lassan növekszik, gazdasági válságok idején pedig még csökken is a termelés volumene, mert a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája között ellentmondás van, a tőkés termelést anarchia és konkurrencia jellemzi, a dolgozó tömegek fizetőképes kereslete korlátozott, s a dolgozók elnyomorodnak. A kapitalizmusban a legnehezebb probléma a társadalmi termék értékesítése. Az értékesítés folyamatában állandóan éleződik a harc a különböző tőkések és tőkés egyesülések között.

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona és a szocialista gazdaság terv-

szerű fejlődése folytán a társadalmi összterméket tervszerűen termelik és osztják el, s a társadalmi össztermék nagysága a dolgozók anyagi jólétének emelkedésével együtt állandóan növekszik. A legfejlettebb tőkésország, az Egyesült Államok ipari termelésének növekedése 1929 és 1956 között csak valamivel több mint kétszeresre emelkedett, a Szovjetunió ipari termelése ezzel szemben ugyanebben az időszakban 22-szeresre növekedett, vagyis az ipari termelés növekedési üteme a Szovjetunióban tízszer nagyobb, mint az Egyesült Államokban.

Társadalmi termék – a társadalom által bizonyos időszakban termelt anyagi javak összessége *(l. Társadalmi össztermék, Tőkés egyszerű újratermelés, Tőkés bővített újratermelés, Szocialista bővített újratermelés).*

Társadalmi termelés osztályai – a társadalmi termelés ágainak csoportjai, amelyeket a termelt termékek természetbeni-dologi rendeltetésének megfelelően képeznek. A társadalmi termék termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre oszlik. A termelési eszközöket – a munkaeszközöket és a munkatárgyakat – főként termelő fogyasztásra szánják. Ezek csak azért hagyják el az adott termelési folyamatot, hogy azután egy újabb termelési folyamatba kapcsolódjanak be. Például: az acél, amely vaskohászati termék, nyersanyagként kerül be a gépgyártásba; a gépek mint gépgyártási termékek munkaeszközökként kerülnek be a különféle termelési ágakba stb. Más termékeket, például az élelmiszereket, a ruházati és a háztartási cikkeket, a lakóházakat stb. egyéni és egyéb nem termelő fogyasztás tárgyaiként termelik. Néhány termék lehet termelési eszköz és fogyasztási cikk is. Például a gőzmozdony tűzterében eltüzelt szén – termelési eszköz, de a lakás fűtésére felhasznált szén – fogyasztási cikk. A marxista újratermelési elmélet az anyagi termelés ágainak összességét – a társadalmi termék termelési eszközökre és fogyasztási cikkekre való felosztásának megfelelően – két csoportra bontja: a termelési eszközöket gyártó ágakra, vagy a társadalmi termelés I. osztályára, és a fogyasztási cikkeket termelő ágakra, vagy a társadalmi termelés II. osztályára. Ez a felosztás azzal magyarázható, hogy az anyagi javak alapvető társadalmi cseréje e két osztály között bonyolódik le. Az egész társadalmi termelés felosztása két osztályra nagyon fontos az újratermelési folyamatnak és törvényeinek elemzése szempontjából. Az I. és a II. osztály kölcsönös arányának fő törvényszerűsége: a termelési eszközök termelésének elsődleges növekedése.

Társadalmi tulajdon – *l. Szocialista tulajdon.*

Társadalom alapja – a társadalom gazdasági rendje, vagyis a társadalmi-termelési viszonyok összessége a társadalom történelmi fejlődésének minden adott szakaszában. „E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg." *(Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1953. 4. old.) A társadalom alapjának állapotát és fejlődését a termelőerők jellege és fejlődése határozza meg. De az alap nem passzív a termelőerők vonatkozásában: állandó kölcsönhatásban van a termelőerőkkel. Amíg a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők jellegével, a termelőerők fejlődését előrelendítő tényezőként hatnak, s megfordítva: mihelyt a termelési viszonyok nem felelnek meg a termelőerők jellegének, vagyis amikor az alap elavul, a termelési viszonyok átváltoznak a termelőerők fejlődésének akadályává, fékjévé. Lenin hangsúlyozta: Marx úgy dolgozta ki a társadalmi-gazdasági alakulat fejlődéséről mint természettörténeti folyamatról alkotott eszméjét, hogy „. . . a társadalmi élet különféle területei közül kiemelte a gazdaságit, a társadalmi viszonyok összességéből kiemelte a termelési viszonyokat mint alapvetőket, elsődlegeseket, valamennyi többi viszonyt meghatározókat". *(Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 134. old.) Éppen a termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági alapját. Mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a maga saját alapja. Például a kapitalizmusra jellemző a kapitalista alap, amely a termelési eszközök tőkés magántulajdonából, a kizsákmányolási viszonyokból és az azoknak megfelelő elosztási viszonyokból tevődik össze.

A szocializmusra jellemző a szocialista alap, amely gyökeresen különbözik a kapitalista alaptól. A szocialista alap alkotóelemei: a termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdona, s ebből eredően a társadalom kizsákmányolástól megszabadult dolgozóinak együttműködése, kölcsönös segítsége, valamint a termékek munka szerinti elosztása.

Társadalombiztosítás – a dolgozók anyagi ellátásának rendszere ideiglenes munkaképtelenség, betegség, terhesség, szülés stb. esetére. A szocialista forradalom egyik vívmánya a társadalombiztosítás, amely kötelező erővel az összes munkásokra és alkalmazottakra kiterjed. A társadalombiztosítás eszközei az állami vállalatok és intézmények munkabér után fizetett járulékaiból tevődnek össze. A Szovjetunióban a társadalombiztosítás igazgatása a szakszervezetek feladata. A tőkésországokban nem mindenütt van társadalombiztosítás, s ha van is, nem minden munkásra

és alkalmazottra terjed ki, nem mindig kötelező; a tőkés társadalombiztosítás eszközei főként a dolgozók járulékaiból képződnek.

Társulás a föld közös művelésére – a kollektív gazdaság legegyszerűbb formája, amelyben a munkát közösen végzik, de a termelési eszközök (igásállatok, mezőgazdasági felszerelés stb.) a parasztok magántulajdonában maradnak. A föld vagy össznépi tulajdonban van, miként a Szovjetunióban, vagy a parasztok magántulajdonában marad, de a földhasználat rendszerint mindkét esetben közös. A termelési eszközöket a mezőgazdasági munkák idejére egyesítik. A jövedelmet a végzett munka és a tagok részesedése szerint (a használt termelési eszközök arányában) osztják el. A föld közös megművelését célzó társulások a Szovjetunióban a szovjethatalom első éveiben jöttek létre. Fejlődésük nagy jelentőségű volt a dolgozó parasztok körében a kollektív szellem népszerűsítése szempontjából, előmozdította a közös gazdaság vezetésében való jártasságuk kifejlődését, majd pedig a társulásnál jóval fejlettebb közös gazdálkodási formát képviselő kolhozokba való bevonásukat. A Szovjetunióban a teljes kollektivizálás kibontakozásával a mezőgazdasági artel lett a kollektív gazdálkodás fő formája.

Taylor-rendszer – olyan tőkés munkaszervezési és termelésirányítási rendszer, amely biztosítja a munka intenzitásának fokozását, termelékenységének növekedését; a verejtékeztetés tudományos rendszere. Nevét megalkotójáról, Frederic Taylor (1856–1915) amerikai mérnökről kapta. E rendszer célja, Taylor szavai szerint: a munkanap maximális tömörítésével „maximális haszon biztosítása a vállalkozóknak". E cél elérése végett a legerősebb és legügyesebb munkást dolgoztatják, másodpercnyi pontossággal mérik minden egyes műveletre, mozdulatra fordított idejét, s ezen az alapon dolgozzák ki a leggazdaságosabb és legtermelékenyebb fogásokat és módszereket, amelyeket azután minden munkásra kiterjesztenek. Így a munkanap folyamán kétszer-háromszor több munkát sajtolnak ki, könyörtelenül kimerítik a munkás erejét, tönkreteszik egészségét. A munka termelékenységének további fokozása végett Taylor javasolta az úgynevezett differenciált bérrendszer alkalmazását (prémiumok és büntetéspénzek rendszere). A Taylor-rendszer kíméletlenül kiszívja a munkás ideg- és izomenergiájának minden cseppjét, s növeli a tőkések profitját. A minden erejétől megfosztott munkást végül is elbocsátják. Taylor azt hangoztatta, hogy rendszerének alapelve: „a munkások és a vállalkozók érdekközössége", „az osztályok békéje és együttműködése". A Taylor-rendszer a XIX. század és a XX. század fordulóján bizonyos

progresszív elemeket is tartalmazott, biztosította a fémforgácsoló szerszámgépek és szerszámok munkájának a korábbinál jóval nagyobb hatékonyságát, mivel Taylor bizonyos összefüggéseket tárt fel a fémforgácsolás folyamata, az igazgatási munka funkcionális megosztása alapján az ésszerű vállalatigazgatás, valamint a termelőfolyamat komplex megjavítása és tökéletesítése között. A Taylor-rendszer kettős, ellentmondásos jellegét jellemezve Lenin rámutatott, hogy ez a rendszer „egyesíti magában a burzsoá kizsákmányolás körmönfont kegyetlenségét számos igen gazdag tudományos vívmánnyal a munkában végzett mechanikus mozdulatok elemzése, a felesleges és ügyetlen mozdulatok kiküszöbölése, a leghelyesebb munkamódszerek kidolgozása, a legjobb nyilvántartási és ellenőrzési rendszerek bevezetése stb. tekintetében". *(Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 254. old.) A Taylor-rendszernek, Lenin szavai szerint a verejtékeztetés „tudományos" rendszerének további fejlődési szakasza a *Ford-rendszer (l.)* és több más izzasztó rendszer.

Technika – olyan szerszámok és egyéb munkaeszközök összessége, amelyek segítségével a társadalom saját szükségleteinek kielégítésére feltárja és feldolgozza a természet termékeit; a társadalom termelőerőinek egyik alkotórésze. A technika legfontosabb részei a mechanikai munkaeszközök. Marx a technika fejlődésének következő sémáját vázolta fel: egyszerű szerszámok; egyszerű szerszámok együttese; bonyolult szerszámok; bonyolult szerszám mozgásba hozása valamilyen meghajtó erővel – az ember kezével, majd a szerszám működtetése természeti erőkkel; gép; géprendszer, amelynek hajtóereje van; automatikus meghajtású géprendszer. A technika a természettudományokkal közvetlen összefüggésben és kölcsönös függőségben fejlődik. A technika fejlődésére, jellegére, színvonalára és fejlődési ütemére meghatározó hatást gyakorolnak a társadalmi élet gazdasági feltételei. A technika, fejlődésének minden egyes szakasza meghatározott módon visszahat az emberek társadalmi viszonyaira. A kézi technikán alapuló termelés tulajdonképpen roppant kezdetleges termelés, amely szerfölött lassan fejlődik. Ez a termelési technika megfelelt a rabszolgatartó és a hűbéri termelési módnak. A kapitalizmusban a technika óriási léptekben fejlődött. A XVIII. század végétől a kézi munkát gépi munka kezdte felváltani. A gépi technika megteremti a társadalmi fejlődés gyors üteméhez szükséges anyagi feltételeket. De a kapitalizmus korlátok közé szorítja a gépi technika fejlődését. Csak a szocialista társadalom biztosítja a technika korlátlan fejlődését, s használja ki a technikai vívmányokat *(l. Műszaki haladás).*

Technika erkölcsi kopása – gazdasági kategória, amely a berendezés szerkezeti avulását és elértéktelenedését jellemzi annak következtében, hogy tökéletesebb és termelékenyebb gépek vagy olyan gépek jelennek meg, amelyeket kisebb eszköz- és munkaráfordítással gyártottak. Az anyagi elhasználódás az egyes géprészek használatának vagy hosszan tartó tárolásának folyamán bekövetkező fizikai változásokban (rongálódás, megsemmisülés, korrózió) mutatkozik meg, az erkölcsi kopás ellenben a gép fizikai állapotától és termelő kihasználásának fokától függetlenül következik be. Az erkölcsileg elavult gép „veszít *csereértékéből* abban a mértékben, amelyben vagy olcsóbban lehet újratermelni ugyanilyen szerkezetű gépeket, vagy jobb gépek kelnek versenyre vele". (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 377. old.) Minél gyorsabban fejlődik a technika, annál gyorsabban válik szükségessé az erkölcsileg elavult technikai berendezések kicserélése. Ilyenkor a holt munkának egy része, az idő előtt kicserélendő gépekben foglalt érték egy része elvész, nem termelődik újra az újonnan termelt árukban.

Az anarchikus tőkés gazdaság viszonyai között, különösképpen a monopoltőke uralma idején a technika megújítása ellentmondásos körülmények között megy végbe, s a profitszerzés érdekeihez igazodik. Ha a monopoltőkéseknek lehetőségük van arra, hogy a berendezés megújítása nélkül érjenek el magas profitot, akkor mindenképpen akadályozzák az új technika bevezetését, mesterségesen lassítják a berendezés korszerűsítését. De a konkurrencia és a termelési anarchia törvénye, a pusztulás rémével fenyegetve, arra kényszeríti a tőkéseket, hogy előbb vagy utóbb bevezessék az új technikát. A tőkések a konkurrenciaharc hatására kiselejteznek és fizikailag megsemmisítenek teljesen használható gépeket, s korszerűbb gépekkel váltják fel őket. A válságok éveiben különösen tömeges a technika megsemmisítése, amikor a legerősebb tőkés monopóliumok tömegesen megújítják technikai felszerelésüket, s tökéletesítik a gyártási technológiát, hogy növeljék saját vállalataik versenyképességét, s kilábaljanak a válságból. Az erkölcsileg elavult gépeknek újakkal való kicserélése új tőkebefektetést kíván, ezért ezt korántsem érheti el minden tőkés, de különösen nem érhetik el a kistőkések. Az erkölcsi kopás a kapitalizmusban fokozza a kis- és a középvállalatok pusztulási folyamatát, mivel ezek a vállalatok képtelenek a technika megújítására. A tőkések az erkölcsileg elavult gépek kicseréléséből eredő veszteség csökkentése és a gépekből a lehető legrövidebb idő alatt a maximális teljesítmény kisajtolása céljából felemelik az évi amortizációs (értékcsökkenési) kulcsokat, felhajtják az árakat, fokozzák a munkások munkájának intenzitását, meghosszab-

bítják a munkanapot. Mindez súlyos teherként nehezedik a dolgozók vállára, s korlátozza a műszaki haladás modern nagyüzemi gépi termelésben rejlő valóságos lehetőségeinek kihasználását.

Technikai haladás – *l. Műszaki haladás.*

Teheráruforgalom – a szállításban továbbított áruk összessége, amelyet tonnában vagy tonnakilométerben fejeznek ki. A teheráruforgalom a szállítás (a vasúti, a vízi, a gépkocsi- és a légi szállítás) legfontosabb gazdasági mutatószáma. Az áruk szállítási távolságát úgy számítják ki, hogy az összes továbbított áruk tonnában kifejezett mennyiségét megszorozzák a kilométerben (a tengeri hajózásnál mérföldben) kifejezett szállítási távolsággal. A szállítás fontos mutatószáma az egy tonna áru szállításának átlagos távolsága. Ezt kilométerben (a tengeri hajózásnál mérföldben) mérik, s úgy számítják ki, hogy az áruk tonnakilométerben (tonnamérföldben) kifejezett szállítási távolságát elosztják a szállított áruk tonnamennyiségével. A termelés ésszerű területi elhelyezése, a vállalatok specializációjának és kooperációjának fejlesztése révén csökkenthető az áruszállítások átlagos távolsága, s megszüntethetők a feleslegesen nagy távolságú szállítások.

Teljesítménybér – olyan munkabér-forma, amelynél a dolgozó munkabérének nagyságát a ténylegesen elvégzett termeléstől függően állapítják meg. A teljesítménybér (a darabbér) a kapitalizmusban azt a megtévesztő látszatot kelti, mintha a munkás nem munkaerejét, hanem munkáját adná el a tőkésnek, következésképpen, mintha munkája teljes bérét kapná meg. A valóságban a munkabért a munkaerő értéke határozza meg *(l. Munkabér a kapitalizmusban)*. A tőkésvállalatokban alkalmazott teljesítménybérezés a munka intenzitásának állandó fokozására és az értéktöbbletráta növekedésére vezet. A munkás mind nagyobb intenzitással dolgozik, hogy a létfenntartásához szükséges munkabért biztosítsa magának. „Az eredmény az, hogy *minél többet dolgozik, annál kevesebb bért* kap . . ." *(Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 79. old.) A tőkés teljesítménybérezés az alapja az összes izzasztó munkabér-rendszereknek.

A szocializmusban a teljesítménybérezés a dolgozót érdekeltté teszi munkája eredményében. A szocialista teljesítménybérezés gyökeresen különbözik a kapitalista teljesítménybérezéstől, mivel a szocializmusban megszűnt az ember kizsákmányolása, a munkaerő nem áru, s a szocialista termelés célja a dolgozók szükségleteinek kielégítése. A teljesítménybér a szocialista vállalatokban arra ösztönzi a dolgozókat, hogy észszerűen használják ki a gépeket, a berendezést, a nyersanyagot,

a munkaidőt, a legjobban szervezzék meg a munkát és a termelést. A teljesítménybér a munka termelékenységének növelésére vezet, előmozdítja a szocialista munkaverseny kibontakozását, a dolgozók anyagi életszínvonalának emelkedését. A Szovjetunió iparában pl. az összes munkásoknak körülbelül $^2/_3$-a teljesítménybérben dolgozik. A teljesítménybér egyéni vagy csoport-teljesítménybér (munkacsapat- vagy brigád-teljesítménybér) szokott lenni. A teljesítménybérnek néhány változata van. Egyenes teljesítménybér esetén a gyártott termékegységért fizetett bér nem változik a teljesítménynorma teljesítésétől függően, a munkás munkabére egyenesen arányos az általa gyártott termékek mennyiségével, s a munkabér nagyságát úgy kapják meg, hogy az elkészített termékek mennyiségét megszorozzák a termékegységre számított bértarifával. Progresszív teljesítménybérnél a megszabott teljesítménynorma szerint elkészített termékekért változatlan tarifa szerint, a normán felüli teljesítményért pedig progresszíven emelkedő tarifa szerint díjazzák a munkásokat; ezt a teljesítménybérezési formát olyan munkarészlegeken vagy termelési ágakban alkalmazzák, amelyek szűk keresztmetszetet képeznek a termelésben, s amelyeken az adott fejlődési szakaszban más módszerekkel nem növelhető a teljesítmény. Prémiumos teljesítménybérnél a rendes bértarifával számított munkabért prémiummal egészítik ki a különféle mennyiségi vagy minőségi mutatók teljesítéséért vagy túlteljesítéséért (az egy műszakra vagy napra megállapított feladat teljesítéséért, nyersanyag- vagy anyagtakarékosságért, a minőség javításáért stb.). Akkord-teljesítménybér esetén a munkabér nagyságát az egész munkamennyiségre állapítják meg, az adott munka részekre és műveletekre bontása nélkül; ezt a teljesítménybérezési formát rendszerint a sürgős kárhelyreállító munkákra és azokra a munkákra alkalmazzák, amelyeknél az elvégzendő munka mennyiségét nem lehet előre pontosan megállapítani. Van még közvetett teljesítménybérezési rendszer is, amelynél a munkást nem teljesítménye alapján, hanem az általa kiszolgált teljesítménybéres munkások munkaeredményei vagy a műhely, az üzem, illetve a vállalat végső termelési eredményei alapján díjazzák. A legtöbbször e rendszer szerint díjazzák a teljesítménybéreseket kiszolgáló segédüzemek munkásait, akiket munkájuk jellege miatt nem lehet egyenes teljesítménybér szerint díjazni. Ez a rendszer bizonyos fokig a kohászatban, a szénbányászatban, a gépgyártásban és néhány más iparágban terjedt el. A termelés automatizálásának növekedése arányában a teljesítménybérezés jelentősége csökken, s a prémiumos időbérezés jelentősége növekszik.

Teljesítménynorma – az a termékmennyiség, amelyet a dolgozónak bizonyos időtartam alatt gyártania kell. A teljesítménynormát rendszerint órákra vagy műszakokra állapítják meg. A teljesítménynorma nagysága a munkatermelékenység, a technika, a technológia, a termelés és a munkaszervezés színvonalától és a dolgozók szakképzettségétől függ. A teljesítménynorma meghatározásakor mérlegelik a munka termelékenységének növelését szolgáló intézkedéseket. A haladó teljesítménynorma feltételezi a legjobb termelési tapasztalatok figyelembevételét és a tudomány meg a technika legújabb vívmányainak hasznosítását *(l. Munkanormázás)*.

Teljes (kereskedelmi) önköltség a szocialista gazdaságban – az önálló elszámolású szocialista vállalatok termelési és értékesítési ráfordításainak összessége. A teljes önköltség alkotóelemei: a *gyártási önköltség (l.)* és a termelésen kívüli költségek, amelyek magukban foglalják a termék értékesítési költségeit (készáru raktárak, elosztó bázisok, értékesítő szervezetek fenntartási költségei, szállítási költségek) és a trösztök és kombinátok gazdasági és igazgatási költségeinek fedezésére befizetett hozzájárulásokat. A különböző iparágak teljes termelési önköltségének szerkezete különböző.

Teljes termelés (a szovjet népgazdaságban) – a vállalatokban és a népgazdasági ágakban bizonyos tervidőszak vagy beszámolási időszak (hónap, negyedév, év) alatt termelt termékek (gyártmányok, munkák) pénzben kifejezett volumene. A teljes termeléshez tartozik: az egész árutermelés; a befejezetlen termelés állománykülönbözete; az üzemi felhasználásra szánt, de felhasználatlan saját gyártmányú félkész termékek, valamint a vállalaton belüli felhasználásra készített szerszámok, készülékek, segédanyagok és tartalékalkatrészek állománykülönbözete; a rendelők nyersanyagának az árutermelésbe be nem számított értéke.* Az ipar teljes termelését vállalati módszer alapján állapítják meg. Ennek az a lényege, hogy minden egyes iparvállalat termelése magában foglalja az adott időszakban termelt összes gyártmányok és félkész termékek értékét, leszámítva azokat a saját készítésű gyártmányokat és félkész termékeket, amelyeket ugyanebben a vállalatban használtak fel további feldolgozásra. A gépgyártásban, a fémfeldolgozó iparban és a javító üzemekben, ahol a befejezetlen termelés jelentős nagyságú, a befejezetlen termelés állományának év eleji és év végi különbözetét is beszámítják a teljes termelésbe (az állománynövekedést hozzáadják, a csökkenést levonják). A vállalatok teljes termelésének összege adja az ipar teljes termelését. Az ipar teljes termelését folyó vagy összehasonlító nagybani áron számítják ki.

Az *összehasonlító árakon (l.)* végzett értékelés a teljes termelés tervezésére és dinamikájának nyilvántartására, valamint a tervteljesítés nyilvántartására szolgál. A mezőgazdaság teljes termelése: az adott időszakban termelt összes növények és termékek értékének összege, amelyet minden év folyó árain és összehasonlító árakon értékelnek. Az építőipar teljes termelése az adott évben teljesített építési és szerelési munkák értéke (költségvetési árakon vagy tényleges költségeken számítva). Az anyagi termelés említett ágain kívül az áruszállításban és a hírszolgálatban, valamint a kereskedelemben és az anyagi-műszaki ellátásban is van teljes termelés, amennyiben ezekben az ágakban, vagyis a forgalom szférájában folytatódik és befejeződik a termelés. A népgazdaság összes említett ágai teljes termelésének összege a szocialista gazdaság társadalmi összterméke.

[* Magyarországon erre vonatkozóan a tervezési és a statisztikai utasítások adnak részletesebb tájékoztatást.]

Teljes vagy kifejlett értékforma – olyan értékforma, amelynél az áru értéke az egyenérték szerepét betöltő egész sor áru használati értékében fejeződik ki. A cserének azon a fejlődési fokán jelenik meg, amikor az egyes közösségeknél a kialakult társadalmi munkamegosztás alapján szükségessé válik, hogy többé-kevésbé rendszeresen cseréljék ki termékeik egy részét a más közösségek által termelt és nekik szükséges termékekre. A termékek cseréjének mennyiségi viszonyai egyre állandóbb jelleget öltenek. A kifejlett értékforma már azt tanúsítja, hogy az áru csereviszonyait értékének nagysága szabályozza.

Termékcsere – a csere egyik formája, a város és a falu gazdasági kapcsolatainak egyik formája, amelyben az iparcikkek közvetlenül cserélődnek ki mezőgazdasági termékekre. Termékcserének nevezik a termékek pénz nélkül lebonyolódó cseréjét is. Az áruforgalomnak termékcserével való felváltása megkívánja, hogy a szocialista népgazdaság minden ágában olyan magas legyen a munka termelékenysége, hogy biztosítsa az az ipari és a mezőgazdasági termékek bőségét, s előkészítse a szocialista gazdaságot a kommunizmus második szakaszára való áttéréshez. A szocializmusban, ahol a szocialista tulajdonnak két formája és a termelésnek két szektora van, az ipar és a mezőgazdaság gazdasági kapcsolata a csere szférájában az áruforgalom, a kereskedelem közbeiktatásával valósul meg.

Termékértékesítés – áruk eladása, áruk átváltoztatása pénzzé. A kapitalizmusban az áruk értékesítése (realizálása) bonyolult probléma, mert ellentmondás van a termelés társadalmi jellege és eredményeinek magánelsajátítása között. Az értékesí-

tésre rányomja bélyegét a piacokért, a legnagyobb profitért vívott konkurrenciaharc. Az egész társadalmi termék értékesítésének lehetősége a legszorosabban összefügg azzal, hogy a társadalmi termelésben a társadalmi termelés I. és II. osztálya között meglegyenek a szükséges arányok *(l. Tőkés egyszerű újratermelés, Tőkés bővített újratermelés)*. De a kapitalizmus fő ellentmondása, a tőkés termelés anarchiája, a termelés és a forgalom spontán jellege, valamint a dolgozók korlátozott fizetőképessége aránytalanságokat okoz a tőkés termelésben, nehézségeket a termékek értékesítésében, s gazdasági túltermelési válságok kirobbanására vezet.

A szocialista társadalomban a társadalmi tulajdon uralmának és a népgazdaság tervszerű fejlődésének viszonyai között a termékek értékesítése is tervszerűen bonyolódik le. A termelési eszközöket az anyagi-műszaki ellátás tervei alapján értékesítik. A fogyasztási cikkeket pedig az áruforgalmi tervek alapján az állami, a szövetkezeti és a kolhozkereskedelem közvetítésével adják el a lakosságnak *(l. Szocialista bővített újratermelés)*. A gyakorlatban a fogyasztóhoz szállítás pillanatától, a könyvelési számvitelben viszont csak a számla kifizetése után tekintik az árut értékesítettnek.

Termék minősége – a termék tulajdonságainak összessége, amely a társadalom meghatározott szükségleteinek kielégítése céljából megfelel a megszabott műszaki feltételeknek. A termék minőségének javítása minden szocialista vállalat egyik legfontosabb feladata. A termék minőségét meghatározzák: műszaki tulajdonságai, amelyeket külön tudományág, az *áruismeret (l.)* tanulmányoz; technológiai sajátosságai – a termék gyártásának ésszerű megszervezése; gazdasági mutatószámok – a gépi munka egységére fordított energia, a termék felhasználásával kapcsolatos ráfordítások, a szövet vagy a fémlemez ésszerű szabásának lehetősége; a termék fizikai tulajdonságai – használatának és javításának előnyei vagy hátrányai; esztétikai tulajdonságai – a megmunkálás, a színezés jellege, a forma választékossága stb. A termék minőségét az egyes termékekre külön-külön megszabott mutatók segítségével mérik. Például a szövet minőségét egyebek közt a következő mutatószámok alapján határozzák meg: a szövet szakítószilárdsága, az alap, a láncfonal és a vetülékfonal sűrűsége, a szálak szövésének jellege, a szövet rugalmassága, hővezetőképessége, színtartása stb. A tehergépkocsi minőségi mutatói: a teherbíróképesség, a különféle útviszonyokra való alkalmasság, a rakodási előnyök vagy hátrányok, a száz kilométerenkénti olajfogyasztás, az üzemanyagpótlás nélkül megtett út hossza, az utazósebesség, a vezetés és a

javítás előnyei stb. A termékminőség javításának útjai: a konstrukció tökéletesítése, a technológiai folyamat pontos betartása és javítása, különleges szerszámok és készülékek, minőségi anyagok és gondosan karbantartott berendezések használata. A termék minőségét a legnagyobb mértékben befolyásolja a dolgozók szakmai képzettsége és munkához való viszonya. A rossz minőségű termékek gyártásának megakadályozására a vállalatokban műszaki ellenőrző apparátus működik. A termékminőség kérdése népgazdasági szempontból óriási jelentőségű. A szocialista társadalom folytonosan arra törekszik, hogy a gyártási folyamat tökéletesítése, az alkotó kezdeményezés kibontakoztatása (szocialista verseny, társadalmi ellenőrzés) és a termelést közvetlenül végzők anyagi és adminisztratív felelősségének növelése útján javítsa a termékek minőségét.

Termelés – olyan folyamat, amelyben a meghatározott termelési viszonyokban levő emberek a létfenntartásukhoz szükséges termelési eszközök és egyéni fogyasztási cikkek formájában anyagi javakat termelnek. Az emberek a termelés folyamatában munkaeszközök segítségével megváltoztatják a természeti tárgyak alakját, fizikai és kémiai összetételét, és szükségleteik kielégítésére alkalmassá teszik ezeket a tárgyakat.

A termelésnek két oldala van: a társadalom *termelőerői (l.)* és az emberek *termelési viszonyai (l.)*. Az emberek „hogy termelhessenek, meghatározott vonatkozásokba és viszonyokba lépnek egymással és behatásuk a természetre, termelésük, csak ezek között a társadalmi vonatkozások és viszonyok között folyik le." (Marx: Bérmunka és tőke. Lásd *Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 66. old.) Az emberek tehát az anyagi javak termelésének folyamatában meghatározott viszonyokba lépnek egymással közös tevékenység folytatása végett. Ezért a termelés minden körülmények között társadalmi termelés. A termelés meghatározó mozzanata a cserének, az elosztásnak és a fogyasztásnak. A termelés határozza meg a társadalom fejlődését, a társadalmi rendet, az ideológiai nézeteket, a politikai intézményeket. Amilyen a társadalmi termelés jellege, olyanok a társadalom eszméi és életei, politikai nézetei és intézményei. A társadalmi termelés jellegét a munkaerő és a termelési eszközök egyesülésének jellege határozza meg. A tőkés termelés alapja: a termelési eszközök magántulajdona és a bérmunka, célja pedig a profit szerzése és ellenszolgáltatás nélküli kisajátítása a tőkések által. A szocialista termelés alapja ezzel szemben a társadalmi tulajdon és a mindenféle kizsákmányolástól mentes munka, célja pedig: az egész társadalom szükségleteinek kielégítése. A termelés nem

áll egy helyben, hanem állandóan változik, tökéletesedik. A termelés változásával és elsősorban a szerszámok változásával és tökéletesedésével együtt megváltoznak az emberek termelési viszonyai is. A társadalmi termelésnek két nagy osztálya van: a termelési eszközök termelése és az egyéni fogyasztási cikkek termelése. Ezek az osztályok különféle specializált ágazatok összességét egyesítik. A termelés az egyes termelési módokra jellemző objektív gazdasági törvények hatásának megfelelően fejlődik. A termelés fő irányát az egyes termelési módok gazdasági alaptörvénye szabja meg. A tőkés termelésben spontán gazdasági törvények érvényesülnek, a termelés fejlődését *gazdasági túltermelési válságok (l.)* szakítják meg, s ezzel a fejlődéssel együtt jár a társadalmi munka pazarlása, a dolgozók elnyomorodása. A szocializmus rendszere az összes népgazdasági ágak *technikai haladása (l.)* alapján biztosítja az egész társadalmi termelés szakadatlan és tervszerű fejlődését, a társadalom munkaerő-forrásainak ésszerű felhasználását. A szocialista állam tudatosan használja fel a gazdasági törvényeket, hogy a dolgozók folytonosan növekvő szükségleteinek kielégítése végett fejlessze az egész társadalmi termelést.

Termelés anarchiája – az egész nemzetgazdaságnak a termelési eszközök magántulajdonán alapuló árugazdaságra jellemző szervezetlensége, tervszerűtlensége. A magántulajdon viszonyai között egymástól elkülönült, egymással konkurráló magánvállalatok termelnek, mégpedig mindenféle általános terv nélkül, a társadalmi szükségletek előzetes felmérése nélkül. Az áruk termelése és cseréje, a társadalmi munka különböző termelési ágak közötti eloszlása spontánul, a konkurrenciának és a piac hatalmának nyomása alatt valósul meg. Az egyszerű árugazdaságban a termelés anarchiája, az árutermelők közötti konkurrencia óhatatlanul az árutermelők rétegeződésére, egyesek meggazdagodására, mások pusztulására, bizonyos történelmi körülmények között pedig a tőkés viszonyok kialakulására vezet. A termelés anarchiája a kapitalizmusban óriási méreteket ölt. Ezt az idézi elő, hogy a kapitalizmusban fejlődik a termelés társadalmi jellege, amely kibékíthetetlen ellentmondásban van a termelési eszközök magántulajdonával. A kapitalizmus fő ellentmondását kifejező termelési anarchia megmutatkozik: a termelőerők elégtelen kihasználásában és pazarlásában, a társadalmi munka fölösleges ráfordításaiban, a munkanélküliségben, a termékek egy részének közvetlen megsemmisítésében. A termelés és a csere szervezetlensége a nemzetgazdaság minden szférájában óriási összegű improduktív költségekeket okoz. A termelés anarchiája mérhetetlen pusztítást idéz elő a tőkésországok gazda-

ságában; ez különösen világosan és a legnagyobb mértékben a gazdasági túltermelési válságokban mutatkozik meg. Az imperializmus időszakában a monopóliumok uralma fokozza a termelés anarchiáját. Ez annak következménye, hogy a monopóllumok magas monopolprofit elérésére törekszenek, a konkurrenciaharc kiéleződik, a dolgozók elnyomorodása fokozódik, s a kapitalizmus ebben az időszakban rothadásnak indul. A termelés anarchiája és a *konkurrencia (l.)* a tőkés termelési mód gazdasági törvénye. Emiatt lehetetlen, hogy tudatosan tartsanak fenn arányosságot a különböző termelési ágak fejlődésében. A szocialista társadalmi tulajdon uralma megszünteti a termelés anarchiáját és a konkurrenciát; a szocializmusban objektív szükségszerűség a tervszerű fejlődés, amelynek alapján megteremtik a társadalmi termelés tervszerű szervezetét, hogy kielégítsék az egész társadalomnak és minden egyes tagjának növekvő szükségleteit.

Termelés automatizálása – *automatikus géprendszer (l.)* alkalmazása, a termelési folyamatok gépesítésének legfejlettebb formája. A termelés automatizálása a gépi nagyipar viszonyai közt a technikai haladás egyik fő iránya. A kémiai és a fizikai tudományok sikerei és ezen az alapon a rádiótechnika és a távvezérlés fejlődése lehetővé tették a legkülönfélébb készülékek és automatikai elemek komplexumának megteremtését. Ezáltal az iparban, az építőiparban, a hírközlésben és a közlekedésben hatalmas lehetőségek tárultak fel az automatizálás előtt. A termelési folyamatok automatizálásának legfontosabb feltétele a magas fokú munkamegosztás, a termelés specializálása és azonos típusú termékek tömeggyártása. A termelés automatizálása sokszorosan megnöveli a társadalmi munka termelékenységét. A kapitalizmusban elkerülhetetlenül a munkanélküliség növekedésére és ennek következtében az osztályharc további éleződésére vezet. A szocializmusban a termelés szakadatlan növekedése és tökéletesedése, a termelés koncentrációja és specializációjának fejlődése szinte korlátlan lehetőséget nyújt a termelés automatizálására. A Szovjetunióban pl. több nehézipari ág (a villamos energetika, a vegyészet, a kohászat néhány gyártási ága, a gépgyártás), valamint a könnyűipar és az élelmiszeripar néhány ága termelési folyamatainak automatizálása már most is széleskörűen elterjedt. A különböző népgazdasági ágak termelésének automatizálása magasfokúan képzett dolgozókat kíván, lényegesen megkönnyíti a dolgozók munkáját, s megteremti a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség megszüntetésének technikai alapját. A termelés mindenre kiterjedő automatizálása: a kommunizmus

anyagi és termelési alapjának fő és jellegzetes sajátossága.

Termelés fizikai terjedelmének indexe – olyan viszonyszám, amely a beszámolási időszakban előállított termékek mennyiségének a bázisidőszakban termelt mennyiséghez viszonyított változását fejezi ki (az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban). A termelés fizikai terjedelmének összesített indexét úgy számítják ki, hogy mindkét összehasonlított időszak termelését azonos (összehasonlító vagy változatlan) árakon értékelik, s ezzel az árváltozások hatását kiküszöbölik. Az összesített indexen kívül egyes termékek (szén, olaj, nyersvas, acél, gyapjúszövet stb.) termelése fizikai terjedelmének indexét is kiszámítják, mégpedig úgy, hogy a termelt termékmennyiséget (fizikai mértékegységekben – tonnában, literben stb. kifejezve) viszonyítják a bázisidőszakban termelt mennyiséghez. A Szovjetunióban az ipari termelés fizikai terjedelmének indexét a beszámolási időszak ipari *teljes termelésének (l.)* és a bázisidőszak teljes termelésének viszonya adja meg. Az index kiszámítása az iparvállalatok nagybani (termelői) árakon számított teljes termelésének adatai alapján történik; egy tervidőszakon belül azonos nagybani árakon történik az értékelés. Az ötödik ötéves tervben az 1952. január 1-i nagybani árak voltak érvényesek, a hatodik ötéves tervben pedig az 1955. július 1-i nagybani árakat használják erre a célra. A Szovjetunióban a termelés fizikai terjedelmének indexeire az jellemző, hogy ezeket közvetlen, teljes körű és megbízható termelési adatok alapján számítják ki. A tőkésországokban rendszerint csak néhány termékfajta (az úgynevezett reprezentatív áruk) termelési adatai alapján számítják ki a termelés fizikai terjedelmének összesített indexét, ráadásul a közvetlen termelési adatok helyett gyakran közvetett adatokat használnak (a feldolgozott nyersanyag mennyisége, a ledolgozott idő stb.). Ezzel a körülménnyel okvetlenül számolni kell a Szovjetunió és a tőkésországok termelésének fejlődését jelző mutatószámok összehasonlításakor.

Termelési ágak közötti konkurrencia – a tőkés gazdaság különböző ágaiban működő tőkések vagy tőkés egyesülések között a minél nagyobb profitért vívott harcban folyó konkurrencia. A termelési ágak közötti konkurrenciaharc közben a tőkék spontánul átáramlanak az egyik ágból a másikba, s így megy végbe a tőkék különböző termelési ágak közötti eloszlása. A tőkések a legnagyobb profitot hozó termelési ágakba törekszenek, s tőkéjük legelőnyösebb felhasználási lehetőségeiért küzdenek. A *termelési ágon belüli konkurrencia (l.)* közvetlen következménye az illető ágban termelt áru piaci értékének kialakulása, a terme-

lési ágak közötti konkurrencia viszont azt eredményezi, hogy a tőkék az egyik ágból spontánul átáramlanak a másikba, a profitráta kiegyenlítődik, egységes, általános profitráta (átlagprofitráta) és *termelési ár (l.)* alakul ki. Mindennek pedig az lesz az eredménye, hogy a tőkés termelés legkülönbözőbb ágaiba befektetett azonos nagyságú tőke egyenlő nagyságú profitot hoz. A termelési ágak közötti konkurrencia a különböző termelési ágak értéktöbbleten osztozkodó ipari tőkések közötti ellentéteket fejezi ki.

Termelési ágon belüli konkurrencia – az ugyanahhoz a tőkés gazdasági ághoz tartozó, azonosfajta termékeket termelő vállalatok közötti konkurrencia. Az egyazon termelési ágban működő tőkések közötti konkurrencia következtében az árúárak társadalmi, piaci értéküknek megfelelően alakulnak. Az áruk társadalmi (piaci) értékét az uralkodó átlagos termelési feltételek határozzák meg. Azokban a tőkésvállalatokban, amelyekben korszerűbb a technika és a termelésszervezés, az áruk egyéni értéke alacsonyabb a piaci értéknél. Ezek a vállalatok a termelési ágon belüli konkurrencia eredményeképpen többletprofithoz, extraprofithoz jutnak. A piaci értéknél magasabb egyéni értékű árut termelő tőkések viszont nem tudják realizálni az árujukban foglalt értéktöbbletet egy részét, néha pedig még termelési költségeik fedezésére is képtelenek. A tökéletesebb technikát alkalmazó vállalatok extraprofitja átmeneti jellegű, mert más vállalatok tőkés tulajdonosai is igyekeznek tökéletesíteni termelésük technikáját. A termelési ágon belüli konkurrencia a tőkésvállalatokban a technika fejlődését és a munkatermelékenység növekedését előmozdító spontán tényező. De mivel a termelési ágon belüli konkurrencia lényege a profithajsza, a minél magasabb profitráta biztosítása, ezért a termelőerők fejlődését a tőkések önző érdekei szabják meg és korlátozzák. A konkurrencia végső soron óhatatlanul óriási arányú eszköz- és erőpazarlásra vezet. A termelési ágon belüli konkurrencia során a kapitalista nagyvállalatok kiszorítják a kis- és a középvállalatokat, valamint az egyszerű árutermelők üzemeit, s ennek következtében végbemegy a *termelés koncentrációja (l.)*, az árutermelők széles rétegeinek elnyomorodása.

Termelési anarchia és konkurrencia törvénye – az egyszerű árutermelő és a tőkés gazdaság gazdasági törvénye, amelynek az a lényege, hogy az áruk termelését és értékesítését magánvállalatok végzik saját kockázatukra, minden társadalmi terv nélkül, egymással vívott állandó konkurrenciaharc közepette, s hogy a társadalmi munka különböző termelési ágak közötti eloszlása spontánul megy végbe a magántermelők között,

akik szüntelenül harcolnak az áruk termelésének és eladásának legkedvezőbb feltételeiért. *(l. Termelés anarchiája, Konkurrencia.)*

Termelési ár – a tőkés gazdaságban az áru ára, amely egyenlő a termelési költségek és az átlagprofit összegével; az az ár, amely körül a piaci árak ingadoznak. Az érték átalakulása termelési árrá: a tőkés termelés történelmi fejlődésének eredménye. A tőkések különböző gazdasági ágakba fektetik be tőkéjüket, amelyekben a *tőke szerves összetétele (l.)* nem egyforma; a tőkések konkurrálnak egymással, e harc közben a tőke az egyik termelési ágból átáramlik a másikba, s mindennek következtében olyan helyzet alakul ki, hogy azonos nagyságú befektetett tőke azonos nagyságú profitot, vagyis átlagprofitot hoz. Végső soron egy bizonyos időszakban az összes áruk termelési árainak és értékeinek összege megegyezik. A termelési ár az értéktörvény és az értéktöbblet-törvény konkrét megjelenési formája. A monopolkapitalizmus viszonyai között a nagymonopóliumok a termelési áraknál jóval magasabb *monopolárakon (l.)* értékesítik áruikat.

Termelési ciklus – az az időszak, amely alatt a munka tárgya (nyersanyagok és anyagok) a gyártás megkezdésének pillanatától a késztermék elkészültéig a termelési folyamatban tartózkodnak. A termelési ciklus összetevői: a *munkaperiódus (l.)* és a munkaperiódus egyes részei közötti megszakítások, amelyek alatt a munkafolyamat részben vagy teljesen szünetel. Ezeket az időmegszakításokat szükségessé teszi vagy a termék természete és gyártásának módja (ilyenek a természeti, illetve technológiai megszakítások, például a fa szárításához szükséges idő), vagy pedig a termelés szervezésének feltételei (szervezeti megszakítások, amelyek közül a legfontosabbak a műszakok közötti megszakítások, a termelési folyamat egyes szakaszai közötti megszakítások stb.). A termelési ciklus azzal az időtartammal rövidebb a termelési időnél, amely alatt a vállalat *forgóalapjai (l.)* termelési készletek formájában vannak. Az összes termelési eszközök kihasználásának hatékonysága annál nagyobb, minél kisebb a termelési ciklus és a munkaperiódus közötti időmegszakítás, s minél rövidebb a munkaperiódus. A termelési ciklus csökkentésének jelentős tartaléka a termelési ciklust a munkaperiódustól elválasztó időmegszakítások megszüntetése vagy csökkentése. A technológiai időmegszakítások a technika fejlődésével és a munka termelékenységének növekedésével csökkennek. Gyorsan száradó lakkok és festékek használata révén meggyorsul a gyártmányok festés utáni száradása, vegyszerek használata meggyorsítja a növények növekedését,

egyes gyümölcsfajták érési idejét például felére–harmadára csökkenti. A szervezési időmegszakítások a termelésszervezési és az üzemen belüli tervezési módszerek tökéletesítése révén és főként folyamatos gyártási módszerek, futószalagok, szállítószalagok stb. alkalmazásával csökkennek. A termelési ciklus megrövidítésének legfontosabb eszköze a *termelés automatizálása (l.)*, az *automatikus géprendszerekre (l.)*, automatikus gépsorokra és automatikus gyárakra való áttérés.

Termelési értekezletek – a szocialista országok vállalatainban és intézményeiben a dolgozó tömegek termelésirányításban való közvetlen részvételének szocialista formája. A termelési értekezleteken a dolgozók megvitatják a vállalatok termelési tevékenységének legfontosabb kérdéseit, közöttük is elsősorban a gépállások megszüntetésére, a munkaidő-veszteségek elkerülésére, a munkafegyelem és a termelési fegyelem megszilárdítására, a legjobb vállalatok és a termelési újítók tapasztalatainak hasznosítására irányuló intézkedéseket. A termelési értekezletek tárgyalják meg a termelési program teljesítése, a munkatermelékenység növelése, az önköltség csökkentése szempontjából a *műszaki-szervezési intézkedések tervét (l.)*. A termelési értekezletek vezetése a szakszervezet feladata, az értekezleteken tevékenyen részt vesznek a mérnökök és a technikusok is, a mezőgazdasági üzemekben pedig a brigádvezetők, a vezetőség tagjai és a mezőgazdasági szakemberek is. Az értekezleteken elhangzott javaslatok gyakorlati megvalósítása a megfelelő szervezetek vezetőségének feladata.

Termelési eszközök – az emberek által az anyagi javak termelésének folyamatában használt munkaeszközök és munkatárgyak összessége. Munkatárgy mindaz, amit a termelés folyamatában megmunkálnak, amire az ember munkája irányul. Munkatárgyak azok a tárgyak is, amelyeket a természet közvetlenül ad (a föld méhéből kibányászott szén, érc, olaj, földgáz stb.) és azok is, amelyek korábbi megmunkálás eredményeképpen nyersanyagokká változnak át (a koksz a kohászati termelés nyersanyaga, a gyapot a fonás, a fonal pedig a szövés nyersanyaga stb.). A *munkaeszközökhöz (l.)* tartoznak az üzemi épületek, a felszerelések, a berendezések, a gépek. A termelési eszközök között a mechanikai munkaeszközök (gépek, berendezések stb.) töltenek be meghatározó szerepet. A föld mint a munka általános tárgya egyszersmind fontos termelési eszköz is. A munkaeszközök, a szerszámok fejlettségi színvonala és foka az ember természet feletti uralmának mutatója. Az emberek, tapasztalataik és tudásuk fejlődésével együtt szüntelenül fejlődnek a munkaeszközök is. Az emberiség történe-

tében a munkaeszközök a legegyszerűbb kőszerszámtól a legbonyolultabb automatagépig, atomerőműig és atommeghajtású motorig, elektronikus gépekig és készülékekig óriási fejlődést értek el. A munkaeszközök fejlettségi foka az uralkodó társadalmi viszonyok mutatója is. A termelési eszközök társadalmi természete a különböző társadalmi alakulatokban más és más. Ezt a tulajdonforma, vagyis az határozza meg, hogy kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök. A kapitalizmusban a termelési eszközök egyes tőkések vagy monopolista egyesülések magántulajdonában vannak, s tőkeként, a bérmunka kizsákmányolásának eszközeként működnek. A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, tehát már nem működnek tőkeként, hanem a termelési alapok dologi tartalmát alkotják. A termelési eszközök a szocializmusban a társadalmi munka megtakarításának, az emberi munka megkönnyítésének döntő eszközei.

Termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvénye – a bővített újratermelés objektív gazdasági törvénye, amelynek értelmében mindennél gyorsabban növekszik a termelési eszközök gyártásához szükséges termelési eszközök termelése, azután a fogyasztási cikkek termeléséhez szükséges termelési eszközök termelése, s viszonylag lassabban növekszik a fogyasztási cikkek termelése. Ez a törvény, amelyet a marxista–leninista politikai gazdaságtan fedezett fel, abból következik, hogy a termelés bővítéséhez állandóan növelni kell a szerszámgépek, gépek, berendezések, nyersanyagok stb. termelését, s a technikai haladás alapján biztosítani kell a munka termelékenységének növekedését. A tőkés termelési módban a termelési eszközök termelésének elsődleges növekedése következtében kiéleződik a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás, a fogyasztás még inkább elmarad a termeléstől. A termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvénye a kapitalizmusban nem feltétlen érvénnyel, hanem ciklikusan hat. A társadalmi termelés I. osztályának nagyarányú előrelendüléseit a gazdasági válságok időszakában ugyanennek az osztálynak mélyreható termelési hanyatlásai váltják fel.

A szocializmusban a termelési eszközök termelése elsődleges növekedésének törvénye másképpen hat, mint a kapitalizmusban, s nem idéz elő antagonisztikus ellentmondásokat. Az I. osztálynak a II. osztályhoz viszonyított gyorsabb növekedése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a technikai haladás alapján minden népgazdasági ágban biztosítsák a szocialista termelés állandó lendületes fejlődését, s rendszeresen növeljék a társadalmi munka termelékenységét. A nehézipar szakadatlan és gyors növekedése, amely megelőzi a

többi népgazdasági ág növekedését, elengedhetetlen feltétele a közszükségleti cikkeket termelő mezőgazdaság és ipar tartós felemelkedésének, a dolgozók anyagi és kulturális színvonala rendszeres emelésének.

Termelési idő – a kapitalizmusban az az idő, amelynek folyamán a tőke a termelés szférájában tartózkodik, vagyis amíg termelőtőkeként működik; a szocializmusban az az idő, amíg a szocialista vállalatok eszközei a termelés szférájában tartózkodnak. A termelési idő magában foglalja az egyes termékek előállításának egy vállalatban (termelőegységben) végbemenő egész folyamatát: a munka eszközeinek és tárgyainak a termelési szférába kerülésétől a termék termelésének befejezéséig. A termelési idő fő része a *munkaperiódus (l.)* (a munkafolyamat ideje, az iparban a technológiai folyamat ideje). A termelési idő ezenkívül magában foglalja a munkafolyamat megszakításait (munkaszüneti napok, ebédidő, munkarendből folyó megszakítások). Sok termelési ágban nemcsak a munkafolyamatba ékelődnek megszakítások, hanem azt követően is számolni kell munkamegszakításokkal, illetőleg természeti folyamatokkal (az előbbire példa a vetés érési ideje, a bőr cserzése, a fa szárítása, az utóbbira a bor erjedése). A termelési időhöz tartozik az az időtartam is, amíg a nyersanyagok, a tüzelőanyagok és a segédanyagok termelési készletek formájában a vállalati raktárakban tárolnak. Tehát a termelési idő rendszerint hosszabb, mint a munkaperiódus, a munkafolyamat ideje. A tudomány és a technika fejlődésével a termelési idő rövidül, mégpedig mind a munkafolyamat idejének csökkentése, mind pedig a munkaidő-megszakítások fokozatos kiküszöbölése révén, a termelés tökéletesítésének és a munkatermelékenység növelésének eredményeképpen. A szocializmusban rengeteg olyan előnyös tényező van, amely lehetővé teszi, hogy a termelési idő nagyobb mértékben csökkenjen, mint a kapitalizmusban. Ilyen tényezők például: a társadalmi termelés tervszerű szervezése, a technika szüntelen és akadálytalan fejlesztése, a legjobb tapasztalatok hasznosítása, a szocialista vállalatok alapjainak jobb kihasználását célzó tömegmozgalmak stb.

Termelési kapacitás – valamely termelési ág, vállalat, üzem, gépcsoport maximális képessége (lehetősége) arra, hogy bizonyos időtartam alatt a berendezés leghatékonyabb kihasználása, a termelés és a munka élenjáró szervezése alapján meghatározott választékú termékeket termeljen. A termelési kapacitást természetes mértékegységben vagy egyezményes mutatókban fejezik ki. Például a villamos erőmű kapacitását a termelt energia kilowattjának mennyiségével, a vaskohászati

vállalatét a nagyolvasztók térfogatával és a martinkemencék fenékterületével, a textilgyárét az üzembehelyezett textilgépek vagy az orsók számával, az exkavátorokét a kanál űrtartalmával stb. mérik. A vállalat termelési kapacitását az alapüzemek kapacitása alapján, az üzem termelési kapacitását az alapberendezés kapacitása alapján állapítják meg. A vállalat kapacitása a technika fejlődésével, a termelési módszerek tökéletesedésével, a dolgozók szakmai képzettségének javulásával, a legjobb termelési tapasztalatok elterjedésével növekszik. A meglevő termelési kapacitás legjobb kihasználása a termelés növelésének fontos forrása. A termelési kapacitás kihasználása megjavításának fontosabb útjai a következők: a gyártás technikai és technológiai tökéletesítése, ésszerű termelésszervezési és munkaszervezési formák alkalmazása, a vállalatok specializálása és kooperálása, a tudományos vívmányoknak és a termelésben élenjárók tapasztalatainak széleskörű alkalmazása és elterjesztése, a szocialista munkaverseny fejlesztése. A „szűk keresztmetszeteknek" a műszaki-szervezési intézkedések kidolgozásával és megvalósításával történő megszüntetése szintén előmozdítja a vállalatok termelési kapacitásának jobb kihasználását. A berendezés korszerűsítése ugyancsak előmozdítja a termelési kapacitás növekedését. A termelési kapacitások tervszerű és rendszeres növelését beruházásokkal, új technológia bevezetésével, egyéb tartalékok kihasználásával és újabb kapacitások üzembehelyezésével valósítják meg.

Termelési készletek – a termelési eszközök olyan készletei, amelyeket a vállalatok és építkezések raktáraiban tárolnak a termelési folyamat zavartalanságának biztosítása végett. A termelési készletek tervezésekor minden egyes vállalat részére napokban kifejezve ún. készletidő-normákat állapítanak meg. Ezek a normák azt határozzák meg, hogy a vállalat készletei hány napra biztosítják a termelés zavartalan ellátását. A kolhozok (a mezőgazdasági termelőszövetkezetek) közös alapok (vetőmagalap, takarmányalap stb.) formájában képeznek termelési készleteket. Az iparvállalatokban a tervnormatívák alapján differenciált folyó, biztonsági és idénykészlet-normákat állapítanak meg. A folyó készletek a termelési készleteknek azt a részét alkotják, amely állandóan forgásban van, és szakadatlanul megújul. Biztonsági vagy garantált készleteket a legfontosabb alapanyag-, segédanyag- és tüzelőanyag-fajtákból terveznek arra az esetre, ha a vállalat számára szükséges termelési eszközök szállításában fennakadások következnek be. A biztonsági készletek különösen a távoli vagy nehezen megközelíthető vidékeken működő vállalatok szempontjából fontosak. A kolhozok (a mezőgaz-

dasági termelőszövetkezetek) a vetések tonkremenése vagy az állatok kedvezőtlen átteleltetése esetére képeznek biztonsági vetőmag- és takarmánykészleteket. A biztonsági készletek normális feltételek kozt semmiképp sem használhatók fel; felhasználásukra csak akkor kerulhet sor, ha a termelési folyamat megszakadásának kozvetlen veszélye fenyeget. A biztonsági készletek nagyságát a megfelelő anyagfajta napi átlagos felhasználása és a készletek gyors feltoltéséhez szukséges időtartam alapján állapítják meg (bizonyos tapasztalati adatokból indulnak ki, s a feltoltési időbe beszámítják a szállítmány előkészítésének, szállításának, a raktári műveleteknek és az anyag termeléshez való előkészítésének idejét). A biztonsági készleteken kívul *idénykészletek (l.)* is vannak. A termelési készletek tervezése fontos feltétele a zavartalan termelés biztosításának és a takarékos gazdálkodásnak.

Termelési költségek – a termékek termelésére felhasznált élő- és holtmunka-ráfordítások összege. A termelési koltségek az árutermelés viszonyai kozott értékformában jelentkeznek. A társadalmi termelési koltségek egyenlőek a termelt termék értékével. Összegük a termék termelésére felhasznált termelési eszkozok értékéből és az újonnan termelt értékből tevődik ossze. A kapitalizmusban megkülonboztetést kell tenni az áru termelésére fordított összes munkaráfordításokkal egyenlő társadalmi termelési koltségek és az áru termelésére a tőkések által fordított koltségek kozött. „Az árunak az az értékrésze, amely az elfogyasztott termelési eszkozök árát és az alkalmazott munkaerő árát pótolja, csak azt pótolja, amibe az áru a tőkésnek magának kerult, s ezért számára ez az áru onkoltségi ára." (*Marx:* A tőke. III. kot. Szikra 1956. 52. old.) A tőkés *állandó tőkét (l.)* és *változó tőkét (l.)* fordít az áru termelésére, az értéktobbletet pedig ellenszolgáltatás nélkul sajátítja el. Ezért a tőkés termelési koltségei nem az áru értékével egyenlőek, hanem az értéknek csak az értéktobblettel csökkentett részével.

A szocializmusban a társadalmi termelési koltségek egyenlőek az áru értékével, s a termelésben felhasznált termelési eszkozok értékosszegét és az újonnan termelt értéket foglalják magukban. A szocializmusban a társadalmi termelési koltségektől meg kell különböztetni a társadalom, az egyes vállalatok kozvetlen termelési ráfordításait, amelyek az *önköltség (l.)* alakjában jelentkeznek. A szocialista gazdaságban a termelési koltségek csokkentése a termék értékének és onkoltségének rendszeres csokkenésében fejeződik ki. A tőkés társadalomban spontánul alakulnak ki a termelési koltségek. A szocialista társadalomban viszont az állam, az objektív gazdasági torvényekből és az adott gaz-

dasági feltételekből kiindulva, tervszerűen befolyásolja a termelési költségek nagyságának alakulását (tervezi az anyagi ráfordításokat, a munka termelékenységét, az önköltséget). A szocialista társadalom tervszerűen csökkenti a termelési költségeket.

Termelési költségvetés – kimutatás, amely rendszerezi és pénzformában fejezi ki az önálló elszámolású vállalat alaptevékenységében végzett termékgyártás összes költségeit. A termelési költségvetés nemcsak azokat a költségeket tartalmazza, amelyek közvetlenül vagy közvetve összefüggnek a termékek gyártásával és értékesítésével, illetve bizonyos munkák teljesítésével, hanem a más vállalatok által teljesített szolgáltatások költségeit is. A termelési költségvetés alapján határozzák meg a termelés teljes (kereskedelmi) önköltségét és *gyártási önköltségét (l.)*, a forgóeszköz-szükségletet, valamint az értékesítés eredményét, s ez alapján állítják össze a vállalat bevételi és kiadási mérlegét. A termelési költségvetés kidolgozásakor okvetlenül biztosítani kell, hogy a költségvetés mutatószámai szigorúan megegyezzenek a többi tervfejezet mutatóival. Egyebek közt szükséges, hogy *a)* a nyersanyagok, anyagok, tüzelőanyagok és energia felhasználási költségei megegyezzenek a termeléshez szükséges anyagok, tüzelőanyag és energia beszerzésére kiutalt alapok értékével, *b)* a munkabér összege azonos legyen a munkaügyi tervben előirányzott munkabéralap összegével, *c)* az állóalapok értékcsökkenésének összege szoros összhangban legyen az állóalapok tervidőszakra előirányzott változását jelző mutatókkal.

Termelési mód – a társadalom életéhez és fejlődéséhez szükséges anyagi javak (termelési eszközök és létfenntartási cikkek) termelésének módja. A termelési módnak két oldala van: a *termelőerők (l.)* és a *termelési viszonyok (l.)*. A termelőerők az embereknek az anyagi javak termelésére felhasznált természeti tárgyakhoz és erőkhöz való viszonyát fejezik ki. A termelési viszonyok az emberek között ebben a termelési folyamatban kialakult társadalmi viszonyok. A termelőerők fejlettségének színvonala határozza meg a termelési viszonyok jellegét is. De a termelési viszonyok ugyanakkor visszahatnak a termelőerőkre, előmozdítják vagy fékezik fejlődésüket. A társadalmi termelés úgy fejlődik az alacsonyabb foktól a magasabb felé, hogy az egyik termelési módot forradalmi úton felváltja egy másik, haladóbb termelési mód. A régi termelési mód felváltása egy új termelési móddal: a megnövekedett termelőerők és az elmaradó termelési viszonyok közötti ellentmondások kifejlődésének elkerülhetetlen következménye. Ezek az ellentmondások a magántulaj-

donon alapuló társadalmi alakulatokban antagonisztikus jellegűek, s osztályharcban kerülnek felszínre, amelyben a leghaladóbb termelési módot megszemélyesítő osztály győzedelmeskedik. A szocializmusban az ellentmondások nem antagonisztikusak; a társadalom úgy küzdi le ezeket az ellentmondásokat, hogy a termelőerők új fejlődési színvonalával összhangban tudatosan megváltoztatja a termelési viszonyokat. A termelési mód döntő szerepet játszik a társadalom anyagi életfeltételeinek rendszerében. Amilyen a termelés módja, olyan alapjában véve maga a társadalom is, olyanok a társadalom eszméi, elméletei, politikai nézetei és intézményei. Ezért az anyagi javak termelési módjának megváltozásával megváltozik a társadalom gazdasági és politikai rendje is. Az emberiség történetében öt, egymást következetesen felváltó termelési mód ismeretes: az ősközösségi, a rabszolgatartó, a hűbéri, a tőkés és a szocialista termelési mód. Korunkban megy végbe az a történelmi folyamat, amelyben a régi, tőkés termelési módot új, haladóbb termelési mód: a szocialista termelési mód váltja fel. A szocialista termelési mód osztatlanul uralkodik a Szovjetunióban, sikeresen alakul ki több európai és ázsiai országban.

Termelési terv – az egész népgazdaság és minden egyes szocialista vállalat természetben és pénzben megszabott állami feladatai megfelelő választékú és meghatározott mennyiségű termékek termelésére. A termelési terv: a népgazdasági terv és a vállalati műszaki termelési-pénzügyi terv (műszaki-gazdasági terv) egyik legfontosabb alkotórésze. A termelési terv feladatainak helyes meghatározása roppant lényeges az összes népgazdasági ágak fejlesztési arányainak megállapítása szempontjából. A termelési terv feladatai meghatározzák a népgazdasági terv többi fejezetét: az építési tervet, a munkaügyi tervet, a szociális és kulturális ellátás programját, az áruforgalmi tervet stb.

A termelési terv fontosabb mutatószámai: az iparban – az árutermelés, a természetes mértékegységben megszabott termékgyártás; a mezőgazdaságban – a vetésterület nagysága, a növénytermelés terméshozama és össztermése, az állatállomány nagysága és produktivitása, az állattenyésztés bruttó termékhozama és a 100 hektár megművelt földre jutó termékmennyiség; a közlekedésben – a teherforgalom terve tonnakilométerben, az egyes közlekedési ágakban szállított árumennyiség tonnában, az egyes közlekedési ágak utasszállítási terve. A szocialista vállalatok termelési programja az egyes termékfajtákra vonatkozó népgazdasági szükségletekből és a meglevő termelési kapacitások maximális kihasználásából indul ki.

Termelési ütemterv – a termelés menetének és a munkák meghatározott időpontra való elvégzésének az egész vállalatra, vagy egyes részlegeire előre meghatározott rendje. A termelési ütemterv célja: a termelési tervek ütemes (egyenletes) teljesítésének biztosítása. A termelési ütemterv a vállalat gazdasági tevékenysége operatív tervezésének fontos eleme, amelynek segítségével időbelileg könnyebben egyeztethető össze a vállalat alaptermelésének és segédüzemi termelésének, a gyártáselőkészítésnek és a vállalat igazgatásának munkája. A termelési ütemtervnek biztosítania kell, hogy a vállalat egyenletesen, minden nap, a megadott termékjegyzék (választék) szerint teljesítse az állami tervet, s a vállalat, valamint egyes üzemei, műhelyei és munkahelyei komplett termékeket gyártsanak. Termelési ütemtervet készítenek az alaptermelésre és a segédüzemi termelésre is; ütemterv határozza meg például a berendezések javítását (a sorrendiséget, a javítás határidejét és időtartamát), az anyagok gyártásba adását stb. A termelési ütemtervet vagy táblázatosan, vagy grafikon formájában készítik el, vagyis a munkafolyamatok időtartamát, vagy a gyártott termékek mennyiségét megfelelő léptékű grafikonon vonalakkal ábrázolják.

Termelési viszonyok – az anyagi javak termelésének, cseréjének és elosztásának folyamatában az emberek között kialakuló viszonyok, amelyek a termelés egyik oldalát adják. Az emberek a termelés folyamatában nemcsak a környező természetre hatnak, hanem arra is rákényszerülnek, hogy közös tevékenységük és munkatermékeik kölcsönös kicserélése céljából meghatározott viszonyokba lépjenek egymással. A termelési viszonyok lényegét az határozza meg, hogy kinek a tulajdonában vannak a termelési eszközök, s milyen módon történik a termelő és a termelési eszközök egyesülése. „A társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul.” (*Marx:* A tőke. II. köt. Szikra 1953. 43. old.) A tulajdonformától függően alakulnak ki az emberek közötti meghatározott viszonyok, tevékenységük kölcsönös cseréje és a termékek elosztási formái. Ha a termelési eszközök nem az egész társadalom, hanem egyes személyek, szociális csoportok, osztályok tulajdonában vannak, akik, illetve amelyek a dolgozók kizsákmányolására használják fel ezeket az eszközöket, akkor uralkodási és alárendeltségi viszonyok alakulnak ki, a termelés a kizsákmányolók meggazdagodási érdekeinek van alárendelve. Ha a termelési eszközök az egész társadalom tulajdonában vannak, a kizsákmányolástól megszabadult emberek bajtársi kölcsönös segítségének viszonyai alakulnak ki, a termelés

szervezésének célja pedig: az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése. A termelési viszonyok a *termelőerőkkel (l.)* közvetlen kapcsolatban és kölcsönös függőségben fejlődnek. A társadalmi termelés legáltalánosabb gazdasági törvénye a *termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvénye (l.)*. Ha a termelőerők fejlődésével hosszabb időn át nem jár együtt a termelési viszonyok megfelelő megváltozása, bekövetkezik egy olyan időpont, amikor a termelési viszonyok már nem mozdítják elő a termelőerők fejlődését, átváltoznak e fejlődés akadályozójává. A fejlődő termelőerők és az elavult termelési viszonyok közötti összeütközés az antagonisztikus osztálytársadalmakban elkerülhetetlenül forradalmi robbanást idéz elő. A társadalom forradalmi átalakulásának eredményeképpen új termelési viszonyok jönnek létre, amelyek megfelelnek a termelőerők elért fejlődési színvonalának, teret nyitnak további fejlődésükhöz. A termelési eszközök magántulajdonának megsemmisítése megszünteti a termelőerők és a termelési viszonyok közötti antagonisztikus ellentéteket. De a nem antagonisztikus ellentétek a szocializmusban is megmaradnak, mert a termelőerők fejlődésükben megelőzik a szocialista termelési viszonyokat. De mivel a szocializmusban nincsenek a régi rend megőrzésében érdekelt társadalmi erők, ezért a szocialista termelési viszonyok robbanások és politikai forradalmak nélkül változnak meg. A szocialista termelési viszonyok tág teret nyitnak a termelőerők fejlődése előtt, előmozdítják a szocialista termelés szakadatlan és gyors fejlődését és tökéletesedését.

Termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvénye – az összes társadalmi alakulatokban érvényesülő objektív gazdasági törvény. A termelőerők és a termelési viszonyok minden társadalomban állandó kölcsönhatásban vannak, amelynek folyamatában a termelőerőké a meghatározó szerep. A meghatározott termelőerők bázisán kialakult termelési viszonyok tevékenyen visszahatnak a termelőerők fejlődésére, gyorsítják vagy lassítják ezt a fejlődési folyamatot. A termelőerők jellegével összhangban levő új termelési viszonyok a termelés további fejlődésének legfontosabb, döntő erői. A régi termelési viszonyok viszont, amelyek már nem felelnek meg a termelőerők jellegének, akadályozzák, gúzsbakötik a termelőerők fejlődését. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a termelőerők és a termelési viszonyok közötti konfliktus, miként az antagonisztikus osztályok közötti konfliktus is, társadalmi forradalomban oldódik meg, mert a régi termelési viszonyokat olyan, idejüket múlt osztályok védelmezik, amelyek a társadalomban elfoglalt uralkodó helyzetük megtartásáért harcolnak. A régi, elavult ter-

melési viszonyok megsemmisítéséért és az új termelési viszonyok megteremtéséért vívott harcot mindig a társadalom élenjáró osztálya vezeti. Ez ennek az osztálynak létérdeke és egyszersmind az egész társadalom érdeke. A termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang törvénye révén érthető meg az a törvényszerűség, hogy az egyik termelési mód felváltja a másikat. Ez világítja meg azt a történelmi szükségszerűséget, hogy a kapitalizmust haladóbb társadalmi rend, a szocializmus váltja fel. Amikor tőkés termelési viszonyok váltották fel a hűbéri termelési viszonyokat, ez annak idején a termelőerők hatalmas fejlődését és a munka ezzel együtt járó óriási arányú társadalmasítását biztosította a polgári társadalomnak. De idő múltával a termelési eszközök tőkés magántulajdona ellentmondásba került a termelés társadalmi jellegével, a termelőerők jellegével. Ennek az ellentmondásnak a következményei az időszakonként megismétlődő gazdasági válságok, amelyek a tőkésországokban pusztítják a termelőerőket. A termelőerők és a termelési viszonyok összeütközésének leginkább szembetűnő megnyilvánulása az általános válságnak az az állapota, amelyben a tőkés világgazdasági rendszer van az első világháború és az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta. A Szovjetunió munkásosztálya a termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang gazdasági törvényére támaszkodva, a dolgozó parasztsággal szövetségben forradalmi úton megsemmisítette a cári Oroszországban uralkodott termelési viszonyokat, s új, szocialista termelési viszonyokkal váltotta fel őket. Ugyanez a folyamat megy végbe a szocialista tábor többi országában is. A szocialista rendszerben a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők állapotával, mivel a termelés társadalmi jellegét a termelési eszközök társadalmi tulajdona támasztja alá. Ez biztosítja a szocialista termelés válságmentes, tervszerű fejlődését, s tág teret nyit a termelőerők gyorsított ütemű fejlődése előtt. A szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok közt vannak ellentmondások, de ezek nem vezetnek összeütközésre, mert a szocialista társadalomban nincsenek az elavuló termelési viszonyok megtartásában érdekelt osztályok, s a szocialista társadalomnak van rá lehetősége, hogy helyes politikával idejekorán leküzdje a kommunista építés folyamatában felvetődő ellentmondásokat. A gazdasági törvények követelményeihez tudatosan igazodó szocialista társadalomnak van rá lehetősége, hogy jókor észrevegye a növekvő ellentmondásokat, s megfelelően intézkedjen leküzdésük végett, vagyis a szocialista termelési viszonyokat a termelőerők növekedésének megfelelően tökéletesítse. A szocialista állam a gazdasági és a kulturális építés nehézségeinek

megszüntetésére szervezi és irányítja a dolgozók tevékenységét. A dolgozók aktívan támogatják ezeket az intézkedéseket, mert megegyeznek létérdekeikkel.

Termelés kemizálása – a műszaki haladás egyik legfontosabb irányzata, amely abban fejeződik ki, hogy a különféle munkatárgyak megmunkálása során mind szélesebb körben alkalmazzák a vegyi folyamatokat az egyes népgazdasági ágakban. A kémiai módszerek alkalmazása fejleszti a gyártási technológiát, lerövidíti a termékek átfutási idejét, lehetővé teszi a nyersanyagok legésszerűbb felhasználását, új nyersanyag- és anyagfajták (pl. plasztikus anyagok) gyártásának megszervezését. A kemizálásnak órási jelentősége van a mezőgazdaságban termelt növények terméshozamának növelése szempontjából. A Szovjetunió megteremtette és gyorsan fejleszti vegyiparát. Az SZKP Központi Bizottságának 1958 májusában megtartott teljes ülése külön határozatot hozott a vegyipar fejlesztésének meggyorsításáról és a vegyipari termékek termelésének fokozásáról. A vegyipar fontos feladata: új, műanyagból készült közszükségleti cikkek és a népgazdaságban hasznosítható anyagok termelése, a különféle műanyagok, pl. műgumi, olajból és földgázból különféle oldószerek és lakkok stb. termelésének fejlesztése, hogy ezzel megszűnjön egyes, élelmezésre használható termékek – pl. a gabona, a burgonya és a zsírok – műszaki célokra történő felhasználása. A tervek szerint a Szovjetunióban 1958-tól 1965-ig 257 vegyipari üzemet építenek fel, illetve alakítanak újjá, s erre a célra több mint 100 milliárd rubelt fordítanak.

Termelés koncentrációja – a termelés növelése, a termelés és a munkaerő összpontosítása mind nagyobb és nagyobb vállalatokban. A kapitalizmusban spontán folyamat, amelynek mozgatóereje a profithajsza és a konkurrencia. Minél nagyobb egy vállalat, annál kisebbek – egyébként azonos feltételek között – az áruk termelési költségei, annál jövedelmezőbb és versenyképesebb az illető vállalat. Mivel a nagyüzemi termelés döntő fölényben van a kisüzemivel szemben, a termelésnek egyre nagyobb része összpontosul nagyvállalatokban, következésképpen a nagyvállalatok száma növekszik. A termelés koncentrációja a különböző tőkés országokban és termelési ágakban szerfölött egyenlőtlenül megy végbe. A termelés koncentrációjának legfontosabb feltétele a tőke koncentrációja és centralizációja. A termelés koncentrációja a leggyorsabb ütemet és a legmagasabb színvonalat az Egyesült Államokban, Németországban és annak idején a forradalom előtti Oroszországban érte el. A nehéziparban a termelés koncentrációja gyorsabban megy végbe, mint a könnyűiparban. A gazdasági

válságok időszakában meggyorsul a koncentráció folyamata; ilyenkor a válság csapásaitól sújtva rengeteg kisvállalat megy tönkre. Ez a folyamat a háborús időszakokban is erősödik, amikor a kormánytól hadimegrendeléseket kapó legnagyobb vállalkozók gyorsan meggazdagodnak. A termelés koncentrációja, fejlődésének magas színvonalán, elvezetett a monopóliumok kialakulásához. A monopóliumok uralma az imperializmus korszakában meggyorsítja a termelés koncentrációját, s ez a folyamat megteremti a szocializmus anyagi feltételeit.

A szocializmusban a termelés koncentrációja nem spontán, hanem tervszerű folyamat. A termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdona összehasonlíthatatlanul nagyobb teret biztosít a termelés koncentrációjának, mint a kapitalizmus. A Szovjetunió ipari és mezőgazdasági termelése a világ legkoncentráltabb termelése; ez a szocializmus egyik fontos előnye a kapitalizmussal szemben. De a szocializmus a gazdaság tervszerű irányítása alapján sikeresen kihasználja a kis- és a középvállalatokat is, ha ezt az egész gazdasági helyzet szükségessé teszi ezt.

Termelés specializációja – az ipari és a mezőgazdasági termelés különböző ágai közötti társadalmi munkamegosztás egyik formája, az egyes termelési ágakon belül a termelési folyamat részletesebb felbontása több önálló ágazatra és műveletre egyes vállalatok specializálása egyes alkatrészek gyártására, s mind több termelési ág képzése. Az elkülönített és specializált ágazatok és vállalatok egyfajtájú termékeket gyártanak; ezekre az ágazatokra és vállalatokra az jellemző, hogy különleges technológiai folyamatban és specializált dolgozókkal végzik munkájukat. A termelés specializációja megkönnyíti a tömeggyártás, a folyamatos gyártás megszervezését, jelentősen növeli a társadalmi munka termelékenységét. Az iparban a termelés specializációjának három fő típusa ismeretes: 1. a késztermék gyártása szerinti specializáció, vagyis az úgynevezett tárgyi specializáció (például egy bizonyos géptípus gyártására specializált gépkocsigyárak, traktorgyárak és más gyártó vállalatok); 2. a késztermék egyes részei vagy alkatrészei szerinti specializáció, vagyis az alkatrészenkénti specializáció (például az autó- és a traktorgyárak részére golyóscsapágyakat termelő gyárak): 3. az egyes műveletek vagy meghatározott technológiai folyamatok szerinti specializáció, vagyis a szakaszos vagy technológiai specializáció. Az ágazatok és a vállalatok specializációja szükségessé teszi az *iparvállalatok kooperálását (l.)*, közöttük állandó termelési kapcsolatok létesítését. Az iparvállalatok specializációja és kooperációja óriási jelentőségű a társadalmi munka termelékenységének növelése szempontjából.

A specializáció és a kooperáció elősegíti a technika fejlődését, lehetővé teszi magasan termelékeny berendezések és fejlett technológiai módszerek széleskörű alkalmazását, a termelési folyamatok automatizálását. A kapitalizmusban a termelés specializációját a termelési eszközök magántulajdona korlátozza, a specializáció a legnagyobb profit szerzését szolgálja, s anarchikusan, a tőkésvállalatok tulajdonosai között dúló elkeseredett konkurrenciaharc közepette valósul meg. A szocialista országokban, ahol a népgazdaság egységes terv szerint, az egyes országok gazdasága pedig egybehangoltan fejlődik, különösen kedvező feltételek kínálkoznak a termelési specializáció előnyeinek teljes kihasználására.

Termelés szervezése a szocialista vállalatokban – olyan intézkedések rendszere, amelyek arra irányulnak, hogy a vállalatok maximálisan használják ki a rendelkezésükre álló összes erőforrásokat (munkaerő, anyag, pénz), biztosítsák a vállalati munka helyes szervezését, meghatározott arányokat teremtsenek az egyes termelőegységek között, biztosítsák a népgazdasági tervben megszabott mennyiségű, választékú és minőségű termékek ütemes gyártását. A termelés szervezése kiterjed a vállalati munka minden területére: új gyártmányok tervezésére és gyártásuk megszervezésére, az alapüzemek és a segédüzemek munkájának összehangolására, a *munkaszervezésre (l.)*, az anyagi-műszaki ellátás szervezésére. A termelés szervezésének leghatékonyabb formái: a specializáció, a kombináció és a kooperáció. A vállalatok, üzemek és egyéb termelési egységek specializálása alapján alkalmazzák az iparban a folyamatos gyártásszervezési módszereket, amelyek a leghaladóbb szervezési módszerek, s a legkedvezőbb feltételeket biztosítják a vállalat egyenletes, ütemes munkájára, a tervezett gyártási határidők megtartására és a termelés önköltségének csökkentésére.

Termelés társadalmasítása – a társadalmi termelés fejlődése azon az alapon, hogy 1. a társadalmon belüli munkamegosztás a társadalmi munka specializálódása, vagyis újabb és újabb külön termelési ágak számának növekedése és egyetlen társadalmi termelési folyamatba olvadása folytán előrehalad, 2. mind több munkás végez közös munkát nagyvállalatokban. Az egyéni munkások nagyüzemi termelésben folytatott közös munkája megteremti a munka új, társadalmi termelőerejét. A termelés és a munka társadalmasításának jellegét az uralkodó termelési viszonyok határozzák meg. A kapitalizmusban a termelés társadalmasítása óriási mértékben előrehaladt a kapitalizmus előtti alakulatokhoz képest, s a társadalmi munkamegosztás fejlődése és a tőke koncentrációja és centralizációja révén magas fejlődési színvonalat

ért el. Ez a folyamat a kapitalizmus viszonyai között antagonisztikus formában megy végbe: „. . . valamennyi üzem egyetlen társadalmi termelési folyamatban egyesül, de ugyanakkor minden egyes üzem külön tőkés vezetés alatt áll, annak önkényétől függ, s a társadalmi termékek annak magántulajdonává lesznek." (*Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 177. old.) Ez azt mutatja, hogy a tőkés termelési viszonyok és termelőerők jellege meg színvonala között nagy eltérés van, amely éles konfliktusra vezet közöttük. A monopolkapitalizmusban a tőke gigászi koncentrációja és centralizációja következtében tovább társadalmasodik a termelés: a finánctőkések maroknyi csoportja egyre fokozottabban sajátítja ki a kis- és a középtőkéseket, s a vállalatok specializációja magas színvonalat ér el. De a termelési folyamat társadalmi jellegének fejlődését az imperializmus ellentmondásai, a proletár népesség nyomorának elmélyülése korlátozzák. A munka és a termelés társadalmasításának folyamata a kapitalizmusban egyúttal a tőkés termelési módról a szocialista termelési módra való áttérés anyagi feltételei megteremtésének folyamata is.

Mihelyt a termelési eszközök tőkés magántulajdona átalakul szocialista, társadalmi tulajdonná, a termelés társadalmasítása előrelendül. Ez a folyamat a szocializmusban kiterjed az emberek termelési tevékenységének minden területére, a népgazdaság minden ágára, köztük a mezőgazdaságra is. Megteremtődnek a feltételek a további munkamegosztásra, a termelési ágak specializálására, újabb termelési ágak fejlődésére, nagy termelési egységekben közös, kooperált munka koncentrálására; közvetlen tervszerű kapcsolatok létesülnek az egyes vállalatok és a társadalmi termelés egyes ágai között. A munka szocialista társadalmasításában a termelési folyamat társadalmi jellegét a termelési eszközök társadalmi, szocialista tulajdona támasztja alá. Ezért a szocialista társadalomban nincs antagonisztikus ellentét a termelési viszonyok és a termelőerők között, tehát széles távlatok nyílnak meg a termelőerők fejlődése és a termelési folyamat társadalmi jellegének további kibontakozása előtt.

Termelés tartalékai – a termelés növelésének, a termékminőség javításának és az önköltség csökkentésének a termelési eszközök és a munkaerő jobb kihasználásában rejlő, még nem hasznosított lehetőségei. A termelési tartalékok főként a termelés és a munka jobb megszervezése révén tárhatók fel. A rejtett tartalékok feltárása és mozgósítása minden vállalatban lehetővé teszi, hogy rövid idő alatt, jelentősebb ráfordítások nélkül nagyobb termelési eredményt érjenek el. A szocialista termelés szakadatlan növekedése és tökéletesedése újabb

és újabb termelési tartalékok keletkezésének kimeríthetetlen forrása; ezeket a tartalékokat rendszeresen feltárják az élenjáró dolgozók, a termelés újítói, s hasznosítják az összes dolgozók. A vállalatok termelési tartalékai feloszlanak: általános termelési tartalékokra (a termelési ciklus időtartamának megrövidítése, a forgóeszközök forgási sebességének fokozása, a selejt megszüntetése és a termelés költségeinek csökkentése) és termelésen kívüli tartalékokra (az anyagi-műszaki ellátás és a termékértékesítés költségeinek csökkentése, a büntetéspénzek, kötbérek és egyéb veszteségek kiküszöbölése). A termelési tartalékokat a vállalat pénzügyi és gazdasági tevékenységének a vállalati dolgozók bevonásával történő elemzése során tárják fel. A dolgozók kollektívája különféle módokon vonható be a szocialista vállalatok termelési tartalékainak felkutatásába. Az egyik legjobb módszer a berendezés kihasználásának, az anyagtakarékosságnak és más tartalékoknak társadalmi feltárása, a munkaidő-veszteségek okainak részletekbe menő elemzése. A vállalati belső tartalékok kihasználásának fontosabb módjai: a technika fejlesztése és jobb kihasználása, korszerű technológia bevezetése és a termelési folyamat tökéletesebb megszervezése, a dolgozók szakképzettségének fokozása és a szocialista munkaverseny szervezése.

Termelés tőkés racionalizálása – olyan szervezési és műszaki intézkedések összessége, amelyek a munkások munkaintenzitásának fokozása és a termelési tartalékok hatékonyabb kihasználása révén a tőkésvállalatok rentabilitásának növelésére irányulnak. A kapitalizmus általános válságának időszakában különösen kifejlődött a tőkés racionalizálás. A monopóliumok műszaki újításokat vezetnek be, tökéletesebb termelési módszereket alkalmaznak, automatagépeket, folyamatos tömeggyártást, alkatrészenkénti specializációt használnak, megszervezik a berendezések, a gyártóeszközök, a nyersanyagok és egyéb anyagok hatékonyabb kihasználását. Mindezek az intézkedések a munkások munkatermelékenységének növelésével egyidejűleg fokozzák a munka intenzitását. A futószalagok gyorsabban haladnak, a munkásokat szigorúbban ellenőrzik, mértéktelenül megnövekszik az egy munkás által kiszolgált gépek száma, ravaszul kiagyalt munkabér-rendszereket vezetnek be, amelyek a munkabér emelkedésének látszatát keltik, s erejük végső megfeszítésére késztetik a munkásokat, de a valóságban csökkentik bérüket. A termelés tőkés racionalizálása extraprofitot biztosít a vállalkozóknak, a munkások számára pedig azt jelenti, hogy emelkedik kizsákmányolásuk foka, növekszik a munkanélküliség, s romlik általános anyagi helyzetük.

Termelőapparátus – valamely termelési ágban használt munkaeszközök, gépek, szerszámgépek, hajtóművek, gőzkazanok, transzformátorok, készülékek, nagyolvasztók, martinkemencék, hengerművek, emelők, szállító eszközök, mérőkészülékek stb. összessége. A termelőapparátus kapacitását minden egyes népgazdasági ágban — a termelt termék jellegétől és sajátosságaitól függően — megfelelő mértékegységekben mérik. *(l. Állóalapok, Termelési kapacitás.)*

Termelőerők – a munkaeszközök és a termelési tapasztalattal és a munkában való jártassággal rendelkező emberek, akik anyagi javak termelésére használják fel a munkaeszközöket. A termelőerők az embereknek a létfenntartási cikkek termelése folyamatában a természeti tárgyakhoz és erőkhöz való viszonyát fejezik ki. A termelés fejlesztésében az emberé a döntő szerep. „*Az egész emberiség első termelőereje a munkás, a dolgozó.*" (*Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 369. old.) Az emberek az anyagi javak termelésének folyamatában tökéletesítik a munkaeszközöket, gépeket találnak fel, kiaknázzák a természeti kincseket, megfékezik a természeti erőket, gazdagítják termelési tapasztalatukat, tökéletesítik munkában való jártasságukat, bővítik tudományos ismereteiket, s így biztosítják a termelőerők szakadatlan fejlődését. A termelőerők állandó növekedése és elsősorban a munkaeszközök változása és tökéletesedése: az emberi társadalom fejlődésének és változásának anyagi alapja. A termelőerők fejlődésének hatására szükségképpen változások mennek végbe a *termelési viszonyokban (l.)*, megváltozik a *termelési mód (l.)*, s ennek megfelelően a társadalom egész gazdasági és politikai rendje. „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy *mit* termelnek, hanem az, hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak." (*Marx:* A tőke. I. köt. Szikra 1955. 172. old.) A fejlődő termelőerők és a régi, elavult termelési viszonyok konfliktusa a szociális forradalmak alapja. A termelési eszközök társadalmi tulajdona és a szocialista gazdasági rendszer örökre megszünteti a termelőerők és a termelési viszonyok közötti antagonisztikus ellentmondásokat, s határtalan teret nyit a termelőerők szakadatlan és tervszerű fejlődése előtt.

Termelőerők területi elhelyezése – az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és a munkaerő földrajzi elosztása az ország területén és gazdasági körzeteiben. A termelőerők területi elhelyezésének legfontosabb törvényszerűségeit az anyagi javak termelésének módja határozza

meg. A termelőerők területi elhelyezésében fontos szerepet töltenek be az egész országnak és egyes körzeteinek természeti viszonyai és népsűrűsége. A kapitalizmusban a termelés földrajzi eloszlása spontánul megy végbe, s a konkurrencia meg a profithajsza hatására egyre egyenetlenebb és ésszerűtlenebb lesz. Az ipar spontánul összpontosul a tőkés világ eléggé szűkre korlátozott központjaiban és körzeteiben, ugyanakkor óriási kiterjedésű területek, különösen a gyarmati országok, gazdaságilag elmaradnak, s a legfejlettebb tőkésországok mezőgazdasági termékszállító és nyersanyagszállító függvényévé változnak.

A szocializmusban a szocialista társadalom gazdasági törvényeinek követelményeihez messzemenően igazodó, szigorúan tudományos elvek alapján osztják el a termelőerőket, szem előtt tartva a társadalmi munka termelékenysége növelésének és a dolgozók jóléte emelésének érdekeit. A termelőerők területi elhelyezésének alapelvei: a termelés tervszerű és ésszerű területi elhelyezése az egész országban, hogy növeljék a társadalmi munka termelékenységét, s természeti kincseikkel és munkaerő-forrásaikkal együtt az ország összes körzeteit bevonják a szocialista bővített újratermelés folyamatába; az ipar közelítése a nyersanyag- és az energiaforrásokhoz, a készítmény-fogyasztó körzetekhez, s ennek eredményeképpen a rendkívül távoli és egymást keresztező szállítások megszüntetése; az összes nemzeti köztársaságok gazdaságának folytonos fejlesztése; tervszerű gazdasági munkamegosztás a köztársaságok és a gazdasági körzetek között; a gazdasági körzetek gazdaságának specializálása és komplex fejlesztése. A termelőerők területi elhelyezésekor a szocialista ország honvédelmének erősítésére is ügyelnek. A szovjet társadalom termelőerőinek területi elhelyezésében megvalósul az ipar és a mezőgazdaság következetes előrehaladása Kelet felé, ahol a színesfémek és a ritkafémek leggazdagabb lelőhelyei összpontosulnak, az összes szénkészleteknek 75%-a, a fakészleteknek 80%-a található, jelentős készletek vannak vasércből, vegyészeti nyersanyagokból és építőanyagokból, s óriási kiterjedésű szűz- és parlagföldek terülnek el. A szocialista világgazdasági rendszer kialakulásával a termelőerők területi elhelyezésekor számolnak a szocialista rendszerhez tartozó országok közötti tervszerű szocialista nemzetközi munkamegosztással is.

Termelőfogyasztás – a termelési eszközök (munkaeszközök, nyersanyagok és anyagok) felhasználása anyagi javak termelésére. A munkatermékek termelőfogyasztása a termelési folyamat alkotó része. Például a textilgyárakban a gépek és a gyapot felhasználása szövetek készítésére: termelő fogyasztás.

A kapitalizmusban ez a folyamat spontán módon, anarchikusan megy végbe, s együtt jár a bérmunka kizsákmányolásával, a munka pazarlásával, különösen a gazdasági válságok idején.

A szocialista társadalomban tervszerűen használják fel a termelési eszközöket a termelési folyamatban, s a termelési eszközök a társadalmi szükségletek kielégítése és a dolgozók anyagi jólétének folytonos emelése végett a termelés növelését szolgálják. A szocialista vállalatok a termelési eszközök maximálisan takarékos és gazdaságos kihasználására, a termékegységre jutó ráfordítások csökkentésére törekszenek. A szocialista társadalom terv szerint állapítja meg a termelési eszközök felhasználási normáit, s a termelési folyamat társadalmi méretekben történő ésszerű megszervezésével az összes termelési eszközök leghatékonyabb felhasználására törekszik.

Termelőmunka – az anyagi termelés szférájában végzett munka, amely közvetlenül anyagi javak termelésére irányul, s ezért meghatározott történelmi formában mindig alapja a társadalom életének. Minden adott társadalmi-gazdasági alakulatban specifikus sajátosságok jellemzik a termelőmunka tartalmát. A kapitalizmusban az értéktöbbletet termelő munka számít termelőmunkának. A polgári közgazdászok minden olyan munkát termelőmunkának minősítenek, amely jövedelmet hoz. A vulgáris polgári közgazdaságtan szerint a bérmunkások és az őket kizsákmányoló tőkések, valamint a kizsákmányolást védelmező rendőrök, bírák, katonák stb. egyaránt termelőmunkát végeznek. A polgári közgazdászok ezzel a hamis elmélettel azt a tényt takargatják, hogy a kizsákmányolók és szolgahaduk a kizsákmányoltak terhére élnek.

A szocializmusban végzett termelőmunka jellege gyökeresen különbözik a kapitalizmusban végzett termelőmunka jellegétől. A szocialista társadalomban dolgozók az anyagi termelés szférájában és e szférán kívül egyaránt az egész társadalom javára, önmaguknak, nem pedig a kizsákmányolóknak dolgoznak. De a szocialista társadalomban is meg kell különböztetni az anyagi termelés szférájában és a nem termelő ágazatokban végzett munkát. A szocializmusban, miként minden társadalomban, az élet anyagi feltételeinek rendszerében a legfontosabb az emberi élet fenntartásához szükséges eszközök termelése, vagyis az anyagi termelés. Ezért kell a szocializmusban is a társadalmi összmunkából külön kiemelni azoknak az embereknek a munkáját, akik anyagi javakat termelnek, termelőmunkát végeznek. A nem termelő ágazatok dolgozói szintén társadalmilag hasznos munkát végeznek, de anyagi javakat nem termelnek. A szocializmus megszünteti az emberi munkával a kapitalizmusban folytatott rab-

lógazdálkodást és pazarlást; a szocializmus a nem termelő ágazatok sokaságában (a hitelügy, a kereskedelem, az igazgatási apparátus stb. területén) észszerűen minimálisra korlátozza a munkaráfordításokat, s megszünteti a munkanélküliséget. A termelőmunkáról szóló marxista elmélet fontos útmutatásokat ad a munka tervezésére: összetételének meghatározására, az anyagi termelés ágazatai és a nem termelő ágazatok között a munkaráfordítások elosztására stb.

Termelőszféra (az anyagi termelés szférája) — azoknak a népgazdasági ágaknak az összessége, amelyek anyagi javakat termelnek és juttatnak a fogyasztóhoz. A szocialista népgazdaság tervezési és nyilvántartási gyakorlata szerint a termelőszférába tartozik: az ipar, a mezőgazdaság, az építőipar, a teherszállítás, a hírközlés (a termelést kiszolgáló része), az anyagi és műszaki ellátás, a kereskedelem (mivel a szocializmusban a kereskedelemben végzett munka túlnyomó része termelőmunka jellegét viseli), a közétkeztetés. A termelőszférában foglalkoztatott munka termeli a nemzeti jövedelmet, ellentétben a *nem termelő szférában (l.)* foglalkoztatott munkától, amely nem termel nemzeti jövedelmet. Ezért a szocialista társadalomnak az az érdeke, hogy a munka tervszerű elosztása során mind több munkát irányítson az anyagi termelés szférájába, s a nem termelő szféra — különösen az igazgatási apparátus — minél kevesebb dolgozót foglalkoztasson.

Termelőtőke – termelési eszközök és változó tőke alakjában működő tőke, az *ipari tőke (l.)* körforgásának második szakasza. Az összes társadalmi termelési formákban a munkaerő és a termelési eszközök a termelőtőke fő tényezői. A termelés megkezdéséhez e két tényezőnek kell egyesülnie. A tőkés társadalomban, ahol a munkásnak nincs termelési eszköze, e két tényező egyesülése a termelőtőke: a változó és az állandó tőke alakjában megy végbe. A tőkés azután fog hozzá áruk termeléséhez, miután a piacon munkaerőt és termelési eszközöket vásárolt. A termelési folyamat eredménye az előlegezett tőkénél nagyobb értékű áru, amelynek értéke egyenlő az értéktöbblettel növelt termelőtőke értékével.

Terményadó – a parasztgazdaságok természetbeni adója, amelyet a *terménybeszolgáltatás (l.)* helyett 1921-ben vezettek be a Szovjetunióban. A terménybeszolgáltatásnak terményadóval való felváltásáról szóló határozatot Lenin kezdeményezésére hozta a kommunista párt X. kongresszusa. A terményadó kisebb termékmennyiség állami beadását szabta meg, mint a kötelező terménybeszolgáltatás. A paraszt a terményadó megfizetése után megmaradt fölös-

legét piaci áron szabadon értékesíthette. Természetbeni adót vetettek ki a gabonára, a burgonyára, az olajos magvakra, a tejre, a tojásra és néhány más terményre. Az 1921. évi terményadó mintegy fele volt az 1920. évi terménybeszolgáltatásnak. A terményadó megállapításának az volt a célja, hogy biztosítsák az ipari központok és a hadsereg legelemibb szükségleteinek kielégítését, a parasztnak pedig meghagyják fölöslege egy részét, hogy szabadon értékesíthesse a piacon. A még szükséges gabonát felvásárlások útján gyűjtötte be az állam. Az adótételeket differenciáltan állapították meg: a kulákokra és a módos gazdákra magasabb, a középparaszti és a szegényparaszti gazdaságokra alacsonyabb adótételeket róttak ki, a legszegényebb parasztok jelentős részét pedig teljesen mentesítették a terményadó megfizetése alól. A terményadó nagyságát minden egyes parasztgazdával a tavaszi munkák megkezdése előtt tudatták. Ez gazdasági kezdeményezésre serkentette a gazdákat, a vetésterület növelésére ösztönözte őket, s lehetővé tette, hogy a mezőgazdaság rövid idő alatt talpraálljon, a város és a falu közötti áruforgalom növekedjen, a munkásosztály és a parasztság szövetsége erősödjön, az ipar helyreállítása sikeresen folytatódjon. A terményadót, mint a parasztok mezőgazdasági termékeinek begyűjtési formáját, rövid időre szánta a szovjet kormány, csak addig kívánta fenntartani, amíg az ipar és a közlekedés helyreállítása lehetővé teszi, hogy iparcikkekért cserébe lehessen kapni mezőgazdasági termékeket. A kommunista párt 1923 áprilisában megtartott XII. kongresszusa határozatot hozott arról, hogy „mentesíteni kell a parasztságot az alól a kötelezettség alól, hogy az adót természetben fizesse az államnak, s lehetővé kell tenni, hogy az adók egy részét a parasztok pénzben fizessék". A továbbiak során a Szovjetunióban teljesen áttértek a mezőgazdasági termékek begyűjtésének piaci formáira, a parasztokra kivetett különféle adókat egyetlen egyenes mezőgazdasági adóban egyesítették, amelyet a paraszt pénzben fizetett. Ugyanakkor, az új gazdasági politika első éveitől kezdve, bevezették az ipari növények szerződéses termeltetését, 1929-től kezdve pedig a gabonára, a burgonyára és más mezőgazdasági termékekre is kiterjesztették a szerződéses termeltetést. És ahogyan a parasztgazdaságok szövetkezése fejlődött, széles körben kezdtek elterjedni a mezőgazdasági termékek begyűjtésének újabb formái: a kötelező beadás, a gép- és traktorállomások munkájának természetbeni díjazása (amely a gép- és traktorállomások újjászervezéséig volt meg), a szerződéses termeltetés és az állami felvásárlás.

Terménybeszolgáltatás – a mezőgazdasági termékek állami begyűjtési módszere, amelyet a

szovjet állam a *„hadikommunizmus” (l.)*, a külföldi katonai beavatkozás és az 1918–1920. évi polgárháború időszakában alkalmazott. A szovjet államnak a polgárháború és a gazdasági bomlás rendkívül nehéz viszonyai közepette nem volt elegendő mennyiségű iparcikke a mezőgazdasági termékekre való cseréhez; a hadsereg és a munkások ellátásához szükséges élelmiszerek begyűjtésének egyetlen módja az volt, hogy az állam a parasztok termékfölöslegét a pénz rendkívüli elértéktelenedésének viszonyai között tulajdonképpen ellenszolgáltatás nélkül elvette. A szovjet kormány 1919. január 11-i határozata értelmében a gabona- és a takarmányfölöslegeket termelő vidékek parasztsága köteles volt fölösleget a Közellátási Népbiztosság által megszabott feltételekkel beszolgáltatni; ez a beszolgáltatás a későbbiek folyamán kiterjedt a húsra, a vajra, a burgonyára és más termékekre is. A szocialista forradalom első évében – a terménybeszolgáltatásig – a szovjet állam 73,4 millió pud (1,2 millió tonna) gabonát és szemes takarmányt, 1918–1919-ben viszont 107,9 (1,8 millió tonna), 1919–1920-ban 212,5 (3,5 millió tonna), 1920–1921-ben pedig 367 millió pud (6 millió tonna) gabonát és szemes takarmányt gyűjtött be. A terménybeszolgáltatást osztályelv alapján hajtották végre: a beszolgáltatás legnagyobb terhe a kulákok és a nagyparasztok gazdaságára nehezedett, kisebb terhet kellett vállalniuk a középparasztoknak, s teljesen mentesek voltak a beszolgáltatási kötelezettségtől a szegényparasztok; az állam a szegényparasztságot még terménytámogatásban is részesítette. A szovjethatalom a terménybeszolgáltatás lebonyolításakor a munkásosztály és a dolgozó parasztság katonai és politikai szövetségére támaszkodott. Ezeknek az osztályoknak létérdekük volt, hogy legyőzzék a külföldi betolakodókat és az orosz földesurakat és tőkéseket. A terménybeszolgáltatás segítette a hadsereg élelmiszerellátását, a munkások éhségtől való megmentését és a háború győzelmes befejezését. De a terménybeszolgáltatás nem teremtett gazdasági érdekeltséget a parasztgazdaságok fejlesztésére, a polgárháború befejeztével pedig fékezni kezdte a falusi termelőerők fejlődését, gyengítette a munkásosztály és a parasztság szövetségének gazdasági alapját. 1921 tavaszán a szovjet kormány terményadóval váltotta fel a terménybeszolgáltatást; ez az *új gazdasági politikára (l.)* való áttérést jelentette.

Természetbeni adó – természetben, vagyis bizonyos termékekben szedett adó. Természetbeni adó a Szovjetunióban – *l. Terményadó.*

Természetbeni díjazás a gép- és traktorállomás munkájáért – a gép- és traktorállomások és a kolhozok közötti elszámolások

fő módja. A természetbeni díj a kolhoz és a gép- és traktorállomás közös munkájából eredő bruttó (teljes) termelésnek az a része, amely fedezi a gép- és traktorállomásnak a kolhoz termelésére fordított költségeit. A természetbeni díj megtestesíti az elhasználódott termelési eszközökben foglalt holt munkát, valamint a gép- és traktorállomások dolgozóinak újonnan végzett munkáját (beleértve a közvetlen szükségletre és a társadalmi szükségletre végzett munkát). A kolhozok természetben fizetik az összes fontosabb növényfélék (gabonafélék, burgonya, zöldségfélék stb.) termeléséhez végzett gép- és traktorállomási munkákat, továbbá a takarmánybetakarító munkákat. A természetbeni díjazást azokból a termékekből teljesítik, amelyeknek megművelésére traktormunkát alkalmaztak. A takarmánybetakarító munkáért – mivel a takarmány az állattenyésztés fejlesztését szolgálja – tejjel és hússal fizetnek. A természetbeni díjazás tételeit az állam szabja meg. A díjtételeket 1954-ig a bruttó terméshozam alapján állapították meg: a kolhozokat a terméshozamtól függően kilenc csoportba osztották. 1954 után fix tételeket szabtak meg, amelyeket az elvégzett munkák és övezetek szerint differenciáltak. Ezeket a tételeket 10%-kal csökkentik, ha a gép- és traktorállomás nem teljesíti a megszabott határidőre a munkákat, s emiatt a kolhoz nem éri el a tervezett terméshozamot. A tervezett terméshozam túlteljesítése esetén a terven felül termelt termékek 10%-át a természetbeni díjazás keretében az állam kapja meg. A kolhozok a természetbeni díjként adott termékeket közvetlenül a begyűjtő állomásokra szállítják. Az elszámolások az elvégzett és átvett traktormunkákról készített jegyzőkönyvek alapján bonyolódnak le; ezeket a jegyzőkönyveket a gép- és traktorállomás és a kolhoz megbízottai írják alá. Ha az elvégzett munkák nem felelnek meg az agrotechnikai szabályoknak, a kolhoz nem veszi át, s nem fizeti ki ezeket a munkákat. E munkák díját csak a hibák helyrehozása és az átvételi jegyzőkönyv aláírása után kell kifizetni. A természetbeni díjazás elfogadásának alapja: a *gép- és traktorállomás szerződése a kolhozzal (l.)*. Bizonyos munkákért pénzben fizetnek a kolhozok. Ide tartoznak az illóolaj-tartalmú és a gyógynövények, a dohány és a mahorka termelésével, a gyümölcsösök, szőlők, mezővédő erdősávok telepítésével kapcsolatos munkák, valamint az öntöző, a talajjavító és egyéb olyan munkák, amelyek közvetlenül nem függnek össze mezőgazdasági növények termelésével. A pénzbeni díjazást a megfelelő munkák tervezett önköltsége alapján fizetik ki; az önköltséget a gép- és traktorállomás termelési és pénzügyi terve alapján állapítják meg. A természetbeni díjazás mint a kolhozok és az állam közötti elszámolási forma fokozatosan el-

veszti jelentőségét, mivel a Szovjetunióban a gép- és traktorállomásokat újjászervezték, s a technikai felszereléseket a kolhozoknak adják el.

„Természetes ár" – a klasszikus polgári politikai gazdaságtan által használt közgazdasági terminus. Adam Smithnél a „természetes ár": ideális ár, amely körül a piaci árak ingadoznak. Smith „természetes ára" valójában a *termelési ár (l.)*, amelyet az értékkel azonosított. David Ricardo a „természetes árat" egyrészt úgy tekintette, mint az árunak a munkaráfordításokkal meghatározott értékét, másrészt pedig – Smithhez hasonlóan – a termelési árat értette ezen a kategórián. De nézeteik osztálykorlátai miatt sem Smith, sem Ricardo, sem pedig követőik nem tudták feltárni a termelési ár természetét. Marx bebizonyította, hogy a polgári közgazdászok „természetes árról" alkotott tételei tarthatatlanok, megbírálta ezt a kategóriát, s tudományos pontossággal helyesen alapozta meg az érték és a termelési ár kategóriáját.

Terven felüli nyereség – az állami szocialista vállalat tiszta jövedelmének egy része, amely a termelési önköltség terven felüli csökkentéséből ered. A terven felüli nyereség nagysága úgy határozható meg, hogy a termelés vállalati nagybani árának* és önköltségének különbözetéből levonjuk a tervezett nyereséget. Az önköltségcsökkentés anyagi ösztönzése és a vállalati jövedelmezőség növelése végett a terven felüli nyereség jelentős része (20–50%-a) a *vállalati alapot (l.)* illeti meg, a vállalat termelési szükségleteinek kielégítését és a munkások meg az alkalmazottak premizálását szolgálja. A tervezett és a terven felüli nyereség együttes összegének és az értékesített termékek önköltségének viszonya mutatja meg a termelés elért jövedelmezőségi színvonalát.

[*Magyarországon a nagybani árnak a termelői ár felel meg.]

Tervezett nyereség – az *állami vállalat tiszta jövedelme (l.)*, amelyet pénzben kifejezve terveznek meg. A tervezett nyereség a vállalati termék nagybani árának és tervezett önköltségének különbözete. A vállalati nyereség egy részét a megszabott pénzügyi tervnek megfelelően az állami költségvetésbe fizetik be *(l. Nyereségbefizetés)*. A tervezett nyereségnek a vállalatnál maradó részét a vállalat termelésének bővítésére (beruházásra és a saját forgóeszközök növelésére) és a vállalati alap gyarapítására használják fel; a vállalati alap a dolgozók kulturális és szociális szükségleteinek jobb kielégítését, a dolgozók anyagi ösztönzését és a termelés tökéletesítését szolgálja.

Tervezett önköltség – az önálló elszámolású vállalat tervben

meghatározott és pénzben kifejezett termelési, értékesítési és munkateljesítési ráfordításainak összege. Az önköltség tervezésekor a berendezés kihasználásának, a nyersanyagok, anyagok, tüzelőanyag és villamos energia felhasználásának és a termékegységre jutó munkaráfordításoknak műszakilag és gazdaságilag megalapozott haladó normáiból indulnak ki; számításba veszik az elmúlt időszak önköltségi tervének teljesítési adatait, valamint a hasonló termékeket gyártó vállalatok legjobb tapasztalatait. Az önköltség tervezése magában foglalja: a termelési költségelőirányzatok elkészítését, az egyes gyártmányok, munkák vagy szolgáltatások önköltségének megállapítását és az önköltségcsökkentési feladatokat. A tervezett termelési költségek megállapítása biztosítja az önköltségi terv összhangját a vállalat egész tevékenységét átfogó műszaki-gazdasági terv többi fejezetével, kiinduló adatokat szolgáltat a vállalati forgóeszközök tervezéséhez és az összehasonlítható termelés önköltségcsökkentési feladatainak (százalékos) megállapításához. Az egyes gyártmányok és munkák vállalati önköltségének tervezése szükséges a termelői árak megállapításához és a vállalati termelés tervezett önköltségének meghatározásához. Az egész vállalati tevékenység önköltségét azért tervezik, hogy lehetővé tegyék az egyes vállalatok és termelési ágak gazdasági tevékenységéből származó eredmények ellenőrzését. Az önköltség csökkentési feladatok megszabása a belső termelési tartalékok feltárására, a munkatermelékenység fokozására és a termelés olcsóbbá tételére ösztönöz.

Tervgazdaság – olyan népgazdaság, amelynek alapja: a termelési eszközök társadalmi tulajdona és a társadalom által terv szerint, a *népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése törvényének (l.)* követelményeivel összhangban irányított szabad alkotómunka. A tervgazdaság a kapitalizmus megdöntése és a legfontosabb termelési eszközök szocialista társadalmasítása után alakul ki, s a társadalmi tulajdon növekedésével, a szocialista szektor térhódításával és a tőkés elemek kiszorításával, valamint a mezőgazdaság szocialista átalakításával együtt fejlődik. A tervgazdaság a szocializmus egyik legnagyobb előnye a kapitalizmussal szemben. A tervgazdaság összeegyeztethetetlen a termelési eszközök tőkés magántulajdonával, amely elkerülhetetlenül szüli a konkurrenciát és a termelési anarchiát, a válságokat és a munkanélküliséget, a dolgozók elnyomorodását. Ezért tarthatatlanok a „tervszerű kapitalizmus"-ról hirdetett különféle elméletek *(l. Népgazdasági tervezés, Szocialista népgazdasági rendszer)*.

Tervszerű megelőző karbantartás (TMK) – a berendezések

megóvását, zavartalan üzemeltetését és javítását előre megtervezett vizsgálatokkal és intézkedésekkel biztosító karbantartási rendszer. Magában foglalja mindazokat a tevékenységeket, amelyeknek célja: a termelőberendezés zavartalan kiszolgálása, időszakos felülvizsgálata, pontosságának ellenőrzése, javítása és felújítása. A tervszerű megelőző karbantartás rendszerének egyik jellemző vonása a megelőzés, amely a gépállások maximális csökkentését, a károk megelőzését, az elhasználódás folyamatának meghosszabbítását célozza. A tervszerű megelőző karbantartás további célja: a berendezések legjobb műszaki állapotának megőrzése és a termelési folyamat zavartalanságának biztosítása. Ha a berendezést javító, ápoló és beállító dolgozók gondosan végzik munkájukat, megelőzhetik és jelentősen csökkenthetik az állóalapok üzemeltetésével kapcsolatos folyó javításokat (pl. olyan kisebb alkatrészek cseréjét, amelyhez nem szükséges az egész gép szétszedése). Az idejekorán és jó minőségben elvégzett folyó javítások szükségtelenné teszik a gyakori közepes javításokat és felújításokat. A felújítás általános javítás, a gépek, berendezések, felszerelések és épületek olyan mértékű javítása, amely hosszú használati idő után is biztosítja az eredeti állag szerinti teljes helyreállítást. A felújítás a munkaeszközök elhasználódásának részleges pótlása, amelyre azért kerül sor, hogy ezek a munkaeszközök használatuk egész időtartama alatt normálisan működjenek. A felújítás megvalósulhat az elhasználódott alkatrészeknek újakkal való kicserélésével, vagy olyan formában, hogy az elhasználódott alkatrészeket kijavítják, s eredeti tulajdonságukat helyreállítják. A berendezések két felújítása (általános javítása) közötti idő felében végrehajtott közepes javításkor csak egyszerűbb javításokat és olyan megelőző vizsgálatokat végeznek, amelyek voltaképpen a berendezések váratlan meghibásodása és egyes érzékeny részeik törése elleni óvintézkedések. A tervszerű megelőző karbantartás előmozdítja az állóalapok működési idejének meghosszabbítását, ez pedig nagy jelentőségű a különböző gépi berendezésekkel gyártott termékmennyiség növelése és a termelési önköltség csökkentése szempontjából.

Tezaurálás – arany, valutaértékek kincsként való felhalmozása magánszemélyeknél. A kapitalizmus általános válságának időszakában, amelyre a tőkés valuták krónikus inflációja és ingatagsága jellemző, fokozódott az arany tezaurálása. A tezaurálás a tőkésországokban különösen nagy méreteket öltött annak következtében, hogy a papírpénz iránti bizalom a papírpénz állandó elértéktelenedése és az árak emelkedése miatt megrendült. Az arany

nagy mennyiségű tezaurálása kedvezőtlenül hat a gazdasági életre, mert jelentős tőkéket von el az újratermelési folyamattól, s aláássa a valuták szilárd fedezetét.

Tiszta forgalmi költségek – olyan forgalmi költségek, amelyek csak az érték alakváltozásával függnek össze (áruformából pénzformába és megfordítva). A kapitalizmusban a tőkés rend sajátosságaival, a termelés anarchiájával és a konkurrenciával kapcsolatosak a tiszta forgalmi költségek, amelyeket az értéktöbbletből fedeznek. A tőkés kereskedelemben tiszta forgalmi költségek: a reklámköltségek, az alkalmazottak fizetésére fordított kiadások nagyobbik része, a levelezésre, a kereskedelmi irodák fenntartására fordított kiadások, a spekulációs ügyletekkel járó kiadások stb. A kapitalizmusban a forgalmi költségek túlnyomó része tiszta forgalmi költség, mivel a termelési anarchia és konkurrencia miatt felduzzad a kereskedelmi apparátus, a felesleges viszonteladók kiterjedt hálózatán megy át az áru, rendkívül költséges az értékesítés, s több improduktív kiadás is szükségessé válik. A tiszta forgalmi költségek növekedése azt bizonyítja, hogy a kapitalizmusban fokozódik a pazarlás. A tiszta forgalmi költségeken kívül vannak még a termelési folyamatnak a forgalom területén való folytatásával kapcsolatos költségek is: szállítási, raktározási, csomagolási, kiszerelési stb. költségek *(l. Forgalmi költségek)*. Az ezekre a folyamatokra fordított munka növeli az áruk értékét. A szocialista kereskedelem forgalmi költségei nagyrészt a termelési folyamatnak a forgalom területén való folytatásával kapcsolatosak. A szocialista kereskedelemben nincsenek a konkurrenciából és a spekulációból eredő költségek, ezért a tiszta forgalmi költségek jelentéktelen nagyságúak.

Tiszta jövedelem – *l. Szocialista társadalom tiszta jövedelme.*

Tiszta termék – *l. Ágazati tiszta termék.*

Többletmunka – a dolgozó és családja fenntartásához szükséges munkán felül végzett munka. A többletmunkát a *többletmunkaidő (l.)* alatt végzik, s ez a munka *többletterméket (l.)* termel. A munka akkor oszlik fel *szükséges munkára (l.)* és többletmunkára, amikor a munka termelékenysége annyira megnövekszik, hogy a dolgozó termékfölöslege, vagyis a létéhez szükséges termékmennyiségnél többet kezd termelni. A többletmunka ettől a pillanattól kezdve az emberi társadalom fejlődésének szükséges feltételévé válik.

„Többletmunkának általában, mint az adott szükségletek mértékét meghaladó munkának, mindig lennie kell. A tőkés rendszerben, valamint a rab-

szolgaság stb. rendszerében csak antagonisztikus formája van és a társadalom egy részének teljes semmittevése egészíti ki." (*Marx:* A tőke. III. köt. Szikra 1956. 785. old.) A termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalmakban a többletmunka eredményeit a kizsákmányolók sajátítják el. A rabszolgatartó rendszerben az egész munka a rabszolgatartónak végzett munka. A hűbériségben a parasztnak saját gazdaságában végzett szükséges munkája és a földesúri gazdaságban végzett többletmunkája térben és időben világosan elhatárolódik egymástól. A kapitalizmusban külsőleg az a látszat, hogy még a munkás többletmunkája is megfizetett munka. A rabszolgaságban és a hűbériségben a többletmunka főként a kizsákmányolók egyéni szükségleteinek kielégítésére termel termékeket. Mivel az egyéni szükségletek korlátozottak, ezekben a társadalmi alakulatokban nincs határtalan törekvés a többletmunka elsajátítására. A többletmunka utáni olthatatlan vágy a tőkés társadalomban jelenik meg, amelyben a termelés célja az értéktöbblet lesz. A kapitalizmus fejlődésével mind nagyobb mennyiségű többletmunkát sajátítanak el a tőkések.

A szocializmusban a többletmunka: az egész társadalomnak végzett munka, amelynek eredményeit társadalmi szükségletek kielégítésére (a termelés bővítésére, tartalékok képzésére, a nem termelő szféra fenntartására) használják fel. Végső soron ez a munka biztosítja az egész társadalom és minden egyes tagja jólétének szakadatlan emelkedését.

Többletmunkaidő – az az idő, amely alatt a dolgozó a munkaereje újratermeléséhez szükséges mennyiségen felül termel anyagi javakat. A termelési eszközök magántulajdonán alapuló társadalomban a kizsákmányolók, a termelési eszközök tulajdonosai arra törekszenek, hogy meghosszabbítsák a többletmunkaidőt, s így minél több meg nem fizetett munkát sajátítsanak el. A rabszolgatartó rendben a rabszolga egész munkaideje meg nem fizetett munkaidő, amelyet a rabszolgatartó sajátít el. A valóságban a munkanap itt is feloszlik szükséges és többletidőre. A rabszolgák természetben kapták meg a rabszolgatartóktól a minimális mennyiségű létfenntartási eszközöket. Munkájuk termékének egész megmaradt részét a rabszolgatartók sajátították el. A hűbéri társadalomban a többletmunkaidő világosan elhatárolódik, különösen a robotnál, az úrdolgánál, amelynek alkalmazásakor a hűbérúr úgy zsákmányolta ki a jobbágyparasztot, hogy a hét jelentékeny részében ellenszolgáltatás nélkül dolgoztatta a hűbéri birtokon. A tőkés termelési módban a munkabér-forma elpalástolja a munkaidőnek szükséges és többletmunkaidőre való feloszlását, mivel a munkabér külsőleg úgy

tűnik, mint a munkás munkájának teljes bére. A haszonszerzési vágy és a többletmunkaidő növelésére való törekvés a kapitalizmusban nem ismer határt. A tőkések különféle módszereket használnak a többletmunkaidő növelésére, hogy egyre nagyobb profitot kapjanak: fokozzák a munka intenzitását, s abszolúte is meghosszabbítják a munkanapot.

A szocialista társadalomban az ember nem zsákmányolja ki az embert. A többletmunkaidő itt az a munkaidő, amely alatt a társadalmi szükségletre szolgáló terméket termelik. A többletmunkaidő is szükséges munkaidő, mivel az egész munkaidő alatt termelt munkatermékét a társadalmi termelésnek és a dolgozók anyagi jólétének szakadatlan növelésére használják fel.

Többlettermék – az anyagi termelés szférájában foglalkoztatott dolgozók által a munkaerő újratermeléséhez szükséges terméken felül termelt munkatermék. A többlettermék a termelőerők fejlődésének abban a szakaszában jelenik meg, amikor a dolgozó bizonyos mennyiségű termékfölösleget kezd termelni. A többlettermék megjelenésével alakul ki a termelési eszközök magántulajdona és az ember kizsákmányolása. A többletterméket a többletmunkaidő alatt termelik. A rabszolgatartó és a hűbéri termelési módban a kizsákmányolás célja a többlettermék elsajátítása. A kapitalizmusban a többlettermék értéktöbblet formájában való elsajátítása a kizsákmányolás célja. A kizsákmányoló osztályok egyéni fogyasztásra és a termelés bővítésére használják fel a többletterméket. Az antagonisztikus osztálytársadalmakban a társadalmi terméknek szükséges és többlettermékre való felosztása a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak közötti kibékíthetetlen ellentéteket fejezi ki.

A szocializmusban a többlettermék – természetét tekintve – gyökeresen különbözik a kapitalizmusbeli többletterméktől. A többlettermék a szocializmusban nem fejez ki kizsákmányolási viszonyokat. A többletterméket – a szükséges termékhez hasonlóan – a szocialista vállalatokban termelik a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján. A többlettermék: társadalmi szükségletekre szolgáló termék, amely teljesen az egész társadalomé, s amelyet a szocialista termelés bővítésére és a szocialista társadalom tagjai anyagi és kulturális életszínvonalának emelésére használnak fel.

Tőke – a bérmunkások kizsákmányolása révén értéktöbbletet hozó érték. A tőke nem dolog, hanem társadalmi viszony. A tőke a tőkés termelési mód fő gazdasági kategóriája, amely a tőkésosztály és a munkásosztály közötti társadalmi viszonyt, a bérmunkások tőkés kizsákmányolásának viszonyát fejezi ki. Ezek a viszonyok azon alapulnak, hogy a termelési

eszközök a tőkések maroknyi csoportjának tulajdonában vannak, a termelési eszközöktől megfosztott munkástömegek pedig az éhség korbácsától hajtva kénytelenek áruba bocsátani munkaerejüket, s munkájukkal gazdagítani a tőkéseket. A tőke: a tőkések tulajdonában levő és az értéktöbbletet termelő bérmunkások kizsákmányolását szolgáló pénz, termelési eszköz (épület, felszerelés, gép, berendezés, nyersanyag). A tőke különböző alkotórészei különféle szerepet töltenek be az értéktöbblet termelésének folyamatában. A tőkének az a része, amelyet termelési eszközök beszerzésére fordítanak, az *állandó tőke (l.)*. Ez nem változtatja meg értékének nagyságát; ennek értéke a nyersanyagok fogyasztásának vagy a gépek elhasználódásának arányában megy át a készáruba. A tőke másik részét a munkaerő megvásárlására fordítják, s munkabér formájában fizetik ki; ezt a részt *változó tőkének (l.)* nevezik. A bérmunkások olyan új értéket termelnek, amely nagyobb, mint a tőkés által megvásárolt munkaerő értéke. Éppen ebből a forrásból ered a termelési folyamatban az az értéktöbblet, amelyet a tőkések ellenszolgáltatás nélkül sajátítanak el. Az ipari tőke egyidejűleg három formában van meg: *pénztőke (l.)*, *termelőtőke (l.)* és *árutőke (l.)* formájában. Ez a hármas tagozódás magában hordja a különböző tőkeformák elkülönülésének lehetőségét, a kereskedelmi és a kölcsöntőkének mint az ipari tőke elkülönült formáinak kialakulását; ezeknek a tulajdonosai a termelés szférájában termelt értéktöbblet egy részét sajátítják el. A kapitalizmus előtti termelési módokban a tőke csak pénz- és áruformában volt meg mint uzsoratőke és kereskedelmi tőke. Ezek a tőkések a forgalom folyamatán keresztül zsákmányolták ki a kistermelőket, sajátították el a rabszolgatartók és a hűbérurak által kisajtolt többlettermék egy részét. A polgári közgazdászok a tőke fogalmának lényegét kiforgatva azt állítják, hogy mindenféle munkaeszköz önmagában tőke és hasznot hoz. Így akarják eltussolni azt a tényt, hogy a tőkések kizsákmányolják a munkásokat, így akarják a tőkét dolognak, történelem feletti kategóriának feltüntetni. Pedig a valóságban a tőke történelmi kategória. Mihelyt a tőkés rendet felszámolják, s a termelési eszközök társadalmi tulajdonba mennek át, a tőke mint gazdasági kategória megszűnik.

Tőkebefektetések – a tőkének profit szerzését célzó hosszúlejáratú belföldi vagy külföldi befektetései. A tőkebefektetések az imperializmus korában főként részvénytársasági értékpapírok és államkölcsön-kötvények megszerzése útján valósulnak meg. Bankbefektetéseken keresztül valósul meg az ipari monopolegyesüléseknek és a burzsoá államnak a monopolka-

pitalizmus korszakára jellemző finanszírozása (bankok vásárolnak részvényeket vagy állami értékpapírokat). Az imperializmus korában óriási méreteket öltenek a külföldi tőkebefektetések, amelyeket az imperialista államok más országok leigázására használnak fel.

Tőke centralizációja – a tőke növekedése annak eredményeképpen, hogy több tőke egy tőkévé egyesül, vagy a nagy tőkék elnyelik a kis tőkéket. A tőke centralizációja a konkurrenciaharc következménye; e harc közben a versenyképtelen közép- és kistőkéseket elnyelik a nagytőkések vagy egyesüléseik. A tőkecentralizáció egyik formája részvénytársaságok alapítása, amelyeknek szervezése azt jelenti, hogy sok tőke egyesül, s ezzel feladja egyéni önállóságát. A tőke centralizációja az imperializmus korában arra vezet, hogy a tőke döntő része a vezető monopóliumoknál összpontosul, amelyek azután maguk alá rendelik a burzsoá államot is.

„Tőke demokratizálódása" – hamis burzsoá elmélet, amely szerint a vállalatok részvénytársasági formájának fejlődésével megváltozik a kapitalizmus természete, minden részvényvásárló munkás a részvénytársaság társtulajdonosa lesz, s részt vehet a vállalat igazgatásában. A valóságban a részvénytársaságokkal teljesen azok a nagytőkések rendelkeznek, akiknek tulajdonában vannak az úgynevezett *ellenőrző részvénypaketlek (l.)*, s ugyanezek a nagytőkések jutnak hozzá a részvénytőkéből származó minden előnyhöz is. Azok a dolgozók pedig, akiknek a sok százezer kibocsátott részvényből egy-két részvényük van, semmiféle szerepet nem játszanak, de nem is játszhatnak a részvénytársaság igazgatásában, s elenyészően csekély jövedelemhez jutnak részvényeik után. Ráadásul, ha egyes munkások egy-két részvényt megvásárolnak, ez lehetővé teszi a tőkéseknek, hogy mozgósítsák és tőkés kizsákmányolásra használják fel a lakosság kisvagyonú rétegének szerény megtakarításait. Az Egyesült Államokban az önálló keresetű lakosságnak mindössze 5%-a rendelkezik részvényekkel, az összes munkáscsaládok 97%-ának pedig nincs sem részvénye, sem kötvénye. Nem kevésbé hamis az az elmélet is, amely szerint a munkásoknak a tőkésvállalatok profitjában való részesedési rendszere előmozdítja a „tőke demokratizálódását". Ennek a rendszernek az a lényege, hogy a tőkés először csökkenti a munkások munkabérét, majd nyereségrészesedésként fizeti ki a munkabérnek ezt a részét. Ez a rendszer a munkások osztályszolidaritásának gyengítésére, soraik bomlasztására irányul.

Tőkefelhalmozás – az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé. A tőkés felhalmozás forrása a

bérmunkások meg nem fizetett munkájával létrehozott értéktöbblet, amelynek egy részét a termelés bővítésére fordítják. Az értéktöbblet rátájának és tömegének növekedésével a felhalmozás méretei is egyre nagyobbak lesznek. A tőkefelhalmozás a *tőkés bővített újratermelés (l.)* folyamatában valósul meg. A tőkefelhalmozás folyamata a tőke szerves összetételének növekedésével kapcsolatos, s elkerülhetetlenül a munka tartalékseregének kialakulására, munkanélküliségre, a dolgozók pusztulására és elnyomorodására, illetve a tőkések meggazdagodására vezet *(l. Tőkés felhalmozás általános törvénye)*. A monopóliumok az imperializmus viszonyai között a munkásokból kisajtolt értéktöbbleten kívül elsajátítják a munkások és az alkalmazottak bérének és a parasztok jövedelmének egy részét is, amelyet a burzsoá állam különféle adók és illetékek formájában szed be; a monopóliumok megszerzik a kis- és a középtulajdonosok jövedelmének egy részét, továbbá a konkurrencia nyomására tönkremenő önálló vállalkozók tőkéit, valamint a gyarmati és a függő országok népeiből kisajtolt profitot is. Napjainkban a nagymonopóliumok tőkefelhalmozásának fontos eszköze a gazdaság militarizálása, a fegyverkezési hajsza és a háborús készülődés. A felhalmozott tőke tekintélyes részét improduktív célokra használják fel: fegyverkezésre, spekulációra stb. A tőkefelhalmozás objektív folyamata egyszersmind a kapitalizmus ellentmondásai kibontakozásának folyamata is, amely megteremti a kapitalizmusnak szocializmussal való felváltásához szükséges anyagi és személyi feltételeket.

Tőke forgalma – a tőkének a piacon végbemenő átalakulása pénzformából áruformává és áruformából pénzformává. A tőke forgalma a *tőke körforgásának (l.)* alkotórésze. Ebben a folyamatban vásárol a tőkés pénzért termelési eszközöket és munkaerőt, itt értékesíti áruit. A tőke forgalmi folyamatában csak a tőkeérték alakváltozása megy végbe, de az érték növelésére nem kerül sor. Értéket csak a termelési folyamatban hoznak létre. A tőke forgalma az ipari tőke körforgásában egyrészt előkészíti a tőkés termelési folyamatot, másrészt megvalósítja a termelési folyamatban termelt érték és értéktöbblet realizálását.

Tőke forgalmi ideje – a tőkének a forgalom szférájában eltöltött ideje, amely alatt a tőke pénzformából átalakul a termelőtőke elemeivé és áruformából pénzformává. A tőke forgalmi folyamata két aktust foglal magában: a termelési eszközök és a munkaerő vételét, valamint az áruk eladását. A forgalmi idő hossza e két aktus lebonyolításának feltételeitől függ. A tőkés számára különösen a késztermékek eladása bonyolult és hosszan tartó folyamat, mert

ennek feltételeit a fizetőképes kereslet nagysága és a szállítás meg a hírszolgálat fejlettségi foka határozza meg. A tőkések a technikai haladást kihasználva törekszenek a forgalmi idő megrövidítésére, mert így meggyorsíthatják a *tőke megtérülését (l.)*, s növelhetik az egy év alatt megszerezhető profitjukat. De ez a törekvésük egyre nagyobb értékesítési nehézségekbe ütközik. Az értékesítést megnehezítik: a tőkésországok dolgozó tömegeinek elnyomorodása és korlátozott vásárlóképessége, a tőkések közötti konkurrenciaharc és a gazdasági válságok. Az eladatlan árukészletek hosszú ideig hevernek a raktárakban és az üzletekben, s ezért meghosszabbodik a forgalmi idő.

Tőkekivitel – tőke külföldi elhelyezése a legmagasabb profit szerzése céljából, az imperializmus egyik fő ismertetőjele. Két fő formában valósul meg: más országokban új vállalatokat létesítenek vagy működő vállalatokat megvásárolnak (termelőtőke kivitele), illetve állami és magánkölcsönöket adnak kamat ellenében (*kölcsöntőke (l.)* kivitele). A tőkekivitel: „az imperializmus egyik leglényegesebb gazdasági alapja" (Lenin). A tőkekivitelt az idézi elő, hogy az összes fejlett tőkésországokban monopóliumok uralkodnak, néhány leggazdagabb ország pedig, amelyekben a tőkefelhalmozás óriási méreteket öltött, s óriási összegű „fölösleges" tőke képződött, monopolhelyzetben van. Ez a viszonylag „fölösleges" tőke főként a gazdaságilag elmaradott országokba törekszik, ahol a tőke kevés, a föld ára viszonylag alacsony, a munkabér csekély, a nyersanyag olcsó, tehát a profit nagy. A tőkekivitel iparilag fejlett tőkésországokba is irányul. A tőkekivitel a gazdaságilag elmaradott országokban előmozdítja a tőkés viszonyok fejlődését, de egyúttal megszilárdítja a külföldi monopóliumok uralmát. A tőkekivitel egyik fontos következménye az imperialista hatalmak között a legkedvezőbb tőkebefektetési területek megkaparintásáért folyó harc fokozódása, a tőkésországok egyenlőtlen fejlődésének további kiéleződése. A *finánccoligarchia (l.)* gazdasági és politikai uralmának megteremtésére, terjeszkedésének fokozására, az értékesítési piacok és a nyersanyagforrások megkaparintására, a tőkebefektetési területek kiterjesztésére használja fel a tőkekivitelt. A tőkekivitel a kapitalizmus általános válságának időszakában és különösen a második világháború után jelentős részében katonapolitikai jellegű. A monopoltőke olyan tőkeexportőrként használja fel az imperialista államot, amely a dolgozók adóterheit növelve garantáltan magas profitot biztosít a monopóliumoknak. A tőkekivitel főként a fegyverkezési hajszát és a tőkésországok militarizálását szolgálja. Napjainkban a legnagyobb tőkeexportáló ország az Egyesült

Államok. Összes külföldi tőkebefektetéseinek összege 1939-ben 11,4 milliárd dollár, 1955-ben pedig már 44,9 milliárd dollár volt. Az Egyesült Államok külföldi tőkebefektetésekből származó évi jövedelme meghaladja a 2,5 milliárd dollárt. Az imperialista államok elkeseredett harcot vívnak egymással a legjövedelmezőbb tőkebefektetési területek megszerzéséért.

Tőke koncentrációja – a tőke nagyságának növekedése az értéktöbblet felhalmozása, vagyis az értéktöbblet egy részének tőkévé való átváltoztatása révén. Adott kizsákmányolási ráta mellett az értéktöbblet tömege az egyidejűleg alkalmazott munkások számával arányosan növekszik, az alkalmazott munkások száma pedig a tőke nagyságától függ. A tőke koncentrására ösztönöz egyebek közt a tőkések profithajszája. A konkurrencia szintén a tőke koncentrációjára sarkall, mert minél nagyobb az egyéni tőke, annál több lehetősége van birtokosának, hogy győzzön a konkurrenciaharcban. A profitráta csökkenő tendenciájának törvénye ugyancsak a tőke koncentrálására készteti a tőkéseket. A tőkések ja a profit tömegének növelésével igyekeznek ellensúlyozni a profitráta csökkenését; a profit tömege pedig egyebek közt a tőke nagyságának növelésével is gyarapítható. A tőke koncentrációja és centralizációja *(l. Tőke centralizációja)* megteremti a *termelés koncentrációjának (l.)* feltételeit. Ezek a folyamatok fejlődésük magas fokán elvezettek a monopóliumok kialakulásához. A monopóliumok imperializmus korabeli uralma pedig gigászi módon meggyorsítja a tőke koncentrációját. A tőke koncentrációjának a monopóliumok uralmának bázisán végbemenő fokozódása kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, meggyorsítja a szocializmus anyagi feltételeinek érlelődését.

Tőke körforgása – a tőke mozgási folyamata a termelés és a forgalom szférájában; ez a folyamat magában foglalja a pénztőke átváltozását termelőtőkévé, a termelőtőke átváltozását árutőkévé és az árutőke átváltozását újra pénztőkévé. A tőke körforgása során három formában jelentkezik: 1. pénztőke formájában, minthogy a tőkés termelési eszközök és munkaerő vásárlására használja fel pénzét; 2. termelőtőke formájában, vagyis a tőkés tulajdonában levő termelési eszközök és az általa megvásárolt munkaerő formájában; 3. árutőke formájában, azaz a bérmunkások termelte értéktöbbletet tartalmazó áruk formájában. Az első és a harmadik formát magára öltött tőke a forgalom szférájában, a második formát magára öltött tőke pedig a termelés szférájában funkcionál. A tőke körforgásának folyamatában a termelési folyamaté a döntő szerep: itt megy végbe az érték és az értéktöbblet termelése. A

pénztőke (l.), a *termelőtőke (l.)* és az *árutőke (l.)* az ipari tőke három funkcionális formája; közülük mindegyik külön funkciót tölt be a tőke körforgásának folyamatában. Marx a következőképpen jelöli az ipari tőke körforgásának általános képletét:

$$P — Á < \overset{M}{\underset{Te}{}} \ldots T \ldots Á' — P'$$

Ez a képlet jellemzi a pénztőke körforgását is. A termelőtőke körforgása a következőképpen jelölhető:

$$T \ldots Á' — P' — Á' < \overset{M}{\underset{Te}{}} \ldots T'$$

az árutőke körforgásának kifejezője pedig

$$Á' — P' — Á < \overset{M}{\underset{Te}{}} \ldots T \ldots Á'.$$

Mindezekre a formákra általánosan jellemző, hogy a mozgató mozzanat az értéktöbblet szerzése, s hogy a tőke a termelés és a forgalom szakaszain átmenve szakadatlan mozgásban van.

Tőke megtérülése – a *tőke körforgása (l.)* nem egyetlen aktusnak, hanem periodikusan megismétlődő folyamatnak tekintve. A tőke egyetlen fordulata (megtérülése) azt az időszakot foglalja magában, amely a pénzformában történő tőkeelőlegezéstől telik el addig, amíg a tőke – ugyancsak pénzformában – visszatérül a tőkéshez. A tőke megtérülési ideje magában foglalja: a termelési időt, amely alatt a tőke termelési eszközök és munkaerő alakjában a termelés szférájában van, valamint a forgalmi időt, amely alatt a tőke áruk és pénz formájában a forgalom szférájában tartózkodik. A tőke megtérülési gyorsasága befolyásolja a profitráta alakulását: minél gyorsabban térül meg a tőke, annál magasabb – egyébként azonos feltételek között – a profitráta.

Tőke megtérülési ideje – az az idő, amely a meghatározott formában (például pénzformában) történt tőkeelőlegezés időpontjától telik el addig, amíg az előlegezett tőke profittal tetézve visszatérül a tőkéshez. A tőke megtérülési ideje a *termelési időből (l.)* és a *tőke forgalmi idejéből (l.)* tevődik össze. A megtérülési idő nagysága függ az egyes gazdasági ágak termelésének jellegétől (például a hajóépítéshez sokkal több idő kell, mint a kenyérsütéshez), a technika fejlettségi fokától, a késztermék értékesítésének feltételeitől és időtartamától. A megtérülési idő meggyorsításának legfontosabb tényezője a munka termelékenységének növekedése. A tőke megtérülési gyorsasága hatással van a tőkés évi profitjának nagyságára. Ha például bizonyos összegű *változó tőke (l.)* egy év alatt 12-szer térül meg, akkor e tőke tulajdonosa egy év alatt ténylegesen 12-szer több munkást zsákmányol ki, mint egy ugyanakkora nagyságú, de egy év alatt csak egyszer megtérülő tőke tulajdonosa. Ezért az első tőkés – egyébként azonos feltételek között – egy év alatt 12-szer ak-

kora profitot szerez, mint a második. Tehát a tőkések érdekeltek saját tőkéjük megtérülési idejének megrövidítésében, illetőleg a megtérülés meggyorsításában, mert így lehetővé válik, hogy ugyanakkora idő alatt nagyobb profitot kapjanak. A tőkések a munkásosztály kizsákmányolásának fokozása révén igyekeznek gyorsítani a tőke megtérülését: a termelési időt megrövidítő technikai tökéletesítéseket alkalmaznak, meghosszabbítják a munkanapot, s intenzívebb munkára kényszerítik a munkásokat. A kapitalizmus ellentmondásai és az áruértékesítés nehézségei növelik a tőke megtérülési idejét.

Tőkés bővített újratermelés – a tőkés termelés periodikus megújulása, amelynek során az értéktöbblet egy része átváltozik tőkévé, felhalmozódik, s ennek eredményeképpen bővül a termelés. Marx fedezte fel először a tőkefelhalmozás törvényeit, s mutatta meg, hogy a kapitalizmusra a bővített újratermelés jellemző. A társadalmi tőke újratermelésének és felhalmozásának marxi elemzését Lenin rendkívül fontosnak és újnak nevezte. A *tőkés egyszerű újratermelés (l.)* a bővített újratermelés alapja és kiinduló mozzanata. Ezért a tőkés egyszerű újratermelésre sajátosan jellemző alapvető elvi tételek és törvényszerűségek a bővített újratermelésre is jellemzőek. A termelés bővítésének indítóoka az egyre nagyobb tömegű értéktöbblet szerzése. A konkurrencia is a termelés bővítésére és tökéletesítésére sarkallja a tőkéseket. A tőkés újratermelés folyamatában megnövekszik a tőkések által kizsákmányolt munkások serege. A tőkés kizsákmányolási viszonyok bővített alapon újulnak meg. A tőkés bővített újratermelés során növekszik a *tőke szerves összetétele (l.)*, végbemegy a *tőke koncentrációja (l.)* és a *tőke centralizációja (l.)*, megjelenik és mind nagyobb lesz az ipari tartaléksereg, elmélyülnek a tőkés társadalom osztályellentétei, mivel a tőkefelhalmozással együtt jár a proletariátus elnyomorodása. A társadalmi tőke bővített újratermelése feltételezi, hogy több termelési eszközt termeljenek, mint amennyit felhasználtak, s hogy a nemzeti jövedelem vagy az újonnan termelt érték $(v+m)$ nagyobb legyen, mint a termelt fogyasztási cikkek értéke. Marx ezeket a törvényszerűségeket a következő sémában foglalta össze:

I. osztály

$4000c + 1000v + 1000m = 6000.$

II. osztály

$1500c + 750v + 750m = 3000.$

Tételezzük fel, hogy a termelés bővítésére elsősorban az I. osztály értéktöbbletének egy részét használják fel (500 m). Ezt ebben az osztályban fordítják az *állandó tőke (l.)* és a *változó tőke (l.)* bővítésére, mégpedig a tőke szerves összetételének megfelelő 4 : 1-es arányban. A termelt termékek egy része, miként az egyszerű újra-

termelés esetén is, a saját osztályában realizálódik. Ez elsősorban az I. osztály állandó tőkéje (4000 *c*) és az értéktöbbletnek az a része (400 *m*), amely ugyanebben az osztályban szolgálja az állandó tőke növelését. A II. osztályon belül realizálódik a változó tőke összegével (750 *v*) megegyező nagyságú termék és az ebben az osztályban termelt értéktöbblet egy része. A többi termék az osztályok közötti csere útján realizálódik. A termelését bővítő I. osztály pótlólagos keresletet teremt a II. osztályban termelt fogyasztási cikkek iránt. Az I. osztály tehát 1000 *v* + 100 *v* + +500 *m*, vagyis összesen 1600 értékű termelési eszközt ad cserére. Ez lehetővé teszi a II. osztály tőkéseinek, hogy értéktöbbletük egy részét állandó és változó tőkéjük növelésére használják fel. A II. osztály tőkéseinek 1600 értékű termelési eszközt kell vásárolniuk. Ez azt jelenti, hogy ezek a tőkések pótolják az 1500 *c* értékű felhasznált tőkéjüket, s még 100 *c*-vel növelik is. De ez szükségessé teszi (a II. osztály tőkéjének szerves összetételével megegyezően), hogy 50 *v*-vel növeljék a bérmunkások számát is. Marx kimutatta, hogy a társadalmi tőke bővített újratermelésének megvalósításához az I. osztály *v* + *m*-jének nagyobbnak kell lennie, mint a II. osztály *c*-jének. A termelés bővítésekor az I. osztály termelése gyorsabban nő, mint a II. osztály termelése. A termelési eszközök termelésének a fogyasztási cikkek termeléséhez viszonyított elsődleges növekedése a bővített újratermelés gazdasági törvénye. Lenin a marxi újratermelési elmélet továbbfejlesztése során a műszaki haladást és a tőke szerves összetételének növekedését számításba véve elemezte a bővített újratermelés menetét. Lenin kifejtette, hogy a bővített újratermelés Marx által feltárt törvényszerűségei és különösen a termelési eszközök termelésének elsődleges növekedése azt idézik elő a kapitalizmusban, hogy a néptömegek fogyasztása még inkább elmarad a termelés növekedésétől, mivel a néptömegek fogyasztási színvonala a munkaerő értékére korlátozódik. A tőke szerves összetételének növekedése elkerülhetetlenül munkanélküliséget idéz elő, csökkenti a munkásosztály életszínvonalát. A társadalmi tőke bővített újratermelésének elemzése megmutatja, hogy a tőkés termelés bővítése folytán elmélyül a *kapitalizmus fő (alapvető) ellentmondása (l.)*, s hogy a szükséges arányok csak rövid időre, erőszakos úton, a *gazdasági túltermelési válságokon (l.)* keresztül állnak helyre. A tőkés egyszerű és bővített újratermelés marxi elemzése nemcsak a tőkés újratermelés törvényszerűségeit tárta fel, hanem egész sor lényeges elméleti tételt is adott, amely egytől-egyig érvényes az összes társadalmi alakulatokra, köztük a *szocialista bővített újratermelésre (l.)* is.

Tőkés ciklus – a tőkés termelés fejlődésében az egyik *gazdasági túltermelési válság (l.)* kezdetétől a másik válság kezdetéig állandóan ismétlődő időszakok összessége. A tőkés ciklus négy szakaszt foglal magában: a válság, a depresszió, a megélénkülés és a fellendülés szakaszát. A kapitalizmus fejlődésének ciklikus jellege lassítja a termelőerők fejlődését, a gazdasági válságok idején pedig a termelőerők közvetlen pusztulását eredményezi.

Tőkés egyszerű újratermelés – a tőkés termelés megújulása, periodikus ismétlődése változatlan méretekben; az értéktöbblet nem tőkésedik, hanem teljesen a tőkés egyéni fogyasztását szolgálja. Marx elemezte először tudományosan a tőkés újratermelést. Az egyéni tőke egyszerű újratermelését vizsgálva megmutatta, hogy a tőkés által kizsákmányolt bérmunkások az újratermelés folyamatában olyan termékeket termelnek, amelyeket a tőkés elsajátít, jóllehet csak annyi terméket termelnek, mint korábban, vagyis a termelés nem bővül. A termelési folyamat eredményeképpen a tőkés nagyobb értékű termékhez jut, mint amekkora nagyságú tőkét fektetett be a termelésbe. A tőkésnek a termelt termékek eladása után ismét lehetősége kínálkozik arra, hogy újra kezdje a termelést, a munkások termelte értéktöbbletet pedig egyéni fogyasztására használja fel. A tőkés a termelési folyamat befejezése után – miként korábban is – ismét olyan gazdagság birtokosa, amely lehetővé teszi, hogy megint kizsákmányoljon bérmunkásokat. Ezzel szemben a munkásnak, akinek munkabére csak munkaerejének értékét pótolja, a termelési folyamat befejeztével munkaerején kívül továbbra sincs semmije; a munkás tehát kénytelen bérmunkásként tovább dolgozni a tőkésvállalatban. Ezért a kizsákmányolási viszonyok folytonosan újratermelődnek. Az egyszerű újratermelés elemzése azt mutatja, hogy nem a tőkés ad előleget a munkásnak, hanem ellenkezőleg: a munkás ad előleget a tőkésnek, minthogy munkabért csak azután kap, miután terméket termelt. Minden tőke felhalmozott tőke, olyan érték, amelyet a munkások munkája teremt meg, s amelyet a tőkések ellenszolgáltatás nélkül sajátítanak el. Marx a társadalmi tőke egyszerű újratermelésének vizsgálata során feltárta az egész tőkés gazdaság összefüggéseit és törvényszerűségeit, tisztázta azokat az ágazatok közötti arányokat, amelyek szükségesek a termelés állandó megújításának biztosításához. Hogy a termelés szakadatlanul megújuljon, a társadalmi terméknek a kapitalizmusban át kell haladnia a forgalom szakaszán, amelyben az áruforma átváltozik pénzformává, a pénzforma pedig áruformává, vagyis szükséges a társadalmi termék értékesítése. Az értékesítés törvényszerűsé-

geinek feltárása végett számolni kell azzal, hogy a társadalmi termelés a termékek természetbeni formáját tekintve két nagy osztályra oszlik: termelési eszközök termelésére és fogyasztási cikkek termelésére, a társadalmi termék értéke pedig három részt tartalmaz: az állandó tőkét (c), a változó tőkét (v) és az értéktöbbletet (m). Az egész megtermelt termékmennyiség zavartalan újratermeléséhez szükséges feltételeket Marx egyszerű újratermelési sémájában mutatta meg.

I. osztály

$4000\,c + 1000\,v + 1000\,m = 6000.$

II. osztály

$2000\,c + 500\,v + 500\,m = 3000.$

Marx kimutatta, hogy az I. osztályban termelt termék egy része – 4000 c – ugyanebben az osztályban realizálódik, a II. osztályban termelt termék egy része – 500 v és 500 m – szintén a saját osztályában realizálódik. Az összes többi terméket, mégpedig az I. osztály $1000\,v + 1000\,m$-jét és a II. osztály 2000 c-jét a két osztály közötti csere útján kell realizálni. A termelt termék realizálásának alapfeltétele egyszerű újratermelés esetén az $I\,(v+m) = II\,c$ egyenlőség. Ez egyszersmind azt jelenti, hogy az I. és a II. osztály állandó tőkéje összegének egyenlőnek kell lennie az I. osztály termelésével, a társadalom nemzeti jövedelmének (mindkét osztály $v+m$-je összegének) egyenlőnek kell lennie a II. osztály termelésével. E feltétel esetén az egész értéktöbblet realizálódik, a termelés változatlan nagyságban újul meg. Marx kimutatta, hogy a tőkés újratermelés arányai spontánul alakulnak ki, az arányosság csak kivételesen jön létre, az arányok állandó megsértése az általános szabály.

Tőkés felhalmozás általános törvénye – a tőkés termelési mód gazdasági törvénye, amely a tőkésosztály gazdagságának növekedése és a munkásosztály nyomorának és kizsákmányolásának fokozódása közötti összefüggést tükrözi. Marx, e törvény felfedezője és tudományos megalapozója bebizonyította, hogy a gazdagság felhalmozódása az egyik póluson egyidejűleg a nyomornak, a munka gyötrelmének és a rabságnak felhalmozódása az ellentétes póluson, vagyis a munkásosztály oldalán. „*Mennél nagyobb a társadalmi gazdagság*, a funkcionáló tőke, mennél nagyobb növekedésének terjedelme és energiája, *tehát a proletariátus abszolút nagysága és munkájának termelőereje is*, annál nagyobb az ipari tartaléksereg . . . Mennél nagyobb azonban ez a tartaléksereg az aktív munkássereghez képest, annál tömegesebb az *állandósult* túlnépesség, melynek nyomora fordított arányban áll munkagyötrelmével. Végül mennél nagyobb a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalos pauperizmus. *Ez a tőkés felhalmozás abszolút, általános törvénye.*" (*Marx:* A tőke. I. köt.

Szikra 1955. 598. old.) A tőkefelhalmozás, amelynek forrása az értéktöbblet, növeli a tőkeként funkcionáló gazdagság tömegét, előmozdítja koncentrációját és centralizációját, s egyszersmind a proletariátus számának gyarapodását. A technika fejlődése folytán – amelyet a konkurrencia meggyorsít és amely a *tőke szerves összetétele (l.)* növekedésének alapja – növekszik a munka termelőereje. Az abszolúte növekvő változó tőke lassabban növekszik, mint az állandó tőke és a társadalmi össztőke. A munkásosztály a tőkefelhalmozást végrehajtva egyszersmind egyre növekvő méretekben termeli azokat az eszközöket, amelyek viszonylagosan fölöslegessé teszik őt. Ebből a relatív túlnépesedésből ered az ipari tartaléksereg, amelynek eltartása áthárul az egész munkásosztály vállára. A tőkések a munkásosztály egyik részét mértéktelen munkára kényszerítik, a munkaképes emberek millióit pedig kényszerű tétlenségre kárhoztatják; a tartaléksereg részéről megnyilvánuló konkurrencia viszont kibírhatatlanul nehéz munkára kényszeríti a munkásosztály foglalkoztatott részét, s kizsákmányolásának fokozására vezet. A tőkés felhalmozás általános törvényének érvényesülése mutatkozik meg a *proletariátus viszonylagos elnyomorodásában (l.)* és a *proletariátus abszolút elnyomorodásában (l.)*, a paraszti tömegek pusztulásában és proletarizálódásában *(l. Tőkés népesedési törvény)*. A dolgozók elnyomorodási folyamata az imperializmus korszakában és a kapitalizmus általános válságának időszakában erősödik. A szakadék mélyül a burzsoá társadalom élősdi felső rétegének fényűzése, pazarlása és a sok milliós néptömegek nyomora között. Ennek következtében tovább éleződik az ellentmondás a munka és a tőke között. A tőkefelhalmozásról szóló marxista–leninista tanítás erős szellemi fegyverrel vértezi fel a proletariátust a kapitalista elnyomás elleni harcra. A kapitalizmus maga szüli sírásóját: a proletariátust, amelyet a tőkés termelési folyamat gépezete tanít, egyesít és szervez. Objektív szükségességgé válik a tőkések hatalmának megdöntése, a proletariátus diktatúrájának megteremtése, a tőkések kisajátítása és a társadalom szocialista átalakítása.

Tőkés gazdaság militarizálása – *l. Militarizmus.*

Tőkés iparosítás – a tőkésországoknak a nehézipar túlsúlyát eredményező ipari fejlődése. A tőkés iparosítás spontánul megy végbe. Kezdete az *ipari forradalom (l.)* volt, amely Angliában a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század első negyedében ment végbe, a XIX. század folyamán pedig több más országra is kiterjedt. A tőkésországok iparosítása kezdetben a kisebb befektetést igénylő könnyűipari ágakban indul meg. A tőke a könnyű-

iparban gyorsabban térül meg, tehát profitot is gyorsabban hoz. A nehézipar fejlődése csak akkor kezdődik el, amikor a könnyűiparban már felhalmozódik profit, amikor a könnyűipar nagy keresletet támaszt gépek és berendezések iránt, s a vasúti közlekedés is fejlődésnek indul. A tőkésországok iparosításának elsősorban a bérmunkások kizsákmányolása és az ország parasztságának tönkretétele a forrása. A tőkés iparosításban nagy szerepet játszottak a külföldi források is: más országok és különösen a gyarmatok dolgozóinak kifosztása, a háborúk, a leigázó kölcsönök és a koncessziók. A tőkés iparosítás folyamata betetőzi a tőkés termelési módnak a feudalizmuson aratott győzelmét, kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, elmélyíti a város és a falu közötti ellentéteket, nyomorba dönti a dolgozók millióit, s fokozza a tőkésországok egyenlőtlen fejlődését. Az imperializmus korában különösen nagy erővel éleződnek ki a legnagyobb tőkés hatalmak és az önálló fejlődés útjára lépett elmaradott országok közötti ellentétek. Az imperialista államok akadályozzák a gazdaságilag elmaradott országok iparának fejlődését. Éppen ez az oka annak, hogy az ázsiai, a dél-amerikai és az afrikai országok legnagyobb részének nincs saját nagyipara. A tőkésországok egész ipari termelésének körülbelül 70%-át az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország iparra adja. A gyarmati és a függő országok ipari termelése viszont az egész tőkés ipari termelésnek mindössze 5%-át teszi ki. A gyarmati elnyomástól megszabadult, gazdaságilag elmaradott országok gazdasági és politikai önállóságuk megerősítése végett iparosítanak. A *szocialista iparosítás (l.)* lényegét és módszerét tekintve, gyökeresen különbözik a tőkés iparosítástól.

Tőkés ipar otthonmunka rendszere – *l. Háziipar.*

Tőkés kereskedelem – az áruk és az értéktöbblet realizálásának folyamata, a *kereskedelmi tőke (l.)* befektetési szférája. A kereskedelmi tőke fő funkcióit teljesítve kapcsolatot teremt a termelés és a (termelő és egyéni) fogyasztás között. A tőkés kereskedelem célja és mozgató rugója a haszon. Ennek fő forrása az értéktöbblet egy része, amelyet az ipari tőkés átenged a kereskedőnek. A kereskedelmi tőkések hasznuk növelésére törekedve felhajtják az árakat, a vásárlók rászedésének legkülönfélébb módszereit alkalmazzák, s kizsákmányolják a kisárutermelőket. Az imperializmus korában a termeléshez hasonlóan a kereskedelemben is a tőkés monopóliumok uralkodnak. Monopolárakat diktálva széleskörűen kihasználják a kereskedelmet a fogyasztók pótlólagos kizsákmányolására, a város és a falu, illetve a fejlett tőkésországok és az elmaradott országok közötti nem egyen-

értékű cserére. A tőkés kereskedelemre a társadalmi munka pazarlása jellemző. Ennek okai: a tőkés gazdaságban dúló anarchia és konkurrencia, valamint az áruértékesítés nehézségei, amelyek különösen a gazdasági válságok éveiben lépnek fel a dolgozók nagy tömegének alacsony vásárlóképessége miatt. A pazarlásra utalnak: a közvetítők hatalmas tömege, az áruk bonyolult továbbítása a termelőktől a fogyasztókig, a mértéktelenül nagy árukészletek, az óriási reklámköltségek. Mindennek következtében erősen megnövekszenek a forgalmi költségek, amelyek végső soron a fogyasztók zömét, a dolgozókat terhelik. A tőkés kereskedelem fő formái: a nagykereskedelem és a kiskereskedelem. A nagykereskedelem az ipari és a kereskedelmi vállalatok között nagy árutételekben lebonyolódó kereskedelem. Az azonos fajta tömegáruk kereskedelme megszabott szabványok és minták alapján az *árutőzsdéken (l.)* bonyolódik le. A kiskereskedelem: az áruk közvetlen eladása a lakosságnak. A kapitalizmus fejlődésével együtt jár a kereskedelmi tőke koncentrációja és centralizációja, amelynek következtében a kereskedelmi kis- és középvállalatok tömegesen tönkremennek, a forgalomból kiszorulnak. A kiskereskedelemben ez a folyamat úgy megy végbe, hogy létrejönnek nagy áruházak (amelyek csaknem mindenféle árut árusítanak), szaküzletek (amelyek egy bizonyos árucsoporthoz tartozó áruk eladásával foglalkoznak), szabott árakon árusító üzletek (amelyek árak szerint csoportosított különféle árukat adnak el), üzlethálózatok (sok fióküzlettel) és házhoz szállító kereskedelmi cégek. A nagy monopolista vállalatok mellett a tőkés kereskedelemben kisebb boltok és közepes nagyságú üzletek is árusítanak. A tőkésországok kereskedelmében a szövetkezetek is betöltenek bizonyos szerepet.

Tőkés monopólium — tőkések egyezménye, egyesülése vagy szövetsége, amely bizonyos gazdasági ág termékei termelésének és értékesítésének jelentős, néha döntő részét összpontosítja *(l. Kartell, Szindikátus, Tröszt, Konszern)*. A monopólium a termelés és a tőke magas fokú koncentrációjának elkerülhetetlen következményeként keletkezett. A monopóliumok uralma a tőkésországok gazdaságában és politikájában: az imperializmus lényege. A monopóliumok fokozzák a munkások kizsákmányolását, magas monopolárakat szabnak meg saját áruikra és alacsony árakat a kistermelők áruira, leigázzák és rendszeresen kizsákmányolják az elmaradott és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok népeit, s ilyen módon a kapitalizmus korábbi történelmében példátlanul magas profithoz jutnak. Háborús időkben és a gazdaság militarizálásának viszonyai közepette különösen nagy profi-

tot érnek el. A magas monopolprofitot hajszolva maguk alá rendelik, és nagy arányokban kihasználják az államgépezetet. A monopóliumok uralma elmélyíti a kapitalizmus fő ellentmondását: a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondást. Ezen a talajon fokozódik a tőkés termelés anarchiája, kiéleződik a konkurrencia, a pangás és a rothadás irányzata érvényesül, a válságok pusztítóbbak lesznek, a dolgozók anyagi helyzete romlik, az osztályharc kiéleződik. A monopóliumok uralma a magántulajdon alapján erősíti a termelés társadalmivá válásának folyamatát, s előkészíti a társadalom szocialista átalakításának anyagi feltételeit.

Tőkés munkafegyelem – a munkások alárendelése a tőkének, olyan rend, amelyben a munkások az éhségtől és a nyomortól fenyegetve kénytelenek a tőkésnek dolgozni, a többlettermeket a tőkésnek átengedni. Az elbocsátás réme, a munkafelügyelők és a különféle bírságok rákényszerítik a munkást, hogy a munkafolyamatban a tőkés akaratát teljesítse. A kapitalizmus fejlődésével a bérezés *izzasztó rendszereit (l.)* alkalmazzák, amelyek a munkafolyamatban erejük túlfeszítésére és gyors kimerítésére kényszerítik a munkásokat. A modern tőkésvállalatban jelentős szerepet játszik a futószalag és a folyamatos gyártási rendszer, amely különösen nagy erőfeszítésre sarkallja a munkásokat. A burzsoázia a kapitalizmus általános válságának viszonyai között a gazdasági kényszeren kívül mind gyakrabban folyamodik a tőkés munkafegyelem megszilárdításának erőszakos intézkedéseihez: különleges törvényhozás alkalmazása, gyári rendőrség létesítése stb. Ide tartozik a különböző formákban megnyilvánuló kényszermunka is. A tőkés munkafegyelem megőrzésének és erősítésének eszközei az adósfüggőség és a közvetlen adósrabság különböző formái, a különféle földbérleti rendszerek stb. is. Ezenkívül egyre szélesebb körben terjednek el bizonyos különleges munkásellenes törvények, például az Egyesült Államokban a Taft–Hartley-törvény, valamint a közvetlen erőszak egyéb rendszabályai, amelyek arra kényszerítik a munkásokat, hogy a termelésben ellentmondás nélkül engedelmeskedjenek a tőkés akaratának.

Tőkés nemzetközi munkamegosztás – a különböző tőkésországok közötti munkamegosztás, amely a tőkésországok termelőerőinek spontán növekedése eredményeképpen, a tőkéseknek a legnagyobb profitért való hajszája alapján alakult ki. A tőkés nemzetközi munkamegosztást mélységes ellentmondások jellemzik. Ez a munkamegosztás egyrészt olyan tőkés világgazdaságba egyesíti a burzsoá országokat, amelyben min-

den egyes ország gazdasága a tőkés világrendszer része, másrészt a különböző országok tőkésvállalatai közt dúló elkeseredett konkurrenciaharc közepette megy végbe, amelyben az erős országok maguk alá rendelik a gyengéket. A tőkés nemzetközi munkamegosztás jellemző vonásai: erős ágazaton belüli és ágazatok közötti konkurrencia, antagonisztikus ellentmondások a termelőerők és a termelési viszonyok között. Az imperializmusban a tőkés nemzetközi munkamegosztás a legfejlettebb és gazdaságilag legerősebb hatalmak uralmának jegyében alakult ki. Ezt a munkamegosztást elsősorban az jellemzi, hogy a gyarmati és a függő országok átváltoznak az anyaországok agrár- és nyersanyag-függvényeivé. Az imperialista államok akadályozzák ezeket az országokat nehézipar uk kialakításában, vagyis önállóságuk és függetlenségük gazdasági alapjának megteremtésében. A modern tőkés nemzetközi munkamegosztás az uralom és az alárendeltség viszonyára épül. Az imperialista hatalmak a gyarmati és a függő országok népeinek kizsákmányolására használják fel ezt a munkamegosztást.

Tőkés népesedési törvény – gazdasági törvény, amely szerint a tőkés társadalomban a dolgozó népesség egy része a társadalmi tőke újratermelési folyamatában viszonylagosan fölösleges népességgé válik, az éhség és a nyomor gyötrelmének áldozata lesz. A tőke felhalmozása során, a technikai haladás, a termelés gépesítése és automatizálása következtében a tőkének mind nagyobb része változik át termelési eszközzé, s viszonylagosan csökken a munkaerő bérbefogadására jutó tőkerész. Mindennek következtében viszonylag csökken a munkaerő kereslete, s a munkásosztály egy része munkanélkülivé válik. A fölös népesség növekedését előmozdítja: a női és a gyermekmunka széleskörű elterjedése, és emiatt a felnőtt férfi munkások egy részének kiszorulása a termelésből; a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának fokozása, aminek következtében csökken a tőkések munkaerő-szükséglete; a nagyüzemi tőkés termelés részéről megnyilvánuló konkurrencia nyomására a városi és a falusi kisárutermelők tömeges pusztulása. A burzsoá ideológusok a dolgozók becsapására törekedve azt hangoztatják, hogy a fölös népesség nem a kapitalizmus törvényeinek, hanem a természet törvényeinek hatására alakul ki *(l. Malthusianizmus)*, vagy az emberek lelki beállítottságával magyarázható *(l. Keynes)*. A tőkés népesedési törvény történelmi törvény, amely csak a tőkés termelési mód sajátossága, s amely elveszti érvényét, mihelyt a kapitalizmus átmegy a szocializmusba.

Tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődé-

sének törvénye az imperializmus időszakában – a monopolkapitalizmus Lenin által felfedezett objektív gazdasági törvénye, amely azt jelenti, hogy az imperializmus időszakában egyes országok ugrásszerűen fejlődnek más országokhoz képest, egyes országokat gyorsan kiszorítanak más országok a világpiacról, a már felosztott világot időszakonként újra felosztják, a konfliktusok az imperializmus táborában kiéleződnek, a világkapitalizmus frontja meggyengül, s lehetővé válik, hogy egyes országok proletariátusa áttörje ezt a frontot, lehetővé és szükségszerűvé válik, hogy a szocializmus kezdetben egyes országokban győzzön. Az egyenlőtlenség a tőkés magántulajdon, a konkurrencia és a termelési anarchia viszonyai között a termelés fejlődésének elválaszthatatlan jellemző vonása; az egyenlőtlen fejlődés a kapitalizmus történelmének minden egyes szakaszára jellemző. A monopóliumok előtti időszakban, amikor a termelés rengeteg kisebb vállalat között oszlott meg, amikor a szabad verseny uralkodott, s monopóliumok nem voltak, a kapitalizmus többé-kevésbé simán fejlődött. Egyes országok fokozatos fejlődés, evolúció útján, ugrások és háborús katasztrófák nélkül értek utol és előztek meg más országokat. De a helyzet gyökeresen megváltozott az imperializmusra való áttéréssel, amikor a termelés és a tőke koncentrációjának folyamata és a technika fejlődése magas színvonalat ért el, monopóliumok alakultak, és a finánctőke kezdett uralkodni, amikor megkezdődött a tőkekivitel, amikor a világ területi és gazdasági felosztása már befejeződött az imperialista hatalmak között, s elkeseredett harc indult meg a világ újrafelosztásáért. Ilyen körülmények között azok az országok, amelyek a többieknél később léptek a tőkés fejlődés útjára, arra használják fel a technikai haladás eredményeit (a tökéletesebb gépeket, az új termelési módszereket stb.), hogy előre lendüljenek, megelőzzék vetélytársaikat. A különböző tőkésországok termelési színvonalának nivellálódása folytán megteremtődtek a feltételek ahhoz, hogy egyes országok ugrásszerűen fejlődjenek más országokhoz képest. A tőkekivitel ugyancsak fokozza a fejlődésnek ezt az ugrásszerűségét. A burzsoá államok régebben elmaradt, de a fejlődés során vetélytársaikat megelőző imperialista csoportosulásai az új erőviszonyoknak megfelelően felvetik a piacok és a befolyási övezetek újrafelosztásának kérdését. A tőkésországok fejlődésének egyenlőtlensége átváltozik az imperializmus fejlődésének döntő erejévé, az önző érdekeik hajszolása közben a háborús összeütközésektől sem visszariadó imperialisták közötti súlyos ellentétek közvetlen forrásává. Mindez együttvéve gyengíti az egész tőkés rendszert, s egyúttal megkönnyíti leggyen-

gébb láncszemének elszakítását. Marx és Engels a monopóliumok előtti kapitalizmus viszonyai közt arra a következtetésre jutott, hogy a szocializmus elkerülhetetlenül egyidejűleg győz valamennyi országban. Lenin az imperializmus viszonyaira alkalmazva tovább fejlesztette a marxi elméletet, a modern kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődésének törvényéből indult ki, s arra a következtetésre jutott, hogy a szocialista forradalom kezdetben lehetséges néhány vagy akár egyetlen országban is. A szocialista forradalom úgy fejlődik tovább, hogy egyes országok kiszakadnak a tőkés rendszerből. A két rendszer harca: a kapitalizmus általános válságának jellemző vonása. A szocialista forradalomnak Lenin megalkotta új elmélete a kommunista és munkáspártok és az összes dolgozók hatékony fegyverének bizonyult a szocializmusért vívott harcban. Abból a tényből, hogy a szocializmus különböző időpontokban győzedelmeskedik egyes országokban, objektív szükségszerűségként következik a szocialista világgazdasági rendszer kialakulása és az a lehetőség, hogy a szocialista és a kapitalista rendszer békésen élhet egymás mellett, gazdaságilag versenyezhet egymással.

Tőkés termelési mód – az anyagi javak olyan termelési módja, amelynek alapja a termelési eszközök tőkés magántulajdona és a bérmunka kizsákmányolása. A hűbériséget felváltó tőkés rend olyan társadalmi berendezkedés, amelyben a társadalom két fő osztályra oszlik: a termelési eszközök tulajdonosainak osztályára és a jogilag szabad, de mindenféle termelési és létfenntartási eszköztől megfosztott emberek osztályára, akik az éhség félelmétől űzve rákényszerülnek, hogy munkaerejüket eladják a tőkéseknek. A tőkés termelési mód történelmileg korlátozott. Ez az utolsó társadalmi-gazdasági alakulat, amely az ember kizsákmányolásán alapul. Előrelendítője, fő ösztönző tényezője a tőkések profitszerzése, amelynek forrása az értéktöbblet, a bérmunkások meg nem fizetett munkája. A tőkés termelési mód a hűbériséghez viszonyítva haladóbb termelési mód, mert a társadalmi termelőerők fejlődésének magasabb színvonalát biztosította, a társadalmi munka termelékenységét jelentősen növelte, a munkát és a termelést óriási méretekben társadalmasította, a termelés terjedelmét erősen növelte, műszaki színvonalát felemelte. De a tőkés társadalomban az új technika bevezetését csak a tőkések profitja szabályozza, s az új technikát teljesen a dolgozók kizsákmányolásának fokozására használják fel. A tőkés termelési mód a társadalom termelőerőit korábban soha nem tapasztalt arányokban kifejlesztette, de a reá jellemző kibékíthetetlen ellentmondások, hibák és fekélyek következtében a társadalom nagyobb részét

pusztulásra és nyomorra kárhoztatta, mert a társadalmi termelés növekedésének minden előnyét döntő részben a tőkések sajátítják ki. A tőkés termelési mód a végsőkig kiélezi a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka ellentéteit. A tőkés gazdaság, amelyet spontánul érvényesülő törvények szabályoznak, anarchikusan fejlődik. A tőke fokozódó koncentrációja és centralizációja következtében a tőkések maroknyi csoportja meggazdagodik, az egyik oldalon tőke halmozódik fel, a másikon a proletariátus elnyomorodik és a kistermelők tömegei tönkremennek. A tőkés termelési mód fő ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántőkés formája közötti ellentmondás. Ebből következik, hogy a kapitalizmusban elkerülhetetlenek az olyan áruk gazdasági túltermelésének válságai, amelyeket a piac a kapitalizmus viszonyai között az életszínvonalukban a termelés növekedésétől állandóan elmaradó dolgozók korlátozott fizetőképes kereslete miatt nem tud felvenni. A gazdasági válságok idején tömegesen semmisülnek meg a társadalom termelőerői, hirtelen megnövekszik a munkanélküliség, az emberek óriási tömege esik ki a termelőmunkából, a tőkésvállalatok berendezése kihasználatlanul vesztegel, nem működik, gyakran pedig fizikailag is megsemmisül. A kapitalizmus fejlődésével fokozódik a munkások kizsákmányolása, kiéleződnek a tőkés rend összes ellentmondásai, erősödik és mind hevesebb lesz a tőkések és a munkások közötti osztályharc, elmélyül a város és a falu ellentéte. Ezek az ellentmondások különösen megnövekszenek az *imperializmus (l.)* viszonyai közt. A burzsoá országokban uralkodó monopoltőke a végletekig kiélezi a tőkés rend gazdasági és osztályellentmondásait. A rothadási tendencia, az élősdiség, a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése az imperializmus korában egyre inkább gyengíti a tőkés termelési mód tartópilléreit. Az imperializmus: a szocialista forradalom előestéje. Az imperializmus korszakában a végsőkig kiéleződnek a tőkés termelési viszonyok és a társadalom megnövekedett termelőerői közötti ellentétek. A kapitalizmus már képtelen megbirkózni a maga teremtette termelőerőkkel, a tőkés termelési mód átváltozik történelmileg elavult rendszerré, amelyet új, haladóbb társadalmi rendszernek kell felváltania. A tőkés társadalom méhében a termelési folyamat társadalmi jellegének fejlődése megérleli az új, *szocialista termelési módra (l.)* való áttérés objektív anyagi feltételeit. A kapitalizmusban kialakul, egybeforr és megszerveződik a munkásosztály, amely a parasztsággal szövetségben alkotja azt a társadalmi erőt, amely képes az idejét múlt társadalmi rendszer megdöntésére, a kapitalizmusnak szocializmussal való fel-

váltására. A monopolkapitalizmusban kialakulnak annak feltételei, hogy a munkásosztály az összes többi kizsákmányolt tömegek élén átszakítsa az imperializmus rendszerének gyenge láncszemét, végrehajtsa a szocialista forradalmat, kezdetben egyetlen, egymagában levő országban, majd pedig más országokban is. Az emberiség történetében először a Szovjetunióban alakult ki a szocialista termelési mód a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az azt követő szocialista építés eredményeképpen. A háború utáni időszakban több nyugati és keleti ország lépett erre az útra.

Tőkés világgazdasági rendszer – az egyes tőkésországok nemzetgazdaságának összességét átfogó világgazdasági rendszer, amelyben néhány nagy imperialista államé az uralkodó szerep. E rendszer kialakulása az *imperializmus (l.)* időszakában fejeződött be annak eredményeképpen, hogy sok országban kifejlődött a tőkés nagyipar, kialakult a nemzetközi munkamegosztás és a világpiac, elterjedt a tőkekivitel, s az imperialista országok maroknyi csoportja maga alá rendelte az elmaradott országokat. Az egyes tőkésországok átalakultak az egységes világgazdaság láncszemeivé. Ennek az egységnek imperialista jellegét a nemzetközi munkamegosztás következő torz vonásai határozzák meg: a gyarmati és a függő országok az iparilag fejlett országok gazdaságának mezőgazdasági termékeket és nyersanyagokat szállító függvényei; az iparilag fejlett országok rablógazdálkodást folytatnak a gyarmati és a függő országok nyersanyagforrásaival, akadályozzák termelőerőik fejlődését, elnyomják és kizsákmányolják népeiket. A népek gazdasági közeledésének történelmi irányzata a kapitalizmus fejlődése során nem egyenjogú országok népeinek együttműködése útján valósult meg, hanem úgy, hogy egyes országok leigáznak más országokat, a fejlettebb országok elnyomják és kizsákmányolják a kevésbé fejlett országok népeit, az imperialista hatalmak maguk alá rendelik a gyarmati és a függő országok egész gazdaságát. Az országok közötti gazdasági kapcsolatok imperialista formái és módszerei felháborítják a dolgozókat, kiélezik a kapitalizmus osztályellentéteit. Az imperialista hatalmaknak és a monopóliumoknak az értékesítési piacokért és a nyersanyagforrásokért vívott elkeseredett harca szintén aláaknázza a tőkés világgazdasági rendszert. A *kapitalizmus általános válságának (l.)* időszakát a tőkés világgazdasági rendszer felbomlásának folyamata jellemzi: több ország kiválik ebből a rendszerből, áttér a szocializmus útjára, s kialakul a *szocialista világgazdasági rendszer (l.)*. Bizonyos időszakon át, egészen a szocialista forradalom világméretű győzelméig,

elkerülhetetlen a két világgazdasági rendszer, a tőkés és a szocialista világgazdasági rendszer egymás mellett élése.

Tőkés világpiac – a tőkés világhoz tartozó, egymással külkereskedelmi kapcsolatban levő országok nemzeti piacainak összessége. A tőkés világpiac már a XVI. században, a kapitalizmus manufaktúrás időszakában létrejött, s fontos feltétele volt a tőkés termelés további növekedésének. Teljesen a XIX. században alakult ki, s ettől kezdve gyorsan bővült annak eredményeképpen, hogy a tőkés termelési mód győzött, s a gépi nagyipar több európai országban és az Egyesült Államokban kifejlődött. Az egységes, mindent átfogó világpiac kialakulása az imperializmus korában, a tőkés világgazdasági rendszer megteremtésének betetőzésével fejeződött be. A tőkés világpiac jellemző vonásait a tőkés termelési mód jellege és fejlődése határozza meg. A tőkés világpiacra jellemző az anarchia és a kereskedő felek között a legelőnyösebb piacokért vívott elkeseredett konkurrenciaharc, az uralkodó tőkés nemzetek részére a legkülönfélébb kedvezményes vámrendszerek alkalmazása, a gazdaságilag gyenge népekkel szemben pedig a megkülönböztetés politikája. Az iparilag fejlett országok a tőkés világpiacon keresztül a *nem egyenértékű csere (l.)* révén kizsákmányolják, és gazdaságilag maguk alá rendelik az elmaradott agrárországokat. A tőkés termelés ellentmondásai eleve meghatározzák a tőkés világpiac ingatagságát. Az imperializmus korszakában a nemzetközi monopóliumok a legmagasabb profit biztosítására kiterjesztik uralmukat a tőkés világpiacra, monopolárak megállapítása céljából felosztják egymás között a piacokat, kirabolják a gyarmati és a függő országokat, s potom áron megkaparintják természeti kincseiket. A tőkésországoknak az imperializmus korában kiéleződő egyenlőtlen fejlődése és a piaci problémának a kapitalizmus általános válsága időszakában bekövetkező kiéleződése miatt egyre elkeseredettebb harc dúl a piacok újrafelosztásáért, szétzilálódik a nemzetközi kereskedelem és a nemzetközi elszámolások rendszere. A kapitalizmus általános válságának mostani szakaszában felbomlott az egységes, mindent átfogó világpiac, s két párhuzamos világpiac alakult ki: a tőkés világpiac és a szocialista világpiac. A tőkés világpiac ellentmondásai és a nemzetközi kereskedelem ziláltsága ebben az időszakban különösen mélyrehatóak, mivel a tőkés kizsákmányolás szférája összeszűkült, az imperializmus gyarmati rendszere felbomlott, a tőkésországok néptömegeinek elnyomorodása fokozódott, a tőkés gazdaság militarizálódott, s az imperialista államok egész sorának uralkodó körei megkülönböztető kereskedelempolitikát alkalmaznak a szocialista tábor országaival szemben.

Tőke szerves összetétele – az állandó tőke és a változó tőke értékviszonya, amely a tőke technikai összetételét, vagyis a termelési eszközök tömegének az őket működésbe hozó élő munka tömegéhez való viszonyát tükrözi. A tőke szerves összetételének növekedése egyszersmind a termelési eszközök termelésének elsődleges fejlesztését is jelenti. A kapitalizmus fejlődésével és a technikai haladással a vállalatokban használt termelési eszközök tömege gyorsabban növekszik, mint a munkások száma, aminek következtében az állandó tőke gyorsabban növekszik mint a változó tőke; ez az egyik legfontosabb oka az ipari tartaléksereg kialakulásának és a proletariátus elnyomorodásának. E folyamat másik következménye a profitráta csökkenő tendenciája, mivel a *profitráta (l.)* fordított arányban van a tőke szerves összetételének magasságával. A tőke szerves összetételének növekedése az egész tőkés társadalomra vonatkoztatva előidézi az átlagprofitráta csökkenő tendenciáját, de egyes tőkésvállalatokban való növekedése ezekben a vállalatokban fokozza a munka termelékenységét, a társadalmi érték alá csökkenti árujuk értékét, s így extraprofitot hoz egyes tőkéseknek. Ez a kapitalizmusban a technikai haladás ösztönzője. A tőke szerves összetételének növekedése a termelés koncentrációjára vezet, fokozza a tőke koncentrációját és centralizációját, kiélezi a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás tőkés formája közötti ellentmondásokat.

Tőke technikai összetétele – a tőkés vállalatokban használt termelési eszközök tömegének és az ezeket működésbe hozó élő munka mennyiségének viszonya. A kapitalizmus fejlődésével és a technikai haladással növekszik a tőke technikai összetétele, mivel az alkalmazott termelési eszközök mennyisége és kapacitása gyorsabban növekszik, mint a munkások száma. A tőke technikai összetétele a tőkések konkurrenciaharca és a minél magasabb profit elérésére irányuló törekvése miatt szükségképpen növekszik. A technikai összetétel növekedése következtében fokozódik a bérmunkások kizsákmányolása, csökken a szükséges munkaidő, s ennek rovására növekszik a többletmunkaidő. A tőke technikai összetételének növekedése miatt magasabb lesz a *tőke szerves összetétele (l.)*, növekszik a munkanélküliség.

Tömegfogyasztási cikkek alapja (a Szovjetunióban)* – azokban a vállalatokban létesített alap, amelyeknek egyes üzemei vagy műhelyei a gyártási hulladékokból tömegfogyasztási cikkeket gyártanak. A tömegfogyasztási cikkek alapja a tömegfogyasztási cikkek termelésének növelését, minőségük javítását, a termelésben élenjárók premizálását és a vállalati dolgozók szociális és kulturális szükség-

leteinek jobb kielégítését szolgálja. Ezt az alapot illeti meg az említett áruk értékesítéséből, valamint a hulladékanyagokból készített és tömegfogyasztási cikkek termelésére felhasznált félkész termékek értékesítéséből származó nyereség 95%-a. A nyereség többi részét az illetékes minisztérium, hivatal, népgazdasági tanács központosítva használja fel pályázatok kiírására, kiállítások szervezésére és egyéb hasonló célokra.

[*Magyarországon nem képeznek ilyen alapot.]

Tömeggyártás – a termelés szervezésének egyik haladó formája egyetlen, vagy csak néhány fajta termék gyártására berendezkedett specializált vállalatokban. A tömeggyártásra jellemző: speciális berendezések (célgépek) és automatagépek alkalmazása, a termelési folyamat szakadatlansága. Az egyforma, szabványosított gyártmányok tömeggyártása, a termelésben nagy termelékenységű gépek és berendezések alkalmazása, az üzemek és műhelyek meghatározott alkatrészek megmunkálására való specializálása az alapüzemek és a segédüzemek termelésében egyaránt lehetővé teszi a munkafolyamatok gépesítését, a termelési terület jobb kihasználását, a munka termelékenységének jelentős növelését, az anyagfelhasználás, valamint az önköltség csökkentését. A tömeggyártás megszervezése kedvező feltételeket teremt a folyamatos gyártási rendszer alkalmazására és az egész gyártási folyamat automatizálására.

Történelmi iskola a politikai gazdaságtanban – a vulgáris polgári politikai gazdaságtan egyik irányzata, amely a XIX. század 40-es éveiben alakult ki Németországban, s több országban is nagy hatással volt a polgári közgazdasági gondolat fejlődésére. A történelmi iskola alaptétele: a társadalom gazdasági fejlődése objektív törvényeinek és ezzel összefüggésben tudományos közgazdasági elmélet kidolgozási lehetőségének tagadása, a gazdasági fejlődésben a „gazdaságon kívüli tényezők" (az állam, a jog, a vallás, az erkölcs) döntő szerepének elismerése. A történelmi iskola jellemző vonása: a gazdasági jelenségek elméleti kutatásának felváltása a történelmi tények összegyűjtésével, rendszerezésével és tendenciózus feldolgozásával a tőkés rend védelme céljából. Ennek az iskolának úgynevezett történelmi módszere abban fejeződik ki, hogy az összes létező gazdasági alakulatokat az ősközösségi „csírákból" vezeti le, s így örökkévalónak nyilvánítja a kapitalizmus gazdasági viszonyait. Megkülönböztetik a XIX. század közepének „régi történelmi iskoláját" (W. Roscher, B. Hildebrand és K. Knies) és a XIX. század utolsó haramadának új történelmi iskoláját (G. Schmoller, K. Bücher, W. Sombart és mások), amely főként a burzsoá

államnak a tőkés gazdaság fejlődésében betöltött döntő szerepéről szóló elméletet hangsúlyozta. Az „új történelmi iskola" központja az 1872-ben megalapított „Szociálpolitikai Szövetség" („Verein für Sozialpolitik") volt; ennek méhében alakult ki az úgynevezett *katedraszocializmus (l.)*, a szocializmus polgári elferdítése, amely azt hirdette, hogy a tőkésállam „szociális reformjaival" lehetséges a munkásosztály és a burzsoázia közötti ellentétek leküzdése (mellesleg e tanok hirdetői elsősorban a német junkerek burzsoá államára gondoltak). A marxizmus klasszikusai megsemmisítő bírálatban részesítették a történelmi iskola tételeit, s bebizonyították, hogy ez az iskola a burzsoázia félelmét tükrözi a társadalmi fejlődés objektív gazdasági törvényeitől, amelyek elkerülhetetlenül arra vezetnek, hogy a kapitalizmust a szocializmus váltja fel; ezek a tételek azt a törekvést fejezik ki, hogy örökkévalónak tüntessék fel a tőkés társadalmi rendet. A történelmi iskola lényegét N. G. Csernisevszkij is leleplezte munkáiban. Csernisevszkij bebizonyította, hogy ez az iskola a reakció gyümölcse, s a dolgozók felszabadulási mozgalma ellen irányul. A történelmi iskolának a burzsoá-junkerállam különleges szerepéről hangoztatott hazug és demagóg tételeit, valamint képmutatóan alkalmazott szocialista frazeológiáját és egyéb fogásait a későbbiek során a német fasizmus is átvette. A történelmi iskola egyes képviselői nyíltan rokonszenveztek a fasizmussal.

Törzsalap (a Szovjetunióban) – az önálló elszámolású vállalatok állandó használatára kiutalt állami eszközök, amelyeket vallalati állóeszközök és forgóeszközök formájában tartanak nyilván.* A vállalat állami bejegyzésének időpontjában meglevő törzsalap nagyságát a vállalat alapítólevelében tüntetik fel. A törzsalapot a továbbiak során a vállalatnál maradó tiszta jövedelem (nyereség) egy részéből növelik, ha pedig ez az összeg nem elegendő, az eszközök állami újraelosztása, vagy állami költségvetési finanszírozás útján gyarapítják. A vállalat a rendelkezésére bocsátott eszközökből növeli álló- és forgóeszközeit.

[* Magyarországon külön „beruházási alapot" és külön „forgóalapot" bocsátanak az állami vállalatok rendelkezésére.]

Tőzsde – a tőkésországokban állandóan működő értékpapírpiac *(l. értéktőzsde)* és a tömegáruk nagybani eladásának piaca *(l. árutőzsde)*; a munkaerő bérbevételekor a munkások és a vállalkozók között közvetítő intézmények (az úgynevezett munkatőzsdék).

Tranzit – áruk vagy utasok szállítása a kiindulóponttól a rendeltetési helyig közbeeső (tranzit) állomásokon, útszaka-

szokon, kikotőkon keresztül. Tranzitszállításokat országon belül és országok között is lebonyolítanak. Egy vasút számára tranzitnak számít azoknak az áruknak a szállítása, amelyeket a kapcsolódó működő (koztük kulfoldi) és épulő (bizonyos időkozonként működő) vasutaktól vagy vízi közlekedéstől vesz át, majd bizonyos útszakaszon tovább szállít a kapcsolódó vasútig vagy vízi szállító eszkozig. A Szovjetunióban a tranzitszállítmányok átlagosan az ország egész teherároforgalmának felét teszik ki. A tranzitszállítmányok terve a társadalmi szállítási terv egyik fontos és bonyolult alkotó része. A tranzit nagyságát úgy számítják ki, hogy meghatározzák a tranzitvonzási korzeteket, az egyes korzetek és útvonalak kozotti árucsere nagyságát, kiválasztják a legkedvezőbb szállítási útvonalat, szakaszonként elemzik a szállítások sűrűségét. Ezzel egyidejűleg előzetesen számolnak a vasúti hálózat fejlődésével, az egész áruáramlás kozlekedési ágak kozotti megoszlásával, s a számításokhoz felhasználják az elmúlt évek tranzit-áruforgalmának tényleges nagyságáról és összetételéről szóló beszámolási adatokat.

Tröszt – a tőkések monopolegyesülésének egyik formája, amelyben a trosztbe tomorult vállalatok elvesztik termelési, kereskedelmi és jogi onállóságukat. A trosztok, miként a monopolegyesülések egyéb formái is, a termelés koncentrációjából nőnek ki. A trosztben egyesult tőkések fő célja: magas monopolár biztosítása, nyersanyagforrások és tőkebefektetési szférák meghódítása, konkurrenseikkel szemben harc folytatása. Az első trösztok a XIX. század 90-es éveiben alakultak meg az Egyesult Államokban, ahol hamarosan nagy arányokban el is terjedtek. A kapitalizmus altalános válságának időszakában a trosztok mind mélyebben kezdtek behatolni más tőkésországok iparába. A tőkésországok legfontosabb iparágaiban hatalmas trosztok maroknyi csoportja uralkodik; ezek a trosztok sugalmazzák és irányítják államuk imperialista politikáját. A trosztok elkeseredett konkurrenciaharcot vívnak egymással és az úgynevezett „fuggetlen" (a troszton kívul álló) vállalatokkal.

A troszt a szocialista országokban a szocialista vállalatok egyik szervezeti formája. A szocialista állam az átmeneti időszakban államkapitalista vállalatok szervezésére használja fel a trosztot. A trosztok állományába tobb termelővállalat (gyár, bánya, állami gazdaság stb.) tartozik, az ezeket a vállalatokat kiszolgáló szállító, raktározó és egyéb vállalatokkal egyutt.

Tudományos munkaszervezés – kulonbozó munkaszervezési és bérezési rendszerek, amelyeket vizsgálatokkal és műszakigazdasági számításokkal alapoz-

nak meg. A tőkés társadalomban a tudományos munkaszervezési rendszerek az értéktöbblet további növelésére irányulnak. A tőkések a munka intenzitásának mértéktelen fokozásával a teljesítmény maximális növelésére használják fel ezeket a rendszereket. A tőkés termelés „tudományos" munkaszervezési módszereinek az a lényege, hogy a leghatékonyabb munkamódszerek és fogások alkalmazásával, a legkülönfélébb technikai tökéletesítések, futószalagok és automaták, valamint az ezzel párosuló izzasztó munkabér-rendszerek bevezetésével a lehető legnagyobb mértékben meggyorsítják a munka ütemét. Lenin ezeket a tőkés rendszereket a verejtékeztetés tudományos rendszereinek nevezte.

Valóban tudományos munkaszervezés csak a szocializmusban lehetséges, ahol az új, szocialista termelési viszonyok objektív lehetőséget teremtenek a termelés tervszerű szervezésére, a munkásokat minden vonatkozásban érdekeltté teszik munkájuk eredményében, a szocialista termelés fejlesztésében és tökéletesítésében. A szocialista termelésben a tudományos munkaszervezés alapja a tömegek alkotó kezdeményezése és aktivitása, az újítók mozgalma, a munkások kulturális és technikai színvonalának szakadatlan emelkedése, a termelés műszaki felszereltségének növekedése és fejlődése. A szocialista termelésben alkalmazott tudományos munkaszervezés azt jelenti, hogy a népgazdaságban és minden egyes vállalatban ésszerűen megosztják a munkát, tervszerűen és nagyon hatékonyan használják ki a berendezést és az üzem területét, minden egyes munkahelyen megteremtik a magasan termelékeny munka feltételeit, széleskörűen általánosítják és elterjesztik a legjobb tapasztalatokat és a tudomány és a technika legújabb vívmányait, egészséges és veszélytelen munkafeltételeket biztosítanak, helyes munkabérrendszert és munkanormázást alkalmaznak.

Tugan-Baranovszkij, Mihail Ivanovics (1865–1919) – orosz polgári közgazdász. A 90-es években „legális marxista" volt. „Az orosz gyár a múltban és jelenben" („Русская фабрика в прошлом и настоящем" – 1898) című könyve, amely a kapitalizmus oroszországi fejlődését jellemezte, értékes anyagot tartalmazott a narodnyikság bírálatához. Az „Ipari válságok . . ." („Промышленные кризисы. . ." – 1894) című könyvében szembeszállt a marxista újratermelési elmélettel. Tagadta az elnyomorodást a tőkés társadalomban, elszakította a fogyasztás problémáját a termelés problémájától, s a gazdasági válságok okát az aránytalanságra és a kölcsöntőke mozgására vezette vissza. „A politikai gazdaságtan alapja" „Основы политической экономии" című könyvében és más munkáiban megkísérelte a munkaértékelmélet és a

„határhaszon-elmélet" eklektikus egyesítését, tagadta, hogy a kapitalizmusban a társadalmi termék elosztása antagonizmust rejt magában, rátámadt a marxizmusra, ellenezte az osztályharcot. A polgárháború és a külföldi intervenció időszakában a kijevi Központi Rada ellenforradalmi kormányában volt miniszter.

Tulajdon – az anyagi javak elsajátításának történelmileg kialakult meghatározott formája. A polgári tudósok a tulajdonviszonyokban az embernek a dolgokhoz való viszonyát látják. A marxizmus ezzel szemben úgy tekinti a tulajdont, mint az emberek, osztályok közötti viszonyokat, amelyek a dolgokhoz való viszonyokon keresztül fejeződnek ki. A társadalmi fejlődés minden fokán a termelési eszközök elsajátítása a legfontosabb, mivel ez határozza meg az összes társadalmi viszonyokat. A tulajdonforma határozza meg minden egyes történelmileg adott társadalom *termelési viszonyainak (l.)* lényegi, fő jellemző vonását. A tulajdonviszonyok, miként a társadalom egész gazdasági szerkezete is, a társadalmi *termelőerők (l.)* fejlődésének hatására változnak. Minden egyes *termelési módra (l.)* nemcsak a termelőerők meghatározott fejlettségi foka, hanem a tulajdon meghatározott formája is jellemző. Az ősközösségi társadalomban a termelési eszközök és a munkatermékek közösségi tulajdonban voltak. Itt még nem volt magántulajdon. A magántulajdon csak az ősközösségi rend bomlásának és a *rabszolgatartó termelési mód (l.)* kialakulásának időszakában jelent meg. A magántulajdon kialakulása arra vezetett, hogy az ember kizsákmányolta az embert, a társadalom osztályokra tagozódott. A rabszolgaságban és a hűbériségben a magántulajdon volt a társadalmi viszonyok alapja. A magántulajdon a kapitalizmusban érte el legmagasabb fejlődési fokát. A magántulajdon ellentmondásban van a modern termelőerők fejlettségi színvonalával, ezért elkerülhetetlen, hogy a magántulajdont társadalmi tulajdon váltsa fel. Az ehhez vezető út: a szocialista forradalom és a proletariátus diktatúrájának megteremtése. A szocialista társadalomban a termelési eszközök szocialista tulajdona uralkodik, mégpedig két formában: össznépi, *szocialista állami tulajdon (l.)* formájában és *szövetkezeti-kolhoztulajdon (l.)* formájában; ezenkívül egyéni tulajdon is van. A kommunizmus második szakasza feltételezi egységes társadalmi tulajdonformának, a termelési eszközök kommunista tulajdonának kialakítását.

Túlmunka – az a munka, amelyet a munkások vagy az alkalmazottak a vállalatvezetőség rendelkezésére a megszabott normális munkanapon túl végeznek. A Szovjetunióban a Munka Törvénykönyve általában tiltja a túlmunkát. Kivételként csak néhány esetben engedélyezhető a

túlmunka: a társadalmi szerencsétlenségek és veszélyek elkerülését célzó intézkedések végrehajtására; a társadalmilag szükséges víz- és villanyszolgáltatás, csatornázás, közlekedés, posta és távíró- meg telefonszolgálat munkáját zavaró körülmények elhárítására; olyan megkezdett munka befejezésére, amelynek elmulasztása anyagveszteséget, géprongálódást okozhat, továbbá olyan gépek és felszerelések javítására és helyreállítására, amelyeknek leállása következtében sok dolgozó munkája megakadna. Túlmunka csak az illetékes szakszervezet beleegyezésével végezhető, több feltétel megtartása esetén: egy munkás évi túlóráinak száma nem haladhatja meg a 120 órát, s egymást követő két napon nem lehet több mint 4 óra. A 18. életévüket be nem töltött személyek, a várandós anyák terhességük negyedik hónapjától, valamint a szoptatós anyák nem végezhetnek túlmunkát.*

[*Magyarországon a Munka Törvénykönyve tartalmazza a túlmunka fogalmával, engedélyezésével, tilalmával, díjazásával stb. kapcsolatos rendelkezéseket.]

Túltermelés – a fizetőképes árukereslethez viszonyított árufelesleg formájában jelentkezik. Túltermelés a tőkésországokban észlelhető a *gazdasági túltermelési válságok (l.)* idején. Abban nyilvánul meg, hogy az eladatlan áruk tömege elönti a piacokat, az árak csökkennek, vállalatok bezárnak, a munkások elvesztik munkájukat és a munkanélküliek seregét növelik. A túltermelés rejtett formában a gazdasági válságok kirobbanása előtt keletkezik, amikor a termelés a legnagyobb méreteket éri el. Az eladatlan árukészletek már akkor kezdenek felhalmozódni, amikor a tőkések még különösen kedvezőnek tartják az értékesítési lehetőségeket, s az árak még magas színvonalon vannak. A túltermelés az időszakos gazdasági válságok körülményei között nem részleges, hanem általános, minden vagy csaknem minden ágazatra kiterjedő jelenség. Az árufelesleg, az áruk túltermelése a kapitalizmusban a tőke túltermelésének jellemzője. Ez nem abszolút túltermelés, mivel a dolgozó tömegek legelemibb szükségletei is kielégítetlenek maradnak; ez viszonylagos túltermelés, vagyis a fizetőképes kereslethez viszonyított árufelesleg. Azt jelenti, hogy a tőkés társadalomban viszonylagos tőkefelesleg képződik, a viszonylagos túlnépességgel együtt *(l. Tőkés felhalmozás általános törvénye, Viszonylagos túlnépesedés)*.

Turgot, Anne Robert Jacques (1727–1781) – a XVIII. század második felének francia polgári közgazdásza és államférfia, a *fiziokraták (l.)* iskolájának neves képviselője. Az „Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról" („Réflexions sur la formation et la distribution des richesses" – 1766) című köz-

gazdasági művében tovább fejleszti a fiziokraták alaptételeit. De a fiziokrata tanításokat megszabadítja feudális burkuktól, s a feudalizmus méhében utat törő tőkés társadalom követeléseit fejezi ki. *Quesnay (l.)* három osztályra osztotta fel a társadalmat. Turgot a termékeny és a terméketlen osztályokra való felosztást kiegészíti a tőkésekre és bérmunkásokra való felosztással. A „tiszta terméket" a természet ajándékának tekintette, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a föld ezt az ajándékát annak adja, aki megműveli. Ezért a „tiszta termék" földtulajdonosok által történő elsajátítását többször úgy ábrázolta, mint idegen munka elsajátítását. De a munkát csak konkrét formájában tárgyalta. A tőkés profitot a kamattal, a kamatot pedig a járadékkal hozta összefüggésbe, tehát a tiszta termék eredetét a természet ajándékának minősítette. Azt állította, hogy a munkabér a munkások közötti verseny eredményeképpen a létfenntartási eszközök minimumára korlátozódik. Pénzügyminiszter korában (1774–1776) a gyakorlatban igyekezett megvalósítani a fiziokraták gazdasági programját: a céhszabályzatok megszüntetését, adóreform és államigazgatási reform végrehajtását. De a nemesség szembeszállt a reformmal, amely sértette érdekeit. Az adóreform és a Turgot javasolta egyéb intézkedések végrehajtására csak a francia polgári forradalom (1789–1794) eredményeképpen került sor.

U

Új gazdasági politika (nep) – a proletárállam gazdasági politikája a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában. Az új gazdasági politika célja a szocialista gazdaság alapjainak létrehozása. A proletárállam úgy valósítja meg ezt a politikát, hogy az áru- és pénzviszonyokat felhasználva minden módon fejleszti a szocialista ipart, s erősíti az ipar és a parasztgazdaságok kapcsolatait, hogy a parasztgazdaságokat a szövetkezés útján bevonja a szocialista építésbe. A nep célul tűzte ki a tőkés elemek korlátozását, kiszorítását, majd felszámolását. A szovjet állam már az Októberi Szocialista Forradalom utáni első hónapokban hozzáfogott az átmeneti időszak gazdaságpolitikai alaptételeinek megvalósításához. De az országra rákényszerített polgárháború és a külföldi intervenció, valamint a súlyos gazdasági pusztulás miatt szükség volt a *„hadikommunizmus" (l.)* külön politikájára. A kommunista párt a polgárháború és a katonai intervenció befejeztével, 1921 tavaszán szervezte meg az új gazdasági politikára való áttérést, amely a „hadikommunizmus" politikájától való megkülönböztetésül kapta az új gazdasági politika elnevezést. A nep legfontosabb és döntő feladata az volt, hogy megteremtse a város és a falu gazdasági összefogását, a munkásosztály és a parasztság gazdasági szövetségét, s ily módon biztosítsa a szocializmus győzelmét, a kizsákmányoló osztályok felszámolását. A nep-re való áttérés intézkedései a következők voltak: a kötelező terménybeszolgáltatás felváltása terményadóval, a magánkereskedelem megengedése, miközben a gazdasági élet kulcspozíciói továbbra is a munkásosztály kezében maradtak. A X. pártkongresszus 1921-ben Lenin javaslatára határozta el, hogy a terménybeszolgáltatás helyett bevezetik a terményadót. Az ország gazdaságában ez idő tájt öt társadalmi-gazdasági szektor volt: a patriarkális gazdaság (főként paraszti naturális gazdaság), a kisárutermelés, a tőkés magángazdaság, az államkapitalizmus és a szocializmus. A háború pusztításai után csak a szocialista gazdasági formák fejlesztése útján nem lehetett

helyreállítani a gazdaságot. Bizonyos időre meg kellett engedni a magántőke megélénkülését, némi engedményekre volt szükség. A trockisták és a buharinisták csak a visszakozást, a kapitalizmus restaurációját látták a nep-ben. A Lenin vezette bolsevikok ellenben a tőkének tett részleges és időleges engedményeket az erőgyűjtés és a tőke ellen intézendő döntő támadás feltételének, a szocializmus győzelme feltételének tekintették. A nep viszonyai között kétoldalú ellentmondásos folyamat ment végbe. Egyrészt, bizonyos keretek között és bizonyos határokig, a gazdaság spontán elemei fejlődtek, a tőkés szektor növekedett, másrészt, a szocialista elemek sokkal gyorsabban és folytonosan, tervszerűen fejlődtek. D a Szovjetunió egész fejlődését a szocialista elemek szabták meg. A párt a nep-re való áttérést nem a kapitalizmus és a szocializmus békés együttélésének tekintette, hanem a „ki kit győz le" elve alapján folyó elkeseredett osztályharcnak. Ez a harc csakis a szocializmus javára dőlhetett el, mert a nagyipar, a közlekedés, a pénzügyi rendszer és a föld birtokában a szocialista állam uralkodott a gazdasági élet összes parancsnoki magaslatain, a nep révén a dolgozó parasztsággal biztosított szilárd szövetség pedig a proletárdiktatúrát, a szocializmusért vívott harc leghatásosabb fegyverét erősítette. Az ország iparosítási és a mezőgazdaság kollektivizálási politikájának végrehajtása a szovjet kereskedelem sokoldalú fejlesztésével együtt biztosította a szocializmus gazdasági győzelmét: a városi és a falusi magántőke kiszorítását, majd megsemmisítését. Az új gazdasági politika a szocializmus alapjának lerakása, vagyis az iparban, a kereskedelemben és a mezőgazdaságban a szocialista szektor osztatlan uralmának biztosítása után betöltötte feladatát. Az átmeneti időszak Szovjetunióban megvalósított gazdaságpolitikájának alapelveit a szocializmust építő más országok is alkalmazzák, de konkrét történelmi viszonyaiknak megfelelően.

Újjáalakítási időszak a Szovjetunióban – a népgazdaság korszerű technika alapján végrehajtott átépítése az első és a második ötéves terv időszakában (1928–1937). Az ipart, a mezőgazdaságot, a közlekedést és a többi népgazdasági ágat új, korszerű technikával szerelték fel. Az iparban egészen új, a Szovjetunióban azelőtt ismeretlen termelési ágakat létesítettek (szerszámgép-gyártás, gépkocsi- és repülőgép-ipar, energetikai ipar stb.), az ipar részére új tüzelőanyag- és nyersanyag-bázisokat tártak fel. Ezerszámra építettek fel új iparvállalatokat, a régieket pedig teljesen átalakították. 1937-ben az új és az újjáalakított vállalatok adták az egész ipari termelés nagy többségét. A mezőgazdaságot gépekkel látták el. Mindennek eredményeképpen a Szovjetunió erősen növelte az ipari termelés

volumenét, s az ipari termelés méreteit tekintve Európában az első helyre került. *(l. Szocialista iparosítás.)*

Újratermelés – a termelési folyamat állandó megújulása, ismétlődése. Az újratermelés magában foglalja a társadalmi termék és a termelési viszonyok újratermelését. Az újratermelésnek két típusát különböztetjük meg: az egyszerű újratermelést és a bővített újratermelést. Az egyszerű újratermelés a termelési folyamat megismétlése a korábbi méretekben. A bővített újratermelés a termelési folyamat megismétlése a korábbinál nagyobb méretekben. Az utóbbi esetben a társadalom nemcsak pótolja a felhasznált anyagi javakat, hanem ezeken felül pótlólagos termelési eszközöket és egyéni fogyasztási cikkeket is termel. A kapitalizmus előtti alakulatokra a termelés roppant lassú fejlődése jellemző. A kapitalizmust és a szocializmust a bővített újratermelés jellemzi. Az újratermelés jellegét a társadalomban uralkodó termelési mód határozza meg *(l. Tőkés egyszerű újratermelés, Tőkés bővített újratermelés, Szocialista bővített újratermelés).*

Ultraimperializmus – *Kautsky (l.)* által 1915-ben megfogalmazott opportunista elmélet arról a lehetőségről, hogy az imperializmus újabb fejlődési fokra emelkedhet, amikor az imperialista államok közötti harcot a nemzetközi méretekben egyesült finánctőke egységes szervezete váltja fel. Kautsky azt állította, hogy ez az egységes világtröszt elháríthatja a tőkésállamok közötti háborúkat, a fegyverkezési hajszát, a termelés anarchiáját és a gazdasági válságokat. Lenin „A II. Internacionálé csődje", „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében és több más munkájában megsemmisítő csapást mért az ultraimperializmus elméletére. Lenin bebizonyította, hogy Kautsky imperializmusról és ultraimperializmusról szóló elmélete elszakítja az imperializmus politikáját a gazdasági élettől, s figyelmen kívül hagyja az imperializmus egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődésének törvényét. Az imperializmusban a végsőkig kiéleződnek a kapitalizmus összes ellentmondásai; így lesz az imperializmus a szocialista forradalom előestéje. Az imperializmus korában végbemenő egyenlőtlen politikai és gazdasági fejlődés miatt lehetetlen az imperialisták hosszan tartó, békés szövetsége, s kiéleződnek az imperialisták közötti ellentétek. Az ultraimperializmus elmélete szépítgeti az imperializmust, s ellentmondásainak és fekélyeinek takargatására törekszik. Örökkévalóvá akarja tenni az imperializmust, a munkásokat pedig arra akarja rávenni, hogy törődjenek bele a monopóliumok elnyomó uralmába. Azt az illúziót terjeszti a munkások között, hogy lehetséges a kapitalizmus új fejlődési szakaszába való átmenet, amely-

ben nem lesznek ellentmondások, antagonisztikus konfliktusok. Az ultraimperializmus elmélete és a szervezett kapitalizmus ezzel rokon elmélete az első és különösen a második világháború után széles körben elterjedt a polgári közgazdászok között. A reformisták a második világháború után mesterségesen új elméletet tákoltak össze az egységes tőkés világállam megalakításáról, amelyben az egyes országok nemzeti szuverenitása megszűnik. Ez az elmélet Kautsky ultraimperializmusról hirdetett elméletének egyik változata, amely a *kapitalizmus általános válságának (l.)* új szakaszában kialakult feltételekhez idomul.

Utópikus szocializmus – a szocialista tanítások korai formája, amely megelőzte a tudományos szocializmust, a marxizmust. Az utópikus szocializmus a *tőkés termelési mód (l.)* születésével együtt alakult ki. A dolgozó tömegeknek a kizsákmányolás elleni tiltakozását fejezte ki a kapitalizmus korai fejlődési szakaszában, amikor a munkásosztály fellépett a bérrabszolgaság és a tőkés kizsákmányolás rendszere ellen, de még nem ébredt világtörténelmi szerepének tudatára, még nem értette meg, hogy a munkások felszabadítása maguknak a munkásoknak az ügye. 1516-ban látott napvilágot *Morus* Tamás *(l.)* könyve, amely az utópista nézetek első kifejtésének tekinthető. A XVII. században a korai utópikus szocializmus egy másik képviselője lépett fel: *Campanella* Tommaso *(l.)*, aki a „Napállam" című könyvében tovább fejlesztette a szocializmus eszméit. Az utópikus szocializmus legmagasabb fokát a XVIII. század végén és a XIX. század első felében érte el, amikor kibontakozott *Saint-Simon (l.)*, *Fourier (l.)* és *Owen (l.)*, az utópikus szocializmus nagy képviselőinek tevékenysége. Nézeteik a munkásosztály és a burzsoázia közötti fokozódó ellentéteket fejezték ki. Az utópikus szocializmus jelentős szerepet töltött be a politikai gazdaságtan fejlődésében. Az utópikus szocializmus nagy képviselőinek az a legnagyobb érdemük, hogy élesen bírálták a kapitalizmust, felfedték több lényeges belső ellentmondását. A szocialista utópisták a kapitalizmussal a szocializmust állították szembe. Először vetették fel a szocializmusnak mint egy új termelési rendszernek a kérdését. Kifejtették, hogy a szocializmusban a termelés szervezése és a munka termelékenysége összehasonlíthatatlanul magasabb fokra emelkedik majd, mint a kapitalizmusban. Az utópikus szocializmus nagy képviselőinek munkáiban néhány zseniális előrelátás található a szocialista rendszerről, például a dolgozók közötti verseny szerepéről, a munkának az ember elsőrendű életszükségletévé való átalakulásáról, a munkához való jog realizálásáról, a város és a falu közötti ellentét megszün-

tetéséről, az állam elhalásáról stb. Az utópikus szocializmus legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy hirdetői nem értették meg a proletariátus szerepét, tagadták általában az osztályharcot és különösen a forradalmi tevékenységet. Lenin írta: az utópikus szocializmus „nem tudta sem a kapitalista bérrabszolgaság lényegét megmagyarázni, sem a kapitalizmus fejlődésének törvényeit feltárni, sem azt a *társadalmi erőt* megtalálni, amely képes arra, hogy egy új társadalom alkotója legyen". (*Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 7. old.) A társadalom új, szocialista elveken alapuló átalakításának útját az utópista szocialisták csak eszméik propagálásában látták. Propagandájuk elsősorban a társadalom felvilágosult rétegei felé irányult, vagyis a polgári társadalom uralkodó osztályainak szólt. Az osztályharc fejlődésével és a tudományos szocializmus kialakulásával az utópikus szocializmus reakciós szerepet kezdett betölteni, mivel a dolgozókat letérítette a társadalom átalakításának forradalmi útjáról. Oroszországban a XIX. század közepén bontakozott ki az utópikus szocializmus, amely a jobbágyság elleni harc sajátos formáját öltötte. Az orosz utópikus szocializmust a forradalmi demokratikus átalakulások eszméje és forradalmi szellem hatotta át. Képviselőinek (Herzen, Ogarjov, Csernisevszkij, Selgunov) az a történelmi érdemük, hogy nemcsak megalapozták a parasztforradalom szükségességét, hanem forradalomra is buzdították a parasztmegeket. Az orosz utópikus szocializmus ebben különbözik a nyugat-európai utópikus szocializmustól.

Uzsoratőke – a kamatozó tőke különleges történelmi formája, amely a rabszolgatartó és a hűbéri rendre, valamint a fejletlen tőkés viszonyokra jellemző. Az uzsoratőke az ősközösségi rend bomlása idején tűnt fel, a már kialakult vagyoni egyenlőtlenség talaján, amikor az ősközösség gazdag és szegény családokra tagozódott. Az uzsoratőke siettette az ősközösség további bomlását és a rabszolgatartó rendre való áttérését. Az uzsoratőke részt vett a rabszolgák és a jobbágyparasztok kizsákmányolásában, mégpedig úgy, hogy kölcsönt adott a rabszolgatartóknak és a hűbéruraknak, s a kölcsön kamatát végső soron a rabszolgák és a jobbágyok többletmunkájából (gyakran pedig még szükséges munkájából is) kapta meg. Az uzsorások közvetlenül kizsákmányolták a kistermelőket, mivel kölcsönt adtak nekik, s kamatot szedtek tőlük. Az uzsoratőke jellemző sajátossága a rendkívül magas kamat, amely az ókori Rómában évente 50%-ra, egyes esetekben 100%-ra emelkedett, a középkorban pedig 100–200%-ot, sőt még ennél is magasabb színvonalat ért el. Az uzsoratőke a hűbériség bomlásának

időszakában előkészítette a tőkés termelési mód kialakulásának feltételeit, mert egyrészt meggyorsította a kistermelők tönkretételét és proletarizálódását, s bérmunkásokká változtatta őket, másrészt meggyorsította a későbbiek során ipari tőkévé átalakult pénztőke felhalmozását. De a kapitalizmus kialakulásához szükséges bizonyos feltételek megteremtésén kívül fékezte is a kapitalizmus fejlődését, mert elősegítette a régi termelési mód fennmaradását. A kapitalizmusban a kamatot hozó jellegzetes tőkeforma a *kölcsöntőke (l.)*, bár az uzsoratőke továbbra is megmarad, s kizsákmányolja a kisárutermelőket, mégpedig különösen a gyarmati és a függő országokban, ahol létezését és fejlődését előmozdítja az imperialista elnyomás és a társadalmi-gazdasági viszonyok elmaradottsága.

Ü

Ültetvény – a tőkésországokban olyan nagygazdaság, amelyen túlnyomórészt különleges ipari növényeket: kávét, cukornádat, teát, gyapotot, dohányt stb. termelnek.* Az ültetvényes tőkés gazdaság keletkezése és fejlődése – különösen a gyarmati országokban – a földek meghódításával és rabszolgamunka alkalmazásával, a természeti kincsek kirablásával, a gyarmatok helyi népességének tönkretételével és kipusztításával függ össze. A mai tőkés ültetvényeken a bérmunkán kívül különböző formájú kényszermunkát is alkalmaznak.

[* A magyar üzemszervezési szaknyelvben az ültetvény kifejezés használatos – a társadalmi viszonyoktól függetlenül – különféle állandó növénykultúrák telepítésére (pl. gyümölcs, szőlő, komlóültetvény, erdő stb.) is.]

Ütemes (egyenletes) termelés – az iparvállalat munkájának olyan szervezése, amely biztosítja, hogy az egész vállalat és minden egyes termelőegysége minden időszakban (naponta, dekádonként, havonta stb.) egyenletesen teljesítse gyártmánykibocsátási ütemtervét. A termelés ütemessége kedvezően befolyásolja a vállalat gazdasági helyzetét, különösen a termelési kapacitás teljesebb kihasználásának lehetőségét. A termelés dekádonkénti ütemességét azon mérik le, hogy egy-egy dekádban a havi termelési volumen mekkora hányadát állították elő. Egyfajta terméket folyamatos tömeggyártásban előállító vállalat termelésének egyenletességét a futószalag mozgására megszabott ütem betartásának ellenőrzése útján mérik. Az előírt termelési ütem betartását úgy érik el, hogy biztosítják a zavartalan és teljes anyagi és műszaki ellátást, az egyes termelőegységek közötti helyes termelési arányokat, a termelés specializálását, az operatív tervezés pontosságát, jól szervezik meg a diszpécser-szolgálatot.

Üzem – az iparvállalat termelőegysége, amelyben meghatározott késztermékeket vagy félkész termékeket állítanak elő, esetleg bizonyos szolgáltatásokat végeznek (javítás, csomago-

lás). A vállalatok üzemei a gyártott termékek fajtája, választéka, a termelés szakaszai, illetőleg a gyártási folyamatok technológiája, vagy a feldolgozott anyagok fajtái szerint specializálódhatnak. A termelési folyamatban betöltött szerepük szerint megkülönböztetnek alapüzemeket (termelőüzemeket) és segédüzemeket. Az alapüzemek meghatározott félkész termékek (alkatrészek, szerelési részegységek) vagy készítermékek gyártására specializálódnak. Ez főként a megmunkáló és a szerelő üzemekre jellemző. Autógyárakban például karosszéria-, alváz- és motorüzem, személygépkocsi- vagy tehergépkocsiszerelő-üzem stb.; cipőgyárakban: férficipő-, női cipő-üzem stb.; vegyészeti gyárakban: kénsav-, szuperfoszfátüzem stb. különböztethető meg. A technológiai folyamatok jellegét és a megmunkált anyagok fajtáját tekintve megkülönböztetnek például kohóüzemet, acélgyártó üzemet, hengerdét, acélidom-öntödét, vasöntödét, rézöntödét stb. Az üzemek műhelyekre, műhelyrészlegekre stb. oszlanak, amelyeket a művezetők vagy a részlegvezetők irányítanak. Az üzem a vállalat igazgatója által jóváhagyott terv szerint, az önálló elszámolás alapján dolgozik. Az üzemvezető határozza meg a terveket a művezetőknek (részlegvezetőknek), s ellenőrzi e tervek teljesítését. Az üzemvezető felel az ésszerű munkaszervezésért, az összes tervmutatók teljesítéséért, a gyártott termékek minőségéért és komplettségéért, az üzem dolgozóinak egészséges és biztonságos munkafeltételeiért.

Üzemi költségek (üzemi közvetett, illetve általános költségek) – az üzemek igazgatási és termeléskiszolgálási költségei, amelyekkel közvetlenül nem terhelhetők az üzem gyártmányai. Az üzemi költségek közé tartoznak: az üzemi személyzet fenntartási költségei; az épületek, felszerelések, leltári tárgyak fenntartási költségei; az épületek, felszerelések és az általános üzemi használatban levő leltári tárgyak értékcsökkenése; a kísérleti, kutatási, ésszerűsítési és találmányi költségek; a munkavédelmi és egyéb termelési jellegű költségek. A tervezett üzemi költségeken kívül a beszámolási időszak üzemi költségeibe foglalják az improduktív üzemi költségeket is, például az üzem hibája miatt kifizetett álláspénzeket, az üzemi anyagraktárakat ért károkat, az anyaghiányok költségeit stb.* A vállalat üzemi költségeinek előirányzata az alapüzemek költségeit összesíti. A segédüzemek költségeit nem foglalják be az üzemi költségek előirányzatába, hanem az alapüzemnek teljesített segédüzemi szolgáltatásként számolják el, s közvetlenül átviszik az önköltségre. Az egytípusú termékeket gyártó ágazatokban rendszerint a fő termelőtevékenységgel összefüggő munkabérek arányában terhelik meg az üzemi költ-

ségekkel a gyártott termékeket. A különféle termékeket gyártó ágazatokban kombinált módszert alkalmaznak erre a célra: az egyes költségtételeket a legjellemzőbb ismertetőjelek alapján osztják el.

[* Magyarországon a nomenklatúra némileg eltér, pl. a kísérleti és kutatási költségekre nem az üzemi költségek, hanem a műszaki fejlesztési alap nyújt fedezetet.]

Üzleti titok – a tőkésvállalatok termelési, kereskedelmi és pénzügyi műveleteinek titkossá tétele, amelynek az a célja, hogy a konkurrensek, saját vállalatuk munkásai és a közvélemény elől eltitkolják az extraprofit szerzésére irányuló termelési és pénzügyi politikájuk jellegét és tényleges profitjuk nagyságát. A tőkések és egyesüléseik eltitkolják a termelés technikájára, technológiájára és költségeire, valamint az értékesítés feltételeire vonatkozó adatok legnagyobb részét. Mindezeket az adatokat olyan „üzleti titokként" kezelik, amelyeknek nyilvánosságra hozatala megkárosítaná a tőkés cégeket. A szocialista vállalatokban nincs üzleti titok. Ezek a vállalatok kicserélik egymással tapasztalataikat, széleskörűen népszerűsítik a legjobb termelési módszereket. A szocialista vállalatok pénzügyi tevékenységét teljesen a népgazdasági terv határozza meg, s a szocialista állam ellenőrzi. Ugyanakkor a szocialista állam szigorúan védelmezi az államtitkot, amelynek nyilvánosságra hozatala megkárosítaná a népet, ártana a honvédelemnek.

Vagyoni viszonyok – tulajdonviszonyok, amelyek csak jogi kifejezései a *termelési viszonyoknak (l.)*. A tőkésországokban a vagyoni viszonyok a termelési eszközök magántulajdonán, az ember kizsákmányolásán alapulnak. Az jellemző rájuk, hogy egyre nagyobb szakadék támad a nagytulajdonosok maroknyi csoportjának növekvő gazdagsága és a dolgozó nép túlnyomó többségének elnyomorodása között. Például az Egyesült Államokban 1953-ban a népesség egytizedét kitevő legszegényebb családoknak és magányosoknak jutott a lakosság egész egyéni jövedelmének 1%-a, a következő tizednek 3%-a, az ezután következő tizednek 5%-a, az összes családok és magányosok leggazdagabb egytizede pedig a lakosság egyéni jövedelmének 31%-át szerezte meg. Ha ehhez még hozzászámítjuk a korporációk fel nem osztott profitját is, akkor kitűnik, hogy a tőkések gazdagsága és a proletárcsaládok szegénysége közötti szakadék még nagyobb.

A szocialista társadalomban a dolgozók vagyoni helyzetét az jellemzi, hogy a termelési eszközök a szocialista társadalom tulajdonában vannak, az ember kizsákmányolása megszűnt, a munka díjazása a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelően történik, a nemzeti jövedelem elosztása pedig az egész társadalom és minden egyes tagja jólétének növekedését szolgálja.

Választék – az egyes gyártmányfajták összetétele vagy aránya valamely vállalat vagy termelési ág termelésében, vagy valamilyen árucsoportban. A termékek választéka a minőség és a márka szempontjából is jellemzi a termelés összetételét. A Szovjetunió állami népgazdasági terve pl. meghatározott választékban szabja meg a termékek termelési feladatát. A termékválaszték meghatározásakor a szocialista társadalom szükségletei az irányadók. A szocialista vállalatok a választéki tervfeladatokat ugyanúgy kötelesek teljesíteni, mint a teljes termelési tervet. A kereskedelmi vállalatok a fogyasztók igényei alapján tervezik meg árucikkeik választékát.

Vállalatból kivont eszközök – a könyvelési mérleg aktív tételeinek külön csoportja, amelyhez az állami költségvetési befizetések, valamint a vállalat egyéb befizetései és nyereségbefizetési tételei tartoznak, vagyis azok az eszközök, amelyek már nem vesznek részt az illető vállalat eszközforgalmában.

Vállalati alap (a Szovjetunióban)* – a szocialista vállalatok olyan különleges alapja, amely a termelés tökéletesítését és a dolgozók szociális és kulturális életkörülményeinek megjavítását szolgálja. Vállalati alapot minden önálló elszámolású és önálló könyvelési mérleggel rendelkező állami iparvállalat képez. A vállalati alap képzésének feltételei: az árutermelésre globálisan és fontosabb termékek szerint megszabott állami terv, valamint az önköltségcsökkentési feladatok és a nyereségi terv teljesítése vagy túlteljesítése. E feltételek teljesítése esetén a vállalat közvetlenül rendelkezhet bizonyos összegekkel. A vállalati alap részesedését termelési ágak szerint határozzák meg a tervezett nyereség 1—6%-ában és a terven felüli nyereség 20—25%-ában. A nyereséget nem tervező vállalatok a tervezett önköltség csökkentése révén elért megtakarításból növelik vállalati alapjukat. A vállalati alap eszközei az új technika bevezetésére, a működő berendezés korszerűsítésére, a termelés bővítésére, a tervezett beruházásokon felül lakóházak építésére és tatarozására, a vállalati dolgozók szociális és kulturális szükségleteinek kielégítésére, a munkások, alkalmazottak, mérnökök és technikusok egyéni premizálására, alkalmi segélyezésére, jutányos üdültetésre vagy szanatóriumi beutalásra, étkezők és klubok felszerelésére stb. használják fel. A vállalati alap a dolgozók egész kollektíváját anyagilag is ösztönzi a vállalati munka mennyiségi és minőségi mutatóinak megjavítására.

[* Magyarországon: „vállalatfejlesztési alap"; képzésének feltételei és felhasználásának céljai némileg eltérnek a szovjet gyakorlattól.]

Vállalati belső forgalom – a vállalat összes üzemeinek – a halmozódásra való tekintet nélkül – egyszerű összegezéssel számításba vett és pénzben kifejezett termékei és szolgáltatásai.* A vállalati belső forgalom, a teljes termelési érték mellett, a vállalat termelési volumenét jellemző egyik kiegészítő mutatószám. A vállalati belső forgalom magában foglalja a vállalat egyes üzemei által termelt, illetve megmunkált összes nyers munkadarabokat, alkatrészeket, szerelési egységeket és gyártmányokat, valamint a vállalat különböző alap- és segédüzemei által belső vállalati célokra teljesített különféle szolgáltatásokat (például saját termelésű gőz, generátorgáz, sűrített levegő termelését, a berendezések felújítását, az üzemi szállítást stb.). *(l. Bruttó forgalom.)*

[* A magyar tervezési gyakorlatban: halmozott termelési érték, amelynek megtervezése akkor szükséges, ha a teljes termelési érték változása nem érzékeltetheti a vállalatra háruló munkavolumen változását (pl. a kooperáció mértékében bekövetkező változást).]

Vállalati kölcsöneszközök a Szovjetunióban – olyan pénzeszközök, amelyeket a vállalatok és a gazdasági szervezetek rövidlejáratú bankhitel formájában kapnak anyagi értékekből idénykészletek (részben nem idénykészletek) képzésére, idényszerű költségeik fedezésére, úton levő áruk elszámolási okmányaira, valamint *saját forgóeszközeikből (l.)* nem fedezhető tervszerű kiadásaik fedezésére. A kölcsöneszközök használata nagyon elterjedt a mezőgazdasági nyersanyagok begyűjtése, a kereskedelmi áruforgalom és a késztermékek értékesítése területén. A kolhozok idényszerű vetőmag- és műtrágya-készletek képzésére, takarmány vásárlására és egyéb célokra használnak kölcsöneszközöket. A vállalatok rövidlejáratú hitel formájában, meghatározott időtartamra és célra kapnak kölcsöneszközöket. A kölcsöneszközök használatáért a vállalatok és a gazdasági szervezetek megszabott nagyságú kamatot fizetnek az Állami Banknak. A hitel visszafizetésének időpontját a meghitelezett anyagi készletek körforgásának tervezett időtartamával összhangban állapítják meg. A vállalatok és a gazdasági szervezetek forgóeszközeinek „saját" és kölcsöneszközökre osztása arra ösztönzi a vállalatokat, hogy észszerűen és takarékosan használják fel forgóeszközeiket, meggyorsítsák forgóeszközeik megtérülését. A forgóeszközöknek ez a felosztása megegyezik az önálló elszámolás érdekeivel, lehetővé teszi, hogy a vállalatokat és a gazdasági szervezeteket a termelés, az elosztás és a forgalom menetéből eredő tényleges szükségletüknek megfelelően lássák el eszközökkel, a pénzügyi és a hitelügyi szerveknek (a bankoknak) pedig módot ad a vállalatok és a gazdasági szervezetek pénzügyi ellenőrzésére.

Vállalati munka minőségi mutatószámai – a vállalat termelési lehetőségeinek kihasználási hatékonyságát jellemző mutatószámok. Ide tartoznak pl. a következők: az állóalapok, a berendezés kihasználásának mutatószámai (pl. a martinkemencék fenékterületének egy négyzetméteréről nyert acél mennyisége, a szerszámgépek termelékenysége, a vasúti kocsifordulók ideje stb.); a forgóalapok kihasználásának mutatószámai (a termékegységre jutó nyersanyag-, tüzelőanyag- és villamosenergia-felhasználás) és az egységnyi nyersanyagból termelt késztermékek normái (az egységnyi ércből termelt fém, az egységnyi magból sajtolt olaj stb.). A mezőgazdaság legfontosabb minőségi mutatószámai: a földterület kihasználása (a 100

hektár, hold stb. mezőgazdasági haszonterületre jutó tej- vagy hústermelés, a 100 hektár, hold stb. vetésre jutó sertéshús-mennyiség), a haszonállatok és a baromfi produktivitása (egy takarmányozott tehénre jutó évi tejhozam, egy juhra jutó évi gyapjúhozam, egy tyúkra jutó évi tojáshozam, a haszonállatok napi átlagos élősúly-gyarapodása stb.), a különböző mezőgazdasági növények (búza, burgonya, káposzta, vetett füvek stb.) terméshozama. A vállalat gazdasági munkáját jellemző átfogó minőségi mutatószám a munka termelékenységének növekedése, az önköltség csökkenése, a jövedelmezőség stb. A minőségi mutatószámok az összes tervszámítások alapjai, s kiterjedten használatosak az egyes vállalatok és népgazdasági ágak belső tartalékainak feltárására. E mutatószámok segítségével értékelik és hasonlítják össze a különböző vállalatok gazdasági tevékenységét.

Vállalati tervezés – a szocialista iparvállalatnak és egyes üzemrészeinek (üzem, műhely stb.) gazdasági és termelési tevékenységét előirányzó tervek összeállítása és teljesítésük megszervezése. A vállalati tervezés, amelyet a vállalat igazgatója szervez meg, arra irányul, hogy széleskörűen kibontakoztassa a dolgozók alkotó kezdeményezését. A vállalati tervezéshez tartozik: a műszaki-gazdasági és az operatív termelési tervezés; a vállalat, az üzemek, műhelyek és az egyes munkahelyek termelési programjának kidolgozása; a műszaki fejlesztési tervek kidolgozása, a korszerű technológia meghonosítása és különféle szervezési-műszaki intézkedések megvalósítása; a munkaszervezés és a bérezés; a vállalat anyagi-műszaki ellátása és termékeinek értékesítése; a termelés önköltségének tervezése és a vállalat pénzügyi tervének összeállítása. A vállalati tervezés legfontosabb feladata: a vállalatnak megszabott *műszaki-termelési-pénzügyi terv (l.)* mennyiségi és minőségi teljesítésének és túlteljesítésének biztosítása. Ez megkívánja, hogy a vállalatok ütemesen és egyenletesen termeljenek, feltárják és hasznosítsák a termelés belső tartalékait, általánosítsák és minden területen felhasználják a termelési újítók, az élenjáró munkabrigádok, műhelyek és üzemek legjobb tapasztalatait.

Vállalatok forgóeszközeinek forgási sebessége – a vállalati forgóeszközök megtérülésének időtartamát jellemző mutatószám. A vállalatok forgóeszközeinek forgási sebessége a vállalatok gazdasági tevékenységének egyik legfontosabb mutatószáma. A forgóeszközök megtérülésének meggyorsítása lehetővé teszi, hogy a vállalat kisebb mennyiségű forgóeszközzel teljesítse tervét, elősegíti a termelés növelését és az önköltség csökkentését is. Minél többször térülnek meg a forgóeszközök

bizonyos időszak alatt, annál kevesebb forgóeszköz szükséges ugyanakkora termékmennyiség gyártásához. A forgási sebesség megállapításához meg kell határozni a forgóeszközökkel lebonyolított forgalom (a megtérülés) volumenét, a forgóeszközök átlagos állományát és a forgási napok számát. A késztermékekbe fektetett eszközök (nyersanyagok, alap- és segédanyagok, leltári tárgyak, szerszámok) forgási sebességének kiszámításakor az anyag- és nyersanyag-felhasználás költségeiből vagy az értékesítés volumenéből kell kiindulni. A forgóeszközök forgási sebessége a következőképpen számítható ki. Ha egy évben 30 millió rubel értékű késztermékeket értékesítettek, s a forgalomban levő eszközök havi átlagos összege 3 millió rubel, akkor a forgóeszközök forgási sebessége $\frac{30 \text{ millió}}{3 \text{ millió}} = 10$ megtérülés egy évben. Ez a képlet leegyszerűsített, mert a forgóeszközök összegén kívül az állóeszközök értékének egy részét is tartalmazza. A megtérülés ideje (forgási idő) napokban mutatja a megtérülés időtartamát. Ezt a mutatószámot úgy számítják ki, hogy egy bizonyos időszak (az adott esetben egy év) napjainak számát elosztják a megtérülések számával. Tehát a megtérülés napokban kifejezett ideje az adott esetben $\frac{360}{10} = 36$ nap.

A megtérülések ideje a forgási sebesség kiszámítása nélkül is meghatározható, mégpedig úgy, hogy a forgóeszközök átlagos állományát az adott időszak napjainak számával megszorozzák, és a szorzatot az értékesített termékmennyiség pénzben kifejezett volumenével elosztják. Példánkban a megtérülés ideje $\frac{3 \text{ millió} \times 360}{30 \text{ millió}} = 36$ nap.

Vállalatok krónikus kihasználatlansága – a tőkésvállalatok termelési kapacitása jelentős részének állandó kihasználatlansága, a kapitalizmus általános válságának egyik jellemző vonása. A kapitalizmus általános válságának időszakáig a vállalatok kihasználatlansága főként a gazdasági válságok és a depressziók időszakában volt észlelhető, vagy olyan esetekben következett be, amikor az egyenlőtlen fejlődés miatt a más ágazatok felvevőpiacául szolgáló egyes ágazatok fejlődésükben elmaradtak. A vállalatok kihasználatlansága az első világháború óta a kapitalizmus összes ellentmondásai kiéleződésének talaján krónikus jelenség lett. A legnagyobb tőkésországok ipara a két világháború közötti időszakban kapacitásának legfeljebb $^2/_3$-át használta ki. Az Egyesült Államok acélipara 1958 májusában kapacitásának mindössze 46%-át használta ki. A vállalatok krónikus kihasználatlansága azt mutatja, hogy a mai kapitalizmus képtelen teljesen kihasználni a társadalom termelőerőit.

Vállalaton belüli önálló elszámolás – a vállalatok üzemeiben, műhelyeiben, termelőbrigádjaiban, munkahelyein és funkcionális osztályain (műszaki osztály, szerkesztés, ellátási osztály stb.) a tervek teljesítése és a gazdaságosság érdekében alkalmazott önálló elszámolás. A vállalaton belüli önálló elszámolás erősíti a termelés ellenőrzését, növeli a dolgozók anyagi érdekeltségét a termelés eredményeiben. Az önálló elszámolású üzemekben rendszerint feladatokat állapítanak meg a termelés volumenére, a dolgozók létszámára, a dolgozók kategóriái szerint a munkabéralap nagyságára, meghatározzák az anyagfelhasználás limitjét, az üzem gyártmányainak önköltségét, általános költségeinek limitjét stb. Az üzem önálló elszámolása az összes üzemi költségek pontos nyilvántartására és e költségeknek a termelés mennyiségi és minőségi mutatóival való egybevetésére támaszkodik. Ha a munkák teljesítésével vagy túlteljesítésével egyidejűleg a megszabott limithez (normához) képest csökkennek a ráfordítások, ez azt jelenti, hogy az üzem jövedelmezően dolgozik. Ennek megfelelően határozzák meg a legjobb eredmények elérésére és a gazdaságosságra serkentő anyagi ösztönzést. A vállalaton belüli önálló elszámolás megszervezése és megszilárdítása sokban függ a gondosan kidolgozott normázási rendszertől. A vállalaton belüli önálló elszámolás megfelelő formájának kialakítására hatással van: a gyártási típus (tömeggyártás, sorozatgyártás, egyedi gyártás), az alkalmazott technológia, a műszaki felszereltség foka, a termelés mérete, jellege (alaptermelés, segédüzemi vagy kisegítő termelés) stb. A vállalaton belüli önálló elszámolás különbözik a vállalati *önálló elszámolástól. (l.).*

Vállalkozói nyereség – a profit egy része, amelyet az ipari és a kereskedelmi tőkések kapnak meg, miután a pénztőkésnek kifizették a kölcsönkamatot. Mivel a vállalkozói nyereség és a kamat az értéktöbblet formái, ezek forrása a bérmunkások többletmunkája.

Váltásegyüttható – *l. Műszakegyüttható.*

Váltó – szigorúan megszabott formában adott írásos adóskötelezvény, amely feljogosítja birtokosát (a váltóbirtokost), hogy a kötelezvényt aláíró személytől (a kibocsátótól) a váltón feltüntetett összeg meghatározott határidőben való kifizetését követelje. A váltó és a váltóforgalom a középkorban keletkezett, de széleskörűen csak a *kereskedelmi hitel (l.)* kifejlődésével, a kapitalizmusban terjedt el. A váltó lehet saját váltó és idegen váltó. A saját váltó: az adósnak a hitelező nevére kiállított kötelezvénye. Az idegen váltón, amelyet más néven intézvénynek neveznek, a hitelező (kibocsátó) utasítja az adóst (az intézvényezettet), hogy egy har-

madik személynek (a rendelvényesnek) fizessen meghatározott összeget. A váltók másra átruházhatók. Átruházáskor a váltó hátoldalára speciális szöveget, forgatmányt vezetnek rá, amely az új váltóbirtokost feljogosítja a követelés behajtására. Ha az eredeti kibocsátó megtagadja a fizetést, a követelés a forgató ellen érvényesíthető. A váltó a tőkés hitelrendszerben forgalmi eszközként is használatos. A Szovjetunióban az 1930–1931. évi hitelreform megszüntette a váltóforgalmat. A váltóforma használata bizonyos mértékig csak a Szovjetunió külkereskedelmében maradt meg.*

[*Magyarországon a felszabadulás után hasonló fejlődés ment végbe.]

Váltóárfolyam – külföldi váltó (vagy bankjegy, vagy csekk) helyi valutában kifejezett ára; valamely ország pénzegysége és más országok pénzegységei közötti átváltási viszony. Az aranyforgalomnak és a bankjegyek aranyra való szabad beválthatóságának viszonyai közt az arany csak az országok közötti fizetési kötelezettségek végső különbözetének kiegyenlítésére szolgált általános fizetési eszközként. A folyó elszámolások a hitelkapcsolatok alapján, a kölcsönös kötelezettségek kiegyenlítése révén bonyolódtak le (ez napjainkban még nagyobb méreteket ölt). A váltóárfolyam azzal kapcsolatban keletkezett, hogy a nemzetközi elszámolásokat váltók közbeiktatásával bonyolították le. A váltóárfolyam alapja a megfelelő valuták aranytartalma (paritása). Ha a valuták szabadon beválthatók aranyra, s az arany szabadon szállítható az egyik országból a másikba, a váltóárfolyam csak az arany szállítási költsége által megszabott határok közt térhet el spontánul az aranyparitástól. Ha ez az eltérés meghaladja ezeket a határokat, a fizetéseket előnyösebb arannyal és előnytelenebb követelések megvásárlása és átruházása útján lebonyolítani. A váltóárfolyam ingadozása az ország *fizetési mérlegétől (l.)* függ. A váltóárfolyam a valuták aranyra való szabad beválthatóságának megszűnése után, a papírpénzforgalom viszonyai között erős és gyakori ingadozásoknak van kitéve, amelyek nemcsak a fizetési mérleg állapotával függnek össze, hanem a pénz elértéktelenedésével és az egész gazdasági konjunktúra alakulásával is.

Váltók leszámítolása – az a művelet, amikor a bank a váltókat lejáratuk előtt megvásárolja tulajdonosaiktól, rendszerint az ipari és a kereskedelmi tőkésektől. A bank a váltók leszámítolásakor bizonyos nagyságú kamatot visszatart saját javára, a váltók pedig átmennek a bank tulajdonába, amely lejáratkor a váltó intézvényezettjétől kapja meg a váltón feltüntetett összeget. A váltók leszámítolása lehetővé teszi az ipari és a kereskedelmi tőkéseknek,

hogy meggyorsítsák váltóban lekötött tőkéjüknek készpénzzé való átalakulását. A váltók leszámítolása tehát meggyorsítja a tőke megtérülését. Az ipari fellendülések időszakában a váltók leszámítolását kiterjedten használják fel spekulációs célokra; ennek következtében fokozódik a túltermelési válság.

Változatlan árak – olyan árak, amelyek segítségével különböző évekre vonatkoztatva egyformán értékelnek bizonyos fajtájú (vagy választékú) termelést. A változatlan árakat arra használják fel, hogy bizonyos időszakra meghatározzák valamely változó összetételű termelés, vagy különböző folyó árakon számított azonos összetételű termelés volumenének változásait. A termelés volumenének folyó árakon számított mutatószáma alkalmatlan erre a célra, mert ebben az esetben ugyanaz a termelés különböző időszakokra vonatkoztatva különböző nagyságú árakon fejeződik ki. Mivel a változatlan árak kölcsönös arányai bizonyos idő elteltével nagyon eltérnek a termékek tényleges eladási árától, s mivel időközben sok új termékfajta gyártása is megkezdődik, amelyekre változatlan árakat nem állapítottak meg, szükségessé válik, hogy új, változatlan árakra térjenek át. A Szovjetunióban* az első ötéves tervig az 1913. évi változatlan árakat alkalmazták a termelési volumen dinamikájának kiszámítására. Az első ötéves terv óta az állami ipar termelését az 1926–1927. évi változatlan árakon értékelik. Az ötödik ötéves tervben a vállalatok 1950. július 1-től érvényes nagybani árait, majd később 1952. január 1-től érvényes árait alkalmazták összehasonlító árakként. A hatodik ötéves tervben a vállalatok 1955. július 1-től érvényes nagybani árait használják erre a célra. A különböző időszakokban elvégzett építőipari termelés összehasonlító értékelésére az építési és szerelési munkák változatlan költségvetési értékét használják fel.

[*A magyar népgazdaságban a változatlan árak alkalmazását 1959-ben megszüntették, s a termelés volumenét folyó árak és árindexek segítségével teszik összehasonlíthatóvá.]

Változó tőke – a tőkének az a része, amelyet munkaerő vételére (vagyis a munkások munkabérére) fordítanak, s amely a termelési folyamatban megnövekszik. A tőkés termelési folyamatban részt vevő munkás nemcsak a munkabér-költségeket termeli újra, hanem *értéktöbbletet (l.)* is termel, mivel munkáját hosszabb időn át végzi, mint ahogyan az szükséges volna a munkaerő értékének újratermeléséhez. A változó tőke éppen annak eredményeképpen növekszik meg, hogy a munkás értéktöbbletet termel, amelyet a tőkés ellenszolgáltatás nélkül sajátít el. Tehát a munkaerő vásárlására előlegezett tőke nemcsak meg-

marad, hanem még gyarapodik is. A megtérülés jellegét tekintve a változó tőke a *forgótőkének (l.)* egy része, amelynek értéke a termelt áru értékesítésekor térül meg. A tőkét először Marx osztotta fel állandó és változó tőkére. Ezzel megmutatta az értéktöbblet termelésének valóságos forrását, feltárta a tőkés kizsákmányolás lényegét, a tőkés termelés közvetlen célját. Az állandó és a változó tőke közötti különbséget csak a munka kettős jellegének felfedezésével lehetett megállapítani. A munkás konkrét munkával átviszi a felhasznált termelési eszközök értékét az új termékre, az absztrakt munka pedig azt az új értéket termeli, amely magában foglalja a munkaerő értékét és az értéktöbbletet is.

Valuta – 1. pénzegység, vagyis az aranynak vagy az ezüstnek az árak mércéjéül tekintett és az ország pénzrendszerének alapját alkotó súlymennyisége; 2. pénzrendszer-típus (arany-, ezüst- vagy papírpénz-rendszer); 3. a váltóforgalomban – a váltón feltüntetett pénzösszeg (váltóvaluta); 4. a nemzetközi forgalomban részt vevő külföldi pénz elnevezése (külföldi valuta). A tőkés valuták viszonylagos szilárdsága aranyra való beválthatóságuktól függ. A kapitalizmus általános válsága a tőkés valutákat megfosztotta egykori szilárdságuktól. A kapitalizmus általános válságát jellemző tünetek: az inflációs folyamatok és a tőkésországok fizetési mérlegeinek krónikus egyensúlyhiánya. Manapság a burzsoá világhoz tartozó országok valutái három csoportba sorolhatók: *a)* konvertálható, vagyis más valutákra átváltható valuták; *b)* kötött valuták, amelyeknek felhasználási szférája az adott ország területére korlátozódik; *c)* korlátozottan átváltható, vagyis csak néhány más valutára, rendszerint bizonyos valutaövezeten (pl. a sterling-övezeten) belül átváltható valuták.

A Szovjetunió valutája a rubel.* A szocialista termelési mód természetéből, gazdasági törvényeinek jellegéből következik, hogy a szocialista országok valutái gyökeresen különböznek a burzsoá világ országainak valutáitól. A szocialista országok valutáinak szilárdságát nemcsak az arany és nemesfémek biztosítják, hanem – és elsősorban – a szocialista állam birtokában levő óriási mennyiségű árutömeg is, amely szilárd, tervezett árakon jut a forgalomba.

[* Magyarország valutája az 1946-ban bevezetett forint.]

Valutaárfolyam – az egyik ország pénzegységének más országok pénzegységeiben kifejezett ára. A valutaárfolyam alapja a megfelelő országok pénzegységeinek reális aranytartalma. Ha a különböző országoknak aranyvalutájuk van, a valutaárfolyam annak a színaranymennyiségnek súlyaránya körül ingadozik, amelyet az egy-

mással összehasonlított pénzegységek tartalmaznak *(l. Váltóárfolyam)*. Ha csökkenő értékű papírpénz van forgalomban, akkor a valuták kölcsönös viszonyának az aranyhoz viszonyított elértéktelenedésük fokát kell kifejeznie. A valutaárfolyam ingadozása az ország *fizetési mérlegének (l.)* helyzetétől függ. Ha az egyes országok közt nincs szabad aranyforgalom, az árfolyamingadozások roppant nagyok lehetnek. A kapitalizmus általános válságának az aranystandard összeomlását és a csaknem krónikus inflációt magában hordozó korszakára a burzsoá világhoz tartozó országok valutaárfolyamainak erős ingadozásai jellemzőek. Ezt három gazdasági tényező idézi elő: 1. a papírpénz elértéktelenedése az országban; 2. sok ország fizetési mérlege helyzetének romlása, s ebből eredően a nemzetközi elszámolások szabályozásához szükséges arany és külföldi valuta iránt mutatkozó rendkívüli kereslet; 3. a tőkésországok aranykészleteinek elosztásában mutatkozó egyenlőtlenségek.

A szocialista országok valutáinak a külföldi valutákhoz viszonyított árfolyama nem függ a tőkés piac spontaneitásától; a szocialista országok valutáinak aranytartalmát és árfolyamát a szocialista államok tervszerűen állapítják meg.

Valutadömping – a kapitalizmus általános válságának időszakára jellemző „piacot elárasztó" áruexport, amelyet a nemzeti valuta árfolyamesésének viszonyai között a világpiaci áraknál alacsonyabb áron hajtanak végre. Valutadömpingre akkor nyílik lehetőség, amikor a papírpénz külföldi valutához viszonyított árfolyamesése nagyobb, mint belföldi vásárlóerejének csökkenése. Az exportőrök a valuta belföldi és külföldi elértéktelenedése közötti eltérést kihasználva csökkentik áruik külföldi valutákban megszabott árát, de hazai valutában mégis hasznot fölöznek le. A valutaárfolyam csökkenése által teremtett nagyobb versenyképesség mindaddig megmarad, amíg a belföldi árszínvonal emelkedése nem ellensúlyozza az árfolyamesés hatását. A valutadömping szétzilálja a nemzetközi kereskedelmet, megbontja normális menetét, s gyengíti a szilárd vagy a kevésbé elértéktelenedő valutájú országok versenyképességét. Ezek az országok úgy védekeznek a valutadömpinggel szemben, hogy külön dömpingellenes vámokat vezetnek be, mennyiségileg korlátozzák árubevitelüket, gyakran pedig valutájuk elértéktelenítéséhez és „valutaháborúhoz" folyamodnak.

Valutakorlátozások (kötött valutagazdálkodás) – a tőkésországokban a magánszemélyekre és szervezetekre a külföldi valuta- és az aranyvásárlások tekintetében megszabott korlátozások, valamint a valutaműveletek korlátozásai a fize-

tési mérleg deficitjének csökkentése és a valutaárfolyam fenntartása céljából. Az államgépezetet maguk alá rendelő monopóliumok a belföldi és a külföldi piacon dúló konkurrenciaharc fegyvereként használják a valutakorlátozásokat. A burzsoá világ országaiban magánszemélyek külkereskedelmi és egyéb ügyletekre csak a valutahatóságok (rendszerint a Pénzügyminisztérium vagy a Központi Jegybank) engedélyével kaphatnak (vásárolhatnak) külföldi valutákat. Az exportőrök és más személyek, szervezetek külföldi valutáikat kötelesek hivatalos árfolyamon a valutahatóságnak, vagy az általa kijelölt szerveknek (pl. a „devizabankoknak") eladni. A valutakorlátozások és a valuták szabad átválthatóságának ezzel összefüggő hiánya: a kapitalizmus általános válságának megnyilvánulásai.

Valutamonopólium a Szovjetunióban – a szovjet állam kizárólagos joga a Szovjetunió határain belül az összes valutaműveletek irányítására és lebonyolítására (arany, ezüst és más nemesfémek vásárlására, külföldi valuták, külföldi értékpapírok stb. adásvételére). A külkereskedelem monopóliumának szerves részét alkotó valutamonopóliumot a Szovjetunióban az Állami Bank (részben pedig a Szovjetunió Külkereskedelmi Bankja) gyakorolja.* A valutamonopólium alapján az Állami Bank bonyolítja le a szovjet külkereskedelmi és más szerveknek külföldi szerződő felekkel kapcsolatos összes elszámolásait, s ellenőrzi a valuták felhasználásának helyességét. A valutamonopólium előmozdítja a szovjet valuta függetlenségének biztosítását, megvédi a szovjet valutát a tőkés világpiac spontaneitásának befolyásától. A valutamonopólium a népi demokratikus országok vonatkozásában a kölcsönös gazdasági kapcsolatok és az együttműködés tervszerű megszervezését és megszilárdítását szolgálja.

[* Magyarországon az állam valutamonopóliumát a Magyar Nemzeti Bank gyakorolja, a valutaműveletek lebonyolításában pedig a Nemzeti Bankon kívül a Magyar Külkereskedelmi Bank is részt vesz.]

Valutaparitás – 1. a pénzfémnek (az aranynak vagy az ezüstnek) az a mennyisége, amelyet a törvény szerint az ország pénzegysége képvisel. Például a rubel valutaparitása 0,222 168 gramm arany,* az amerikai dolláré, 0,888 67 gramm arany; 2. különböző országok valutáinak arany- (vagy ezüst-) tartalmuk súlyarányán alapuló kölcsönös viszonya. A paritást az a szám fejezi ki, amely megmutatja, hogy más országok hány pénzegysége vagy pénzegységrésze tartalmaz ugyanakkora súlyú színaranyat (vagy ezüstöt), mint amekkorát a törvény szerint az adott ország pénzegysége tartalmaz. Például

az amerikai dollár rubelhez viszonyított valutaparitása 4 rubel.

[* A magyar forinté 0,0757 gramm arany.]

Valutaválság – a pénzrendszer válságának megnyilvánulása a nemzetközi valutaviszonyok szférájában. A tőkésországok pénzrendszerének a *kapitalizmus általános válságának (l.)* időszakára jellemző krónikus és mindinkább növekvő zilálsága. A valutaválságokra utaló tünetek: az aranyforgalom és az aranystandard minden formájának összeomlása; krónikus infláció a tőkésországokban; az arany szabad nemzetközi mozgásának megszűnése; több valutatömb és övezet létezése a tőkés világban, s ezeknek egymással szemben vívott harca; a burzsoá világ országainak többsége által *valutakorlátozások (l.)* bevezetése és a valuták szabad átválthatóságának ezzel összefüggő hiánya.

Vámháború – a tőkésországok viszonylatában az egyik ország részéről magas behozatali vámok, pótadók és különféle korlátozások alkalmazása egy másik ország áruival szemben, ezt megelőzően pedig gyakran az illető országgal kötött kereskedelmi egyezmények felbontása is. A vámháború vagy úgy robban ki, hogy az egyik ország ellenrendszabályokat hoz egy másik ország vámintézkedéseire, vagy pedig azt a célt szolgálja, hogy bizonyos országokat engedményekre, például a védővámok megszüntetésére, az exportprémiumok rendszerének eltörlésére, új, kedvezőbb kereskedelmi szerződések kötésére kényszerítsen. Anglia például 1934-ben a francia iparcikkek importjára 20%-os pótadót vetett ki; az Egyesült Államok 1932-ben azzal fenyegetőzött, hogy megtorló vámmal sújtja a francia áruk importját, s így vámengedményeket csikart ki Franciaországtól. Az imperializmus korában elterjedt vámháborúk a kapitalizmus általános válságának időszakában és különösen a világgazdasági válságok éveiben még inkább kiéleződtek. A burzsoá államok közötti vámháborúk a második világháború után újult erővel törtek ki, egyebek közt az export támogatása, a *dömping (l.)* és a gazdasági terjeszkedés más formáinak alkalmazása, valamint különféle importkorlátozások miatt.

Vámhivatal – különleges állami szerv, amely az államhatáron átvitt áruk vámvizsgálatát végzi, és a kivetett vámokat és illetékeket beszedi. A vámhivatal (vámőrség) ellenőrzi az áruk átszállítását a vámhatáron, kiállítja a szállítási engedélyt, megállapítja és beszedi a vámokat és illetékeket, feltartóztatja az illető ország által megszabott követelményeknek meg nem felelő, beviteli vagy kiviteli tilalom alá eső árukat, harcol a csempészés ellen stb. A vám-

hivatalok nyilvántartást is vezetnek az importról és exportról. Vámhivatalok rendszerint kikötőkben és a szárazföldi határállomásokon működnek. Az importált vagy exportált áruk fontosabb rendeltetési állomásain, központjaiban szintén működnek vámhivatalok.

Vámpolitika – az állam külkereskedelmi politikájának alkotórésze, amely a külföldi áruk importját és a hazai áruk exportját szabályozó intézkedések rendszerét határozza meg. Ilyen intézkedés például az importált vagy az exportált árukra vámok kivetése, s ezeknek a vámoknak az áruk fajtájától, földrajzi eredetétől vagy rendeltetési helyétől függő differenciálása. A tőkésállamok vámpolitikájának célja: saját országuk burzsoáziája uralkodó csoportjainak a belső és a külső piacokért vívott harcban a legkedvezőbb helyzet biztosítása. Ezért az egyes tőkésállamok vámpolitikájának tartalma és formája az illető ország gazdaságának fejlettségétől és sajátosságaitól, valamint a tőkésországoknak a nemzetközi kapcsolatokban és a nemzetközi kereskedelemben kialakult erőviszonyától függ. A monopoltőke az imperializmus korában és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában arra használja fel a vámpolitikát, hogy a belső piacon monopolhelyzetet biztosítson magának (külföldi gyártmányokkal szemben védővámok alkalmazása és ezen keresztül a konkurrencia elhárítása útján), a külső piacokon pedig terjeszkedjen *(l. Vámháború)*. A külső terjeszkedést az exporttámogatások teszik lehetővé, ezeket pedig a belső piacon realizált magas monopolárakból fedezik. A magas monopolárak fenntartását magas behozatali vámokkal biztosítják. Ilyen jellegű vámpolitikát folytat az ipari tőkésállamok többsége. A második világháború után erre törekszik az Egyesült Államok, amely a tőkés világpiac uralmát úgy akarja megszerezni, hogy a más tőkésországoknak adott „segély" ellenében alacsony behozatali vámok megállapítását követeli az amerikai árukra, a külföldi árukra magas vámokat vet ki. Anglia viszont, amely a piacokért vívott harcban az Egyesült Államok egyik legnagyobb vetélytársa, úgy védekezik az amerikai terjeszkedő politikával szemben, hogy megtartja a birodalmi preferenciális vámokat, vagyis a Brit Nemzetközösséghez tartozó országok közötti kereskedelemben az alacsony vámtételű preferenciális vámrendszert érvényesíti, más országok áruit pedig magas vámokkal sújtja. A nyugateurópai tőkésállamok saját burzsoáziájuk érdekeit védelmezve szintén magas vámokkal próbálják megakadályozni az amerikai áruk behatolását. Az imperialista hatalmak vámpolitikája különösen nagy károkat okoz a gyarmati és a függő országoknak. A tőkés monopóliumok vámmentesen vagy alacsony

vámtételekkel szállítják áruikat ezekbe az országokba, magas monopoláron értékesítik ezeket az árukat, s óriási profithoz jutnak.

A szocialista országok vámpolitikája összhangban van külkereskedelmi feladataikkal, a szocialista államok tőkés világtól való függetlenségét szolgálja, a szocialista országok között pedig előmozdítja kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok kiépítését.

Vámunió – két vagy több szuverén állam egyezménye a közöttük levő vámhatárok megszüntetéséről, vámmentes kereskedelemről és más országok áruira egységes vámtételek megállapításáról. A vámunió célja: kiterjedtebb közös piac létesítése az unió tagországainak ipara és mezőgazdasága számára. A vámunió a valóságban – a szerződő felek egyenlőtlen erőviszonyai és a különböző termelési költségszínvonal miatt – arra vezet, hogy az erősebb fél a gyengébb fél rovására terjeszkedik. A gyengébb fél gazdasági alárendeltsége következtében előbb-utóbb politikailag is alárendelt helyzetbe jut. Napjainkban alig néhány vámunió létezik: a francia–monacói (1865 óta), a svájci–lichtensteini (1924 óta), a Belgium–Hollandia–Luxemburg közötti (1948 óta). A felsorolt vámuniók közül az első kettő teljes vámunió, vagyis részvevői között nincs semmiféle vámhatár, a nemzetközi kereskedelmi szerződéseket az unió nevében a legerősebb fél köti, az árukra egységes belföldi adórendszer érvényes, s a pénzrendszer is egységes. 1956-ban hat európai burzsoá állam (Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Belgium, Hollandia, Luxemburg) kötött egyezményt az úgynevezett „közös piacról", amely egymás közötti kereskedelmükben enyhíti a vámkorlátozásokat. A „közös piac" megteremtése azt a célt szolgálja, hogy a többi tőkésország rovására, végső soron pedig a dolgozók életszínvonalának csökkentése árán még inkább erősítse a legerősebb tőkésországok (elsősorban Nyugat-Németország és az Egyesült Államok) helyzetét.

Város és a falu közötti ellentét – a város uralkodó osztályainak és a falusi lakosság dolgozó tömegeinek érdekellentéte, amely az összes antagonisztikus osztályalakulatokra jellemző. Ez az ellentét a társadalmi munkamegosztásnak, a város és a falu különválásának és a társadalom osztályokra bomlásának folyamatában alakult ki. A legmagasabb fokra a kapitalizmusban emelkedett. A tőkés társadalomban a város és a falu közötti ellentét gazdasági alapja a parasztság kizsákmányolása a városi polgárság által, a falusi lakosság többségének tönkretétele az ipar, a kereskedelem, a hitel- és az adórendszer fejlődési folyamatában. Ilyen körülmények között a falu gazdaságilag, politikailag és kulturálisan mindinkább elmarad a

várostól. Egyrészt a falusi lakosság jelentős részének könyörtelen kizsákmányolása, másrészt a proletariátus kizsákmányolásának fokozódása lehetővé és szükségessé teszi a munkásosztály és a parasztság szövetségét a munkásosztály, vagyis a tőkés rendszert megszüntető erő vezetésével. A szocialista forradalom győzelme, a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése és a kizsákmányoló osztályok megsemmisítése eredményeképpen eltűnik a város és a falu közötti ellentét, megteremtődik a munkásosztály és a parasztság szilárd szövetsége. A munkásosztálynak és a szövetkezetekbe tömörült parasztságnak egyaránt közös érdeke a kommunista társadalom felépítése. De a szocializmusban még megmarad a város és a falu közötti lényeges különbség, amely a kommunizmusban fokozatosan elmosódik és megszűnik.

Város és a falu közötti lényeges különbség a szocializmusban – olyan különbség, amely abban fejeződik ki, hogy az iparban a termelési eszközök és a termékek állami (össznépi) tulajdonban vannak, a mezőgazdaságban pedig jelentős szerepet játszik a kolhoztulajdon, a csoporttulajdon; a munka társadalmasításának és a technika fejlettségének színvonala, a termelés villamosítása, gépesítése, automatizálása és kemizálása az ipari központokban és a városokban jóval magasabb, mint a falvakban; a városi lakosság általános kulturáltsága nagyobb, mint a falusi lakosságé. A város és a falu közötti lényeges különbség a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet során szűnik meg, illetve fog megszűnni. E különbség megszüntetésére irányuló lényeges intézkedés: a mezőgazdasági termelés ellátása gépi technikával, a termelési folyamatok komplex gépesítése és automatizálása, a mezőgazdasági dolgozók kulturális és technikai színvonalának emelése, a mezőgazdasági lakosság általános kulturáltságának fellendítése. Ezt a célt szolgálja a nehézipar további fejlesztése, mert a nehézipar látja el a mezőgazdaságot olyan korszerű, fejlett technikai felszereléssel, amely fellendíti a mezőgazdasági termelőerőket. A kolhozok és a szovhozok mezőgazdasági termelésének fejlesztése, összes üzemágaik komplex gépesítése és villamosítása teremti meg a feltételeket a kolhozparasztok anyagi és kulturális életszínvonala emelkedéséhez, a falusi lakosság életviszonyainak javulásához. A város és a falu közötti különbségek megszüntetésében óriási szerepük van a termelési eszközök össznépi tulajdonán alapuló vállalatoknak, a kolhozrendszer további fejlesztésének, a gép- és traktorállomások újjászervezésének. Az egységes kommunista tulajdon megszilárdulásával megszűnnek a város és a falu közötti lényeges különbségek, s ezen az alapon elmosód-

nak a munkásosztály és a parasztság közötti határvonalak. A város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság között csak bizonyos különbségek maradnak meg, amelyek termelési sajátosságaikkal függnek össze.

Vásárlóképesség – 1. a pénznél – a bizonyos pénzegységért vásárolható árumennyiség, illetve a bizonyos pénzegységgel megfizethető szolgáltatások volumene. A pénz vásárlóképessége nem fejezi ki közvetlenül a pénz értékét, mivel a vásárlóképesség a pénz értékének és az áruk értékének kölcsönös viszonya. A vásárlóképesség az áruáraknak a pénztényezőtől független ingadozásait is kifejezi. A polgári elméletek a pénz értékét azonosítják vásárlóképességével; 2. lakosságnál — az áruvásárlásokra fordítható pénzeszközök összege *(l. Fizetőképes kereslet)*.

Védővámok – a külföldről importált árukra megszabott magas vámok vagy vámtarifák, amelyek azt a célt szolgálják, hogy a külföldi konkurrenciával szemben megvédjék az illető ország iparát és mezőgazdaságát. Az imperializmus korában, és különösen a kapitalizmus általános válságának időszakában, amikor a külföldi piacokért dúló harc erősen fokozódik, a védővámok a tőkésországok közötti konkurrenciaharc egyik legfontosabb eszközévé válnak. Az imperialista hatalmak, például az Egyesült Államok, az importárukra magas vámokat állapítanak meg, de ugyanakkor arra törekszenek, hogy más országok eltöröljék ezeket a vámokat, s így saját áruikkal áraszthassák el ezeknek az országoknak a piacait, szétzilálják gazdaságukat. A védővámok a nemzeti ipar külföldi konkurrencia elleni védelmezőjéből átváltoznak a magas monopolprofit biztosításának eszközévé. A külföldi áruk belső piacra való behatolásának megnehezítése vagy megszüntetése lehetővé teszi a monopolista egyesüléseknek, hogy belföldön magas monopolárakat tartsanak fenn saját áruikra, s a dolgozó tömegek kirablása révén óriási profithoz jussanak.

Világ területi felosztása – az imperializmus korára jellemző; abban nyilvánul meg, hogy az imperialista hatalmak megh ódítják az elmaradott és a gyengén fejlett országok területét. A XIX. század 60—70-es éveiben a földkerekségen még sok szabad földterület volt, amelyre nem terjedt ki a gyarmatosítók hódítása. De a XIX. század végéig a legfejlettebb tőkésországok maroknyi csoportja az összes elmaradott és gazdaságilag gyengén fejlett országokat gyarmati vagy félgyarmati sorba döntötte, s átváltoztatta mezőgazdasági nyersanyag-szállítóvá és olcsó munkaerő-piaccá, hogy magas gyarmati profitot préseljen ki belőlük. Miután a XX. század elején befejeződött a világ területi felosztása, s

fokozódott a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése, az imperialista államok között napirendre került a világ újrafelosztásáért vívott harc. Ennek következtében imperialista háborúk robbantak ki a már felosztott világ újrafelosztásáért, mindenféle terület meghódításáért és az iparilag fejlett országoknak a legerősebb agresszív imperialista hatalom uralma alá rendeléséért. Napjainkban, amikor a szocialista tábor országainak a Szovjetunió vezette hatalmas tábora létezik, amikor az imperializmus gyarmati rendszere felbomlik, s a burzsoá országokban növekszenek a békéért tevékenyen harcoló demokratikus erők, az imperialistáknak a világ újrafelosztását célzó háborúk kirobbantására irányuló kísérletei beleütköznek a háborúk kitörését megakadályozó népek ellenállásába. Ilyen körülmények között a háború már nem végzetszerűen elkerülhetetlen, már vannak olyan reális erők, amelyek képesek elhárítani a háború kitörését, ha pedig az imperialisták mégis kirobbantanának háborút, ezek az erők képesek végérvényesen leszámolni az imperializmussal.

Villamosítás – hatalmas villamos erőművek létrehozása, az erőművek hálózatának fejlesztése, és ezen az alapon a villamos energia egyre kiterjedtebb alkalmazása a termelésben és a mindennapi életben. A villamosítás a műszaki haladás egyik fő iránya. A Szovjetunióban a kommunizmus győzelméhez szükséges magas munkatermelékenység elérésének egyik legfontosabb feltétele a villamos energia széleskörű alkalmazása az összes népgazdasági ágakban. A népgazdaság villamosításának, vagyis a kommunizmus felépítéséhez szükséges fejlettebb technikai alapra való felemelésének jelentőségét Lenin világosan megfogalmazta: „*A kommunizmus – szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása*". A szocializmusban a villamosítás tervszerűen fejlődik. A villamosításra jellemző a kapacitások koncentrálása nagy villamos erőművekben, vízerőművek nagyarányú építése, az ipari központok és a nagyvárosok távfűtése. A termelési folyamatok villamosítása alapján jutnak érvényre a népgazdaságban a műszaki fejlesztés más fontosabb irányai is: a komplex gépesítés és legfejlettebb formája, az automatizálás, továbbá a termelés széleskörű kemizálása, az atomenergia felhasználása. A szovjethatalom teljesen új energetikai bázist létesített. A Szovjetunióban 1917 és 1955 között 300 nagy és közepes teljesítményű villamos erőmű épült fel, s kapcsolódott be az energiaszolgáltatásba. 1955-ben a villamosenergia-termelés 209,5 milliárd kilowattóra volt, vagyis több mint 105-szöröse az 1913. évinek. Ma a Szovjetunió a villamosenergia-termelés tekintetében a második helyet foglalja el a világon. 15 év múlva

az évi villamosenergia-termelésnek 800–900 milliárd kilowattórára kell emelkednie. Az iparnak a termelés gépesítését és automatizálását szolgáló villamosításával együtt a közlekedés és a mezőgazdaság villamosítása is egyre nagyobb arányokat ölt. A hatodik ötéves tervben megteremtik a Szovjetunió európai részének egységes energiahálózatát *(l. Energiarendszer)*.

Viszonylagos értékforma — az értékét egy másik áruban kifejező áru értékformája. Az áru viszonylagos értékformája feltételezi, hogy valamilyen másik áru áll vele szemben *egyenértékformában (l.)*. A viszonylagos értékforma és az egyenértékforma polárisan ellentétes formák, amelyeket az áruk cseréjük folyamán, csereviszonyukban öltenek magukra. Az 1 balta = 20 kilogramm gabona értékkifejezésben a balta viszonylagos értékformában van. A balta egy másik áru, a gabona használati értékében fejezi ki saját értékét. De az 1 balta = 20 kg gabona értékkifejezés egyúttal azt is feltételezi, hogy mindkét áru termelésére azonos mennyiségű absztrakt munkát fordítottak.

Viszonylagos túlnépesedés (munkanélküliség) – a tőkés társadalomban a munkás népesség viszonylagos fölöslege a tőkések részéről megmutatkozó munkaerő-kereslethez képest. A viszonylagos túlnépesedés elkerülhetetlen útitársa a *tőkefelhalmozásnak (l.)*, a *tőke szerves összetétele (l.)* és a tőke centralizációja növekedésének. Mivel a tőke felhalmozási folyamatában a termelési eszközökben megtestesült állandó tőke gyorsabban növekszik mint a munkaerőben megtestesült változó tőke, ezért a munkaerő kereslete viszonylag csökken, s a munkásosztály egy része ipari tartalékshereget alkot a munkanélküliekből. A viszonylagos túlnépesedésnek három formája van: a *hullámzó túlnépesedés (l.)*, az *agrár (rejtett) túlnépesedés (l)* és a *pangó túlnépesedés (l.)*. A viszonylagos túlnépesedés következtében a reálbér a munkaerő értéke alá süllyed; ez a túlnépesedés az egyik legfőbb mutatója a proletariátus elnyomorodásának a tőkés társadalomban. A polgári közgazdászok megkísérlik, hogy a kapitalizmus törvényei helyett a természeti törvények számlájára írják a túlnépesedés okait *(l. Malthusianizmus)*. Ezek a nézetek voltaképpen a kapitalizmust védelmezik, s azt a célt szolgálják, hogy fehérre mossák a kapitalizmust, elkenjék kibékíthetetlen ellentmondásait. A polgári teoretikusok másik csoportja azt hirdeti, hogy a munkanélküliség a kapitalizmus keretein belül megszüntethető. Ezt a tételt megcáfolja a kapitalizmus fejlődésének egész menete, amelynek során a munkanélküliség nem csökken, hanem inkább növekszik. A munkanélküliség megszüntetésére tett különféle ja-

vaslatok már csak azért is üres szólamok, mert maguk a tőkések sem hajlandók ebbe belemenni. A viszonylagos túlnépesedés kettős szerepet játszik: először, a termelés bővülése esetén munkásokat szállít, mivel a munkaerő újratermelése a kapitalizmusban spontán folyamatként megy végbe; másodszor, lenyomja a dolgozók munkabérét, s ezzel lehetőséget teremt arra, hogy a tőkések fokozzák a munkásosztály kizsákmányolását.

Voluntarizmus – reakciós, idealista filozófiai irányzat, amely azt állítja, hogy a természetben és a társadalomban az összes változásokat vagy az emberi, vagy az isteni akarat határozza meg, s amely tagadja az objektív törvényszerűséget és szükségszerűséget. Voluntarista filozófiai nézeteket fejeznek ki például a narodnyikoknak, az anarchistáknak és az eszereknek azokról a „hősök"-ről, „erős egyéniségek"-ről alkotott szubjektív elméletei, akik állítólag saját akaratuk szerint, saját belátásuk alapján irányítják a történelmi fejlődés menetét. A voluntarizmus a mai polgári filozófiában főként olyan szubjektív-idealista irányzat, amely az ember akaratának tulajdonít döntő szerepet. A voluntarizmus hálójába kerültek egyes szovjet filozófusok, történészek, közgazdászok is, akik azt állították, hogy a szovjetállam egyes gazdasági törvényeket hatályon kívül helyezhet, s új törvényeket teremthet. Voluntarizmus jutott érvényre a személyi kultusz elméletében és gyakorlatában is. A marxizmus—leninizmus elveti a voluntarizmust mint tudományellenes, idealista tanítást. A természet és a társadalom fejlődésének nem az akarat az alapja; ezt a fejlődést az ember tudatától és akaratától független objektív törvények határozzák meg. Ez nem azt jelenti, hogy az ember gyakorlati tevékenységében az emberi akaratnak nincs semmiféle szerepe. De az akarat igazi szabadsága csak akkor lehetséges, ha az ember tevékenysége során igazodik a természet és a társadalom objektív törvényeihez, s nem ezekkel a törvényekkel ellentétesen, hanem velük összhangban cselekszik. A szovjet állam és a kommunista párt politikája a társadalmi fejlődés törvényeinek felismerésére és a dolgozók javát szolgáló felhasználására épül. Éppen ezért helyes ez a politika, amely egyik legfontosabb feltétele annak, hogy a szovjet társadalom sikeresen halad a kommunizmus felé.

Voroncov, Vaszilij Pavlovics (álneve: V. V.; 1847–1918) — orosz közgazdász és publicista. Munkáiban [„A kapitalizmus sorsa Oroszországban" („Судьбы капитализма в России" – 1882), „A mi irányzataink" („Наши направления" — 1893), „Tanulmányok az elméleti közgazdaságtan köréből" („Очерки теоретической экономии" – 1895)

stb.] azt a tételt fejtegette, hogy a kapitalizmust mesterségesen oltották be az orosz nemzetgazdaságba, s Oroszországban nincsenek meg a kapitalizmus fejlődésének feltételei. Voroncov idealizálta és a szocializmus elemének tüntette fel a paraszti közösséget (obscsinát), olyan körülmények között, amikor valójában már a kulákok túlsúlya érvényesült benne. Voroncov az elméleti politikai gazdaságtan területén a klasszikus polgári iskola tanításait igyekezett követni. Meghamísította Marx gazdasági tanításának forradalmi lényegét, s a kapitalizmus kispolgári kritikájára használta fel ezt a tanítást. Lenin több munkájában alaposan bírálta Voroncov nézeteit, s feltárta e nézetek reakciós jellegét.

Votcsina (családi nagybirtok) – a hűbéri földtulajdon egyik fajtája a XII.–XVII. századbeli Oroszországban. A votcsina örökölhető volt, tulajdonosa elidegeníthette és feloszthatta. A votcsina főként a nagy hűbérurak: hercegek, bojárok stb. tulajdonában összpontosult. Egy birtokosnak rendszerint az ország különböző vidékein elterülő több votcsinája volt. A votcsinák tulajdonosai általában különféle állami kedvezményeket élveztek, de ennek fejében kötelesek voltak katonai szolgálatot teljesíteni.

Vulgáris politikai gazdaságtan – a polgári politikai gazdaságtan egyik irányzata, amelyre a tőkés gazdaság jelenségeinek áltudományos, felszínes leírása jellemző. A vulgáris polgári politikai gazdaságtan célja a kapitalizmus gyökeres ellentmondásainak takargatása és a tőkés rendszer feldicsérése. A *klasszikus polgári politikai gazdaságtan (l.)* képviselőit (A. Smith, D. Ricardo) a tudományos lelkiismeretesség jellemezte. A vulgáris közgazdászok ellenben a legnagyobb mértékben elfogultak, s tudatosan védelmezik a tőkés rendszert. Lenin jellemzése szerint a vulgáris polgári közgazdászok „a tőkések osztályának tudós ügyintézői". A vulgáris politikai gazdaságtan a XVIII. és a XIX. század fordulóján alakult ki. Első képviselői voltak: *Say (l.)* Franciaországban és Malthus Angliában, majd később James Mill és MacCulloch. A vulgáris politikai gazdaságtan képviselői kezdetben formálisan a klasszikus politikai gazdaságtan tanítványaiként és folytatóiként szerepeltek. De miután a burzsoázia a legfejlettebb nyugat-európai országokban kivívta a politikai hatalmat, s a proletariátus önálló politikai erőként lépett fel, a polgári közgazdasági irodalomban véglegesen felülkerekedett a vulgáris politikai gazdaságtan, s teljesen kiszorította a klasszikus politikai gazdaságtant. A vulgáris politikai gazdaságtan mindig harcolt korának haladó tudósai ellen. A XIX. század első felében főként az utópikus szocializ-

must bírálta. Marx közgazdasági műveinek megjelenése után a vulgáris közgazdászok minden erejüket Marx gazdasági tanításának „megcáfolására" összpontosították. A XIX. század második felében létrejött közgazdasági iskolák egész sora [pl. az *osztrák iskola a politikai gazdaságtanban (l.)*, a *történelmi iskola a politikai gazdaságtanban (l.)*, A. Marshall, J. B. Clark és mások közgazdasági elmélete] tekintette Marx megcáfolását elsőrendű feladatának. Az imperializmus korában és a kapitalizmus általános válságának időszakában a vulgáris politikai gazdaságtan kritikai erőfeszítései főként a leninizmus, de különösen a lenini imperializmus-elmélet „megcáfolására" irányulnak. A vulgáris politikai gazdaságtan ebben a korszakban a tőkés termelési mód szépítgetésének és igazolásának általános feladatán kívül arra törekszik, hogy leplezze a tőkés monopóliumok uralmát, szép színben tüntesse fel és igazolja a monopóliumoknak a monopolprofit biztosítására irányuló különféle mesterkedéseit, s újabb módszereket kutasson fel és alapozzon meg a monopolprofit biztosítására. A mai vulgáris politikai gazdaságtan képviselői mindenáron azt erősítgetik, hogy van lehetőség a halálosan beteg tőkés rendszer „gyógyítására" és megerősítésére. Úton-útfélen terjesztik azt az ábrándot, hogy a burzsoá állam gazdasági rendszabályai révén lehetséges a tömeges munkanélküliség és a gazdasági válságok megszüntetése; különféle malthusianista elméleteket élesztenek fel, védelmezik az imperialista politikát; propagálják a „népi kapitalizmus" elméletét, rágalmazzák a szocialista országokat. Azt tekintik feladatuknak, hogy fékezzék a társadalmi fejlődés törvényszerű menetét, amely elkerülhetetlenül a kapitalizmus bukására és a szocializmus diadalára vezet.

Y

„Young-terv" – az 1914–1918. évi első világháború után Németországra kirótt jóvátételi fizetések törlesztési terve, amelyet egy szakértői bizottság 1929-ben dolgozott ki Owen Young, az Egyesült Államok képviselője vezetésével. Ezt a tervet fogadták el a *„Dawes-terv" (l.)* helyett. A „Young-terv" alapján Németország jóvátételi fizetéseit 59 évre meghosszabbították; az évi törlesztések összegét a „Dawes-tervben" megszabott összeghez képest 20%-kal csökkentették. A „Young-terv" alapján alapították meg a Nemzetközi Fizetések Bankját, amelynek feladata volt: a jóvátételi fizetések beszedése, a befolyt összegek rendeltetésszerű felhasználása, valutahitelek mozgósítása stb. A terv valóságos célja az volt, hogy elősegítse Németország hadiipari potenciáljának újjászületését és az amerikai tőke behatolását a nyugat-európai országokba. Ez a bank, amelyben az Egyesült Államok vitte a vezető szerepet, az amerikai monopoltőke eszköze volt az európai tőkésállamok gazdaságának ellenőrzésére. A „Young-tervet" végleges formájában a hágai konferencia fogadta el 1930 januárjában, de a terv a lausanne-i konferencia értelmében már 1932-ben elvesztette hatályát; ez a konferencia megszüntette Németország jóvátételi kötelezettségeit, arra számítva, hogy Németország részt vesz az új szovjetellenes „nyugati tömbben".

Z

Zálogház – különleges hitelintézet, amely vagyontárgy elzálogosítása ellenében kölcsönöz pénzt bizonyos kamatra. A kézizálog-hitel a tőkésországokban magas kamatú és uzsorahitel jellegű. A zálogházak a Szovjetunióban (és a népi demokratikus országokban) szocialista vállalatok, amelyek semmilyen tekintetben sem hasonlítanak a tőkés zálogházakhoz. A szovjet zálogházak fő funkciója: kisebb használati tárgyak időleges megőrzése csekély fizetség ellenében. A zálogházak ezen kívül ideiglenes kölcsönszerű segítségben is részesítik a dolgozókat.

Zárolt valuta – külföldi fél bankszámláján levő belföldi valuta, amellyel tulajdonosa az illetékes belföldi kormányszervek engedélye nélkül nem rendelkezhet. A zárolt valutára példaként említhető meg több országnak az Angol Banknál vezetett számláin zárolt font sterling betétje. Ezek a sterlingkövetelések néven ismert betétek nagyrészt a második világháború idején halmozódtak fel annak következtében, hogy a sterling-övezet országai hitelre stratégiai anyagokat szállítottak Angliának. Anglia napjainkban a betéttulajdonos országokkal szemben gyakorolt nyomásra, befolyásolásra használja fel e betétek felszabadítását. Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok Egyiptom elleni imperialista harcuk közben megtorlásképpen zárolták bankjaikban Egyiptom betéteit, amikor az utóbbi államosította a Szuezi-csatornát.

Zárómérleg – a beszámolási év végére, vagyis december 31-ére (illetve a következő év január 1-ére) készített mérleg. A zárómérlegben az *aktív (l.)* és a *passzív (l.)* oldal tételei – az időközi (havi) mérlegtételektől eltérően — egészen pontosak; ebben meghatározott szerepe van a tételes leltározásnak.

Ziber, Nyikolaj Ivanovics (1844—1888) – neves orosz közgazdász, a kijevi egyetemen a politikai gazdaságtan tanára, londoni tartózkodása idején Marx és Engels személyes ismerőse. „D. Ricardó érték- és tőkeelmélete a későbbi kiegészítések és magyarázatok tük-

rében" („Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями" — 1871) című disszertációjáról Marx a „Tőke" I. kötete második kiadásának utószavában nagy elismeréssel írt. Ez a könyv, átdolgozása után, 1885-ben „David Ricardo és Karl Marx társadalmi és gazdasági kutatásai" („Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях") címmel jelent meg, majd még többször kiadásra került. Ziber másik nagy munkája „Az ősközösségi gazdasági kultúra vázlata" („Очерки первобытной экономической культуры" — 1887) Ziber nagyra értékelte Marx közgazdasági munkáit, bár maga nem volt marxista. Nemcsak a „Tőke" eszméinek kifejtésére és népszerűsítésére törekedett, hanem arra is, hogy Marx munkáját polgári bírálóival szemben védelmezze. De a marxizmus forradalmi lényegét nem értette meg. Marx munkaértékelméletét a ricardói elmélet „tökéletesítésének" tekintette; e két elmélet lényeges különbségét nem vette észre, s nem értette meg azt a forradalmi fordulatot, amelyet Marx hajtott végre a politikai gazdaságtanban. Ziber úgy vélte, hogy nem az osztályharc a döntő a kapitalizmusnak új rendszerrel való felváltásában, hanem a burzsoá állam demokratizálása és a szövetkezeti szervezetek békés tevékenysége.